

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi
Kar

Interdiszciplináris Doktori Iskola

„Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Program

Bordás Bertalan

Táviratok Londonból

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia külpolitikája gróf
Andrássy Gyula kinevezésétől a berlini kongresszusig (1871–1878)

PhD értekezés

Témavezetők:

Dr. habil. Bebesi György PhD, c. egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem,

Dr. Schrek Katalin PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem

Pécs, 2024

Tartalomjegyzék

Előszó.....	4
I. A téma bemutatása, történeti bevezetés, a téma és a módszer relevanciájának ismertetése	6
I. 1. Problémafelvetés: nagyhatalmi játszma a forrongó Balkánon	6
I. 2. Historiográfiai áttekintés	11
I. 3. A nemzetközi politikaelmélet és történelem viszonyáról – a nemzetközi történelem mint interdiszciplináris műfaj	26
II. Módszertan – A külpolitikaelemzés, mint történeti segédeszköz	33
II. 1. A külpolitikaelemzés kialakulása, és annak vizsgálati keretrendszere	33
II. 2. A kutatói kérdések, vizsgálati szintek és korlátok megállapítása	39
II. 3. Vizsgálati szintek és szereplők Nagy-Britanniában.....	42
II. 4. Vizsgálati szintek és szereplők az Osztrák–Magyar Monarchiában	48
II. 5. A közvélemény és sajtó vizsgálatának problémái.....	53
II. 6. A doktori kutatás során vizsgált források.....	55
III. Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetközi kapcsolatai: vizsgálati szintek egyes jellemzői a korszakban.....	59
III. 1. A nemzetközi rendszer legfőbb jellemzői a 19. században.....	59
III. 2. Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai döntéshozói, államszervezete, külpolitikai ratifikációs terei és koncepciói	72
III. 2. 1. Ferenc József hatalma és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai döntéshozásának legfőbb lobbicsoportja: a katonai kör.....	72
III. 2. 2. Idősebb gróf Andrássy Gyula útja a Ballhausplatz-ig, hatalma a birodalom külügyeiben 1867–1871, a Ballhausplatz bürokráciája.....	90
III. 2. 3. A Monarchia törvényhozói és végrehajtói fórumai	110
III. 2. 4. Az Osztrák–Magyar Monarchia kül- és sajtópolitikája. Mérsékelt lajtántúli befolyás és szabadabb magyar sajtó	119
III. 3. A brit külpolitikai döntéshozás színterei a viktoriánus korban	124
III. 3. 1. A brit külpolitikai döntéshozás legfelsőbb színtere: Viktória királynő és császárnő	125
III. 3. 2. Az oroszlan és az unikornis párharca, azaz Gladstone és Disraeli miniszterelnökként gyakorolt hatása a külpolitikában.....	131
III. 3. 3. A St. James palota kormánya és a <i>Foreign Office</i> bürokráciája: fontos személyek, eszméik és külpolitikaalakító tevékenységük	151
III. 3. 4. A sajtó és közvélemény mint a külpolitikát befolyásoló színtér: brit belpolitika és sajtó az 1870-es években	165
IV. Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia kapcsolatai a porosz–francia háborútól a nagy keleti válságig (1871–1875).....	169
IV. 1. Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia kapcsolatai a Beust külügyminisztérium alatt, 1867–1871.....	169

IV. 2. Andrásy hivatalba lép: az 1872-es osztrák–magyar–brit szövetségkísérlet epizódja..	180
IV. 3. Bécs politikája a három császár szövetségének árnyékában.....	191
IV. 4. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia kapcsolatai a Brit Konzervatív Párt választási győzelméig, 1873–1874.....	198
IV. 5. Az új brit kormány politikája és kapcsolatai az Osztrák–Magyar Monarchiával, a nagy keleti válság kirobbanásáig, 1874 tavaszától 1875 nyaráig.....	203
V. 1875 – A háborús riadalom és a balkáni felkelés éve. Az Andrásy-jegyzék és a brit álláspont kialakulása	217
V.1. A Krieg-In-Sicht-válság és három császár szövetségének dinamikája	217
V. 2. A hercegovinai felkelések.....	228
V. 3. Disraeli Guildhall-beszéde	237
V. 4. Az Andrásy-jegyzék	240
VI. 1876 – A titkos egyezmények, humanitárius tüntetések és a konstantinápolyi konferencia éve	245
VI. 1. Az Andrásy-jegyzék kudarca és a britek.....	245
VI. 2. A Berliini Memorandum és a nagyhatalmak reakciói.....	253
VI. 3. A Monarchia háborús közvéleménye és a berlini memorandum. A brit „atrocitás-média” ébredése.....	268
VI. 4. A reichstadti egyezmény és brit törekvések a három nagyhatalom szétfeszítésére	272
VI. 5. Humanitárius tüntetések és „turkophil” megnyilvánulások – bel- és külpolitikai válság párhuzamai a brit és osztrák–magyar sajtóban	278
VI. 6. A Szumarokov-missziótól a konstantinápolyi konferenciáig – brit kísérletek és a titkos kapcsolat létrejötte	283
VI. 7. A konstantinápolyi konferencia	295
VII. 1877 – Az orosz–török háború és a brit–osztrák–magyar diplomáciai közeledés éve.....	300
VII. 1. A konstantinápolyi konferencia kudarca és a budapesti egyezmény megszületése.....	300
VII. 2. Az orosz–török háború kirobbanása és a Gorcsakov-körlevél	303
VII. 3. Andrásy hét pontja – brit és osztrák–magyar közeledés nyara.....	305
VII. 4. Politikai status quo és sajtó a két országban a plevnai csata előtt és után	318
VIII. 1878 – Háború vagy konferencia? Előszereződések és a berlini kongresszus.....	322
VIII. 1. Plevna elestének hatása a brit és osztrák álláspontokra	322
VIII. 2. Háború vagy konferencia? Nagyhatalmi forгатókönyvek a drinápolyi fegyverszünet után	329
VIII. 3. A San Stefanó-i riadalom	337
VIII. 4. Az Ignatyev-misszió	341
VIII. 5. A Salisbury-körlevél és a küzdelem a brit egyezményért.....	343
VIII. 6. A június 6-i brit–osztrák–magyar titkos szerződés.....	352

VIII. 7. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia a berlini kongresszuson, 1878. június 13. – 1878. július 13.....	356
IX. Konklúzió – Az Osztrák–Magyar Monarchia és kapcsolatai a <i>Foreign Office</i> dokumentumaiban, a külpolitikai döntéshozás eltérő szinterei, szereplői és motivációi	368
IX. 1. A külpolitikai döntéshozás eltérő szinterei, szereplői és azok motivációi	368
IX. 2. Gondolatok a magyar és Lajtán túli közvélemény szerepéről	377
Felhasznált források.....	382
Sajtó	383
Felhasznált irodalom.....	385
Mellékletek.....	404

Előszó

Három nap. Jelen kötetben szereplő források alapján nagyjából ennyi időt vett igénybe egy teljes értékű nagyköveti jelentés vagy hosszabb távirat kézbesítése London és Bécs között. Ma már szinte elképzelhetetlen, hogy az információ ilyen lassan jusson el a kontinens egyik részéről a másikra. A 19. században mégis ezen a három napon múlt a kontinens jövője. A London és Bécs közötti valós távolság tehát nem a kilométerekben volt mérhető, hanem a három nap időtávlatban, amíg a táviró vonalon keresztül eljutott az üzenet a megfelelő címzettekhez. A dolgozat elsősorban egy szűk szakmai grémiumnak készült, így a teljes tartalmat lefedő, és alcímet kapott (*Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája a Foreign Office dokumentumaiban: brit és osztrák–magyar kapcsolatok id. gróf Andrássy Gyula kinevezésétől a berlini kongresszusig (1871–1878)*). Arra való tekintettel viszont, hogy a munka más érdeklődőket is meg kíván szólítani így egy „beszélő címet” (*London és Bécs táviratai*) is kapott jelen munka, egy olyan jelenségre utalva, amely az egész dolgozat háttérében végighúzódik.

A disszertáció elkészültét számos ösztöndíjprogram és pályázat tette lehetővé, hiszen a forráskutatást a hazai és külföldi levéltárakban kellett elvégezni, s azt megspórolni az internettel sem lehetett. A disszertáció megszületését – a levéltári referensek és közgyűjtemények szakemberein túl – így inkább azok a személyek tették lehetővé, akik az alkotói úton végigkísértek.

Hálával tartozom témavezetőimnek, Dr. Bebesi Györgynek és Dr. Schrek Katalinnak, amiért fáradhatatlanul törődtek a dolgozatommal, valamint szeretném megköszönni azt a kifogyhatatlan támogatást és ajánlást, amit kaptam tőlük, s amelyek által mindig segítettek kinyitni a megfelelő ajtókat. Köszönöm a munkát a műhelyvitán résztvevőknek, opponenseimnek, akik felnyitották a szemem a dolgozat tartalmi, stílusbeli, logikai hibáira és szerkesztési javaslatokkal is segítettek.

Úgy gondolom feltétlen köszönet illeti az egykori tanárimat, elsősorban volt témavezetőimet Dr. Hornyák Árpádot, illetve Szabó Lorándot – hiszen velük indult anno Andrássy és a britek története. Dr. Bene Krisztiánt, Dr. Vitári Zsoltot, Dr. Gózszy Zoltánt, Dr. Csibi Norbertet, valamint Dr. Forgó Andrászt szintén szeretném kiemelni, mivel ők segítettek a felsőoktatásban gyökeret eresztetni. Kiváltképpen inspiráltak a pályán az intézetünk olyan nagynevű oktatói, mint Hahner Péter, Vonyó József és Gyarmati György, akiknek előadásait visszafojtott lélegzettel hallgattam a (nagy hatalmi) politika világáról.

A doktori program bár biztos alapot nyújtott a kutatáshoz, oktatói és kutatói gyakorlatot szerezhettem olyan személyek által is, akik mindig felkaroltak. Sokat köszönhetek az ELTE-nek, Prof. Andrew Rydernek, aki a brit politika iránti lelkesedést is ébren tartotta bennem. S e tekintetben szintén köszönettel tartozom Dr. Slachta Krisztinának, aki nemcsak e szöveget gondozta, hanem akinek társadalomtörténeti érzékenységemet is köszönhetem. Dr. Schwarczwölder Ádám pedig éleslátásával és tudásával segített úgy a kutatásban, mint a szakmában.

Hálával tartozom a szüleimnek, akiknek köszönhetően az egzisztenciális gondoktól megkímélve koncentrárlhattam az egyetemi éveimre és a kutatás befejezésére. Köszönet jár a tágabb családomnak és barátaimnak, akik kénytelenek voltak számtalanszor meghallgatni Andrassy és Disraeli történetét, illetve javították és véleményezték szövegeimet. Végül pedig hálával tartozom feleségemnek, Boginak, akinek módszertani inspirációmát köszönhetem, s aki nemcsak e munka háttérét biztosította és otthont adott a műhelynek, hanem szelíd szavaival eloszlatta kételyeimet, és segített túljutni az alkotói válságokon.

Pécs, 2024. augusztus 29.

I. A téma bemutatása, történeti bevezetés, a téma és a módszer relevanciájának ismertetése

I. 1. Problémafelvetés: nagyhatalmi játszma a forrongó Balkánon

Az 19. század utolsó évtizedeit meghatározó 1870–1871-es porosz–francia háború után újabb válság következett be a nemzetközi kapcsolatok történetében, amely során a pentarchikus rendszer¹ nagyhatalmainak alkalma nyílt a fennálló status quo megváltoztatására. A korszak kezdetén a francia revansot elkerülni kívánó német kancellár, Otto von Bismarck, a keleti nagyhatalmakkal 1873-ban megkötött három császár szövetségében látta a frissen kivívott német egység megőrzésének garanciáját. Így szárazföldi szövetségesei között tudhatta a német egység okán korábban konkurens Ausztriát és a diplomáciai elszigeteltségből kitörni kívánó Orosz Birodalmat. Öt évvel később azonban brit támogatással az osztrák–magyar és német felek korábbi szövetségeseik, az Orosz Birodalom érdekeivel szemben léptek fel az 1878-as berlini kongresszuson. Az Osztrák–Magyar Monarchia különösen érdekelt volt ebben a diplomáciai fordulatban, hiszen a szláv mozgalmak a birodalom belső integritását és balkáni érdekeit is egyaránt veszélyeztették. A nagyhatalmi konstelláció gyökeres változásához az 1875–1878-as nagy keleti válság vezetett, mely a brit és orosz, csaknem évszázados szembenállást is magában tartalmazó keleti kérdés egyik epizódjaként is értelmezhető, és amely számos kisebb diplomáciai tárgyalást, szövetségkeresést eredményezett a nagyhatalmak között. E szövetségkeresések sorába tartozott az Osztrák–Magyar Monarchia² és a Nagy-Britannia³ nemzetközi diplomáciai és informális kapcsolata az 1871–1879 közti időszakban.

A szövetségkeresés kulcsfontosságúnak bizonyult a nagy keleti válság kitörésekor. 1875-ben az új adók bevezetése, és a muszlim elit ellen kirobbant hercegovinai felkelések az Oszmán Birodalom hadseregének érzékeny veszteségeket okoztak, s évekig képtelen volt véglegesen leszámolni a felkelőkkel az oszmán állam. Ezzel egyidejűleg az orosz külpolitika döntéshozói megragadták az alkalmat ahhoz, hogy egyszerre számoljanak le több évszázados riválisukkal, valamint korrigálják a birodalom számára megalázó 1856-os párizsi béke

¹ Az öt nagyhatalom alatt értendő a Brit Birodalom, az Osztrák–Magyar Monarchia, az Orosz Birodalom, Franciaország, és az újonnan létrejövő Német Császárság. A rendszert az európai hatalmak „koncertjeként” is szokták jellemezni.

² A későbbiekben az ismétlődések elkerülése okán az államra Ausztriaként, kettős monarchiaként, vagy szimplán Monarchiaként hivatkozom.

³ A későbbiekben az ismétlődések elkerülése végett az Egyesült Királyság szinonimájaként használom Angliát, a Brit Birodalmat és (Nagy-) Britanniát. Az egyes fogalmak ugyan szigorúan véve eltérő földrajzi és alkotmányos definíciót takarnak, a narratív kontinuitásra való tekintettel és a történetírói gyakorlattal összhangban nem törekedtem a teljesség igényére.

rendelkezéseit. A II. Sándor szolgálatában álló államférfiak – A. M. Gorcsakov⁴ és N. P. Ignatyev⁵ – fáradhatatlanul dolgoztak a békerendszer hatástalanításán. Míg Gorcsakov az orosz diplomácia reformját vitte véghez, és szisztematikusan, a dinasztikus politizálás különböző egyezményei révén próbálta fellazítani a párizsi béke rendelkezéseit, addig Ignatyev már 1864-től kezdve azon munkálkodott, hogy a bolgár területeket valamilyen módon kiszakítsa az Oszmán Birodalomból. Minthogy Oroszország a 18. századtól kezdve az Oszmán Birodalom keresztény (és szláv) alattvalói védnökeként lépett fel a Balkánon, úgy a pánszláv Szláv Bizottság tisztekkel és önkéntesek ezreivel támogatta a harcokat, ám a képzetlen délszláv haderővel szemben az oszmán had erősebbnek bizonyult.⁶

A török seregek véres bosszút álltak a civil lakosságon, majd a Porta keresztény szláv alattvalóinak lemészárlása miatt a nagyhatalmi beavatkozás szüksége is felmerült a nyílt orosz katonai intervenció képében. Az európai nagyhatalmak – tartva a szláv egyesítéstől és az orosz hódítástól – a nemzetközi beavatkozás szükségét érezték. Anglia politikai döntéshozói, Benjamin Disraeli és Lord Salisbury leginkább az Orosz Birodalom feltartóztatásában voltak érdekeltek. A brit vezetés még a felháborodott sajtó által agresszornak tekintett Oszmán Birodalommal is hajlandó való az együttműködésre annak érdekében, hogy megőrizze az ország pozícióit és az Indiához vezető kereskedelmi útvonalait a „nagy játszmában.”⁷ A brithez hasonlóan az osztrák–magyar politikai vezetés szintén Oroszországban látta az európai status quo-ra veszélyes fenyegetés forrását. A Monarchia vezetői azonban nem kizárólag az ázsiai és a földközi-tengeri kereskedelmi utak kapuórének szerepét betöltő Oszmán Birodalom felbomlásától tartottak. Amellett, hogy esélyt láttak a balkáni expanzióban arra, hogy kárpótolják a birodalmat a korábban elveszett észak-itáliai tartományokért, a szláv egységmozgalomban és a déli határok mentén felemelkedő szláv kliensállamokban fenyegetést is láttak, mivel azok a Monarchia szláv alattvalóira gravitálva az ország integritását veszélyeztették. Ferenc József császár és magyar király, valamint id. gróf Andrássy Gyula külügyminiszter, továbbá a bürokratikus és katonai körök viszont nem kötelezhették el teljesen magukat egy oroszellenes vagy éppen egy koncessziókban gondolkodó, oroszbarát politikai irányvonal mellett. A törökellenes, szlavofil politika a magyar közvélemény felháborodását

⁴ Alekszandr Mihailovics Gorcsakov (1798–1883). Bécsi nagykövet a krími háború alatt, majd azt követően az Orosz Birodalom külügyminisztere. II. Sándor jobbkeze, aki a tradicionális dinasztikus politikát preferálta.

⁵ Nyikolaj Pavlovics Ignatyev (1832–1908), orosz államférfi, diplomata, 1877-ig a nagykövet a török fővárosban, a politikai pánszlávizmus előfutára és alkalmazója.

⁶ HELLER–NYEKRICS 2000. 536–537.

⁷ A 19. században az ázsiai, periférikus területen vívott brit–orosz szembenállást az ún. „nagy játszma” névvel illették a kortársak, majd később a történészek is. Peter Hopkirk azonos című, angol és orosz ázsiai konfliktusaival foglalkozó művében a fogalom népszerű használatát Kipling műveihez köti. (HOPKIRK 1990. 1, 135–151)

vonta maga után, annak fordítottja pedig a három császár szövetségének felbomlásával fenyegetett, így a status quo-ra törekvő politika tűnt a legmegfelelőbbnek.⁸ A köztes megoldást az 1875-ös Andrassy-jegyzék jelenthette volna, amely hatástalanítani kívánta a szláv szolidaritás nevében meghirdetett orosz beavatkozást azzal, hogy széleskörű adminisztratív reformokat és garanciákat ígért a balkáni keresztények számára. A nagyhatalmak garanciát vállaltak volna a tervre, anélkül hogy veszélyeztették volna az Oszmán Birodalom fennhatóságát a balkáni területeken. Miután e terv elbukott, az 1876-os konstantinápolyi konferencián a nagyhatalmaknak ismét alkalma nyílt a békés rendezésre, azonban ez a kísérlet ugyancsak kudarcot vallott. A török belpolitikai változások az orosz–török szembenállás kiéleződéséhez, háborúhoz (1877–1878) vezettek. A trónra kerülő II. Abdul Hamid súlyos feltételeket szabott Szerbia számára, és az 1875-ös status quo ante politika felé tett lépésként alkotmányt adott a birodalomnak. Az orosz külpolitikai döntéshozókat ez a lépés intervencióra készítette. A több hónapos konfliktus során végül Plevnánál mért az orosz haderő döntő vereséget az erődítményt védő oszmán seregre. A hadi események átmenetileg 1878. január 31-én, a megalázó drinápolyi fegyverszünettel értek véget. A rendezés sokkolta Ausztria–Magyarország döntéshozóit, akik igyekeztek felkészülni a különböző forgatókönyvekre. A konfliktus első két évében a Balkánon érdekelt Orosz Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia folytatták az együttműködést a reichstadti (1876) és a budapesti (1877) egyezmények formájában. A megállapodások folyamán a félszigetet nyugati és keleti érdekszférákra osztották a status quo felbomlása esetére. A drinápolyi fegyverszünetet követő San Stefanó-i békével azonban az orosz fél meglehetősen közel került az érdekszféra Törökországból történő egyoldalú kihatásához. Az orosz győzelmek arra sarkallták a kettős monarchia döntéshozóit, hogy a meglévő szövetségesek – Németország és Oroszország – mellett keleti érdekeik biztosítása céljából olyan más nagyhatalmak felé is nyissanak, amelyekkel közös érdekekben osztoztak. Ekkor az Egyesült Királyság mutatkozott egyértelmű lehetőségként. Egy tengeri hatalom, amely már hosszú ideje támogatta az oroszok ellenében gyengülő Oszmán Birodalmat.

A doktori disszertáció célja a nemzetközi kapcsolatokon belül Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti kapcsolatok kiemelése, és annak felderítése, hogy a két ország külpolitikája hogyan alakult a nagy keleti válság során, valamint az azt megelőző években. A címadásban indokolt időintervallum a kapcsolatok szempontjából egyszerre jelentős és praktikus: a porosz–francia háborút követően egyre intenzívebbé váltak a bilaterális

⁸ PALOTÁS 1981. 187–191; DIÓSZEGI 1998. 223–225.

tárgyalások, és az osztrák–magyar külügyminiszter, Andrassy Gyula hivatali idejére tehető az intenzívebb kapcsolattartás és szövetségkeresés időszaka. Az angol politikát illetően ugyan egyértelműbb lenne a Disraeli-kormány megalakulását kijelölni, viszont a diplomáciai közeledés már Andrassy hivatalba lépését követően, a Gladstone-kormány idején megindult, és a fentebb említett berlini kongresszussal zárult. A doktori munka nemcsak új források bevonásával szeretné gazdagítani meglévő ismereteinket, hanem alternatívát kíván nyújtani a 19. század végét jellemző reálpolitika árnyalásával. A korszakkal foglalkozó történészek a nagyhatalmak cselekedeteinek indokaként előnyben részesítik a nemzetközi kapcsolatok rendszerszintű magyarázatait, például a korábbi évszázadokra is jellemző nagyhatalmi erőegyensúlyi rendszer elméletét.⁹ E szerzők közé tartoznak olyan történészek, akik a realista iskola 20. századi alapvetéseit fogalmazták meg, mint Edward Hallett Carr¹⁰ vagy Henry Kissinger¹¹.

A doktori disszertációban továbbá nem kizárólag a pusztán kapcsolattörténet ábrázolása a kitűzött cél, hanem a külpolitikaelemzés (*Foreign Policy Analysis*) neoklasszikus realista irányzata¹² által ihletett módszertan alkalmazása egy történelmi példán keresztül. A külpolitika elemzése egy olyan részletesebb megismerést lehetővé tévő, a politikatudomány és a nemzetközi kapcsolatok elméletének területéről ismert multidiszciplináris módszer, amely a történettudomány megismerési módszerét kiegészítve, az események előzetes kategóriák mentén történő vizsgálatára ad lehetőséget. A módszer a külpolitikát a rendszerszintű nemzetközi folyamatokon túl, a vezető személyén, az intézményes bürokrácián, az érdekcsoportok lobbiján, valamint a közvélemény és média szerepén keresztül értelmezi. Ezek ugyanis azok a szintek, amelyek aktorai befolyással bírnak az egyes államok külpolitikájára. Szükségessé válik tehát ebben az értelmezési keretben a vezetőket korlátozó tényezők elemzése. Legyen szó a közvéleményről, az uralkodóról, illetve az állami kontrol egyéb szereplőiről, esetleg lobbicsoportokról vagy egy adott ország bürokratáiról, nagyköveteiről. Egy adott állam külpolitikai döntéshozásának belső intézményei szintén idesorolhatók, hiszen ezekben a keretekben került sor a külpolitika gyakorlására. Az intézmények inkorporálták a

⁹ Ezek közé tartozik például a bipoláris (hidegháború) vagy a multipoláris (1648–1945) rendszerek logikájából való következtetés arra nézve, hogyan is viselkedhet egy állam a nemzetközi térben.

¹⁰ CARR 1995.

¹¹ KISSINGER 1996. 129.

¹² A neoklasszikus realizmus a nemzetközi politikaelmélet azon irányzata, amely a klasszikus, emberi viselkedést és önérdékkövetést, valamint a strukturalista irányzatokat – avagy az adott állam nemzetközi rendszerben elfoglalt helyét vizsgáló elméleteket – igyekszik meghaladni. A neoklasszikus elmélet vizsgálati egységei továbbra is az államok, azonban az irányzat követői az egyéb szervezetek belső tényezőit is figyelembe véve határozzák meg elemzési szempontjaikat (HUDSON 2014. 205; ROSE 1998. 144–154).

politikai akaratot, a rezsimen belüli erőviszonyokat és a politikai gyakorlatot.¹³ A fentebb említett tényezők vizsgálatán túl röviden szükséges felvázolnunk a nemzetközi környezetet és a már említett rendszerszintű tényezőket, amivel a nemzetközi politikaelmélet foglalkozik. A dolgozatnak nem célja azonban a megannyi külpolitikaelemzési (eredeti angol nevén *Foreign Policy Analysis – FPA*) és nemzetközi politikaelméleti (eredeti angol nevén *International Relations – IR*) iskola, valamint az azok keretében született elméletek felvázolása vagy specifikus alkalmazása. Ahogy a nemzetközi politikaelmélet számos megközelítésre és iskolára tagolható, úgy a külpolitikaelemzésen belül szintén megkülönböztethetünk számos iskolát és módszert, valamint koncepciót.¹⁴ Jelen munka keretei között azonban csak korlátozott mértékben fókuszálunk az egyes elméletekre, azok csak úgy kapnak szerepet, amennyiben explicit hivatkozza eredményeiket a dolgozat. A disszertáció elméleti kerete leginkább az elemzés rétegeit, mint a forrás- és szakirodalom-gyűjtés és feldolgozás szintjeit hasznosítja. Inkább törekszünk jelen esetben egy történelmi diskurzus megalkotására, semmint egy-egy elmélet esettanulmány keretén belül elvégzett bizonyítására vagy cáfolására.

Annak érdekében, hogy bemutassam miért volt indokolt egy nővumnak számító elmélet bevonása, hogyan lehetett újat állítani az eddig létező történetírói eredményekhez képest, érdemes áttekintenünk azt, hogy milyen művek születtek korábban Ausztria–Magyarország és a Nagy-Britannia külpolitikájának témájában.

¹³ TÖRÖK 2017. 150–152, 181–191, 215; MARTON 2013. 131–137.

¹⁴ A nemzetközi kapcsolatokon belül megkülönböztetjük államok rendszerét vizsgáló realista iskolát, az egyének szerepét és a rezsimtípusokat vizsgáló liberális iskolát, a politikai gazdaságtanra és a nyelvi elméletekre kritikai és konstruktivista iskolát, valamint a posztstrukturális elméleteket. A kiegészítő koncepciók közé sorolhatók a teljesség igénye nélküli felsorolás szintjén olyan elméletek, mint a racionális döntésemélet, a demokratikus béke elmélete vagy a neoliberais elméletek, a bürokratikus paradigma elmélete, a szervezeti paradigma, a különböző pszichológiai elméletek és a belpolitikára, valamint médiára reflektáló teóriák (HUDSON 2014. 37–210). A külpolitika elemzésének tradícióiról és iskoláiról bővebben ír Kiss J. László, *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*című könyvében (vö. KISS 2009).

I. 2. Historiográfiai áttekintés

Az Osztrák–Magyar Monarchia és az Egyesült Királyság kapcsolatának története a múlt és jelen történészeit egyaránt érdekelte, azonban mint a nemzetközi kapcsolatok történetében az általános szakirodalom az első világháborúnak kontextusában vázolta fel a 19. század utolsó évtizedeinek eseményeit, s ilyen módon egy retrospektív, már-már teleologikus szemszögből vizsgált folyamat részeként kezelték e kapcsolatokat. A különböző történeti kánonok közötti kiigazodás érdekében tehát érdemes áttekintenünk ezeket a munkákat. Az első világháborúhoz vezető eseményekről írt korai munkának számít Luigi Albertini olasz publicista és történész angolra is lefordított és széles körben terjesztett, *Origins of the War of 1914*. című könyve¹⁵, melyre később olyan ismeretterjesztéssel foglalkozó történészek is hivatkoztak, mint A. J. P. Taylor a *Struggle for Mastery in Europe: 1848–1918*¹⁶ című munkájának megírásakor. Azonban Albertini diplomáciatörténeti szintézist kívánt alkotni, Taylor tollát pedig a gazdaság, társadalom és egyéb mélységi erők és események láttatása mozgatta. Taylorra számos külföldi tudós támaszkodott, úgymint a már említett, nemzetközi kapcsolatok természetéről értekező Kissinger (*Diplomácia*).¹⁷ Taylor példáját követték az első világháborúhoz vezető történeti eseményekről író történészek. Ebben a tekintetben meg kell említenünk Gordon Martel több kiadást megérő (*Origins of the First World War*) művét¹⁸, valamint Ruth Henig hasonló munkáját (*The Origins of the First World War*)¹⁹, illetve az Egyesült Királyság első világháborúhoz vezető útját feldolgozó többszerzős tankönyvet (*Britain and the Origins of the First World War*) Zara S. Steiner és Keith Neilson tollából.²⁰

A magyar munkák közül érdemes kiemelni az Ormos Mária és Majoros István által írt európai szemléletű egyetemi tankönyvet (*Európa a nemzetközi küzdőtéren*²¹), és a Diószegi István által írt összefoglaló kötetet (*A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*²²). Szintén megemlítendő Bebesi György könyve (*A hosszú 19. század rövid története*²³), továbbá a Vadász Sándor által szerkesztett több kiadást megélt egyetemi tankönyv (*19. századi egyetemes történelem 1789–1914*²⁴). Legújabb kiadványként ebbe a sorba tartozik a Debreceni Egyetemen

¹⁵ ALBERTINI 1953.

¹⁶ TAYLOR 2000. Magyar címén: *Harc a hatalomért: Európa, 1848–1918*.

¹⁷ KISSINGER 1996.

¹⁸ MARTEL 2017.

¹⁹ HENIG 2002.

²⁰ STEINER–NEILSON 2003.

²¹ ORMOS–MAJOROS 2003.

²² DIÓSZEGI 1994.

²³ BEBESI 2022A.

²⁴ VADÁSZ 2005.

kiadott, Schrek Katalin által szerkesztett, többszerzős, korszerű egyetemi tankönyv (*A nemzetközi kapcsolatok története*).²⁵

A retrospektív gondolkodás tévútra vezetheti a szemlélőt, az első világháború okainak meghatározásától, annak modern világra gyakorolt hatásától aligha lehet e korszakot megszabadítani. A világháború problémakörével foglalkozó szerzők idővel nem elégedtek meg a nemzetközi kapcsolatok diplomáciatörténeti dokumentumokat középpontba helyező válaszaival. Ahogyan arra részben Ormos Mária és Majoros István is rávilágított: az államok interakcióin túl nem elég csak a szerződéseket, a gyarmati világ újrafelosztását vagy az egyes lobbicsoportokat említeni. A háború okai között egyszerre voltak jelen régi és újszerű ellentétek (osztrák–magyar–orosz, brit–német, francia–német stb. antagonizmus), s valódi érdekek és akarat nélkül egyik állam sem lett volna hajlandó a háborúra.²⁶ Christopher Clark *Alvajárók* című könyvében révén megszabadítja a különböző retrospektív elméletek terhe alól a hosszú 19. század utolsó évtizedeit. Clark már bevezetőjében tisztázza azt, hogy az első világháború kirobbanásával egymást vádló nagyhatalmak forrásközlései valójában már a háborút megelőzően elkezdődtek. Ennek megfelelően az olyan kiadványok, mint a Johannes Lepsius és Albrecht Mendelssohn-Bartholdy szerkesztésében megjelent 57 kötetes *Die Große Politik der Europäischen Kabinette, 1871–1914*, vagy a Ludwig Bittner által kiadott nyolckötetes *Österreich Ungarns Außenpolitik* forráskiadványok pusztán szelektivitásuknál fogva nem többek propagandamunkáknál, melyek politikai akaratnak megfelelően állították csatarendbe a korszak dokumentumait. Kölcsönzött kifejezéssel élve ez volt a „*dokumentumok világháborúja*.”²⁷ Clark állítása szerint ugyan több mint 25.000 művet szükséges ismerni a problémakör és a vita lefolytatásához, az egy évszázad távlatában keletkezett irodalom és források alapján megállapítható, hogy az első világháború nem pusztán törvényszerűségekre épül, hanem az egyének döntéseire és megannyi más tényezőre.²⁸ Ennek megfelelően Clarke a külpolitikai elemzés módszertanához hasonlóan vizsgálja az egyes külpolitikai aktorokat az egyes országokban és a különböző szinteken, másrészt maga is használ olyan metaforákat, amik jól megalapozzák e módszer szükségességét,²⁹ harmadrészt pedig behatóan foglalkozik olyan elméleti vitákkal, amik kifejezetten a bel- és külpolitika primátusára vonatkoznak.³⁰

²⁵ SCHREK 2020B.

²⁶ ORMOS–MAJOROS 2003. 219–226.

²⁷ Idézet: CLARKE 2015. 10.

²⁸ UO. 9–18.

²⁹ Ilyen például, hogy az államokra tulajdonképp egymásra ható tömör billiárdgolyóként gondolunk és ritkán vizsgálát tárgya az abban rejlő döntéshozó szerepe vagy ágenciája.

³⁰ A vitáról először a dualista külpolitikával is foglalkozó Galántai József írt Magyarországon szemlét, (GALÁNTAI 1965).

Az első világháborút tárgyaló összefoglaló munkák után érdemes sorra venni azoknak a (diplomácia)történészeknek az egyes biografikus jellegű műveit, akik inkább a politika legfőbb forrásaként az egyes vezetőkre, személyekre tekintettek. Ilyenek voltak Balanyi György (*A Balkán-probléma fejlődése: a Párisi kongresszustól a világháború kitöréséig, 1856–1914, Gr. Andrassy Gyula szerepe a Monarchia történetében*)³¹ és Wertheimer Ede munkái (*Gróf Andrassy Gyula élete és kora, I-III. kötet*)³², a két világháború között pedig Hegedüs Lóránt (*Két Andrassy és két Tisza*)³³, valamint Angyal Dávid³⁴ munkája (*Andrassy Gyula (1823–1890)*). Demeter Gábor Andrassy Gyula Balkán-politikájával foglalkozó kiváló historiográfiai összefoglalója nyomán azonban meg kell említenünk a grófnak azokat a kortársait is, akik elfogultan vagy esetleg megbízásból írtak publicistaként a grófról és politikájáról.³⁵ Ilyen szerző volt nagykövete és bizalmasa, a forrásgazdag emlékiratokat közlő Kállay Benjámín (*Emlékek*),³⁶ vagy a Deák-pártban politikailag is közelálló publicista Falk Miksa (*Kor- és jellemrajzok*).³⁷ A gróf bizalmasainak legszűkebb köréhez tartozott az egyik első, nekrológ-szerű munka szerzője, a gróf titkáráként karriert befutó Kónyi Manó (*Beust és Andrassy 1870-ben és 1871-ben, Visszaemlékezés Andrassy Gyula grófra (különlenyomat)*)³⁸, a család történészei és sajtószakemberei, mint, Halász Imre (*Bismarck és Andrassy*)³⁹ és Lederer Béla (*Gróf Andrassy Gyula beszédei*)⁴⁰, de az elfogult munkák közé sorolható a már említett

³¹ BALANYI 1920, BALANYI 1924.

³² Wertheimer Ede (1848–1930) (eredeti német, szerzői nevén Eduard von Wertheimer), az Andrassy család hosszúéletű házitörténésze, Andrassy bizalmasai közé tartozó író, egyetemi tanár. A történészek közül ő volt utoljára birtokában báró Orczy Béla naplójának és édesanyjához írt leveleinek. Sokat hivatkozott a három kötetes Andrassy-életrajz: WERTHEIMER 1913A; WERTHEIMER 1913B; WERTHEIMER 1913C.

³³ HEGEDÜS 1937, HEGEDÜS 1938. Hegedüs Lóránt (1872–1943), gazdaságpolitikus, miniszter, MTA tag, történész, a *Pesti Hírlap* publicistája (KENYERES 2001).

³⁴ ANGYAL 1941.

³⁵ DEMETER 2017. 13.

³⁶ KÁLLAY 1898.

³⁷ FALK 1903.

³⁸ Kónyi Manó (1842–1917), eredetileg Kohn Emánuel, fogalmazóként, gyorsíróként és titkárként dolgozott, majd az emancipációt követően Andrassy legbelsőbb köréhez tartozott. Később az ifj. Andrassy és a család körébe tartozó politikai kör bizalmasává vált. Olyan művek fűződnek nevéhez mint az egyik első írás Andrassy és Beust kapcsolatáról (Kónyi Manó: *Beust és Andrassy. 1870- és 1871-ben. (I.) Budapest Szemle*, 1890, 160. sz. pp. 1–33, ugyanez németül megjelent a *Deutsche Revue über das gesamte nationale Leben der Gegenwart* 1890. májusi és 1894. júliusi számaiban két részben.), valamint Deák Ferenc első beszédes kötete (*Deák Ferenc Beszédei. Összegyűjtötte Kónyi Manó. 2. kiadás. 6 kötet. Franklin Társulat, Budapest, 1903*). Jegyzeteivel és tanácsaival Wertheimer Edét is segítette (Wertheimer Ede engedélykérő levele Kónyihoz a tiszadobi levelek tárgyában – 1911, UCL SSEES KON 13).

³⁹ Halász Imre (1841–1918), Andrassy bizalmasai közé tartozó publicista, Falk Miksa távozását követően a magyar miniszterelnöki sajtóiroda vezetője. Főbb történelmi műve az első Bismarck és Andrassy kapcsolatát vizsgáló könyv: HALÁSZ 1913.

⁴⁰ LEDERER 1893. Lederer Béla (1860–1903) (eredetileg Bernát), történész, Andrassy köréhez tartozó, fiatalon elhunyt publicista. Sokat hivatkozott (lásd KOZÁRI 2018 és TÓKÉCZKI 2020 munkáit) beszédeggyűjteménye (LEDERER 1893), melynek elkészültét szintén Kónyi Manó instrualta (UCL SSEES KON 13. Dóczy Lajos levele Kónyihoz, 1891. február 27.).

Balanyi illetve Beksics Gusztáv (*A magyar doctrainerek, I. Ferenc József és kora.*)⁴¹, s az Andrassy-család hivatalos történéshozó Wertheimer Ede munkái is. Azért nevezhetők e munkák elfogultnak, mivel azokban a külpolitikai döntéshozó alakja nemzeti hőssé emelkedik, és zseniális csapdaként jelenik meg a Monarchia külpolitikája, amelyben a külső és belső tényezők (a német és az orosz külpolitika, illetve a birodalom belső erői) vezettek az első világháború – Habsburg Monarchia és egységes Magyar Királyság szempontjából – katasztrofális végkimeneteléhez. Ebben az eseménysorozatban helyet kap Bosznia okkupációja, s az azt követő elmérgesedő nagyhatalmi viszony, majd az első világháborús vereség. Ez az elbeszélés folytatódik némileg Hegedüs-nél és Angyal-nál is. Műveikben az első világháború okainak keresése, a retrospektivitás uralkodik, a hangsúlyt pedig az elkövetett hibákra helyezik, melyek révén a Monarchia eleve elrendelt pozícióban találta magát az első világháború kezdetén. A műfajilag hasonló, századfordulón keletkező külföldi diplomáciatörténeti munkákat ítélte el (így például Richard Charmatz könyvét⁴²) Jászi Oszkár, aki szerint a Monarchiát szétszakító belső tényezők, mélyreható erők vizsgálata lett volna szükséges a bukás okainak megértéséhez.⁴³

A második világháborút követően elsősorban német nyelvterületen jelenhettek meg azok a munkák, amelyek hasznosították az új történetírói irányzatok eredményeit a sajtó-, jog- és társadalomtörténet területéről. Megjelenhettek a marxista munkák (így például a magyar szerzőket nagyban inspiráló, többszerzős Patyomkin-féle diplomáciatörténet⁴⁴) és felértékelődtek ezzel párhuzamosan a szovjet történetírástól eltérő, Balkánnal, és Kelet-Európával foglalkozó művek. Hugo Hantsch és Alexander Novotny (*Gestalter der Geschiker Österreichs, Franz Joseph I.: an der Werde vom alten zum neuen Europa.*)⁴⁵ foglalkoztak az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeivel, és kívántak új, az utódállamok felelősségkereső narratíváin túllépni, valamint új forrásközlésekkel (mint Novotnytól a *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongress 1878*) árnyaltabb képet nyújtani a Monarchia döntéshozóiról. Nagy hatást gyakoroltak e történészek olyan, a Monarchiáról összefoglaló műveket író angolszász tudósokra is, mint a Balkánról és az Monarchia külpolitikájáról értekező Barbara Jelavichra (*The Habsburg Empire in European Affairs 1814–1918*)⁴⁶, a

⁴¹ BEKSICS 1892; BEKSICS 1898.

⁴² Lásd: CHARMATZ 1912. A Jászi által említett diplomáciatörténészek között szerepel Viktor Bibl, és Joseph Redlich (vö. HANÁK 1971).

⁴³ JÁSZI 1983. 65–67. Jászi könyvének eredeti kézírata az 1900-as évek elejére tehető (lásd írásának előszavát: JÁSZI 1983. 61–64.).

⁴⁴ PATYOMKIN 1948.

⁴⁵ NOVOTNY 1958; NOVOTNY 1959; NOVOTNY 1962.

⁴⁶ JELAVICH 1969.

társadalomtörténet iránt nyitott A. J. P. Taylorra vagy honfitársára, a vele politikailag szembe helyezkedő, politikatörténet által inspirált C. A. Macartneyra (*The Habsburg Empire 1790–1918*)⁴⁷. Bár Taylor és Jelavich munkája sokat tett a Habsburg Monarchia történetének népszerűsítéséért, Macartney munkáját bécsi levéltárosok is aktívan segítették, s ezáltal az egyik első nemzeti történetírói műhelyek perspektíváján túlmutató munka. A kelet-európai rendszerváltások idejére elkészült Adam Wandruszka és Peter Urbanitsch által a Habsburg Monarchiáról és a nemzetközi kapcsolatokról szerkesztett sorozat (*Die Habsburgmonarchie 1848–1918*)⁴⁸, melyben az Andrassy-korszakról a nemzetközi kapcsolatok Francis Roy Bridge írt tanulmányt⁴⁹. Bridge ekkor már hivatkozott azokra a nyolcvanas évek elejétől publikáló tudósokra is, akik monográfiában vagy tanulmányokban közölték a korszakhoz kapcsolható eredményeiket, úgy mint, Franz-Josef Kos⁵⁰, Peter F. Sugar⁵¹, Szász Zoltán⁵², Palotás Emil⁵³ és Diószegi István⁵⁴.

Franz-Josef Kos 1984-es disszertációjából készült kiadványt (*Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkriese 1874/75–1879*) tekinthetjük az első olyan modern igényű munkának, amely a bécsi levéltárak iratait más iratokkal összehasonlítva foglalkozott a külpolitikai döntéshozás fórumaival. A szerző ebben a kötetben megpróbált leásni a külpolitikai koncepciók kialakulásának mélyére, azonban kifejezetten egy hivatal perspektívájából láttatja a nagy keleti válság eseményeit.⁵⁵ Ennek következtében tehát figyelmen kívül hagyott bizonyos szinteket, ahol a külpolitikai döntések formálódtak, másrészt pedig nem brit fókuszú, így nem kifejezetten kapcsolattörténeti munkát írt a szerző.

Szász (*The Balkan Policies of the Habsburg Empire in the 1870s*) és Sugar (*Austria-Hungary and the Balkan Crisis. An Ingenious Improvisation*) tanulmányai a nagy keleti válság alatt folytatott szakpolitikáról, a korábbi, Andrassy géniuszt méltató elméletekkel szemben, mint ad hoc alternatívát vázolták fel a birodalmi politikáit, továbbá egyetlen határozott politika helyett különböző irányokat különböztettek meg a birodalom döntéshozásában.

1992-ben jelent meg az ambiciózus, osztrák–magyar–német és angol kapcsolatokat feldolgozó munka Rainer F. Schmidttől (*Die gescheiterte Allianz: Österreich-Ungarn, England und das Deutsche Reich in der Ära Andrassy (1867 bis 1878/79)*), amely számos már előbb

⁴⁷ MACARTNEY 1969.

⁴⁸ WANDRUSZKA–URBANITSCH 1989.

⁴⁹ BRIDGE 1989.

⁵⁰ KOS 1984.

⁵¹ SUGAR 1985.

⁵² SZÁSZ 1985.

⁵³ PALOTÁS 1982.

⁵⁴ DIÓSZEGI 1980; DIÓSZEGI 1984; DIÓSZEGI 1998.

⁵⁵ KOS 1984.

említett német és angol nyelvű szakkönyvet, az érintett hatalmak utódállamainak forrásait is igyekezett szintetizálni.⁵⁶ Következtetésében azonban megmaradt az Andrássy által felállított zseniális csapda, vagy a szerző által csak „egérfogónak” keresztelt elméleténél. Az írásról Ann P. Saab⁵⁷ a következő kritikát írta: (...) *Schmidt azt sejteti, hogy a törökellenes tüntetések Britanniában (...) fontosabbak voltak, mint korábban gondoltuk. Ez a későbbi agitáció, és a Schmidt által nem említett több ezer demonstráció és petíció, amelyet az szült, végül felhatalmazást adott Disraeli kormányon belüli ellenzékének. Disraeli nélkül elfogadhatta volna Andrássy javaslatait (...).*⁵⁸ Saab úgy véli könyvismertetőjében, hogy bár Schmidt sok helyen a forráshiány miatt és a narratív kontinuitás érdekében spekulált, sematizált, de Andrássy terveit kiválóan felvázolta. Schmidt viszont a diplomáciai forrásokból eredő szűk/intézményi látókör miatt – a bécsi katonai körök intrikáin túl – nem láttatta a külpolitikára ható egyéb faktorokat.⁵⁹ Bár jelen dolgozat nagyban támaszkodik Schmidt eredményeire, annak premisszáit – s főleg az egérfogó elméletet – az Andrássy köreihez tartozó bürokrata/sajtószakemberek/történészek explicit legendakreáló szándékai miatt elutasítja.⁶⁰

Megkerülhetetlen a már korábban említett szerzők közül Diószegi István nevének kiemelése, aki *Bismarck és Andrássy (Magyarország a német hatalmi politikában a 19. század második felében)* című munkájában négy ország dokumentumait, azaz a párizsi, moszkvai, bonni levéltárak anyagait hasonlította össze bécsi kutatásaival, s alkotta meg a korszak kapcsolattörténetének eddig ismert legnagyobb ívű szintézisét. A kötet hiányossága azonban, hogy szerzője annak feldolgozottságára hivatkozva a londoni anyagot kihagyta munkájából.⁶¹ Röviden védve saját álláspontját, a kötetben a következőképp értékelte az angol–osztrák–magyar szálát: „(...) az Anglia és Monarchia közötti tárgyalásokat a fentebbiekben csak sommásan ismertettük, minthogy a témával foglalkozó történeti irodalom azokat kellő részletességgel bemutatta. Wertheimer Ede már a század elején készült Andrássy-életrajzában feldolgozta az osztrák–magyar közös külügyminisztérium iratainak egy részét, a nagyobb teljesség igényével ugyanezt tett Fritz Leidner a harmincas években, és George Hoover Rupp a negyvenes évek elején. Robert William Seton-Watson a húszas években a londoni orosz

⁵⁶ SCHMIDT 1992.

⁵⁷ SAAB 1992.

⁵⁸ (...) *Schmidt implies that the anti-Turkish agitation in Britain (...), was more important than previously thought. This later agitation, and the thousands of demonstrations and petitions it spawned, unmentioned by Schmidt, gave credibility to Disraeli's opposition in the cabinet. Without this, Disraeli might have adopted Andrássy's proposals (...)* (SAAB 1992. 466–468).

⁵⁹ Abban a tekintetben fontos ezzel foglalkoznunk, hogy Schmidt munkájára támaszkodott a későbbiekben a kontextualizálás során Diószegi István.

⁶⁰ Lásd erről később a IX. 1. fejezetet.

⁶¹ DIÓSZEGI 1998.

nagykövetség iratait publikálta, újabban pedig Richard Millman és Rainer F. Schmidt a brit külügyminisztérium dokumentumait is kiaknázta. A tárgyalások történetéhez aligha lehetne már valami újat hozzátenni.”⁶² Diószegi tehát igyekezett biztosítani olvasóját afelől, hogy e munkák kellő belátást nyújtanak a külpolitikai döntések brit–osztrák–magyar halmazába. Sorait mégis így folytatja: „(...) A közreadott iratok és részletekbe menő elemzések után is nehezen érthető azonban, hogy Andrassy (...) miért zárkózott el bármiféle egyezmény megkötésétől.”⁶³ Azaz, az osztrák–magyar és brit kapcsolatok mögött külpolitikai szándékok nem voltak teljesen érthetőek. Továbbá az ezt követő bekezdésekben Diószegi kritikával illeti Millmant, majd Schmidt munkáját is, mint amelyek nem szolgálnak kellő információval a témáról. Diószegi saját elemzésében végül szintén felbukkannak olyan elemek, mint e disszertáció nemzetközi politikaelméleti ihletettséggű vizsgálati keretének színterei. A szerző magyarázatában az osztrák–magyar külügyminiszter cselekedeteit a politikai döntéshozás más szereplői által korlátozottan véli, ahogyan a Millman könyvéből hivatkozott brit külügyet is.⁶⁴

A 20. század végén alkotó történészek generációjából meg kell említenünk továbbá Palotás Emilt.⁶⁵ A Balkánnal és a nagyhatalmak kapcsolataival foglalkozó tudós munkáit leginkább a berlini kongresszus utóéletének szentelte (*Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881*), s kevésbé az általunk tárgyalt időszak dokumentumait kutatta. Mindazonáltal meg kell említenünk az Osztrák–Magyar Monarchia stratégiai elgondolásaival foglalkozó tanulmányát (*Heeresleitung und Balkanpläne in Österreich-Ungarn in den Krisenjahre 1875–1878*), amely az államvezetés és a katonai párt motivációit, indítékait és elképzeléseit fedi fel az olvasók előtt. A katonai párt története kapcsán további eredményeket ért el Heiszler Vilmos, aki könyvének fókuszába nemcsak a katonai köröket helyezte, hanem az annak élén álló Albrecht főherceget is vizsgálta. Legfontosabb monográfiájának *Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882 között* című munka tekinthető.⁶⁶ A Lajtán túli külpolitika kapcsán érdemes megemlítenünk továbbá Zachar József nevét, aki az osztrák liberálisokkal, az őket tömörítő Alkotmánypárttal és sajtóorgánumukkal, a *Neue Freie Presse*vel foglalkozott behatóan *Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom, 1861–1881* című munkájában.⁶⁷

⁶² DIÓSZEGI 1998. 254.

⁶³ Uo.

⁶⁴ DIÓSZEGI 1998. 254–255.

⁶⁵ PALOTÁS 1981; PALOTÁS 1982.

⁶⁶ HEISZLER 1984.

⁶⁷ ZACHAR 1981.

Az Andrásy- és Tisza-korszak legújabb magyar historiográfiáját illetően Kozári Monika műveit⁶⁸, az osztrák–magyar külpolitikai bürokrácia vonatkozásaiban Somogyi Éva⁶⁹ munkásságát kell megemlítenünk. Kozári Monika nemcsak a Tisza Kálmán-korszak belpolitikai kérdéseivel foglalkozott, hanem önálló Andrásy-kötetet írt (*Andrásy Gyula*), amelyben főleg a gróf miniszterelnöki pályafutásával foglalkozott, valamint korábban az Andrásyt kiszolgáló Tisza-féle belpolitika kettősségéről írt tanulmányt (*Tisza Kálmán és a Balkán-kérdés 1878-ban*). Somogyi Éva pedig a *Ballhausplatz* bürokráciájáról írta könyveit (*Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában, Magyarok a bécsi hivatalnoki világban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői.*), s az Andrásy-korszak előtti, alatti és azt követő hivatalnokvilág milliőibe kalauzolja olvasóit.

A kiegyezéstől kezdve egészen az 1871-es korszakhatárig az osztrák–magyar és angol kapcsolatokkal Tüzes Károly és Frank Tibor tanulmányaira támaszkodhatnak a korszakot kutató történészek. Frank Tibort pályafutását az angolszász világ tanulmányozásának szentelte, sokat foglalkoztatta az angol nép és a magyarokról alkotott képük.⁷⁰ Ennek köszönhető az angol nyelvről lefordított, majd átdolgozott és kiegészített nagymonográfia, amely a *Viktória királynő kezeihez - Az osztrák–magyar kiegyezés brit tükrében 1865-1870* címet viseli. E munkában Frank nem kizárólag a kiegyezés sajtóreceptiójával foglalkozik, hanem egészen az Andrásy-korszakig vizsgálja a bécsi közös külügyminisztérium és London kapcsolatát, valamint figyelemmel kíséri a Londonban dolgozó osztrák–magyar nagykövetek és más bürokraták pályafutását.⁷¹ Tüzes Károly tanulmányaiban a fent említett diplomáciai kar brit megfelelőjével foglalkozott, nevezetesen a budapesti brit főkonzulátus személyzetével, szerepével és a Monarchia irányában folytatott politikájukkal (lásd: *A budapesti brit főkonzulátus megalapítása, 1867-1872*).⁷²

Bosznia helyzetével és így az Andrásy-korszak politikájával kiemelten foglalkozik az egyik újabb munka (*Apple of Discord. The „Hungarian Factor” in Austro-Serbian Relations, 1867–1881*) Ian D. Armour tollából, s a kötet a Monarchia balkáni kapcsolatait behatóan ismerő Ress Imre kutatásaira építkezik.⁷³ E művekből megállapítható, hogy ha a kiegyezést követően nem is beszélhetünk hivatalos és önálló magyar külpolitikáról, mégis egyfajta informális magyar politikát szem előtt tartva Andrásy és Kállay igyekezett mind a pánszlávizmust és a

⁶⁸ KOZÁRI 1996; KOZÁRI 2003; KOZÁRI 2018; KOZÁRI 2019.

⁶⁹ SOMOGYI 2017.

⁷⁰ Lásd: FRANK 2004; FRANK 2018.

⁷¹ FRANK 2019.

⁷² Lásd: TÜZES 1992; TÜZES 1996; TÜZES 1997.

⁷³ RESS 2004; RESS 2007a; RESS 2007b. Lásd: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*, ill. a szerző Kállay Benjáminról írt kandidátusi értekezését.

horvát birodalomrész kialakítását célzó ausztro-jugoszlavizmust kiszorítani a horvát és szerb politikusok megosztásával. Az évtizedekig elhúzódó diplomáciai játszmában Bosznia csak eszköz volt, mely a konzervatív szerb vezetés és a bécsi katonai párt horvát vezéralakjai számára is vonzó területnek számított. Armour munkája bemutatja Kállay tevékenységét, aki belgrádi főkonzulként a szerb államférfiakat el tudta tántorítani egy hosszabb periódusban az oroszbarát politikától. Az őt segítő Andrassy leginkább Bosznia odaígéréseivel tudta ezt elérni. Később, az 1881-es osztrák–magyar–szerb kereskedelmi szerződés és az Andrassy utódai által folytatott külpolitika idővel viszont a Monarchia ellen fordította annak déli szomszédját.⁷⁴

Az osztrák–magyar külpolitika historiográfiáját tekintve érdemes visszatérnünk Demeter Gábor 2017-es bevezető tanulmányára. Demeter historiográfia elemzése (*Count Andrassy and the Attitude of Austria-Hungary during the Great Eastern Crisis (1875–78)*) szerint Andrassy egészen 1877-ig a status quo politikát követte. A status quo politika követése alig jelent meg a modern szerzőknél, és mind a régebbi, mind a modern történészek (Schmidtet és Diószegit is beleértve) zavaros és néhol önellentmondásoktól sem mentes történeti kánont hoztak létre a Monarchia külügyminiszteréről, legalábbis ami a balkáni államokat illeti. Demeter célja így a külpolitikai motivációk és a különböző interpretációk szemléltetése volt.⁷⁵ A tanulmányban több helyen ütközteti az osztrák–magyar külpolitikai megfontolásokat az egyes szerzők által leírt narratívákkal és sok helyen a külpolitika különböző szintjeire tesz kitérést.⁷⁶ A britekkel folytatott tárgyalásokra vonatkozó következtetésében arra jut, amit az osztrák–magyar források és a korábbi művek is hangsúlyoznak: Andrassy a brit kabinet bizonytalan állása miatt leginkább egyfajta távolságtartással fogadta a szövetségkísérleteket.⁷⁷

A brit történetírást tekintve az 1870-es évek eseményeit követően a 20. század első feléig a jelentős egyének cselekedeteire és alkotmányos fejlődésre nagy hangsúlyt fektető 'whig' és liberális történetírás művei voltak meghatározók, azonban tudományos igényű, különböző állami szereplőket bemutató, demokratikusabb szemléletű munkákkal is találkozhatunk. E munkák sorában mindenképp érdemes megemlítenünk a korszak legjelentősebb miniszterelnökeinek biográfiáit, úgymint William F. Monypenny és George Buckle hatkötetes Benjamin Disraeli életrajzát⁷⁸, illetve a külügyminiszterről és későbbi miniszterelnökről Lord Salisbury-ről szerkesztett sorozatot⁷⁹. Amíg előbbi kötet esetében

⁷⁴ ARMOUR 2014. 121–154, 311–316; vö. RESS 2004. 170.

⁷⁵ DEMETER 2017. 13–18.

⁷⁶ DEMETER 2017. 18, 32.

⁷⁷ Uő. 31–36.

⁷⁸ MONYPENNY–BUCKLE 1917; MONYPENNY–BUCKLE 1920a, MONYPENNY–BUCKLE 1920b.

⁷⁹ CECIL 1921. 279.

Disraeli magániratainak nagyszámú közlésével és a *Foreign Office* dokumentumainak felhasználásával készítettek politikai életrajzot a sorozat szerzői, addig az utóbbi esetében Lord Salisbury lánya, Lady Gwendolen Cecil négykötetes szériában (*Life of Robert Marquis of Salisbury...*) alkotta meg a konzervatív politikus életrajzát, melyet javarészen apja leveleire támaszkodva írt meg. A politikusokra és tetteikre koncentráló művek népszerűsége a jelenkorig töretlen maradt a szigetországban. Amíg H. Colin G. Matthew és Roy Jenkins a Liberális Párt miniszterelnökével foglalkozott (lásd: *Gladstone, 1875–1898*, illetve *Gladstone*),⁸⁰ addig a Konzervatív Párt története, Robert Blake Disraeliről⁸¹ és a legfontosabb konzervatívokról (Disraeli, *The Conservative Party from Peel to Major*)⁸² jelentetett meg műveket. Matthew és kollégája, Foot professzor munkáját segítette, hogy több kötetben maradtak fenn az utókor számára Gladstone személyes iratai között a politikus naplói, melynek szerkesztett kiadásáért szintén ők feleltek.⁸³ A forrásközlő kiadványok között meg kell említenünk az Ausztria–Magyarország iránt érdeklődő Alfred Francis Pribram nevét, akinek forráskiadványaira (*The Secret Treaties of Austria–Hungary 1879–1914*) és egyéb munkáira (például *Austria-Hungary and Great Britain 1908–1914. With an Introductory Chapter on the Diplomatic Relations between Austria and England up to 1908*) számos későbbi brit történész támaszkodott az első világháború okait keresve.⁸⁴ Megjegyzendő, hogy a biografikus elemeket a háttérbe szorítva, önálló kötetet először Paul Knaplund írt a 20. század elején a Gladstone által folytatott külpolitikáról.⁸⁵

Összességében azonban annyi biografikus-jellegű ismeretterjesztő és tudományos mű jelent meg a Gladstone- és Disraeli-korszakra vonatkozóan,⁸⁶ melyek historiográfiai összefoglalójának Ian St. John 2016-ban külön könyvet szentelt (*The Historiography of Gladstone and Disraeli*).⁸⁷ Így csak a jelen dolgozat szempontjából és a brit–osztrák kapcsolatok miatt releváns művek és történészek említésére kerítettünk sort.

Ami a miniszterelnök és a korszak recepcióját illeti, már rögtön a Disraeli-kormány bukását követően megjelentek olyan művek, amelyek a miniszterelnök politikájára, a tömegre, és a médiára egyszerre reflektáltak. Ilyen volt például Carlslake Thompson többkötetes összefoglalója (*Public Opinion and Lord Beaconsfield 1875–1880*) a korszak

⁸⁰ MATTHEW 1995; JENKINS 2012.

⁸¹ BLAKE 1966.

⁸² BLAKE 2010.

⁸³ MATTHEW–FOOT 1982.

⁸⁴ PRIBRAM–COOLIDGE 1921; PRIBRAM 1931; PRIBRAM 1951.

⁸⁵ KNAPLUND 1935.

⁸⁶ Ilyen ismeretterjesztő és összehasonlító mű Richard Aldous *The Lion and the Unicorn: Gladstone vs Disraeli* c. könyve. ALDOUS 2012. A Disraeli biográfiák között lásd még HIBBERT 2004; HURD–YOUNG 2013.

⁸⁷ ST. JOHN 2016.

tömegmédiájáról.⁸⁸ A 20. század elején Raymond Postgate és Aylmer Vallance írt az angolok európaiak felé tanúsított attitűdjeiről és a közvéleményről (*Those Foreigners: The English People's Opinion on Foreign Affairs as Reflected in Their Newspapers Since Waterloo*).⁸⁹ A második világháború után Alvar Ellegård⁹⁰ könyvében találkozhatunk olyan összefoglalóval, ami a szigetország közvéleményével foglalkozik (*The Readership of the Periodical Press in Mid-Victorian Britain*). A Nagy-Britannia médiájával és közvéleményével, valamint a különböző médiaelméletekkel mélyrehatóan foglalkozó, időtálló munka Jean Seaton és James Curran tollából jelent meg. Az eredetileg 1981-ben kiadott, legutóbb pedig 2018-ban újryanomott munka, nyolc kiadást is megért (*The Press and Broadcasting in Britain or Press, Broadcasting and the Internet in Britain*).⁹¹

Az egyes biográfiákon és politikatörténeti könyveken túl fontos megemlítenünk a konkrét kapcsolattal és diplomáciatörténettel foglalkozó műveket. A szláv mozgalmak mellett elkötelezett Robert William Seton-Watson elsőként írhatott a nagy keleti válság és az angol politika témájában összefoglaló művet (*Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*).⁹² Az osztrák–magyar állammal ellenséges író-történészt művének elkészítésében Gladstone keleti népek szabadságáról alkotott víziója inspirálta. Művének előszavában köszönetet nyilvánított a Disraeli életét feltáró Buckle-nek, mégis úgy vélte, hogy a biográfiai szemlélet meghaladásával, főhőseinek diplomáciatörténeti kontextusba helyezésével tudja lerántani a leplet a tory miniszterelnökről és hibás politikájáról. Véleménye szerint a keleti kérdést a 19. század konzervatív brit politikusai jelentősen félrekezeltek, amíg Gladstone látnoki bölcsességgel letette a szlávbarát brit külpolitika alapjait. Seton-Watson művének célja az volt, hogy felderítse honnan erednek az angol politikai körök szlávbarát gondolatai.⁹³ Ugyancsak a század elején a pro-szláv narratívát hangoztatva írtak cikkeket olyan tudósok, mint a forráskiadásokkal is foglalkozó Harold Temperley⁹⁴ és William Steed.⁹⁵ A Londoni Egyetem (ma University College London) Tomáš Garrigue Masaryk által alapított *School of Slavonic and East European Studies* tanszékének kiadványában, a *Slavonic and East European Review*-ban publikáltak e

⁸⁸ THOMPSON 1886a; THOMPSON 1886b

⁸⁹ POSTGATE–VALLANCE 1937.

⁹⁰ ELLEGÅRD 1957.

⁹¹ CURRAN–SEATON 1997.

⁹² SETON-WATSON 1935.

⁹³ SETON-WATSON 1935. viii–x; 569–570.

⁹⁴ Lásd: TEMPERLEY–PENSON 1966.

⁹⁵ A szlavofil narratíváról és az az első világháborút megelőző angol–magyar kapcsolatokról, magyar médiaképről lásd bővebben Harry Hanak, (HANAK 1962), Jeszenszky Géza (JESZENSZKY 1994), és Szeghő Patrik (SZEZHŐ 2018) írásait.

szervezők.⁹⁶ A folyóiratban forráskiadásokat és cikkeket közöltek az első világháborút megelőző évtizedekről és a földrajzi régióról. Sorra jelentek meg a brit nemzeti levéltár anyagából publikációk, mint például Dwight Lee⁹⁷, Winnifred Taffs⁹⁸ vagy Seton-Watson saját írásai. Az osztrák–magyar–angol kapcsolatok első, 1878. június 6-i egyezményét is említő munkája 1926-ban, William A. Gould tollából született, aki szintén e műhelyhez tartozott.⁹⁹ Az említett narratíva kapcsán a magyar szerzőkhöz hasonlóan Andrassy politikájának tudatos, szlávellenes élet hangsúlyozták ki és részben Wertheimer munkáira támaszkodtak. A múlt század közepétől kezdve így az írott források világháborús megsemmisülése folytán a jelenkorig sokan támaszkodtak mind a Seton-Watson, mind a Wertheimer által írt művekre és elméleti alapokra.¹⁰⁰

A század közepétől kezdve még inkább hangsúlyosabbak lettek azok a művek, amelyek az egyes állami szereplőkre, nemzetekre, nemzetközi eseményekre fókuszáltak. Az angolszászok közül George Hoover Rupp Monarchia és Oroszország diplomáciájáról értekező kapcsolatmonográfiáját (*A Wavering Friendship. Russia and Austria 1876–1878*) érdemes megemlítenünk. Rupp igyekezett a nyugati és bécsi forrásokra, valamint a kortársak szintetizáló munkáira támaszkova képet alkotni az orosz és osztrák–magyar viszonyról. Megállapításait, teóriáit és az általa idézett forrásokat a később írt, frissebb munkák is hasznosították.¹⁰¹ David Harris krónika-szerű munkáját (*A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878.*) szintén idesorolhatjuk a konfliktus első évéről, amely ugyan sorozatnak indult, azt nem tudta befejezni a szerző. Mindazonáltal sokkal részletesebben foglalkozott kötetében a balkáni eseményekkel, mint más kortársak, s eredményeit hasznosították az olyan modern szerzők, mint például Richard Millman.¹⁰² Továbbá érdemes megemlítenünk még William Norton Medlicott berlini kongresszusról írt könyvét (*The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement. 1878–1880*), amely a mai napig használható, időtálló munka, szerzője pedig országonként taglalja a kongresszus határozatait és azok következményeit.¹⁰³ A modern szerzők között említendőek a brit összefoglaló művek szerzői, úgymint Gordon Craig¹⁰⁴ (például: *The System of Alliances and the Balance of Power*) és James Joll munkái¹⁰⁵ (*Britain*

⁹⁶ Lásd bővebben Seton-Watson politikai tevékenységéről és az említett intézmény történetéről: BERETZKY 2023. 88–156.

⁹⁷ DWIGHT 1931a, DWIGHT 1931b.

⁹⁸ TAFFS 1930.

⁹⁹ GOULD 1926.

¹⁰⁰ Lásd a megsemmisült iratokról: RESS 2007B. 519.

¹⁰¹ RUPP 1978.

¹⁰² HARRIS 1936.

¹⁰³ MEDLICOTT 1963.

¹⁰⁴ CRAIG 1960.

¹⁰⁵ JOLL 1967.

and Europe. Pitt to Churchill, 1793–1940), illetve az osztrák–magyar historiográfia kapcsán már említett Francis-Roy Bridge (*The Great Powers and the European States System 1814–1914*).¹⁰⁶ Ki kell emelnünk a múlt század történészei közül Richard Millmant, aki könyvében (*Britain and the Eastern question. 1875–1878*) Nagy-Britannia összes térségben érdekelt országgal folytatott nemzetközi kapcsolatával foglalkozott a nagy keleti válság éveiből. Millman tekinthető az első olyan modern szerzőnek, akinek műve mai szemmel is hitelesnek és aktuálisnak tekinthető, mivel részletesen feltárta a *Foreign Office* kulcsfontosságú dokumentumait, illetve szövegét Seton-Watson munkájához képest kevésbé terheli a Gladstone iránt elkötelezett hangnem.¹⁰⁷

A tájékozódást e sok mű között a vállaltan szintézisre törekvő Miloš Ković Disraelivel foglalkozó, 2011-ben megjelent munkája (*Disraeli and the Eastern Question*) segíti, melyre nagy mértékben támaszkodik jelen disszertáció. Mint ahogyan Seton-Watson esetében a saját kortárs politikai állásfoglalása ihlette a Gladstone szerepét taglaló kötetet, azaz a liberális politikus szlávbarát politikáról írt művét, úgy a szerb Kovićot a konzervatív Disraeli pragmatikus politikája foglalkoztatta. A szerző cambridge-i egyetemi disszertációja alapján írt kötet főhőse Disraeli, s alaposan mutatja be a politikus döntéseit meghatározó életrajzi hátteret. Ković igyekezett egységes szálát alkotni a már említett szerzők, Rupp és Harris, valamint leginkább Seton-Watson és Millman narratívájából. Az utóbbi két munka esetében bár fontos kiegészítéseket eszközölt a Viktória és Disraeli levelezését feltáró szerb történész, az elődök által feldolgozott parlamenti jegyzőkönyvek tanulságai szintén helyet kaptak a kötetekben. A brit alsóházi képviselők által tanúsított magatartás: a támogatás és ellenállás gyakorlata, azok külpolitikára gyakorolt hatása is szerepet kapott tehát könyvében.¹⁰⁸

A kormányon kívüli politikusok hatását említve fontos megjegyeznünk, hogy a 19. századi brit külpolitika tanulmányozásához azonban szükség van a különböző vizsgálati szintek bevonására, hiszen az a különböző ratifikációs és ideológiai színterektől függött. Ezek viszonyáról kiváló összefoglalót nyújtanak Marvin Swartz (*The Politics of British Foreign Policy in the era of Disraeli and Gladstone*) és C. C. Eldridge (*England's Mission. The Imperial Idea in the Age of Gladstone and Disraeli, 1868–1880*) munkái.¹⁰⁹ Amíg Swartz a magas politika egyes szereplőire, addig Eldridge a közgondolkodást befolyásoló különböző konstitutív tényezőkre (pragmatizmus, imperializmus, liberalizmus, konzervativizmus stb.) helyezte a

¹⁰⁶ BRIDGE–BULLEN 2005

¹⁰⁷ MILLMAN 1979.

¹⁰⁸ KOVIĆ 2011.

¹⁰⁹ SWARTZ 1985; ELDRIDGE 1973, Az európai koncert koncepciójáról és a politikai vezetők ideológiai befolyásolásáról ír bővebben könyvében HAAS (2005) is.

hangsúlyt könyvében. Az angol külpolitikai koncepciók tekintetében pedig külön könyvtárnyi irodalmat említhetünk, így a teljesség igénye nélkül megemlítendők Richard Shannon pártpolitikáról írt művei¹¹⁰ (például *The Age of Disraeli, 1868–1881: the Rise of Tory Democracy*) vagy Paul M. Kennedy nagyhatalmi szerepet indikáló gazdasági realitásról írt tanulmányai és könyvei¹¹¹ (például *The Realities Behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy, 1865–1980*, illetve a magyarul is megjelent *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*), de ebbe a sorba tartozik a liberalizmust és Gladstone korát tanulmányozó eszmetörténész E. F. Biagini is (például *Liberty, Retrenchment and Reform. Popular Liberalism in the Age of Gladstone, 1860–1880*).¹¹² Az angol külpolitikával foglalkozó forráskiadói munka kapcsán érdemes kiemelni Kenneth Bourne könyvét, aki a brit külpolitika egy-egy koncepcióját művének függelékében hosszas forrásközléssel adatolta (*The Foreign Policy of Victorian England, 1830–1902*). A brit külpolitika bürokráciájával és a *Foreign Office*-al Ray A. Jones¹¹³ (*The British Diplomatic Service, 1815–1914, The Nineteenth-Century Foreign Office: an Administrative History*), újabban pedig Thomas G. Otte (*The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*) foglalkoztak.¹¹⁴ Amíg Jones munkája fontos adatokat közöl a brit külügyről, addig Otte munkái modernebbek, lényegretörő módon ábrázolják a *Foreign Office* bürokráciájának folyamatait, teoretikus maggal rendelkeznek, s nyelvezetüket tekintve is közelebb állnak a mai olvasóhoz. Végül a teoretikusabb és modernebb munkákat említve a kortárs történészek munkáit érdemes forgatnia a korszak iránt érdeklődő olvasóknak. Ilyen például William Mulligan és Brendan Simms közös szerkesztésű kötete (*The Primacy of Foreign Policy in British History, 1660–2000. How Strategic Concerns Shaped Modern Britain*), amelynek szerzői egy hosszabb, négy évszázados időintervallumban keresték a brit politika primátusát, s próbáltak több szerzővel együtt arra a német történészek által feltett kérdésre választ keresni, hogy vajon a belpolitika határozza-e meg az ország külügyeit vagy fordítva zajlik a politika folyamata.¹¹⁵

A historiográfiai összefoglalóban említett valamennyi munka közös jellemzője a külpolitika deskriptív leírása. A módszertanukat tekintve hagyományosan, a történeti megközelítés szerint építkeznek, s csak némely munka deklarálni elméleti hipotézist vagy előre létrehozott vizsgálati kategóriákat. Demeter tanulmányában kiemelte a külpolitika különböző

¹¹⁰ SHANNON 1992.

¹¹¹ KENNEDY 1981, KENNEDY 1983; KENNEDY 1992.

¹¹² BIAGINI 2000.

¹¹³ JONES 1971.

¹¹⁴ OTTE 2011A; OTTE 2011B.

¹¹⁵ MULLIGAN–SIMMS 2010. A primátusvita rövid ismertetését lásd lentebb: 30. oldal.

színtereinek motivációját, megemlítette a befolyás-csoportokat, valamint a személyi tényezők és a hivatalos külpolitika elválasztását, amely hasonlít a disszertáció bevezetőjében felvázolt, nemzetközi politikaelmélet alapján felállított vizsgálati kategóriákhoz. A diplomáciatörténészek – úgymint Diószegi, Millman vagy Schmidt – a vizsgálati szempontjaikat azonban általában véve nem helyezik külön alapokra, a történeti megközelítés kronologikus, lineáris elbeszélésmódját alkalmazzák. A források által sugallt narratíva mentén gyűjtötték forrásaikat: az államférfiak más államférfiakkal leveleztek, a bürokrácia résztvevőire utaltak leveleikben vagy a parlamentre, közvéleményre és más demokratikus fékekre reflektáltak. Ezt Simon Adams úgy fogalmazta meg, hogy mivel a forrásokban sok esetben számot vetettek ezekkel az erőkkel (uralkodó, törvényhozás stb.) az egyes szereplők, ezért nem kizárt, hogy az azzal foglalkozó történészek is bevonják ezeket a „kívülállónak” számító forrásokat is a vizsgálati szinterek közé.¹¹⁶

A külpolitika elemzése segédeszközként működik a diplomáciatörténészek által vizsgált források körének bővítésében. A külpolitikaelemzést a nemzetközi kapcsolatok diszciplínájához tartozó aldiszciplínaként tartják számon, segítségével nemcsak a forrásokban szereplő utalásoknak köszönhetően „véletlenszerűen” vonhatunk be újabb forrásokat, hanem – hasonlóan más társadalomtudományokhoz – tudatosan alakíthatunk ki olyan koncepciót, vizsgálati kategóriákat, amelyek segítik a dolgot tárgyának alaposabb megértését. A múlt külpolitikájának tanulmányozása során azonban két egymással kapcsolatos problémába is ütközhetünk. Az első az ismeretelméletből eredő probléma, mely szerint a történelem nem feleltethető meg az absztrakt szempontoknak, a második probléma a történeti szociológia és a történetírás konfliktusa. Hogy megértsük hogyan lehetséges a diszciplínák közötti együttműködés és a történészek teoretikus merítkezése a nemzetközi politikaelmélet műfajából, úgy röviden áttekintjük a következőkben a két tudományág kapcsolatát és fejlődését.

¹¹⁶ WATT-ADAMS-BULLEN-BRAUER-IRIYE 1988. 134–135.

I. 3. A nemzetközi politikaelmélet és történelem viszonyáról – a nemzetközi történelem mint interdiszciplináris műfaj

A következőkben tehát arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, a dolgozat már létező diskurzust, módszertani hagyományt adoptál és bővíti. A nemzetközi történelemnek, történetírásnak vannak előzményei, még ha az nem is annyira jól körül határolható, mint a társadalomtörténet módszertani kánonja. A diplomáciatörténet és a nemzetközi történelem¹¹⁷ elkülönül a nemzetközi politikaelmélettől. A 20. század második felére tehető diszciplináris fejlődés eredményeként korántsem beszélhetünk egyik vagy másik tudományág monopóliumáról a múlt eseményeinek kutatását illetően, hanem épp ellenkezőleg, csak arra tett kísérletekről tehetünk említést. A nemzetközi politikatudomány a társadalom- és gazdaságtörténeti kezdeményezések hatására a *London School of Economics* (LSE) keretein belül egyre inkább külön diszciplínává fejlődött, majd kölcsönös hatásba lépett az amerikai eredetű elméleti iskolával. Charles Webster és Arnold Toynbee az elsők között voltak, akik letették a nemzetközi történelem alapjait. A nyugat-európai nemzetközi történetírást így az annalisták és azok az amerikai politikatudomány által befolyásolt történeti iskolák dominálták, amelyek az egyén szerepét a láthatatlanságig redukálták. Simon Adams szerint a diplomáciatörténet, nemzetközi történelem vizsgálata az Annales dogmáinak árnyékában Nyugat-Európában egyenesen parodisztikussá vált. A nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó történészek leszűkítették látókörüket a forrásanyagok és a különböző külügyminisztériumok perspektívájára, amely felelevenítette azt a pozitivistá és idejétmúlt koncepciót, mely szerint csak ezek az államférfiak gyakoroltak hatást a világtörténelem eseményeire. Paul Kennedy, Seymour Hersh és Henry Kissinger történeti munkái azonban rávilágítottak a diplomáciatörténet mögött lévő személyeken és intézményeken túlmutató erők (például ideológia vagy gazdaság) fontosságára is.¹¹⁸

Hasonlóképp a nemzetközi politika elméletéhez és a külpolitika elemzéséhez fűződő kérdések kutatását tűzte ki célul Pierre Renouvin és Jean-Baptist Durosell, akik az első világháború és a második világháború (személyes) tapasztalatait kívánták megérteni a történelemből. Könyvük bevezetőjében az ambiciózus munka lehetséges kritikáira is próbálnak választ találni, hiszen szemben a későbbi iskolák specifikus részterületeket vizsgáló műveivel,

¹¹⁷ Roger Bullen szerint a diplomáciatörténet mára teljesen feloldódott a nemzetközi történelem (eredetiben: *International History*) kereteiben. (WATT-ADAMS-BULLEN-BRAUER-IRIYE 1988. 135).

¹¹⁸ WATT-ADAMS-BULLEN-BRAUER-IRIYE 1988. 131–134.

elsődleges céljuk a braudeli mélyreható erők vizsgálata és megértése volt.¹¹⁹ Renouvin könyvében a mélyreható erők kapcsán olyan determinánsokat sorol fel, mint a geopolitika, migráció, közgazdaságtan, pénzügy, nemzetiség, és ideológia. Durosell pedig olyan tényezőkkel foglalkozik, mint az államférfi és az egyes személyek pszicho-biografikus jellemzői, továbbá a nemzeti érdek, a biztonság, és a döntéshozás folyamata, valamint ezek kölcsönös összefüggései.¹²⁰ Az 1970-es évekre azonban a társadalomtörténet és az amerikai politikatudomány népszerűségének növekedésével a diplomáciatörténetet a tengerentúlon egyszerűen felváltotta az amerikai külpolitikai iskola. Akira Iriye szerint a modern diplomáciatörténet négy megközelítést alkalmaz: a hagyományos levéltári megközelítést, a belpolitikai tényezők vizsgálatát (a társadalomtörténet bevonásával), a nemzetközi rendszerben bekövetkező változások vizsgálatát és a kulturális eszmetörténeti megközelítést. A nemzetközi történelem¹²¹ többé nem egyszerűen a Ranke-féle megközelítéssel dolgozik, hanem sokfajta történelem egyfajta prizmájaként szolgál.¹²²

A nemzetközi történelemből következő kauzális okfejtés és narratív módszer azonban megosztotta a nemzetközi kapcsolatok elméleti tudósait, különösen azokat érte kritika, akik a történelmi példákat és a történeti szociológiát használták a különböző modelljeik bizonyítására. A tesztelni kívánt elméletek ugyanis ahistorikus absztrakciók¹²³, viszont a múlt eseményei a történész elbeszélése alapján keletkezett másodlagos konstrukciókként értelmezhetőek. A történészek kritizálták a politikaelmélettel foglalkozó szerzőket, hiszen maga a múlt egy egybefüggő, ok-okozati eseménysorozatként nem biztos, hogy megfeleltethető az absztrakt elméleteknek. A történelem egyfajta laboratóriumként szolgált a politológusok számára, amelyben elméleteikkel kísérletezhettek, tehát a példák tárházaként kapott szerepet a nemzetközi kapcsolatok tudományágában. Ennek szemléltetésére jó példa Thuküdidész, aki egyszerre jeleníti meg a múlt és jelen, idiografikus (egyszeri történetet leíró) kontra nomotetikus (szabályalkotó), valamint a deskriptív-leíró kontra elemzés-szerű narratíva határvonalait. Az említett vonalak szolgálnak a két diszciplína elválasztására is, hiszen a történelem

¹¹⁹ RENOUVIN–DUROSELL 1968. 3; Ahogy gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozó Marc Blochra és az Annales iskolára a társadalmi folyamatokat vizsgáló szociológus, Émile Durkheim gyakorolt hatást, úgy Durosell és Renouvin könyvükben szintén különböző szociológiai munkára hagyatkoztak és erősen determinisztikus jellegű vizsgálati modellt alkottak a nemzetközi történelemmel foglalkozó történészek számára. Hogy magyar példát említsünk, a szerzőpáros nagy hatással volt például Diószegi Istvánra (DIÓSZEGI 1984. 406–409, 411–412). A teljes determinizmust persze igyekeztek elkerülni a francia szerzők, és az egyes fejezetek konklúziójában kételkedtek az egyes mélyreható erők és események teljes összefüggésében (RENOUVIN–DUROSELL 1968. 82–84).

¹²⁰ RENOUVIN–DUROSELL 1968.

¹²¹ Eredeti angol megfogalmazásban: *International History*.

¹²² WATT–ADAMS–BULLEN–BRAUER–IRIYE 1988. 139–140.

¹²³ Erre általános példa a déloszi szövetség analógiájának használata a hidegháború kétpólusú világ koncepciójára, melyet előszeretettel alkalmaztak a hidegháborúval foglalkozó kutatók.

múltközpontú, idiografikus, deskriptív jellegével szemben a politikatudomány a jelenre keres magyarázatot, általánosítja az eseteket és elemzési szempontokat használ.¹²⁴ Egyes politikatudósok felfedezték, hogy a történelmi példák kiválasztásával együtt torzulnak saját absztrakt struktúráik, és modell-alkotásuk is.¹²⁵

Az ezredfordulótól kezdve viszont megnőtt az igény a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó elméleti munkák iránt. Az Aberystwyth University és a London School of Economics, valamint folyóirata, a *Millenium* körül csoportosuló tudósok részéről koncepciózus megoldásokat is találhatunk. Amíg a nemzetközi kapcsolatokban a történelmi fordulat új kutatási eredményekhez vezetett, a történészek a történelem és a nemzetközi politika viszonyával az ezredfordulón kezdtek ismételten foglalkozni, s úgy tűnt a történészek számára is hasznos módszertani meglátásokat találtak. Ahogyan a két tudományterület viszonyát tanulmányozó Ian Lustick fogalmazott: „(...) *A történészek [...] a történetírás társadalomtudományos értelmezésében olyan új kérdéseket találhatnak, melyek a múlt relikviáinak kifaggatására, és új történetalkotására egyaránt alkalmasak, anélkül, hogy [a történészeknek – B.B.] koncepciózusan felelősnek kelljen érezniük magukat azért, hogy formálisan és szisztematikusan átvegyenek bármilyen [...] teoretikus keretrendszert.*”¹²⁶

Amíg a nemzetközi kapcsolatok terén a fentebb említett torzítás elkerülése végett igyekeznek a szerzők a történelmi példák óvatos használatára¹²⁷, a nemzetközi történelemmel foglalkozó történészek – kevés kivételt leszámítva – nem használnak módszertani tisztázást, narratívájukban keverednek a különböző szempontok és elemek, sőt sokszor kiemelik a múlt egyediségét az általánosítással szemben. Az elemzési szempontok, a narratíva vezetése, és a vizsgálati megközelítések mentén tehát a két tudományág elkülönül, azonban mégis van lehetőség a szakadék áthidalására.¹²⁸ George Lawson 2010-ben megjelent munkájában a

¹²⁴ KOLIOPOULOS 2017. 1–4; Koliopoulos pozitív példaként említi John Gaddis és Paul Kennedy műveit.

¹²⁵ A neorealista tudomány történelemmel való visszaélésére hívták fel a figyelmet tanulmányukban Rodney Bruce Hall és Friedrich V. Kratochwil. Írásukban Markus Fischer írását kritizálták, amelyben Fischer a neorealista elmélet gyakorlati példáját a középkori feudális Európa politikai működésében vélte felfedezni. Fischer egyes középkorászok munkáit használta fel és diskurzuselemzésekkel igyekezett bizonyítani, hogy az egységes cselekvés, a funkcionális kooperáció, a társadalmi viszonyok, valamint a konfliktusmegoldás témái egységes gyakorlattal rendelkeztek, és ezek mentesek az interszubjektivitás 'gondjaitól'. A kritikusok szerint a probléma éppenséggel a diskurzus-ábrázolás hiánya, és ironikus módon épp a kritikai iskolától, Le Gofftól, Kosellecktől és Norman Cantortól tanulhatott volna Fischer. (HALL–KRATOCHWIL 1993. 480, 490–491).

¹²⁶ Eredetiben: „(...) *Historians will also find, in social scientific treatments of historiography, new kinds of questions with which to interrogate the relics of the past and develop new story lines without feeling that to do so in a conceptually responsible way they must formally and systematically adopt any particular theoretical framework* (LUSTICK 1996. 616).

¹²⁷ A Hobden és Hobson által szerkesztett, nemzetközi kapcsolatok kritikai iskolájának programadó kötetében, a szerzők bevezető tanulmányaikban hívják fel a figyelmet azokra a csapdákra, amiket el kell kerülnie a történeti-szociológiával foglalkozó teoretikusoknak (HOBSON 2002. 3–42; HOBDEN 2002. 42–63).

¹²⁸ KOLIOPOULOS 2017. 4–6.

nemzetközi kapcsolatok és a történelem együttműködési területeit kereste. Az első ilyen terület a *kontextus*, melynek már adottak a feltételei. Lawson szerint bár a történészek alapvetően tartózkodnak a koncepciók használatától, két nagyobb iskolát és megközelítést használnak.¹²⁹ A rankeánus történetírás nem tudott és nem is akart mindent megvizsgálni, inkább azoknak a történészeknek a kiképzése volt a célja, akik az állami levéltárakat kutatják és karbantartják. Aztán megszületett a *history from below* és a kutatást ki kellett terjeszteni a „dokumentumfetisizmuson” túlra. Ezzel együtt megkérdőjeleződött a történelmi tény fogalmáról alkotott szakmabeli felfogás is.¹³⁰ A második együttműködési terület az *eseményszerűség*. A történészek sokszor hivatkoznak a történelem teljesen hű visszaadására, azonban kevesen foglalkoznak annak szélesebb kontextusával, az értelmezésekkel, az egyes korok szociális hálójával, melyeket eseményekhez kötnek. A harmadik terület végül a *narratíva*. Lawson szerint a történészek az egyes szereplők ágenciájára (*agency*) és történelmi esélyekre (*chances*) helyezik a hangsúlyt, a társadalomtudósok mechanizmusokra. A történészek a cselekményesítéssel (*emplotment*) dolgoznak. Egyfajta elbeszélés ezáltal mindig hangsúlyosabb, logikusabb, a kauzalitásban megfelelőbb lesz a többinél, miközben párhuzamosan is létezhet egyszerre több narratíva.¹³¹

A nemzetközi történelem területéről Lawson tanulmányán túl számos koncepció született már jóval korábban a két diszciplína közötti szakadék áthidalására. Amíg Renouvin és Durosell az induktív kutatásban, addig E. H. Carr és Quincy Wright az interdiszciplináris kölcsönös tanulásban látták a megoldást. Utóbbi elmélet szerint a forrásközpontú megközelítés helyett koncepciót alkalmazó történésznek el kell sajátítania a releváns társadalomtudományt. A két tudomány határterületén dolgozott például Thuküdidész, Machiavelli, Ranke és Heeren majd Toynbee. Műveikben a narratíván át fedik fel a történelmi determinánsokat.¹³²

A hidegháború története kapcsán az elmélet és tradicionális történetírás viszonyára reflektáltak az olyan történészek, mint John Gaddis, Odd Arne Westad, Thomas Mann, John Ikenberry és Marc Trachtenberg. Del Pero és Formigoni összefoglalásukban azonban arra jutnak, hogy a nemzetközi történelmet további kihívás is érte a konstruktivisták (akik azt

¹²⁹ Lawson kivételként említi a makroszociológia áttemelését, Tilly, Collins makrohítoriáját, vagy az események által nem lehatárolt Bloch és Braudel műveit.

¹³⁰ Lawson ezt kifejezetten E. H. Carr-hoz köti, aki szintén a múlt és jelen társadalmainak dialógusaként értelmezte a történelmi tényeket. Carr számára a történelmi kutatás kezdetét a szélesebb kontextus felderítése jelentette. A történelmi kutatásban Carr szerint versengő narratívák léteznek és a történész szerepe ezek egyeztetése, a tudáskultúrák felderítése a fontos. Így a történész a historiográfia eredményeire és nem az egyes narratívák „győzelmére” koncentrálnak.

¹³¹ LAWSON 2010. 213–222.

¹³² Lawson szerint azonban a két diszciplína rivalizál, mivel ugyanarra a jelenségre keresik a választ. Sokszor az ilyen jellegű munkák kontárnak minősülnek: a tudós kevesebb tudással rendelkezik valamely területen, vagy szimplán kivitelezhetetlen a vállalkozás. (Lawson idézi KOLIPOULOS 2017. 6–8.)

hangoztatják, hogy minden fogalmunk és tényünk társadalmi konstrukció), a területi tanulmányok [area studies], valamint poszt-kolonialista iskolák részéről.¹³³ Véleményük szerint azonban nem tudtuk meghaladni az állam és nemzetközi rendszer vizsgálati kategóriáit a transznacionális történetírással.¹³⁴

A kutatókat tehát egy átfogó elméleti keret megalkotása vezérelte, s vezérli ma is, azonban a globális szemlélet, és az emberiség-történet a történetírás által már meghaladottnak számító világtörténeti iskolához vezet. A továbbiakban így fontos lett a nemzetközi történelem, a nemzetközi kapcsolatok és diplomáciatörténet kategorikus elkülönítése. Trachtenberg tankönyvszerű módszertani könyve ebből a szempontból az egyik legújabb olyan munka, amely gyakorlati tanácsokkal látja el mind a történészeket, mind a nemzetközi politikaelmélet kutatóit. Trachtenberg a kutatói kérdések fontosságára helyezi a hangsúlyt, szerinte az elmélet megelőzi a gyakorlatot, majd a gyakorlatból újabb elmélet születik. A szerző elismeri, hogy az önkényes elméletválasztás szubjektív tényezőkön is alapul. A történészek számára ez pedig azt jelenti, hogy nem az igazságkeresés a történész feladata, hanem a torzításoktól való megszabadítás és a múlt értelemeszerű felvázolása. A kauzális történetvezetés is kontextusban zajlik, nem pedig önmagától értetődő tényeken alapszik.¹³⁵ Trachtenberg szerint a történész a többi tudóshoz hasonlóan megfigyel, legfőbb célja, hogy értelmet adjon a múlt egyes eseményeinek. Munkája során viszonyrendszerbe helyezi az egyes elemeket – mintázatokat, mögöttes logikát keres –, majd elméletet alkot a rendelkezésére álló elemekből. Ebből arra következtethetünk, hogy minden történeti munkának létezik egy elméleti magja.¹³⁶ Ugyanakkor a szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy fennállhat a veszélye annak, hogy az adott történész túlzott jelentőséget tulajdonít egyes elemeknek és az elmélethez torzítja a forrást. Trachtenberg szerint az első világháború ok-okozati összefüggéseit feltáró munkák és az azokhoz tartozó elméletek kiválóan

¹³³ Az angol iskola kritikája mentén került be a nemzetközi társadalom fogalma a kutatás középpontjába. ennek az elméletnek a prominens tudósai olyan történész-politológusok, mint Hedley Bull, Martin Wight, Barry Buzan, Richard Little. Ezzel szemben marxista hagyományokra építve alkottak elméletet az olyan történészek, mint a strukturalista-marxista Immanuel Wallerstein (hozzá kapcsolódik a centrum-periféria elmélet), és a konstruktivista Robert Cox. Végül a posztmodern tudósai (Hayden White, Richard Devetak) igyekeztek cáfolni a politikai gyakorlatok történelmen átívelő validitását. Thuküdidésztől kezdve viszont egészen a napjainkig a szerzők nagy része tisztában volt a történelmi igazságok szubjektív jellegével, így a posztmodern konvencionális tudásban való kételkedése és figyelmeztetése nem teljesen ért célba. Elvégre a történelmi párhuzamokat a konvencionálisban való kételkedés dacára kutatja az emberiség (KOLIOPOULOS 2017. 11–17).

¹³⁴ Erre példaként említik D. Reynolds értekezését a számtalan tudományos fordulatról és René Girault megközelítését, amelyben az új szempontok mellett a régi kategóriák, az állam, valamint a nemzetközi rendszer jelentik a vizsgálati alapegységet (DEL PERO-FORMIGONI 2017. 25–32). Hasonlóképp érvel a posztmodern történetírás transzhistorikus tényei kapcsán TRACHTENBERG (2006. 8–14).

¹³⁵ TRACHTENBERG 2006. 15–27.

¹³⁶ TRACHTENBERG 2006. 30–32.

szemléltetik ezt a fajta alkotómunkát. A történészek számára tehát kifizetődő a teoretikus munka tanulmányozása.¹³⁷

Érdeemes megemlítenünk az elméleti munkák tanulmányozása kapcsán az 1970-es évektől az 1990-es évek végéig tartó, német történészek között lezajló primátus-vita tanulságát. 1961-ben az első világháború kapcsán újra előálltak az NSZK-ban a diplomáciatörténeti viták: megjelent a Fritz Fischer-vita, (Németország okozta-e az első világháborút?), majd a külpolitika primátusának vitája szemben a belpolitikai tényezőkkel (vajon mely tényezők játszottak szerepet Németország háborús szerepvállalásában). A vita a külpolitika primátusát hangoztató Andreas Hillgruber, Klaus Hildebrand és a belpolitika fontosságát hangsúlyozó Hans-Ulrich Wehler között zajlott. A belpolitikai primátus kutatására egyre több diplomáciatörténész használt társadalomtudományos módszereket és folyamodott a gazdaságtörténet és társadalomtörténet eredményeihez.¹³⁸ Majd a vita hatására megjelent a szélesebb teoretikai koncepciók kutatása (például a hatalom, a kultúra eltérő értelmezései kapcsán), valamint elkezdtek a történészek is olyan elméleteket alkalmazni, mint például az aktorelmélet, a habitus-elmélet és a játékelmélet.¹³⁹

Az Osztrák–Magyar Monarchiával és Nagy-Britanniával foglalkozó disszertáció értékét tovább emelheti, hogy a 19. századról kifejezetten kevés olyan mű született, ami alkalmazná egy javában 20. századi diszciplína elméleteit. A nemzetközi politikaelmélet és történelem problémaköréről, és specifikusan a 19. század „elhanyagoltságáról” Barry Buzan és George Lawson szerkesztésében megjelent *The Global Transformation* című kötetben olvashatunk bővebben.¹⁴⁰ A szerzők szerint a nagy átalakulás létrejöttének gyökereit a 19. század kezdetén találhatjuk meg, s e korszak meghatározta egy maroknyi állam hatalomgyakorlását, szemben a tengernyi periférikus állammal, így kialakítva magát a nemzetközi kapcsolatok bizonytalan világát. A nyugati racionális államok, az industrializáció és a progresszió a világot civilizált és civilizálatlan részekre osztotta, amely a mai napig meghatározó a tudományterület alapvető elméleti kereteit tekintve.¹⁴¹ Szembetűnő azonban, hogy nemzetközi kapcsolatok a fenti leírás ellenére alig foglalkozik a 19. századdal. A könyv szerzői ezt részben azzal magyarázzák, hogy a diszciplínát megalapozó gondolatok csak 1919-re „forrtak ki”. A nemzetközi kapcsolatok

¹³⁷ Uő. 34–39.

¹³⁸ MULLIGAN–SIMMS 2010B. 1–3.

¹³⁹ PERLIN 2016. 11–14.

¹⁴⁰ BUZAN–LAWSON 2015. A szerzők elsősorban a gazdaságtörténet prominens munkáiból alakították meg hipotéziseiket, s nagy hatást gyakorolt rájuk Wallerstein centrum-periféria elmélete, Kenneth Pomeranz történeti statisztikai munkái, valamint a címadást is befolyásoló mű, Polányi Károly A nagy átalakulás című műve.

¹⁴¹ Ennek fényében beszélünk a szerzők szerint a mai napig bizonyos államok (Németország, Kína stb.) felemelkedéséről vagy bukásáról (Uo. 43).

jelenségeiről, a modern államoktól és a veszfáliai világrendtől ugyan létezett az egyes szakemberek diskurzusa – megjelent a hierarchia fogalma, a nemzetszuverenitással pedig a nemzetállam koncepciója – az tudományként kanonizált formában csak a liberális világrend megrendülésével, a első világháború után jött létre.¹⁴² A 20. századtól Immanuel Kant, Carl von Clausewitz, Richard Cobden és Jeremy Bentham releváns munkái helyet kaptak a diszciplínában, s az egyéb tárdiszciplínák (például geopolitika) megjelenése is hozzájárult az önálló nemzetközi kapcsolatok diszciplína kialakulásához.¹⁴³

E munka megállapításaival egyetértve úgy gondolom, hogy bármely olyan tanulmány, ami a hagyományos diplomáciatörténet mezsgyéjén felülemelkedve új szempontokat kíván beemlíteni a nemzetközi történeti kutatásba, érdemes lehet a vizsgálatra. A disszertáció tehát egy már létező, diszciplínák közötti párbeszéd részeként kívánja alkalmazni a nemzetközi kapcsolatokból adoptált módszertani keretet, a külpolitika elemzését, és az ahhoz tartozó külpolitikai döntéshozás színtereinek elméletét. Hogy megértsük hogyan is történik a külpolitika elemzése, és milyen színterekről van szó, szükséges röviden felvázolnunk a külpolitika elemzés hazai szakirodalmának eredményeit.

¹⁴² A szerzők szerint az első világháború a nemzetközi konfliktusok meghaladásáról alkotott összes nagyobb 19. századi világeszme megoldását megsemmisítette vagy hiteltelenítette. A konzervatív elképzelést a hatalmi egyensúlyról, a liberális világképét a szabadkereskedelmi egyezményekről és a szocializmus megoldását az határokon átívelő osztályszolidaritásról. S így a tudományág csak a 20. századra fókuszált, majd egyre inkább a jelenre. A nemzetközi politikaelmélet ennek megfelelően a 19. századdal annak radikálisan eltérő gondolatvilága miatt nem foglalkozik, és csak különböző viszonyítási évszámokat használ (például 1648, 1919, 1945, 1989). Buzan és Lawson szerint azonban kiváltképp gazdagítaná és megérthetőbbé tenné a korszakot, ha leküzdve azt az előítéletet, miszerint a 19. század egy radikálisan eltérő korszak, a nemzetközi kapcsolatok szakemberei (és történészei) többet foglalkoznának az elhanyagolt századdal (BUZAN–LAWSON 2015. 62–64).

¹⁴³ BUZAN–LAWSON 2015. 48–55, 60–61.

II. Módszertan – A külpolitikaelemzés, mint történeti segédeszköz

II. 1. A külpolitikaelemzés kialakulása, és annak vizsgálati keretrendszere

A külpolitikaelemzés (*Foreign Policy Analysis – FPA*), a nemzetközi kapcsolatokon tudományán (*International Relations – IR*) belül önálló aldiszciplína, kutatási irányzat, amely kezdetben a külpolitikát a racionális döntéshozás keretében értelmezte. Az elemzésen és a nemzetközi tanulmányokon belül megkülönböztethetők úgynevezett „nagyelméletek” és tradíciók. Ilyen például az Egyesült Államok 20. századi műhelyeinek tradíciójához tartozó gondolat, mely szerint a külpolitika egyben közpolitikát is jelent – ez volt a wilsoni elvek alapján a külpolitika liberális víziója. Ezzel szemben állt az Európából származó realista hagyomány, melynek olyan képviselői voltak, mint Henry Kissinger vagy Hans Morgenthau, és a külpolitika pragmatikus mivoltára, annak primátusára helyezte a hangsúlyt. Idővel ez az irány vált a legmeghatározóbbá a tudományágban. Az állam önérdekkövetését és racionalitását tekintette abszolút normának. A tudományágra módszertani különütasság is jellemző, s ez annak köszönhető, hogy igencsak változékony az, hogy mit tart vizsgálati tárgyának az elemzés. A nemzetközi kapcsolatok terén léteznek a nemzetközi rendszerből kiinduló, rendszerszintű, azaz „szisztemikus” magyarázatok, amelyek szélsőséges képviselői tagadják azt, hogy az egyes döntéshozóknak bármilyen szerepük lenne, hiszen a hangsúly az állam nemzetközi rendszeren betöltött szerepén van, amely meghatározza annak mindenkori pályáját és a döntéshozó cselekvési lehetőségeit.¹⁴⁴ Ezzel szemben a külpolitikai elemzés (*FPA*) kutatásai, az egyének vagy egyéb szereplők tevékenységét vizsgálják (aktoralapú-megközelítés). Ezentúl beszélhetünk mindkét tudományágon belül a pszichológia és más tudományágak felől érkező hatásokról és fordulatokról, ilyen például a behaviorista, vagy a már korábban említett történelmi fordulat. E fordulatok következtében mind inkább az eredeti, racionális döntést feltételező modellektől való eltérést tanulmányozták az elemzéssel foglalkozó szakemberek. Az 1980-as és 1990-es évektől megjelentek az interpretatív és kritikai iskolák a nemzetközi

¹⁴⁴ Így vélekedett például a nemzetközi kapcsolatok egyik atyjaként emlegetett Kenneth Waltz, aki 1979-ben fektette le a nemzetközi kapcsolatok elméletének neorealista iskolájának alapjait, a *Theory of International Politics* című könyvében. Eltávolodva a Carr, Kennan, Morgenthau, és Kissinger által képviselt realizmustól, Waltz úgy gondolta, hogy a tudománynak pozitívista módon kell megközelíteni a vizsgálati tárgyát, amely az ő értelmezésében a nemzetközi rendszer (például egyensúly rendszer, kétpólusú világ stb.) vizsgálata. Így a mindenkori tudósnak modellt kell alkotnia. Waltz annak ellenére, hogy a nemzetközi rendszerre fókuszált és nincs kimondott állam-elmélete, nem tagadta azt, hogy az államok különböző stratégiákat követhetnek a rendszerben való érvényesülés érdekében: a hatalom és szuverenitás-maximalizálásra törekednek a külpolitika által. Waltz viszont úgy vélte, hogy azt belső viszonyaik figyelmen kívül hagyásával is követhetik.

kapcsolatokon belül, amelyek az egyes jelenségek nyelvi-fogalmi elméleteit tanulmányozták, semmint az államokat vagy állam alatti szereplőket.¹⁴⁵

A témában magyar nyelven egyetemi tankönyvet és összefoglalót írt Kiss J. László, és hasonló, kiváló áttekintést nyújtanak Nagy Péter és Marton Péter külpolitikai döntéshozással foglalkozó írásai.¹⁴⁶ A nemzetközi kapcsolatok diszciplínájának egészen elszaporodott irodalmáról ír Kiss J. László a korábban említett *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében* c. kötetében.¹⁴⁷

Kiss szerint a külpolitika elemzés célja tehát „*az aktor-specifikus elmélet, tehát a külpolitikai magatartás csak egy bizonyos csoportjának magyarázatára alkalmas*” elmélet, ami „*(...) meghatározott szereplők külpolitikai magatartását magyarázza, különös tekintettel a csoportokban vagy egyedül tevékenykedő döntéshozóra.*” Emellett fontos a külpolitikai magatartás fogalma is, amely „*(...) kiterjed a kormány esetleges vagy nem szándékolt magatartásának vizsgálatára, adott esetben a cselekvések elmaradására is.*”¹⁴⁸

Kiss szerint a külpolitika egy szuverén szereplő vagy tényező (például az állam) valamely hivatalos külső kapcsolatainak összessége, azonban különös hangsúly van a döntéshozókon és a nemzetközi diplomáciai szolgálatokon, mint „kapuőrökön”. Így lényegét tekintve az elemzés a döntéshozókra korlátozódhatna, azonban a társadalmi beágyazottságtól nem lehet elvonatkoztatni, így az állami és nem állami szereplőket egyaránt szükséges tanulmányozni.¹⁴⁹

Lényeges kérdés a külpolitika elhatárolása a bel- és nemzetközi politikától. Kiss olvasatában a külpolitika és a transznacionális politika nagyban függ a politika elfogadott fogalmától, elkülönítése pedig a vizsgálat alanyaihoz köthető. Amíg az államhoz köthető belpolitikai struktúra hierarchikus (az állampolgárok és államszervek alá-fölé rendeltségi viszonyban léteznek), az államokon kívüli struktúra annak ellentéte, azaz anarchikus. A külpolitika alatt így az egyes államok tevékenységét, a transznacionális politikán pedig a nem-állami szereplők (nemzetközi intézmények, szervezetek, mozgalmak stb.) tevékenységét értjük. A nemzetközi térben azonban nincs autoritás, csak normatív szabályok, melyek a teljesen heterogén közösségeket képesek szankcionálni. Amíg nemzetközi politika a rendszer részeként

¹⁴⁵ KISS 2009. 13–14, 77–79, 83–85.

¹⁴⁶ KISS 2009; NAGY 2007; MARTON 2013.

¹⁴⁷ Kiss könyvében szintén az említett angolszász szerzőkre hivatkozik, mint az úttörő Snyder-féle többszerzős komparatív külpolitikaelemzéssel foglalkozó munka (SNYDER 2002). Hasonló külföldi tankönyv-szerű összefoglaló Marijke Breuning könyve, amelyben a szerző a döntéshozót helyezi a vizsgálat középpontjába (BREUNING 2007).

¹⁴⁸ KISS 2009. 86.

¹⁴⁹ KISS 2009. 17–21.

vagy a szereplők interakcióiként értelmezhető, addig a külpolitika csak egyes (állami¹⁵⁰) szereplők esetében nyer értelmet.¹⁵¹ A külpolitika elemzése, tehát elsősorban nem a realista hagyományokat követi, és nem szisztemikus (rendszerszintű) magyarázatokat (egyensúlyrendszer, bipoláris-rendszer stb.) ad, hanem az egyes szereplőkre és a külpolitika létrehozásának folyamatára, nyomon követésére fókuszál. Kiss több további fontos megállapítást tesz a külpolitika kérdésterülete kapcsán, olyan szerzők nyomán, mint James Rosenau, Christoph Hill, Laura Neal elméletei és Robert D. Putnam (kétszintű játékelmélete¹⁵²) nyomán.¹⁵³ Az említett szerzők szerint a kül- és belpolitika a politikai közösség révén integratív jellegű és a két terület hatást gyakorol egymásra: léteznek a politikának állandó elemei és szoros összefüggésben vannak a cselekvéssel/tevékenységgel, valamint politikai közösséggel.¹⁵⁴ Ezek a magyarázatok a külpolitikaelemzés szereplő-alapú megközelítési módjára, ontológiai pozíciójára mutattak tehát rá, hiszen nemcsak a struktúrák szerint következtethetünk az egyes szereplők viselkedésére, hanem ellenkezőleg, a szélesebbtől a szűkebb felé (bottom-up módon), az egyes tényezők vizsgálatával közelíthető meg a vizsgálat tárgya.¹⁵⁵

A külpolitika elemzése tehát elkülönült a nemzetközi kapcsolatoktól, azonban az államhoz kötődő koncepciójánál fogva a vizsgálati fókuszban az államok és az állam alatti szereplők maradtak. A külpolitika kutatás három alappívvel indult el: Richard C. Snyder, H. W. Bruck és Burton Sapin alkották meg az első olyan tanulmánykötetet, amelyben szembeszálltak mind a realista, a behaviorista és az említett nemzetközi rendszert vizsgáló magyarázatokkal. Második műként említhető Harold és Margaret Sprout munkája, akik a döntéselmélet szociálpszichológiai vonatkozásáról írtak tanulmányt, végül Rosenau lépett fel a komparatiztika és egy átfogóbb mezoelmélet (közép-szintű elmélet) megteremtésének igényével.¹⁵⁶ A '90-es években Andrew Moravcsik és Jeffrey W. Legro kritikája¹⁵⁷ nyomán jött létre az új iskolák szintézisével az újabb (neo)liberális irány, amely több hangsúlyt fektetett az egyes szubsziszemikus szereplők és azok kölcsönös összefüggéseinek (interdependencia) vizsgálatára (mint például az említett Putnam).¹⁵⁸ Kiss könyvében ismerteti a külpolitika

¹⁵⁰ Kiss ezt a következőképp definiálja: „a külpolitika fogalma elsősorban az állami szereplők számára van fenntartva, amelyek legitim módon az általuk képviselt társadalom nevében lépnek fel.” (KISS 2009. 54).

¹⁵¹ KISS 2009. 53–57.

¹⁵² Putnam szerint a politikusok – a külpolitika fő tárgyalói – a hazai közvéleménnyel és más államokkal is egy „kétszintű játékban” vesznek részt, ahol egyszerre két táblán játszanak: lépéseikkel mindkét színen, mind a belpolitikai, mind a külpolitikai szférában kölcsönös hatással bírnak az egyes „táblák” bábuira. PUTNAM 1988.

¹⁵³ KISS 2009. 59–68.

¹⁵⁴ KISS 2009. 69–71.

¹⁵⁵ KISS 2009. 81–85.

¹⁵⁶ KISS 2009. 86–89.

¹⁵⁷ LEGRO–MORAVCSIK 1999.

¹⁵⁸ KISS 2009. 96–100.

kritikai, interpretatív, diszkurzív megközelítési formáit is, melynek központjában a nyelv és a társadalmi tények konstruktív természete, valamint a (re)produktív struktúrák állnak.¹⁵⁹

Legújabban Marton Péter írt összefoglalót *A külpolitika elemzése* c. munkájában. A szerző ugyan megemlíti, hogy a külpolitika több tényezőtől is állhat, azt alapvetően az állam cselekvéséhez köti, az állam domíniumának tekinti. „(...) feladat feltérképezni azokat a tényezőket, amelyek egy állam külpolitikai döntéseit és lépéseit meghatározzák. (...) A lényegét a témnoszi Hermagorász által említett 'hét (alapvető) körülményre' utalva világíthatjuk meg: azt igyekezünk felderíteni, hogy ki, mit, mikor, hol, miért, milyen módon illetve milyen eszközök révén vitt véghez.”¹⁶⁰ Marton szerint a külpolitikát befolyásolják az általa vizsgált tények, melyek kontextustól függően konstitutívak. A külpolitika azonban Martonnál mint állami interakció, cselekvés, és azokról alkotott diskurzus jelenik meg, ennek megfelelően különböző típusokra (hivatalos, tényleges és észlelt külpolitikai cselekvés/magatartás) osztja a szereplők nézőpontjából a külpolitikát. Alanyai különböző aktorok, személyek és intézmények.¹⁶¹

A külpolitika elemzésénél így a három nagy elméleti felosztás és elemzési módszer egyszerre érvényesül. Az elemzés szintjei szerint megkülönböztetünk makroszintet (idetartozik a nemzetközi rendszer, és a nemzetközi társadalom), mezoszintet (például az állam, egy adott társadalom), és mikroszintet (az egyén, a döntéshozó stb.).¹⁶² A realista iskolából származik az állam és a nemzetközi rendszer, mint vizsgálati kategória, amely érvényesül a realista posztulátumok¹⁶³ elfogadásával. A külpolitika a társadalmi valóságban is végbemenő folyamat, így fontos a legnagyobb szinttől, azaz a közvéleménytől a legkisebb szereplőig, a döntéshozóig vizsgálandó.¹⁶⁴

Nagy Péter az elemzéssel foglalkozó, ismeretterjesztő jellegű tanulmánya címében feltett *Ki kormányozza a külpolitikát?* kérdés megválaszolása során (Martonhoz és Rosenauhoz hasonló módon) több vizsgálati szintet¹⁶⁵ különít el. A külpolitikát a mindenkori függő

¹⁵⁹ A szociálkonstruktivista, interpretatív fordulat azonban számos konzekvencialista axióma, a pozitivisták kutatás megkérdőjelezését követően (például a fogalmak változékonysága, az intézmények normatív és identitásképző mivolta) nem vezetett a külpolitikaelemzés új paradigmájához. Hasonlóképp a globalizációra választ kereső, azzal kritikus vagy éppen hiperglobalista gondolkodók sem tudtak elvonatkoztatni, vagy saját új és átfogó elméletet alkotni (KISS 2009. 98–100, 111–133, 156–158, 398–400).

¹⁶⁰ MARTON 2013: 15.

¹⁶¹ Uo. 32–33.

¹⁶² KISS 2009. 203–205.

¹⁶³ Robert Gilpin és Keohane nyomán Kiss ezeket a posztulátumokat így állapítja meg: önérdek-követés, a társadalom homogenitása, az állam, mint racionális szereplő, az elsődleges motivációként pedig a hatalom és a biztonság, valamint az ahhoz kapcsolódó biztonság-dilemma (KISS 2009. 221–225).

¹⁶⁴ KISS 2009. 313–318, 322–324.

¹⁶⁵ Ezek a kategóriák Snyder, Breuning, és Marton könyvében egyaránt nagyon hasonlóak és jól körülhatároltak. A legbehatóbban e szinteket Rosenau tanulmányozta, azonban a 20. század végének, 21. század elejének kontextusában próbált felállítani egy rendkívül összetett ún. *fragmegrációs* modellt, ami egyszerre számolt a világ

változóként írja le, amely a nemzetközi rendszerben helyezkedik el és az állam belső tényezői gyakorolnak rá befolyást. Az elmélet a legfőbb *döntéshozók* szintjén az állam- és kormányfőkkel, mint a külpolitika legfőbb tárgyalóival foglalkozik.¹⁶⁶ A mikro vizsgálati kategóriánál az egyes egyének döntései, pszichológiai és biografikus jellemvonásai is a kutatás tárgyát képezhetik. Ebbe a kategóriába tartoznak olyan – a hivatalos külpolitikai döntéshozási folyamat szempontjából – prominens alakok is, mint a külügyminiszterek és a kormányok különböző tagjai, klikkjei.¹⁶⁷ A második körben az állami *bürokráciák*, valamint a különböző – akár egymással versengő – *érdekcsoportok* kapnak szerepet.¹⁶⁸ A bürokráciáról és az intézményekről több elmélet született, hiszen eltérő befolyást gyakorolhatnak a döntéshozókra. Ilyen elmélet a történeti esettanulmányokra építő bürokratikus és nyitott paradigmaelmélet, valamint a szervezeti korlátok keretében megvalósuló korlátozott racionalitás elmélete, mely szerint egy döntés nem lehet teljesen racionális, amíg annak egy adott szervezet logikájának szintén meg kell felelnie.¹⁶⁹ A harmadik körben társadalmi tényezőként a *lobbicsoportok*, és a *média* bírnak befolyással az adott külpolitikára.¹⁷⁰ A negyedik, legszélesebb körbe az egész társadalom, a *közvélemény* és az államon túli *transznacionális aktorok* tartoznak.¹⁷¹ Az egyes szereplők minden szinten kölcsönös hatással bírhatnak mindegyik elemzési szint szereplőjére.¹⁷² Erre jó példa a közvélemény és média hatása, amely több esettanulmányt követően a mai napig két táborra oszlik: a „pluralisták” szerint a közvélemény befolyásolhatja a külpolitikát, amíg az „elit-elmélet” követői szerint az elit képes a saját véleményéhez hajlítani a közvéleményt.¹⁷³ A kölcsönösséget feltételezi Putnam már említett elmélete, mely szerint a külpolitikai tárgyaló alkupozícióját nagyban meghatározza annak belpolitikai helyzete, valamint az gyakran a nemzetközi egyezmények önkéntelen megszegéséhez is vezethet. A belpolitikai ratifikáció – attól függően mire kap egy politikus felhatalmazást – befolyásolja a

egészét jellemző integrációs folyamatokkal és a társadalmi szinten jelentkező fragmentációval (lásd: Rosenau 1997).

¹⁶⁶ NAGY 2007. 204–206. A kifejezés Robert D- Putnamtól ered (*chief-negotiator*).

¹⁶⁷ NAGY 2007. 209–228; BREUNING 2007. 32, 42–44.

¹⁶⁸ NAGY 2007. 231–250.

¹⁶⁹ BREUNING 2007. 57–69, 97–104; KISS 2009. 342; MARTON 2013.

¹⁷⁰ NAGY 2007. 250–259; BREUNING 2007. 115, 120, 122, 125.

¹⁷¹ NAGY 2007. 259–266.

¹⁷² NAGY 2007. 266–269.

¹⁷³ A Kiss és Ole Holsti által összegezett Almond-Lippmann-konszenzus a következőképp foglalható össze. A Walter Lippmann közvéleményről írt munkáját övező tudományos vita és kritika során keletkezett meglátások szerint a közvélemény túl változékony, így nem lehet valós kritika alapja, továbbá nem strukturált vagy koherens, és így nem lehet a jó külpolitika alapja. A harmadik megállapítás szerint a külpolitikára gyakorolt hatása nagyban függ a demokratikus berendezkedéstől, ugyanakkor indirekt módon is gyakorolhat a közvélemény befolyást a külpolitikára, ha azt érdekcsoportok is artikulálják. (KISS 2009. 322–324; HOLSTI 1992).

mozgásteret a külpolitikai szinten. Ebből kifolyólag meghatározóak az egyes országok alkotmányos berendezkedései, az adott tárgyaló személy stratégiája, motivációi és háttere.¹⁷⁴

Látható tehát, hogy a társadalomtudományokból fakadó külpolitikaelemzés olyan vizsgálati kategóriákkal rendelkezik, melyek a történeti megközelítést kiegészítve alkalmasak lehetnek a történeti kutatások tárgyának vizsgálatához. A következőkben így a Marton és Nagy által említett színterek mentén fogalmazzuk meg az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia külpolitikája kapcsán feltett kutatási kérdéseket.

¹⁷⁴ PUTNAM 1988. 436–437, 449–455.

II. 2. A kutatói kérdések, vizsgálati szintek és korlátok megállapítása

A fentebb leírt módszertani megfontolások alapján az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia kapcsolatának és külpolitikájának vizsgálatához a külpolitikaelemzés történeti munkába való adaptálása mutatkozik tehát a legalkalmasabb eszköznek. A kutatás során az elsődleges kérdésem a következő (Diószegi István *Bismarck és Andrássy* című munkája nyomán¹⁷⁵): I. *Milyen diplomáciai kapcsolat létezett az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia között az 1871–1878 közötti időszakban?*¹⁷⁶ A nemzetközi interakciókat meghatározó hivatalos szerveket és a külpolitika elemzésének fent említett módszereit figyelembe véve pedig további kérdések merülnek fel.¹⁷⁷ II/a. *Mi jellemezte a két állam általános (többi európai államhoz) és egymáshoz fűződő külpolitikáját az említett időszakban?* II/b. *Milyen önálló külpolitikai célkitűzéseik voltak a vizsgált államoknak, (valamint állam alatti szereplőknek), és azok hogyan változtak?*¹⁷⁸

Az első kérdés megteremti a pusztán történeti relevanciáját a dolgozatnak, mivel a részletesen vizsgált német és orosz viszony árnyékában kevésbé tárgyalt vonal kerül a vizsgálat fókuszába.¹⁷⁹ A dolgozat második kérdése szerint a disszertáció új megközelítésben vizsgálja a két ország kapcsolatát. A külpolitika a döntéshozói szintekre vonatkozó elméleti megközelítés szerint nem egy homogén tényező, hanem azt különböző aktorok befolyásolják, melyek eltérő szinteken helyezkednek el. Megjegyzendő, hogy ugyan szükséges e kérdések tudatában a külpolitika minden színterét érintenünk, a dolgozat terjedelmi korlátaiból adódóan nem térhet ki a két ország kapcsolatainak forrásanyagában rejlő minden apró epizódra (például gyászjelentések, konzulok kereskedelmi jellegű iratai, anglikán vallásúak helyzetének rendezése Bécsben, stb.). Csak azokra a tényezőkre korlátozzuk a vizsgálatot, amelyek a kölcsönös politikai kapcsolat befolyásolásában és a külpolitika meghatározásában relevánsnak tekinthetők. Ezt tisztázva pedig a második kérdésből következik a szereplőkre vonatkozó további kutatói kérdés: III. *Mely külső és belső aktorok hatottak a két ország külpolitikájára?*

Az elemzésben Marton, Nagy és Breuning felosztását szem előtt tartva a következő szinteket különböztetem meg: 1. *államfők és államférfiak a külügyek élén*, 2. *kormánytagok, miniszterek* 3. *bürokrácia – a külügyi apparátus szakemberei*, 4. *lobbi és érdekcsoportok*, 5.

¹⁷⁵ DIÓSZEGI 1998. 7.

¹⁷⁶ Az erre adott válasz szükségszerűen relatív, mivel az általános nemzetközi kapcsolatok relációjában beszélhetünk erősödő vagy gyengülő kapcsolatokról, közeledő-távolodó, ellenséges vagy szövetséges viszonyról.

¹⁷⁷ Hivatalos szervek alatt értendők például kormányok és külügyminisztériumok, bürokratikus személyek stb.

¹⁷⁸ Egy külpolitika sikerét a kitűzött célok és stratégiák meghatározása, valamint az optimális költség-haszon elérésének mértéke is meghatározza. Bővebben erről ír BALDWIN (2000).

¹⁷⁹ Lásd: DIÓSZEGI 1998, RUPP 1978.

média és közvélemény, belügyek. Ezek a kategóriák természetesen nem bírnak abszolút jelleggel, nem átjárhatatlanok, és – bár lehetőséget nyújtanak az összehasonlításra – nem szolgálják kizárólagosan a politikai komparatiztikát. Azért sem jelenthetik a komparáció alapját, mivel – mint azt a későbbiekben az uralkodó hatalma vagy a bürokraták befolyása kapcsán láthatjuk – nem állítható fel egyértelmű hierarchia a vizsgálati kategóriák között. A külpolitika elemzés módszertanára a különütasság jellemző: a vizsgálat tárgyától függ hogyan tekintünk a kategóriák hierarchiájára, hiszen az interakciók változatosak és állandók a különböző szinterek között. Ahogy Trachtenberg is megfogalmazta, az elméletnek a történeti analízist, az értelemszerű ábrázolást kell szolgálnia.¹⁸⁰ Ebben az esetben a kategóriák a forrásgyűjtést és a narratíva kialakítását hivatottak segíteni: a meglévő tudásanyag kiegészítését, méghozzá olyan ok-okozati összefüggések ábrázolása révén, amelyekre eddig nem, vagy csak részben került sor.

A III. kérdés reflektál a történeti tények és a vizsgálati kategóriák egyeztetéséből fakadó hibák kiszűrésére is, nevezetesen, hogy nemcsak a külpolitikaelemzés kategóriáival dolgozom, hanem – saját szempontokkal kiegészítve azokat – megpróbáltam elkerülni a teljes „megfeleltetés” hibáját, a torzítást. A történeti elbeszélés hagyományához ragaszkodva kronologikusan kívánom ábrázolni az eseményeket, nem törekszem a dolgozat vizsgálati kategóriák szerinti átstrukturálására. A modell ezen kívül nem univerzális jellegű. A téma és a szelektivitás miatt csak részben érintem a külpolitikát befolyásoló alternatív tényezőket. Idetartoznak például az olyan transznacionális, de a mai diskurzusban fontossá váló tényezők, mint a migráció és annak szerepe a boszniai megszállásban¹⁸¹, vagy annak tanulmányozása, hogy az egyes döntéshozókat milyen pszichobiografikus, illetve kulturális jellemzők befolyásolták. A vizsgálat középpontjában tehát főleg az állam és a nemzetközi rendszerhez tartozó elemek maradtak.

A következőkben a különböző elemzési szintek kerülnek bemutatásra a vizsgált államokban, majd a disszertációban felhasznált forrásokat ismertetem, melyeket a szinteknek megfelelően gyűjtöttem a dolgozat elkészítéséhez. A dolgozat egyik kulcsfontosságú látásmódja és ábrázolási stratégiája így nem más, mint a nemzetközi politikaelméletből adoptált szinterek elmélete. Az újszerű megközelítés bár roppant hasonló megfontolások mentén kívánja kutatni a történelmet, mint a fentebb már részletezett Renouvin és Durosell által kidolgozott együtthatók elmélete, a narratíva vezetésének szempontjából egyszerűbben

¹⁸⁰ TRACHTENBERG 2006. 30–32.

¹⁸¹ A témában PhD dolgozatot írt Jared MANASEK. (2013). Az értekezés kiváló példa a modell-szerű transznacionális megközelítésre, ugyanakkor adalékként is szolgál a korszakkal foglalkozó történészek számára.

kezelhető, hiszen kiváltképpen három-négy nagyobb színre vagy *színtérre* koncentrálnak, és nem szükséges húsznál is több terület szakirodalmának és forrásainak bevonása. Ugyanakkor e módszer – amit itt nevezünk nemzetközi történeti *színtér-elméletnek* – egyik jelentős korlátja, hogy szinte lehetetlen volna a meglévő bőséges szakirodalom és alap kutatás nélkül bármiféle kísérletet folytatni vele. E dolgozat nem készülhetett volna el a *Ballhausplatz* vagy a *Foreign Office* működésére vonatkozó korábbi kutatások nélkül, s ugyancsak bajban lenne a kutató más, a két ország kapcsolatának egyéb aspektusaira koncentrálnak művek hiányában.¹⁸²

A dolgozat feladata az említett megközelítés révén az Andrassy nevéhez fűződő külpolitika hitelesebb képének megrajzolása. Feltételezhető, hogy az Andrassyról alkotott kép nagyban torzult a dolgozat korábbi (I.2.) fejezetében részletezett történetírói munkák által. Wertheimer Ede és Lederer Béla Andrassy zsenialitásának képét akarták megalkotni, egyúttal pedig a Dóczy Lajos és Kónyi Manó által elkezdett kultuszépítést kívánták folytatni, óhatatlanul is kivonva a külpolitikai döntéshozás jelentős szereplőit az interpretációjukból. A kultuszépítésben résztvevő és ezekre a munkákra építő későbbi szerzők pedig torzították a kulcsfontosságú szerepben lévő, ám az állami gyakorlat és külpolitikai döntéshozás más szinterei által korlátozott magyar gróf ágenciáját és lehetőségeit. E hipotézis ellenpárja tehát, hogy a dolgozatban elemzett angol forrásokból és más beszámolókból egy alternatív Andrassy-kép rajzolódik ki előttünk, azontúl pedig egy olyan külpolitika látképe, melynek tevékeny részese az uralkodó, Ferenc József és a *Ballhausplatz* bürokráciájának megannyi személye. Ezen kívül a fenti szereplőkre hatást gyakorolt a birodalmi sajtó és média, illetve az azzal összefonódó közvélemény.

A dolgozat feladatai közé tartozik továbbá a brit külpolitikáról korábban alkotott kép árnyalása. A disszertáció abból a feltevésből indul ki, hogy a brit döntéshozók 1874-et követően nyitottak voltak a kontinentális politikát befolyásoló alternatív politika követésére, mivel felismerték országuk elszigeteltségét a kontinentális ügyekben. Mint azt a historiográfiai összefoglalóban tárgyaltuk, a mérvadónak számító munkák – beleértve Diószegi István monográfiáját – Bismarck Németországot a középpontba emelték, Nagy-Britannia politikáját pedig komolytalannak ítélték, mivel sok esetben kizárólagosan a HHStA és Beust nagyköveti jelentéseinek látószögéből vizsgálták az eseményeket. Az olyan munkák, melyek a brit dokumentumokat és a Montgelas-szálat részben feltárták – mint Rainer F. Schmidt munkája – pedig Andrassy szerepét túlhangsúlyozva, egy fantazmagórikus elbeszélést szöttek a

¹⁸² SOMOGYI 2017; OTTE 2011B.

rendelkezésükre álló ismeretekből, amelyre éppen a kortárs angol beszámolók szolgálnak cáfollattal.

II. 3. Vizsgálati szintek és szereplők Nagy-Britanniában

Az 1870-es évek a brit külpolitikájáról írt irodalom szerint, a belügyek egyre inkább a külpolitika részévé váltak, mivel sok transznacionális, kulturális és gazdasági tényező formálta a külpolitikai döntéshozatalt.¹⁸³ A liberális szabadságeszméről és a tőkés termelésről alkotott elképzelések meghatározták a korszak politikusainak gondolkodását a politikai spektrum egészén. Hasonlóan gondolkodott a világ rendjéről és a társadalmi hierarchiáról mind a liberális William Ewart Gladstone, mind a konzervatív Benjamin Disraeli, csakúgy, mint a nemzeti elit több tagja is, a társadalmi problémákra adandó válaszban különböztek politikai programjaik. Az államférfiak politikai szocializációját meghatározó másik közös tényező a Palmerston által gyakorolt külpolitika volt, amely a liberális/imperialista politikák gyakorlatba történő átültetésére tett kísérletet. Ez a politika kijelölte azokat az új mérföldköveket és elveket, amelyek követendő példakkal, precedensekkel szolgált a jövő politikusai számára. Ilyen eset volt a birodalom és az alattvalók viszonyát meghatározó Don Pacifico-ügy, mely során a birodalmi presztízs érdekében tartott erődemonstráció találkozott a belpolitikai támogatással.¹⁸⁴ Az európai kontinentális politikához való hozzáállást illetően a nagyhatalmak krími háborús hozzáállása nyújtott példát, amivel a brit vezetés az európai egyensúly fontosságára világított rá. A politikusok világnézetét ezek az esetek befolyásolták, amikor a parlamenti viták során vagy egyes tárgyalásokon a gazdaság vagy a társadalom érdekeire hivatkozva kellett érvelniük. A birodalom jólétének biztosítása volt a legfontosabb általános elvük a birodalmi és kontinentális külpolitikában. Így a politikaalakítás szempontjából létfontosságúnak bizonyult minden olyan geopolitikai kérdés, mely valamilyen módon átfedte a gazdasági érdekeket, legyen szó az Ázsiát és Indiát érintő nagy játszámáról vagy az Oszmán Birodalmat és a Balkánt érintő keleti kérdéstről.¹⁸⁵

Tekintetbe véve a szuverenitás legfőbb forrását, – Nagy-Britannia esetében Viktória királynőt – elsősorban az államfők külpolitikára gyakorolt befolyását szükséges megemlítenünk. Mint a felségjog kizárólagos viselője, a végrehajtó hatalom az uralkodót illette.

¹⁸³ SWARTZ 1985. 1–5.

¹⁸⁴ Nagy-Britannia egy zsidó származású kereskedő érdekében avatkozott be a görög partoknál, amikor a brit állampolgársággal is rendelkező kereskedőt különböző atrocitások érték. A politikai vezetés annak érdekében, hogy demonstrálja nagyhatalmi státuszát, látványos erőket mozdított meg egy egyszerű kereskedő érdekeiért, aki azt állította magáról, hogy még konzulként is szolgált a birodalmat.

¹⁸⁵ SWARTZ 1985. 10–23.

Azonban annak ellenére, hogy a szóban forgó hatalmat a Parlament gyakorolta és az alkotmány (*Bill of Rights*) korlátozta, Viktória királynő különös érdeklődéssel tekintett a külpolitikára. Ez a fajta figyelem uralkodásának első évtizedében, a Peel és Melbourne korszakban alakult ki¹⁸⁶, majd a Palmerston korszakban folytatódott, és főként Benjamin Disraeli miniszterelnöksége alatt a nagy keleti válság idején éledt fel.¹⁸⁷ Őfelsége közvetett befolyása leginkább minisztereivel ápolt kapcsolataiban – kinevezésekben, a kormányban betöltött pozíciókban és lemondásokban – manifesztálódott, melyek általában a királynő akaratának megfelelően alakultak. A külpolitikába való beleavatkozása nagymértékben Benjamin Disraelinek, azaz Beaconsfield Earljének közvetítésével történt.

A „főtárgyaló” – ahogy Robert D. Putnam nevezi, azaz a személy, aki a külpolitikával foglalkozik, az adott országok külügyminisztere. A britek esetében – különös tekintettel az 1877-es és 1878-as évben – Disraeli árnyékot vetett erre a szerepre. Grand Tour-ja során fiatal politikusként hamar kialakította a Balkánnal és a Közel-Kelettel kapcsolatos politikai nézeteit, valamint irodalmi és politikai munkáiban sokat elmélkedett George Canning külpolitikájának hibáin, amely Oroszország számára szabad kezet adott a térségben. Politikai karrierjének korai szakaszában írásainak és esszéinek köszönhetően országos elismertséget, majd a politikai ranglétrán való felemelkedését. Az olyan történetek, mint a *Vivian Grey*, *Contarini Fleming*, és a *Spirit of Whiggism* elismerést és erős politikai szövetségeseket hoztak a tory párt soraiból, ellenségeket a whigek és a peelista toryk közül. Követve a szélesebb választójog iránti társadalmi igényt és a tamworthi kiáltvány felé tett társadalmpolitikai gondolatmenetet, azon a véleményen volt, hogy az uralkodó osztályokat (a földbirtokos arisztokráciát) össze kell kötni a munkásosztály szavazóival. A szociokonzervatizmus így meghatározó elemévé vált a *Coningsby*, *Sybil* és *Tancred c.* műveiben. Miközben Disraeli és Derby együttesen dolgoztak az ellenzék padjaiból a brit háborús szerepvállalás csillapításán, Palmerston és a liberálisok a krími konfliktussal bebizonyították Disraeli számára a kontinentális külpolitika fontosságát, valamint annak legitimáló jellegét a belpolitikában.¹⁸⁸ Disraeli később politikai nehézségekbe ütközött ahogy riválisa, Gladstone sikerrel terjesztette ki a brit uralmat a gyarmatokon, és kezelte a kontinentális konfliktusokat, az olasz és német egységet.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Miniszterelnökök a század első felében. Robert Peel (1834–1835, 1841–1846), Lord Melbourne (1835–1841).

¹⁸⁷ WILLIAMS–RAMSDEN 1990. 257–262.

¹⁸⁸ EGEDY 2004. 152–159; KOVIĆ 2011. 3–46.

¹⁸⁹ SWARTZ 1985. 25.

A liberális miniszterelnök és külügyminisztere, Lord Granville¹⁹⁰ közötti nézeteltérések ellenére meglehetősen hatékony és békülékeny külpolitikát folytattak, amelyet a liberális ideológia és az európai status quo politika jellemzett. Az külpolitikai aktivitás az olyan imperialista terjeszkedésben merült ki, mint a Fiji-szigeteken, Malajziában, Dél-Afrikában folytatott expanzió, miközben Gladstone a szigetországban egyszerre kívánta megoldani az ír kérdést, és végrehajtani a belpolitikai reformokat. A kontinentális német–francia ellentét elvonta a figyelmét az ír és amerikai külpolitikai kihívásokról. Végző soron az Alabama-üggelyel¹⁹¹ jelentkező külpolitikai presztízsveszteség a liberálisok választási vereségét eredményezte.¹⁹²

Disraeli ahogy 1876-ban, 70 évesen ismét miniszterelnök lett, javarészt a külpolitikai kérdések foglalkoztatták, s az hogyan tud azokból előnyt kovácsolni vagy további hatalomra szert tenni. Ilyen volt például a címkérdés vitája a brit parlamentben. Miután megszavaztatta a az Alsóház által Viktória királynő számára az India császárnője címet, elnyerte a királynő teljes támogatását politikájához. Ennek köszönhetően minisztereihez képest jóval szilárdabbá vált a kormányban betöltött szerepe. A leglátványosabb esemény ebben a tekintetben a külügyminiszterével és régi politikai szövetségésével, Edward Stanley-vel vállalt konfliktus volt, aki Disraelivel szemben tartózkodott attól, hogy politikai tőkét kovácsoljon a külügyektől.¹⁹³ Stanley, azaz Derby grófja megvetette a Disraeli-féle opportunistá politikát, melyben közrejátszott apja befolyása, valamint elhatározása, hogy Disraelit távol tartja a külügyektől. Hitében csak megerősítette őt a londoni orosz nagykövet, aki nemcsak országa békés szándékairól győzte meg a külügyminisztert, hanem ügyes tárgyalóképességének és az alkohollal való visszaélésnek köszönhetően bensőséges viszonyt alakított ki Lord és Lady Derby-vel.¹⁹⁴ A leginkább ellenzék által kritizált balkáni oszmán agresszió a hazai politika hangsúlyát a kormány és az oszmán szövetségésével való viszony kétszintű játékára helyezte: mind a közvéleményt, mind pedig a politikai pártokat megosztó vitát idézett elő. Disraeli 1877-

¹⁹⁰ Granville George Leveson–Gower, Granville 2. earlje (1815–1891). Az első két Gladstone-kormány külügyminisztere, majd a Liberális Párt vezetője. Etoni neveltetésű politikus, aki Palmerston alatt szolgált, majd 1866-tól 1874-ig Gladstone és Viktória királynő támogatását élvezte. (*Granville George Leveson-Gower, 2nd Earl Granville*, Encyclopedia Britannica Online, URL: <https://www.britannica.com/biography/Granville-George-Leveson-Gower-2nd-Earl-Granville> [hozzáférve: 2022.03.24.]; lásd még: KNAPLUND 1935. 30–31.)

¹⁹¹ A nemzetközi jogi precedenst teremtő kártérítési ügy a polgárháborúban vízrebocsátott Alabama hajó által okozott háborús károokra vonatkozott. Az USA és Nagy-Britannia, mint peres felek választott bíraskodás útján rendezték az ügyet, az amerikai fél kártérítésével. A konfliktust a washingtoni szerződés zárta (KARDOS–LATTMANN 2010. 409).

¹⁹² KNAPLUND 1935. 38–44, 64–65.

¹⁹³ SWARTZ 1985. 31–35; KOVIĆ 2011. 83.

¹⁹⁴ Miután a királynő megtudta, hogy Lady Derby államtitkokat és dokumentumokat adott át az orosz nagykövet Pjotr Andrejevics Suvalov (1827–1889) számára, a miniszterelnökkel együtt várták Lord Derby lemondását (SWARTZ 1985. 48).

re megelégette a kormány megosztottságát és saját ötletei által vezérelve kézi irányítás alá vette a külügyeket, a külügyminiszteri szerepet pedig Lord Salisbury-nek ígérte. Salisbury-t kortársai csodálták intelligenciájáért és megértette Disraeli közvélemény felé tett gesztusait, ugyanakkor a konzervatív párt berkeiben sokan Disraeli fiatalabb riválisának tekintették.¹⁹⁵

A külügyi apparátusban dolgozó hivatalnokok általában osztották Derby arisztokratikus nézeteit. A táviratokban, kommunikációban használt nyelvezetük erősen korlátozottnak tűnt, azonban sok esetben az adott szituáció kimenetele a diplomata jellemzőitől és politikai nézeteitől függött. A nagykövetek és beosztottjaik egy-egy fővárosban szolgáltak, a diplomáciai feladatokkal csak részben foglalkozó, alapvetően polgári feladatokat ellátó és információgyűjtéssel megbízott konzulok pedig a nagyobb méretű településeken látták el a szolgálatot. Andrew Buchanan ekkor az osztrák–magyar fővárosban, Bécsben szolgáló nagykövet volt, akinek a munkáját otthonról a kabinet és miniszterek titkárai és a *Foreign Office* alkalmazottai –, helyben pedig konzulok és más politikai ágensek segítették. Buchanan információt gyűjtött a Raguzában, Belgrádban, Bukarestben szolgáló konzulok, valamint egyéb katonai vagy politikai ügynökök segítségével. Az egyik legjelentősebb ilyen ügynökük Edmund Monson főkonzul volt, akit 1871-ben azért küldtek Pestre, hogy tanulmányozza Magyarországot, majd 1877-ben és 1878-ban bizalmas tárgyalásokat kezdeményezett Andrássyval. A külügyminiszter többszörösen is ellenőrizhette azokat az információkat melyeket a nagykövetek szolgáltattak a külügy felé. A hivatali információszerzés olyan diplomaták által történt, akik a Portánál szolgáltak Konstantinápolyban (mint Henry Elliot és később Austen H. Layard) vagy Szentpéterváron (Lord Augustus Loftus), illetve Berlinben (Lord Odo Russell). Az információcsere a táviratok formájában a követségeken folyt és a követek személyes levelezése is áthidalta ezeket a csatornákat. Ezeket a levelezéseket áttekintve gazdagabb betekintést nyerhetünk bizonyos ügyekbe. Buchanan, Russell és Layard kifejezték személyes véleményüket is feletteseik számára, néhányuk pedig explicit támogatta a személyes levelezést a hivatalos kommunikációval szemben.¹⁹⁶ Azonban Disraeli a külügyek irányítása során nem tartotta nagyra diplomataikat és véleményüket, különösen a kiújuló, kormányválsággal fenyegető médiaagitáció éveiben. Buchanant reménytelenül középszerűnek találta, Loftust úgy látta, mint akit Gorcsakov és az orosz külügy erősen befolyásol. Elliotot egyenesen a brit érdekre károsnak tekintette, hasonlóképp Salisbury-t, akiről a konstantinápolyi

¹⁹⁵ SWARTZ 1985. 35, 43–47; KOVIĆ 2011. 84; ELDRIDGE (1973. 172–175) könyvében azt állítja, hogy Disraeli imperializmusa leginkább a hazai közönség és a pártpolitika viszonyában valósult meg.

¹⁹⁶ British Library, Layard Papers, Add MS 39130, Layard Salisbury-nek, 1878. április 4.

konferencia után úgy vélekedett, hogy „*oroszbab volt [a pánszláv] Ignatyevnél.*”¹⁹⁷ Annak ellenére, hogy Disraeli kételkedett a nagykövetek által szolgáltatott hivatalos jelentések tartalmában, a nemzetközi kommunikáció ezeken a követségeken keresztül zajlott le, és ezért létfontosságú szerepet játszottak a külpolitika végrehajtásában. Más államférfiak a belföldi szinten (például: párttagok, az ellenzék vagy más jellegű parlamenten kívüli, pártfölötti csoportosulások) szintén meghatározták a főtárgyaló pozícióját, vagy ahogy Layard összefoglalta a helyzetet: a kormány és a sajtó „*viszafogta*” a miniszterelnököt.¹⁹⁸

A nagy keleti válság ügyében az 1875–1877 közötti évek folyamán Salisbury és Carnarvon egy orosz, a balkáni keresztényeket segítő megoldást, valamint az oszmán csapatok visszavonulását sürgették. A miniszterek azonban még több irányból befolyásolták a külpolitikai döntéshozást. Salisbury a brit belügyekben keletkező nehézségeket a rendszer egyik természetszerű adottságának tekintette. „*Míg más nemzeteket [...] a külpolitikát illetően egy ember vagy legfeljebb kettő vagy három irányít. Nagy Britanniát egy olyan kabinet kormányozza mely tizenkettő vagy tizenhat emberből tevődik össze (...).*”¹⁹⁹ Derby és Disraeli ugyancsak bíralták kormány döntéshozását befolyásoló légkört. Derby naplójának 1877. október 21-i bejegyzése szerint a kormányt megosztó hat frakcióról így beszélt Disraeli: „*(...) a 'háborút minden áron kívánók': Hardy, J. Manners, Hicks Beach. A párt mely hadat üzen ha Oroszország eléri Konstantinápolyt: Cross, Smith and Cairns, a párt mely megszabná az orosz megszállás kereteit: Salisbury, 'a keresztény párt': Lord Carnarvon, a 'békét minden áron kívánók': Lord Derby, végül a békét és a nemzetközi kötelezettségek melletti kiállást sürgető párt: a királynő és maga [Disraeli].*”²⁰⁰ Végül ezek a nézeteltérések nagyfokú politikai szakadáshoz vezettek.

A kormány megosztottsága ellenére viszonylag gyenge ellenzék Gladstone politikától való visszavonulását eredményezte, a parlamenti többség pedig több mozgásteret biztosított a kormány számára. A keleti kérdés tehát a pártpolitikát is megosztotta.²⁰¹ Ahogy a konzervatív politikusok is, úgy a Liberális Párt is igyekezett mind a háborús, mind a békepárti politikát kihasználni. A párt ennek megfelelően több táborra oszlott: a békepártiakra, az agitáló 'gladstoniánus' radikálisokra és a pragmatikus, gazdasági békében érdekelt whigekre, akiket Hartington vezetett. Olyan érdekcsoportok is befolyásolták ezt a megosztottságot, mint a

¹⁹⁷ SWARTZ 1985. 33; SHANNON 1992. 279–282.

¹⁹⁸ Add MS 39130, Layard Lyttonnak, 1878. január 2.

¹⁹⁹ “*Other countries (...) are governed by one man, as far as foreign politics are concerned: or at most by two or three. Great Britain is governed by a Cabinet varying from twelve to sixteen (...)*” (Idézi SWARTZ 1985. 87).

²⁰⁰ VINCENT 1994. 446.

²⁰¹ KOVIĆ 2011. 84.

Rothschildek és G. J. Goschen, valamint más kereskedelemben érdekelt szövetkezetek, kamarák és tanácsok, amelyeknek saját érdekeiktől vezérelve kellett állást foglalniuk.²⁰² A hangnemváltás érzékelhető volt a média politikai diskurzusában. A *The Daily Telegraph* és a *The Times* együtt változtak az igazgatói irányadásokkal, míg mások, – mint a *Daily News* – folytatták a balkáni atrocitások ügyében az agitációt.²⁰³

A média által közvetített keleti kérdés kapcsán fontos megemlítenünk a társadalom átpolitizálódásának egyik indikátorát. A „dzsingóista” (eredetiben: jingo) kifejezés a válság évtizedeiben látott napvilágot, és azokat a csoportokat nevezték így, akik támogatták Disraelit törökbarát nézeteiben, vagy egyszerűen azokat, akik sovinizta, kemény fellépéseket sürgettek a külpolitikában. A dzsingóisták felemelkedése szembeötlő volt a közvélemény polarizálódásának fényében és abban a tekintetben, ahogy a konzervatívok a nemzeti érdekek lobogója alatt orosz ellenes érzéseket csatornázták a munkásosztály felé.²⁰⁴ A háborúpárti újságok felkorbácsolták a ruszofób indulatokat a lakosság körében. Különös újság volt ebben a tekintetben a *Daily Telegraph*, amely idővel megváltoztatta a „tory–mohamedánnak” is gúnyolt álláspontját, és egyre szélesebb közönséghez jutott el. A liberális újságokkal szemben azonban nem a keresztények megsegítése mellett érvelt, hanem elkülönítette a hazai vita morális és politikai narratíváját.²⁰⁵ Az újság mögött állt a Konzervatív Párt miniszterelnökhöz közel álló csoportja, amely Montague Corry²⁰⁶ segítségével támogatta a lapot, valamint a tory politikát támogató cikkek megjelenését más lapokban is. A közhangulat felszítása következményeként a Hyde Parkban és a vidéki nagyvárosokban többszázán tüntettek 1877 és 1878 folyamán a háború mellett. Az ország sajtója általában véve vagy a háborúellenes oldalt támogatta, úgymint a *Manchester Guardian*, vagy a szenzációt hajszolta a publikum bevonásával, mint a már említett és szubvencionált *Daily Telegraph*, a jóval függetlenebb (és óriási számban eladott) *Daily News*, a tory cikkek is tartalmazó *Pall Mall Gazette*²⁰⁷ vagy a *Spectator*. A *Globe* és néhány kiadvány még a magasabb politikai szinteken is zavart okozott különböző diplomáciai dokumentumok kiszivárogtatásával. A korszakot kutató Swartz szerint az egyik legmegbízhatóbb újság a *The Times* volt, annak ellenére, hogy a kortársak liberális szócsőnek látták. A közvélemény ugyanis annyira hirtelen változott, hogy az újság inkább nem követett

²⁰² SWARTZ 1985. 40–41, 74–75.

²⁰³ Uo. 40.

²⁰⁴ THOMPSON 1886A. 52–59. Thompson az eseményeket követően nacionalizmusnak nevezi ezt a politikát. Hogy mit tekintünk közvéleménynek arról lásd: II. 5. fejezet.

²⁰⁵ THOMPSON 1886A. 435–440.

²⁰⁶ A miniszterelnök titkára, 1874–1880 közt töltötte be ezt a pozíciót.

²⁰⁷ Uo. 432.

fix napirendet.²⁰⁸ Ebből kifolyólag pedig inkább artikulálta a közvéleményt, mint annak formálására törekedett volna.²⁰⁹

II. 4. Vizsgálati szintek és szereplők az Osztrák–Magyar Monarchiában

A külpolitika elemzése nagy hangsúlyt helyez az alkotmányos berendezkedés külpolitikai döntéshozatalban betöltött szerepére. Szemben a brit alkotmányos monarchiával ahol a külpolitikai döntéshozás legfőbb fóruma a kormány, az osztrák–magyar külpolitikai döntéshozás a külügyminiszter (vagy kancellár) hivatalában valósult meg. A jogi aspektus tekintetében a brit királynőhöz hasonlóan az osztrák császár viselte a felségjogot, azonban a külügyek fölötti rendelkezést egészen az 1870-es évekig nem 'utalta' ki formálisan. E feladat ellátására a kancellári pozíció volt hivatott. A kancellár egyszerre látott el bel- és külügyi feladatokat. Azonban az állam vagy a nép helyett a szuverenitás forrása maga az uralkodó volt, így a kancellárok/külügyminiszterek feladata magának a Habsburg-ház ügyeinek intézése volt.²¹⁰ Röviddel az 1867-es kiegyezést követően gróf Friedrich Ferdinand Beust (1809–1886) – Andrassy elődje és riválisa – nekikezdett a Külügyminisztériumi Hivatal kialakításának. A Monarchia közös minisztériumainak létrehozása modern vállalkozásnak ígérkezett, azonban a reformnak megvoltak a maga korlátai, a kancelláriát nem lehetett átalakítani az egész birodalom miniszterelnöki hivatalává, vagy a törvényhozásokkal közvetlen kapcsolatba helyezni.²¹¹ A külügyminiszter így kizárólag az uralkodó felé tartozott felelősséggel.²¹²

Elsőre úgy tűnik tehát, hogy az osztrák–magyar főtárgyaló az alkotmányos fékek béklyói nélkül szabadabb pozícióban rendelkezhetett a külügyekről, mint brit megfelelője. Mindenképp tekintettel kellett lennie arra azonban, hogy politikájával nehogy konfliktusba kerüljön az uralkodó akaratával, ne kompromittálja a kiegyezést, a belpolitikai helyzetet vagy azokat a csoportokat, amelyek az új alkotmányos berendezkedés támaszait jelentették. Érdeemes megjegyeznünk, hogy e csoportok a parlamenti politizálás eszközével, a delegációk előtt interpellálhatták a közös minisztert. Végső soron viszont az császáré volt a döntő szó minden ügyet illetően. Deák Ferenc – az alkotmányos berendezkedés és a magyar politikai elit „atyjának” és az uralkodónak a kapcsolatát a feszült viszony és kényszerű együttműködés

²⁰⁸ Az újság igazgatója J. C. MacDonald kimondottan szimpatizált az oroszokkal, a tulajdonos John Walter és a szerkesztő J. T. Delane az eltérő vélemények egyenlő reprezentációjára törekedett (THOMPSON 1886a. 77).

²⁰⁹ SWARTZ 1985. 75–76.

²¹⁰ A 18. századig kancellárok rendelkeztek a külügyekről, azonban csak Kaunitz és Metternich rendelkezett ezzel a címmel *ad personam*, utódaik pedig a cím nélkül szolgálták a hivatalt (MACARTNEY 1969. 15).

²¹¹ RESS–SZABÓ 2007. 264–271; SOMOGYI 2017. 40.

²¹² SOMOGYI 2017. 35–41.

jellemezte. Másrésztől azonban kiegyezést, s azzal a Habsburgok birodalmának túlélését a magyar elitet képviselő Deák-párthoz tartozó prominens politikusokkal, Lónyayval, Eötvössel és Andrássyval sikerült garantálnia az uralkodónak. S közülük is Ferenc Józsefet már-már bensőséges és szívélyes viszony kötötte gróf Andrássyhoz, aki 1867-ben fejére helyezte a magyar koronát.²¹³ Ez a kapcsolat sok esetben rendkívül fontosnak bizonyult. Az uralkodó számára az óvatos politika bizonyult a leghelyesebb alternatívának, hiszen a meggondolatlan politikai lépések Andrássy lemondását és azzal politikai zűrzavart vonhattak volna maguk után Magyarországon egy olyan bizonytalan időszakban, amikor a Habsburgoknak szüksége volt a nemzetközi sikerekre a Solferinonál (1859) és Königrätznél (1866) elszenvedett vereségeket követően. Ferenc Józsefet és birodalomról szőtt elképzeléseit a múltbeli birodalmi kudarcok tapasztalatai nemcsak óvatosságra intették, hanem egyúttal a balkáni területi kompenzáció és terjeszkedés felé is terelték. A császár és király kívánságainak, parancsainak megfelelően a katonai körök szövetségeseket kerestek e terv megvalósításához, amely 1866 és 1871 között még a Német Császársággal szemben elképzelt revans tervével is kiegészült. Albrecht főherceg és a tanácsadók orosz, illetve francia szövetség megvalósításában voltak érdekeltek a Német Birodalom ellenében. Az említett csoport figyelmen kívül hagyva az etnikai tényezőt, elfogadta a horvát lojalista köröknek a kezdeményezését, amely az itáliai területi veszteségeket további szláv lakta balkáni területekkel pótolta volna. A katonai párt és a birodalom konzervatív erői azonban szembe kerültek az ausztriai német liberálisokkal, akik pro-germán nacionalista politikát folytattak. A birodalom magyar elemei és a magyarországi politikusok más külpolitikai elképzelések mentén politizáltak. Nem kizárólag a nemzeti önrendelkezés ideálja vezérelte a magyar nacionalista köröket, hanem a keserű történelmi tapasztalatok, mivel a forradalmat 1849-ben az orosz fegyverek verték le és ez alapvetően meghatározta az önálló magyar politikai közösség identitását a Duna völgyében, ahol más, javarészt szláv nemzetek szintén nacionalista politikába kezdtek.²¹⁴

Andrássy Gyula politikai nézeteit személyes tulajdonságai, gondolatvilága és tapasztalatai formálták, melyben szerepet játszott a forradalomban betöltött diplomata karrierje. Mint konstantinápolyi forradalmi követ, hamar felismerhette a térségben ütköző orosz és brit érdekeket. A gróf 1857-ben visszatért Magyarországra és 1861-től kamatoztatni szerette volna az emigrációban szerzett tapasztalatait, illetve folytatni az alkotmányos Magyarország visszaállításának politikai programját Deák oldalán. A kiegyezést követően Magyarország

²¹³ TAKÁCS 2018. 141–145; DIÓSZEGI 2018. 177–178.

²¹⁴ TAYLOR 2000. 231–233; MENYHÁRT 1966. 44–45; MACARTNEY 1969. 586–590.

miniszterelnöke (1867–1871)²¹⁵ volt, majd a Lajtán túli területeket érintő Hohenwart-válság²¹⁶ után az uralkodó kegyéből a külügyminiszteri tisztségig emelkedett. Andrassy legfőbb politikája a revansista katonai párt ellenkezője volt: a Habsburgok figyelmét a keleti ügyekre kívánta ráirányítani, békét akart kötni Németországgal²¹⁷, el akarta nyerni Nagy-Britannia támogatását, de legfőbb célja a magyar politikai nemzet érdekeinek nagyhatalmakéval történő összeegyeztetése volt. Az utóbbi narratívát többször hangoztatta könyvében Wertheimer Ede – a gróf krónikása és az Andrassy-család személyes jóbarátja. Ahogy Demeter megállapította tanulmányában, a grófról alkotott képet sokszor saját kollégái és finanszírozott publicisták erősítették meg (mint például Falk, Dóczy, Kállay, Kónyi), más történészekkel együtt.²¹⁸ Az alkotmányos átalakulással a miniszterelnök hatalmának megszilárdításával és renoméjának megőrzésével ugyanis a sajtóosztály volt megbízva. A sajtóosztály szakemberei olyan kiemelkedő publicisták és megbízható személyek voltak, mint az osztályt vezető Ludasi Mór, vagy a délszláv sajtót és politikát befolyásoló Halász Imre.²¹⁹

Az Andrassyról alkotott történeti kánon így a 20. század második feléig változatlan maradt. A külföldi munkák közül az angolszász történetírás nagyban Seton-Watson²²⁰ munkájára épített. Az Andrassyról keletkezett irodalomnak köszönhetően a későbbi történészek²²¹ egyfajta „egércsapdaként” interpretálták a gróf politikáját (Oroszország Balkánon történő megállítást). Demeter tanulmányában a külpolitikaelemzés módszerei nélkül is felhívta a figyelmet a különböző csoportok és a közvélemény nyomásgyakorlásának fontosságára, valamint kiemelte az eddigi irodalom ellentmondásait. Így például felhívta a figyelmet arra, hogy a Schmidthez kötődő csapda-politika elméletet és a Wertheimer- és Dóczy-féle kivárási politikáját megcáfolta Diószegi István.²²²

Az Oroszország ellenében történő balkáni felosztás és a zseniális csapda koncepciójának ellentmondanak azok a munkák, melyek kiemelik az orosz területszerzés behatárolásának politikáját és a status quo politikát. Andrassy az Oszmán Birodalomban a

²¹⁵ HEGEDÜS 1938. 38; ANGYAL 1941. 12–21; KOZÁRI 2018. 29–64, 208–212.

²¹⁶ A dualista berendezkedés átalakítását célzó cseh alkotmányos reformkísérlet eseményeit takaró belpolitikai válság (lásd bővebben: IV. 1. fejezet).

²¹⁷ Wertheimer a német befolyást Andrassy félelmeivel magyarázza, amennyiben tartott Bismarck fenyegetéseinek valóra váltásától. A német kancellár a román törekvéseket támogatta volna a magyar elit és a franciabarát katonai körök összefogása esetén (WERTHEIMER 1913A. 563–585).

²¹⁸ DEMETER 2017. 13–39.

²¹⁹ RESS 2012. 95–100; Az osztály finanszírozását a rendelkezési alap (*Dispositionsfond*) biztosította. Ennek összegét 1868 után a parlament évente megszavazta, s az évi 550.000 forintból 200.000 jutott a sajtóosztálynak, a maradékot pedig a külügyminisztérium állambiztonságára, illetve a diplomáciai célokra költötték el (UO. 97).

²²⁰ Lásd például SETON-WATSON 1935. 199–200 hivatkozásait Wertheimerre.

²²¹ Úgy mint HEGEDÜS 1938. 150–153, 157–158; RUPP 1978; SCHMIDT 1992; továbbá WERTHEIMER 1913C; MACARTNEY 1969; TAYLOR 2000; DIÓSZEGI 1984. 25–27.

²²² DEMETER 2017. 18–19; 24–25.

garanciát látta a balkáni nemzeteket korlátok között tartására, és azoknak az elemeknek a kontrollját, amelyek az osztrák–magyar állam, vagy még inkább a Magyar Királyság területi és alkotmányos integritását veszélyeztették. A status quo politika csak később, az 1876-tól kezdődő orosz intervencióval és a három császár szövetségének találkozóival változott meg. Ekkor Andrassy politikája egyre inkább az orosz külpolitikához hasonló offenzív lépéseket, a kompenzációt preferálta. A nemzetközi szereplőkkel és a katonai párt akaratával többnyire összhangban, tekintettel egy lehetséges orosz háború kimeneteleire, az intervenció-ellenes pozíciót hátrahagyva fokozatosan az okkupációs politika támogatását vette napirendre.²²³ Az idővel változó titkos politikai irányvonal azonban a korábban említett belpolitikai tényezőktől is függött. E fokozatos változás adott lehetőséget a későbbi történészek, valamint a kortárs brit politikusok és hazai ellenzék számára a gróf politikájának félreinterpretálását illetően.

A külpolitikai irányt tekintve, a Beust által kezdeményezett hivatali reformot Andrassy fejezte be 1877-re. A korábbi évszázadok gyakorlatával ellentétben a szakma polgáriasodott, s így a követek és bürokraták is állandó javadalmazásban részesültek. Bár sokáig a gyakorlat változatlan maradt, a posztok betöltéséhez elméletileg nem kellett az arisztokráciához tartozni. A diplomáciai kar tagjai többé nem voltak ráutalva a számukra külföldi szálláshelyet biztosító mecénásokra, s nem a saját vagyonukból kellett finanszírozniuk állomásaikat. Megjegyzendő, hogy bár a meritokrácia nevében a polgári társadalmi osztályok tagjai is vállalkozhattak a szolgálatra (ilyen volt például az Andrassyt követő Haymerle a külügyminiszteri poszton), a diplomáciai testület javarészt még továbbra is arisztokratákból állt az általunk vizsgált korszakban.²²⁴ A követek, hivatali személyek, és konzulok a feletteseik és a külügyminiszter által uralt szigorú hierarchiában töltötték hivatásukat.²²⁵ A külügyminiszter legmegbízhatóbb beosztottjaiként szolgáltak azok az osztályfőnökök, akik a külügyeket kezelték a miniszter távollétekor. Ezt a prominens pozíciót töltötte be Beust személyes titkára, Leopold Hofmann (1822–1885) báró, majd a pozíciót megduplázták a magyar fél képviselőjére és így került Andrassy közeli ismerőse, Orczy Béla (1822–1917) báró a minisztériumi posztra.²²⁶ A követek és konzulok brit megfelelőiknél elméletileg kisebb befolyással rendelkeztek egy szigorúbb hierarchikus struktúrában, de a gyakorlat azt mutatta, hogy a politikai tárgyalások jórészt a követek egyéni teljesítményén, valamint mozgásterük a külügyminiszterhez fűződő viszonyon múlt. Erre jó példa Beust esete, aki londoni nagykövetségként már nem tudott az oroszokkal

²²³ DEMETER 2017. 25–31.

²²⁴ SOMOGYI 2017. 80, 105, 185–186.

²²⁵ UO. 55–66.

²²⁶ WERTHEIMER 1913A. 695–706; SOMOGYI 2017. 80–83. Orczy biztosította a legtöbb forrást és gondolatot a gróf politikájáról, naplóira, levelezésére hivatkozik Wertheimer.

megkötött szerződésekről és titkos tárgyalásokról, és – bár a külügyminisztériummal jó kapcsolatokat ápolt – csakúgy bizalmatlan volt vele Disraeli, mint Andrassy és körei.²²⁷ Ahogy Plener visszaemlékezései, és a kortársak is rámutattak: Andrassy Deym grófból, Montgelasból és egy sor más követségi ügynökből külön hálózatot működtetett Beust megkerülésére.²²⁸ A bürokratikus befolyás másik említésre méltó példája gróf Zichy Ferenc (1811–1900) hivatalos utasításoktól eltérő tevékenysége volt a Portánál, amikor is Andrassy ígéreteit semmibe véve közvetíteni kívánt az oszmán és orosz felek között, s azzal egyúttal veszélybe sodorta a felső szintű osztrák–magyar–angol tárgyalásokat.²²⁹ Más, kisebb tisztséget betöltő személyeknek szintén ráhathattak a külpolitikára. Ilyen ügynök szerep jutott Montgelasnak, aki a londoni követség titkára volt és informális tárgyalásokba bocsátkozott Corry-val.²³⁰

Andrassy titkolózó politikája vitát keltett a birodalom közvéleményében, különösen a magyar oldalon, azonban kevesebb izgalmat okozott a Lajtán túl, ahol a *Reichsrat* reformja foglalkoztatta leginkább a sajtót és közvéleményt. Más kortársak – főleg azok, akik a magyar oldalon revansot kívántak – úgy látták, hogy túl arisztokratikusak a külügyminiszter tárgyalásai az oroszokkal és nem gyakorolt eléggé ruszofób, háborús politikát. Az ellenzéki csoportok a szavazatokért heves agitációba kezdtek, és akár az azonnali katonai szövetségre is hajlandóak voltak Angliával.²³¹ Különböző társaságok és bizottságok alakultak a pesti utcákon tüntető többszáz törökbarát diákból, majd hozzájuk további szimpatizánsok csatlakoztak. A balkáni válságról és az agitációról a legnagyobb magyarországi lapok számoltak be.²³² A közvélemény megbékítése és az Andrassy-féle külpolitika megvédése Tisza Kálmánra, Magyarország miniszterelnökére hárult, akinek a támogatottsága a különböző utcai agitációknak köszönhetően gyorsan csökkent. A külügyminiszter és az uralkodó akár figyelmen kívül is hagyhatta volna a közvéleményt, azonban a publikum által megfogalmazott problémák áthidalhattak volna a nagypolitika olyan területeire, mint a demokratikus ratifikáció, Magyarország esetében pedig a szuverén államiság kérdése. A magyar ellenzék minden szegmensének ekkor a legfőbb politikai témája a közjogi kérdés volt, amely mentén pártjaikat is kialakították. A szuverén államiság és magyar parlament akaratának látványos figyelmen kívül hagyása (a külügyek birodalmi/metternichi ügyvitele) ebben az esetben tehát a belpolitikában is a azzal fenyegetett, hogy a dualizmus alkotmányos pilléreként szolgáló párt –

²²⁷ DIÓSZEGI 1998. 234; KOVIĆ 2011. 167–168.

²²⁸ SCHMIDT 1992. 519.

²²⁹ KOVIĆ 2011. 226; lásd erről bővebben: VII. 2. fejezet.

²³⁰ SCHMIDT 1992. 263–268.

²³¹ DEMETER 2017. 30–32.

²³² MENYHÁRT 1966. 48–52.

jelen esetben a Szabadelvű Párt – elveszíti politikai legitimitását. Andrassy ezért igyekezett garanciákat és információt biztosítani Tiszának a kormány stabilitásához.²³³ Az angol belpolitikában a Brit Liberális Párt választási győzelmét eredményező Midlothian-kampányhoz hasonlóan viszont a Tisza-kormány számára is nehézséget okozott a keleti kérdés kezelése az 1878-as választásokon.²³⁴ Ausztriában pedig egyenesen az osztrák liberálisok összeomlását, majd a konzervatív klerikálisok visszatérését hozta a válság.²³⁵

II. 5. A közvélemény és sajtó vizsgálatának problémái

A nagy keleti válság éveit (1875–1878) előforduló brit és a magyar politikai sajtó közötti párhuzamok megfigyelésére a disszertáció keretelemzést alkalmaz. A keretezés arra a folyamatra utal, ahogyan adatainkat rendszerezünk, kategorizáljuk az eseményeket, neveket és a történetet, azaz a narratíva minden más elemét. A folyamat része, hogy megtaláljunk bizonyos diszkurzív jeleket, amelyek segítenek azonosítani bizonyos mintákat a magyarázatokban, megoldásokban, kontextusban, nyelvtípusokban, definíciókban, történeti asszociációkban, metaforákban és morális érvelésekben.²³⁶ Az elemzés során azonosítjuk a brit eredetű híreket a magyarországi lapokban (*Pesti Napló*, *A Hon*, *Ellenőr*, *Egyetértés*), visszavezetjük a forrásanyaghoz, azaz egy adott eseményről vagy cikkről szóló brit sajtóvisszhanghoz, és nyomokat keresünk arra, hogy az adott témában hasonló álláspontot fogadott-e el. A

A sajtó, mint színtér kutatásának ugyanakkor a korlátait is szükséges megemlítenünk. Bármennyire is törekszünk a pontos történeti bemutatásra, egyértelműen nem állíthatjuk, hogy a közvéleményt kizárólag politikai cikkek és a média brit ágensei befolyásolták, és azt sem, hogy az Ausztria–Magyarországról szóló brit vélemény kizárólag a magyarországi csatornákon keresztül jutott el a hazai vagy birodalmi közvéleményhez. Figyelembe kell vennünk, hogy a magyar lapokon kívül a nyilvánosság más eszközei is voltak az információszerzésre. Nemcsak különböző csatornákon, hanem bécsi folyóiratokon keresztül, illetve – az említett hírcikkek más forrásaiból ítélve – német vagy francia sajtón és hírügynökségeken keresztül is. A Lajtán túli sajtó cenzúrából fakadó korlátaitól függetlenül a félhivatalos és nem hivatalos, liberális osztrák lapok igyekeztek nyomást gyakorolni a birodalom külpolitikájára.²³⁷ A

²³³ HEGEDÜS 1938. 123, 163–164.

²³⁴ KOZÁRI 1996. 51–52.

²³⁵ CSORBA 2019. 372.

²³⁶ KITZINGER 2007. 134–161.

²³⁷ Olyan orgánumok, mint a *Neue Freie Press*, *Morgenpost*, *Neues Wiener Journal*, *Neues Wiener Tagblatt*, *Wiener Allgemeine Zeitung*, *Die Presse*. Meghatározók voltak ezen kívül az egyes nemzetiségek lapjai. Azonban nem tudtak olyan nagy példányszámban megjelenni, mint a felsorolt lapok.

külpolitikára gyakorolt hatásuk – különösen 1878-at tekintve – jól dokumentált: leginkább csak a németnyelvű, nagy példányszámban eladott lapok tudtak érvényesülni. Ez alól kivételt jelent a *Bohemia*, ami a *Pester Lloyd* cseh megfelelője volt.²³⁸ Ezért a vizsgálat tárgyaként inkább a fentebb említett magyar lapok szolgáltak.

A sajtóval foglalkozó bekezdések középpontjában a közvélemény által a külpolitikai döntéshozatalra gyakorolt nyomás nagyobb kérdése áll, ezért a tanulmány a külpolitikai elemzést alkalmazza, amely a médiát, az érdekcsoportokat és a közvéleményt független tényezőként említi a politikai döntéshozatal folyamatában.²³⁹ De mi is az a közvélemény? David L. Weakliem szerint a kifejezés már a 18. században megjelent, de először Lord Russell használta mai értelmében, 1823-ban: „(...) *divatos rámutatni a közvélemény nőttön növekvő befolyására* (...)”²⁴⁰ A Weakliem munkájában idézett Plamenatz²⁴¹ ad egy pontosabb definíciót, miszerint a közvélemény nem feltétlenül a nyilvánosság hangja, hanem a kormányzáson és annak hierarchiáján kívüli vélemények összessége, amely mégis elég közel áll az állam irányításához, hogy arra közvetett és kézzel fogható befolyást gyakoroljon. A 19. század óta, az oktatáshoz való szélesebb hozzáférés révén a publikum egyre inkább be tudott kapcsolódni a politikába, és kijutni az emiatt növekvő médiapiacra. A társadalmi egyenlőtlenségek e tekintetben azt jelentették, hogy amíg az elit, a középosztály és az ahhoz tartozó tőkés csoportok hozzáférhettek az újságokhoz és nagyobb mértékben artikulálhatták hangjukat, addig más, alacsonyabb vagyoni osztályba tartozó csoportok legfeljebb a szakpolitikával szembeni ellenálláshoz folyamodhattak.²⁴² Már az olyan kortársak, mint Lord Byron is úgy vélekedtek a közvéleményről, mint nagyjából 1500 ember véleményéről, akik olvassák a *Daily Chronicle*-t.²⁴³ A politikai vagy médiaelitnek különböző eszközök, mint például a probléma keretezése (*framing*) és a téma-kiemelés (*priming*) állnak rendelkezésére a napirend meghatározásához és előmozdításához.²⁴⁴ Walter Lippmann úttörő könyvében és az azt követő szakmai vitában arra a következtetésre jutott, hogy a közvélemény nem koherens, hanem erősen képlékeny jelenségnek tűnik, és ezért nem szolgálhat a politikaformálás szilárd alapjául.²⁴⁵

²³⁸ LIPTÁK 2002. 33–44; lásd továbbá HORST 1978; EHRENPREIS 1989. 1791–1808.

²³⁹ BREUNING 2007. 54–64, 120–123.

²⁴⁰ Idézi WEAKLIEM 2020. 2.

²⁴¹ PLAMENATZ 1975.

²⁴² WEAKLIEM 2020. 2–4.

²⁴³ ALDOUS 2012. 25.

²⁴⁴ MOY–TEWKSBURY–RINKE 2016. 1–13.

²⁴⁵ LIPPMANN 1998.

Noam Chomsky és Edward S. Herman Lippmannt is említő munkájukban azt állítják, hogy a kommunikáció ún. propagandamodellje van érvényben. A szerzők szerint az interperszonális kapcsolatok, a tulajdonosi viszonyok, a reklámpiacok és a reklámengedélyek, az újságírók szelekciója és az öncenzúra mind az elit javára befolyásolják a politikai napirend meghatározását. Mindeközben pedig a közönségnek nincsenek eszközei a média ellenőrzésére, és egy központosított piacon a propagandamodell hatékonyabb.²⁴⁶ Bár Herman és Chomsky munkája elsősorban 20. századi eseteket vizsgál, és némi szkepticizmusra adhat okot az elmélet a 19. századra való alkalmazása, Curran és Seaton hivatkozott munkája is alátámasztja azt a tézist, hogy a sajtópiaci monopólium már az 19. század közepén biztosította az elit számára a média feletti ellenőrzést Angliában. A brit arisztokrácia megszelídítette az 1840-es évek radikális sajtóját, és az 1860-as évekre pedig óriási médiavállalkozások uralták a piacot. A monopol sajtóóriások és az általuk kiadott prominensebb lapok pedig szorosan kötődtek a politikai pártokhoz. Nem meglepő, hogy a Gladstone-korszak liberális politikusai a médiára kifejezetten a tömegek irányításának eszközeként tekintettek.²⁴⁷

II. 6. A doktori kutatás során vizsgált források

Az egyes országok külpolitikájának feltárásához a brit levéltárak és az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak közgyűjteményei szolgálnak írott forrásokkal a magaspolitika és a bürokratikus politika köréből. A releváns fondok az állami, nemzeti anyagokat gyűjtő *The National Archives* (régebben *Public Records Office*) külügyminisztériumi (*Foreign Office*, FO jelzetű) iratai között találhatóak. A dokumentumokban a távirati jelentések mellett a politikusok, hivatali személyek magánlevelezései és piszkozatai is megtalálhatóak, valamint olyan töredékek, amelyek a szervezeti működésre, hierarchiára és befolyásra engednek belátást. A Monarchiára vonatkozó iratok az FO 7-es és FO 120-as jelzet alatt lelhetők fel (*Foreign Office and predecessor: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Austro-Hungarian Empire (formerly Holy Roman Empire)*). Az FO más számjelzetű fondjai között találhatóak a kutatás kontextusa miatt releváns országokkal kapcsolatos dokumentumok, mint az

²⁴⁶ HERMAN–CHOMSKY 2011. 13–20, 54–58; A közvéleményt említő fejezetek Hermann és Chomsky hipotézisét felhasználva sejtetik azt a jelenséget, miszerint 1875-től a válság végéig a szabadabb magyar piacot nagymértékben befolyásolták a tory pártnak kedvező lapok hírei, s így közvetve a brit politikai elit hatást gyakorolt a magyar közvélemény álláspontjára (lásd erről bővebben: IX. 2. fejezet).

²⁴⁷ CURRAN–SEATON 1997. 22–25, 39.

Oszmán Birodalommal²⁴⁸ vagy a Német Birodalommal²⁴⁹ kapcsolatos iratok. A levéltárban az FO 881 jelzet alatt a kormány számára kivonatolt, legfontosabbnak ítélt ügyekről készült korabeli összefoglalókat találjuk. A téma és időszak miatt fontos CAB (*Cabinet Papers*) 40-41²⁵⁰ jelzetű iratokban a kormány és a királynő hivatalos kommunikációját olvashatjuk. A nemzeti levéltárban őrizték meg a brit félnek eljuttatott titkos egyezményeket és a nemzetközi szerződések egyes példányait, másolatait vagy fordításait.²⁵¹ Az egykori magánlevéltári, hagyatéki iratok egy része külön fondokban keresendő. Ilyen például az FO 391-es jelzetű Hammond Papers, FO 918 jelzetű Russell Papers és a PRO 30/51 jelzet alatt található Cairns Papers. A privát levelezések, egodokumentumok másik része a British Library-ben²⁵² vagy külön gyűjteményekben érhető el. A brit források közé tartoznak az egykori Hughenden palotában tárolt Disraeli magánlevelek (*Hughenden Papers*), melyek szeparáltan Oxfordban, a *Bodleian Library*-ben található.²⁵³ A magánlevelek tekintetében meglehetősen nagy mennyiségben találkozunk forráspublikációkkal, melyek segíthetik a kutatást, közülük mindenképpen kiemelendő Harold Temperley és Lillian M. Penson kötete, a *Foundations of British Foreign Policy Foundations of British Foreign Policy*.²⁵⁴ A levelek és táviratok hivatkozása esetén az átláthatóságot szem előtt tartva ott szerepeltetem a levelek sorszámát, ahol indokolt és az adott napon több jelentés is napvilágot látott.

Az egyik legfontosabb forráscsoportot a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője és titkára között keletkezett levelezés képi. A Londoni Egyetem könyvtárának Kónyi- és Lónyay-gyűjteményben található iratok betekintést nyújtanak az Andrássy-féle mítoszépítés színteréi mögé.

Az osztrák–magyar fél hasonló iratait a Magyar Nemzeti Levéltár (az X869 jelzet alatt) és az osztrák Haus-, Hof- und Staatsarchiv őrzi (Ministerium des Außern, Politisches Archiv – VIII. England jelzet alatt). A magyar levéltári anyagban a bécsi követi utasításokat és levelezéseket tartalmazó vöröskönyvek (*Rotbuch*) mikrofilmeken elérhetők, a mikrofilmekről hiányzó iratok pedig a bécsi levéltár birtokában vannak. A korábban említett historiográfiai

²⁴⁸ TNA-PRO FO 78. Foreign Office and predecessor: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire, TNA-PRO FO 424. Foreign Office: Confidential Print Turkey

²⁴⁹ TNA-PRO FO 244. Foreign Office: Embassy and Consulates, Germany (formerly Prussia): General Correspondence

²⁵⁰ CAB – Photographic Copies of Cabinet Letters in the Royal Archives

²⁵¹ TNA-PRO FO 93/11/45B. Secret Agreement. Berlin Congress.

²⁵² A British Library-ben található a konstantinápolyi nagykövet, Henry Layard (Layard Papers), valamint Disraeli (Disraeli Papers) egyes levelei.

²⁵³ A Bodleian könyvtárban található például a Hughenden kastélyból elszállított Disraeli-gyűjtemény, melyben a Viktória királynővel folytatott levélváltás is található.

²⁵⁴ TEMPERLEY–PENSON 1966.

fejezet értelmében jelen dolgozat az elérhető forrásgyűjtemények és a már meglévő osztrák–magyar forrásbázisra építő szakmunkák megállapításain túl nem kifejezetten használ bécsi forrásokat. Ennek egyik oka egyrészt, hogy az Angliát érintő Haus-, Hof- und Staatsarchivban lévő forrásokat részben feldolgozta Schmidt²⁵⁵ (osztrák–magyar–angol–német kapcsolatok), és szinte egészében Kos²⁵⁶ (osztrák–magyar döntéshozatal) munkája. Másrészt pedig a többi országot érintő forrásanyaggal részletesen foglalkozott Diószegi²⁵⁷ (osztrák–magyar–német kapcsolatok), Rupp²⁵⁸ (osztrák–magyar–orosz kapcsolatok), illetve külön forrásgyűjteményt szelektált az általuk is hivatkozott Novotny²⁵⁹. Harmadrészt – ahogyan arra a módszertani fejezet is rávilágított – jelen munka elsősorban nem a kizárólagos diplomáciatörténeti feldolgozásra vállalkozik. Jelen disszertáció a brit levéltári anyagokkal a Diószegi munkáját komplementálva, az osztrák–magyar iratanyagot már feldolgozó diplomáciatörténészek művei által nyújtott látkép formálására, tágítására vállalkozik. Továbbá a bürokrácia, a média és a közvélemény, valamint egyéb, külpolitika-formáló színterekről szerzett tudással való kiegészítésre törekszik.

Igazi kuriózumnak tekinthető az 1867 és 1871 közötti bécsi magyar iratanyag tekintetében Lutter János és Mühlbacher Virgil irathagyatéka, amit a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya őriz. Ujváry Gábor Bécsi Magyar Történeti Intézettel foglalkozó munkájából megtudhatjuk, hogy Lutter János az intézet ösztöndíjasaként kutatott a bécsi Staatsarchiv anyagaiban, s a hagyatéka segédlete elárulja számunkra, hogy a vállalkozásában egy Virgil Mühlbacher nevű hallgató volt segítségére.²⁶⁰ Lutter ugyan az 1921 és 1938 között a *Külügyi Szemle* hasábjain írt munkáiban jellemzően az 1878 utáni időszak Magyarországot érintő külpolitikai eseményeiről értekezett,²⁶¹ úgy tűnik, hogy az ő megbízásából Mühlbacher 1926 és 1930 között keletkezett jegyzetei soha nem kerültek publikálásra. Mühlbacher jegyzeteit, kivonatait és diplomáciai okmányokról készült

²⁵⁵ SCHMIDT 1992.

²⁵⁶ KOS 1984.

²⁵⁷ DIÓSZEGI 1998.

²⁵⁸ RUPP 1978.

²⁵⁹ NOVOTNY 1958.

²⁶⁰ UJVÁRY 1997. 415.

²⁶¹ Lásd Lutter 1931; Lutter János boszniai annexiót érintő tanulmányát például épp Balanyi György ismertette a Századokban (UJVÁRY 1997, 415). (Lutter további írásait illetően lásd a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének repertóriumát: URL: <https://kisebbssegkutato.tk.hu/repertorium?author=4494>, letöltve: 2023.06.05.).

másolatait leginkább a szóbanforgó időkeret (1867–1871) miatt a dolgozat előzményfejezetében tudtam felhasználni.²⁶²

A forrásokat, az osztrák–magyar politikusok és bürokraták iratai nagyrészen szétforgácsolódtak. Amíg egyes részei érintetlenek maradtak vagy valamely leszármazott birtokában voltak, addig más részeit elhordták, elzárták, elpusztították az utódállamok vagy más illetékesek (gyakran maguk az örökösök²⁶³). Az Andrássy-korszakra vonatkozó iratok közül a Magyar Nemzeti Levéltár birtokába került több irat vagy másolat is (így a P4, és P301 jelzetű dokumentumok), valamint Szlovákiában, Lőcsén található az Andrássy családok levéltárának maradványa, amely jelenleg feltárás alatt van.

A magaspolitika és a külpolitikai döntéshozásban résztvevő bürokratikus személyek kapcsán találhatunk olyan forrásokat is, melyek az érintett személy tollából közvetlen a vizsgált események kapcsán naplóként, vagy évtizedekkel az eseményt követően memoárként keletkeztek. Felhasználhatóságuk korlátozottságának tudatában azonban megfelelő forráskritika mellett keresztreferencia gyanánt a források másodlagos körébe tartozhatnak, potenciális magyarázatot adva egy-egy eseményre.²⁶⁴ A brit oldalról ránk maradtak olyan kortárs írások, mint Derby, Gladstone, Carnarvon naplói, Elliot memoárja, Arthur Evans úti beszámolója, osztrák–magyar oldalról pedig Apponyi, a bürokráciában résztvevő Josef Schwegel írásai és Friedrich Beust memoárjai. Ezeket azonban csak kis mértékben hasznosítja a dolgozat, minthogy a rendelkezésünkre álló biografikus művek szelektáltan foglalkoznak a politikai vonatkozású írásokkal.

Az osztrák–magyar sajtót tekintve az *Egyetértés*, az *Ellenőr*, a *Hon*, *Pesti Napló*, releváns számaint vizsgálom. A folyóiratok nagyobb részben elérhetők az Arcanum Digitális Adatbázisában, illetve valós példányuk, mikrofilm másolatuk az Országos Széchenyi

²⁶² Az iratanyag (816) A, B és C osztályokra van felosztva a PTE TGYO gyűjteményén belül (lásd: URL: <https://lib.pte.hu/hu/gyujtemenyek/kezirattar>, [hozzáférve: 2023.06.05]). Az egyes dokumentumok így 816A, 816B és 816C kategóriákra oszlanak. A 816A alatt található a Mühlbacher által készített dokumentum másolatok, ellátva az általa végzett szelekció megindoklásával és kivonatolásával. A 816B alatt található a jegyzetei, és az ahhoz tartozó rövid kivonatolt idézetek, melyek valószínűleg egy önálló munkához készültek. A 816C alatt pedig további kivonatokat találunk a Monarchia varsói és odesszai konzulátusairól, követségeiről. A jegyzeteket Mühlbacher saját rendszerével katalogizálta, feltüntetve benne az eredeti dátumot és a táviratok és levelek sorszámain (no.), viszont római és arab számokat is rendelt az egyes kivonatok mellé, valamint feltüntetette, hogy azokat mikor katalogizálta a külügyminisztérium elnöki szekciója (Praes. Sektion jelöléssel). A továbbiakban tehát amikor Mühlbacher kivonataira hivatkozom, akkor a PTE-TGYO rövidítésen kívül a 816A jelölést használom a hozzátartozó Mühlbacher-féle jelöléssel (például: 22.A-C. Lord Derby és a keleti ügyek), ha pedig a jegyzeteiben található megállapításra, akkor a 816B jelzetet.

²⁶³ “Befűtöttem három nagy kályhába (...) és nekiláttam a nagy pusztításnak. (...) Összes naplót, sőt 1830 óta nagyszüleim egész levelezését. Egy részül először 1919-ben Tiszadobon, majd 1945-ben a János-hegyi Istenszem villában elpusztult. Ami megmaradt, az itt volt nálam a Kuruclesi úton. (Pallavicini-Andrássy Borbálát idézi: MOLNOS 2017. 64–65).

²⁶⁴ A memoáriródalom felhasználhatóságának tekintetében fontos megemlítenünk Gyáni Gábor naplóra és memoárokra, mint forrástípusokra vonatkozó könyvfejezetét (GYÁNI 2000. 140–144, 145–160).

Könyvtárban. A brit lapokat tekintve, a British Library-ben helyi terminálokon keresztül elérhető valamennyi lap, a *The Times*, és a *The Daily Telegraph* különböző online előfizetéshez tartozó archívumokat tartanak fenn. A British Newspaper Archivesban a *The Spectator*, *The Pall Mall Gazette*, *The Daily News*, a *The Globe* és a kisebb lapok találhatóak meg, amelyek előfizetés fejében hozzáférhetők.

III. Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetközi kapcsolatai: vizsgálati szintek egyes jellemzői a korszakban

III. 1. A nemzetközi rendszer legfőbb jellemzői a 19. században

Annak érdekében, hogy megértsük Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos külpolitikáját és egymáshoz fűződő kapcsolatát, úgy kontextusba kell helyoznünk az 1870-es évek eseményeit. Meg kell vizsgálnunk a legtágabb színteret, a nemzetközi rendszert, és áttekintenünk az arra vonatkozó különböző elméleti munkák eredményeit. Mint ahogyan az a bevezetőben meghatározásra került, a nemzetközi politikaelmélet tana nem azonos a külpolitika elemzésével, sőt, a nemzetközi rendszer mechanizmusait vizsgáló elméletekkel ellentétes. A kortársak gondolatait viszont nagyban meghatározták az egyensúlyról és különböző nagyhatalmi konstellációkról alkotott elméletek, így szükségesnek tartjuk a szélesebb kontextus ábrázolását.²⁶⁵

A 19. század nemzetközi viszonyait a történelemmel és politikaelmélettel foglalkozó szakemberek sokan és sokféleképp próbálták már bemutatni. A realisták, mint Henry Kissinger, George Kennan, Hans Morgenthau, Kenneth Waltz vagy E. H. Carr a századot a reálpolitika szemszögéből, a nemzetközi kapcsolatok és az állam, mint legfőbb politikai aktor kapcsolatát vizsgálták.²⁶⁶ Az olyan gondolkodók, mint Paul Kennedy vagy Immanuel Wallerstein pedig gazdasági struktúrákkal magyarázták műveikben a nemzetközi rendszer szüntelen változásait és törvényszerűségeit.²⁶⁷ A szakirodalom általában európai rendről, és a 19. század első felének őrthatalmi rendszeréről ír.²⁶⁸ Eckart Concze szerint a bécsi rendet és rendszert sok esetben szinonimaként kezelik a történészek, azonban amíg a rendszer (amely alatt a kongresszusok rendszerét érti) hamar elbukott, addig annak vívmánya, az európai rend meghatározó maradt a magaspolitikában. A bécsi rendszer – a kongresszusok rendszere – 1815-ben létrejött, majd

²⁶⁵ Lásd Bismarck kijelentését: „*Mindig próbálj egy lenni a hármak közül az öt nagyhatalom uralta világban.*” (Idézi: JOLL 1982. 212).

²⁶⁶ DONELLY 2005. 29–39, 39.

²⁶⁷ KENNEDY 1992. 503–507; WALLERSTEIN 1983.

²⁶⁸ BEBESI 2022B. 38–39.

elbukott a röviddel az 1822-es veronai kongresszust követően. A bécsi kongresszustól datált európai rend – azaz a hatalmi mechanizmus – azonban egészen az 1848-as forradalmakig fennmaradt.²⁶⁹ A hosszú 19. század (1789–1914) nemzetközi rendjének jellegzetessége, hogy öt nagyhatalom – Franciaország, Nagy-Britannia, Oroszország, valamint Poroszország, a Habsburg Monarchia és utódaik (a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia) – határozta meg a nemzetközi politikát. A Napóleon vereségét követő korszakot ebből kifolyólag a „pentarchia” korának is nevezzük.²⁷⁰ A bécsi rendszer keresztelte az orosz és osztrák részről hangoztatott legitimizmus elvét az I. Sándor cár által életre hívott Szent Szövetség keretein belül, az angolokhoz – köthető Négyes Szövetség, pragmatikus működési elvével. A Szent Szövetség az orosz cár találmánya volt, s a négyes szövetség terveinek tudatában kívánt egy békét megőrző szövetséget létrehozni az európai keresztény uralkodók számára. A Négyes Szövetség ezzel párhuzamosan pedig olyan szövetséget állított fel az európai hatalmakkól, amelyben az angolok aktív hatalomként a mérleg nyelvének szerepét töltik be, s egyensúlyoznak az orosz és francia felek kontinentális hegemoniára irányuló ambíciói között.²⁷¹ E párhuzamos szövetségek jelentették az alapját az európai rend fennállásának.

A Szent Szövetség és a Négyes Szövetség tagjai 1815-ben példátlan hatalommal bírtak más, kisebb államokkal szemben, s ezért beszélhetünk európai rendről, azaz az európai államok, nagyhatalmak által meghatározott nemzetközi viszonyokról. A nagyhatalmakon kívül fontos megemlítenünk, hogy az 1815-ös bécsi kongresszus által megteremtett rendben számos másodlagos szereplő is rendelkezett némi mozgástérrel, noha ezeket az államokat a nagyhatalmak nem tekintették magukkal egyenlőnek.²⁷² Közéjük tartozott Svájc, Dánia, a németalföldi területek államai, illetve az *Acte finalt* is aláíró Svédország, Portugália és Spanyolország. Annak ellenére, hogy ezen államok rendelkeztek szuverenitással és külpolitikájukat is maguk határozhatták meg – amennyiben épp nem egy adott konfliktus proxy területeként működtek – többnyire a semlegességre törekedtek, s így fontos elemét alkották e rendszernek. A semlegesség pozíciójában kevesebbet kockáztattak a hatalmak, mellyel elejét vették egy Napóleon Franciaországához hasonló hegemon hatalom létrejöttének, a kisebb államok semleges státuszukkal pedig igyekeztek elkerülni a proxy vagy kliens szerepét. Az

²⁶⁹ CONCZE 2019. 43–45.

²⁷⁰ BEBESI 2010C. 59.

²⁷¹ SCHREK 2020A. 45–51.

²⁷² A kisebb országokat említve a 19. század nemzetközi kapcsolatait átszövő eurocentrizmus vádját tekintve elmondható, hogy ha nem is nevezhető magától értetődőnek a nemzetközi kapcsolatok európai jellege, a kor gazdasági és katonai viszonyait figyelembe véve, a világhatalom fogalma ekkor átfedte az európai nagyhatalmak államait. Mindazonáltal érdemes odafigyelni azokra az Európán kívüli államokból érkező hatásokra, amelyek hozzájárultak a modernkori Európa centrumként történő felemelkedéséhez (BRIDGE–BULLEN 2005. 6; vö.: BUZAN–LAWSON 2015. 6–8, 60–63.)

1856-os párizsi békétől az 1871-es porosz–francia konfliktusig azonban mégis egyre nehezebb volt a semleges státusz megőrzése.²⁷³ A bécsi kongresszus kiváló példája volt annak, ahogy a rendszer elsőrendű és másodrendű államokra osztotta az országokat, utóbbiakat évekre kizárva a tényleges nemzetközi döntéshozói fórumokról.²⁷⁴

A bécsi rend nyomán létrejövő államok nemzetközi rendszeréről és a világrendről értekezett Henry Kissinger²⁷⁵, s őt követve sokan mintaként vagy modellként tekintettek a korszak többpólusú világrendjére. Majoros István Morton Kaplan gondolatai nyomán szintén különböző rendszereket különböztet meg a nemzetközi téren: laza és merev bipolárist, egyetemes rendszert, hierarchizált rendszert, vétó-szisztémát, egyensúlyi rendszert.²⁷⁶ Az egyensúlyról csak több állam részvételét feltételezi, s a hosszú 19. század (1789–1914) jellegzetessége, hogy öt nagyhatalom: Franciaország, Nagy-Britannia, Oroszország, valamint Poroszország, a Habsburg Monarchia és utódaik (a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia) határozták meg a nemzetközi politikát. A Napóleon vereségét követő korszakot az öt ország nagyhatalmi státuszából kifolyólag a „pentarchia” korának is nevezzük.²⁷⁷ A döntéshozók szemében a francia forradalom előtti rend visszaállítására való törekvés egyszerre szolgálta az államok közötti béke ügyét és az országok belső békéjét. A francia forradalom tapasztalata ugyanis összefüggést sejtetett a kül- és belpolitika békeállapota között.²⁷⁸ Annak érdekében, hogy a monarchia a helyén maradjon, az 1818-as aacheni kongresszust követően ötödik nagyhatalomként csatlakozhatott a Négyes Szövetséghez Franciaország, s létrejöhetett az 1822-ig fennálló az öthatalmi formáció. Ezzel párhuzamosan, 1815. szeptember 26-án Oroszország, Poroszország és Ausztria létrehozta Szent Szövetséget, hangsúlyozva a forradalmi eszmékkal szemben a keresztény és konzervatív dinasztikus politika fontosságát.²⁷⁹ Ugyan az angolok később csak megfigyelőkkel vettek részt a kongresszusi mechanizmusban, a tágabb értelemben vett nemzetközi rendszert a hatalmi status quo fenntartása és az egyensúly jegyében történő közös beavatkozás, valamint a pragmatizmus jellemezte, mintsem a Szent Szövetség miszticizmusa.²⁸⁰

²⁷³ ABBENHUIS 2014.

²⁷⁴ ZAMOYSKI 2016: 576.

²⁷⁵ KISSINGER 1996. 18–19.

²⁷⁶ ORMOS–MAJOROS 2003. 18–19.

²⁷⁷ BEBESI 2010C. 59.

²⁷⁸ DAKIN 1979. 14–15.

²⁷⁹ VADÁSZ 2005. 24; BEBESI 2022B. 38–39.

²⁸⁰ ZAMOYSKI 2016. 529–530, 538; vö.: SCHREK 2020A. 41–53, 55–56; JOLL 1982. 212–214.

A bécsi rendszer, majd az annak örökébe lépő bécsi rend sajátossága az erőegyensúly (*balance of power*) fenntartása, az egyensúly-politika volt.²⁸¹ Amennyiben a rendszer logikáját tekintjük mérvadónak, úgy az államok általában a leghatékonyabb túlélési taktikát akkor választják, ha a kiegyensúlyozást részesítik előnyben, szemben a legerősebb pártolásával, aki akár később ellenük is fordulhat.²⁸² A nagyhatalmak viszonyát már a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békéktől kezdve jellemezte e stratégia követése. Mindegyik nagyhatalom elégedett lehetett azzal, hogy egyik rivális nagyhatalom sem érthette el célját: a hadviselő Franciaország nem volt egyértelmű győztes, amíg Ausztria sem volt egyértelmű vesztese a konfliktusnak. Az államok a továbbiakban korlátozott háborúkat vívtak, s igyekeztek más államok ambícióit korlátozni szövetségkötéseikkel.²⁸³ Ahogy Schrek Katalin jellemezte az egyensúlyi rendszer mechanizmusának működését: „(...) a konfliktusok eredményeképpen egyik ország sem került túl kedvező pozícióba és nem erősödhet meg annyira, hogy a többi európai nagyhatalom fölé kerekedve hegemoniát hozzon létre.”²⁸⁴ Az elméletnek azonban akadtak kritikussai, akik szerint az erőegyensúlyi rendszer elmélete inkább utólag jól hangzó elméleti keret, semmint a kortársak által alkalmazott elv.²⁸⁵ Előbbinek némileg ellentmond, hogy akár a lengyel felosztásról megjelent brit újságcikkek koncepcióiról legyen szó vagy a 19. században élt kortársak beszámolóiról²⁸⁶, a kor politikussai, ha nem is mechanizmusként vagy megdönthetetlen tabuként tekintettek az erőegyensúly elvére, igenis ismerték azt.²⁸⁷

A rendszer és a rend végpontját tekintve több korszakhatár is kijelölhető. Egyfelől repedések keletkeztek 1825 után a nagyhatalmi koncert²⁸⁸ egységén, amikor I. Sándor halálával a Szent Szövetség vallásos-spirituális jellege háttérbe szorult, és az 1821 óta eszkalálódó görög függetlenségi konfliktus a keleti kérdés szélesebb konfliktusának részévé vált. I. Miklós 1825-ben történt trónralépése valójában nem jelentett igazi cezúrát – az angol és orosz kapcsolatokban meglévő törésvonalak már évek óta jelen voltak a két ország külpolitikájában. Miklós alatt azonban az ideáktól mentes, sokkal szilárdabb gazdasági és geopolitikai alapokra

²⁸¹ Bár nem köthető szigorúan egyetlen helyhez vagy időhöz a nemzetközi kapcsolatok egyik legalapvetőbb fogalmának kialakulása, az valamikor a harmincéves háború idején fogalmazódhatott meg és a 17. század második felében vált meghatározóvá a politikai gondolkodásban. Külpolitikai irányelvként pedig a következő századokban döntően Nagy-Britannia és Ausztria tekintett a koncepcióra (MORTEN 2016. 59–60, 92–94, 95–133).

²⁸² DONELLY 2005. 35–36.

²⁸³ SCHREK 2020B. 158–159.

²⁸⁴ Uo. 159.

²⁸⁵ DONELLY 2005. 36–37; SCHREK 2020B. 159.

²⁸⁶ Lásd Kissinger Bismarcktól vett idézeteit (KISSINGER 1998. 123–126).

²⁸⁷ SCHVÉD 2021.

²⁸⁸ A nagyhatalmak együttműködését jelző angol kifejezést először az 1814-es chaumont-i szerződésben olvasható, a koncepcióban mindegyik nagyhatalom, mint egy hangszerért felelős, együttműködésük révén jön létre a koncert (SZALISZNYÓ 2009. 36).

helyezhette az orosz külügyminisztérium a Balkánon folytatott külpolitikát. Ennek következtében a görög konfliktusból az 1827-es navarinói incidenst kihasználva Oroszország fellépett az Oszmán Birodalom ellen a térségben, a kooperáción túl megjelent a katonai intervenció is a nagyhatalom eszköztárában. Majd az 1828–1829-es orosz török háborút lezáró drinápolyi békével (1829. szeptember 14.) került közelebb a görög konfliktus lezárása. Egyúttal pedig a britek és oroszok között folyó tárgyalásoknak köszönhetően Oroszország képes volt befolyását érvényesíteni a Dunai Fejedelemségek területén s a balkáni térségben.²⁸⁹ Az 1830-as forradalmakat, Belgium és Hollandia helyzetét tárgyaló, majd a görög ügyet lezáró 1830 és 1832 között ülésező londoni konferenciákon szintén az idealizmus helyett mindinkább a pragmatikus megoldás vált meghatározóvá. Másik végpontnak tekinthető az 1833-as müncheni egyezmény létrejötte, amely esetében már arról beszélhetünk, hogy az orosz–osztrák–porosz tömb a brit–francia–spanyol–portugál tömbbel állt szemben.²⁹⁰ A kontinentális egyensúly és a Bécsben létrehozott európai rend az 1830-as és 1848-as forradalmak után az 1856-ig tartó krími háborúval változott meg véglegesen, a rendszer európai forradalmakra vonatkozó elvei pedig addig sem maradtak fenn: a Metternich-féle konzervatív elképzelés az 1848-as forradalmakkal eltűnt.²⁹¹ Az öt nagyhatalom közötti egyensúly azonban csak akkor került kihívás elé, amikor az 1856-os párizsi békét követően az olasz (1859) és német (1870–1871) egység felé megtett lépések, mint a nacionalizmusok által fűtött, regionális hegemonia-kísérletek fenyegették a bécsi rendezést; a hosszútávú szövetségekre, legitimitásra és monarchikus szolidaritásra építő rendet.²⁹²

Charles Webster és Richard B. Elrod gondolatai nyomán Mark Jarrett történész tizenkét pontban jellemezte a bécsi nemzetközi rendszert. A legfontosabbakat kiemelve, az első pont szerint a rendszer multipoláris volt, mivel a szuverén nagyhatalmak közül egyik sem rendelkezett kizárólagos hegemon pozícióval. A harmadik pont szerint az európai elit a közös forradalmi veszélyt kívánta elhárítani. E politikai szándék abban a tekintetben egyedülálló volt, hogy a nagyhatalmak először akartak létrehozni egy tartós szövetséget, mely a (dinasztikus) kollektív biztonságot előtérbe helyezve kívánta kiküszöbölni a háborúk lehetőségét. A tizedik pont szerint ugyan a kongresszusi rendszer az intézményesülés felé tett lépésnek tekinthető, a nemzetközi jogfejlődés még igen kezdetleges formában létezett, s így inkább a közös szokások

²⁸⁹ SCHREK 2020A. 67–71; CLAYTON 1971. 49–55.

²⁹⁰ BRIDGE 1979. 49–53.

²⁹¹ Európa államaiban többnyire igyekeztek orosz és osztrák, valamint francia és porosz részről eltörölni a forradalmi vívmányokat, még Angiában is szigorúbb rendészeti intézkedéseket (*Six Acts*) vezettek be a gazdasági dekonjunktúra társadalmi hatásait kivédendő (ZAMOYSKI 2016. 541–549, 554, 567–568).

²⁹² BRIDGE–BULLEN 2005. 128–129.

és elvek, valamint *ad hoc* találkozók nyomán létező közös szabályok környezetéről, azaz *biztonsági rezsimről* beszélhetünk a korban.²⁹³

A kongresszusi rendszerrel külön tanulmányban²⁹⁴ is foglalkozó Henry Kissinger a nemzetközi rendszer működésének mechanizmusait Anglia és Ausztria külpolitikai magatartásának változásával magyarázta. Metternich utódai képtelenek voltak folytatni a külpolitikát, mely a soknemzetiségű birodalom politikai létét összekapcsolta a legitimista külpolitikával. Ausztria a keleti válság 1821–1841-es szakaszában ugyan még el tudta kerülni az Oroszországgal történő konfrontációt, a krími háborúban azonban már felbomlott a konzervatív szövetség centruma, melyet csak a három császár egyezményével lehetett ideiglenesen (1873–1884) helyreállítani. Castlereagh követően George Canning és Lord Palmerston iránymutatásával vált Anglia külpolitikájában vezérlőeszmévé a érdekközpontúságon (*raison d'état*) túl a tudatos elszigetelődés politikája.²⁹⁵ Angliának a krími háború után egy minél erősebb közép-európai centrumra volt szüksége III. Napóleon Franciaországa és a legyőzött Oroszország ellenében. E tényezők hozzájárultak két nagyobb átalakuláshoz: az olasz egységnek megágyazó piemonti–francia–osztrák háborúhoz (1859) és a német egységet eredményező osztrák–porosz konfliktushoz (1866). Az átalakulást végül a francia–porosz háború (1870–1871) és a Német Császárság születése zárta. Kissinger szerint a francia és porosz döntéshozók, III. Napóleon és Otto von Bismarck, 1848 után Metternich bukásával és a krími háború folytán Oroszország kiszorításával szabad teret kaptak a bécsi rend stabilitását garantáló legitimista eszme felváltására és a különböző nacionalista elképzelések megvalósításához.²⁹⁶

Az egyensúly elméletével foglalkozó realista szerzők (Henry Kissinger, Paul Schroeder) és az institucionalisták (Robert Jervis) megközelítéseit cáfolni igyekvő Mark L. Haas szerint az bécsi rend fennállását sem a hatalmi egyensúly elmélete, sem az intézményes együttműködés nem garantálta. A szerző szerint a rend túlélésének oka az eszmei síkon keresendő. Oroszország a bécsi rendezés után az összes európai nagyhatalomnál nagyobb fegyveres erővel rendelkezett, és I. Sándor tetszése szerint rendezhette volna az európai kérdéseket, mint ahogyan azt a kongresszusi lengyel területek esetében történt. A szerző ebből arra következtetett, hogy nem

²⁹³ JARRETT 2013. 353–359, 360–361.

²⁹⁴ KISSINGER 1956.

²⁹⁵ A szigetország külpolitikájában Castlereagh kontinentális diplomáciáját George Canning (1770–1827) izolacionista, oroszbarát irányzata váltotta, melyet Lord Palmerston kereskedelmi *laissez-faire*-t előnyben részesítő birodalmi, oroszellenes politikája követett. Lévén, hogy a görög szabadságharcot leszámítva, az Oszmán Birodalom az őshatalmi rendszer érdekszféráján kívül esett, az angol külpolitika egyes konfliktusokat képes volt diplomáciailag és territoriálisan elszigetelni, majd a kompromisszum és intervenció eszközei között válogatva kezelni a regionális orosz hatalmi törekvéseket. (SCHREK 2020A. 55–72, 88–93, 116–186, 213–233, 240–241).

²⁹⁶ KISSINGER 1996. 69–93.

igaz az a realista feltevés, miszerint Ausztria, Franciaország vagy Nagy-Britannia hathatósan tudott volna ellenkezni Oroszország ellen az egyensúly jegyében.²⁹⁷ A feltevés, miszerint Oroszország azért limitálta külpolitikáját, mivel tartott egy esetleges koalíció beavatkozásától tehát problémás, a magyarázat a limitált külpolitikára a szerző szerint ideológiai eredetű.²⁹⁸ A cárok (I. Sándor és I. Miklós) és miniszterei elsősorban az európai forradalmi elemek ellen kooperáltak más hatalmakkal. Ideológiai elköteleződése folytán a cári Oroszország a relatív erőviszonyokat is feláldozhatónak vélte minden olyan állam esetében, amely a liberalizmus és a forradalmi szervezkedés ellen hathatósan bizonyult, s ugyancsak világnézeti különbség miatt változott meg Oroszország és a többi állam viszonya 1830-ban. Franciaországban ekkor vette kezdetét Lajos Fülöp uralma, Nagy-Britanniában pedig ekkortól kerültek kormányra a liberálisabb whigek, szemben a torykkal.²⁹⁹ A Földközi-tenger, illetve a környező, stratégiailag jelentős földrajzi térség folytán, az angol–orosz szembenállás időszakában brit részről pedig szakpolitikai döntés született a *szeparált problémamegoldás* jegyében.³⁰⁰

France-Roy Bridge és Roger Bullen több kritikával illeti a bécsi rend működőképességét. Az első ilyen kritika, mely szerint ugyan az egyensúlypolitika túlélte a század közepét – az 1822 és 1913 közötti időszakban huszonhat miniszteri és uralkodói konferencia zajlott le Európa-szerte – a területi rendezésekről a század második felétől nem a nagyhatalmak egyezményei, csak a hadviselő felek szerződésai rendelkeztek. Ilyen módon két vagy három eltérő érdekkal rendelkező nagyhatalom területi igényeit és konfliktusát a nemzetközi rendszer nem tudta megfelelő keretek közé szorítani. Másrészt a nagyhatalmakat külpolitikájuk szerint fel lehetett osztani kontinentális országokra (Poroszország és Ausztria), illetve olyan államokra, amelyek az Európán kívüli világban kívántak terjeszkedni (mint Oroszország és Anglia, Franciaország) s így szükségszerűen szembe kerültek egymással. A nagyhatalmak csak 1871-et követően törekedtek a nemzetközi rend kibillentésére, miután 1848-ban és 1856-ban meggyőződtek arról, hogy a nemzetközi konfliktusok nem feltétlenül vezetnek forradalomhoz – utóbbi gondolat ugyanis visszatartotta korábban a döntéshozókat a nacionalista elemek felhasználásától. Mindazonáltal a szerződések sérthetlenségének eszméje és a nemzetközi jog fejlődése dominálta a korszak diplomáciáját (lásd: 1871 – londoni protokoll, 1878 – berlini kongresszus), vállalva a „*pacta sunt servanda*” elvét, hogy az

²⁹⁷ HAAS 2005. 73–79; ORMOS–MAJOROS 2003. 51–53.

²⁹⁸ HAAS 2005. 82–83. Schrek Katalin ezzel szemben könyvében azt állítja, hogy az orosz érdekkövetés britekkel való konfliktus elkerülése felé irányult, minthogy a Portával szemben már megszerzett előnyöket inkább megőrizni kívánta az orosz vezetés (SCHREK 2020A: 220–222).

²⁹⁹ HAAS 2005. 85–87, 93–94.

³⁰⁰ CLAYTON 1971. 19; SCHREK 2020A. 240.

egyezmények egyoldalúan nem módosíthatók. A kivételt ez utóbbi alól leginkább Franciaország képviselte, mely az ellene irányuló európai szövetségesek okán ellenérdekelt volt. A nemzetközi rendszer három okból tudott stabil maradni: a dinasztikus házasságok, a szabadkereskedelem és a mediáció elve miatt. Kérdéses továbbá, hogy az egyensúlypolitika mennyiben volt egyáltalán tudatos irány: a britek részéről felmerülő *balance of power* elve inkább jelentette a kontinentális hatalmak lekötöttségének elérését, mintsem tudatos egyensúlyra való törekvést, amíg az orosz, osztrák és porosz vezetés részéről a külpolitikai célokat tekintve az egyensúly inkább egyfajta *status quo* politikát jelentett.³⁰¹

A fentebb említett, bécsi kongresszusi rendszerről született tudományos eredményeken túl Mark Jarrett összegzése nyomán kijelenthető, hogy az a Népszövetség, az ENSZ és az EU „közös elődjének” tekinthető, mely a nemzetközi intézményesedés első lépcsőfokaként és az első világháborúhoz vezető nacionalista külpolitikát folytató nemzetállamok Európájának ellenképeként jelent meg.³⁰² Ugyanakkor a *Realpolitik*³⁰³ – a nemzetállamok fegyveres érdekérvényesítésének – koráról (1865–1890) nem mondható el, hogy örökre levetkőzte volna a bécsi rend minden elemét. Az olyan jellegzetességek, mint a multipoláris világrend, az öt nagyhatalom meghatározó szerepe, a titkos diplomácia és a katonai erődemonstráció még évtizedekig jellemezték a nemzetközi rendszert, amíg az olyan tényezők, mint a döntéshozók immunitása a közvéleményre, az államok közötti gyakori konzultáció (konferencia, kongresszus), a nemzetközi jogfejlődés, a nemzeti forradalmak elleni fegyveres fellépés jelenségei átalakultak a krími háborút követően.³⁰⁴ Amíg a bécsi rendet a konfliktusok és az azzal járó hadikiadások elkerülése, valamint az egyes kérdésekben való kooperáció jellemezte, addig a krími háborúval megjelent a monarchikus elitek indíttatására vívott és a közvélemény által jóváhagyott háborúk, illetve később a nemzeti egység háborúk gondolata. A század első felének döntéshozói a háborúkra, mint destabilizáló eseményekre tekintettek. Ezzel szemben Cavour³⁰⁵ és Bismarck éppen háborúkkal kívánták egységbe fogni nemzetüket és támogatóikat, egyúttal elszigetelve ellenfeleiket a belpolitikai palettán. Hozzájuk hasonlóan szintén a legitimizmus ellen intézett kihívást III. Napóleon, aki az 1815-ös rend megrögzött ellenfele volt. Az 1848-as eseményekkel nemcsak a kontinens hatalmainak belső viszonyai változtak

³⁰¹ BRIDGE–BULLEN 2005. 4–19, 127; lásd még: BRIDGE 1979.

³⁰² A gondolat, miszerint a Népszövetség a bécsi kongresszusnak és bécsi rendszernek az utódja volt, megtalálható a korábban hivatkozott Douglas Dakin tanulmányban is, illetve Kissinger a *Diplomáciában* is számos párhuzamot vont a könyvében a két rend között (DAKIN 1979. 14; KISSINGER 1996. 22, 36, 81).

³⁰³ Az az Otto von Bismarcknak tulajdonított elv, mely szerint “(...) az államok közötti kapcsolatokat a nyers erő dönti el, és az erősebb győzedelmeskedik” (KISSINGER 1996. 95).

³⁰⁴ JARRETT 2013. 357–360, 369–379; KISSINGER 1996. 81–82.

³⁰⁵ Camillo Benso, Cavour grófja (1810–1865), itáliai államférfi, a szárd-piemonti állam diplomatája, majd miniszterelnöke, az olasz egységért vívott harc meghatározó személye.

meg, hanem a külügyi viszonyok olyan kulcselemei is, mint az itáliai osztrák hegemonia vagy Oroszország expanzív ambíciói.³⁰⁶ A nemzetközi rendszer egyes elemei – úgymint a legitimizmus, a monarchikus szolidaritás és a krími háború után létrejövő rendet biztosító szerződések (így az 1856. március 30-i párizsi békeszerződés) betartásának ígérete – tehát látszólag megmaradtak, azonban immár másodlagos szerepet tölthettek be annak működésében.³⁰⁷ A nagyhatalmak a kontinentális egyensúlyt és az öt nagyhatalom stabilitását ugyan fenntartották a korszak korlátozott háborúiban³⁰⁸, viszont mindegyik nemzetállami szereplő igyekezett saját területszerzéshez fűződő vagy egyéb (lakosságegyesítés, biztonság-maximalizálás, presztízs stb.) sajátos érdekeinek érvényt szerezni. A krími háborút követő években a bécsi rendből tehát a régi legitimitás elvét garantáló fékek elvesztek: A. M. Gorcsakov orosz kancellár az európai orosz expanziót megfojtó, fekete-tengeri kikötők leszerelését eredményező párizsi rendelkezések kiiktatásában volt érdekelt, Anglia pedig 1857-től gyarmati konfliktusaira koncentrált, majd egyre inkább feladta az intervenció politikáját.³⁰⁹

A rendről alkotott képet tovább árnyalta Majoros István az Ormos Máriával közösen írt nemzetközi kapcsolatokról értekező tankönyvükben. Az ötfogaton belül elkülönített egy-egy dupla pólust: a francia és angol, francia és orosz erőpólusokon kívül az angol és orosz rivalizálás, majd a német és francia kihívások és válaszok szolgáltatták a nemzetközi kapcsolatok dinamikáját. A krími háborúból hamar kiderült, hogy a bécsi rend legitimista és pragmatikus határvonalai elmosódtak. Az angolok és franciák a krími háború miatt hamar túltették magukat az 1848-as francia rezsimváltásból fakadó ellentétet, a Metternich örökébe lépő Karl Ferdinand von Buol³¹⁰ nem érezte a Habsburg Birodalmat lekötözöttnek a forradalmi intervenció következményeként, és a konfliktust nem sikerült oly annyira elszigetelni, mint a keleti kérdés 1841-ig tartó, korábbi epizódjait. Az 1856-os párizsi békeszerződés bármennyire is előrevetítette Franciaország kontinentális és Anglia tengeri hegemon helyzetét, valamint igyekezett a nemzetközi jog eszközeivel egyedülálló módon

³⁰⁶ ZAMOYSKI 2016. 565–566.

³⁰⁷ BRIDGE–BULLEN 2005. 126–127, 129–133.

³⁰⁸ Kivételt jelent talán e trend alól a Német Birodalom létrejötte, amint az az angol külpolitikával foglalkozó alfejezetben olvasható (lásd: III.5. és IV.1. fejezetek).

³⁰⁹ CRAIG 1960. 267–270.

³¹⁰ A Metternich örökébe lépő Karl Ferdinand von Buol–Schauenstein (1797–1865) volt a Habsburg Birodalom külügyminisztere a krími válság alatt. Diplomataként számos állomáshelyen (Baden, Piemont, Oroszország, Nagy-Britannia) bizonyította rátermettségét, azonban nem ismerte fel a növekvő orosz befolyást a Német Szövetségben belül, valamint a krími konfliktus során nem tudta fenntartani Ausztria és Oroszország hagyományos érdekszféráinak elkülönítésén alapuló jó szomszédi kapcsolatokat. (*Karl Ferdinand, Count von Buol-Schauenstein*, Encyclopedia Britannica, Online, URL: <https://www.britannica.com/biography/Karl-Ferdinand-Graf-von-Buol-Schauenstein>, [hozzáférve: 2022. 02. 16.]).

szabályozni az európai békét³¹¹, Oroszország ideiglenes kiszorításával lényegében precedenst teremtettek a büntető jellegű rendezésre.³¹² Szabad út nyílt az olasz és német egység háborúk kora előtt.

III. Napóleon először az 1858. júliusi 21-i plombièresi titkos találkozón járult hozzá első ízben az új nemzetállamok által alakított külpolitika korszakához, amikor a bécsi rend maradékát akarta felszámolni, és első ízben katonai segítséget ígért az olasz egység megvalósításán dolgozó Camilo Benso Cavournak.³¹³ A dél-itáliai területek csatlakozásával a Földközi-tenger nyugati medencéjében a franciák riválisává lépett elő a Szárd-Piemonti Királyság, ami a Nápoly-Szicíliai Királyság (és később Velence, valamint a Pápai Állam maradékának) csatlakozásával az egységes Olasz Királysággá válhatott. Ugyanezen francia vonatkozású események mellékszintere volt a Német Szövetség porosz befolyás alá kerülése és a német nacionalizmus újjáéledése. A szárd–francia szövetség hírére 400.000 fős sereget sikerült felvonultatni a Rajna mentén. A Habsburg Birodalom a dán hercegségek (1863) és a vámunió (1865) kérdéseiben pedig szintén alulmaradt a Bismarck vezette nacionalista Poroszországgal szemben, köszönhetően annak, hogy III. Napóleon a biarritzi találkozóval és saint-claudi (1865. október) egyezményrel lényegében Bismarckra hagyta az osztrák–porosz háború königgrätzi ütközetben kivívott (1866. július 3.) és frankfurti békében (1866. augusztus 3.) kodifikált kimenetelét. S így pár évvel később e nemzetállami vágyakra alapozott külpolitika felszabadítása lett a francia császár és államának veszte is 1870–1871-ben.³¹⁴ Majoros szerint a *kettős kihívás és válasz korának* kezdetétől beszélhetünk a hosszú 19. század európai hatalmi politikájának harmadik nagy korszakáról. Az elmélet szerint Németország létrehozta saját szövetségi variációit (1873 – három császár egyezménye, 1879 – a *Zweibund*, majd 1882-től a hármas szövetség), melyre Franciaország válaszolt az orosz szövetség megteremtésével (1894), majd ez olyan kihívást jelentett, amelyre 1904-ben az angol–francia antant miatt ismét Németországnak kellett választ találnia. Az egyensúlyt pedig leginkább annak köszönhette a kontinens, hogy közel fél évszázadig egyik hatalomnak sem volt olyan gazdasági/katonai kapacitása, amellyel kizárólagos hegemoniára törhetett volna.³¹⁵

³¹¹ A párizsi szerződés rendelkezéseire tartozott a bécsi négy pont – dunai hajózás szabaddá tétele és a dunai fejedelemségek autonómiája, az 1841-es tengerszoros egyezmény revideálása – garantálása és a Fekete-tenger semlegessége tétele (ORMOS–MAJOROS 2003. 114; SCHREK 2020B. 200).

³¹² LANGER 1956. 3; ORMOS–MAJOROS 2003. 107–108, 113–118.

³¹³ Jól szemlélteti e bécsi rendszerre vonatkozó elképzelést a Majoros István által kiragadott idézet: „*Utálom ezeket az 1815-ös szerződéseket, melyek azt akarják, hogy egyedül azokra épüljön külpolitikánk.*” (Idézi: ORMOS–MAJOROS 2003. 127).

³¹⁴ ORMOS–MAJOROS 2003. 120–127, 130–132; SCHREK 2020B. 202–204.

³¹⁵ ORMOS–MAJOROS 2003. 18–20, 147.

Az általunk tárgyalt korszakban (1871–1879) a nemzetközi rendszer jellegét tekintve, elfogadható Bridge és Bullen magyarázata, miszerint a század második felében kifejezetten defenzív állami külpolitikák jöttek létre a kontinensen. Az angolok a porosz–francia háborúban a távolmaradást választották, az Osztrák–Magyar Monarchia pedig Oroszország és Olaszország fegyveres semlegességének következtében aggódva nézhette végig a Francia Császárság gyors összeomlását, és az új német állam felemelkedését. A porosz–francia konfliktus változtatta meg az európai országok szembenállásának dinamikáját is, mivel a francia elszigetelődés precedense a szövetségkeresésre ösztönözte az európai államokat. Bismarck a frankfurti béke (1871. május 10.) megkötése után pedig a Németország számára kedvező állapot fenntartásán munkálkodott.³¹⁶

A nagyhatalmi konstelláció gyakorlatilag változatlan maradt a kongresszusi rendszer óta. Továbbra is öt nagyhatalom alkotta az európai és a világrendet, azonban az angol–oroszpóluson kívül, valamint Ausztria és Franciaország viszonya helyett immár az egységes Német Császárság köré fonódó viszonyok játszottak jelentősebb szerepet az európai magaspolitikában. A titkos diplomácia és a katonai erődemonstrációk, a döntéshozók és a közvélemény kapcsolatának reformja, az államok közötti gyakori konzultáció (konferencia, kongresszus), a nemzetközi jogfejlődés progressziója jelentősen előrehaladt. A korábbi korszakok egyes jellemző elemei egyszerre voltak jelen az új nemzetközi rendszerben. Egyszerre tartotta fenn az európai egyensúlyt az öt nagyhatalom kapcsolata, és gondolkodtak az államfők és döntéshozók, a forradalom, az alkotmányos követelések és a legitimista érvek valamilyen kombinációjában, melyet támogatott vagy ellenzett egy-egy ország elitje, illetve közvéleménye. A korlátozott célokért vívott háborúk és a béke alternatívája mind rendelkezésükre állt.

A döntéshozók III. Napóleon után nem riadtak vissza a háborúk által gerjesztett forradalmaktól, és a porosz–francia háborúnak köszönhetően egyes országok bukása és felemelkedése is ölthetett egyszerre nemzeti és alkotmányos-monarchista színt. A nemzetközi jogban az 1871 tavaszán, a Pontus-konferencián létrehozott londoni egyezmény rögzítette a nemzetek és birodalmak együttműködésén alapuló status quo-t és szemléltette a nemzetközi jogi elvek ellentmondását.³¹⁷ Gorcsakov 1870. október 31-i körlevelében kijelentette, hogy az 1856-os párizsi békeszerződés XI–XIII. cikkelyeit semmisnek tekinti Oroszország, mivel azok rendelkezéseit más európai nagyhatalmak is figyelmen kívül hagyták.³¹⁸ E külpolitikai akció hármas célt szolgált: figyelmeztetés volt Ausztria számára, semmisé tette a korábban

³¹⁶ BRIDGE–BULLEN 2005. 160–163.

³¹⁷ BRIDGE–BULLEN 2005. 174–177.

³¹⁸ VÁRADI 2016. 26–28.

Oroszországot súlyosan korlátozó nemzetközi egyezmény egyes passzusait, visszahelyezte Oroszországot az európai nagyhatalmak sorába. A londoni jegyzőkönyv felrúgta a korábbi nagyhatalmi konszenzust, miszerint a nemzetközi szerződéseket csak a párizsi békét aláíró nagyhatalmak beleegyezésével lehet módosítani. A nemzetközi szerződések sérthetlenségének elve, azaz a *pacta sunt servanda* állt szemben a Pontus-konferencián megmutatkozó másik elvvel, a *clausula rebus sic stantibus*-szal. Utóbbi elv szerint amennyiben a szerződést meghatározó a körülmények alapvető megváltozása következett be, a szerződés tagja kivonhatja magát annak hatálya alól. A londoni jegyzőkönyv tulajdonképp így arra szolgált, hogy utólagosan nagyhatalmi engedélyt adjon a párizsi béke revíziójára, miután Gorcsakov Európát kész tények elé állította. A szerződés ugyanakkor ismét formába kívánta önteni azt az elvet, hogy több nemzeti jelleggel bíró, korlátozott célú, területszerzésre irányuló háború ne következhesen be Európában.³¹⁹ A konferencián résztvevő orosz küldött és a „régiben” tanult diplomata, Philipp von Brünnow báró okkal állapította meg, hogy: „A mi időnkben (...) a szerződések ritkán tartanak sokáig.”³²⁰ A párizsi békét követő évtizedekben átalakult tehát a kongresszusok korának közfelfogása, miszerint a forradalmak szükségszerűen nacionalista háborút idéznek elő. Az 1871-es francia mintára történő nemzeti megalázás (és esetleges megsemmisülés rémképe) viszont realitássá vált, az új, totális háborúk korának lehetősége merült fel.³²¹ A nemzeti katasztrófa végkimenetelének lehetősége, és az 1856 és 1871 között lezajló, gyorsan egymást követő háborúk egy időre a visszafogott magatartás felé terelték a nemzetközi rendszer szereplőit az 1871 és 1890 közötti években.³²²

Összefoglalva e fejezet mondanivalóját és meghatározandó a nemzetközi rendszer jellegét, a korszak számos hasonlóságot mutat a század első felével. William L. Langer gondolatmenetét követve, elmondható, hogy a Szent Szövetség vallásosságát és autoriter politikai prűdériáját 1849 után felváltotta a szövetségkeresés és szövetségváltások gyakorlata. Gondolva az olasz és német egység példájára, a nemzetek az egységre törekedtek. Hadseregeiket az általános hadkötelezettség bevezetésével tették ütőképessé és vasúti fejlesztésekkel, valamint egyéb innovációkkal állandóvá és mobilizálhatóvá tették azokat. A bürokratizált és hatékony államgépezet lehetővé tette a weberi értelemben vett, állam által

³¹⁹ BEDERMAN 1988.

³²⁰ Idézi: BEDERMAN 1988. 2.

³²¹ Ez volt Eötvös József szerint a „nemzetiség” százada, amikor az elit tudatában a háború is nemzetivé vált (Bencze 1987. 8–9).

³²² BRIDGE–BULLEN 2005. 177–179.

monopolizált erőszak³²³ tömeghadseregek formájában történő szinte korlátlan alkalmazását a nemzetközi téren. A nemzetközi sajtó felemelkedésével és a külpolitika demokratizálódásával megjelentek a külpolitikáról alkotott közvélemény is. A diplomaták és államférfiak ezért a szövetségkeresésben és a pillanatnyi érdekek felismerésében találhatták meg új feladatukat.³²⁴ Az 1871 és 1879 közötti években a szövetségkeresés gondolata és a külpolitika demokratizálódása érintette mind az Osztrák–Magyar Monarchia, mind Nagy-Britannia külpolitikáját. A felelős állami apparátus és a belső ratifikációs tér, alapvetően az említett elemek körül, a modernizáció jegyében szerveződött újjá mindkét országban, szinte párhuzamosan. A következőkben így áttekintjük a két ország külpolitika azokat a színtereket, amelyek hatással bírtak az országok a külpolitikai döntéshozására.

³²³ „A modern államot szociológiailag végső soron csak azzal a sajátos eszközével definiálhatjuk, mely minden politikai szervezet jellemzője: a fizikai erőszakkal. (...) Az erőszak természetesen nem az állam szokásos vagy egyetlen eszköze - erről szó sincs -, hanem igenis a rá jellemző specifikus eszköz. (...) A múltban a nemzetségtől kezdve a legkülönbözőbb szervezetek tekintették teljesen normális eszköznek a fizikai erőszakot. Ma viszont azt kell mondanunk, hogy az állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül – ez a »terület« hozzátartozik az ismertetőjegyhez – a legitím fizikai erőszak monopóliumára (sikerral) tart igényt. A jelenkor sajátossága ugyanis az, hogy bármely más szervezetnek vagy személynek a fizikai erőszakhoz való jogát csak annyiban ismerik el, amennyiben az állam a maga részéről engedélyezi alkalmazását: az állam számít az erőszakhoz való »jog« egyedüli forrásának.” – idézi Max Weber FARKAS (2016. 10), továbbá „(...) Az állami erőszak-monopólium például az erőszak alkalmazásának meghatározott normák, illetve rögzített szabályok szerinti alkalmazását jelenti, és ez a normatív dimenzió avatja egyedül legitimé.” – írja Weber elméletéről BAYER (1998. 282).

³²⁴ LANGER 1956. 3–31; CRAIG 1960. 271–273.

III. 2. Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai döntéshozói, államszervezete, külpolitikai ratifikációs terei és koncepciói

Az Osztrák Császárság nem csak az osztrák–magyar kiegyezéshez vezető utat és államformájának átalakulását tudhatta be a königgrätzi vereség eredményeként. Az állam diplomáciája, katonai- és külpolitikáját meghatározó politikai szintek és színterek különböző átalakításokon estek át a porosz–osztrák konfliktust követően. A külpolitika elemzés kategóriáinak megfeleltethető színtereket tárgyaljuk így e fejezetben: a döntéshozónak gróf Andrássy Gyula külügyminisztert tekintjük, szót ejtünk továbbá a bürokráciáról és a döntéshozást befolyásoló lobbicsoportokról is. Az elemzést viszont érdemes az állami hierarchia csúcsán indítanunk: az uralkodó személyét és intézményét tárgyaljuk az alábbiakban.³²⁵

III. 2. 1. Ferenc József hatalma és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai döntéshozásának legfőbb lobbicsoportja: a katonai kör

Az Osztrák–Magyar Monarchia (korábban Osztrák Császárság)³²⁶ hatszázezer négyzetkilométeres területével Franciaországot és az egyesített Németországot is felülmúlta.³²⁷ Harmincöt milliós lakosságával Európa harmadik legnagyobb hatalmának számított Oroszország és Poroszország mögött. Sok tekintetben viszont alulmúlta kontinentális versenytársait: infrastruktúrája, tőkeimportja és exportja töredéke volt más európai nagyhatalmakénak. A birodalom ráadásul a 19. századtól kezdve, a „Ferenc József-i korban” a nemzeti törekvések színterévé vált, miközben a nemzetközi rendszer már említett változásainak köszönhetően fokozatosan kiszorult a nyugati politikából.³²⁸

I. Ferenc József (1830–1916) a korszakban egységesen bírta a prerogatív hatalom³²⁹ gyakorlását. A Habsburg uralkodók isteni kegyből gyakorolták a királyi hatalmat, a

³²⁵ Schwarzwölder Ádám tanulmányban foglalkozott Ferenc József biográfusaival és az uralkodó halálának 2016-os centenáriumi miatt, az azt övező historiográfia egyes kérdéseivel. Beszámolójából megismerhetjük, hogy Somogyi Éva írásán kívül GERŐ András (2016) munkája, mely átdolgozott kiadás lévén frissnek mondható, újabb monografikus jellegű munka viszont nem született a közelmúltban magyar nyelven.

³²⁶ Magától értetődően az állam korabeli elnevezéseit használom a disszertációban, illetve azokat indokolt esetekben szinonimaként kezelem. A Monarchia a kiegyezést megelőzően Habsburg Monarchia, illetve Osztrák Császárságként volt ismert, az angol diplomáciai dokumentumokban még a kiegyezés után is sokszor csak „Ausztria” néven szerepel.

³²⁷ Legnagyobb kiterjedése 673 ezer négyzetkilométer volt (MITCHELL 2020. 23).

³²⁸ DIÓSZEGI 1987. 8–21.

³²⁹ Felségjogon alapuló hatalom.

szakpolitikák és törvények indítványozói, végrehajtói voltak. Ferenc József elődjére (Mária Teréziától egészen V. Ferdinándig) azok politikájára, stratégiájára azonban a körülmények és az uralkodó személyét körülvevő kancellárok – mint Kaunitz³³⁰ vagy Metternich – jelentős befolyást gyakorolhattak.³³¹ Ferenc József uralkodói elképzeléseit részben meghatározták fiatalkori élményei. Gyermekkorától kezdve, a konzervatív Metternich kancellár és a család érdekeit végletekig szem előtt tartó anyja, Zsófia hatására hívó katolikust és a rendelvű uralkodójelöltet neveltek belőle.³³² Metternich status quo politikája ugyan jól ismert a szakirodalomból, annak gyökereiről és a Habsburg Birodalom stratégiai hagyományairól A. Wes Mitchell írt egyik igen frissnek mondható, magyar nyelven is elérhető könyvében. Az elmélet szerint a Habsburg-dinasztia a diplomáciai kapcsolatok és katonai erő átgondolt bevetésének együttesével, az idő és tér megfelelő kontroljával – azaz hol és milyen formában választják meg ütközeteiket és ellenfeleiket – a történelemben egyedülálló módon tudták megőrizni hatalmukat, egészen a 18. században kezdődő nehézségektől az első világháborúig. A birodalom gyengeségeit ellensúlyozandó stratégia egészen Kaunitz korától szinte teljesen tudatosan épült ki. Mitchell 1700–1866-os³³³ időkeretben vizsgálódó műve relativizálja a tényt, hogy más nagyhatalmak az európai egyensúlyhoz igazodva a Habsburg Birodalom „szükségszerűségét” is figyelembe vették a kontinens békeszerződéseinél, egyúttal úgy látja, a Habsburg döntéshozók a limitált katonai és diplomáciai eszközök birtokában inkább egyfajta defenzív nagystratégia letéteményesei voltak. Vitatja – többek között – Charles Ingrao állítását,³³⁴ miszerint a status quo politika csak a reagálásra képes, és ez ad hoc politikai döntések sorozatához vezetett. Mitchell úgy látja, hogy a nagystratégia – melynek tulajdonképpen része az előbb említett politika – hosszasan biztosította a birodalom fennállását, s annak csődjét végül Ferenc József radikális militáns tervei jelentették.³³⁵

Ferenc József rajongott a hadseregért. Megvetette a jozefinizmust, a liberális demokráciát és a képviseleti elv gyengeségét egyaránt, minthogy utóbbi elv

³³⁰ Wenzel Anton von Kaunitz (1711–1794) herceg, kancellár, a Habsburg Birodalom diplomatája, államférfi és politikus. Az osztrák örökösödési háború (1740–1748) és a hétéves háborút (1756–1763) övező diplomáciai játszmák kulcsfigurája. (Wenzel Anton von Kaunitz, Encyclopedia Britannica, Online, URL: <https://www.britannica.com/biography/Wenzel-Anton-von-Kaunitz> [hozzáférve: 2022.06.24.].

³³¹ BLED 1992. 7–10.

³³² GERŐ 2016. 13–30.

³³³ Mivel *A Habsburg Birodalom nagystratégiája* 1866-ig vizsgálja az eseményeket, az 1867-et követő korszak áttekintése, s a status quo politika döntéshozóinak vizsgálata csak még inkább felértékelődik.

³³⁴ Mitchell (2020. 25) idézi Charles Ingrao tanulmányát a stratégia témájában (“Habsburg Strategy and Geopolitics during the Eighteenth Century.” In: Rothenberg, Gunther E. – Király Béla (szerk.): *East. Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*. War and Society in East Central Europe II., n.a., New York, 1982. pp. 49–66).

³³⁵ MITCHELL 2020. 17–31, 352–359.

összeegyeztethetetlen volt a Habsburg uralom alatt lévő országok heterogén jellegével. Jól ismerte Metternich rendszerének alapjait. Az európai egyensúlyi rendszer központi elemévé tett állam uralkodójelöltjeként tudta, hogy a birodalom belső békéjét a nemzetközi tér külső hierarchiájának megingathatatlansága garantálta.³³⁶ Mint fentebb említettük: 1848-ig a nagyhatalmak érdekszövetsége állt fenn a forradalmi rezsim ellen. Ahogy a kontinentális, monarchikus rend zavartalan fennállhatott, úgy Ausztria belső békéje is biztosítva volt. Ferenc József már egészen fiatalon – az 1848 tavaszán az itáliai harctéren szerzett tapasztalatai miatt is – úgy látta, hogy e hierarchia központi eleme az erős hadsereg fenntartása. A katonai körök és a hadsereg berkeiből kikerülő tanácsadóinak véleménye így egy életen át végig kísérte az uralkodó döntéseit. 1848-ban, trónra lépésével viszont a birodalom egységét kívánta megőrizni és egyúttal – decembertől teljes bizonyossággal – a nacionalizmus eszméjét a lehető leggyorsabban elfojtani.³³⁷

A császár hatalmát 1849 tavaszától, az olmützi oktrojált alkotmánnyal rögzítette, amelyet egy forradalommentes, egységes birodalomnak szánt, s annak kiadásával még a gyanakvó osztrák liberálisok kedvére tett. Az alkotmányt hatályon kívül helyező szilveszteri pátenssel végül lehullott a lepel az egyeduralomról. A császár Schwarzenberg tanácsai mellett felszámolta az alkotmányos Magyarországot: öt közigazgatási kerületre osztotta, ahol 1854-ig ostromállapot volt érvényben, a kerületek fő kormányzójává és a megszálló seregek főparancsnokává pedig unokabátyját, Albrecht főherceget tette. 1851-től kezdve, a császár a neoabszolutizmus korai korszakában, a konzultáció szinte teljes hiányában és az érettebb véleményektől elszigetelve uralkodott. A forradalom keserű tapasztalatai miatt nem hajlott a magyar politikai elit konzervatív tagjainak tanácsa felé, s azok véleményével sem találkozhatott. Kivételt csak gróf Zichy Ferenc jelentett, aki azon kevés magyar közé számított, akik egy darabig a Birodalmi Tanácsban is helyet foglalhattak, amíg azt az uralkodó fel nem számolta és a miniszteri értekezlet intézményével helyettesítette. A politikai döntéshozás így szinte teljességében Ferenc József kezében összpontosult, s a császárra befolyással csak kevésszámú bizalmasa bírt. Közéjük tartozott a fiatalkorától a császár körül lévő Karl-Ludwig von Grünne gróf és Ludwig von Bruck báró. A neoabszolutizmus éveiben bízott még az általa nagyra tartott tanácsadóiban: halálukig Schwarzenbergben (1852) és Metternichben (1859), s sokáig Radetzky-ben is. Idővel azonban e tanácsadói kikoptak a fiatal uralkodó mellől, és a politikai szűklátókörűség gyors itáliai vereségekhez vezetett a neoabszolutizmus delén, 1859-

³³⁶ BLED 1992. 16–18.

³³⁷ BLED 1992. 38–40, 52, 78–79; GERŐ 2016. 52–60.

ben.³³⁸ Ferenc József egyik politikai biográfusa, Jean-Paul Bled szerint a császár gyermekkorától kezdve a többórás napi papírmunkára és a birodalom részletekbe menő irányítására volt kondicionálva, azonban nem tudta felmérni a problémák nagyságát és helyes megoldást találni azokra. Továbbá nagy hatással volt az uralkodóra Görgey világosi fegyverletétele, aki így a Paszkievics herceg³³⁹ előtti kapitulációjával elvette a rebellis magyar seregek feletti elégtételt a királytól, s nemcsak a magyar politikai elit³⁴⁰ iránti ellenszenvet rögzítette az uralkodóban, hanem a tényt, hogy hatalmát egy szövetséges monarcha beavatkozásának köszönheti.³⁴¹

Hogy szemléltessük elképzeléseinek és döntéseinek részleges kudarcát, úgy vissza kell térnünk a krími háború precedenséhez. Bár Buol, Bach és minisztereinek egy szűk köre próbálta befolyásolni Ferenc József vízióját, végsősoron érdemben a császár személyes döntései maradtak meghatározók a krími konfliktus során. Az eredményeiben közel végzetesnek bizonyuló hosszú, külpolitikában kudarcos éveket részben a krími háborús stratégiai ballépés eredményezte. Miután Ferenc József nem tudta lebeszélni I. Miklóst az Oszmán Birodalom felosztásáról, a szinopei incidens után Anglia és Franciaország háborús fenyegetésével egyre türelmetlenebbül unszolta a cár leveleiben Ferenc Józsefet, hogy deklarálja Ausztria pozícióját. Ferenc József már 1854 tavaszán írt levelében tudatta a cárral, hogy nem csatlakozik Oroszországhoz a Balkán felosztásában.³⁴² 1854 áprilisában, mikor Poroszországgal szövetséget kötött Ausztria, egy darabig úgy tűnt, hogy Ferenc József a keleti hatalmak politikáját folytatja semlegességével, azonban július 3-án, mikor felszólította Oroszországot a fejedelemségekből való kivonulásra, nyilvánvalóvá vált, hogy Ferenc József Ausztriájának fegyveres semlegessége oroszellenes élű. A két uralkodó igyekezett tehát meggyőzni a másikat politikájának helyességéről, azonban mindketten kudarcot vallottak. Ferenc József – tartva III. Napóleon Habsburg területeket is érintő észak-itáliai ambícióitól, és félve a britek által

³³⁸ GERŐ 2016. 63, 91–94, 138–141.

³³⁹ Ivan Fjodorovics Paszkievics (1782–1856) herceg, a magyar szabadságharcba beavatkozó orosz hadsereg parancsnoka. Az orosz cár egyik legkiválóbb tábornoka a napóleoni háborúktól kezdve impozáns karrierutat járt be katonatisztként, Szmolenszktől Lengyelországon át a kaukázusi térségig. Ferenc József varsói látogatása után, az intervenció diplomáciai előkészületei során I. Miklós orosz cár 1849. április 13-án kelt levelében utasította Paszkievicset a hadsereg fellépésére. Paszkievics miután lengyel helytartó volt, s a krími háborút is megjárt veteránként halt meg, nem sokkal a konfliktust követően (BEBESI 2021. 117–159).

³⁴⁰ A magyar politikai elit alatt értem az országos politikára jelentős hatást gyakorló politikusokat, arisztokratákat, nemeseket és közembereket (újságírókat, bürokrátákat stb.), mindenkit, aki valamilyen formában kifejezésre juttatta politikai véleményét a birodalom valamely médiumán keresztül. E csoportot és a politikai nyilvánosságot, a közvéleményt két külön szintéreként és csoportként kezelem.

³⁴¹ BLED 1992. 60.

³⁴² „(...) *Ami Törökország európai provinciáinak politikai kapcsolatait illeti, emlékezned kell rá kedves barátom, hogy amint nemrég kifejtettem neked mind írásban mind beszédben, a szóban forgó országok függetlensége hatással lenne mindkettőnk érdekeire. Ennél fogva megismétlem neked, hogy soha nem tudnék beleegyezni abba (...).* Idézi: BLED 1992. 95.

bármikor mozgósítható emigrációban élő Kossuth Lajostól – először is meg kívánta akadályozni az oroszok által sürgetett szláv területek kiválását az Oszmán Birodalomból.³⁴³

Ferenc József tanítómestere, Metternich nézeteit teljesen átvéve, a status quo politika híve volt és úgy vélte, „Európa beteg emberének” életben tartása, balkáni területeinek integritása, az Oszmán Birodalom északi határán fekvő Monarchia elsőszámú érdeke. Továbbá a fentebbi tényezők kiesésével Oroszország Ausztria „*természetes ellensége*”³⁴⁴ a Balkán-félszigeten. Buol és a katonai körök örömmel vették a Dunai Fejedelemségek megszállását, csakhogy az 1849-es magyarországi cári intervenció miatt lekötelezettnek vélt Ausztria árulóvá vált I. Miklós szemében. Mindennek tetejében Ferenc József és Buol manővere a többi nagyhatalom szimpátiáját sem nyerte el: III. Napóleon Itália felé fordult a háború után, Poroszország pedig ismét ringbe szállt a német egység sajátos megteremtéséért. Ferenc József a neoabszolutizmus második szakaszában, egészen a kiegyezésig bezárólag egyre inkább tanácsadóira támaszkodott, akik osztoztak kudarcaiban: Buol a párizsi békét követő diplomáciai elszigeteltség miatt, Bruck a német kérdésben, Gyulai Ferenc az itáliai fronton elszenvedett 1859. június 4-i magentai vereség miatt, majd Ferenc József személyes parancsnoki vereségét követően Benedek Lajos tábornagy 1866-ban Königsgrätznél viselte az uralkodó döntéseinek súlyát.³⁴⁵ A Ferenc József életrajzírók között számon tartott Steven Beller úgy látja, hogy a novarai győzelmet, illetve Haynau és Schwarzenberg erőfeszítéseit követően indult el a Monarchia a liberális modernizáció felé. Gyakorlatilag a nemzeti elitek kihagyásával, az uralkodó által oktrojáltan valósultak meg a félig-meddig liberális programok a konzervatív intézmények által. Ferenc József tapasztalatlansága és személyes kudarcai a katonai és diplomáciai téren együttesen vezettek a német ábrándok sorsát megpecsételő eseményekhez: a német és olasz egység létrejöttéhez.³⁴⁶ A birodalom bravúros döntéshozóikorszakát tekintve pedig ekkor ért véget a korábban sikeres nagystratégia kora, amikor a Habsburgok – különösen az agresszív katonai sikereket szükségtelenül előtérbe toló Ferenc József – már nem tudták kontrolálni az időtényezőt konfliktusaikban.³⁴⁷

A birodalom katonai összeroppanására adott gyors kiútkeresés, az 1860 októberében kiadott Októberi Diploma és az annak rendelkezéseit pontosító 1861. évi februári pátens nem nyerte el a magyar politikai elit bizalmát, s ezzel kudarcot vallott a biztos háttérország és ahhoz

³⁴³ BLED 1992. 94–97.

³⁴⁴ Uo. 96.

³⁴⁵ Uo. 105, 131–141.

³⁴⁶ BELLER 2018: 274–279, 284–286; BELLER 1996. 49–80, 93–107. Beller többnyire Ferenc Józsefet teszi felelőssé az 1859 és 1867 közötti, nyolc éven át tartó válságos időszakért, mely végül a kiegyezéssel végződött.

³⁴⁷ MITCHELL 2020. 31, 350–366

tartozó modern hadsereg kialakításának céljaiban. A Schmerling provizórium idején az osztrák liberálisok úgy látták, hogy a magyarok elégedettek lehetnek, egy, a liberális polgári vívmányokat megszilárdító vezetéssel, ami a Helytartótanács visszaállításában és a magyar konzervatívok pozíciószerzésében nyilvánult meg. A Lajtán túli politikum ezzel egyidőben pedig nekiláthatott a Habsburg vezette „nagynémet egység” létrehozásához. Azzal viszont nem számoltak, hogy a magyar politikai elit szélesebb liberális spektruma számára kulcskérdés az országgyűlés törvényalkotó fórumának visszaállítása és így a magyar viszonyok (legalább a belügyek) feletti szuverén rendelkezés. Nem is lehetett kérdéses, hogy a magyarok nem kérnek egy olyan rendszerből, ahol az összbirodalmi parlamentben csorbultak volna korábbi alkotmányos jogaik. A kiegyezés így kialakulóban volt: az Apponyi György-féle konzervatívok által megálmodott rendszer a Deák-pártnak köszönhetően vált realitássá. Deák húsvéti cikke után már csak a történelmi körülményeknek kellett változniuk: a belpolitikában a Határozati Párt járhatatlannak tekintett alternatívája (t.i. hogy Ferenc Józsefet nem ismerik el a koronázás hiányában magyar királynak) bukott el, a külpolitikában pedig a porosz egység elképzelése győzött a Habsburgokéval szemben.³⁴⁸

Mint láthatjuk az újonnan kialakuló uralkodói szerep tehát eltért mindahhoz képest, amit az uralkodó '48-ban képviselt, s amit utána, a neoabszolutizmus alatt egyeduralkodóként töltött be. Az uralkodó érhetően meg akart őrizni hatalmát, s el akarta kerülni az alkotmányosság felé tett lépéseket, 1861-től csak annak látszatára adott: a törvényhozásnak nem felelős miniszterek hivatalát, valamint a végrehajtóhatalom szempontjából mellőzhető birodalmi gyűlést hívott életre. 1867 után már nem kerülhette el az alkotmányos berendezkedés olyan „kellemetlenségeit”, minthogy közös miniszterei a delegációknak tartoztak számadással, s a birodalomfelek törvényhozásai a belpolitika színtereivé váltak, a dualista állam megszervezésével viszont a Ferenc Józsefet körülvevő tanácsadók súlya továbbra is jelentős maradt. Meg kell említenünk itt Erzsébet császárnét, akinek bár vitatott a jelentősége a magyarokkal való 1867-es kiegyezést tekintve, tagadhatatlan a szerepe a magyarok iránt érzett rokonszenvét szinte megtestesítő Andrássy Gyula magaspolitikába való beemelésében. Erzsébet számtalan levélben fejezte ki férje számára Andrássy gróf külügyminiszteri kinevezésének kívánalmát, s Andrássy hálás levelekkel viszonzta a közbenjárást.³⁴⁹ A külügyminiszter hivatalát azonban még a szintén kiegyezésen – s egyúttal a birodalom keleti, magyar részének stabilizációján – iparkodó Friedrich Ferdinand von Beust töltötte be. A

³⁴⁸ DEÁK 2009. 72–94; GERŐ 2016. 137–143, 165–167

³⁴⁹ BLED 1992. 148–149; GERŐ 2016. 158; HU-MNL-OL-P4 (2. doboz), Andrássy levelei Ferenczy Idának (231/2., 231/4.).

sadowai és königgratzi vereségeket követve a dualizmus, valamint más – Belcredi gróf föderációs berendezkedést ígérő terveinek – megfontolása jól rámutat arra a tényre, hogy Ferenc József legfőbb aggodalma és prioritása a birodalom egysége volt. Minthogy az 1867. február 1-jei miniszteri tanácskozáson Belcredivel szemben a dualizmus hívei, Beust és az őt támogató, illetve Deákkal és körével összekötő magyar kancellár, Mailáth György kerekedtek felül, úgy kialakulhattak a dualista államszervezet új keretei. Az uralkodó azonban a megváltozott feltételek ellenére szinte változatlan erővel bírt a birodalom külügyeire. A kiegyezés ugyancsak előrevetítette a birodalom belső elemeinek alkotmányos és – a szláv és nemszláv alattvalók tekintetében – etnikai konfliktusait. Ferenc József tudatában volt annak, hogy a szláv alattvalók elégedetlenek lesznek a két domináns, magyar és német fél uralmával a jövőben.³⁵⁰ A dualizmus győzelme egyúttal közvetlen terhet is rótt a magyar félre: Andrássynak az uralkodó kívánságainak megfelelően a magyar törvényhozás alelnökeként azonnal többséget kellett szereznie a tavaszi újoncállításhoz, mellyel a bécsi körök a poroszok elleni revans lehetőségére készültek fel.³⁵¹ Az uralkodó külpolitikai megfontolásait nem a nacionalizmus vezette, mint ahogy az etnikai problémákat két részre osztó birodalom új külpolitikája is inkább kezdetben a birodalom egységének jegyében, semmint a pánszlávizmus elleni lépésként manifesztálódott.³⁵² Utóbbit a közös külügyminiszterek politikai irányvonalainak meghatározásánál figyelhetjük meg.

Az uralkodó hatalmának azonban új, formális kereteit jelentették a birodalom újonnan felálló magyarországi és Lajtán túli törvényhozásai, s az azok között létrejövő szervek és intézmények. A kiegyezés létrejöttével az 1867. évi VII–XII. törvénycikkek értelmében az uralkodó „(...) a végrehajtó hatalmat a törvények és az alkotmány alapján, a magyar minisztérium által személyesen”³⁵³ gyakorolta, a hadsereg vezérletére, belső vezényletére és szervezetére vonatkozóan alkotmányos fejedelmi jogán ő intézkedhetett (11. §). Ugyanazon törvény X. törvénycikkelye alapján feloszlathatta a törvényhozást, még akkor is, ha az nem terjesztette be a következő évi költségvetést. Döntéseit azonban Magyarországon a

³⁵⁰ BLED 1992. 152.

³⁵¹ CIEGER 2004. 88–94; KOZÁRI 2018. 74–78.

³⁵² Ez a gondolat szintén megfigyelhető a magyar politikai elit „birodalom párti” Deák-féle szárnyánál, a Pragmatica Sanctiora és az 1848-as III. törvénycikkre építő érvelésben. Deák Ferenc és köre a birodalom teljes egysége mellett köteleződött el, melynek eredményeképp az 1867-es XII. törvénycikk biztosította a birodalmon belüli különállást, Magyarország integritását és a magyar uralmat a joghatóságban (DIÓSZEGI 2004. 428–429).

³⁵³ Idézet: CIEGER 2004. 131.

parlamentnek felelős kormány útján gyakorolta és a miniszterelnököknek valamint – a VIII. tc. értelmében ugyancsak általa kinevezett – minisztereinek azokat ellenjegyeznie kellett.³⁵⁴

Létrejöttek továbbá a közös minisztériumok intézményei (a közös hadügy, a közös külügy és az azokat fedező pénzügyek), valamint a két birodalomfél közötti közös ügyek tárgyában való egyeztetésekre szolgáló, paritás elvén alakuló 60 fős delegációk testületei. A közös minisztériumokkal – köztük a *Ballhausplatz-al*, azaz a külüggyel – az uralkodó a kabinetirodáján (*Kabinettskanzlei*) keresztül gyakorolta felségjogait.³⁵⁵ Mit jelentett ez az uralkodó hatalmára nézve, milyen volt Ferenc József alkotmányos uralkodói hatalma? Érdekes módon hiába történt alkotmányos átrendeződés, az uralkodó hatalma nem volt felosztható, hiszen egy személyben volt osztrák császár és magyar király, a birodalmi érdekek megtestesítője. Jól példázza ezt az előbbi titulushoz tartozó hatalom. A Lajtán túl tartományaiban sohasem jöhetett létre olyan fokú nemzeti alkotmányos egység és törvényhozás, mint Magyarországon. A törvényhozás testületében, a *Reichsratban* az uralkodó hatalmát ellentmondásos módon a német liberálisok centralizáció elleni kiállása erősítette meg, amivel szembe kerültek a csehekkel. A liberális korszak egy majd 12 éves időt ölel fel, melyet Karl von Auersperg (1867–1868) testvére, Adolf Auersperg (1871–1879) és Eduard Taaffe (1868–1870) vezetett kormányok fémjeltek, a Potocki és Hohenwart kormányok közbeeső, válságos időszakával (1870–1871). Amint Bled megjegyezte, a liberális kormányok csak a felszínen voltak liberálisok, birodalmi kötelességtudat vezérelte a törvényhozás számos tagját, s idővel az uralkodó sikeresen rögzítette, hogy a Lajtán túl 1867. évi decemberi alkotmánya (december 21.) nem a népszuverenitást hivatott megvalósítani. Ferenc József miniszterei nem a *Reichsratnak* tartoztak felelősséggel, hanem kizárólag neki feleltek. Az uralkodónál maradt a berekesztés és felosztatás joga, így alapozva meg a későbbi hírhedt, 14-es cikkely által foganatosított rendeleti úton való kormányzást. A cseh tartománygyűlési követelések és az ausztriai németek között lavírozva így saját elképzeléseinek megfelelően egyre konzervatívabb, federalista és csehbarát kormányokat nevezhetett ki, a Hohenwart-válság magyar kiegyezést is súlyosan érintő mélypontjáig. Hogy Ferenc József – alkotmányos hatalmán túlmutatóan – tovább biztosítsa befolyását, az 1873-as választójogi reform révén a földbirtokos arisztokrácia nemcsak a *Herrenhaust* – a felsőházat – birtokolta, hanem az alsóházban szintén 353-ból 85

³⁵⁴ Fontos tanulmányra hívja fel Ferenc József uralkodói jogkörei témájában SCHWARZWÖLDER (2018. 30) Ádám, miszerint az uralkodó a nyugati alkotmányos monarchákéhoz hasonló jogköröket birtokolt, a valós kérdés az volt, képes volt-e élni a gyakorlatban is a jogaival, illetve milyen gyakran élt azokkal és milyen célok vezérelték (vö.: Szente 2011. 199–243).

³⁵⁵ CIEGER 2004. 131–144; SOMOGYI 1996. 17–25, 32–40; SOMOGYI 2017. 9–16; SCHWARZWÖLDER 2018. 33.

helyet tudhatott magának.³⁵⁶ A belpolitikai szintéren ez a passzívnak mutatkozó, ámbár korlátlan mechanizmus előrevetítette Ferenc József külpolitikai kérdésekben való, német és magyar politikusokkal szembeni nyomasztó hatalmát. Utóbbi jelenséget a kortársak csak a boszniai okkupációt követően, 1879-ben mérhették fel, amikor is az uralkodó leszámolt a német liberális ábrándokkal.³⁵⁷ Kétségtelen viszont, hogy a dualizmus első tizenkét évében az uralkodó legalább megpróbálta a liberalizmus erőit kiaknázni mind a Lajtán túli területeken, mind pedig Magyarországon.³⁵⁸

Ferenc József külpolitikai szándékairól elmondható, hogy 1867-től – ideiglenesen visszavonulva a nemzetközi tér korábbi, nagy kihívásaitól, az olasz és német kérdésektől – birodalma egységének eszméjére kívánta alapozni külpolitikáját. A szinte abszolutisztikus hatalmi jogosítványok birtokában Ferenc József ugyan saját hatalmának kiterjesztéseként foghatta fel a miniszterek pozícióját³⁵⁹, a politika részleteit az őt körülvevő döntéshozókra, közös külügyminiszterekre bízta. Némi mozgásteret jelentett a birodalom hatalmi hierarchiájának más szereplői számára e felfogás ahhoz, hogy a birodalom külügyeit vagy magát az uralkodót számottevően befolyásolják.

Az uralkodó az őt körülvevő politikai bürokráciából emelte maga mellé minisztereit és tanácsadóit. A kiemelkedés legfőbb erényeit a korábbi bürokratikus és politikai tapasztalaton túl a hűség és az agrárius feudális értékek bizonyos együttese (kitartás, büszkeség, becsület stb.) alkotta Ferenc József világában. A tartományi adminisztráció vezetése révén emelkedhetett fel Belcredi, Hohenwart, Taaffe, Kielmansegg, Badeni és még sok hasonló politikus. Az uralkodóval ellentétben azonban pozíciójuk nem volt sérthetetlen, a kiegyezés után nemcsak a belső körök és az uralkodó döntött sorsukról, hanem a sajtó kritikájának is ki volt téve pozíciójuk. Ahogy Ferenc József saját hatalmának kiterjesztéseként értelmezte a minisztereket, lemondásukat is ő kívánta eldönteni/meghatározni.³⁶⁰

Az uralkodót, mint említettük körbevették és tanácsokkal látták el alattvalói, miniszterei, barátai, sőt, családtagjai is, akik valamilyen módon mind befolyásolhatták az uralkodó döntéshozását. A módszertani bevezetőben felvázolt terminológiában *lobbicsoportként* kerültek említésre ezek a körök, amelyek más intézményekhez mérten

³⁵⁶ BLED 1992. 156–157; BELLER 1996. 100–105.

³⁵⁷ BELLER 1996. 112–113.

³⁵⁸ NOVOTNY 2004.

³⁵⁹ Jó példa erre boszniai válság miatt panaszkodó delegációknak adott válasza „*Önök folyton Andrássy politikájáról beszélnek. Ne feledjék, hogy az egyben az én politikám./Sie reden immer von der Politik Andrássys, vergessen Sie nicht das ist meine Politik.*” Idézi Redlich visszaemlékezéseit BLED 1992. 205, illetve németül RUMPLER (1989. 45) az uralkodó prerogatív hatalmát taglaló alfejezetében.

³⁶⁰ Bruck báró tragikus önkéz általi halálát (1860. április 23.) követően általában egy-egy kiválasztott személy közölte a miniszterekkel lemondásuk idejét (BLED 1992. 202–205).

meglehetősen alacsony besorolást kaptak a módszertani szakirodalomban.³⁶¹ A Ferenc József személyéhez való kötődés miatt azonban nehéz a lobbicsoportok és a bürokrácia (minisztériumok) között hierarchiát felállítanunk, mivel a döntéshozás e szinterei gyakran személyek szintjén is átfedték egymást. A Katonai Iroda 1853-tól, a kabinetiroda 1865-től vesztett jelentőségéből. Ferenc József ráadásul napirendje szerint az informális fórumok személyeit, katonai tanácsadóit előbb fogadta, mint minisztereit és egyéb hivatalnokait.³⁶² Elsősorban ebben a befolyáscsoportok közül így a katonai pártot érdemes említünk, illetve a Katonai Iroda vezetőit (*Militärkanzlei*), tehát az „udvari párt” vagy katonai párt tagjait.

Heiszler Vilmos a tárgyalt korszakot tekintve behatóan foglalkozott a katonai kör külpolitikára gyakorolt befolyásával. A tisztikar és a katonai körök, azaz a Heiszler által katonai vagy udvari pártnak³⁶³ nevezett hatalmi formáció középpontjában lévő legjelentősebb személy ekkor Albrecht főherceg – Ferenc József atyjának, Ferenc Károly főhercegnek az unokatestvére – volt. A kiegyezés és a korábbi válságok során meg tudta őrizni formális pozícióját (ő lett az *Armeeoberkommando* vezetője), mivel segített Ferenc Józsefnek létrehozni egy, a korábnál korszerűbb hadsereg-főparancsnokságot. Különös, rivalizáló viszonyban álltak a katonai körök tagjai egymással. Olyan katonai személyek versengtek egymással a kiegyezést követően, mint a vezérkarba felemelt gróf Friedrich von Beck-Rzikowsky, báró Franz von John vezérkari főnök, vagy akár az olyan polgári személyekre is gondolhatunk, mint az 1868-ban hadügyminiszterként utóbbi örökébe lépő Franz Kuhn von Kuhnenfeld báró. Mindazonáltal Albrecht bizonyult a kezdetekben a legügyesebb politkusnak és családtagként kirívó hatalommal bírt. Külpolitikai elképzeléseit meghatározta a németység iránt érzett kötelességtudat, s így az 1866-ot követő poroszellenesség: Bismarcknak nem tudta megbocsájtani a Klapka-légióval való fenyegetést, ahogyan a német egység megvalósítását sem. Albrechtre továbbá nagy hatást gyakoroltak a bonapartizmus-ellenes gondolatok és a félelem egy esetleges orosz-porosz szövetségtől.³⁶⁴ Bár az oroszok és a cár iránt legitimista szimpátiát érzett, a pánszláv köröket az aggasztó nacionalizmus megnyilvánulásaként kezelte. Utóbbi rezonált a magyar érdekekkel, így átmenetileg szövetségesre talált a kezdetben még magyar miniszterelnöki posztot betöltő Andrássy személyében. Az udvari párt és civil pozíciók közötti rivalizálás 1869-től jelentős mértéket öltött Kuhn és Albrecht között, főleg a Honvédség kérdésében, s ebbe a rivalizálásba belefolyt közös külügyminiszterként Beust is.

³⁶¹ Lásd II.3. fejezet.

³⁶² SCHWARCZWÖLDER 2018. 37.

³⁶³ HEISZLER (1984. 45) terminusát, a katonai pártot és a katonai köröket a továbbiakban az ismétlődés elkerülése végett felváltva használjuk.

³⁶⁴ HEISZLER 1984. 10–24.

Megjegyzendő, hogy e hatalmpolitikai vitában a katonai főparancsnoki tisztséget betöltő Albrecht és a civil posztot és kontrollt megtestesítő hadügyminiszter között a későbbiekben is fennállt a feszült viszony. Közös külügyminiszterként Beust – Albrechthez hasonlóan – a francia–porosz háború előestéjén a frankofón vonalat erősítette, azonban a császár unokabátyjából, valamint a vezérkari posztokon lévő Beckből és Johnból álló „klikk” szembenállása Kuhnnal megosztották az udvari párt álláspontját, s elodázták a franciák melletti hathatós fellépést. Beust véleménye s hivatala ráadásul a katonai párthoz mérten meglehetősen távol állt ekkor az uralkodó napirendjétől, így egyedül maradt végül a szász politikus a franciabarát politikájával. Albrecht nagyherceget később a három császár politika fundamentumainál találjuk, ugyanis 1871-től Beust megbékélt Albrecht németekre építkező politikával és a belső rivalizálás lezárásával. Andrássyval is együttműködött a nagyherceg: Kuhn 1874. júniusi megbuktatásával Albrecht, Andrássy és Beck közösen fektették le az új kontinentális politikát és egyúttal Bosznia esetleg megszállásának terveit. Külön megemlítendő, hogy nemcsak a polgári és katonai személyek közötti rivalizálás jellemezte e köröket, főleg annak köszönhetően, hogy a neoabszolutista katonai személyeknek meg kellett barátkoznia a polgári posztokat betöltő politikusokkal, hanem az is, hogy a polgári személyek a kormányzat más színterein is megjelentek, így például a közös hadügyminiszter nagy befolyással rendelkezett a közös minisztertanácsban is.³⁶⁵

A császár bizalmasai közé tartozott szintén a kabinetiroda igazgatója, az „alcsászárnak” gúnyolt Adolf Karl von Braun báró (1865–1899), és az iroda személyzete. Köztük olyan magyar személyek is, mint például Pápay István, aki formálisan is a magyar osztályfőnökség vezetője lett 1886-tól 1897-ig. Vizsgált korszakunkon túl a magyar bizalmasok közé tartozott az Andrássy jobbkezeként is ismert, sokáig a külügy kötelékében dolgozó Kállay Benjámín.³⁶⁶ Másodsorban az udvartartáshoz tartozó főméltóságokat, tisztségeket és személyeket kell megvizsgálunk, akik bár a külügyekre csak mérsékelt befolyást gyakoroltak, jelentős szerepet töltek be az uralkodó napi ügyvitelének megszervezésében. Ferenc József főudvarmestere (*Oberhofmeister*) rendelkezett a napirend felett a legnagyobb befolyással. Ő szervezte az ünnepeket, az utazásokat, a vadászatok és az udvari élet egyéb elemeit, s neki feleltek az udvari orvosok is. Az 1867-től 1896-ig tartó időszakban e pozíciót Konstantin Hohenlohe-Schillingsfürst³⁶⁷ töltötte be. A kulturális intézmények és a palotai személyzet kezelése a

³⁶⁵ HEISZLER 1984. 29–45, 60–67, 75–78; Kos 1984. 22–35; SOMOGYI 1996. 38–39.

³⁶⁶ SCHWARCZWÖLDER 2018. 35–37.

³⁶⁷ Testvérei voltak Gustav Adolf porosz diplomata és kardinális, Viktor, Ratiborg hercege, valamint Chlodwig, a Német Császárság párizsi nagykövete (1874–1880), a berlini kongresszuson Poroszországot képviselő porosz diplomata, Otto von Bismarck bizalmasa (CURTIUS 1907. 1–5, 122–123, 230–244.).

főkamarás alá tartozott. A főudvari marsall a napirend betartásáért, az udvar belső működéséért volt felelős, valamint a kincstárakért és a gyűjteményekért felelt. A főistállómestert az udvari istálló ló- és kocsistállómányának gondozásával bízták meg. A tisztségek közül viszont ki kell emelni az udvari tanácsos (*Hofrat*) és a titkos tanácsos (*Geheimrat*) pozícióit. Az említett udvari főméltóságok politikai jelentőségükben jelentősen eltértek az eredeti 16-17. századi változatuktól, a 19. századra e pozíciókat Ferenc József – érdemeiket elismerve – saját tetszése szerint adományozta minisztereinek, miniszteri osztályvezetőknek, egyetemi tanároknak és a középosztály egyéb tagjainak.³⁶⁸ Így bár nem formálisan, de a tanácsosi pozíciók sokszor a döntéshozásra és Ferenc Józsefre nagyobb hatást gyakorló minisztereket vagy más, az állami bürokráciában is szerepet betöltő személyeket illeték. Kiváló példa erre báró Orczy Béla, aki nemcsak császári és királyi belső titkos tanácsos és kamarás volt, hanem a külügy osztályvezetője, miniszter s így a birodalmi bürokrácia kulcsfigurája.

Szintén császár bizalmát élvező személyek közé sorolható a magyar közvélemény által megvetett és utólag „muszkavezetőnek” bélyegzett gróf Zichy Ferenc (1811–1900). A fiatal arisztokrata igen hamar emelkedett a hivatali ranglétrán már a forradalmat megelőző évtizedben. 1847-ben a Helytartótanács ideiglenes elnökekének pozícióját töltötte be, majd Széchenyi minisztériumában kapott államtitkári rangot. Az 1848-as év őszi eseményeket követően – miután nagybátyját, Zichy Ödönt kivégezték – azonban a bécsi konzervatívokhoz csatlakozott. Az udvar megbízásából 1849-ben Nyitra és Pozsony császári megbízottja lett, majd az orosz seregek kivonulásáig hadseregbiztosként szorosán együttműködött Paszkievics herceggel. Császárhűsége folytán azon kevesek közé tartozott, akik magyar arisztokrataként az uralkodó legbelsőbb bizalmasainak körében maradhattak a neoabszolutizmus éveiben is: 1857-től 1859-ig a velencei alkirályság élén a császár testvérének, Miksa főhercegnek az udvarmestereként szolgálta a Habsburgokat. Az 1860-as években aztán a birodalmi vasútépítéshez fűződő pénzügyi posztokat töltött be, s csak 1874-től kapott diplomáciai megbízatást a konstantinápolyi nagykövetségi poszt betöltésével.³⁶⁹ Ferenc József ekkor a nemzetközi politika szempontjából kulcsfontosságú állomáshelyet adott bizalmasának kezébe, s így rajta keresztül közvetlenül szemlélhette a keleti ügyeket, vagy avatkozhatott be az orosz szövetségesei kapcsán is jelentős Portával folytatott politikába.

³⁶⁸ FAZEKAS 2021. 11–18; SOMOGYI 2017. 17–20; BLED 1992. 212–213.

³⁶⁹ RESS 2022. 508–510. Fiai szintén a diplomáciai karriert és az állam szolgálatát követték. Idősebb fiai közül József miniszter volt a Szlávy és Bittó vezette kormányokban, Tivadar pedig apját követve a közös külügyminisztérium ranglétráján emelkedett a konstantinápolyi követségi (1874) és moszkvai ügyvivői státusztól a párizsi nagykövetségi pozíciójáig (1879–1884). Fiaitól fiatalabb gyermekei közül Ágost 1883-ban a fiumei kormányzó tisztséget is betöltötte, Ferenc pedig egyházi pályán XIII. Leó alatt tanulhatott Rómában (UO. 509–511).

Az udvarhoz tartozott továbbá Erzsébet királyné és bizalmi köre is. Erzsébet az uralkodóra még akkor is igen nagy hatással volt, mikor kapcsolatuk átalakult a királynő állandó utazásai miatt. Mindazonáltal szoros kapcsolat fűzte a királynőt a magyarokhoz, a kiegyezés korában a kezdetekben főleg Andrássyhoz és a kettejük között sokszor közvetítő, a királynőtől elválaszthatatlan udvarhölgyhöz Ferenczy Idához. Később, ahogy Erzsébet megszabadult anyósa, Zsófia által ráhagyott *Oberhofmeisterintől*, Esterházy Zsófia grófnőtől, úgy saját embereivel töltötte fel udvarát. A teljesség igénye nélkül sorolhatjuk a bizalmába került magyar származású személyeket: gróf Festetics Mária, Sztáray Irma, Majláth Sarolta és báró Nopcsa Ferenc, majd végül nyelvtanáráként Falk Miksát.³⁷⁰

A lobbicsoportokat tekintve érdemes szót ejtenünk továbbá még egy, a külpolitikai apparátushoz, pontosabban Kállay Benjámint személyéhez fűzhető gyarmati terjeszkedést szorgalmazó, sajtósokból és írókból álló csoportról, amely gazdasági és egyéb lobbitevékenysége a Monarchia balkáni ambícióihoz, Bosznia gyarmatosításához fűződött. A csoport tevékenysége azonban Bosznia okkupációjával, az 1878-as események után indult meg jelentősen, így nem tárgya jelen dolgozatnak.³⁷¹ Mint arra a korabeli dokumentumok is rámutatnak, inkább Andrássy 1871 és 1874 közötti külpolitikájának derivátumaként, semmint azt befolyásoló tényezőként beszélhetünk a gazdasági körök gyarmati lobbijáról.³⁷² Bosznia okkupációjának ténye valójában az udvarban dőlt el. Radetzky már 1852-ben készített elemzésében úgy látta, hogy amennyiben a Habsburg Birodalom itáliai területei elesnek, úgy a nagyhatalom a dél-Balkánon kompenzálhatja magát területtel. 1856-tól Buol és az oroszbarát arisztokrácia ellenpontját képező miniszterek mind hasonlóképpen gondolkodtak. Ferenc József 1869-ben Beck által készített jelentésből bizonyosodhatott meg afelől, hogy háttérországot kell szereznie az olasz, szláv és török aspirációk által fenyegetett dalmát partszakasznak. 1875-ben egy januári titkos katonai konferencia során végül az uralkodó és köre – beleértve a jelenlévő, bár visszafogott álláspontot képviselő Andrássyt – döntött Bosznia okkupációjáról és az azt előkészítő tervekről.³⁷³

Bár nem beszélhetünk az udvar régi, formális pozícióinak gyakorlati hatásáról, az uralkodóhoz fűződő – mint a legfelsőbb döntéshozási szinthez vezető – csatornák mind rendelkezésére álltak a magyar és a Lajtván túli elit lobbicsoportjai és személyei számára. Mint

³⁷⁰ BLED 1992. 148–149, 214–215, 241–243; GERŐ 2016. 157–160.

³⁷¹ CSAPLÁR-DEGOVICS 2022. 263–271.

³⁷² Ilyen például amikor Andrássy segíti a japán delegáció látogatását Ferenc József udvarában (TNA-PRO FO 7/812, Buchananól Granville-nek, 1873. június 19.), vagy amikor Andrássy élénken érdeklődött Anglia és Abesszína kapcsolatai felől (TNA-PRO FO 7/812, Buchanan Granville-nek, 1873. január 2.).

³⁷³ BENCZE 1987. 15–20, 21–27.

láthattuk az udvari tisztségek segítségével az uralkodó formális kereteket alakított ki félig-informális bizalmasai számára is. Így történhetett meg, hogy a hatásköröket túlmenően szólhattak bele más minisztériumok a hierarchia jellemzően alacsonyabb szintjeinek ügyvitelébe. A lobbicsoportok ráadásul nem szükségszerűen informálisak a korszakban, ahogyan a modern, 21. századi államokban sem.³⁷⁴ A kiegyezést követően a döntéshozás e formalizált fóruma a (közös) minisztertanács (*Ministerrat*) volt, amit bár Ferenc József koronatanácsnak tekintett, a külügyek tekintetében inkább jól informált, de passzív szerepet vett fel.³⁷⁵ Ezen kívül kell szólnunk a katonai értekezletről, mely a későbbiekben egyre inkább az előző fórum szerepét töltötte be. Az alábbiakban az említett döntéshozatali szintereket összekötő intézményeket, a közös külügyminiszter és a bürokrácia döntéshozatali szerepét vizsgáljuk.

³⁷⁴ Gondoljunk csak arra, hogy az Egyesült Államok elnökét több hasonló ügyel megbízott tanácsadói testület szolgálja a kabinetén kívül és a lobbicsoportok szintén formálisan, törvény keretei között működhetnek (MARTON 2013. 110–131).

³⁷⁵ SOMOGYI 1996. 97–99.

III. 4. 2. A közös külügyminiszter és a közös minisztertanács mint döntéshozatali fórum

Mindenekelőtt ki kell térnünk Friedrich Ferdinand von Beust (1809–1886) tevékenységére, akinek nevéhez nemcsak az Andrássy-korszak hivatalát megalapozó reformok, hanem a külpolitika egyes meghatározó elemei is fűződnek. Karrierjét szászországi miniszterként kezdte, majd a porosz–osztrák háborút követően került a hatalom közelébe. Miután a Habsburg Birodalom jelentős vereséget szenvedett Poroszországtól Sadowánál és Königrätznél (1866), felismerte, hogy a Monarchiának célszerű Oroszország szövetségét és egyúttal a bosszú érdekében a franciák kegyeit keresni.³⁷⁶ A kancellári címet utolsóként viselő közös külügyminiszter azok közé a politikusok közé tartozott, akik belátták, hogy a Monarchia belső és külső problémáit időszerű a dualizmus létrehozásával két egyenlő részre bízni, melynek következtében egyengette a kiegyezéshez vezető utat.³⁷⁷ A Lajtán túlon a cseh és lengyel nemzeti mozgalmak problémáival szembesültek a döntéshozók, amíg keleten a magyar félre hárult a pánszlávizmus, a balkáni országok és az Oszmán Birodalom fennmaradásának kérdése. A porosz–osztrák háború által megviselt birodalom élén Beust, és Ferenc József egyaránt el szerették volna kerülni a szövetségesek nélküli harcot, nem zárkóztak el a háború nélküli területi hódítás lehetőségétől. A Beust nevéhez fűződő átalakításokról és általánosan a közös külügyminisztérium szervezetéről kiváló monográfiákat írt két ízben is Somogyi Éva, így az alábbiakban javarészt a történész közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek forrásbázisán alapuló kutatási eredményeire támaszkodom.³⁷⁸

Fontos először is leszögeznünk, hogy a mindenkori kancellári és külügyminiszteri pozíciókat cezúra választja el Ferenc József korában. A kancellárok a birodalom olyan külső és belső, gyakran összetartozó ügyeit kezelték, mely mind hivatalában mind funkciójában a miniszteri rang fölé emelte őket. Miután azonban Metternich kora véget ért, a kancellári cím helyett csupán külügyminiszteri címmel rendelkezett Buol – és az őt követő államférfiak – egészen Beust kinevezéséig. A külügyminiszterek a *Ballhausplatz*-on található, Kaunitz és Metternich által berendezett barokk palotából irányították a császári udvar és így a birodalom külügyeit. A hivatal elsősorban ugyanis nem az állam, hanem a Habsburg-ház külügyeit vitte.

³⁷⁶ ARMOUR 2016. 21–28.

³⁷⁷ LEIDNER 1936. 4–6; TAYLOR 1990. 169; A problémák megosztásának koncepcióját Jászi Oszkár nyomán Steven Beller használta *The Habsburg Monarchy, 1815–1914* című könyvében.

³⁷⁸ Lásd: SOMOGYI 1996; SOMOGYI. 2017.

A „nevezett gróf a császári ház külügyminisztere”³⁷⁹ – szöveg az indoklás Beust elődeinek, Johann Bernhard von Rechbergnek és Alexander von Mensdorff-Pouilly grófoknak. Beust viszont megkapta a címet a dualizmus bonyolult átmeneti időszakának köszönhetően, amikor is egyidejűleg viselte a címmel járó belső (minisztertanács elnöke) és külső (birodalmi külügyminiszter) szerepköröket. Hasonló hatalmat korábban csak Felix Schwarzenberg birtokolt 1848-tól 1852-ig. Hogyan sikerült mindezt elérnie? Mint a bevezetőben is említettük, Beust egyike volt azon osztrák államférfiaknak, akik tudták, hogy a königgrätzi vereség után először rendbe kell tenni a birodalom belső integritását. Már pusztán külügyminiszteri minőségében is sokat tárgyalt Deákkal és Andrássyval, közvetített Belcredi és más miniszterek között, majd 1867 júniusában váratlan dolog történt. Beust és az osztrák liberálisok vezetője, Herbst között éles levélváltás folyt a Lajtán túli kormányalakításról, melynek eredményeképp Herbst meglátásait panaszos levélben közölte. A levél szerint, ha Magyarországon létre is jöhetett az ország hagyományainak megfelelő törvényhozás, a Lajtán túli területek az egykori birodalmi minisztérium szervezetéből alakult ki, így az nem a tartományi törvényhozása, hanem az egykori szupranacionális szerv utóda. Felhasználva e levelet a külügyminiszter az uralkodónál átmeneti, provizórikus birodalmi miniszterelnökké való kinevezését kérte, melyhez – mivel mind a kül- és belpolitikában szereppel bírt – a *Reichskanzlei*, azaz a birodalmi kancellári kinevezést kérte. Minthogy a kancellári cím a föderalista belpolitikai számításokat keresztülhúzta, az uralkodó jóváhagyta július 31-én a kinevezést. Mindez azonban ellentmondott volna a magyarok frissen szentesített törekvéseinek, miszerint a kiegyezési törvényekben tiltakoztak mindennemű birodalmi titulus vagy szervezet ellen. A kiegyezés egyik első delegációs ülésén ezért interpellálták is a magyar politikusok a közös külügyért. Csakhogy Beust Andrássynak és a magyar politikai elitnek az újdonsült tisztségét kiválóan el tudta adni, hiszen a magyar oldalról a kancellári címet a közös külügyminisztérium elnöki osztályának belső szekciójához tartozó címeként értelmezte. A közös külügyminiszter minthogy a minisztertanács elnöke is volt egyben, a minisztérium belső hierarchiájának felállítása és reformja a saját hatáskörébe tartozott, így alakulhatott ki a *Präsidentschaft* (*Reichskanzlei*) hivatal elnevezése. A birodalom külügyminisztere ennek a folyamatnak köszönhetően az Andrássy-érában is egyfajta birodalmi miniszterelnöki pozíciót jelentett, a két ország feletti öszsbirodalom ügyeinek intézője és főnöke a Magyarországgal közös tárcák ügyeinek.³⁸⁰

³⁷⁹ Idézi SOMOGYI (1996. 13) Helmut Rumplert (Die Protokolle des österreichischen Ministerrates (1848–1867), Einleitungsband: Ministerrat und Ministerratsprotokolle 1848–1867. Behördengeschichtliche und aktenkundliche Analyse. Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Bécs, 1970. 65.), továbbá RUMPLER 1989: 30–36.

³⁸⁰ SOMOGYI 1996. 10–26; RESS 2007a. 531–533; SOMOGYI 2017. 32–37.

Az említett minisztertanácsok a birodalom látszólagos közös kormányaiként működtek anélkül, hogy sokáig kivívták volna a magyar politikai elit összbirodalmi hatalmi szervvel kapcsolatos ellenkezését. A kérdés, miszerint a közös miniszterek valóban kormányt alkotnak-e, csak a századfordulós alkotmányos válságokban került megválaszolásra.³⁸¹ Mint említettük ezeknek a szerveknek az elnöke a mindenkori közös külügyminiszter volt, s ezt leképezte a külügyminisztérium osztályainak felépítése is. Andrássy Gyula kinevezése például a következő mondatokkal történt Ferenc József által: „Kinevezem Önt Házam és a külügyek miniszterévé, és megbízom a közös minisztertanács elnöki teendőinek ellátásával.”³⁸² Ezzel jelezve, hogy noha az uralkodói ház miniszteréből keletkezett a hivatal, immár – hogy ne menjen szembe a magyar kiegyezés szellemiségével – az államé is.³⁸³ Mivel a mindenkori közös miniszterek hatáskörének szabályozása közjogi vitát eredményezett volna, leginkább a közös minisztertanácsai jegyzőkönyvekből lehet rekonstruálni e fórumok szerepét.

A közös minisztertanács résztvevői az uralkodó, a közös miniszterek – közülük elnökként a közös külügyér – a két birodalomfél miniszterelnökei, meghívott szakminiszterek és tisztviselők vagy egyéb szakemberek voltak. Diószegi kutatásai nyomán Somogyi is arra a következtetésre jut, hogy tulajdonképpen ez volt a birodalom *de facto* kormány szerve. A közös miniszterek – elhárítandó a tanácson elhúzódó vagy uralkodóval történő éles vitákat – ezen kívül gyakran tartottak külön tanácskozásokat egymással és/vagy a miniszterelnökkel, a miniszterekkel. Mivel a törvényhozás és a közös miniszterek érintkezése csak a delegációk útján valósul(hatot)t (volna) meg, még inkább szüksége volt a külügyminiszternek a birodalomfél egy-egy miniszterelnökének támogatására. Így Beustnak Andrássyra, Andrássynak pedig Tisza Kálmánra.³⁸⁴ Somogyi állítása szerint szinte evidencia a szakirodalomban, hogy a külügyminiszter a külpolitikát önmaga határozta meg, a kiegyezési törvények értelmében pedig „(...) mindkét fél minisztériumával egyetértésében, azok beleegyezése mellett” intézte.³⁸⁵ Hasonlóan e fejezet gondolatmenetéhez – a porosz-francia háború precedensére és az azt feldolgozó Diószegi István munkájára³⁸⁶ alapozva – a szerző maga is arra a következtetésre jutott, hogy nem voltak kizárólagos döntnökök a külpolitikában,

³⁸¹ A problémaköréről részletesen ír SOMOGYI Éva (1996. 55–58, 62–63), Komjáthy Miklós tanulmányát hivatkozva („Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges, 23.” In: Uő. (szerk.): *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreich-Ungarischen Monarchie 1914–1918*. n.a., Budapest, 1966. pp. 1–137.) illetve érveit ismerteti.

³⁸² Idézi SOMOGYI 1996. 93.

³⁸³ RUMPLER 1989. 41–43.

³⁸⁴ SOMOGYI 1996. 67, 82–83, 90–92.

³⁸⁵ Idézi a XII. törvénycikkely 8. paragrafusát SOMOGYI 1996. 113.

³⁸⁶ DIÓSZEGI 1965.

ellenben a minisztertanácsok szerepe felértékelődött, hiszen ott képviselte magát az uralkodó, a közös miniszterek és a birodalomrészeket képviselő miniszterelnökök.

Az Andrássy-korszakban leginkább maga a külügyminiszter látta úgy, hogy a külpolitikáért a külügyminiszter egymaga felelős.³⁸⁷ Andrássynak Beusttal szemben a külügyminiszteri pozícióban nem volt szüksége a kancellári címre, hiszen a magyar elit és az uralkodó felé is több mint megfelelő bizalmi tőkével rendelkezett. A magyarok bizalmára jó példa, hogy 1872 januárjában első közös minisztertanácsát más közös miniszterek jelenléte nélkül, de a miniszterelnökök jelenlétében tartotta, és egyúttal – a magyar elit támogatását élvezve – párhuzamosan tanácskozott a Bécsbe meghívott magyar kormány tagjaival, holott erre a kiegyezési törvények nem adtak volna lehetőséget. A tanácskozás folytán sikerült elfogadtatnia az uralkodó segítségével a porosz–francia háború területi rendelkezéseit és a Pontus-válság³⁸⁸ nyomán az al-dunai folyószabályozás átalakításának költségvetését. Figyelemreméltó továbbá, hogy Andrássyt a jegyzőkönyv birodalmi miniszterelnöknek nevezte. Beust kancellári pozícióval járó udvarbeli rangját Andrássy titkos tanácsosi kinevezésével kapta meg végül 1873-ban, a Lajtán túl belpolitikájára gyakorolt befolyása pedig az uralkodó akaratának megfelelően alakult.³⁸⁹ Az Andrássy-korszakban ugyanakkor a miniszterelnökök mellőzésével a mindenkori politikai döntéshozás színtere áttevődött az uralkodó elnökletével zajló katonai konferenciákra. Ress Imre kiválóan összefoglalja e fórum ismét abszolutisztikus vonását, melyben megjelenik az uralkodó hatalma és a katonai körök befolyása: „[Andrássy – B. B.] *Külpolitikai programjának jóváhagyásáról is egy ilyen szűkkörű testület döntött 1872 februárjában, s ez elé terjesztette elfogadásra a külpolitikai törekvések sikeréhez szükségesnek ítélt négyponos, a Monarchia egészét érintő, belső intézkedési tervét, amelyet a részt vevő két magas rangú katona, Kuhn hadügyminiszter és a hadsereget felügyelő Albrecht főherceg húsz pontra bővített.*”³⁹⁰

Ahhoz, hogy megértsük a *Ballhausplatz*-on történt személyváltással érkező szemléletváltást, szükséges bemutatnunk Andrássy útját a hivatalig, valamint politikai gondolkodását illetve annak hatását a döntéshozás fent ábrázolt kereteiben.

³⁸⁷ SOMOGYI 1996. 114–115, 121.

³⁸⁸ A Pontus-válság során az orosz kancellár körlevélben tudatta az egyéb ügyekben lefoglalt európai nagyhatalmakkal, hogy Oroszország az 1856-os párizsi békeszerződés XI–XIII. cikkelyeit semmisnek tekinti, mivel azok rendelkezéseit más európai nagyhatalmak is figyelmen kívül hagyták (VÁRADI 2016. 26–28.).

³⁸⁹ RESS 2007A. 532–541.

³⁹⁰ Idézet: RESS 2007A. 546.

III. 2. 2. Idősebb gróf Andrassy Gyula útja a Ballhausplatz-ig, hatalma a birodalom külügyeiben 1867–1871, a Ballhausplatz bürokráciája

A nemesi család csíkszentkirályi és krasznahorkai ágából származó id. gróf Andrassy Gyula (1823–1890) neve közismert, az egyik legnagyobb magyar külügyminiszterként tartjuk számon. A gróf leginkább hivatkozott magyar krónikásai a már említett Kónyi Manón, Wertheimer Edén és Lederer Bélán és Dóczy Lajoson túl³⁹¹ olyan történészek voltak, mint Halász Imre, Angyal Dávid és Hegedüs Lóránt.³⁹² E szerzők munkáin kívül több tucat angol és német nyelvű írással találkozunk, melyek valamilyen szempontból a magyar politikus külpolitikai pályafutását vizsgálják. Terveiről és politikai manővereiről alapos kutatást végeztek a korszak diplomáciatörténetének hazai kutatói, úgymint Diószegi István³⁹³ és az emigráns történész Decsy János³⁹⁴. A brit történétíró, Norman Stone pedig utolsó munkái között szintén egy Andrassy-monográfián dolgozott. További érdekesség, hogy a minden diplomata „kézikönyveként” ismert, Henry Kissinger által írt *Diplomácia* című munka³⁹⁵ is azt a nagyhatalmi találkozót ábrázoló Anton von Werner festményt viseli borítóként, melyet itthon a parlament déli bejáratánál található Zala György által tervezett lovasszobor (1900, újonnan felállítva: 2016) talpazatán találunk. Andrassy, mint a kor politikusa tehát a halála után elmúlt csaknem másfél évszázadban a különféle történeti kutatások középpontjában állt.

A magyar arisztokrata politikai nagykorúsága és eszmeiségének kialakulása huszonöt éves korára tehető, mikor 1848-ban apja Károly, és mentora, Széchenyi István köréből Kossuth környezetéhez csatlakozott. Zemplén megye követeként liberális reformokat sürgetett és a nemesi önkormányzat jogait csorbító adminisztrátori rendszer ellen emelte fel hangját. A népképviselői törvény tárgyalásakor már megmutatkozott a nyugat-európai aktualitások iránti érdeklődése. Az akkor másfél évtizedes (1832) brit választójogi vitából Lord Russell cenzusos választójogot támogató álláspontját idézte, mivel tartott a gondolattól, mely szerint a népuralom – ötvözve a magyarországi etnikai helyzettel – veszélybe sodorná az ország integritását („*a szabadságnak nincs nagyobb ellensége, mint az általános választójog*”³⁹⁶). A szabadságharc folyamán részt vett a háború legnagyobb ütközeteiben (például Schwechat, Isaszeg). A háború

³⁹¹ Dóczy Lajos (1845–1918), (ismert még Dux, Dóczy majd Dóczy néven) Andrassyval 1872-től a sajtóügyeken dolgozó miniszteri osztálytanácsosi rangú tisztviselő, aki nemesi és bárói rangot szerzett. Andrassy Gyula korabeli „PR-szakembere”, a gróf és Kónyi Manó közeli barátja (UCL SSEES KON 12, KON 13).

³⁹² ANGYAL 1941, HEGEDÜS 1938.

³⁹³ DIÓSZEGI 1998.

³⁹⁴ DECSY 1979.

³⁹⁵ KISSINGER 1996.

³⁹⁶ Idézi: ANGYAL 1941. 6.

végéhez közeledve pedig diplomataként szolgált Konstantinápolyban az angol állampolgár Francis W. Browne, illetve báró Splény Lajos mellett.³⁹⁷ Batthyány Kázmérnak tett jelentéseiből tudható, hogy Andrassy a török fővárosban hamar felismerte az angol befolyást, nevezetesen hogy a török kormány Stratford Canning (a későbbi grófi címén de Redcliffe) konstantinápolyi angol nagykövet útmutatása mentén alakította politikáját. A gróf így Pulszky Ferencsel, a magyar kormány londoni megbízottjával kezdett levelezést, annak érdekében, hogy Anglia változtasson beavatkozási politikáján, Pulszky azonban nem járt sikerrel a brit fővárosban. 1849 augusztusában Andrassyt meglepte Kossuth emigrálásnak híre, illetve, hogy a Browne megneheztelt rá aktivitása miatt. E tényezők következtében a korábbi feladatai – az aktív francia és angol beavatkozás elérése és a fegyverszállítás – új célokkal bővültek: el kellett érnie azt, hogy a török hatóságok ne adják ki az emigráló magyarokat az osztrák hatóságok felé.³⁹⁸

Andrassy tehát konstantinápolyi missziója hátralévő részében az emigráló magyarokat segítette, akiket iszlámra történő áttérésük esetén szívesen megvédett az Oszmán Birodalom. 1849 októberére viszont ígéretet tettek az oszmánok az osztrák vezetésnek, hogy Kis-Ázsiába internálják a menekülteket. Decemberre véget ért Andrassy küldetése is, aki Franciaországba menekült az internálás elől. Párizsi száműzetésében különböző társaságok és szalonok rendszeres vendége volt, fényűző életét pedig családi vagyonából finanszírozta. Életrajzírói – főleg Wertheimer – szerint 1850-ben vetette papírra a Habsburg Birodalom és Magyarország együttműködésének tervét Oroszország ellen, mellyel – Kossuth elképzeléseivel ellentétben, alig pár hónappal a háború után – kezdetét vette a kiegyezés tervének „öntudatlanul szövődése” közte és Deák között.³⁹⁹ Valójában az *Eclectic Review* hasábjain közölt, Ausztria keleti helyzetéről írt cikk névtelen, és csak Pulszky Ferenc számolt be visszaemlékezéseiben az esszéről, Andrassynak tulajdonítva azt.⁴⁰⁰

A *Review* 28. kötetében található, lapszélén feltüntetett cím, a *The Present Position and Policy of Austria* a hivatkozott Somssich Pál *Das legitime Reich Ungarns und seines Königs* című pamfletjére adott válasz.⁴⁰¹ Az *Eclectic Review*-ban közölt külpolitikai program eredete és célja, vagy legalábbis az abban fellelhető gondolatok eredetisége kétségbe vonható. Mindazonáltal érdemes szemügyre vennünk néhány gondolatot ebből a tanulmányból. A szerző elsősorban Anglia szempontjából elemzi a meggyengült Ausztriát, mint amely az orosz

³⁹⁷ ANGYAL 1941. 5–25. ill. WERTHEIMER 1910A. 1–60.

³⁹⁸ HERMANN 1990. 43–52; HERMANN 2004. 17–19; ANGYAL 1938. 12–13.

³⁹⁹ WERTHEIMER 1910A. 70–73.

⁴⁰⁰ Pulszky Ferenc visszaemlékezései (PULSZKY 1880. 22) nyomán tulajdonította Wertheimer a grófnak a cikket.

⁴⁰¹ Lásd erről: VÉSSEY 1944. 94.

elköteleződés után külpolitikáját tekintve nem szolgálhat pufferként. A szerző további állításai közé tartozik, miszerint az Osztrák Császárság – különösen a cári intervenció belügyekbe való beavatkozása után – jelentős orosz befolyás alatt áll, s oroszbarát államként nem szolgálja az európai egyensúlyt, sem az angolok érdekeit. További gondot jelent, hogy a cár beavatkozása nem csak néhány fegyveres felkelőt, hanem egy egész nemzetet nyomott el a kontinens szívében.

A szerző a krími háború előtt, az angol–francia oroszellenes koalíció mérlegelésével reálisan látta az erőviszonyokat, s Ausztria Oroszország melletti elköteleződésének veszélyét is, amely elsősorban az Oszmán Birodalomra nézve jelentett fenyegetést. A kiegyezés eszméje egészen máshogy jelenik meg azonban a pamfletben, mint Wertheimernél. A szerző szkeptikus azzal a forgatókönyvvel kapcsolatban, hogy amennyiben Oroszország megszállná a Dunai Fejedelemségeket, és Konstantinápolyt lerohanná, úgy annak megakadályozására Magyarország kész lenne bármilyen áldozatot vállalni Habsburg lobogók alatt. A szerző szerint elsősorban éppen Ausztriának lenne arra szüksége, hogy Magyarország nemzeti fennállását Ausztria Monarchiaként való túlélésében lássa. A szerző a pánszláv szeparatizmus fenyegetésének említésével pedig kétségeit fejezi ki mind az Ausztriát segítő, jóindulatú külpolitikát folytató Oroszországgal kapcsolatban, mind a szlávoka építő Ausztria alternatívájával szemben. A munka továbbá alkotmányjogi érvekre épül, amelyek gyengítik a császár álláspontját a forradalommal szemben, másrészt az oktrojált alkotmány miatt a háborút ismét mint alkotmányos önvédelmi aktust szerepelteti. A cikkben említésre került Szerbia példája is, ami ha fellázadna a Porta ellen, akkor sem veszíthetné el a már 1812-ben elismert jogait. Ráadásul kiemelte, hogy Mária Terézia óta a rendi országgyűlések révén Magyarország mint a császári erő egyensúlya, a keleti despotizmussal szemben egyfajta „*félliberális jelleget*”⁴⁰² is adott a Monarchiának. Ezt az állítását arra alapozza a szerző, miszerint Magyarország már 1848 előtt is rendelkezett az önálló alkotmányos élet egyes elemeivel, majd a felelős minisztériumok létrejötte után vagy egy közös, még nem létező államban való feloldódás várt rá, vagy a nemzeti lét garanciáit kereste. A cikk konklúziója szerint az abszolút kormányzatok és a részérdekeket szolgáló népi kormányok közötti aranyutat a szigetország példája mutatja. Anglia ugyanis nem enged a francia mintának és a népuralomnak, de az abszolutista hatalmakkal sem szövetkezhet, hiszen az csak a szocialista mozgalmakat erősítené.

Végül a cikk Anglia megfelelő ítélőképességében bíz, amennyiben felismerik, hogy az abszolutista Ausztria támogatása az angol nemzeti érdekekkel és európai békével ellentétes. Egyúttal ennek ellenszere pedig a magyar alkotmány helyreállítása, valamint az azzal járó

⁴⁰² „The Present Position and Policy of Austria.“ *The Eclectic Review*, 1850. 612.

szuverén Ausztria státuszának visszaállítása, ami legalább annyira szükséges az európai béke szempontjából, mint az Oszmán Birodalom integritása.⁴⁰³ Andrassy akkori politikai elképzeléseit tehát teljesen biztosan nem ismerhetjük: a névtelen cikk szerzője egy külpolitikában tájékozott, de az emigráció irodalmának általános álláspontját tükröző írást közölt. A gróf, akit miután távollétében 1851-ben a pesti haditörvényszék képletesen, *in effige* felakasztattott⁴⁰⁴, családját az udvar vagyoni- és birtokelkobzással perelte. A szórványos források mellett annyit biztosan tudunk, hogy édesanyja közbenjárására e perek félbeszakadtak, s a gróf 1857-ben amnesztiát kapott, majd hazatért. 1859–1860-tól zempléni főispánként pedig már aktív részese volt a hazai közéletnek.⁴⁰⁵

A *Review* cikkének Ausztriát, mint oroszellenes nemzetközi tényezőt beállító alap gondolata viszont beleillik Andrassy jóval későbbi külpolitikai koncepciójába. Az ötletet és a gróf személyét 1870-ben Waecker-Gotter, az Északnémet Szövetség (később a Német Császárság) főkonzulja úgy jellemezte, mint akinek „*éjjel-nappal Oroszország jár az eszében.*”⁴⁰⁶ A gróf politikai gondolkodásáról írt kánon Andrassyt hol a magyar külpolitika génuszaként, hol németbarát, szlávellenes bábként láttatják.⁴⁰⁷ Az Andrassy politikai gondolkodását taglaló monográfiák röviden jellemezve négy csoportba oszthatók: az Andrassyt nemzeti lángésznek, Deák szavaival élve providenciális államférfinek titulálók (ide tartozik például Wertheimer⁴⁰⁸, Hegedüs⁴⁰⁹, Angyal⁴¹⁰, újonnan Tökéczki⁴¹¹), a mérsékeltebb jelzőkkel élő, a gróftól nagy stratégának tartó írók (Rainer F. Schmidt⁴¹²), a status quo-ra törekvő

⁴⁰³ „The Present Position and Policy of Austria.“ *The Eclectic Review*, 1850.

⁴⁰⁴ Innen eredt a párizsi szalonokban kapott beceneve – „*le beau pendu*”, azaz a „szép akasztott”.

⁴⁰⁵ HERMANN 2004. 19–20; KOZÁRI 2018. 42–53.

⁴⁰⁶ Idézi: DIÓSZEGI 1998. 63.

⁴⁰⁷ Decsy János könyvében az egyik ilyen véglet legmarkánsabb szerzőjeként a konzervatív Heinrich Ritter von Srbik történeleméről ír, aki Andrassy személyét és cselekedeteit alapvetően magyar nacionalistaként, Beust ellenpólusaként jellemezte, a másik oldalon pedig a szerző Diószegit említi, mint aki von Srbiket cáfolva az összbirodalmi érdekek bajnokaként hivatkozik a grófra. Decsy szerint azonban két véglet közül egyik sem kimondottan igaz, mivel a gróftól leginkább a pragmatizmus és a különböző félelmek által motivált politika jellemezte (DECSY 1979. 5–8).

⁴⁰⁸ Lásd az első két kötet előszavát, illetve WERTHEIMER 1910C. 1–27.

⁴⁰⁹ HEGEDÜS (1938. 9–97) pátoszos stílusa végigvonul az egész művén. Tökéczki 2020-as posztumusz megjelent műve címében szereplő „bohém zseni” is innen származik, ahogy Hegedüs a gróf jellemét a brit miniszterelnökhöz hasonlítja (vö.: HEGEDÜS 1938. 144–149).

⁴¹⁰ Lásd például Angyal (1941. 76–79) konklúzióját.

⁴¹¹ TÖKÉCZKI 2020. 37–47, 61–81. A könyvben a gróf a magyarságot a nyugati nemzetek sorába felemelő figuraként jelenik meg, a nacionalizmust elfogadó, az ultranacionalizmust és a pánszlávizmust elutasító konzervatív nemzeti hősként, aki alkotmányosságban a britek mintáját tartotta szem előtt. Azonban ezt a fajta jelenből kiinduló fogalomhasználatot el kell vetnünk a gróf politikai eszmevilágának vizsgálatakor, mivel a nacionalizmust és liberalizmust egészen más elemek alkották a korban.

⁴¹² SCHMIDT 1992. 13–33, 94–102.

reálpolitikust (mint Palotás Emil vagy Diószegi István⁴¹³), illetve a nacionalista reálpolitikust (Armour⁴¹⁴) vizionálók.

Valóban Andrásy szemlélete korszakának sajátos nacionalizmusán alapult, azonban eszmerendszere változó volt: külpolitikai gondolkodása sokszor nem volt koherens, és a magyar politikai elithez tartozó identitást befolyásoló elemek a grófra is hatással voltak. Személyét a magyar nyelvű munkák mint a Monarchia európai szükségszerűségének kiötlőjét, a németbarát politika letéteményesét, filantróp liberálist állították be. Eszméi azonban inkább a kortársakéhoz hasonló identitáson alapult. A magyar politikai gondolkodást sok tekintetben meghatározta a nyugati államok mintájának követése, közöttük az angol parlamentarizmus ideálja és a francia, valamint német intézmények átvétele. A nyugati mintakövetés már a 17-18. századtól megjelent az angol–amerikai viszony adaptálásával a korai magyar protestáns nemzeteszme és a bécsi udvar relációjában. A reformkortól kezdve megerősödtek az angolszász országok vívmányainak átvételét övező jelenségek.⁴¹⁵ A reformkori nemességre nagy hatással volt Széchenyi személye és a *Kelet népe* című írása, valamint az általa protezsált *Jelenkor* folyóirat, melynek nemzetközi híryanagából kimutatható, hogy túlnyomórészt az angol politikai híreket, másodsorban pedig francia és német értesüléseket közölt az előfizetőknek.⁴¹⁶ Jelen volt a politikai identitásban egyúttal a nemzet meggyógyításának toposza, a nemzeti esszencializmus, ezen túlmenően pedig olyan elemek, mint John Stuart Mill liberalizmusa (melynek például Kállay külön művet szentelt) vagy Wesselényi Miklós szlávellenes nacionalizmusa. Végül pedig idesorolható az 1849–1867-es generáció sajátja, a Habsburg-párti nacionalizmus – a '67-es álláspont – és tradíció.⁴¹⁷ Hogy árnyaljam az Andrásy-külpolitika megvalósulását túldimenzionáló hazai szakirodalom következtetéseit, érdemes röviden átvonnunk miniszterelnöki pályafutásának külpolitikai eredményeit.

Andrásy Gyula 1868-tól úgy látta, hogy a Monarchia fennmaradásának érdekében a következő háborút Oroszország ellenében kell megvívni. Később, 1869 áprilisában az egész birodalom figyelmét a keleti ügyek felé kívánta fordítani, oroszellenes gondolkodása azonban nem előzmény nélküli, hanem mint említettük, az az 1849-es események által traumatizált

⁴¹³ DIÓSZEGI 1998; valamint Diószegi Istvánról és Palotás Emilről Demeter 2017. 14.

⁴¹⁴ ARMOUR 2016. 246–261.

⁴¹⁵ CSIZMADIA 2017. 170–173, 248–250; Csizmadia itt hivatkozik Eötvös József *Reform* című, 1846-os művére, illetve Toldy Ferenc szövegére (Toldy Ferenc: A szellemi és erkölcsi polgáriasodás az éjszaka Amerikai Egyesült Országokban. In Schedel Ferenc (szerk.): *Tudománytár* 1834. 3. kötet. pp. 135-145), lásd továbbá: Závodszy 1997.

⁴¹⁶ DÖBÖR 2018. 188–190.

⁴¹⁷ TAKÁTS 2007. 66–73.

magyar politikai elit identitásából fakadt.⁴¹⁸ A ruszofóbia ugyanakkor a korszakban nem magyar sajátosság volt, hanem általában az európai liberális nemzeti elitek képviselői féltették rendszerüket az orosz repressziótól. A magyaroknak szüksége volt a Balkánon egy olyan államalakulatra, amely feléjük gravitál és eszközül szolgálhat egyesetleges pánszláv-blokk megelőzésére vagy felbontására. Ennek következtében a magyar elit a liberális nemzeteszmé természetzerű megjelenését várta a Balkánon, és számolt a környező nemzetek függetlenedési szándékaival. Ugyanakkor 1842–1843-tól úgy gondolták, hogy a polgári vívmányok és a gazdasági konjunktúra és fellendülés „*vonzereje*” a későbbiekben a magyar államhoz köti majd a népeket, és csak 1849-el látták be ennek az elvnek a kudarcát.⁴¹⁹ Az Andrássy környezetében lévő gondolkodók és publicisták – úgymint Kemény Zsigmond (a *Pesti Napló* főszerkesztője) vagy Kállay Benjámin, a gróf belgrádi megbízottja – szintén kezdetben a keleti kis államok, természetesen magyar vezetésű, oroszellenes konföderációhoz hasonló államalakulatában látták a keleti népek jövőjét.⁴²⁰ Kemény már 1862-ben figyelmeztette a belgrádi török–szerb összetűzések kapcsán a magyar publikumot arra az eshetőségre, hogy az angolok status quo politikája és a balkáni inaktivitás a tarthatatlanná fog válni Magyarország integritásának szempontjából. Kemény felhívásával egyidejűleg pedig a szerb röpiratirodalom is a török iránt viselt status quo politika elhibázott mivoltát és Ausztria terjeszkedésének letagadását hirdette.⁴²¹ Annak ellenére tehát, hogy a Habsburg-dinasztia vezette államalakulat a Szent Szövetséghez hasonló együttműködést valósított meg Oroszországgal, a krími háború korábbi példája jól rámutatott arra, hogy a Balkán-félszigeten egymás riválisaivá válhatnak a szláv népek jövőjét meghatározó birodalmak – még ha a Bismarck vezette 1873-as három császár egyezménye össze is fogta érdekeiket egy időre.⁴²²

A gróf azonban nem kizárólag Magyarország helyzetéből kiindulva bírálta a pánszlávizmust és kereste más országok szövetségét. Úgy gondolta, hogy a dualista állam akkor válhat hasznára más nagyhatalmaknak, ha az európai egyensúlypolitika egyik pilléréként jelenik meg a világpolitikában. Később ezért is hivatkozott diplomáciai leveleiben európai érdekekre. Miniszterelnöki hivatala során – ahogyan később külügyminiszterként is – nem pusztán az önálló létük miatt sérelmezte a balkáni államok függetlenedését az Oszmán Birodalomtól, hanem azért, mert minden áron el akarta kerülni, hogy az újonnan kialakuló

⁴¹⁸ Schmidt egyenesen a Deák Párt saját külpolitikai elképzeléseként, a beusti politika ellentétéként jellemzi a pánszlávizmust, oroszellenes és a londoni emigráció tapasztalataira építő magyar külpolitikát (SCHMIDT 1992. 34–36).

⁴¹⁹ RESS 2004. 165, 173.

⁴²⁰ ARMOUR 2016. 29–31.

⁴²¹ RESS 2004. 174.

⁴²² SCHREK 2019. 38–39.

nemzetek orosz, illetve szláv függésbe kerüljenek. Ez pedig szükségképpen diktált a későbbiekben expanzív politikát a Nyugat-Balkánra nézve.⁴²³ Állítólag Thiers francia miniszterelnöknek például így fogalmazott: „*Mindig úgy tartottam, hogy nem egy német náció vagyunk, hanem egy európai ország minden nemzetség határára helyezve. Ettől fogva nem a rosszakarat politikáját kell magunkévá tennünk, hanem az egyensúlyét, (...) és csak akkor szükséges közbeavatkoznunk, ha azt Európa érdekei abszolút megkövetelik.*”⁴²⁴ Ezek lehetnek volna akár az 1815-ös bécsi rendezést követően Klemens von Metternich szavai is, aki 1848-ban bekövetkező bukása előtt a Habsburg Birodalom számára szintén a mérleg nyelvének szerepét szánta Európában. A miniszterelnök évekig nem került szembe a császárhű Beusttal külpolitikai nézetei miatt, s ezért tudott kiválóan együtt tudott működni a közös miniszterrel a dualista állam megszilárdításán. Magyarország és Andrassy a dualista Monarchia átalakulásával megkapták a „rájuk eső” alkotmányos feladatokat: a hírszerzés és állambiztonság megszervezését. A gróf Beusttól megkapta a sajtó befolyásolásához szükséges pénzt és eszközöket: a kvóta arányában megszervezett rendelkezési alap (titkos költségvetés) egy részét, amellyel Ludasi Mór vezette sajtóosztály javában kezében tarthatta a hazai sajtóhelyzetet és szubvencionált lapokat tarthatott fenn Romániában és Szerbiában. Szintén ekkor szervezte meg Ráday Gedeon vezetésével az állami titkosrendőrséget, amely kitüntetett figyelemmel kísérte a balkáni fejleményeket, elsősorban a délszláv területeken.⁴²⁵

A fentebb megfogalmazott keleti érdekeltség tudatában talán nem meglepő, ha elsőként Szerbiát és Horvátországot, valamint a Határőrvidéket említjük, mint azokat a területeket, ahol Andrassy és bizalmasai, (közülük leginkább Kállay Benjámín) érdemben be tudott avatkozni Magyarország javára. Andrassyék első céljai között a Határőrvidék felszámolása szerepelt, hiszen a terület és az itt élő felfegyverzett délszláv katonák fenyegetést jelentettek a magyar önállóságra. A szláv származású katonatiszteket is magába foglaló, Ferenc József bizalmát élvező katonai párt ugyanis könnyedén összefoghatott a Kállay által csak „bécsi reakciósként” emlegetett politikai vonallal, mely kezében tudta volna ezt az ütőkártyát Magyarországgal szemben.⁴²⁶ Andrassy első sikerei közé tartozott szintén a horvát kiegyezés (az ún. *Nagodba*, 1868), mellyel ugyan létrejött Horvátország önálló adminisztratív igazgatása és saját országgyűlése, de mivel az a magyar kormány fennhatósága alá tartozott, így a magyar fél a bécsi udvar és Horvátország közé tudott ékelődni. A magyar miniszterelnök már 1867

⁴²³ KOS 1984. 54–57.

⁴²⁴ Thiers emlékiratát idézi DECSY 1979. 33.

⁴²⁵ RESS 2012. 95–101, 104. A költségvetési tétel nagyjából 200.000 forintot jelentett, ami kiegészült a későbbiekben az Országgyűlés által megszavazott 120.000 forinttal.

⁴²⁶ DECSY 1979. 29; RESS 2012. 101–103.

tavaszn fenyeketést látott a hárómegy (horvát–szlavón–dalmát) királyság különállásában, és a föderalizmus irányában tett lépésnek ítélte annak elismerését. Andrassy nem válogatott az eszközökben, hogy elérje célját és megakadályozza a – Deák Ferenc által még támogatott – horvát föderatív autonómia törekvéseket. A győzelem érdekében Levin Rauch magyarbarát horvát bánt támogatta, aki manipulálta a sajtót, vesztegetett és politikai potentáltakat helyezett kulcspozíciókba. Ugyanakkor nem csak a magyar politika megnyilvánulása volt ez: Andrassyt támogatta az uralkodó, aki személyes befolyását is latba vetette, és saját emberein keresztül a kezében tudta tartani a horvát ügyet, azaz tulajdonképpen Rauch is neki köszönhette pozícióját,⁴²⁷

A magyar miniszterelnök az unionizmus támogatásával elejét vette az olyan mozgalmaknak, mint a magyarellenes, szerb- és Habsburg-ellenes horvát Jogpárt kísérlete, illetve a Josip Jurij Štrossmayer püspök nevével fémjelzett (ausztró-)jugoszlavizmus, mely 1860-1861-től kezdve – nevéhez hűen – egy délszláv állam, vagy legalábbis Habsburg föderális államrész létrehozását vizionálta a Balkánon. Andrassy terveinek megvalósításához azonban szüksége volt Szerbia segítségére. A szerb politikusok szintén a század hatvanas éveitől kezdve, – szembe helyezkedve a horvát törekvésekkel – a magyar liberális politika támogatásában látták Szerbia nemzeti jövőjének garanciáját. A magyar külpolitika a kezdetekben Szerbia pártolását folytatta az említett jugoszlavista mozgalom elhárításának érdekében.⁴²⁸ A folyamat végpontjának pedig a Határőrvidék 1869-es demilitarizálását és Magyarországhoz csatolását tekinthetjük, amellyel Andrassy egyszerre érte el a szerbek és horvátok megosztottságát, és szüntette meg a magyar hegemoniát veszélyeztető terület önállóságát. Ez a politika ugyanakkor azt a célt is szolgálta, hogy a magyaroktól ne idegenítse el egyik népet sem a dualista berendezkedés, s egy kissé minden nép „kedvére tegyen” a miniszterelnök. A horvátokat és szerbeket megosztó másik jelentős terület Bosznia volt, mely a szerb politikusok közül főleg a (nagyszerb vagy szerb) programot, az ún. „Načertanijét” megfogalmazó Ilja Garašanint, valamint Štrossmayert és támogatóit tartotta lázban.⁴²⁹ A szerbek a nagy délszláv állam

⁴²⁷ RESS 2004. 113–116; SCHWARCZWÖLDER 2021A. 59–64.

⁴²⁸ RESS 2004 170–171. Az Obrenović (vagy Obrenovics) -dinasztia az 1848-as magyar forradalom támogatásával kívánta visszaszerezni trónját, s a dinasztia trónra lépésével 1861-től ismét közeledett egymáshoz Szerbia és Magyarország (RESS 2004. 169).

⁴²⁹ A Načertanijét és a szerb függetlenségi elképzeléseket alapvetően határozta meg a már Napóleon idejétől aktív, orosz udvarban, majd emigrációban tevékenykedő, Adam Czartoryski. A lengyel nemes „*a Balkán-félsziget népeinek önállósági törekvéseit és a nemzeti önrendelkezés elvét*” (SCHREK–DEMETER 2023. 86.) szem előtt tartó politikájával a korabeli Közép-Európa politikák kulcsfigurájává vált, kezdetben antibonapartizmus jellemezte gondolkodását, melyet nagyban meghatároztak az első szerb felkelés tapasztalatai. Később, mikor 1843-ban a szerb alkotmányvédőknek írt tervezetet (*Tanácsok Szerbia magatartására vonatkozóan*) már párizsi emigrációjából írta irányelveit, melyben többek között helyet kapott a megosztottság felszámolása, és az Ausztria

létrehozása esetén Bosznia⁴³⁰, valamint más balkáni területek egyesítésével számoltak, felvetve a Monarchia szláv népeinek szeparatizmusát. A szerbek és horvátok tárgyalásait követően 1867 tavaszára már megszületett a Bosznia és Hercegovina felszabadítását célzó közös szerb-horvát együttműködési program, amit nagyban inspirált az 1866-os oszmánellenes krétai lázadás híre.⁴³¹ Andrassy számára így adott volt, hogy a horvátok – vagy legalábbis az ausztrójugoszlavizmus – kiszorítása érdekében a szerbek számára oda kell ígérni Boszniát, s így az Osztrák–Magyar Monarchia lehetett Oroszországgal szemben a szerb elképzelések biztosítója.⁴³² Ráadásul az udvar már 1851-től megbízhatatlannak tartotta Garašanint, és úgy tekintettek rá, mint veszélyes nacionalista elemre, Kossuth szövetségesére.⁴³³ Andrassy 1861-től személyes jó kapcsolatot ápolt Obrenovics Mihály szerb fejedelemmel. A szerb politikusok (átmenetileg Garašanint is beleértve) szintén igyekeztek tárgyalni a Deák Párt prominens tagjaival. 1865 és 1867 között azonban Jovan Ristić és más liberális szerb politikusok számára is világossá vált, hogy a magyarok a Vajdaság visszaállításáról („az állam az államban megoldásról”) illetve más területek autonómiájáról folytatandó tárgyalásokról viszont hallani sem akarnak. Az ellentétek elsimításának jegyében a polgári állásában bírónak dolgozó magyarországi szerb ágenst, Nikola Krstićet kérték fel arra, hogy képviselje a liberális szerb kormányzat álláspontját a magyar miniszterelnök előtt. A Boszniával történő hazárdírozást Beust és Ferenc József hallgatólagos beleegyezésével tette Andrassy, viszont Beust és az uralkodó álláspontja ismert volt már a kérdésben. Andrassy viszont időközben arról győzködte Krstićet, hogy – amennyiben a keleti határokon veszély fenyeget – a magyaroknak és szerbeknek össze kell fogniuk az oroszok ellen, majd tett néhány utalást Bosznia jövőbeli státuszára is, amennyiben kifejezte, hogy Ausztria–Magyarországnak nem fűződhet valós érdeke Bosznia megszállására. Egy darabig még kedvező irányban folytatódtak a tárgyalások: a magyar politikum megelégedett a nemzetiségi nyelvhasználat eötvösi programjával, mellyel a magyar nyelv megőrizte primátusát az államban, s Szerbia kompromisszumként nyugalomra

elleni összefogás. Azt is kifejtette, hogy a szerbek összetűzése a magyarsággal megegyezés híján elkerülhetetlen. Az illír és szerb mozgalom egybekövésolásán munkálkodott később a Czartoryski-féle lengyel hálózat, szorosan együttműködve František Zachal, aki ismertette és terjesztette a *Tanácsok* alapján készített, lengyel és délszláv nemzeti törekvéseket propagáló *Tervezetet*. Utóbbi dokumentum volt a Načertanijé előzménye (SCHREK–DEMETER 2023. 85–86, 96–104; HORNYÁK 2005. 156).

⁴³⁰ 1804 és 1806 között Karađorđe és az első szerb felkelés vezetői Szerbia és Montenegró mellett Boszniát és Hercegovina egyesítésével számoltak (HORNYÁK 2005. 152–153).

⁴³¹ HORNYÁK 2005. 159–160; ARMOUR 2016. 32; BATAKOVIĆ 2014. 188–191. Érdekes módon hercegovinai felkelésekkel kezdődött volna az 1867-re tervezett akció.

⁴³² Andrassy 1869 októberében három megoldási lehetőségről írt Kállay Benjáminnak: 1. Franciaország és Anglia támogatását kéri egy boszniai okkupációhoz, 2. Szerbia számára közvetíteni, 3. a szerbeket támogatva meghatározott feltételek között titokban a Monarchia számára biztosítani bizonyos előnyöket (HU-MNL-OL-P4, (12. doboz) (592), nr. 43).

⁴³³ BATAKOVIĆ 2014. 182.

intette a délvidéki szerbeket, Andrássyék pedig a horvátokkal szemben a szerb területi igényeket támogatták egy időre. A szerb és magyar felek között később is hasonló hangnemű tárgyalások folytak az új megbízottal, Antonije Orešković ezredessel.⁴³⁴ A kiegyezéssel azonban a korábban magyar orientációjú szerb politika új irányt vett és a jugoszlavizmus is eltávolodott Bécestől.⁴³⁵

Az 1867 tavaszán zajló salzburgi találkozón III. Napóleon arról tárgyalt Ferenc Józseffel, hogy Franciaország nem ellenkezik, amennyiben a Monarchia a Balkánon kárpótolná itáliai területeinek elvesztését. Miután Andrassy a franciák szövetségét sejtető salzburgi találkozóról hazatért, Szerbia és Bosznia jövőjéről 1867. augusztus 24 és 25. között Mihály fejedelemmel tárgyalt annak ivánkai (ma Pozsonyivánka) birtokain. A herceg aktívan munkálkodhatott Bosznia megszállásának tervén, Andrassy pedig gyengének látszott, vagy legalábbis olyan politikusnak tűnt a szerb politikusok szemében, mint aki csak a Monarchia délszlávjainak lázadását szeretné elkerülni.⁴³⁶ 1868-ban aztán az udvari konzervatív és liberális körök intrikái miatt feltűzelt Radovanović-testvérek a fejedelem morgantikus házassága okán meggyilkolták Obrenovics Mihály fejedelmet. Mihályt a kiskorú Milán herceg követte az öröklésben, és bár a Garašanint -féle párt helyett a Monarchiához közeli konzervatív Milivoje Petrović Blaznavac⁴³⁷ régens került hatalomra, az Andrassy által korábban felépített Bosznia-politika megghiúsult.⁴³⁸ A demilitarizálásra és a Miletics Szvetozárhoz⁴³⁹ hasonló belső ellenfelekkel való leszámolásokra az 1869-es dalmát, cattarói (ma Kotor, Montenegró) felkelések szolgálták ügyként. A szerb képviselő 1869-ben Ferenc Józsefnek tulajdonított szlávellenes szövetségi megbeszélések miatt interpellálta a miniszterelnököt. Andrassy ebben az évben a Szezei-csatorna megnyitása miatt valóban több későbbi neves diplomatával találkozott, azonban az említett terveknek nem volt valóságalapja.⁴⁴⁰ Andrassy keleti politikával kapcsolatos gondolatai a Lederer Béla által lejegyzett beszédekből jól rekonstruálhatók: Szvetozár interpellációjára válaszul kijelentette, hogy „(...) *a be nem avatkozási elv alkalmazásának Kelettel szemben van egy természetes föltétele és határa, és ez:*

⁴³⁴ RESS 2004. 171–172; ARMOUR 2016. 35–39, 68–69.

⁴³⁵ RESS 2004. 190–191.

⁴³⁶ ARMOUR 2016. 40–42, 46–47

⁴³⁷ Milivoje Petrović Blaznavac (1824–1873). Konzervatív politikus, katonatiszt. A régensbizottság tagja, amely Milán fejedelem kiskorúsága okán állt fel.

⁴³⁸ UO. 77–80; BATAKOVIĆ 2014. 186.

⁴³⁹ Miletics Szvetozár (1826–1901) (eredeti nevén Svetozar Miletic), szerb író, tanító, a Zasztava című, szerb délvidéki föderalizmust-szeparatizmust hirdető újság szerkesztője, országgyűlési képviselő. A szerb-török háború kitörésével önkénteseket toborzott, majd 1876-ban elfogták, és bebörtönözték. Utolsó beszédét 1882-ben mondta el melyben felvázolta Szerbia Boszniára való igényét (Szinyei József: Miletics Szvetozár. *Magyar írók élete és munkái*. XIII. kötet. Arcanum, Budapest 2000).

⁴⁴⁰ KOZÁRI 2018. 148–153.

*másoknak be nem avatkozása.*⁴⁴¹ Az 1870-es évektől Andrassy egyre inkább azonosult Beust agresszívabb külpolitikájával, amit jól szemléltet külpolitikai programja⁴⁴², és hogy közeli bizalmasai immár a Monarchia balkáni behatolásán kezdtek dolgozni.⁴⁴³

A nyugat-európai országokat tekintve Andrassy külpolitikai képességeinek demonstrálására a porosz–francia háborúval újabb alkalom mutatkozott, amikor is Andrassy miniszterelnökként tárgyalt francia és német diplomatákkal. Ekkor kezdődött igazán a Bismarck és Andrassy közti érdemi kapcsolatfelvétel. Még 1867-ben, a kiegyezési törvények szentesítése előtt érte először kihívás a dualista állam vezetését Otto von Bismarck részéről, mikor egy, a francia konfliktust megelőzendő orosz és német szövetség elfogadását várta a Monarchiától. Az egyezményt egyik gróf sem támogathatta, ugyanakkor Beust számításaival ellentétben ekkor még III. Napóleon francia császár sem ajánlkozott a Monarchia szövetségére. Később, a salzburgi találkozón, amikor mégis lehetőség kínálkozott, Beust mögül kihátrált Andrassy és a magyar politikai elit, a közös külügyminiszter pedig belső támogatás nélkül nem tudta létrehozni a poroszok ellen irányuló szövetséget.⁴⁴⁴ 1868-ban Bismarck biztosítani kívánta a magyarok franciák iránti passzivitását, melynek következtében egyre több fegyvert tervezett Romániába szállíttatni a Brătianu-kormánynak. Félő volt, hogy pontosan ez a lépés taszítja a franciák karjaiba a Monarchiát. Miután Andrassy egy francia szövetség ötletét latolgatta, és fenyegetése olasz közvetítéssel a német kancellárhoz ért, Hohenzollern Károly román fejedelem elmozdította miniszterelnökét. Egyúttal azonban a francia–osztrák szövetségi egyeztetések bukásra ítéltettek, minthogy Andrassy végül a semlegesség mellett köteleződött el.⁴⁴⁵

Beust azonban nem tett le a salzburgi lehetőségről és a franciák szövetségéről, 1868 és 1870 között többször is megpróbálkozott annak foganatosításával. Beust kísérletei azonban egyre több lőport biztosítottak Tiszának és a Balközép Pártnak – Andrassy belső ellenzékének – akik kritizálták a Beustra látszólag hatást gyakorolni képtelen miniszterelnököt.⁴⁴⁶ Miközben Beust Bismarckot közös porosz–francia leszerelés közvetítésével, diplomáciai iratok kiszivárogtatásával, és egy vadászfesztiválon tartott provokatív beszédével ingerelte, – a külügyminisztériumban dolgozó Orczy Béla információinak birtokában – a magyar

⁴⁴¹ LEDERER 1893. 82.

⁴⁴² Lásd: TEFNER 2004. 62.

⁴⁴³ Andrassy bizalmasai közül Kállay és Thallóczy a későbbiekben adoptálva a Zach-féle verziót átvette annak egyes elemeit, és előtérbe hozta a két nép megbékélését például a bosznai katolikus ferencesek szerepének kiemelésével. Kállay ismerhette belgrádi konzuli pozíciójából fakadóan a Načertanije részleteit (SCHREK–DEMETER 2023. 103).

⁴⁴⁴ DECSY 1979. 40, 45–48.

⁴⁴⁵ DIÓSZEGI 1998. 42–45; DECSY 1979. 66, 69–70, 75.

⁴⁴⁶ DECSY 1979. 53.

miniszterelnök nem győzte mérsékelni Beust politikáját. Andrassy a magyar sajtó közreműködésével aláasta Beust pozícióját a poroszok előtt, majd megkerülve a minisztert, Ferenc József közbenjárását kérte az osztrák–magyar semlegességért és a porosz–francia konfliktus elkerüléséért.⁴⁴⁷ Az 1870. július 18-án összehívott minisztertanácson az uralkodó és miniszterei így szinte egyhangúlag döntöttek a Monarchia semlegességéről. A háború kezdetétől mindenesetre nagymértékű fegyverkezésbe kezdett a osztrák–magyar állam.⁴⁴⁸ Berlin válaszul további diplomáciai lépéseket tett, mivel védtelenül hagyva keleti határait egész hadseregét a francia frontra küldte. Bismarck dörgedelmes levelet intézett Andrassyhoz, aki számára felvázolta Magyarország jövőjét, amennyiben Beustot támogatná és a franciabarát politikát, majd az oroszokat kívánta meggyőzni, hogy vonultassanak fel egy 300.000 fős haderőt abban az esetben, ha a magyarok meggondolnák magukat. A levél érdekessége, hogy annak tartalma előbb jutott el Beusthoz, s így Andrassy csak augusztusban értesült Bismarck intelmeiről.⁴⁴⁹ Miután a francia erődöket körbezárta a porosz ostrom, Beustnak kedveztek a körülmények.

Bismarck Beust megbuktatásával kívánta meghiúsítani a poroszokat ellensúlyozandó orosz–osztrák és brit együttműködés lehetőségét. Párhuzamosan a francia–porosz eseményekkel, az 1856-os párizsi béke rendelkezéseit egyoldalúan módosítani kívánó Gorcsakov miatt 1870 novemberében kirobbant az ún. Pontus-válság. Tudomásul véve az oroszok szándékait, Beust továbbra is versenyt futott Bismarckkal a keleti hatalom szimpátiájáért, Andrassy viszont úgy értelmezte az orosz kancellár körjegyzékét, mint nyílt kihívást a balkáni befolyásért. A francia és angol lekötöttség miatt a következő minisztertanácson azonban kénytelen volt belenyugodni Beust oroszoknak kedvező politikájába.⁴⁵⁰ A diplomáciai körökben ekkor jelent meg a gondolat, mely szerint, ha a Monarchiának nem sikerül a két válságból profitálni, a közös külügyminiszteri posztot Andrassy veheti át. Miután 1871. február 26-án létrejött az előzetes béke a francia és német felek között, a német és orosz uralkodók, I. Vilmos és II. Sándor nyilvánosságra került márciusi levele igazi fiaskót jelentett a poroszok elszigetelésén dolgozó Beust és a porosz–orosz együttműködést szétválasztani kívánó Andrassy számára. Vilmos kizárólag Oroszország helytállásának tulajdonította a keleti határok védelmét. A Monarchia elhúzódozó fegyveres semlegességével tehát nem érdemelte ki a német vezetés szimpátiáját.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ DECSY 1979. 59–60, 64–65.

⁴⁴⁸ DIÓSZEGI 1998. 65–68, 71; DECSY 1979. 82.

⁴⁴⁹ DIÓSZEGI 1998. 77–79.

⁴⁵⁰ A londoni konferencia alatt bekövetkezett változásról lásd: IV. 1. fejezet.

⁴⁵¹ DIÓSZEGI. 1998. 95–100, 113–114.

Beustot az 1870-es a francia–porosz konfliktust követően a cseh trializmus kérdése tette próbára. Az udvar ugyan franciabarát politikát kívánt, az osztrák liberálisok németbarát semlegesek maradtak, a magyar oldalon pedig egy orosz offenzívától tartva ambivalensnek⁴⁵² mutatkozott a közvélemény a közlő háború kérdésében. A kulcspillantásban a Monarchia azon belső csoportjai tartották sakkban a külügyért, amelyektől a Monarchia katonai ütőképességének megerősödését várta és korábban támogatott. Az osztrák liberálisok között a megerősödő ifjú német liberálisok csoportja egyre nagyobb erőt képviselt, és szövetkezett a föderalizmust elutasító Herbst-féle liberális vonallal. Ennek következtében az ausztriai német képviselők jelentős része szembehelyezkedett mind a konzervatív, mind a föderalizmust képviselő csehekkel.⁴⁵³

Mint említettük: az uralkodónak a tartománygyűlések küldötteit magába foglaló, erősen átrostált birodalmi tanács erőviszonyait sem kellett figyelembe vennie a kormány kinevezésekor. Nem csoda hát, hogy a cseh ellenzék változást szeretett volna, s három év alatt négy kormány bukását okozta. A megoldást 1871 februárjának kezdetén a kortársak számára váratlan esemény, a Karl Sigmund Hohenwart gróf vezette kormány kinevezése kínálta. Az új kabinet javarészt addig kevésbé ismert, kisebb tárcákat vezető politikusokat és tudósokat vonultatott fel, valamint a cseh nemzeti ellenzék politikusaira kívánt támaszkodni a magyar és német elemek ellenében (például František Ladislav Riegerre és František Palackýra). Külpolitikai beállítottsága közismerten oroszbarát és németellenes volt a háború hónapjai alatt, üdvözölték Oroszország térnyerését, Rieger még támogatást is hajlandó lett volna elfogadni II. Sándortól.⁴⁵⁴ A Hohenwart-kormány a Monarchia föderatív alkotmányos átalakítását, majd annak dualizmusból történő méltányosabb, a szakirodalomban trialistának nevezett átszervezését tűzte ki célul. Valójában azonban inkább a cseh rendek az 1867. évi XII. tc. elismerését követően a delegációkban való méltányosabb képviselést akartak, illetve egy másfajta berendezkedést (delegátusok kongresszusa) szerettek volna megvalósítani.⁴⁵⁵

A kormány azonban a reformer ambíciókhoz nem talált megfelelő támogatást, minthogy a legnagyobb osztrák lapok aggodalmukat fejezték ki, a magyar és cseh sajtó pedig kívárt. 1871 tavaszán a birodalmi gyűlésben a kormány az osztrák liberálisok túlsúlya révén nem kapott bizalmat sem a költségvetés, sem az újoncállítás kérdésben – azokat elnapolták az alkotmányos

⁴⁵² Bár Decsy kétségbe vonta Diószegi álláspontját, döntően nem tudta cáfolni őt vagy alátámasztani saját teóriáját a magyar közvélemény dolgában, így Diószegi után az ambivalens jelzöt használjuk.

⁴⁵³ KWAN 2013. 81–92.

⁴⁵⁴ DIÓSZEGI 1998. 115–118.

⁴⁵⁵ GYÖRGY 2016. 115–117; lásd továbbá a trializmus és szubdalizmus problematikájáról UO. 118–119, illetve hasonló véleményét fejezte ki DIÓSZEGI (1998: 133–134).

javaslatok tárgyalásáig. Később a tartománygyűlések jogait terjesztette volna ki a kormány, valamint Galícia számára autonómiatervezetet bocsátott a birodalmi gyűlés elé, ismét megvonták a kormánytól a bizalmat. A politikai manőver élén Beust állt, aki külpolitikai iratban lépett fel a Hohenwart-kormány ellen. Hohenwart ismerte a rendszer sebezhetőségét, ezért az uralkodónál elérte a Birodalmi Tanács feloszlatását, hogy annak újraválasztása után több cseh képviselőre támaszkodva érje el az alkotmányos átalakítás körülményeit. A Birodalmi Tanács feloszlatását követően az uralkodó támogatta a változást (szeptember 12-i király leirat), és az október 10-i cseh tartománygyűlés válaszfelirata már tartalmazta az új alkotmányos berendezkedés alapcikkelyeit, melyek bővítették a tartománygyűlések jogköreit. Mindamellett, hogy engedékenyen viszonyultak a magyar közös ügyek rendszeréhez és a kiegyezéshez, helyenként problémákba ütköztek a delegációk kérdésében és a magyar alkotmányt illetően. A Lajtán túl az osztrák liberálisok elfogadhatatlannak ítélték meg a dokumentumot, Beust külpolitikai érvelésével a galíciai autonómiát sérelmezte, mint amely fenyegetést jelenthet az orosz és német szomszédok számára. Hohenwarttal találkozva, 1871 nyarán Andrassy Salzburgban még pozitívan nyilatkozott a cseh kiegyezésről, október végére azonban megváltozott a véleménye. Mint az Lónyay napójából kiderül, Andrassy nem akart belefolyni az alkotmányos ügyekbe, minthogy a csehek megneheztelhetnek a magyarokra, s leginkább az ogulini felkelések témájában referált az uralkodónak.⁴⁵⁶

A Balkán-politika is nagyban függött a föderalista törekvések sikerétől. Mivel Szerbia Oroszország felé kezdett fordulni, Kállay úgy értékelte, hogy a boszniai katolikus elemek jobban gravitálnak majd egy erősebb horvát birodalomrész felé, és szükséges lesz a Nemzeti Párttal való kompromisszum. Kállay osztozott az uralkodó kételyeiben a német liberális elemek hűségét illetően, és támogatta azokat a köröket, akik a szlávokat is meg akarták nyerni a birodalomnak. A föderalista körök jelöltje Lónyay lett volna – amennyiben Andrassy megbukik. Lónyay pedig egyre inkább arról értesült, hogy a szerb kormány mindent el akart követni a Nemzeti Párttal való megbékélés megakadályozására, s készültek az 1872-es horvát választások befolyásolására.⁴⁵⁷

A föderalista tervek azonban csakhamar megghiúsultak, és a dualista álláspont maradt a mérvadó – annak minden külpolitikai elemével együtt. Az október 20-i minisztertanácson – Lónyay közbenjárására – Andrassy Beusttal együtt érvelt Hohenwart és a galíciai autonómiaért felelős tárcanélküli megbízott, Kazimierz von Grocholski ellen. A magyar miniszterelnök

⁴⁵⁶ Érvei azonban nagyjából megfeleltek a közös pénzügyminiszter már korábban kifejtett érvelésének (GYÖRGY 2016. 120–121).

⁴⁵⁷ RESS 2004. 199–204.

később egy kisebb minisztertanácson is amellet érvelt, hogy a cseh kísérlet veszélyt jelenthet Magyarország déli határain élő nemzetiségek forrongásai miatt, így a kérdést végül Ferenc József döntötte el. Hohenwartot megkérte a tervezet átdolgozására, majd a föderalizálási kísérlet az október 25-én lemondását beadó Hohenwart miatt kudarcot vallott. Miután a Rieger által vezetett ócseh vonal elbukott, helyükre a radikális ifjúcsehek kerültek, s ezt követte a magyar és német elemek belpolitikai dominanciája.⁴⁵⁸ A csehek számára nagyobb mozgásteret biztosító belpolitikai környezet tehát megváltozott, a külpolitikában pedig az orosz–német egyetértést felbomlasztani kívánó, Beust által képviselt politika zsákutcába került. Beustot mégis meglepetésként érte, amikor 1871 novemberében Braun államtanácsos az uralkodó nevében lemondásra szólította. Korábbi kudarcai, ha nem is okozták Beust bukását, a közvetlen indokot a Hohenwart-válságba való közvetlen beavatkozása szolgáltatta, mellyel súlyos bizalmatlanságot idézett elő az udvarban.⁴⁵⁹ Az uralkodónak egy olyan emberre volt szüksége, aki érvelésével meg tudta védeni a dualista berendezkedést, és a német helyzetre vonatkozó megfelelő külpolitikai elképzeléseivel potenciálisan változást tudott elérni a Monarchia számára. 1871. november 14-én így Andrassy Gyulát nevezte ki az uralkodó a *Ballhausplatz* élére.

E fenti eseménysorozat jól demonstrálja, hogy Andrassy már miniszterelnökként szinte párhuzamosan ügyelt a Monarchia keleti ügyeire, miközben Beust támogatta Andrassy kétkulacsos politikáját.⁴⁶⁰ Andrassy utódaihoz képest is páratlan informális hatalommal bírt az uralkodó felé, és befolyásolta a Monarchia alkotmányos sorsának alakulását. Már miniszterelnökként tanúbizonyságot tett külpolitikai kvalitásairól, hiszen a szerb-horvát viszony agresszív rendezésével demonstrálta a Monarchia lehetséges külpolitikájának jövőbeli területét, a porosz–francia háborúban megóvta a birodalom semlegességét és integritását, végül demonstrálta a Hohenwart-válság alatt ”kancellári” kvalitásait, és hogy képes megvédeni a dualista alkotmányos berendezkedést. Arra a kérdésre, hogy Andrassy és Beust között létezett-e bármiféle nyílt rivalizálás, nehéz egyértelmű választ adni. Egykori bizalmasaként Kónyi Manó írt tanulmányt a grófok közötti ellentétről, a legtöbb forrásból dolgozó családi történész, Wertheimer Ede munkája pedig csak erős forráskritika mellett olvasható.⁴⁶¹ Amit biztosan

⁴⁵⁸ GYÖRGY 2016. 115, 121–124; DIÓSZEGI 1998. 122–124, 130–137; HALECKI 1995. 220.

⁴⁵⁹ DIÓSZEGI 1998. 150–151; DECSY 1979. 112; HEGEDŰS 1938. 72–95; WERTHEIMER 1910A. 769–772.

⁴⁶⁰ ARMOUR 2016. 39–40, 140–145. Ezért viseli címében Armour könyve az 1867 utáni külpolitika részeként ismertett ”magyar faktort” (ARMOUR 2016).

⁴⁶¹ Lásd: Kónyi Manó: Beust és Andrassy. 1870-ben és 1871-ben. (I.). *Budapest Szemle*, 1890, 160. sz. pp. 1–33, Wertheimernél több spekuláció is olvasható. Egyrészt a fondorlatos osztrák Beust igyekszik Andrassyt nevetségessé tenni (ilyen pillanat például amikor közös lovaglásuk alkalmával rózsát ad Andrassynak a béke jeléül, aki azt földre hajítja), Lónyay megpróbálja röpiratok sajtóközlésével Andrassyt a külügyi székbe helyezni, magának pedig a miniszterelnöki széket kiharcolni (WERTHEIMER 1910A. 705–706, 748–782).

tudunk, hogy kortársai szerint miniszterelnökként szívesebben foglalkozott külügyekkel, mint belügyekkel, hiszen a birodalom kihívásait a világpolitikában látta. Beust utólag megírt memoárjában részben Andrássyt tette felelőssé sikertelen külpolitikájáért.⁴⁶²

A szakirodalom a Beust-féle külpolitika németbarát orientációját az 1871. május 18-i felségfolyamodványhoz köti, és Andrássyval jött el annak csak kismértékű változása a három császár egyezményének létrejöttével, és a „közbeékelődés” politikájával, ami az oroszokat is bevonta a játszmába.⁴⁶³ Továbbá levonható az a megállapítás, hogy Andrássy minden vélt ellentét ellenére, sőt a fentebb említett magyar külpolitikai célok ellenére részben folytatta az elődje által lefektetett keleti politikán túl a centralizáló kabinetpolitikát is. Ez azt jelentette, hogy a kancellárhoz hasonló hatalom jutott közös külügyminiszterként a kezébe. Beust programja nyolc nappal az 1871. május 10-i frankfurti békét követően látott napvilágot, melyben a császárt nem memorandumban kérte a program jóváhagyására, csak szentesítést kért ahhoz. Az új német állam melletti külpolitikai orientációt a császár május 25-én jóváhagyólag tudomásul vette. A felségfolyamodvány eredménye tulajdonképpen a külügyminiszter és uralkodó jelenlétében zajló katonai konferenciák felértékelése volt – itt dőlt el a továbbiakban a birodalmi külpolitika. Ezzel párhuzamosan a minisztertanácsok a katonai párt erejének köszönhetően tájékoztató fórummá degradálódtak.⁴⁶⁴ Beust külpolitikai programadó munkájának eredményét és a fórumok hangsúlyának eltolódását jól mutatja, hogy elnöklete alatt közel 12 külpolitikai és 39 hadügyi témájú minisztertanács zajlott (összesen 212-ből), addig Andrássy elnöklete alatt (114-ből) csak 4 külpolitikai, 8 hadügyi (ellenben 61 költségvetési témájú).⁴⁶⁵ Valójában inkább Ferenc József elképzeléseit láthatjuk ezekben a döntésekben megnyilvánulni. Ress Imre hívta fel a figyelmet tanulmányában a Heinrich Lutz történész által bécsi levéltárban talált és Andrássynak tulajdonított dokumentumra, melyben Andrássy pontokba szedte programjának Ausztriára vonatkozó alapelveit, és amelyben a koncentrált kormányzás szükségességét fejtette ki. Ress ugyan az Andrássy-politikába beleillőnek találta a programot, cáfolta, hogy azt Andrássy írta volna. Andrássy inkább meg akart felelni az uralkodónak és egyúttal létrehozni a pánszlávizmus elkerülését segítő lengyelpolitikát.⁴⁶⁶ A külpolitikai program is így valószínűbb, hogy az uralkodótól származott, valamint a katonai körök hagyták jóvá Andrássy részben Beusttól eltérő programját 1872

⁴⁶² DECSY 1979. 20–21, 42; DE WORMS 1887. 291–295.

⁴⁶³ Lásd: DIÓSZEGI 1987. 23–26, 123, 127, 149.

⁴⁶⁴ SCHMIDT 1992. 23–28; SOMOGYI 1996. 118–119; LUTZ 1972.

⁴⁶⁵ SOMOGYI 1996. 70.

⁴⁶⁶ RESS 2007A. 534–537; vö.: TEFNER 2004. 50–52, 57.

tavasán.⁴⁶⁷ Ezt alátámasztja, hogy Tefner Zoltán tanulmányában egy később keletkezett 1885-ös dokumentumról számol be, amelyben Andrassy az uralkodó ötletének tulajdonítja az orosz és német fél közé ékelődő Monarchia háromszög-politikáját.⁴⁶⁸ Andrassy a császártól eredeztetett külpolitikai programját a következőképp összegezte: „(...) *Ma azonban a dynastia, Magyarország és az összes birodalom érdekei annyira azonosak, hogy nem lehet ama factorok egyikének szolgálni a nélkül, hogy mind a háromnak ne szolgáljon az ember.*”⁴⁶⁹ Nehéz tehát elválasztani mi volt Andrassy politikája, és mely gondolatok származtak az uralkodótól. Hogy szemléltessem a gróf mennyire volt ura saját külpolitikájának, a fentebb említett dokumentumot két másik – véleményem szerint kulcsfontosságú – dokumentummal szeretném a disszertáció későbbi fejezeteiben árnyalni.⁴⁷⁰

A külpolitikai döntéshozatal fontos szférája a bürokrácia és a külügyminisztérium, valamint a diplomáciai kar kötelékébe tartozó személyek.⁴⁷¹ Ahogy Somogyi Éva azt megjegyezte a dualista állam bürokráciáját vizsgáló monográfiájában, a dualizmus egyfajta cezúrát jelentett a hivatal életében is.⁴⁷² Beust 1867–1868-as szervezeti reformjai túlmutattak a kancellári pozíció létrehozásán: a hivatali reformok célja egy modern, európai államgépezet létrehozása volt, amely szolgálja a mindenkori külügyminiszter németpolitikáját és balkáni külpolitika céljait.⁴⁷³ A külügyminisztériumi és diplomáciai szolgálatra jelentkezőknek már 1851-től előírták a jogi végzettséget a Monarchia valamely egyetemén, 1869-től pedig bevezették a diplomatavizsgát.⁴⁷⁴ Fontos volt, hogy a reformokat követően már polgári származású személyek is különböző tisztségeket tölthettek be a külügyminisztériumban. A minisztérium bonyolította a politikai képviseleti ügyeken túl a konzuli-állampolgári feladatokat is. Az apparátus így egy politikai, egy adminisztratív és egy – 1877-ben létrehozott – külkereskedelmi szekcióból állt. A reformokkal a diplomáciai szolgálat is hivatallá vált, a

⁴⁶⁷ Lásd: TEFNER 2004. 73–74; SCHMIDT 1992. 36.

⁴⁶⁸ TEFNER 2004. 62, 35-ös jegyzet: Haus- Hof- und Staatsarchiv. Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K 19. Andrassy Gyula – Ferenc Józsefnek, 1885. november 24.; lásd még: DIÓSZEGI 1998. 149.

⁴⁶⁹ LEDERER 1893. 536.

⁴⁷⁰ Andrassy fennmaradt naplótöredéke: HU-MNL-OL-P4, (1. kisdoboz) 16/a, nr.1. – Tárgyalás Bismarckkal és Bülowval, 1875. május; UCL SSEES KON 13: Dóczy Lajos levele Kónyi Manóhoz 1890. március 12., ill. Dóczy Lajos levele Kónyi Manóhoz 1893. augusztus 14.

⁴⁷¹ Dolgozatomban magától értetődőként kezelem a bürokrácia fogalmának weberi kritériumait. Ezek a következők: alá- és fölérendeltségi viszonyok, az elvégzett munka nagyfokú specializálódása, a beosztásokra és személyek szintjére lebontott szabályrendszer, a személytelen, indifferens interperszonális kapcsolatok, a személyzet kiválasztása és előléptetése, a teljesítmény elbírálásának professziója, a tevékenység és rutin szabályozása (ZIPRIÁN–DEME 2007). A téma okán a disszertációban nem foglalkozom a bürokráciakutatás eredményeivel. Lásd például WEBER 1997. 37–43, vagy a Merton és Weber megállapításait veséző CROZIER 1981. 269–293.

⁴⁷² SOMOGYI 2017. 44.

⁴⁷³ RUMPLER 1989. 30.

⁴⁷⁴ SOMOGYI 2017. 128–134.

korábbi, arisztokrata vagy nonnyugvó külképviseleteket Beustnak köszönhetően felváltották a professzionizált követségek. A Monarchia megkülönböztetett követségeket (*Gesandtschaft* – például Cetinje) és nagykövetségeket (*Botschaft* – általában fővárosokban, például London, Berlin). A tisztségviselők bérezésének kialakítása, a polgári osztály felé nyitás, a hivatalok és magánháztartások elválasztása, más szóval a modern bürokrácia kialakítása sok tekintetben beleillett a dualista állam alkotmányos kiépülési folyamatába.⁴⁷⁵

A kiegyezést követő reformok egyebek közt létrehozták a különálló osztrák és magyar osztályokat és az azokhoz tartozó politikai osztályfőnöki tisztségeket. Paritás alapján egyre több magyar került egyúttal a közös külügyminisztérium kötelékébe. Magyarországon Andrassy hangoztatta, hogy államtitkár jelölteket vártak a külügybe, a választás pedig Andrassy bizalmasára, báró Orczy Bélára esett. Egyidőben elkezdődött a magyarok alkalmazása a közös pénzügyminisztériumban. Jól mutatja a magyar külügyminiszteri pozíció alakulását, hogy azt ekkor tulajdonképpen a király személye körüli miniszter és minisztérium testesítette meg, s ebből a minisztériumból kerültek ki a közös külügyminisztérium munkatársai. A kiegyezés után a magyar miniszterelnök bonyolította a két birodalomfél minisztereinek érintkezését, így a tisztség tulajdonképpen a királyhoz való követséget szimbolizálta, valós feladata azonban bizonytalan maradt.⁴⁷⁶ 1868-ban 12 magas rangú, III. és IV. fizetési osztályba tartozó tisztségviselő⁴⁷⁷ volt magyar „honos”.⁴⁷⁸ A kezdetben idegenként kezelt Orczy mellett a magyar oldallal szemben egy igen tehetséges osztályfőnököt is felemelt Beust, méghozzá Leopold Hofmann. Hofmann jogot tanult, tisztségviselői pályára lépett az 1850-es évek elején, majd 1858-ban habilitált Thun kultuszminiszter segítségével. 1866-tól Beust jobb keze volt: tárgyalt az osztrák miniszterekkel, ő volt a kancellár összekötője Ausztriával. Orczy ezzel szemben csak igen nehezen nyerte el a külügyminisztérium munkatársainak bizalmát, minthogy úgy vélték Andrassyval kettős játékot játszanak, és csak a delegációs ülések fordításával vívta ki Beust rokonszenvét. Orczy hatékonyan szerelte le a magyar delegációk panaszait és tette elfogadhatóvá a mindenkori külügyminiszter álláspontját.⁴⁷⁹

A külügyminisztérium politikai és elnöki szekcióhoz tartozó osztályai ekkortól kiemelten foglalkoztak a közös minisztertanáccsal kapcsolatos teendőkkel (I. osztály) és

⁴⁷⁵ SOMOGYI 2017. 46–47, 49–59.

⁴⁷⁶ SOMOGYI 2017. 21–25.

⁴⁷⁷ Név szerint Somogyi ennél kevesebbet említ: Wilhelm Freiherr Conrad von Konradshaim, Johann Falke von Lilienstein, Vavrik Gábor az egyetlen magyar nemzetiségű, Weninger Vince, Mérey Kajetán és hozzá két meg nem nevezett fogalmazó, Orczy Béla, Érkövy Adolf, és Szerdahelyi Vince került említésre (SOMOGYI 1996. 30–31).

⁴⁷⁸ SOMOGYI 1996. 26–32; RUMPLER 1989. 68–70.

⁴⁷⁹ SOMOGYI 1996. 45–48; 81–83; WERTHEIMER 1910A. 695–701.

titkosrendőrségi (II. osztály), valamint sajtóügyekkel (III.). Andrassy az elnöki osztály kivételével több ízben átalakította a minisztériumot: 1872-ben, valamint 1876–1877-ben az említett külkereskedelmi szekció létrehozásakor. Az Andrassy-féle reformokkal egyidejűleg Hofmannból közös pénzügyminiszter lett, helyét Calice báró vette át, a harmadik osztály osztályfőnöke pedig az Andrassyról visszaemlékezéseiben értekező szlovén származású báró Josef Schwegel (1836–1914) volt. Schwegel eredetileg paraszti származású, saját tehetségén felemelkedett hivatalnok volt, aki 1873-ban váltotta Gagernt a még első osztály alá betagozódó minisztériumban. A harmadik osztályt Andrassy külön kérésére hozták létre, miután az uralkodónak írt hosszú felterjesztésben megindokolta annak szükségességét. Schwegel emlékiratai szerint a pozícióban legfőbb feladata a nemzetközi hajózási és kereskedelmi szerződések megkötése volt.⁴⁸⁰

Andrassy sok magyart vitt a közös minisztériumba, mint például Péchy Imrét, Okolicsányi Sándort, Gömörly Antalt, Tallián Dénest és Gombos Gregort. A magyarok meghatározó szerepet töltöttek be az Andrassy-korszakban a külügy életében. Már Beust idején is szolgálták a minisztériumot olyan nagyformátumú diplomaták, mint az Osztrák Birodalom londoni diplomatájaként tizennyolc évet szolgáló gróf Apponyi Rudolf (1812–1876), vagy a lojalitásában megingathatatlan, oroszokkal való tárgyalásai miatt „muszkavezetőként” ismertté vált gróf Zichy Ferenc, aki 1874-ben Emanuel von Ludolf konstantinápolyi nagykövetet váltotta állomáshelyén. Volt olyan, aki ismét Andrassy hivatala alatt kapott szerepet, mint a Berlinben szolgáló gróf Károlyi Alajos. A hivatalnokok császárhű, nemzeti és egyéb identitásának sajátos keveréke sosem lépett túl a dinasztiahűség szilárd alapjain. Az arisztokrácia társadalmilag is messzebb volt a nacionalista illetve teljes népképviselési elvektől, viszont bármilyen háttérből érkezett az adott hivatali tisztviselő bármely hivatali osztályhoz, a bécsi bürokrácia képviselte az összbirodalmi (szupranacionális) identitást egészen az első világháború végéig. A közjogi problémák, a nemzeti paritás és identitás kérdései csak az Andrassy-korszak után, a századfordulóhoz közeledve, Thallóczy Lajos⁴⁸¹ és Burián István⁴⁸² hivatali karrierének csúcán vált égetővé.⁴⁸³ Polgári származású személy volt Schöfer Gyula, Müller László. A fentebb említett személyeken túl muszáj kiemelnünk Andrassy Gyulának – a családhoz a későbbiekben is végtelenül lojális hívét – a bárói címet szerző Dóczy Lajost, aki

⁴⁸⁰ SOMOGYI 1996. 73–74; RUMPLER 1989. 72–75; SOMOGYI 2017. 62–63; SCHWEGEL 1906.

⁴⁸¹ Thallóczy Lajos (1857–1916), történész-politikus, diplomata, az 1898-ban megreformált Keleti Akadémia, akkor már Konzuli Akadémia tanára. Külön érdekesség, hogy a Ballhausplatz, s egyúttal a közjogi kérdések „kézikönyvének” vázlatát próbálta megalkotni a századfordulón.

⁴⁸² Burián István (1851–1922), diplomata, közös külügy- és pénzügyminiszter. A Keleti Akadémia növendéke, majd moszkvai főkonzul, végül Kállay Benjámint utóda a közös minisztériumban.

⁴⁸³ RUMPLER 1989. 89–92; A kérdésnek külön fejezetet szentelt SOMOGYI (2017. 142, 171–222).

nemcsak a gróf sajtófőnöke volt, hanem tartotta a kapcsolatot a gróf magyarországi hátszágával, Falk Miksával és mindazokkal, akik kedvezően befolyásolhatták a hazai közvéleményt.⁴⁸⁴ A *Ballhausplatz* tisztségviselői ráadásul a Monarchia hivatalnokai között is az elithez tartoztak, a századfordulón 6 ezernél is több közigazgatáshoz tartozó állami alkalmazottból alig kétszámjegyű a külügyminisztériumban dolgozók száma, amely az 1870-es években nem haladta meg az ötvenet.⁴⁸⁵

Láthatjuk tehát, hogy a birodalmi bürokrácia vegyes összetételű rendszerében jelentős számmal fordultak elő magyarok, akik közül sokan az Andrássy-korszakban kezdhették karrierjüket. Identitásukat és befolyásukat azonban a gróf személyének szolgálatába állították, s egyúttal az uralkodó személye által azonosulhattak a birodalom érdekeivel. Mindezt a tartományok oldalán a régi hivatástudat, a birodalmi eszme jelentette a *Ballhausplatz* hivatalnokai számára. A császár és az állam összefonódása – amint arra Somogyi is következtet – az állam döntéshozatalának uralkodói szint alatti szigorú hierarchiáját is egyben tartotta.⁴⁸⁶ Mégis, sok esetben, ahogy az a bevezetőben is említettük, a bürokraták és a követségeken szolgáló diplomaták: Orczy és Hofmann az osztályon, a diplomáciai testületben pedig Prokesch-Osten/Ludolf/Zichy (Konstantinápoly), Károlyi (Berlin), és Beust (London) szintjein és képességeiknek megfelelően dőlt el a külpolitikai koncepció sorsa, így szerepük és szintjük megkerülhetetlen. Az információszerzés pedig a konzulok feladata volt (például Kállay – Szerbiában főkonzulként).

A londoni osztrák–magyar nagykövetség már az 1867–1870 közötti időszakban jelentős információs hálózattal és tehetségekben bővelkedő személyzettel rendelkezett. A később meglehetősen jó francia kapcsolatai miatt Párizsba akkreditált magyar arisztokrata, Apponyi Rudolf volt ebben az időszakban a Belgrave Square 18. alatt működő londoni követség vezetője. Személyes kapcsolatai révén olyan nagyformátumú politikusok szimpátiáját tudta megnyerni, mint Gladstone, Lady Salisbury, Odo Russell, Lord Clarendon, Lord Granville, Stratford de Redcliffe.⁴⁸⁷ Apponyi mellett dolgozott tizenegy éven keresztül a sokszor a nagykövetet is helyettesítő Kálnoky Gusztáv (1832–1898), a Monarchia későbbi

⁴⁸⁴ SOMOGYI 2017: 83–84, 104. Ugyan nem közvetlen a hivatalhoz tartozott, hanem Dóczyval és a gróffal ápolta kiváló kapcsolatot a korábban említett gyorsíró/publicista, Kónyi Manó. Szintén Dóczyhoz fűződnek az első, politikai pályafutásról képet alkotó, nekrológ-jellegű írások: „Zur Persönlichkeit Andrassy”, *Neue Freie Presse* 1890. február 23-i száma, „Andrassy und Bismarck” *Neue Freie Presse* 1906. november 25-i száma, „Andrassy Feinde” *Neue Pester Journal* 1908. február 16-I, „Die Fahrt nach Reichstadt” 1909. január 3-i szám.

⁴⁸⁵ RUMPLER 1989. 93–95.

⁴⁸⁶ SOMOGYI 2017. 265–266.

⁴⁸⁷ FRANK 2019. 41–57, 62–63; A felsorolt személyek jelentőségéről lásd a későbbi angol külpolitikával foglalkozó fejezetet.

külgügyminisztere, akit kiemelkedő teljesítménye okán felettese az utód Beust figyelmébe ajánlott. A Belgrave Square személyzetéhez tartozott még Felix von Wimpffen (1827–1882), akit később a Szentszékhez nevezett ki Andrassy, de megjárta Londont Alexander Kielmannsegg a jelentős katonai-tengerészeti tapasztokkal rendelkező gróf is. Nem elhanyagolható a londoni kapcsolatok tekintetében a részletes memoárjait megíró Ernst Edler von Plener (1841–1923), aki Richard Metternich (Klemens Metternich fia) tanítványa volt, s mindannyian baráti kapcsolatokat ápoltak Andrassyval.⁴⁸⁸ A követség személyzetéhez tartozott a későbbi követ Franz Deym gróf, valamint Montgelas⁴⁸⁹ is, akik a diplomácia kevésbé hivatalos csatornáit tartották fenn, illetve politikai ügynöki szerepükben a miniszterek titkáraival és a külügyi állandó altitkárral tartották a kapcsolatot.⁴⁹⁰

III. 2. 3. A Monarchia törvényhozói és végrehajtói fórumai

Az uralkodó befolyásával foglalkozó fejezetben rögzítettük a kiegyezés törvényhozások számára szánt szerepét. Rögzítettük, hogy az uralkodó Magyarországon a parlamentnek felelős kormány útján gyakorolta a hatalmát és a miniszterelnöknek, valamint – az 1867. évi. VIII. törvénycikk értelmében ugyancsak általa kinevezett – minisztereinek a törvényeket ellenjegyeznie kellett. A X. törvénycikk szabályozta az uralkodó és a törvényhozás viszonyát: az uralkodó összehívhatta és megnyithatta az országgyűléseket, elnapolhatta vagy berekeszthette az ülészakokat, feloszlátás esetén pedig három hónapon belül köteles volt új népképviseleti alapon szervezett országgyűlés összehívására. A király jogai közé tartozott még a főrendiház elnökének kinevezése, valamint a törvények szentesítése.⁴⁹¹

Jelen alfejezetnek nem célja a magyar politikatörténet teljes feldolgozása. Részben ugyan ismertettük fentebb az Andrassy-kormányok 1867 és 1870 között elért külpolitikai eredményeit, fontos megemlítenünk, hogy a kiegyezést követően rendkívülinek mondható törvényhozási időszak zajlott az ország életében. A nagy törvényhozói munkát követően feloszlatták az 1865–1868-as országgyűlést, majd 1869. januárban tartottak ezután

⁴⁸⁸ FRANK 2019. 59–62; HU-MNL-OL-P4, (1. kisdoboz) nr. 70. Richard Metternich levele Andrassy Gyulához, 1871. december 19.

⁴⁸⁹ Bár Deym gróf és más említett hivatalnokok életpályája során a londoni poszt a hivatali ranglétrán való felemelkedés egyik állomása volt, Montgelasnak 1880-ban a végállomást jelentette. Már 1876 és 1879 között is önféjűnek tartották, minthogy Disraeli köreivel ápolt túlságosan jó viszont. Az Andrassyt követő Haymerle külügyminisztérium alatt derült fény azonban Montgelas bensőséges viszonyára a londoni bankár körökkel és a Rothschildekkel. Ezért Ferenc József 1880 novemberében Haymerle ellenjegyzése mellett felmentette a bennfentes információkkal kiadásával és spekulációval megvádolt követségi dolgozót (SCHMIDT 1992. 516).

⁴⁹⁰ FRANK 2019. 41; SCHMIDT 1992. 263–268.

⁴⁹¹ CIEGER 2021. 41.

választásokat, legközelebb pedig Andrassy külügyminiszteri kinevezését követően, 1872-ben.⁴⁹² Amíg az első Andrassy-kormány jellemzően alkotmányos és szimbolikus kérdésekkel foglalkozott (a koronázási hitlevél tartalma, a honvédségélyező egyletek, címhasználat, a zsidók egyenjogúsítása, Pest és Buda fejlesztésének kérdése stb.), a második Andrassy-kormány praktikusabb ügyeket intézett. Rendelkezett Fiume kérdésben, a Sugárút kérdésében, a lapok szubvencionálásáról, az Állami Számvevőszék felállításáról, a megyék és községek rendezéséről, és a fentebb kifejtett Határőrvidék polgárosításáról is.⁴⁹³

Az 1867-től 1871-ig tartó Andrassy-kormányok korát követően egy rövidnek mondható belpolitikai válság zajlott le az országban. Miután Andrassy Beust helyére került, a Deák-párt egy karizmatikus vezető hiányában nem tűnt kormányképesnek, és az utódnak szánt Lónyay Menyhért korrupciós botrányba keveredett. Az ellenzék legmarkánsabb formációja, a volt Határozati Párt politikai klánjait (Tisza és Teleki köreit) sűrítő Balközép Párt szintén egyre mélyebb válságba kerül. Kiüresedett a kiegyezés feletti örökös deáki programja, a Tisza Kálmán-féle bihari pontok pedig a dualizmus konszolidációjával elérhetetlen távolságba kerültek. A Balközép mérsékelt szárnya Ghyczy Kálmán vezetésével kivált és a Középpártot alkották 1873-tól, Tisza Kálmán pedig kivált.⁴⁹⁴ Lónyay mindeközben a Deák Pártot és az ellenzéket egyre erőszakosabb eszközökkel akarta féken tartani. Saját embereit akarta elhelyezni az államigazgatás különböző posztjaira, bukása végül annak volt köszönhető, hogy korrupcióval vádolták meg, és képviselőházi botrányba keveredett Tisza jobbkezeivel, a lejárató politikai bulvárt hazánkban meghonosító Csernátorny Lajossal.⁴⁹⁵ A korrupció híre aztán párosult az ország általános pénzhiányával, melynek hátterében az 1873-ban bekövetkezett az utolsó nagy európai kolera járvány állt, amit követett a bécsi tőzsdekrach és az első nagyobb pénzügyi válság Magyarországon. Lónyay miután nem bírta a párt és az országgyűlés bizalmát, elvesztette az uralkodóét is. Bukását követte Szlávy József kormánya, amely 153 milliós államkölcsönt vett fel a Rothschildektől. Érzékelve a nagy gazdasági veszélyt, a magyar politikai elit összetartott: Szlávty 1874 elején Bittó István váltotta, akinek kormányában Ghyczy már pénzügyminiszter lehetett. 1874-ben szigorúbb pénzügyi politikát, megszorításokat helyezett kilátásba a kormányzat, és a válság eszkalációjának megakadályozása érdekében a választójogi törvényt is módosították, melynek hatására csökkent a szavazati joggal bírók aránya a teljes lakosságban.⁴⁹⁶ Kihhasználva a válságot, Tisza

⁴⁹² KOZÁRI 2018. 121–126.

⁴⁹³ KOZÁRI 2018. 78–112, 130–153, 156–165, 178.

⁴⁹⁴ CSORBA 2019. 370.

⁴⁹⁵ CIEGER 2022. 235–244.

⁴⁹⁶ CSORBA 2019. 369–370.

”szögre akasztotta a bihari pontokat”, azaz a kiegyezés ’67-es alapjait elfogadva felkészítette a pártokat a fúzióra, egyúttal magához ragadta a hatalmat. Már korábban azon dolgozott, hogy a meggyengült Deák Párt és a balközépi képviselők szövetségre lépjenek. 1875 márciusában aztán megtörtént a fúzió: megalakult a Szabadelvű Párt, átmenetileg Tisza a belügyminiszteri tárcát kapta, az új, Wenckheim Béla vezette a kormányban. Majd a választások után 1875 októberében elfoglalta a miniszterelnöki pozíciót, s egészen 1890-ig birtokolta azt.⁴⁹⁷ A pártfúzió következtében a baloldal maradék képviselőiből létrejött a Függetlenségi Párt Mocsáry Alajos vezetésével, valamint a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt a Kossuth irányadása mellett dolgozó Irányi Dániel vezetésével. Bár e pártok 1884-ig külön-külön alkották a baloldali ellenzékot, megmutatkoztak a soraikban az olyan szónok és politikus tehetségek, akik nagyban befolyásolták a sajtón keresztül a külpolitikát. Ilyen volt a már említett Mocsáry és Irányi kívül például Simonyi Ernő vagy Helfy Ignác.⁴⁹⁸ A Függetlenségi és a szélsőbal sokáig nem tudott érdemi ellenzéki alternatívát kínálni, s csak a korszakunk végén, 1878-tól az Egyesült Ellenzék tudott érdemi alternatívát felmutatni. A másképp „habarcs párt” gúnynéven emlegetett formációban helyet foglaltak antiszemiták, szociáldemokraták, és régi kossuthisták is. Nagyobb potenciállal rendelkező ellenzékként tekinthetünk a jobboldali Konzervatív Pártra, amelyet egy darabig Sennyey Pál vezetett, majd a rendkívül tehetséges, társadalmi kérdésekre nyitott Apponyi Albert, emelkedett ki a párt soraiból. Apponyi György fia a régi liberalizmuson túl – az angol szociokonzervativizmus alapján – a konzervatív társadalmi berendezkedés alternatíváját kínálta.⁴⁹⁹

Bár a Tisza-korszak valóban bővelkedett a törvényalkotói munkában és a reformokban, nem hallgatható el a korszak történetéből a Tisza-kormány első nagyobb válsága, melyet a gazdasági kiegyezés újratárgyalása és a Nemzeti Bank létrehozásának kísérlete jelentett.⁵⁰⁰ A korszakkal foglalkozó történész, Hegedüs Lóránt helyesen állapította meg Tisza Kálmánról, hogy a Szabadelvű Pártot irányító egykori politikai ellenfél Andrassy biztos támaszának számított a belpolitikai fronton. Stabilizáló szerepet töltött be az ellenzékkal szemben, a lehetőségekhez mérten pedig védte a közös külügyminisztert a kritikáktól.⁵⁰¹ Ezáltal a miniszterelnök nemcsak a régi Deák-párt híveinek hűségét szerezte meg, hanem cserébe Andrassyt szívességekre is kérte. Jó példa erre, mikor a közös külügyminiszternek azért írt levelet, hogy a hivatal az ellenzék által felbujtott diáktüntetőket küldöttségétől tagadja meg a

⁴⁹⁷ KOZÁRI 2003. 238–255.

⁴⁹⁸ CSORBA 2019. 368; SÁNDOR 2010. 88–89, 92–93.

⁴⁹⁹ CSORBA 2019. 370, 374.

⁵⁰⁰ KWAN 2013. 83.

⁵⁰¹ HEGEDÜS 1938. 163–169; KWAN 2013. 93.

törökországi kiutazás lehetőségét.⁵⁰² Azzal ellenben, ahogyan az Andrássy miniszterelnökség idején a törvényhozásban és kormányban megvolt a potenciál a külpolitika alakítására, úgy a Tisza-kormány az általunk vizsgált időszakban inkább Andrássy jobbkezeként működött.

Magyarország kapcsán a mai napig vitatott az ország külpolitikai „súlyának” megítélése.⁵⁰³ A politika minden szegmensét átfogó alkotmányos kihívásra csak a Szabadelvű Párt látványos kudarca esetén került sor, így csak a jóval később bekövetkező, 1905–1906-os „darabontkormány” válságához kötjük Ferenc József és a magyar törvényhozás erőpróbáját. Először is fontos különbség volt a két birodalomrész között, hogy bár a törvényhozás két háza által elfogadott törvényeket az uralkodó szentesítette, a szentesítést sosem tagadta meg.⁵⁰⁴ Ameddig a liberális magyar érdekek a dualizmus hasznára voltak, és a birodalmi egység érdekeivel összhangban léteztek, addig joggal tűnt úgy a föderalistáknak és az általuk hátrahagyott iratanyagokra támaszkodó történészeknek, hogy a magyar elit érdekei érvényesülnek.⁵⁰⁵ Mint láthattuk Andrássy példájából, a mindenkori magyar miniszterelnökök volt valamennyi mozgástere a külpolitikai kérdésekben. Ráadásul a közös minisztertanácsok révén létezett egyfajta vétómechanizmus is, melynek köszönhetően közel sem volt abszolutisztikus jellegű a Monarchia döntéshozása.⁵⁰⁶

A magyar törvényhozás által használható eszközök (például a közös miniszter delegációk útján való leszavazása) afelé mutat, hogy a dualizmus (és a delegációk) történetében valóban többségében a '67-es alapon politizáló kormánytöbbség⁵⁰⁷ akarata érvényesült.⁵⁰⁸ Az interpellációk megvalósulása viszont árnyalják az összképet, és jelzik, hogy az alkotmányos fék szerepét betöltő eszközök csak „elméletben” álltak a magyar fél rendelkezésére. A magyar érdekek pedig leginkább a '67-es kormánytöbbség révén a hatalmi hierarchiába betagozódtak. Az uralkodó párt inkább egyfajta szűrő szerepét töltötte be, semmint a magyar érdekek tolmácsolását képviselő politikai erő lett volna. Különösen jól szemlélteti ezt annak példája,

⁵⁰² HU-MNL, X, PA X689 (mikrofilm), 1794, 103. Tisza Kálmán Andrássy Gyulának, 1877. január 3.

⁵⁰³ A legelső, a kiegyezés keretein belül Magyarország felemelkedését vizionáló történészek Josef Redlich és Viktor Bibl voltak Hanák Péter szerint (HANÁK 1971. 903), aki hosszasan taglalja e kérdéskör alapproblémáit és historiográfiai múltját. Hanák eredményeit vitatja legújabbban SCHWARCZWÖLDER (2021B. 78–105).

⁵⁰⁴ SOMOGYI 1996. 169–171; SCHWARCZWÖLDER 2018. 31.

⁵⁰⁵ Később, ahogy Hanák Péter fogalmaz, „*A földbirtokos-dzsenti vezető réteg liberális nacionalizmusa fokozatosan konzervatív elemekkel telítődött (...)*” (HANÁK 1971. 928), később – minthogy a nemzeti érdekek távolabb kerültek az alkotmányos monarchia kereteitől – a dualizmus egykori támaszát jelentő magyar elit merev nacionalizmusával a rendszert destabilizálta.

⁵⁰⁶ SCHWARCZWÖLDER 2021B. 85; HANÁK 1971. 927. Itt Hanák Georg Franz, Hugo Hantsch, és Erich Zöllner munkáira hivatkozik.

⁵⁰⁷ A '67-es alapon politizáló kormánytöbbség alatt értendő, hogy Magyarországon a Deák-párt kezdeti válságát és az 1905–1906-os belpolitikai válságot leszámítva a Szabadelvű Párt alakíthatott kormányt, majd a Függetlenség Párt is programváltoztatásra kényszerült a századforduló válságát követően, végül pedig 1910-től a Tisza István-féle Nemzeti Munkapárt volt az uralkodó támasza Magyarországon.

⁵⁰⁸ SCHWARCZWÖLDER 2021B. 88.

ahogy 1877-ben Tisza Kálmánnak az orosz–török háborúra és boszniai okkupációra vonatkozó július 1-jei parlamenti beszédét követően (melyben a magyar közvélemény számára fontos balkáni rendezés is említésre került), a vita elmérgesedésétől tartva a parlamentet egyszerűen feloszlatták.⁵⁰⁹ A külpolitikai interpellálás ekkor ugyan rendelkezésre állt, a döntéshozás azonban nem a magyar politikuson múlt, s inkább a '67-es magyar elit – főleg Andrássy és így az uralkodó, Ferenc József akaratának megfelelően cselekedett – semmint a pillanatnyi magyar érdekek érvényre juttatása játszotta volna a fő szerepet politikájában.

Összességében a magyar elem nagyobb érdekérvényesítési potenciálját hangoztató tézisek ellen szól a tény, hogy a külpolitikai döntéshozásban az uralkodó a közös ügyek terén szinte abszolút hatalommal bírt – ha valóban közvetlen érdeke vagy akarata fűződött egy adott üggyhöz.⁵¹⁰ A prerogatív hatalom kizárólagos birtoklása mellett ugyanis árnyalja a képet, hogy döntéseit nem egyedül, minden körülménytől és személytől elszigetelve hozta meg, hanem kiterjedt szakembergárdájára és a birodalom bürokratikus gépezetére támaszkodva. A külpolitikai elemzés által megkülönböztetett színtereket elkülönítve belátható, hogy inkább kiegészítik egymást a döntéshozás színterei. Amennyiben konfliktusra került sor azok között, úgy az uralkodóra hárult a döntés véglegesítése.

A Lajtán túlt, azaz a Magyarországon kívül eső birodalomrészt tekintve, a liberális korszak egy csaknem 12 éves időszakot ölelt fel. Ez volt a német liberálisok pártjának, az Alkotmánypártnak a kora. A kiegyezést követő időszakot a kezdeti liberális optimizmus jellemezte, Karl von Auersperg (1867–1868) és Eduard Taaffe (1868–1870) vezetésével, majd a Potocki és Hohenwart kormányok válságos periódusa (1870–1871), végül annak az Adolf Auerspergnek (1871–1879) a kormányzását kell megemlítenünk, aki a dualizmus támasztékául fenntartotta a német liberális hegemoniát a Lajtán túli törvényhozásban. Ezt az évtizedet végig kísérte Eduard Herbst (1820–1892) tevékenysége, aki kiváló jogásznak bizonyult – egyes körökben az "osztrák Deákként" emlegették –, egyúttal pedig a liberális centralista program keresztülvitelén dolgozott, egészen az Alkotmánypárt bukásáig. A bukáshoz jelentős részben hozzájárult, hogy Herbst az Alkotmánypárt sorsát egy alkotmányos elvi kérdéshez kötötte. Herbst és párttársai úgy vélték, hogy az ország külpolitikájának meghatározását az uralkodó helyett a törvényhozás számára kell fenntartani.⁵¹¹ A dualista rendszerben a törvényhozások részéről – mint ahogyan azt a magyar példánál azt ismertettük, egy lehetséges módja volt a kontrollnak: a birodalomfelek döntéshozásaiból küldött delegációk interpellálhatták a közös

⁵⁰⁹ MENYHÁRT 1966. 54–55.

⁵¹⁰ HANÁK 1971. 903–905. Az önálló magyar külpolitika tárgyában vö.: SCHWARCZWÖLDER 2021B. 95.

⁵¹¹ KWAN 2013. 14–17, 67, 93, 100.

minisztereket egyes kérdésekben, s ekképp az uralkodó által kézben tartott külpolitikai folyamatra is befolyást gyakorolhattak.

Annak érdekében, hogy ismerjük a törvényhozásban és delegációban hogyan képviselhette az Alkotmánypárt az osztrák liberális és nemzeti érdekeket, úgy szükséges felvázolnunk a párt rövid történetét. A francia forradalom nyomán keletkező liberális eszme 1848-ra elérte Közép-Európát, s így a Habsburg Birodalom népeit is. Ausztria politikai elitjét már a napóleoni háborúk óta vegyes identitással ruházta fel a nemzeti-liberális politikai gondolat: ugyan a birodalom már a 18. századtól kezdve sajátságos, megkülönböztetett státusszal bírt a volt Német-római Birodalom más németajkú területeihez képest, az államvezetést is megtestesítő polgári elitnek kellett kiszolgáltatnia a forradalommal szembe helyezkedő császárságot és a birodalmi eszmét. A németiséghez való tartozás gondolata így a polgári elit sajátja maradt, és összekapcsolódott a birodalom német jellegének kihangsúlyozásával, továbbá a Habsburg kultúrmisszióval. Mindezzel párhuzamosan egy sajátságos, nem-német birodalmi patrióta identitás is kialakult.⁵¹² A nemzeteszme egyik forrása tehát a jozefinista állameszmébe vetett hitből fakadt, nevezetesen, hogy a Habsburg állam bürokráciája és vezetése német nyelvű, a másik forrása pedig a német nyelvterületekről beszivárgó kulturális vívmányokból fakadt.⁵¹³ Utóbbit jól szemlélteti a liberális Anton von Schmerling nyilatkozata 1848 karácsonyán, melyet Somogyi Éva idéz a korszakról írt monográfiájában: „*Engem eltöltött annak felemelő érzése, hogy német lehetek, de egyetlen pillanatra sem feledkeztem meg arról, hogy mindenekelőtt osztrák vagyok. (...) számomra az életben mindig a legfontosabb az osztrák állam egységének megőrzése volt. Ausztriának, amint ezer éve volt, nagyhatalomnak kell maradnia.*”⁵¹⁴ Az osztrák–német hegemoniát szem előtt tartó politikusok értékrendjét így a következő értékek határozták meg: felvilágosodás, centralizmus, szekularizmus (és az ahhoz tartozó összbirodalmi *Gesaamtstaat* eszme). Az osztrák liberálisok számos klikkre oszlottak a kisebb kérdésekben⁵¹⁵, a nagyobb kérdésekben pedig leginkább a közös minimum vezérelte őket: szemben a császári abszolutista törekvésekkel az alkotmányosság fenntartásáért küzdöttek⁵¹⁶ és a liberális államon belüli osztrák–német hegemonia fenntartásának gondolata vezérelte őket. Hittek abban, hogy kultúrmissziót teljesítenek a térségben a német nyelv terjesztésével, az állam keleti területekre

⁵¹² STEHLER 2005. 233–235.

⁵¹³ KWAN 2013. 21.

⁵¹⁴ SOMOGYI 1981. 13–14.

⁵¹⁵ 1861-ben például három részre oszlottak a birodalom alkotmányos átszervezésének kérdésben: a Giskra vezette liberális reformistákra, a Herbst-féle föderatív átszervezést ellenző unionistákra, és a Kaiserfeld-féle lokális föderalistákra (KWAN 2013. 42).

⁵¹⁶ Innen ered elnevezésük is: *Verfassungspartei*, avagy Alkotmánypárt.

történő expanziójával, s ez garantálja a birodalom népeinek civilizálását a régióban. Ugyanakkor tartottak a pánszláv, abszolutista és klerikális törekvésektől, s sok esetben defenzívába szorultak azokkal az elemekkel szemben, melyek – igazolva félelmüket – 1879-ben a bukásukat okozták: a cseh, konzervatív és klerikális Reichsrat képviselőkre támaszkodott a későbbiekben Ferenc József.⁵¹⁷ 1867 után a kultúrmissziót a következőképp foglalta össze a párt egyik nagyhatású politikusa, Moritz von Kaiserfeld: „*A kulturális elemei által az egyik félnek, úgy, ahogy a kulturális követelményeinek a másik fél által, [a Monarchia] Nyugat-Európa felé mutat. (...) Ausztriát újra el kell hogy ismerjék mint szükségszerűséget, nemcsak azért, hogy teljessé tegye Közép-Európa államrendszerét, hanem abból a szükségből is, hogy a népvándorlások maradékainak népei ebben a Birodalomban megtalálhatják szabadságukat és jövőjüket.*”⁵¹⁸

Zachar József 1981-ben írt, úttörő munkájában ismertette az osztrák Alkotmánypárt történetét, melyből feltárulnak az olvasó számára a Lajtán túl politikai erőviszonyai. 1848 márciusában a konzervatív Metternich bukását követően Franz Anton von Kolowrat gróf és Hermann Pillersdorf báró nevei által fémjelzett kormány került hatalomra Bécsben. A politikai erők között ekkor még a mérsékeltabb, de az udvarral együttműködésre hajlandó liberálisok is megmaradtak. A liberálisok követeléseit és tevékenységüket egy alkotmányos monarchia létrehozása inspirálta, melynek megfelelően kétkamarás törvényhozást, népszuverenitást, választói jogi reformot és sajtószabadságot szántak a Habsburg Birodalom valamennyi Magyar Királyságon kívüli területeinek, a Lombard-Velencei Királyságtól Bukovináig. A német–osztrák liberális erők sikerrel vívták ki ekkor célkitűzésüket, az alkotmányt. Mozgalmuk demokratikusabb szárnya azonban a szociális egyenlőségért és a német egységért kívánt harcba szállni, s így az össznémet érdekeket képviselő frankfurti parlamenttel tartottak kapcsolatot. Később, 1849 nyarán a forradalmi erők bukásával és az olmützi oktrojált alkotmány életbelépésével még nem adták fel a harcot, hiszen Schmerling még helyet kaphatott a Schwarzenberg vezette új kormányban. 1851. augusztus 20-án azonban felfüggesztette az uralkodó az alkotmányt, a szilveszteri pátenssel pedig formálissá degradálta a miniszteri ellenjegyzést. Bruck személyében a birodalom pénzügyét rendezendő, ugyan 1855-ben átmenetileg visszatértek egy rövid időre a politikai vezetésbe a liberálisok, kudarca után azonban a liberális elit csak a megszerzett gazdasági kulcspozíciók és az eliten belüli német–osztrák hegemonia megerősítésére fordították erőiket.⁵¹⁹ 1859 és 1861 között világossá vált a

⁵¹⁷ KWAN 2013. 6, 8–13, 19–23, 31.

⁵¹⁸ Idézi KWAN 2013. 62.

⁵¹⁹ ZACHAR 1981. 11–14, 17–19.

birodalom mindkét részében, hogy az államháztartás katasztrofális pénzügyi helyzete miatt az uralkodó engedményekre kényszerül majd és elkerülhetetlen lesz a visszatérés valamiféle alkotmányos állapothoz. Az 1860. október 20-i (októberi) diploma kibocsátásával hamar bekövetkezett a változás: lehetőség nyílt ismételten a konzervatív erőkkel szemben folytatott politizáláshoz. A pénzügyi kudarcok és az amiatt erőtlen dinasztia végül a liberálisokkal való együttműködésben volt érdekelt. Az új alkotmányos dokumentum, a februári pátenst ennek a kooperációnak az eredményeként látott napvilágot. A Schmerling-kormány utat engedett a dinasztikus-abszolutista centralizmusnak, s egyúttal a liberális centralistáknak, akik az osztrák–német hegemoniát az egységes birodalomban látták megvalósulni. A hatalom továbbra is az uralkodó kezében maradt, s így a valós alkotmányos berendezkedés az osztrák–magyar kiegyezésig még váratott magára.⁵²⁰

Miközben Belcredi és kormánya a szláv politikai körökre és a konzervatívokra támaszkodva tartotta meg a hatalmat, (Beust kancellárhoz hasonlóan) azon dolgozott, hogy az 1861-től ellenállást tanúsító magyar liberálisokat különböző kompromisszumok révén kiengesztelje. Ez azt a célt szolgálta, hogy biztosítsák a birodalom magyar hátországát egy közlő porosz–osztrák háború esetére. Az osztrák liberális erők – félve hegemoniájuk elvesztésétől – szerveződésbe kezdtek, s a német többségű tartományokban az alkotmány felfüggesztése miatt tiltakozó feliratokat fogadtak el. A Belcredi-kormány viszont át sem akarta ezeket venni. 1866 januárjában újabb választásokat bonyolítottak le, s mivel a háborús összeomlás után a kormány helyzete megingott, a cseh és magyar politikai *status quo ante* álláspontjainak figyelembevételével az Alkotmánypárt képviselői egy lehetséges kompromisszum és a liberális centralizmus érdekében tettek lépéseket. Külpolitikai elképzeléseiket tekintve sokkhatásként érte őket a königgrätzi csatavesztés s az, hogy kiszorultak a német egység rendezéséből. Egyúttal Belcredit okolták azoknak a centralista követeléseknek a figyelmen kívül hagyásával, amelyek által hatékonyabban meg lehetett volna szervezni a birodalom fegyverkezését.

Az 1867. január 2-i pátenssel megnyílt a lehetőség a liberálisok előtt, hogy parlamentáris rendszerben a Schmerlingi időszakhoz hasonló módon újra politizáljanak, immár egyesítve a párt frakcióit a Belcredi-kormány ellenében. A kiutat keresve a párt végül Beust mellé állt.⁵²¹ Az Alkotmánypárt azonban kisebb kérdésekben ismét frakciókra oszlott (Pratobevera, Herbst-féle klikkek). Herbst, Kaiserfeld és más liberálisabb képviselők vezetésével létrejött a Baloldali Klub, ami a paritás elvén a magyarországi kormányhoz hasonló

⁵²⁰ ZACHAR 1981. 24–28, 30.

⁵²¹ ZACHAR 1981. 44–52; KWAN 2013. 46–53.

alkotmányos végrehajtó hatalmat szeretett volna elérni. A frakciók létrejötte után a párt az egyesülési és gyülekezési szabadság, a polgári szabadságjogok, a közigazgatás és igazságszolgáltatás szétválasztása, egy új, Birodalmi Törvényszék felállítása érdekében hirdetett programot, amelyet sikerült keresztülvinni a képviselőházon, 1867. december 21-én pedig a ciszlajtán kiegyezési és alkotmánymódosítási törvényt is sikerült szentesíteni és hatályba léptetni. A párt bár elérte, hogy a magyarhoz hasonló alkotmányosság jöjjön létre, s így Karl Auersperg herceg került – Beust jelentős asszisztálása mellett – a kormányba (vagy épp képviselte magát jelentős képviselői többséggel a közös minisztereket interpelláló delegációkban), – mint említettük – nem tudta megakadályozni azt a későbbiekben, hogy az uralkodó ne támaszkodhasson a nem német és nem liberális elemekre a Lajtán túli belpolitikában.⁵²² Johnathan Kwan szerint – mint a Hohenwart-válság esetében is láthattuk – vesztüket az okozta, hogy a liberális osztrák-németek, már 1867 tavaszától összetűzésbe kerültek a cseh föderalistákkal és klerikálisokkal, s így nem voltak képesek multietnikus szövetség létrehozására a birodalomfélen belül.⁵²³ Bár kezdetben szkeptikusak voltak a delegációk működésével kapcsolatban, másrészt azonban elfogadták a kiegyezést és részben követendő példaként tekintettek a magyar politikusok nyújtotta teljesítményre. Kaiserfeld ugyan elismerően beszélt Trefort Ágostonnak a magyar politikusok érdemeiről, már a kiegyezés után kifejezte aggodalmát, miszerint az új rendszerben a delegációk akarta aligha érvényesül, s a régi abszolutizmus folytatódhat, némi magyar uralommal színezve.⁵²⁴ Amint látható tehát, a Lajtán túlon egy markáns liberális politikai centrum körvonalazódott, amely az Alkotmánypártba tömörülve tudott kialakítani magának némi mozgásteret az uralkodóval szemben és az uralkodóhoz tartozó politikai körökkel versengve a törvényhozásban. A külpolitika alakítására azonban, csakúgy, mint a magyar fél számára, a delegációk és a különböző sajtóorgánumok jelenthették a megfelelő fórumot.

⁵²² ZACHAR 1981. 59–65.

⁵²³ KWAN 2013. 52–54.

⁵²⁴ KWAN 2013. 55, 62.

III. 2. 4. Az Osztrák–Magyar Monarchia kül- és sajtópolitikája. Mérsékelt lajtántúli befolyás és szabadabb magyar sajtó

A Habsburgok a 19. század közepétől egyre tudatosabban kezelték a negyedik hatalmi ág erejét. Az Osztrák Császárságot valósággal sokkolta az 1848-as forradalmi hullám, amelynek egyik központi jelszava a sajtószabadság volt. A forradalmak bukása után, az európai rendteremtés jegyében, a konzervatív politikai szereplők ennek megfelelően a keretek megszabásában és a cenzúrában voltak érdekeltek. A forradalmakat követő évtizedben, a pusztán cenzúrán túlmenően azonban a represszió újabb eszközei, az anyagi felelősség, büntetethetőség normái is felbukkantak. A neoabszolutista rezsim megrendülésével, az 1860-as években a represszió enyhülni látszott. Az 1861. évi februári alkotmányos átalakulás a törvényes sajtószabadság elvét hirdette.⁵²⁵

1866 után a Monarchia döntéshozói a birodalom integritása érdekében egyszerűen nem hagyhatták többé figyelmen kívül a közvéleményt. A Beust-féle reformok nyomán jelentős szerepet játszott a Monarchia külügyének sajtóval foglalkozó III. osztályának tevékenysége Nagy-Britannia felé folytatott politikában. A sajtópolitikai lépéseknek az volt a céljuk, hogy jelentősen befolyásolják a szigetország sajtóorgánumainak véleményét. Elsőként a legjelentősebb lépést ebben a tekintetben a *The Times*-hoz és annak szerkesztőjéhez, John Thadeus Delane-hez fűződő viszony szorosabbra fűzése jelentette. A feladattal először Felix Wimpffen és Apponyi Rudolf volt megbízva, akik csak mérsékelt sikereket tudtak elérni, mivel nem lehetett véleménycikket vásárolni Delane újságjában, és a párizsi sajtó befolyásolására költött összegekhez képest töredékét tudta csak sajtóra költeni a londoni követség.⁵²⁶ Ugyanakkor nagyobb sikereket ért el a Beust-féle politika az osztrák-ellenes hangok mérséklésében és más újságoknál írt barátiabb hangvételű cikkek terén. Osztályvezetőként Hofmann kiváló érzékkel fizette le az osztrákellenes cikkek szerzőit, a *Pall Mall Gazette* és más újságok pedig megvásárolhatónak bizonyultak az olyan köztes emberek által, mint Lord Denbigh vagy Beust személyes jóbarátja és biográfusa, Henry de Worms. De Worms nem pusztán Beust cikkeit közölte, vagy kapcsolatait terjesztette, hanem az osztrák *Preißleitung* révén számos propagandakiadvány társszerzője és szerkesztője volt. Beusttal készített interjújában például kitért a gróf kiegyezésben játszott szerepére, majd annak aktualizált verzióját a gróf kommentárjaival a nagy keleti válság alatt, 1877-ben is kiadták.⁵²⁷ De Worms

⁵²⁵ DEÁK–TAMÁS 2021. 525–528.

⁵²⁶ FRANK 2019. 65–71.

⁵²⁷ FRANK 2019. 72–79.

örökletes osztrák bárói címet kapott, és olyanokkal dolgozott együtt az osztrák sajtópolitika megvalósításán, mint a keleti ügyekben járatos Stratford de Redcliffe és Friedrich L. Weinmann újságíró. Utóbbi nevéhez fűzhető az angol „blue bookok” mintájára kiadott, osztrák belső iratokat tartalmazó vörös könyvek kiadása. Amíg P. F. André a *The Morning Post* befolyásolásával, addig Kálnoky emberei, J. Cook és E. Ordody a *Morning Herald* és *Standard* megvesztegetésével próbálkoztak.⁵²⁸ Ausztria–Magyarország pozitívabb megítélésben nagyobb szerepet játszottak azok az írók, akik műveikben Magyarország és Anglia alkotmányos fejlődésének mítoszára helyezték a hangsúlyt. Közéjük tartozott a fordító és író Arthur J. Patterson, a *The Magyars* szerzője, Charles Boner, az osztrákok által finanszírozott újságíró *Pall Mall Gazette*-be írt cikkeivel, továbbá az útikönyv szerző Mrs. J. C. Byrne, a történelmi témájú cikkeket jegyző Grant Duff, valamint a sok esetben névtelenül publikáló, lefizetett brit katonatiszt, W. J. Wyatt.⁵²⁹ Bár a szabad sajtónak döntő szerepe volt a kiegyezésben, Andrassy a birodalom közös minisztereként igen hamar átvette elődei módszereit a sajtó irányításához. A nyomtatott vélemények és hírek feletti kontroll érvényesítse érdekében hivatalának sajtóosztályán több titkosügynököt, valamint írókat és közvetítőket (például Ludassi Mórt, Dóczy Lajost) alkalmazott. Kimondott magánvéleménye azonban az volt, hogy „amíg a császár és a küldöttségek bizalmát élvezi, addig nincs szüksége a sajtóra.”⁵³⁰ A közös minisztérium megpróbált befolyást gyakorolni a brit lapokra: számlák bizonyítják a *The Daily Telegraph*-ban és a *The Times*-ban megjelenő minisztérium által inspirált cikkek létezését, de nem tudjuk pontosan, hogy ez a finanszírozás Andrassy hivatalának idején milyen hatékonysággal működhetett.⁵³¹ Az informátorokat a korábban említett titkos alaptól finanszírozta az Andrassy-féle hivatal, azonban ennek a tevékenységnek nem maradt fenn számottevő írásos bizonyítéka. Tudjuk, hogy az orosz–török háború alatt a grófot Klapka György szolgálta Konstantinápolyból, a '48-as tábornok pedig részt vett egy titkos itáliai misszió is Ferenc József velencei látogatása előtt. Másrészt a lengyel kérdésben Wladislav Golemberski volt Andrassy bizalmasa, akivel az emigrációban töltött évek alatt ismerkedhetett meg, és aki a párizsi Hotel Lamberttel – a lengyelek emigrációs központjával – is jó kapcsolatot ápolt.⁵³²

A hazai viszonyokat tekintve – figyelembe véve a piaci nehézségeket és egy lap indításának kezdeti kiadásait – egy rendszeres lap megjelentetésének költségei magasak voltak a Monarchiában. A kaución és a kolportázson túl nehezítette a vállalkozások helyzetét, hogy az

⁵²⁸ FRANK 2019. 79–81.

⁵²⁹ FRANK 2019. 81, 146–149, 158–160, 167–169.

⁵³⁰ DEÁK–TAMÁS 2021. 98.

⁵³¹ Uo. 114, 559.

⁵³² RESS 2012. 111–112

évtized második felétől a politikai elithez szorosan kötődő, monopolhelyzetben lévő óriások (Athenaeum és Franklin Társulat) osztoztak a kiadói piacon.⁵³³ A hazai politikai sajtó így egészen 1875-ig követte a politikai pártok szerinti megoszlást. A régi Deák-párt szakadása és fúziója után megszülető Szabadelvű Párt, és a Falk Miksa által szerkesztett félhivatalos orgánus, a *Pester Lloyd* megszületése után a balközép ellenzék orgánusai is kénytelenek voltak újrapozicionálni magukat a politikai palettán. A Tisza Kálmán vezette párt szócsöve lett a kis számban eladott – viszont egy darabig sikeres –, Csernátorny Lajos által szerkesztett *Ellenőr*. A Szabadelvű Párthoz közel maradt a „magyar *Times-nak*” becézett, Jókai Mór által szerkesztett *A Hon*. Míg a *Pesti Napló* (Kemény Zsigmond) a fúzió után is meg tudta tartani liberális olvasóit, addig a *Pester Lloyd* (Falk Miksa) a külföldi hírek fontos forrása maradt, de a hivatalos lapok státusza felé tendált, ezért kiesik jelen munka tárgyköréből. Különös volt a politikai hovatarozás és oldalváltás tekintetében a *Reform*, mely a pártfúziót követve beolvadt a *Pesti Naplóba*. A balközép ellenzéki orgánushoz, az *Egyetértéshez* hasonlóan így a *Pesti Napló* is nyíltan bírálhatta az ország külpolitikáját.⁵³⁴ A balkáni válságról és az agitációról a legnagyobb magyarországi lapok számoltak be. Az *Egyetértés*, *Ellenőr*, *Pester Lloyd*, *A Hon* és a *Pesti Napló* cikkei az angol és német médián kívül sokszor olyan bécsi lapokra hivatkoztak, mint a *Neue Freie Presse* és a *Fremdenblatt, Wiener Tagblatt*.⁵³⁵ Általános zavart okozott a titokzatos és szerteágazó külpolitika, még úgy is, hogy a cenzúra és a szubvencionálás bevett sajtóeszköznek számítottak. Így a cikkekben a kormány által inspirált szerzők hol bírálták, hol pedig támogatták az osztrák–magyar külpolitikát.⁵³⁶

Míg a Lajtán túl, az osztrák és szláv sajtószabadságot az abszolutista korszak sajtótörvényei (az 1862-es sajtópátens) korlátozták, addig Magyarországon az 1848-as XVIII. cikkely lépett életbe, és Magyarország a relatív sajtószabadság átmeneti korszakát élte.⁵³⁷ Mint a módszertani bevezetőben szó volt arról, a Lajtán túlon megjelenő lapok befolyása meglehetősen limitált volt, mivel kevés olyan újság volt, amely birodalom szerte releváns maradt és nem lehetett kifejezetten nemzetiséghez kapcsolni, azaz nem a lengyel, román, rutén kis példányszámú újságok közé tartozott. Ide tartozott a már említett *Pester Lloyd* és annak cseh megfelelője, a *Bohemia*. Ezek a lapok a bécsi elképzelésekhez közel álló véleményeket fogalmaztak meg, csakúgy, mint az osztrák konzervatív *Vaterland*. A magyarországi liberális

⁵³³ BUZINKAY 2016. 179–185; DEÁK–TAMÁS 2021. 90–99, 318–333.

⁵³⁴ BUZINKAY 2016. 201–204, 206–208.

⁵³⁵ Buchanan már egészen 1872-től kezdve jelentéseket készített az osztrák–magyar lapok különböző lehetséges finanszírozási forrásairól (TNA PRO FO 7/798. nr. 103, 110, 156; FO 7/799. nr. 235).

⁵³⁶ MENYHÁRT 1966. 48–52; SÁNDOR 2010. 81–95.

⁵³⁷ BUZINKAY 2016. 180.

lapokhoz hasonlóan, viszont a birodalom másik felének (német) liberális elitje is rendelkezett lapokkal. Három kiadványt mindenképpen idetartozik: az 1848 óta jelentős *Die Presse*, az országszerte olvasott *Neue Wiener Tagblatt*, és az igazán nagy politikai lobbival bíró lap, a *Neue Freie Presse*.⁵³⁸ A *Die Presse* az 1860-as évektől kezdve az alkotmányosság megteremtését tűzte ki célként, ugyanakkor leginkább a német liberálisok napirendjét közölte, s kevés hely jutott hasábjain a külpolitikának. A Hohenwart-féle föderalizmus felé hajlott a lap hangja, 1873-tól pedig inkább a belpolitikát, a szavazati jog reformját övező politikai vitákat követte, semmint a nemzetiségi kérdést vagy a szociális kérdést. Az utóbbiak megoldását a liberális vágyálmokkal kívánták feloldani. Úgy gondolták, hogy ha a birodalomban érvényesülnek a liberális társadalom elvei, akkor a lengyelek, szlovénok, csehek és a németek félreteszik nemzeti ellentéteiket és a humanizmus és kapitalizmus javaiban részesülve dolgoznak az emberiségért. Amikor a külpolitikában markáns véleményt alkotó lapok napirendre vették viszont a boszniai okkupáció hírért, akkor a *Hofburg* véleményét tükrözte a lap: Dalmáciának hátszóra van szüksége, a Monarchiának pedig biztosítania kell a szabad kijutást az Égei-tengerig.⁵³⁹

E lapoktól eltért azonban a *Neue Freie Presse*, amely markáns véleménnyel rendelkezett a külpolitikai kérdésekben. A diplomaták által is sokat hivatkozott lap, a liberális németek pártjához, az Alkotmánypárthoz állt közel, de sok kortárs véleményével szemben nem degradálódott a párt orgánumává. A lap az 1860-as évek közepétől jelent meg, szerkesztői azonban a korábbi birodalmi sajtó keretein túllépve európai színvonalú, technikailag is innovatív újságot hoztak létre, amely 1873-ra meghatározta mind olvasóinak számát, mind pedig bevételeit. Az újság gyakorlatilag részletesebb tájékoztatást közölt a magyarországi helyzetről, mint egy-egy magyar lap. A nagyobb távirati irodák létrejötte előtt a külföldi tudósításban is páratlan volt: nagyjából 120 belföldi levelezővel és 80 külföldi levelezővel rendelkezett. A lap többnyire a belpolitikát tekintve elfogadta a dualista status quo-t. A külpolitikával kapcsolatban azonban 1876-tól kezdve egyre kritikusabb volt, s ennek az Andrássy-féle külügyminisztérium látta kárát. A fordulópontot 1878 jelentette, amikor a lap a liberális német politikumhoz hasonlóan teljességgel Bosznia megszállása ellen agitált és a várható költségeket, áldozatot és az oszmán integritást szem előtt tartva súlyos következményeket prognosztizált. A lesújtó véleményben pedig osztozott a német elittel

⁵³⁸ EHRENPREIS 1989. 1715.

⁵³⁹ EHRENPREIS 1989. 1730–1733.

szervesen összefonódó *Neue Wiener Tagblatt* is, amely nem látta a keleti politika jövőjét biztosítottak.⁵⁴⁰

A Beusttól átvett külügyminisztériumban Andrassy kihasználta a sajtóosztály adta lehetőségeket. Elődje kiterjedt szubvenciót végzett a németországi lapok befolyásolására, de hangsúlyt helyezett a belső propagandára is, és cikkeket pénzelt Lajtán túli *Die Presse*-ben, valamint a *Neue Freie Presse*-ben. Magyarországon a *Pester Lloyd* és a *Pesti Napló* közölt Beust által inspirált cikkeket. Andrassy esetében a *Fremdenblatt* közölte a gróf nézeteit, a hazai lapok közül pedig a *Lloyd*-ot használta. A propagandamunkát pedig a miniszterelnöki évekből áthozott Okolicsányi Sándor vezette.⁵⁴¹ A sajtó befolyását azonban több tényező is korlátozta. Magyarországi adatokat tekintve, az írni-olvasni tudók aránya 1880-ra alig érte el a 40%-ot, s a hírek olvasóinak limitált beleszólása volt a politikába: a lakosságnak mindössze 6%-a rendelkezett választójoggal.⁵⁴²

Összességében az osztrák–magyar külpolitikát befolyásoló színterekről elmondható, hogy az uralkodó bírt a legnagyobb hatalommal, és ő állt továbbra is a döntéshozói folyamat középpontjában. Közel állt a napirend meghatározásához az uralkodó közvetlen környezetébe tartozó tanácsadók köre, s így a katonai körök. A katonai párt legfőbb alakjai közé tartozott Albrecht főherceg, és a hadvezetés prominens tagjai, akiknek sokszor a parlamenti civil pozícióból érkező politikusokkal kellett együttműködniük.

A hadvezetéshez hasonlóan Ferenc Józsefnek hosszú idő után szintén olyan újdonságokkal, alkotmányos intézményekkel kellett számolnia, amelyek ellen komoly erőfeszítéseket tett uralkodásának korábbi szakaszában. Az alkotmányos fékek és intézmények első vonalát a közös miniszterek jelentették. A miniszterek bár nem a birodalomfelek törvényhozásai felé tartoztak elsősorban felelősséggel, az Országgyűlés és a *Reichsrat* által delegált képviselők interpellálhatták őket az egyes külpolitikai természetű kérdésekben a delegációk előtt.

Bár Andrassy Gyula miniszterelnöki politikájában is található sajátos elemek, saját programját aligha tudta érvényre juttatni, s jobbra elődjének, Beustnak a politikáját folytatta pályafutása kezdetén. A bécsi intézményben akaratának végrehajtását egy egész apparátus felügyelte. A gróft helyettesítő osztályfőnökök (Orczy Béla és Leopold von Hofmann) és a minisztériumhoz tartozó diplomáciai kar azonban sokszor eltérő módon tudta csak megvalósítani a miniszter akaratát.

⁵⁴⁰ EHRENPREIS 1989. 1734–1738, 1740–1741, 1749–1750, 1766–1767.

⁵⁴¹ RESS 2012. 106–107.

⁵⁴² KATUS 2012. 370, 519.

A külpolitikai döntéshozás színtereként működő utolsó vonalként pedig a közvélemény és sajtó jelenségét érdemes megemlítenünk, azaz a negyedik hatalmi ágat. A korszakban sem beszélhetünk ugyan a külpolitikáról alkotott közvélemény teljes pluralitásáról, a Monarchia politikai elitje hatást kívánt gyakorolni a törvényhozásra és a külpolitikai döntéshozói fórumok valamennyi döntőkére. Hasonlóképpen a döntéshozók a külső impulzusokat mérséklésére törekedtek és igyekeztek szubvencionálni az egyes lapokat, meghatározni a média napirendjét. A Monarchia lapjainak kontrollálása maradéktalanul folyhatott a Lajtán túlon, mely alól csak az Alkotmánypárt lapja, a *Fremdenblatt* jelentett kivételt. A magyar politikum a sajtószabadság kedvező feltételeinek köszönhetően azonban jobban érvényre tudta juttatni a külpolitikai szándékait az olyan lapokban, mint a *Hon*, a *Pesti Napló* vagy az egyenesen ellenzéki *Egyetértés*.

III. 3. A brit külpolitikai döntéshozás színterei a viktoriánus korban

A század második felében az európai külügyminisztériumok személyzete és intézményi szerkezete egyre inkább modern kereteket öltött. A követi posztokon nemesi előjogokat élvező arisztokraták soraiba bejuthattak immár a polgári személyek, a diplomácia latin és francia közvetítőnyelvén kívül a hivatalokban egyre inkább lokálissá vált a nyelvezet. A külképviseletek szintén professzionalizálódtak: a nagyköveteket fogalmazók, írnokok, fordítók, politikai ügynökök, futárok és katonai attasék segítették munkájukban. A nemesi és nem nemesi származású tisztviselőknél megjelent az állandó fizetés és a képviselet állami fenntartásának gondolata, majd gyakorlata. Az 1860-as évektől az 1870-es évek végéig Európa-szerte sor került a diplomáciai kapcsolatokat ellátó külügyi apparátus reformjaira, csakúgy Gorcsakov kancellár javaslatára Oroszországban, mint Beust külügyminiszter intézkedéseinek köszönhetően az Osztrák–Magyar Monarchiában.⁵⁴³ Hasonló szellemiségben történt a Brit Birodalom külügyi feladatait ellátó *Foreign Office* reformja, mely az 1870-es években ment végbe.⁵⁴⁴ A külpolitika demokratizálódásának köszönhetően egyre inkább előtérbe került a kabinetpolitika, különösen Angliában, ahol a 18. század kezdetétől már a miniszterelnök és a kormány kezében volt az egykori uralkodói felségjog (*reservata*). E dolgozat keretei között azt a kérdéskört tárgyaljuk, mégis hogyan juthatott befolyáshoz Viktória királynő a késő 19. század alkotmányos viszonyai között.

⁵⁴³ Lásd ebben a témában: RUMPLER 1989. 30.

⁵⁴⁴ OTTE 2011B. 2–8.

III. 3. 1. A brit külpolitikai döntéshozás legfelsőbb szintere: Viktória királynő és császárnő

Amikor egy ország külpolitikájával foglalkozunk, egyénként is érdemes a formális hatalmi hierarchia csúcsán az uralkodónál kezdenünk az elemzést. Így szembesülhetünk a következő kérdésekkel: Viktória királynő (1837–1901, India császárnője 1876-tól) – egy alkotmányos monarchia fejeként – mégis mekkora ráhatással bírt kormányára? Továbbá milyen *de facto* politikai hatalommal bírt a végrehajtóhatalom, és az ahhoz kapcsolódó külügyek felett? Az említett kérdések a 20. század eleje óta foglalkoztatták a történészeket, mióta több kötetben napvilágot látott a királynő válogatott levelezése.⁵⁴⁵ Az említett levelekből Viktória (és Albert hitves herceg) életrajzírói számára nyilvánvalóvá vált, hogy a jogi kereteken túl a gyakorlatban is informális hatalommal bírt a királynő a kormányára és alattvalóira.⁵⁴⁶

Viktória személyes kvalitásait tekintve nem tartozott a legkiválóbb filozófusok vagy a legszellemesebb társalgók közé, de hosszú időn keresztül nem is volt szüksége az állam irányításához szükséges tudásra. A viktoriánus kor névadója 1819-ben Kent hercegeként és a Szász-Koburg-Saalfeldi Viktória lányaként, az orosz rokonság miatt Alexandrina Viktória néven született, és a kensingtoni palota elszigetelt világában tanult bele az uralkodói lét mindennapjaiba. Apját korán elveszítette, s szigorú neveltetését anyja és a hozzá közel álló könyvelő (*comptroller*), John Conroy felügyelte. Gyerekkorában nagybátyja, I. Lipót (Szász-Koburg belga uralkodó, 1831–1865) gyakorolta rá a legnagyobb hatást, s vette pártfogásába, majd pedig uralkodóként Lord Melbourne politikai gyámsága alól került Albert pártfogásába.⁵⁴⁷ Viktória királynő egyik legjelentősebb életrajzírójaként Giles Lytton Strachey a politikai aktivitást Albertnek tulajdonította. Az általa megszólított források és személyek – például későbbi miniszterelnöke, Benjamin Disraeli – szerint Albert „*huszonegy évig kormányzott*”, és „*akár az abszolút monarchia áldásait is elhozhatta volna.*”⁵⁴⁸ Albert kifejezetten az intellektuális és politikai kihívásokat kereste, amíg Viktória megelégedett házasságukban a kevésbé ambiciózus, kornak megfelelő női nemiszerep betöltésével. Utóbbi alól kivételt csak uralkodása kezdetén a Lord Melbourne-höz kapcsolható politikai válság jelentett, amikor a

⁵⁴⁵ BUCKLE 1926.

⁵⁴⁶ HARDIE 1963. 13–15; lásd továbbá a Hardie által hivatkozott egyik első teljes Viktória életrajzot: STRACHEY 1928.

⁵⁴⁷ STRACHEY 1928. 13–15, 24–29, 45–56; HARDIE 1963. 28–29; HAHNER 2022A. 74–77.

⁵⁴⁸ Idézi STRACHEY 1928. 192.

királynő lerázva a konzervatív Robert Peel befolyását, Melbourne tanácsára maga döntött udvarhölgyei kinevezéséről.⁵⁴⁹

Viktória 1837-ben lépett a brit trónra, és uralkodásának első szakasza 1861-ig tartott, amit leginkább Lipót belga király, Lord Melbourne, majd Albert hitves herceg atyáskodó politikai útmutatása jellemezett. Az említett férfiak mind nagy szerepet játszottak Viktória életében és nemcsak tanácsaikkal látták el a királynőt, hanem komoly befolyást gyakoroltak gondolkodására.⁵⁵⁰ Albert herceg Viktóriával együtt befolyást gyakorolt az állam bel- és külügyeire, s leginkább Palmerston akaratával dacoltak az 1850-es években. Így többször szorgalmazták lemondását a Don Pacifico-afférban vagy Kossuth fogadásánál, amikor is Palmerston az angol diplomácia fejeként, a közvéleményre hivatkozva hallgatólagosan jóváhagyta a Kossuth miatt zúgolódó radikálisok osztrák és orosz despotizmust emlegető kiáltványát. A királyi párnak akkor sikerült a minisztert átmenetileg háttérbe szorítania és távol tartania a külügyektől, amikor Palmerston Lajos Napóleon államcsínye után Franciaországot távirati úton elismerte, még hozzá a miniszterelnök és az uralkodó beleegyezése nélkül. Később azonban a krími háborút megelőző Aberdeen-kormány diplomáciai játszmájában ismét ott találjuk a politikus és a királyi pár politikai párviadalát.⁵⁵¹ Ez az időszak 1861-ben, Albert halálával zárult, azt követően pedig Viktória saját ágenciájáról beszélhetünk az 1860-as évek közepétől.⁵⁵²

Az uralkodói hatalom alkotmányjogi kereteit és a kétkamarás képviselői parlament hatalmát a nem kartális alkotmány garantálta, azaz a szokásjogok és egyes írott törvények dokumentumai. Utóbbiak közé tartozott az 1215-ös Magna Charta, majd a 17. században végbemenő forradalom eredményei: a 1679-es *Habeas Corpus* törvény, a parlament hatalmát biztosító 1689-es Jogok Nyilatkozata (*Bill of Rights*), az 1701-es Örökösödési Törvény (*Act of Settlement*), ezek skót és ír területekre való kiterjesztései 1707-ben és 1801-ben (*Act of Union*), valamint az 1716-os választási törvény (*Septennial Act*). Ezen túl a 19. század elején született 1829-es Katolikus Emancipáció törvény (*Catholic Emancipation Act*), s az 1832. évi parlamenti reform (*Reform Act*) tartozott még ide. E törvények és szokásjogok együttesét a dicsőséges forradalom és Viktória trónra lépése között eltelt másfél évszázad uralkodói hatalomgyakorlása és joggyakorlata szilárdította meg a szigetországban.⁵⁵³ Fontosabb előzmény a

⁵⁴⁹ STRACHEY 1928. 192.

⁵⁵⁰ FRANK 1992. 22–26; WENDE 2001. 260–262.

⁵⁵¹ STRACHEY 1928. 151–153; WILLIAMS–RAMSDEN 1990. 298–299; WENDE 2001. 262–269; SZALISZNYÓ 2009: 38–45.

⁵⁵² HARDIE 1963. 16–22.

⁵⁵³ KONTLER 2009. 230–233; HAHNER 2006. 166–174.

hatalomgyakorlás tekintetében Robert Walpole miniszterelnöki időszaka, aki megszilárdította e pozíciót az angol parlament alsóházában, valamint az ő hivatalától kezdve szilárdult meg a gyakorlat, miszerint a király nem vesz részt a kabinetüléseken, a miniszterek kiválasztása pedig a felelős miniszterelnök feladatává vált.⁵⁵⁴ Szintén közvetlen előzménynek tekinthető az említett 1832-es választójogi reform⁵⁵⁵ véghezvitele, mely nemcsak a szavazati joggal bírók körét szélesítette ki, majd vizsgálta felül és alakította át a választói körzeteket, hanem a koronaválság botrányos utcai zavargásai után a mindenkori uralkodó helyét is kijelölte a rendszerben közvetlen az Alsóházzal szövetségben.⁵⁵⁶ Közjogi értelemben az uralkodó személye sérthetetlen, hivatalának gyakorlása közben nem véthet hibát (*rex non potest peccare*), a tévedhetetlenségét azonban az garantálja, hogy a nevében a kormány tagjai cselekednek.⁵⁵⁷ Ahogy azonban az angol alkotmányt több kötetben tanulmányozó – Sir Thomas Erskine May gondolatait kiegészítő – Francis Holland fogalmazott az angol alkotmányról írt művében: III. György (1760–1820) kora óta nem, vagy csak alig történt számottevő változás a az uralkodó hatalmában. A királynő felkéri a miniszterelnököt a kormányalakításra, kinevezi a minisztereket, akik tanácsára véleményezi és szentesíti a törvényeket (Anna királynőt leszámítva nem vétózott újkori uralkodó), azonban a kormány és az alsóház gyakorolták a végrehajtói hatalmat.⁵⁵⁸ A szigetország kiemelkedő alkotmányjogásza, Walter Bagehot ugyan hangsúlyozta, hogy Viktóriának jogában állna a békekötés és háború, az egyetemek bezárása és a Lordok Házába kinevezhetné Anglia összes lakosát, de a valóságban leginkább csak három joga maradt egy alkotmányos monarchiában: *megvitatni, bátorítani és figyelmeztetni*. A 20. század elején alkotó jogtudós azonban ezzel alábecsülte az uralkodók informális befolyását, mely inkább a prerogatív hatalomhoz fűződő egyéb, az állam ügyeit érintő aktusokban keresendő. Az uralkodó belelátott az összes kormányiratba, kifejezhette véleményét és mindig kikérték véleményét miniszterei, így állandó tudással és belátással bírt az állam ügyeire.⁵⁵⁹ Az uralkodó bár béke idején tarthatott állandó hadsereget az országban a Parlament hozzájárulásával, azonban a Parlament szavazta meg a haderőhöz szükséges összeget egy-egy költségvetési évre, s inkább jelképpé vált az uralkodói cím és jog a hadsereg irányítása felett. A gyakorlatban a hadügyminiszter és az admirális első lordja szintén polgári személyek

⁵⁵⁴ URBÁN 1981. 11–13.

⁵⁵⁵ A választójogi reformok tekintetében az 1867. évi szavazati jogot kiterjesztő törvényt érdemes még megemlítenünk, továbbá az 1872. évi törvényt, mely a titkosságot garantált (URBÁN 1981. 15).

⁵⁵⁶ HAHNER 2006. 177–179; SMITH 2007. 156–162; O. MORGAN 2001. 494–495.

⁵⁵⁷ URBÁN 1981. 10–11.

⁵⁵⁸ FRANCIS 1912. Előszó.

⁵⁵⁹ H. J. Laski és Walter Bagehot megállapításait idézi HARDIE (1963. 14, 23–28).

voltak, melyek az angol parlament szuverenitását és a polgári hatalom katonai hatalommal szemben viselt elsőbbségét fejezte ki.⁵⁶⁰

1861-től Albert „örökébe lépve” Viktória a külpolitikát egyre aktívabban kezdte követni valamint befolyásolni, és – főként Disraeli hatására – visszatért az aktív politizáláshoz.⁵⁶¹ Mivel az európai nagyhatalmak külpolitikájában még mindig jelentős szerepet töltek be a dinasztikus szálak, a francia, német és olasz nyelveket beszélő királynő szerepe nem volt elhanyagolható, ráadásul unokáinak és gyermekeinek dinasztikus házasságai révén a század végére az „Európa nagymamája”⁵⁶² ragadványnevet is megszerezte. Bár a külpolitikában a fentebb kifejtett alkotmányos keretek miatt más európai (például az osztrák vagy épp az orosz) uralkodókhoz képest a hatalma nem volt olyan közvetlen és kézzelfogható, a kontinens dinasztikus politikája folytán az angol kormányok sokszor rászorultak a királynő levelezésével elért diplomáciai manőverekre. A királynővel meglehetősen hűvös viszonyban álló Gladstone-kormány (1869–1874) is egyfajta kölcsönösségre törekedett a két döntéshozói szintér összehangolásakor.⁵⁶³ Ennek persze az ellenkezője is előfordult. A királynő már 1864-ben a német egység előépizódjaként értelmezhető Schleswig-Holstein konfliktusban⁵⁶⁴ az Albertnek tulajdonított politikai vonalat akarta tovább vinni, ám akkor Palmerston, Russell és a békeparti kormány politikusai nem tették lehetővé a királynő számára az erélyes fellépést sem Dánia elszigetelésében, sem később az Ausztria melletti erődemonstrációt illetően. Hasonlóképp egyedül maradt Gladstone miniszterelnöksége alatt a francia–porosz háború és a német egység kérdésében, sőt Lord Granville külügyminiszterrel próbálták meggyőzni arról, hogy írjon levelet III. Napóleonnak, és bírja jobb belátásra a császárt a poroszokkal való Hohenzollern-konfliktus békés rendezése kapcsán. A háborút azonban nem tudta megakadályozni, minthogy nem tudott és nem is kívánt vehemensen szembeszállni kormánya akaratával.⁵⁶⁵

Látható tehát, hogy a királynő valódi befolyásának kulcsát a kormányaihoz és kormányfőihez fűződő viszony határozta meg. Mindenképpen meg kell említenünk tehát a királynő Gladstone-hoz és Disraelihez fűződő viszonyát. Gladstone mélyen vallásos politikus és hívő anglikán volt, aki számára a királynő nem pusztán a koronát testesítette meg, hanem az anglikán egyház fejét is. Egyúttal Gladstone a reformer liberálisok nemzedékének egyik

⁵⁶⁰ URBÁN 1981. 16–17.

⁵⁶¹ WILLIAMS–RAMSDEN 1990. 260.

⁵⁶² Az angol uralkodói családot a hessen-darmstadti ág révén összekötötték unokái a német és orosz uralkodócsaládokkal is. Viktória fia, Alfréd, Edinburgh hercege 1874-ben feleségül vette a cári lányát, Marija Alekszandrovna nagyhercegnőt (HALL 2020. 95–105).

⁵⁶³ HARDIE 1963. 143–145.

⁵⁶⁴ E dán konfliktus során dőlt el, hogy Ausztria vagy Poroszország tud-e fellépni hathatósabban a németiség érdekében.

⁵⁶⁵ STRACHEY 1928. 197–201; HARDIE 1963. 146–152, 154–160.

legmeghatározóbb alakjaként, a parlamenti többséget maga mögött tudva, kész tények elé állította a királynőt egyes politikai kérdésekben. A törvénytervezetek tartalmát összegző Albert-féle rövid leírások és iránymutatások nem segítették már Viktória munkáját, helyette Gladstone summázatait találta az iratokon, méghozzá meglehetősen sok aktán: az ír egyház és földkérdés reform, az újabb választójogi reform, az oktatási reform, az igazságszolgáltatási reform, és a tengerészetben belüli hivatalvásárlást felszámoló reform iratain, és még folytathatnánk a sort.⁵⁶⁶ Viktóriát azonban Gladstone áhítatossága és túl hivatalos, személytelen viselkedése irritálta. Kettejük kapcsolatán az sem segített, hogy a tekintélyes összeget tartalmazó civillista alapos kivizsgálását sürgető Sir Charles Dilke és republikánus radikálisok vádjait minden politikai erejét latba vetve hártotta el Gladstone. *„Olyannyira arrogáns, zsarnoki és konok valamint tudatlan a világ dolgairól vagy az emberi természetről (...) mindez párosul azzal a nagy szándékkal, hogy tekintettel legyen érzelmeimre.”* – írta a liberális miniszterelnökéről Viktória.⁵⁶⁷ A királynő megalázva került ki az 1872-es civillista válságból, 1874-ben viszont levelezőtársa kerülhetett kormányra.

Disraelihez (a későbbi Lord Beaconsfieldhez) olyan viszony fűzte, ami a politikai befolyással való visszaélés határát súrolta a később Lorddá előlépő politikus részéről. Disraeli írói vénáját a végletekig kihasználva a gyászoló királynővel bensőséges, sőt intim viszonyt alakíthatott ki, s úgy mutatkozhatott be, mint az egyetlen politikai szereplő, aki igazán megérti Albert iránti érzelmeit. Albertet leveleiben úgy emlegette, mint az egyetlen férfit, aki ismerte az ország számára ideális körülményeket.⁵⁶⁸ A kialakuló viszony Disraeli egyik „bon mot”-jával kitűnően jellemezhető. *„Bizonyára hízelgő alaknak mondanak. (...) Nos, ez mind igaz. Mindenki szereti a hízelgést, és ha királyi méltóságokról van szó, akkor egy lapáttal kell rátenni.”*⁵⁶⁹ Az Alsóház padsoraiban a régebbi udvarhű iránynak szöges ellentéte volt a Viktória kegyeivel elhalmozott új tory generáció. Disraeli és Derby azáltal váltak az 1860-as évek végére a Konzervatív Párt meghatározó alakjaivá, hogy sikeresen megbuktatták a párt számára egykor kiutat jelentő Robert Peel-féle vezetést, és annak reformkonzervativizmusát. Ha nem is sikerült teljességében felszámolni Peel-pártját, a saját képére formálta azt Disraeli a politikai filozófiájának krédóját adó irodalmi műveiben. Peel, látva 1832 és 1834 között, hogy a választójogi reform válság ellehetetleníti a tory pártot, egy új párt kialakítását tűzte ki célul mely adaptálja a liberálisok reformokra való nyitottságát és készségét, elfogadja a választójog

⁵⁶⁶ STRACHEY 1928. 210–215.

⁵⁶⁷ Idézi HURD–YOUNG 2013. 241.

⁵⁶⁸ STRACHEY 1928. 209–210.

⁵⁶⁹ Idézi STRACHEY 1928. 221. Az eredeti idézetben a *'lay it on with a trowel'*, az otrombán hízelgés idiómáját használja Disraeli.

kiterjesztését, ugyanakkor a régi bázisát is megőrizné. Így vált a párt Brit Konzervatív Párttá, mely a Peel által kidolgozott 1834-es tamworthi kiáltvánnyal jött létre, s tulajdonképpen ez volt az a politikai elvfelelés, amit Disraeli a *Coningsby* nevű hősén keresztül ostromozott. Az irányváltásnak köszönhetően ugyanakkor az olyan, centrumhoz közel álló politikusokat meg tudott győzni a pártváltásról, mint Edward Stanley-t, Derby apját, az örgrófi cím tizennegyedik viselőjét (ezt nevezte akkor a publikum az ún. „Derby-dili-nek”).⁵⁷⁰ Miután Edward Stanley visszavonult 1868-ban az aktív politizálástól, a pártot 22 évig vezető férfi helyére Disraeli került Stanley fiával, Henryvel szövetségben, s az 1867-es újabb választójogi reform kidolgozása után következő rövid Disraeli–Derby-kormány idején (1868 februárjától decemberéig) férközött komolyan Viktória bizalmába. A koronát a 15. század óta hű módon szolgáló Stanley család státuszban maradhatott az új Derby gróf, Henry révén, Disraeliék pedig e rövid idő alatt az udvari etiketten is túlmutató kiváltságokban részesülhettek.⁵⁷¹ 1874-es választási győzelme után Disraeli szüntelenül bókolt a királynőnek, és minden alkalmat megragadott, hogy gratuláljon neki vagy ajándékokkal halmozza el. Találkozásait valóságos ünnepi ceremóniákká emelte. Hol kedvenc virágaikat küldték egymásnak, hol pedig kölcsönös politikai kéréseiket patetikus verscsokrokban és romantikus prózában tálták. Bár Strachey szintén az angol irodalom rendkívüli szókészletével és szellemességével tárta olvasói elé e különleges viszonyt az életrajzban, a szöveg idézeteiben és áthallásaiban felfedezhetők Disraeli és Viktória levelezésének szentimentális közhelyei. Jól példázza ezt, amikor a hízelgő miniszterelnök a királynőt egy tündérhez, vagy épp William Shakespeare Szentivánéji álmának Titániájához hasonlította, aki kedvenc virágát, a kankalint küldte az osbornei palota ligeteiből nimfái és faunjai (udvarhölgyek és tanácsnokok) kíséretéből.⁵⁷²

Disraeli később tudatosan erősítette a királynőben a gondolatot, hogy uralkodói befolyása miatt az ország történeti alkotmánya folytán a kormány ügyeiben is vezető szerepre készíti. E manipulációt a tájékoztatás hívószava alatt terjesztette ki a politikusok mindennapos párviadalaira: a királynő elsőkézből Disraeli interpretációjának megfelelően értesülhetett a parlamenti vitákról és pártviszonyokról.⁵⁷³ A királynő és miniszterelnökének plátói kapcsolata 1876-ban tetőzött, amikor Disraeli kiharcolta Viktória számára az alsóházban benyújtott uralkodói címről szóló törvénymódosítás átvitelével az India császárnője címet. Az ellenzék vehemensen támadta az arcátlan politikai manővert, amire a királynőnek azért is szüksége volt,

⁵⁷⁰ BLAKE 1985. 37–43; EGEDY 2004. 157–162; HEDEEN 2015. 22–42.

⁵⁷¹ Lásd feleségének peerré való kinevezését. STRACHEY 1928. 209.

⁵⁷² STRACHEY 1928. 225.

⁵⁷³ UO. 219–227.

hogy rebellis menyével, Marija Alekszandrovnával legalább azonos rangban legyenek. A királynő politikai átnevelése révbe ért: ezt követően meggyűlölte a liberális ellenzéket, nézeteiket egyenesen 'tévesnek' nevezte. Derby pedig azt írta naplójában, hogy a királynőről a miniszterelnök titkára – Montagu Corry – is úgy nyilatkozott, mint korlátozott intellektusú despotáról, akinek az önteltsége határtalan.⁵⁷⁴ Disraeli ezzel a párttársain és más, a királynőhöz közel álló politikusokon felülemelkedve elnyerte az uralkodó feltétlen támogatását, melyet kismértékben csak a nagy keleti válság politikai hullámai tudtak megingatni.⁵⁷⁵

III. 3. 2. Az oroszán és az unikornis párharca, azaz Gladstone és Disraeli miniszterelnökként gyakorolt hatása a külpolitikában

Mint Viktória királynő alkotmányos szerepénél láthattuk, a politikai hatalom egyik kulcspozícióját a miniszterelnöki poszt jelentette a szigetország alkotmányos berendezkedésében. Az angol kormány élén a miniszterelnök állt, aki bár elvileg társaival egyenrangú pozíciót birtokol, a valóságban azonban csak a politikai belátás gátolta hatalmát. A kormány kollektív testületi felelősséget viselt, a kabinet egységét képviselve pedig tagjai a kormányzat egészét érintő ügyekben egységesen kellett fellépniük, illetve visszalépniük amennyiben kudarcot vallottak. A kabinetkormány ezentúl azt is jelentette, hogy a kormány tagjai – a végrehajtó hatalom képviselőiként – egyben a törvényhozói testület, azaz a Parlament tagjai is. A parlament ugyanakkor képes megvonni a bizalmat a kormánytól s maga kormányozni, ezzel is hangsúlyozva a 19. század elejétől az angol parlamentáris kormányzás különállását az Egyesült Államok prezidenciális rendszerétől.⁵⁷⁶ Az általunk tárgyalt korszakot két személy határozta meg e poszton: az egyik a szorgalmas, autodidakta – Hegedüs Lóránt által Andrassy mellett szintén „bohém zseniként” jellemzett⁵⁷⁷ – konzervatív, zsidó származású miniszterelnök, Benjamin Disraeli (1803–1881)⁵⁷⁸, illetve az angol politikai osztály hagyományos pályaívét leíró, liberális, és mélyen vallásos államférfija, William Ewart Gladstone (1809–1898). E két férfi rivalizálása, majd elkeseredett, ám annál látványosabb politikai harca egy korszak politikáját, pártharcait, szakpolitikai lépéseit határozta meg, adott nevet és nyújtott mintát a parlamentáris váltógazdaság kialakulásának idején. Ahogy Richard

⁵⁷⁴ VINCENT 1994. 277.

⁵⁷⁵ STRACHEY 1928. 228–232; HALL 2020. 108–110; KOVIĆ 2011. 103.

⁵⁷⁶ PÖLÖSKEI-RÁNKI 1982. 11, 12–14.

⁵⁷⁷ HEGEDÜS 1938. 144–149.

⁵⁷⁸ Későbbi peerré avatása, és grófi címének megszerzése után a Lord Beaconsfield nevet használja.

Aldous is jellemezte az angol címerállatokkal⁵⁷⁹ e korszakot: az oroszlán és az unikornis harcának korát jelentették az 1867 és 1881 közötti évek.⁵⁸⁰

William Ewart Gladstone (1809–1898) pályáját a napóleoni háborúk utáni Wellington-féle tory politikai körökben kezdte, s az utolsó miniszterelnöki ciklusa után az az Asquith-kormány követte, amely az első világháborúban is az ország élén állt. Így elmondható e politikusról, hogy pályafutása szinte az egész 19. század történelmét végigkísérte a szigetország politikai életében. Fiatalkorában kialakult nézeteit tekintve Gladstone több világnézet számos jellemzőjét tudta magának egészen gyermekkorától kezdve. Egy igen tehetséges gyártulajdonos iparos családból származott, s csaknem kétgenerációnyi sikeres vállalkozásnak köszönhetőe vagyonát. John Gladstones-ból sikeres liverpooli vállalkozó lett, aki miután nevet változtatott, fiát, Williamet a kálvinista szigorú vallásosságra és a kemény, de kifizetődő munkába vetett hitre nevelte. A család a századfordulón hivatalosan áttért az anglikán vallásra. A fiatal Gladstone mindennapjainak és hitéletének része maradt azonban a kálvinista vallásosság, a Biblia olvasása, ahhoz fűződő gyakorlatok.⁵⁸¹ E hatás egész életében meghatározta gondolkodását, későbbi liberalizmusát. Naplójának olvasásakor is szembeűnő a fohászok sokasága, megtalálhatjuk benne az általa összeállított bűnös és megmentendő lelkekre vonatkozó névsorokat, számadásait, kedvenc bibliai verseit vagy épp saját fizikai önostorozásának jeleit.⁵⁸² Ugyanakkor apjának ambíciói és vagyonos, előkelő élete nagyban ellensúlyozta a főleg anyai ágról származó vallásosságát.

Apja a napóleoni háborúk alatt igen befolyásos barátokra tett szert és belépett az országos politikába. A család vállalkozása a cukornád kereskedelméhez kapott koncessziót, melynek következtében az akkori viszonyok között szinte elképzelhetetlen 300.000 font sterling határát is átlépte vagyonuk (az angol uralkodó éves civillistájához viszonyítható összegről van szó). William bátyjához, Thomashoz hasonlóan is már az etoni elitképzőben tinédzserként megismerte az angol fiatal arisztokraták bohém életét. Thomas neveltetését szülei azonban meglehetősen 'pogánynak' tartották, így Williamet Oxfordba küldték. Az iskolában nagy hatást gyakoroltak rá Platón, Arisztotelész és Homérosz művei, olyannyira, hogy politikai karrierje mellett a klasszika-filológiával foglalkozott.⁵⁸³ Ezen kívül megemlítendő Coleridge és Edmund Burke hatása is, akiknek köszönhetően – szemben a keresztény tanok

⁵⁷⁹ I. Jakabtól kezdve az unikornis (Skócia jelképe) és az oroszlán (Anglia jelképe) megtalálható az ország címerében a négyesfelosztású pajzson, a térdszalagrenden és más egyéb heraldikai elemeken kívül.

⁵⁸⁰ ALDOUS 2012.

⁵⁸¹ BIAGINI 2000. 1–9.

⁵⁸² BIAGINI 2000. 9; lásd még MATTHEW 1982.

⁵⁸³ 1858-ban adták ki *Studies on Homer and the Homeric Age*, azaz tanulmányok a homéroszi korról című művét.

univerzalizmusával – egy organicista, a nemzetek egyéni jegyeit felmutató nemzeteszmben gondolkodott. E tory világképbe jól bele tudta illeszteni az Iliász társadalmát: istenfélő nemesek alakítják a közösség sorsát, figyelembe véve a tömegek akarátát.⁵⁸⁴ Gladstone később számos egyházi személlyel tartotta a kapcsolatot, és 1832-ig maga is egyházi pályára készült.⁵⁸⁵ Az állam és egyház viszonyát taglaló *The State in Its Relations with the Church* (1838) című műve volt az egyik legkorábbi munkája, amelyben a romantikus angol állam tory ideálját festette meg. A mű szerint az anglikán egyház és az angol állam között szoros kapcsolat áll fenn, melyet a *Reform Act* és a katolikus emancipáció törvénye bomlasztásnak indított 1830-tól. A mű kiadásának évében ismerte meg későbbi feleségét, Catherine-t, aki Gladstone személyiségének ellentéte volt: szenvedélyes, világi, és kritikus – többnyire Gladstone kéziratait, tervezeteit is ő korrektúrázta. Catherine így az államférfi támaszának számított úgy a politikai előmenetelében, mint magánéletében.⁵⁸⁶

A még ifjú William karrierje akkor indult, amikor a család Newark rohadt körzetét megszerezte számára. Szűzbeszédéből a kortársak az idealizmusát emelték ki: a nyugati rabszolgatartó ültetvényesek védelmében beszélt, a rabszolgaság eltörlését morálisan helyesnek és vallásos nézeteivel összeegyeztethetőnek vélte, azonban a betiltás módját elhamarkodottnak, károsnak tartotta.⁵⁸⁷ Véleményének kialakításában közrejátszhatott, hogy családja továbbra is érdekelt volt az ültetvényes gazdaságok fenntartásában, majd a felszámolásért kapott kárpótlásban. A Peel-kormány idején az ír kérdéssel foglalkozott volna legszívesebben, de Peel a kereskedelmi tanács élére nevezte ki, azt remélve, hogy az ifjú Gladstone ideologikus világképe megváltozik. Peel azonban tévedett, újonc miniszterének értékvilága és szakpolitikai hozzáállása továbbra is összhangban maradtak egymással. Átlátva a kereskedelmi tárcát és az ország gazdaságának szükségleteit, valamint a költségvetésben rejlő lehetőségeket, Gladstone vallásos buzgalommal vetette bele magát a munkába annak tudatában, hogy tevékenységével a gazdaság fellendülését és tömegek jólétét biztosíthatja. Így születtek meg az első Gladstone-reformok, melyek szabályozták az ország vámrendszerét, valamint szintén ekkor dolgozta ki az árucikkek és a munkaerőt jelentő tömegek olcsó utazását elősegítő vasúti törvényeket. A reformer politikus ebben az időszakban saját magát még liberális toryként aposztrofálta, azonban a jövedelemadó reformja, az ír éhínség és a reformok iránt kifejezett aggodalma, valamint a zsidó emancipációt elősegítő törvények támogatása miatt az 1840-es évek végére

⁵⁸⁴ BIAGINI 2000. 10–11.

⁵⁸⁵ ALDOUS 2012. 12–13.

⁵⁸⁶ BIAGINI 2000. 14–19.

⁵⁸⁷ Disraeli sokat jegyzetelt és tanult ebből a beszédből, amit később fel is emlegetett Gladstone számára (ALDOUS 2012. 24–25).

egyre inkább a liberálisok felé sodródott. A zsidók egyenjogúsításának kérdésében Disraelihez csatlakozott, s összetűzésbe keveredett apjával, valamint a Wellington-féle konzervatív körökkel. Peel halála után azonban nem akadt olyan politikus, aki a konzervatívokhoz kötötte volna. Ráadásul idegenkedett a Disraeli-fajta opportunistáktól, de még inkább a hozzá hasonló pályát bejáró, de jellemében teljesen különböző rivális pártvezérektől.⁵⁸⁸

Az 1850-es évek elején nagy hatást gyakorolt rá és kortársaira Oroszország krími háború előtti térnyerése. Az angol kormány megosztott volt a háborúba lépést illetően, de általában véve is aggódtak a keleti birodalom túlzott térnyerése miatt, valamint aktívan élt bennük a magyar szabadságharc emléke és más európai liberálisok sorsa. „*Oroszország a Dunánál annyit jelent, mint Oroszország az Indusnál*”⁵⁸⁹ – vélték Gladstone kortársai. Mikor Palmerston az Alsóházban a krími fellépésért szólalt fel, Gladstone még konzervatívként a miniszterelnök, Aberdeen mellé állt (utóbbiért megkapta a pénzügyi tárcát), ugyanakkor helyeselte Palmerston kezdeti javaslatát és a beavatkozást.⁵⁹⁰ Gladstone viszont nem sokkal később lemondásra kényszerült, mivel költségvetési tervezete nem volt megfelelő, és a külpolitikában nem értett egyet Szevasztopol ostromával.⁵⁹¹ Az 1855-ben tett orosz fegyverszüneti ajánlat miatt szükségtelennek és embertelennek ítélte a további harcokat. E szentimentalizmusa előrevetítette későbbi humanitárius nézeteit a külpolitikában. Aberdeen a liberális gondolatokat osztva hitt az európai közjog létezésében, abban, hogy létre lehet hozni egy összeurópai jogi rendszert, ami szabályozza a nemzetközi jogot és az államok kapcsolatait, Gladstone pedig Aberdeen mentoráltja lévén osztotta e nézeteket: úgy vélte, hogy a nemzetközi rendet és jogot a nagyhatalmak garantálják. S mindez párosult Gladstone-nál a Nagy-Britanniára vonatkozó non-intervencionista, Canning-féle politikával.⁵⁹²

Az olasz kérdésben a konzervatív párttársakkal szemben a szabadságukért harcoló, Cavourt pártoló liberálisok élére állt. Végül a radikálisokból, peelistákból és más liberális elemekből 1859. június 6-án megalakuló Liberális Párt egyik vezéregyéniségévé vált Palmerston és Russell mellett. Az 1860-as évek elején igyekezett felhasználni pénzügyminiszteri pozícióját a külügyek befolyásolására. Ilyen eset volt például, mikor a frankofób irányvonal intézkedéseit igyekezett enyhíteni a kereskedelmi politika felhasználásával.⁵⁹³ Az osztrák és itáliai viszonyokkal kapcsolatban még szükséges

⁵⁸⁸ ALDOUS 2012. 33; BIAGINI 2000. 20–23, 29–31.

⁵⁸⁹ MORLEY 1908A. 363.

⁵⁹⁰ Idézi MORLEY 1908A. 363–364.

⁵⁹¹ ALDOUS 2012. 67.

⁵⁹² KNAPLUND 1935. 3–4; BIAGINI 2000. 79.

⁵⁹³ BIAGINI 2000. 37–39, 79–80.

megemlítenünk, hogy Gladstone külpolitikai elképzeléseit a fajokról és vallásokról alkotott nézetei is nagyban meghatározták. Úgy vélte, hogy az olasz népfaj kulturális vívmányaitól fogva sokkal fejlettebb, mint a felettük uralkodó osztrák, s ez kihatott az Ausztriáról alkotott véleményére is.⁵⁹⁴ Mindazonáltal Gladstone külpolitikáról és általános nemzetközi békéről alkotott elképzelései nem összetévesztendők a pacifizmussal. Bár kifejezetten költségesnek gondolta és ellenezte az imperializmust – az ópiumháborúk ellen 1840-ben és 1857-ben is felszólalt Palmerstonnal szemben –, passzívan a Palmerston-féle birodalmi politika folytatója maradt. Nyíltan viszont nem gondolta azt, hogy Nagy-Britannia lenne az új Róma, de szükségesnek vélte a hadsereg bevetését, amennyiben kifogyott kormánya a békés eszközökből.⁵⁹⁵ A Gladstone-féle „be nem avatkozás” nem a háború és más erőszakos eszközök teljes elvetésén alapult, hanem egy magasabb morális küldetés nevében látta érvényesnek a szigetország beavatkozását.⁵⁹⁶ Végül pedig a brit külpolitika primátusáról született tanulmányok eredményeit figyelembe véve elmondható, hogy a Gladstone-féle politika minden igyekezete ellenére nem tudta kiiktatni a külpolitika napirendjét a brit médiából. A Gladstone által kidolgozott pártprogramok hiába irányultak a hazai reformokra, belpolitikai eredményekre, az 1870-es évek turbulens európai nemzetközi eseményeiben javarészt szükséges volt a külpolitikával foglalkoznia.⁵⁹⁷

A gyarmati ügyek terén elszenvedett (harc az ashanti és maori törzsekkel, a krími háború rossz emlékei stb.), átmeneti kudarcok tehát nem jelentették azt, hogy a gladstone-i külpolitika az 1860-as években teljesen passzív lett volna. Az amerikai polgárháború idején például – tartva az északiaktól – az angol kormány jelentős összegeket költött Kanada védelmére.⁵⁹⁸ Gladstone igyekezett békülékeny politikát folytatni Franciaországgal, továbbá csökkenteni az ország fegyverkezését. Hitt ugyanis abban, hogy az országok közötti szabadkereskedelem óhatatlanul a békés együttélésre és egymásrataltságra készíti a szerződő feleket, továbbá hitt a *si vis pacem para pacem* elvében, így a leszerelési programot, valamint a hadsereg büdzséjének csökkentését tartotta célszerűnek.⁵⁹⁹ Ugyancsak a békéről győzte meg az amerikai polgárháború riasztó példája. Gladstone meg volt győződve a polgárháború idején a déliek győzelméről. 1862-ben az Alabama gőzös kárt tett az északiak kereskedelmi flottájában, s ezért kártérítést követeltek az északiak, majd tíz év elteltével sikerült tárgyalásos úton rendezni a konfliktust. A

⁵⁹⁴ HOPPEN 2008. 228.

⁵⁹⁵ BIAGINI 2000. 81.

⁵⁹⁶ BOURNE 1970. 123–124.

⁵⁹⁷ MULLIGAN 2010. 186–193.

⁵⁹⁸ KNAPLUND 1935. 6–10; HOPPEN 2008. 223, 605.

⁵⁹⁹ KNAPLUND 1935. 11–14.

délielük bukásával meggyőződése volt, hogy a nem kereskedelmi tárgyú nemzetközi afférokól érdemes kimaradni, és óvatosabb politikát kell követni, úgy az új világban, mint az európai kontinensen.⁶⁰⁰ Egy rövid időre a kanadai költségek és a tervezett új-zélandi költségek miatt a Gladstone-kormány határozottan teherként tekintett a gyarmatokra, és önkormányzatok létrejöttét kívánta. Az univerzális emberi értékeket hangoztatva felelős kormányok létrejöttét vizionálták a gyarmatokon, ugyanakkor egy erős parlamenti lobbik e területek kiszakadásától félt, ami megágyazott a későbbi konzervatív kormányok alatt létrejövő imperialista lobbinak.⁶⁰¹ A külügyek és az ország gyarmatpolitikáját tekintve elmondható Gladstone-ról, hogy sikeresen tartotta fenn liberális világnézetét: „(...) *soha ne ismertesd meg velük [a gyarmatokkal – B. B.] az erőszak gyűlöletességét és a kényszerítést, (...) hagyd nekik, hogy maguk döntsenek a szabadságukról, s nehéz megmondani a napot mikor el akarnak majd szakadni Anglia nagy nevével.*”⁶⁰² – foglalta össze a Canninghoz hasonló álláspontját.

Mint a gyarmatok példája mutatta, Gladstone külpolitikai gondolataira nagy hatással bírt vallásossága valamint az ahhoz tartozó humanitárius elvei.⁶⁰³ A nagy keleti válság során a gyarmatokhoz hasonló módon szintén azt gondolta, hogy a keleti ortodox egyház legitim módon képviseli a nemzetek érdekeit, ami megágyazhat a félszigeten egy-egy felelős kormányzat és állam megerősödésének. Ennek a meggyőződésnek volt az eredménye a híres Gladstone-féle pamflet-munkásság: 1876-ban a keresztényekkel szemben elkövetett atrocitásokra hívta fel a figyelmet a *The Bulgarian Horrors and the Question in the East* című írásában.⁶⁰⁴ Úgy gondolta, hogy a keresztény nemzetek szövetsége, szerződésben a nem-keresztény államokkal, garanciát adhat a kontinentális konfliktusok békés rendezésére. E gondolattal később egyesíteni tudta a külpolitika miatt megosztott, ellenzéki liberálisok különböző frakcióit. Ugyanakkor a reálpolitikával szembehelyezkedő, liberális politikus számára nehézséget okozott, hogy Európában egyre inkább a reálpolitika nyert teret az 1874 és 1880 közötti időszakban. Bismarck 1871 után kifejezett ellenségként kezelte Gladstone idealizmusát, minthogy a hazai politikában a német liberálisok Bismarckot egy az angol politikai életben előforduló, nagy liberális parlamentáris koalícióval kívánták leváltani.⁶⁰⁵

⁶⁰⁰ KNAPLUND 1935. 41–42; HOPPEN 2008. 230–231.

⁶⁰¹ ELDRIDGE 1973. 72–82.

⁶⁰² Idézi BIAGINI 2000. 25–26.

⁶⁰³ Gladstone szemében így az oroszok beavatkozása az oszmán birodalom balkáni tartományaiban megfeleltethető volt a Palmerston által Don Pacifico-affér során gyakorolt humanitárius intervenciónak. S ez hasonlatos a ma is használható definícióhoz, miszerint humanitárius intervenció alatt értjük egy állam más állam ügyeibe való beavatkozását, annak érdekében, hogy az alapvető emberi jogok széles körű és súlyos megsértését megakadályozza vagy megszüntesse. ugyanakkor érdemes figyelembe venni, hogy a humanitárius intervenció, mint tudatos koncepció csak a 20. század második felében kristályosodott ki (KLOSE 2016. 8, 20).

⁶⁰⁴ KNAPLUND 1935. 71–72; lásd erről még: SHANNON 1963.

⁶⁰⁵ BIAGINI 2000. 82–85.

Az európai politikát illetően a Gladstone-kormány hiába igyekezett az 1870-es években csillapítani III. Napóleon ambícióit, mire be tudott volna avatkozni a francia–porosz konfliktusba, fény derült a Benedetti-szerződésre⁶⁰⁶, melyből az angol közvélemény is értesült arról, hogy a franciák sértették volna Belgium és Luxemburg szuverenitását. Gladstone így kénytelen volt a semlegesek táborához csatlakozni, továbbá fékezni az európai háború eszkalációját.⁶⁰⁷ A békefeltételek meghatározásánál való közvetítést is az Alabama-ügy miatt a lehető legkörülményesebb módon igyekezett megvalósítani. Bár aggodalommal, de jóváhagyta a Bismarckkal való tárgyalás során, hogy Elzász-Lotharingia német kézbe kerüljön, majd később egy óvatos memorandumban és a humanitás nevében mérsékelte volna a német területi expanziót.⁶⁰⁸ A békés megoldás kulcsát Németország keleti határán lévő Orosz Birodalom jóindulatának elnyerése jelentette volna – az 1871-es (londoni) Pontus-konferencián – csakhogy ott Gorcsakov akarata érvényesült.⁶⁰⁹

1871 és 1873 között leginkább Disraeli politikája kezdett körvonalazódni. A Pontus-ügy rávilágított a pártokon átívelő külpolitikai jellegű problémára. Ignatyev és a szláv bizottságok aktivitása, valamint a bolgár exarchátus kialakítása ekkor már mind arra utalt, hogy Oroszország nyugati és déli irányú expanzióba kezd. Ráadásul arról kaptak híreket a britek, miszerint Turkesztánon keresztül India felé terjeszkedik a cári birodalom. Disraeli már 1871-ben a Gladstone-kormányt vádolta az inaktív külpolitikai kudarcért, miszerint konzervatív szemszögből a londoni konferencia tulajdonképpen csak a brit nemzet megalázásának tudomásulvétele volt. Disraeli később, az 1872-es, Kristálypalotában tartott beszédében pedig világosan kifejtette, hogy aktívabb külpolitikára van szükség, 1873-as beszédében pedig az ellenzéki padsorokban jelölte ki a brit külpolitika minimumát: egyes vitás határterületek miatt nem feltétlen szükséges beavatkozni, Konstantinápoly oroszok általi birtokbavételét azonban nem tűrheti Nagy-Britannia.⁶¹⁰

A nagy keleti válság jelentette a Gladstone-féle liberális irányvonal és a jellemzően konzervatív, Disraeli által is gyakorolt *Realpolitik* közötti összetűzést. Gladstone a válság során az egyetemes emberi értékeket és humanitást helyezte a nemzeti érdekek elé.⁶¹¹ Nézeteit a következőképp fogalmazta meg: „*Mi értelme is van a civilizációnak és humanitásnak a*

⁶⁰⁶ A Benedetti-szerződés vázlatát Bismarck hatására alkották meg a franciák, miszerint 1866 után az Északnémet Szövetséget ellensúlyozandó, a franciák bekebelezhetnék volna Belgiumot. Bismarck tárgyalásai kettős célt szolgáltak: a délnémet államokat meg tudta győzni egy defenzív szövetség elfogadásáról, majd szét tudta zilálni a francia és angol kapcsolatokat két évvel később (BRIDGE–BULLEN 2005. 164, 168).

⁶⁰⁷ BOURNE 1970. 121.

⁶⁰⁸ KNAPLUND 1935. 48–60.

⁶⁰⁹ UO. 63–65.

⁶¹⁰ KOVIC 2011. 76–80.

⁶¹¹ HERACLIDES–DIALLA 2015. 154–155.

közrendre, ha egyszer a brit érdekek uralkodnak a brit ágensek felett szerte a világban, és ők dönthetnek arról mi jó és mi rossz?”⁶¹² Ahogy a kortárs liberális Harcourt írta a radikális Charles Dilknek kettejük párharcáról e kérdésben: „Gladstone és Dizzy (Disraeli) úgy tűnik bolondságban és meggondolatlanságban túltesznek egymáson, én pedig nem is tudom melyik csinált nagyobb szamarat magából.”⁶¹³

Benjamin Disraeli neve egybeforr a 19. század brit konzervativizmusával. Politikai befolyását filozófus és publicista tevékenységének köszönheti. Disraeli nevéhez fűződik számos, a brit belpolitikában máig használatos szókép, szólás-mondás és fogalom.⁶¹⁴ Disraeli publicisztikáin, politikai regényein keresztül hatott korára és a jelenre, olyannyira, hogy 2012-ben még a Munkáspárt jelöltje, Ed Miliband is idézett a hajdani nagy konzervatív vezetőtől. A Disraeli örökségét tovább éltető, kedvenc virágáról elnevezett „Kankalin Liga” (*Primrose League*), pedig a 20. század közepéig meghatározó politikai szervezetnek számított.⁶¹⁵ Benjamin Disraeli 1804-ben született Isaac D’Israeli fiaként, egy jómódú nyomdász család gyermekeként, s családja a napóleoni háborúk alatt biztosan emelkedett a más európai nagyvárosokhoz képest kislétszámú londoni zsidóság szociális ranglétráján.⁶¹⁶ Ugyan nem a Rothschildok vagyonához hasonló jómódról beszélünk – főleg mivel Disraeli politikai karrierjének elején hitelekből élt – hanem inkább egyfajta polgári vagyonosságról, ami biztosította számára a magánoktatást és a családi magánkönyvtár nyújtotta művelődés lehetőséget⁶¹⁷. A nyolcéves korától anglikán vallásban nevelkedő Disraeli ugyanis nem tudott beilleszkedni londoni iskoláinak társadalmába. Később hiába hagyta el az aposztrofot családnevéből, mégis másként gondoltak rá, ahogy ő is megkülönböztette magát a többségi, túlnyomó részt antiszemita társadalmi közegetől. Utóbbi identitás jól tetten érhető az *Alroy*⁶¹⁸, *Coningsby és Tancred* című műveiben, valamint Szidónia (eredetiben *Sidonia*) nevű karakterén keresztül.

⁶¹² Idézi HERACLIDES–DIALLA 2015. 155.

⁶¹³ Idézi UO. 2015. 159.

⁶¹⁴ Ilyen a „zsiros oszlop” (*the Greasy Pole*) tetőfokát megmászni – ami egy népi játékra utal, melyben egy viszkózus anyaggal bekent oszlopot kell megmásznia a játékosoknak – s egyúttal utalás a politikai játszmákra is. Másik hasonló fogalom a „becsületes béke” (*Peace With Honour*), ami ugyan békét jelent, de fellelhető a fogalomban az erőre, presztízsre és hosszan tartó stabilitásra való utalás jelentése is (Erről lásd bővebben: HURD–YOUNG 2013. xix.–xxvi).

⁶¹⁵ HURD–YOUNG 2013. 10–15.

⁶¹⁶ KOVIĆ 2011. 3–4.

⁶¹⁷ Ebben a könyvtárban ismerte meg a politika- és eszmetörténet klasszikusait Machiavellin át Francis Baconig (KOVIĆ 2011. 5–7).

⁶¹⁸ Az 1833-ban megjelent regény a zsidóság politikai szerepéről szólt, ezt nevezte Disraeli ideái és ambíciói megtestesülésének (HURD–YOUNG 2013. 45–46).

Az ifjú Disraeli gondolatvilágára nagy hatást gyakoroltak a 19. század olyan politikai eseményei, mint a görög szabadságharc és a szociáldarwinizmus előtti rasszokról szőtt gondolatok, melyekkel összhangban a *Lothair* és *Tancred* című műveiben világosan megjelenítette a zsidóság felsőbbrendűségét.⁶¹⁹ A fajt azonban nem a mai értelemben használta, hanem gondolataiban keveredett a vallás, a rassz és az etnikum. A darwinizmust az evolúció elméletével együtt elvetette. Zsidó identitása sajátos és más volt, mint az általa pártfogolt baráti köré, az ortodoxokért harcoló és reformistákat megvető Moses Montefioré vagy a Rothschildoké. Mégis egy kifejezetten erősen antiszemita légkörben tudott büszkeséget és erőt meríteni az általa egzotikusnak vélt származásából.⁶²⁰ A *Lothairben* főhősein keresztül a keleti kérdést illető politikai meggyőződését is megjelenítette, miszerint szemben a filozemítákkal és a keleti misztikumok hódolóival, a byroni filhellén romantika által vezérelt politikusok (úgy mint Russell, Gladstone és más liberálisok) könnyen az ortodoxia és az oroszok támogatóivá válnak.⁶²¹ Később e keleties identitás eredménye volt, hogy miképp a keresztények lemészárlóiként az Oszmán Birodalmat barbárnak látta Gladstone, addig Disraeli (nem utolsósorban Grand Tourjának köszönhetően) az országra és tartományaira mint szintén zsarnoki, de a zsidóságot és a keleti népeket sikeresen védő birodalomként tekintett.⁶²²

Disraeli fiatalon jogsegédként dolgozott, majd apja ismerősein keresztül tory írókat és politikusokat rángatott bele egy kudarcos újságkiadási vállalkozásba. Tapasztalatait összegezve írta meg álnéven első nagysikerű és piaci sikernek számító művét, a *Vivian Grey*⁶²³ című társadalomkritikus regényét, ami lelepleződését követve közbotrány tárgyává vált, és egyúttal ideiglenesen kiszorította az ifjú feltörekvő zsidó írókat a londoni elit köreiből.⁶²⁴ Ebben az időben fokozatosan a konzervatívok felé sodródott a kezdeti liberális időszak után: a külpolitika terén például Canninget hibáztatta a navarinói öbölben törtétekért, majd egyre inkább az idősödő Wellington hercegének híve lett az ifjú politikus.⁶²⁵

Grand Tourja során végig utazta a Földközi-tenger keleti medencéjét és az Oszmán Birodalmat, ekkor további inspirációt merített a politikai pályafutásához.⁶²⁶ 1832 és 1834 között

⁶¹⁹ HURD–YOUNG 2013. 32–37.

⁶²⁰ SAAB 1988. 560–567.

⁶²¹ KOVIĆ 2011. 51, 75–76; Disraeli személyes fiatalkori hőse egyébként az apjával jó kapcsolatot ápoló Byron volt, akinek extravagáns öltözködését, ékszereit, sétatálcáját is igyekezett utánozni (ALDOUS 2012. 16).

⁶²² SAAB 1988. 568–570.

⁶²³ 1826-ban megjelent műve hasonló későbbi munkájához, az 1832-es *Contarini Fleminghez*, mindkettőben az angol próza tökéletesítését és saját érzelmeinek megírását tűzte ki célul a szerző (HURD–YOUNG 2013. 45–46).

⁶²⁴ HURD–YOUNG 2013. 41–46.

⁶²⁵ KOVIĆ 2011. 10–13.

⁶²⁶ A Grand Tour és a byroni befolyás hatása alatt írta meg a *Rise of Iskander* című könyvét, amiben a főhős a 15. századi történelmi figura, Szkander bég. A valós személy helyett viszont görög szabadságharcosként láttatta hőseit Disraeli, aki harcot vállalt a zsarnoki Oszmán Birodalom ellen (KOVIĆ 2011. 36–38).

számos alkalommal Wycombe mandátumáért indult a választójogi törvény reformját (*Reform Bill*) követően, először függetlenként, majd a tory párt jelöltjeként. Politikai mecénásait tekintve a lord kancellár (Lord Chancellor) Lyndehurst vette szárnyai alá, s ha még jó kapcsolatot is ápolt a párt vezetőjével, Robert Peellel, az egyre aktívabb lázadó hátsópados tory szerepet öltötte magára. Stabil vagyona és jövedelemre az 1830-as évek végén tett szert, amikor Mary Anne Lewist, egy vagyonos özvegyet vett feleségül. Mary Anne mind intellektusában, mind ambícióiban támogatta a feltörekvő politikust, nem mellesleg az elit magasabb köreivel is megismertette.⁶²⁷ Országos hírnévre akkor tett szert, amikor párbajig és letartóztatásig zaklatta az ír radikális ügyvédet, Daniel O’Connellt (a Katolikus Egyesület alapítóját) és fiát. 1835-ben a párton belül pályafutása révbe ért, a whigek ellen az angol alkotmányról (*The Vindication of the English Constitution*) írt hosszas és komplikált, néhol zavaros politikai esszéjével, majd nem sokkal később 1836-ban követte azt a whigeket ostromozó, utilitarizmust kritizáló könyve (*The Spirit of Whiggism*), melyekkel sikerült meggyőznie párttársait a politikai írói tehetségéről.⁶²⁸ Disraeli ezen kívül legyőzve ellenfeleit Maidstone híresen korrupt kerületében, majd később Shrewsbury-ben kapott képviselői mandátumot. Alkalmazta a *Sybil* és *Tancred* regényeiben is megírt politikai krédóját, miszerint szavakkal bármit el lehet érni, és igyekezett többet nyújtani az emberek számára, mint a Whig Párt, és az általa hiteltelennek ítélt Robert Peel-féle tory oldal.⁶²⁹

Ekkor kezdte Disraeli a nép és nemzet fogalmait argumentumokként használni.⁶³⁰ A toryk számára a megoldást az jelentette, hogy ha a párt elsőszámú szavazóbázisát kitevő földbirtokos arisztokrácia összefog valamely másik társadalmi csoporttal. A toryknak azonban – a vagyoni különbségeket tekintve – furcsa módon a városi, ipari vállalkozók által dolgoztatott, „kizsákmányolt” munkássággal kellett kiegészíteniük szavazóik táborát a reformok után. Így alakult ki a szociálkonzervatív „új-tory” gondolatkör, amelyet a „nemzet” („*The Nation*”) és a tory nemzeti párt ideáival kötött össze Disraeli. Ez a gondolat már nyomon érhető volt Peel tamworthi kiáltványában, amely az 1832-es választójogi reformból kiszorult vidéki tömegeket szerette volna megnyerni a toryk új társadalmi erejének.⁶³¹

Disraeli szintén elkezdte kidolgozni személyes politikai filozófiai trilógiáját (*Coningsby*, *Sybil*, *Tancred*), ami Peel tamworthi kiáltványához hasonló konzervatív eszmerendszert kívánt meghonosítani. A *Coningsbyben* a morális konzervativizmus elveit

⁶²⁷ HURD–YOUNG 2013. 79–87

⁶²⁸ KOVIĆ 2011. 38; EGEDY 2004. 152–157; HURD–YOUNG 2013. 50–61.

⁶²⁹ HURD–YOUNG 2013. 64–67.

⁶³⁰ KOVIĆ 2011. 30–33.

⁶³¹ EGEDY 2004. 157–159.

fektette le, majd a *Sybilben* a konzervatívok programjára tért rá, végül a *Tancredben* a hit szociális fontosságáról értekezett. Az utóbbi regényben található, sokszor valós személyekről mintázott karaktereinek viselkedése, vívódása a politikus '70-es években tanúsított külpolitikai magatartásához is köthető: főhősei fel akarják oszlatni egy ponton az Oszmán Birodalmat, és India fontosságáról is elmélkednek – jóval az 1857-es szipojlázadás vagy a nagy keleti válság előtt. Disraeli jegyzetfüzetében találkozunk némi politológiai kísérletezéssel is. Öt dolog határozta meg szerinte a politika működését: a kormányok és dinasztiák cselekedetei, az anyagi érdekek, a nemzetiség, a vallásról alkotott vélemények, végül a politikai elvek. Ezek együttesen határozták meg az országon belüli 'két nemzet' dinamikáját, a szegények és gazdagok nemzeteit. Disraeli feladatának tekintette az összefogást (de nem az egyesülést) a két nemzet (*Two Nations*) között.⁶³² Bár Disraeli soha nem mondta, vagy írta le, hogy irányzatának elnevezése az „egy nemzet konzervatívjai”, az utókor mégis ezt a jelzőt aggatta politikájára. Innen eredeztethető a jelenkorig meglévő, Boris Johnson esetében is említett brit politikai irányzat, a „*One Nation Conservatism*”.⁶³³

Az ifjú konzervatív politikus számára egyre inkább úgy tűnt, hogy az Oszmán Birodalom és a Balkán politikai kérdésével tehet szert politikai tőkére. Palmerston a keleti kérdésben való 1841-ben aratott győzelmével példaképként határozta meg egy egész politikus-generáció külpolitikai elképzeléseit, amikor a második egyiptomi válság alkalmával a londoni tengerszoros egyezményvel sikerült Oroszországot az unkiár-iszkeleszi szerződés (1833) helyett a Dardanella-szerződés aláírására rábírní, valamint normalizálni a két ország kapcsolatát.⁶³⁴ Miután Szerbiát nyomás alá helyezte az Oszmán Birodalom, Palmerston nyomdokán haladva Disraeli egyre inkább Peelt okolta a külpolitikai kudarcokért is, és a párton belüli ellenzékét képviselte, felhasználva a *Young England* támogatását. Közrejátszhatott ebben, hogy nem kapott Peel kormányában (1841–1846) meghatározó szerepet. A szerb történész Milos Ković és Disraeli korai biográfusai is úgy vélték, hogy a Peel és Disraeli között kialakuló vitára az ír kérdésen túl egyre inkább Szerbiával és az Oszmán Birodalommal szemben tanúsított brit külpolitikai magatartás is hatással volt, minthogy Disraeli Szerbia oldalát pártolta⁶³⁵, másrészt Palmerstonhoz hasonlóan Anglia önálló cselekvőképességét és presztízsét hangsúlyozta.⁶³⁶ Ugyanakkor Disraeli ellenzékiként már 1839-től támogatta

⁶³² KOVIĆ 2011. 46–50; HURD–YOUNG 2013. 95–100; EGEDY 2004. 163–165.

⁶³³ HICKSON 2023.

⁶³⁴ KOVIĆ 2011. 40; BEBESI 2022B. 47–48; SCHREK 2020B. 193–194; SCHREK 2020A. 224–233.

⁶³⁵ Disraeli korai külpolitikai gondolkodását szintén meghatározta egy sajátos, a korszakban divatos „turkofil-magatartást” mellőző „proto-cionizmus”, amit nemcsak az angol romantika és judaizmus inspirált, hanem barátja és későbbi párttársa, a londoni Rothschildokhoz tartozó Lionel is (KOVIĆ 2011. 52–53).

⁶³⁶ EGEDY 2004. 160; KOVIĆ 2011. 41–44; MONYPENNY–BUCKLE 1917. 172–181.

Palmerston egyik nagynevű kritikusról, a ruszofóbiát több műben és lapban (*Portfolio*) hirdető David Urquhartot⁶³⁷, illetve Wellington felé sodródott a konszolidációra törekvő, Peel-féle külpolitikai irányvonaltól.⁶³⁸

A Peellel való leszámoláshoz vezető út akkor nyílt meg Disraeli számára, amikor egy bizonyos Lord Bentinck vált a hitelezőjévé és politikai szövetségesevé, akinek jóvoltából még a Beaconsfield közelében fekvő Hughenden palotát is megvásárolhatta. Peel – látva, hogy a Liberális Párt több szavazót is a vámcsökkentés programjával tud magához vonzani – egyre inkább a szabadkereskedelmet kezdte támogatni. A szabadkereskedelemhez vezető út egyik mérföldköve a gabonavámot szabályzó törvény eltörlése volt. A törvény ugyanis nagyarányú extraprofitot hozott az angol földbirtokos tory arisztokrácia számára, azonban a – főleg tengerentúli gabonaimportőr kapcsolatokkal rendelkező – kereskedők (és azok whig arisztokratái), valamint az élelmiszerárak ellen az 1840-es évek első felében protestáló, munkásosztályt reprezentáló Gabonavámtörvény-ellenes Liga erősen ellenérdekeltek voltak a törvény fenntartásában.⁶³⁹ Peel számára előnytelen volt az Alsóházban, hogy az íreket sújtó burgonyavészre hivatkozva sürgette a törvény eltörlését, s már korábban is írbarátnak mutatkozott az emancipációs törvény vitájában. Disraeli valóságos politikai hadjáratot indított ellene, s miután összefogtak a protekcionistaik, Peel és kormánya (benne a fiatal Gladstone-nal) megbukott.

1846-ig úgy tűnt, hogy Disraeli öröksége a párt megosztása marad. 1850-ben aztán bekövetkezett az egyik legérdekesebb fordulat a pártok történetében: a whigekhez átpártolt Gladstone és azok a peeliták, akiket már nem sikerült rehabilitálni a Konzervatív Párt berkeibe. Palmerston később nemzetközi botrányba keveredett az angol alattvalók számára Görögországban tett fegyveres segítségnyújtás, azaz a Don Pacifico-affér miatt. Disraeli és Peel így azonos oldalra kerültek érvelésükben, s egyúttal ez volt az egyik első alkalom, hogy a javában belpolitikai ügyekkel foglalkozó Disraelit külpolitikai szónoklatra kérték fel. Teljesítménye viszont rendkívül erőtlén volt, szemben Palmerston egyik legnevezetesebb, nemzeti érdekeket felvonultató érvelőbeszédével szemben.⁶⁴⁰ Ezidő alatt (1841 és 1851 között) Gladstone és Disraeli elkeseredett politikai riválisokká váltak. Már az is fokozta a kettejük közötti feszültséget, hogy Gladstone fiatalon és Peel híveként elképesztő eredményeket

⁶³⁷ Érdekes módon a Szerbia önállóságáért versenyt futó, egymással rivalizáló brit politikusok mind összeköttetésben voltak Adam Czartoryskivel, továbbá Miloš Obrenovics herceggel. Czartoryski brit kapcsolatairól lásd még: SCHREK–DEMETER 2023. 95–96, 99.

⁶³⁸ KOVIĆ 2011. 44–45; SCHREK 2020B. 188–195.

⁶³⁹ HOPPEN 2008. 127–128; HURD–YOUNG 2013. 92–95; HAHNER 2022B. 151.

⁶⁴⁰ HURD–YOUNG 2013. 104–116.

tudhatott maga mögött (25 évesen képviselő volt, majd miniszter), viszont kapcsolatukat tovább mérgezte Disraeli egyik legkiválóbb külpolitikai beszéde („*Anglia nem szereti a koalíciókat*”⁶⁴¹), ami Gladstone ideiglenes bukását jelentette.⁶⁴²

Disraeli karrierjének második felében leginkább Derby örgrófjára és fiára Edward Stanleyre támaszkodott. Az idősebb Derby valósággal Disraeli személyének ellentéte volt – kiszámítható, ideológikus és megfontolt, ugyanakkor szilárd szövetségese maradt Palmerstonnal és a whigekkel szemben. Disraeli sokszor csapongó volt politikai pozícióit tekintve, egészen átvette Peel álláspontját a szabadkereskedelemről, amiért különböző gúnyneveket aggattak rá a párttársai és a legfontosabb sajtóorgánumok.⁶⁴³ Ugyanakkor egy darabig úgy tűnt, visszanyerheti a párt számára a szakadár Gladstone-t és más centralista figurákat. A végső szakadás 1852-ben, a költségvetési vita alatt következett be, amikor Disraelire hárult egy új költségvetés kidolgozásának hálátlan feladata. Palmerston III. Napóleon államcsínye után elvesztette a királyi pár bizalmát, a krími háború alatt tett önálló akciót követően Albert és Viktória pedig lemondásra kényszerítették. Hogy meggyőzze Derby az uralkodót az új, szinte névtelen politikusokból álló tory kormányának működőképességéről, Disraelire hárult egy ütőképes költségvetés kidolgozása. A leendő miniszter emelte volna a jövedelem adót, ugyanakkor könnyített volna a munkásosztályt sújtó egyes adónemeken, különösen az alkohol és sörfőzés iparágában.⁶⁴⁴ Az új költségvetés több sebből is vérzett, Disraeli pedig betegen és fáradtan védte a költségvetést az Alsóházban. Gladstone – hosszan tanulmányozva Disraeli vitastílusát – az 1852. december 17-i ülésen Peel örökébe lépve megsemmisítő beszédet intézett Disraeli ellen. A kettejük közötti keserű, olykor személyes gyűlöletről sem mentes rivalizáció fordulópontja volt ez. Mint fentebb említettük, Disraelit elvtelen kalandornak tekintette a mélyen vallásos Gladstone, akit viszont képmutatónak tekintett a konzervatív képviselő, minthogy az evangélikus hitvilágban élő Gladstone nyíltan úgy tekintett saját politikai küldetésére, mint aki Isten munkáját viszi véghez az országban.⁶⁴⁵

Már az olyan 20. századi történészek is, mint a Gladstone-nal foglalkozó Knaplund is, rávilágított arra, hogy az angol kormányok politikájában az 1870-es évektől egyre nagyobb szerepet töltött be a láthatatlan fékek és egyensúlyok rendszere, a közvélemény nyomása a külpolitikára, s ha az arról folyó diskurzust éppen nem tudta megfelelően artikulálni a tömeg,

⁶⁴¹ Idézi: ALDOUS 2012. 70.

⁶⁴² ALDOUS 2012. 36, 67–72, 77–79.

⁶⁴³ HURD–YOUNG 2013. 140–141.

⁶⁴⁴ BIAGINI 2000. 32; WENDE 2001. 268–269; HURD–YOUNG 2013. 144–151.

⁶⁴⁵ HURD–YOUNG 2013. 151–157.

akkor érdekcsoportok – humanitáriusok, kapitalisták, kereskedők stb. – vették a kezükbe.⁶⁴⁶ Gladstone jó kapcsolatot ápolt a *The Times*-szal és a *The Daily Telegraph*-al, amelyekre számíthatott a közéleti viták során, s mivel tudta hogyan működik a közvélemény és a liberális sajtó, sikerült megnyernie a költségvetési vitát.⁶⁴⁷ Disraeli csak a rákövetkező évben kezdett el élénkebben foglalkozni a sajtóval és az ország külpolitikájával. A sajtóban a *Representative* periodikához hasonló kezdeményezést akart indítani, illetve többször találkozott John Thadeus Delane-nel, a *The Times* szerkesztőjével a párt kedvezőbb nyilvános megítélésének érdekében. A külpolitikai koncepciót tekintve viszont Palmerston pragmatizmusától elszakadva, fantáziadús tervekkel dolgozott ki: a gyarmatok kérdését a német *Zollverein* nyomán egy összbirodalmi parlamenttel oldotta volna meg – utóbbi koncepciót mélyen elvetette az idősebb Derby.⁶⁴⁸ Ennek a periódusnak fontos eseménye, hogy ekkor, az ötvenes években alakította ki Disraeli szoros barátságát, szinte mentori kapcsolatát Derby fiával, aki később külügyminiszterként szolgált egészen a nagy keleti válság utolsó évéig, amikor végül ellenségekkel váltak. Disraeli az 1850-es évek végétől az 1860-as évek közepéig az ellenzék vezetőjévé lépett elő, és rövid időre pénzügyminiszter is (*Chancellor of Exchequer*), azonban úgy tűnt, hogy a Gladstone vezette Liberális Párt hegemóniája csaknem megtörhetetlen. A konzervatívok alsóházi vezére kevés új követőre tett szert, azok viszont egészen a miniszterelnökségéig kitartottak mellette. Először Stafford Northcote-ot győzte meg a Konzervatív Párthoz való csatlakozásról, majd Lord (Geroge) Bulwer-Lytton, akinek fia (Edward Robert Bulwer-Lytton, 1831–1891) Bécsben titkár, Belgrádban konzul, később pedig India alkirálya (*Viceroy*) volt.⁶⁴⁹ Ide tartoznak még más, fiatalabb pártfogoltjai, úgymint Henry Lennox, majd Montagu Corry, aki élethosszig titkára és bizalmasa maradt. Barátját, Lionel de Rothschildet is ekkor a zsidó emancipációs törvénnyel tudta legitim módon képviselővé segíteni.⁶⁵⁰

A külpolitikát illetően e korszakból a krími háború gyakorolta a legnagyobb hatást Disraeli elképzeléseire. Leginkább Palmerston külpolitikai baklövéseit lehetett volna egy darabig felhasználni a pártharcok megváltoztatásához: ahogy Disraeli még egyszer utoljára igyekezett Gladstone-t a konzervatívokhoz edesgetni, Palmerstont is szeretete volna rábírnivala a torykhoz való csatlakozásra. Palmerstont győzködő tárgyalási kísérleteinél – 1852-ben és 1859-ben – továbbra is elismeréssel beszélt az ekkor már idősödő whig politikus külpolitikai

⁶⁴⁶ KNAPLUND 1935. 19–24.

⁶⁴⁷ BIAGINI 2000. 34–35.

⁶⁴⁸ HURD–YOUNG 2013. 159–161.

⁶⁴⁹ FRANK 2019. 101.

⁶⁵⁰ HURD–YOUNG 2013. 165–171.

sikereiről.⁶⁵¹ Palmerston azonban a liberálisok vezető alakja maradt. Ahogy a háborút illetően a mérsékeltebb politikát az Aberdeen-kormány tűzte zászlajára, Palmerston kikényszerítette lemondásával az Aberdeen-kormány visszavonulását és Albert herceg támogatását. A whigek egy része a peelistákkal együtt Palmerston koalíciójába tartozott, míg másik része Disraelihez pártolt, aki azt gondolta, hogy az oroszok a tárgyalóasztalnál kevésbé veszélyes ellenfélnek bizonyulhatnak, mint a csatatéren. Disraeli a képviselők előtt azzal érvelt, hogy Franciaország a háborúban megerősödhet Anglia rovására, amellyel felborul az európai egyensúly – főleg, ha a koalícióból kihagyják Ausztriát. Végül Franciaország hajlott a békére és így Palmerston is a béke mellett döntött. Disraeli megtapasztalhatta a „palmerstoniánus” whig külpolitikában rejlő lehetőségeket és veszélyeket. Ez alapot szolgáltatott a konzervatív politikusnak az 1870-es években a keleti politika követendő külpolitikai irányának megszabásában.⁶⁵² A krími háború azt az elképzelést is megerősítette Disraeliben, hogy a háború veszteségeit mérsékelhette volna az osztrák kontinentális szövetséges. Érdekes módon Palmerstonnal egy lapon említendő Metternich is ebből az időszakból, mint konzervatív példakép, akinek osztrák kancellárként folytatott politikáját igyekezett a későbbiekben utánozni Disraeli: *„Egy pillanatra sem feledem ki volt mesterem és miképpen adósa vagyok Önnek politikai jellemem formálódását illetően.”*⁶⁵³ – írta 1856-ban az 51 éves angol politikus az akkor 83 éves Metternichnek.⁶⁵⁴

Derby rövid életű kormányát (1858 december – 1859 június) követően Russell és Palmerston ismét évekre ellenzékbe kényszerítette Disraelit és a konzervatívokat. Disraeli leveleinek tanúságai szerint ezért visszavonulását tervezte a politikától. Másrészt indokolhatta e lemondást, hogy felbukkantak a párton belül az olyan fiatal és tehetséges politikusok, mint Robert Cecil, aki előbb a Lord Cranborne, majd Salisbury márkija címet viselte.⁶⁵⁵ 1864-ben ismét egy külpolitikai epizód, a Schleswig-Holstein konfliktus félrekezelése adott alkalmat arra, hogy Disraeli bizalmatlansági indítványt intézzon az agg Palmerston ellen: *„Tizenkét hónapon belül kétszer taszított vissza bennünket Szentpétervár. Kétszer könyörögtünk hiába Párizsban. Magunkra haragítottuk Ausztriát, és Ausztria hagyta, hogy haragunk, mint a lágyszellő, átszálljon rajta. Megfenyegettük Poroszországot, és Poroszország dacolt velünk. Szemrehányásunk a német nemzetgyűlés felett dörgött, és az megvetéssel kezelte azt.”*⁶⁵⁶

⁶⁵¹ KOVIĆ 2011. 66–68; HURD–YOUNG 2013. 174–177.

⁶⁵² SZALISZNYÓ 2009. 39–45; KOVIĆ 2011. 54–66.

⁶⁵³ Idézi KOVIĆ 2011. 41. *„I never for a moment, forget my master & how I am indebted to you for the formation of my political character.”*

⁶⁵⁴ KOVIĆ 2011, 40–41.

⁶⁵⁵ HURD–YOUNG 2013. 178–180.

⁶⁵⁶ Idézi: HURD–YOUNG 2013. 179. Eredetiben: *„Within twelve months we have been twice repulsed at St. Petersburg. Twice have we supplicated in vain at Paris. We have menaced Austria, and Austria has allowed our*

Palmerston kivédte az indítványt, és 1865 nyarán ismét nyert a választásokon. Disraeli nemcsak érvelésével szenvedett kudarcot, de állandó problémát jelentett számára saját stílusa, mivel sokakat taszított radikális megnyilvánulásaival a whigek oldalára. Nem vette ki jól magát az sem a választók előtt, hogy zsidó származását firtatva –a viktoriánus-korszak csúcán – az őt kritizáló hangok a kor erkölcsi nivójának paródiájaként tekintettek rá. Amíg Palmerston és Gladstone az isteni gondviselésről és Anglia történelmi küldetéséről tudott szónokolni, addig Disraeli sokszor a cinizmussal élt beszédeiben és a zsidó karikatúrák tárgya maradt.⁶⁵⁷

A szavazati jog 1867-es kiterjesztésének története kiválóan szemlélteti számunkra a későbbi miniszterelnök és a brit belpolitika több jellegzetességét: a konzervatív kormány kiszolgáltatottságát egy 80 fős kisebbségi parlamentben, illetve a királynő beavatkozásának fontosságát, végül azt, hogyan kívánta Disraeli az ügyet felhasználni hatalmának megtartásához. 1865. október 18-án Palmerston meghalt, és Russell, valamint Gladstone vitték tovább a Liberális Párt vezetését. A közügyek egyre inkább a választójogok kiterjesztésének irányába tett reformokról szóltak, Gladstone azonban a cenzushoz kötött választójoggal demagógnak tűnt több idős, Palmerston köréből ismert whig párttársa szemében, mivel azok inkább a mérsékelt tory politikát támogatták. Russell az új választójogi reformtörvény miatt lemondásra kényszerült, így a királynő felkérte az idősebb Derby-t a kormányalakításra. Disraeli ismét betölthette a pénzügyminiszteri szerepet, miközben olyan új személyek is megjelentek a pártban többek között, mint Cranborne, Carnarvon, Northcote vagy az ifjabb Peel.⁶⁵⁸

Viktória ekkor John Brown nevű titkára és korábbi titkárainak intrikái folytán szokatlanul népszerűtlen volt. A korona presztízsének megőrzése szempontjából létfontosságúnak tűnt, hogy egy jól sikerült törvénnyel kiengesztelje az elit a tömegeket. Úgy tűnt, hogy akár a Konzervatív Párt is keresztülviheti az új törvényt. A Hyde Parkban történt, emberéletet is követelő tüntetéssorozat után nem volt kérdés, hogy a konzervatívoknak lépnie kell az ügyben. Az idősebb Derby nem akarta, hogy úgy tűnjön, hogy a tömeg félemlítette meg, de a tervezetet olvasva fellázadtak ellene az új miniszterek: főleg Cranborne, Carnarvon és ifj. Peel érvelt hathatósan az új kormány elképzeléseivel szemben. Ugyanazon az estén 1867. március 2-án virradóra a Konzervatív Párt egy része kiadott egy nyilatkozatot, amire hivatkozva Disraeli és Derby felülírhatta a lázadó miniszterek akaratát. Március 18-án így bemutatta

menaces to pass her like the idle wind. We have threatened Prussia, and Prussia has defied us. Our objurgations have rattled over the head of the German Diet, and the German Diet has treated them with contempt.”

⁶⁵⁷ HURD–YOUNG 2013. 177, 182–183; WOHL 1996.

⁶⁵⁸ BIAGINI 2000. 44–46; HURD–YOUNG 2013. 185–190, 194.

Disraeli az új törvénytervezetet. Az egyetlen probléma az volt Gladstone számára, hogy a reformot a konzervatívok vihették véghez – utóbbi miatt kárhóztatni a kormányt azonban képmutatás lett volna. Ahogy azt később Gladstone maga is elismerte: Disraeli az adófizető állampolgárok szavazati jogának hangoztatásával megnyerte a vitát, ráadásul még gáláns is volt, amennyiben kifejtette, hogy a liberálisokra szükség van a törvény megszavazásához.⁶⁵⁹

1868-ban az idősebb Derby megbetegedett, helyét pedig Disraeli vehette át a pártban. A feltörekvő zsidó származású miniszterelnök, a birodalmi meritokrácia elvét nemcsak hangoztatta, de saját karrierjét is jelképesnek tekintette a viktoriánus kor és ország mércéit tekintve. Hogy Disraeli mennyire a „nép emberének” tekintette magát, jól mutatja, hogy egy konzervatív munkásgyűlésen kijelentette: a toryk és a munkásosztály egymás természetes szövetségesei.⁶⁶⁰ Ugyanabban az évben aztán több kudarc is érte. Egyrészt nem értett a Gladstone által jól ismert ír kérdéshez, melynek megoldása egyre sürgetőbbé vált: a burgonyavész utáni fennianus közhangulat csillapítása érdekében szükség volt az ír egyház és protestánsok hatalmának felszámolására, a teljes egyenjogúsításra.⁶⁶¹ Másrészt egy külpolitikai fiaskót szenvedett el kormánya: a Napier tábornok vezette abesszíniai expedíció költségei az eredetileg tervezett duplájára, nagyjából 4 millió font sterlingre rúgtak.⁶⁶² A soron következő választásokon katasztrofális vereséget szenvedett Gladstone-tól, amikor száznál is nagyobb mandátumos többséget megszerezve győzött a Liberális Párt.⁶⁶³ A vereség után Disraeli egy utolsó szívességre kérte a királynőt: tegye a feleségét peerré, azaz a Lordok házának tagjává. Mary ezután Lady Beaconsfield néven folytathatta életét, felesége halála után⁶⁶⁴ pedig a Lord Beaconsfield nevet vehette fel Disraeli.⁶⁶⁵

Az 1868 és 1874 közötti Gladstone-kormány rendkívül vegyes volt, meglátszott a miniszterek összetételén az új szavazati törvényről folytatott vita megosztó hatása. A teljesség igénye nélkül néhány példát szükséges kiemelnünk: tagja volt a kormánynak a mérsékelt tory

⁶⁵⁹ HURD–YOUNG 2013. 193–203.

⁶⁶⁰ HOUGHTON 1963. 5; HURD–YOUNG 2013. 212–214.

⁶⁶¹ BIAGINI 2000. 47–49.

⁶⁶² 1868-ban a Sir Robert Napier vezette brit expedíciós erők célja Teodorosz király (1855–1868) megbuktatása és egy fél tucat brit fogoly kiszabadítása volt. Magdala elfoglalása után, Teodorosz helyére IV. Johannész (1871–1889) etióp császár került. A nagyhatalmak – köztük a Monarchia és Anglia is – jobban érdekeltek voltak Egyiptom támogatásában, amelyhez már egyébként is jelentős kereskedelmi kapcsolatok és érdekek fűződtek (TAFLA 1994. 53–57).

⁶⁶³ HOPPEN 2008. 220–221.

⁶⁶⁴ A gyászt követően több fiatal hölgy is házassági ajánlatot tett a hetvenes éveiben járó politikusnak. Disraeli viszont a nála idősebb (és házas) Lady Bradfordnak és nővérének, a nyolcvanas éveiben járó özvegy Lady Chesterfieldnek udvarolt. Utóbbinak megkérte kezét, aki nemet mondott. A külpolitikától sem mentes gazdag, több ezer tételt számláló levélhagyatékot (DUNDAS 1929A) hagyott e kettős románc az utókorra (HURD–YOUNG 2013. 232–233).

⁶⁶⁵ HURD–YOUNG 2013. 218–222.

Earl Grey, az olyan hívő reformisták, mint Argyll herceg (India tárcá), Lord Lowe (pénzügy), az újságszerkesztő Goschen (a szegény törvény tárcája). A ténylegesen whignek nevezhető liberálisok is szerepet kaptak a kormányban, akik Gladstone közeli ismerősei voltak: a főpostamester Hartington és Lord Kimberley (pecsétőr), továbbá George William Villiers, azaz Lord Clarendon (1800–1870) külügyminiszter és Lord Granville gyarmatügyi titkár (*Colonial Secretary*), aki Clarendont váltotta miniszteri székében.⁶⁶⁶ 1873-ban és 1874-ben aztán válságos évek elé nézett a vegyes Gladstone-kormány. A miniszterelnök több reformot is indított, amivel meg szeretne volna újítani a párt lendületét, végül az ír egyház ügyeivel, a hadsereg belüli tisztségek vásárlásának tiltásával aztán egy sor ellenséget szerzett magának a Liberális Pártban és azon kívül. Ellenfelei a hadsereget és a birodalmi politikát érintő jövedelmi adó eltörlését irányzó reformokat sérelmezték leginkább.⁶⁶⁷ *„Megszentségtelenítette az egyházakat. Megfenyegette az összes testületet és alapítványt az országban. Maga beleavatkozott mindenkinek az ügyleteibe. Maga az összes hivatást kritizálta és minden szakmába belekontárkodott. Senki sem lehet biztos magántulajdonában, és senki nem tudhatja milyen kötelezettségek várnak rá holnap.”* – foglalta össze Disraeli a Gladstone-nal szemben felhozott kritikákat.⁶⁶⁸

Kihasználva az alkalmat Disraeli választásokra készült. Az új, irodákat és nagyobb tory pénzalapot hasznosító, területi alapon működő pártszervezet egységes programmal tudott fellépni. A Brit Birodalom érdekeinek megóvását, a nemzeti jólét kiépítését, és a beavatkozások (reformok) szüntelen sorának felfüggesztését hirdette a párt, szemben a jövedelemadó eltörlésének Gladstone-féle programjával. A Konzervatív Párt elsőprő győzelmet aratott a választásokon, az új kormányban pedig helyet kaptak a lázadók is. Lord Derby kapta a külügyi tárcát, Stafford Northcote a pénzügyet, Gathorne Hardy a hadügyet, Lord John Manners a Főpostamester (közlekedés és távközlés) tárcáját, Lord Malmesbury kapta a Főpecsétőr, George Ward Hunt pedig az Admirális első lordja tisztségét az új kormányban, ami 1874 és 1880 között állt fenn. A hátsópadosoros lázadók vezére Robert Cecil volt, aki apja halála után vált Lord Salisbury-vé, és az India ügyek tárcáját foglalta el.⁶⁶⁹ Végül egy érdekes választás jött még szóba, Richard Cross, aki Lord Derby javaslatára a belügyek irányítását vállalta el, azonban az első munkanapjától kezdve mélységesen csalódott Disraeli fantáziátlan attitűdjében. Disraeli érzékelhetően a királynő parlamenti nyitóbeszédére sem készült fel,

⁶⁶⁶ HOPPEN 2008. 592–593.

⁶⁶⁷ BIAGINI 2000. 52; HOPPEN 2008. 592, 594–595, 604.

⁶⁶⁸ HURD–YOUNG 2013. 235.

⁶⁶⁹ HURD–YOUNG 2013. 235–239.

minthogy vallotta, amit korábban novelláiban leírt és Palmerstontól megtanult: a szakpolitika a kisebb célokra hivatott politikusok – jelen esetben Cross – dolga.⁶⁷⁰

A konzervatív miniszterelnököt javában lefoglalta a nagyság, az ország birodalmi presztízse és a külpolitika. Az általa nagyra tartott hírnév iránti vonzalom és a hatalom vezérelték, s ezért Disraelit realista politikusnak lehet tekinteni, szemben a vallásos és a politikáját elvi alapokra helyező – s ilyen módon a nemzetközi kapcsolatok liberális iskolájához sorolható – Gladstone-nal.⁶⁷¹ 1866-ban Disraeli igyekezett megnyilvánulásaiban azt a látszatot kelteni, hogy a brit külpolitika nem elszigetelt, hanem többre hivatott a kontinensen is: „(...) Anglia készen áll és hajlandó beavatkozni, csakúgy, mint hajdanán, amikor a pozíciójából fakadó szükségesség azt megkövetelte. Bizony, nincs oly’ hatalom mely többet avatkozna be, mint Anglia. Beavatkozik ő Ázsiában, mert inkább ázsiai hatalom semmint európai. Beavatkozik ő Ausztráliában, Afrikában és Új-Zélandon.”⁶⁷² Ezzel szemben Gladstone valóságos aggodalommal kezelte a Disraeli-féle imperializmust. Mint korábban ismertettük, a liberális politikus pénzügyminiszterként került politikai pályára, s az 1874 és 1880 közötti években az ellenzék padsoraiból nem csak a humanitárius alapon kritizálta a konzervatív kormányt, hanem annak fiskális politikáját is elítélte. A nagy keleti válság utolsó éveiben történő választási kampánysorozatában, az 1879–1880-as Midlothian-kampány során nemcsak a keleti kérdés eseményeire épített Gladstone, hanem a Disraeli-kormány államadósság-politikáját, Northcote inkompetens intézkedéseit, és a növekvő munkanélküliséget is kritizálta.⁶⁷³

Disraelit azonban számos esetben saját politikai stratégiai megfontolásai a belpolitikai haszon felé terelték. Amikor 1866-ban például híre kelt a krétai lázadás oszmánok által történt véres leverésének, nem fukarkodott az angol szövetséges Oszmán Birodalmat becsmérlő jelzőkkel illetni. Amikor viszont nem sokkal később I. Abdul Aziz szultán látogatást tett Londonban, elvarázsolta személye. Kevésbé volt lenyűgözve a szkeptikusabb Derby, aki külügyminiszterként a görögökkel is találkozott, és egészen pesszimista álláspontot képviselt a keleti ügyek kapcsán. Franciaország egyre inkább együttműködött a Balkán térségében ekkor Angliával, és a török erődök leszerelését támogatták. A franciák politikáját tanácsolták a helyi angol ügynökök is, mint például Longworth belgrádi konzul, valamint a balkáni népek szabadságát szem előtt tartó – Gladstone köreihez tartozó – ellenzéki liberálisok is, mint William Henry Gregory, Christopher Darby-Griffith és Bailie Cochrane. Megjegyzendő

⁶⁷⁰ HURD–YOUNG 2013. 240–241.

⁶⁷¹ KOVIĆ 2011. 67–68.

⁶⁷² Idézi HOPPEN 2008. 236, lásd még MONYPENNY–BUCKLE 1917. 467.

⁶⁷³ BIAGINI 2000. 75–76.

továbbá, hogy a krétai mészárlás és az Obrenovics fejedelem konstantinápolyi látogatása kapcsán merült fel ekkor, hogy amíg Szerbiában elnyomják a zsidó kisebbséget, addig az Oszmán Birodalom képes megvédeni a kereskedők jogait, s így inkább érdemes Disraeli és a kormány támogatására. Erre nem más hívta fel Derby és a minisztérium figyelmét, mint egy Disraeli barátából álló társaság: Lionel Rothschild, Francis Goldsmid, valamint a zsidóság jogait világszerte követő Moses Montefiore. Ezen a körön belül egy szintén ambiciózus, Disraeli párttársának tekinthető bürokrata és képviselő, Henry Layard is e félig-meddig baráti és informális hálózathoz tartozott, amely az Oszmán Birodalom belső ügyeiről szállított információt az angol kormány számára. Layard igazi régész és kalandor volt, ráadásul számos archeológiai műkincset „szerzett” a British Museum számára.⁶⁷⁴

Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy e körben mindenki a sajátos érdekeit is követte, így Lionel Rothschild szintén önös célokkal bírt a nagy keleti válság idején. Igyekezett a Liberális Pártot távol tartani a humanitárius kampánytól, mivel félt attól, hogy Anglia külpolitikai szándékait félreérthetik a nagyhatalmak, amennyiben a humanitárius tüntetések túlzott figyelmet kapnak. A félelmet az okozta, hogy a Rothschildek jelentős összeget fektettek az Oszmán Birodalom és Egyiptom állampapírjaiba a Szezi-csatorna angol megvásárlásakor és az 1874-ben kialakult államcsődközeli helyzettől is meg kellett menteni az országot. Rothschild végül információs hálóját felhasználva a Liberális Párttal szemben igyekezett Disraelit segíteni a pártpolitikában.⁶⁷⁵ Látható tehát, hogy a miniszterelnökön túl a kormány külügyminisztere és a bürokrácia, valamint az ezekkel a szereplőkkel szervesen összefonódó informális hálózat, illetve lobbicsoport is közreműködött a külpolitika alakításában.

⁶⁷⁴ KOVIĆ 2011. 69–74.

⁶⁷⁵ SAAB 1988. 571–573; CESARINI 2016. 185–186; Disraeli és Lionel kapcsolatáról lásd bővebben EDGAR 2002.

III. 3. 3. A St. James palota kormánya és a *Foreign Office* bürokráciája: fontos személyek, eszmék és külpolitikaalakító tevékenységük

A kormány és a kabinetrendszer további sajátossága volt, hogy a kormány legfelsőbb tagjai alkották a belső tanácsot (*Inner Council*)⁶⁷⁶, ahová a külső szaktárcával rendelkező miniszterek nem minden esetben kaptak meghívást.⁶⁷⁷ A kormány tagjai egyben az Alsóház tagjai is voltak, s e két ténytet figyelembe véve beszélhetünk a kormány hierarchiájáról, annak politikáját alkotó fontosabb és periférikusabb miniszterekről vagy akár adott esetben olyan politikusokról, akik bár párttagok és képviselők, a kormányon kívülről bírtak hatással a szakpolitikára. Mindennél fontosabb volt kapcsolatuk a külügyminisztériumban (*Foreign Office*) dolgozó hivatalnokokkal, közszolgákkal (*public servant*), és állomáshelyükön lévő diplomáciai testülettel (*Diplomatic Service*), akik a bürokráciát képviselik a döntéshozói szinterek közül. Az angol parlamentáris rendszerben elvileg nem volt sorrend az egyes minisztériumok között, mégis mivel az uralkodói rezervatából fejlődött e tárca, a külügyminiszter volt az ország és az uralkodó „*hivatalos hangja és tanácsadója*.”⁶⁷⁸ T. G. Otte szerint a brit külpolitikai gondolkodást továbbá nagyban uralták a politikai elit európai politikával kapcsolatos aggodalmai. A külügyminiszterek attitűdjeit figyelembe véve a korszakban mindegy volt, hogy egy-egy politikus a kontinentális politikát vagy ahelyett az Európán kívüli birodalmi politikát kezelte prioritásként, mindkét felfogást nagyban limitálta Nagy-Britannia földrajzi elhelyezkedése, pénzügyi és tengeri befolyása, valamint pozíciója a nagyhatalmi konstellációkban. Ezen faktorok jelentették az ország mozgásterének korlátait Európában. Így például a kontinentális Németországhoz képest nem kellett számolnia külső kényszerekkel, illetve a külpolitika primátusával.⁶⁷⁹

Zara S. Steiner, Frank Tibor, és az őket hivatkozó Tüzes Károly egyetértenek abban, hogy a nagypolitika elveire és egy ország külpolitikájára nem lehetett állandó hatással egy-egy diplomata jelentése. Ugyanakkor jelen disszertáció tézisét erősítendő, Tüzes készséggel elismeri, hogy néhány esetben igenis kulcsfontosságú volt egy-egy diplomata jelentése.⁶⁸⁰

⁶⁷⁶ Állandó tagjai a Lordok Házának elnöke (*Lord Chancellor*), a Titkos Tanács elnöke (*Lord President of the Council*), a Főpecsétőr (*Lord Privy Seal*), a kincstár első lordja (*First Lord of Treasury*), az Admirális első lordja (*First Lord of Admiralty*), valamint a kereskedelemért felelős miniszter (*President of the Board of Trade*) (URBÁN 1981. 14).

⁶⁷⁷ HURD–YOUNG 2013. 102–115.

⁶⁷⁸ OTTE 2010. 233.

⁶⁷⁹ OTTE 2010. 241–243.

⁶⁸⁰ TÜZES 1996. 38. Tüzes kifejezetten Arthur Nicolson főkonzul jelentéseit tekinti jelentősnek.

Hasonló módon az újabb szakirodalom szintén alátámasztja a bürokrácia növekvő jelentőségét. A hivatalban szolgáló személyeket tekintve talán egyértelmű, hogy a politikai és diplomáciai pálya összefonódását kell tudomásul vennünk e korban, mikor az elit tagjai sokan a diplomáciához kötődő hivatalok egyikében kezdték pályafutásukat, vagy épp alacsonyabb polgári körökből kerültek egyesek politikai pályára.⁶⁸¹ Amennyiben a külpolitikával foglalkozó politikus-diplomaták sora generációkra osztható, úgy többnyire a Lord Palmerston által kinevelt „palmerstoniánus”-generáció (a Gladstone-nal és Disraelivel egyidős vagy kortárs diplomaták) és az érett viktoriánusok generációja képviselte magát az 1870-es évek brit külügyében.⁶⁸² E generációk gondolkodását befolyásolta Palmerston Brit Birodalmat vizionáló világképe, így maguk is imperialista, kereskedelmi koncessziókkal operáló és az országnak kedvező, szabadkereskedelmet előtérbe helyező politikát folytattak. A birodalomépítést szem előtt tartva sokszor a brit korona alattvalóinak jólétére hivatkozva interveniáltak, s a viktoriánus kormányok megpróbálták minden eszközzel fellépni a brit érdekekért – amennyiben egyáltalán az ország és a döntéshozók napirendjén helyet foglalt az ügy.⁶⁸³

Gondolkodásukra nagy hatással volt John Stuart Mill liberalizmusa, a Jeremy Bentham-féle utilitarizmus és az Adam Smith-féle laissez-faire liberalizmus. Azonban általánosan elmondható, hogy elfogadták a tényt, miszerint az államnak sokszor be kell avatkoznia az egyén a szabadságjogainak érvényre juttatásának érdekében. Ráadásul az állam szerepéről, korlátairól eltérő véleményekkel voltak a kortársak. A 19. század első évtizedeiben, jóval a reformok sokaságát kidolgozó első Gladstone-kormányt megelőzően is már arról vitáztak képviselők – Bentham, Mill, és más liberálisok –, hogy az angol államnak épp mely területen szükséges beavatkoznia az állampolgárok életébe, és épp meddig terjed az egyén szerepe az állammal szemben.⁶⁸⁴ Hasonló módon inkonzisztens volt a brit politikai elit attitűdje és a közszolgák egyéni belátása az egyes országokat illető külpolitikáról. A már említett Kossuth-incidens kapcsán kijelentettük, hogy Viktória és Albert osztrákbarát, Palmerston pedig Kossuth-párti volt, később az 1858–1859-es Derby-kormány külügyminisztereként Lord Malmesbury a katolikus Ausztria pártján állt, párttársai – az ifjabb Derby és Disraeli – pedig rajongva fogadták az 1864-ben Angliába látogató Garibaldit, akit ráadásul a liberális Gladstone és Palmerston mihamarabb hazaküldött volna.⁶⁸⁵ Látható tehát, hogy az angol külügynek inkább sajátos, az adott körülményekhez és területhez fűződő átmeneti érdekei voltak, semmint országokhoz

⁶⁸¹ SWARTZ 1985. 82–86; TÜZES 1992. 63.

⁶⁸² OTTE 2011b. 20–22.

⁶⁸³ SWARTZ 1985. 2–5.

⁶⁸⁴ HOPPEN 2008. 91–104.

⁶⁸⁵ HOPPEN 2008. 229–230.

fűződő állandó politikája. Az ország és a hivatali személyek külpolitikai elveit önmagához mérve a szabadkereskedelem és imperializmus határozta meg mindinkább.⁶⁸⁶

Ahogy azt a kortárs esszéista Thomas Carlyle⁶⁸⁷ és a nagy angol történeti kánont (*History of England*) megíró whig történész, Thomas Babington Macaulay⁶⁸⁸ is megírta, az angol arisztokraták és középosztálybeliek hittek a nyers erőben, a fegyverek erejében, s sokszor ez az attitűd találkozott az anti-intellektuális felfogással. Jelképük John Bull volt, és istenítették a gépeket és a határozottságot. A viktoriánus morális attitűdöket egyúttal jellemezte a (magyar dzsentrihez hasonlítható) 'squirearchy' mentalitás, azaz a lovagiasság, valamint a merkantil gondolkodás (látszólagos) nélkülözése. Jellemezte őket továbbá a viktoriánus prűdéria hagyománya, azaz az erkölcsösség, és a képmutatás elítélése. Mindez társult az áhitatos vallásossággal vagy épp az ezekkel az értékekkel való részleges szembefordulás jellemezte a kor angol elitjét (lásd fenteb Disraeli példáját).⁶⁸⁹

Megemlítendő ezen túl még egy tényező: a szociáldarwinizmus. Nem csak a szlávokról értekező Wesselényi vagy Gladstone gondolkodott népfajokban: a darwini és az azt tovább értelmező Herbert Spencer-féle biológiai determinizmus és népek között felállított hierarchia áthatotta a közgondolkodást. A whigek kormánya alatt 1865-ben rendkívül népszerűvé vált a jamaikai feketék lázadását a fekete lakosság módszeres kivégzésével leverő Edward Eyre, aki ellen hiába szólaltak fel tudósok – köztük Darwin is –, hazatérve a szigetországba rasszista indokokkal hirdette saját dicsőségét.⁶⁹⁰ A fajok hierarchiáját emlegető szellemben írt a bécsi nagykövetségen dolgozó Percy Ffrench a magyarokról:

„Az osztrákok (joggal nevezik így őket) a magyarokat oly keserűséggel közelítik meg, mivel azok egy nagyhatalom szerepét akarják eljátszani, feláldozva minden anyagi érdeket, csak azért, hogy oly' látványt nyújtsanak, mit fenntartani nem tudnak. Minthogy a magyar paraszt álma és annak tárgya több föld, mint mit képes lehetne megművelni, (...) Ezek a nemzeti előítéletek olyan mélyen beleégtek a fajba, hogy nehéz lesz belőlük ezt kiirtani..”⁶⁹¹

⁶⁸⁶ ELDRIDGE 1973. 7–9.

⁶⁸⁷ Lásd Thomas Carlyle (1795–1881), brit író, történész, a francia forradalom és a porosz történelem romantikus történetírója. *Encyclopaedia Britannica* URL: <https://www.britannica.com/biography/Thomas-Carlyle> (hozzáférve: 2023.05.31).

⁶⁸⁸ Lásd Thomas Babington Macaulay (1800–1859), brit romantikus történetíró. *Encyclopaedia Britannica* URL: <https://www.britannica.com/biography/Thomas-Babington-Macaulay-Baron-Macaulay/Legacy> (hozzáférve: 2023.05.31).

⁶⁸⁹ HOUGHTON 1963. 196–198, 228–230.

⁶⁹⁰ HOPPEN 2008. 477–479, 201–205.

⁶⁹¹ TNA PRO FO 7/814, Ffrench Granville-hez, 1873. december 11. (no. 3).

A kor általános eszméi, attitűdjei azonban nem törvényszerűek, nem minden esetben jellemezték vagy uralták a döntéshozók és bürokráciában részt vevő személyek gondolatvilágát, hiszen mint fentebb is említettük Disraeli esetét: sokszor homlokegyenest a kereszténység, házasság és más a viktoriánus eszményhez kapcsolható értékektől eltérhetett saját életvitelük. Érdeemes megjegyezni, hogy a fent említett doktrinerek is sok esetben a párt hovatartozásukat követték. A bolgár atrocitások ellen és fegyveres intervenció mellett felszólaló értelmiségiek körébe tartozott Darwin, Spencer, valamint Carlyle és a politikafilozófus William Lecky. Az ellentáborba pedig olyanok tartoztak, mint Bagehot, Marx vagy a szocialista Henry Hyndman.⁶⁹²

A miniszterelnök hatáskörének "túllépése" avagy beavatkozása a külpolitikai tárcába személyfüggő volt. Gladstone hivatala során Clarendonnal együtt 1868-tól 1870-ig saját kezében tartotta a külügyeket, s mikor Granville került a tárca élére, finoman figyelmeztette a kormányfőt afelől, hogy az ország külügyeinek intézése leginkább a külügyminiszter feladata. Gladstone a figyelmeztetést nem vette zokon, amit jól jelez, hogy csak második kormánya alatt, 1886-ban vált meg bizalmasától a királynő direkt utasítására.⁶⁹³ Mindazonáltal Clarendon Gladstone-nak megfelelően és saját elképzeléseivel összhangban tudta kezelni az ország külügyeit 1868 és 1870 között: Franciaországgal kifejezetten a keleti kérdésben volt hajlandó együttműködni, melyben segítségére volt a párizsi küldetésre frissen kinevezett Lord Lyons és Henry Bulwer-Lytton (Robert Lytton nagybátyja) Konstantinápolyban. Európa nyugati felét illetően azonban a Gladstone-féle elképzelés végrehajtójának bizonyult. Nem bízott a franciákban, különösen III. Napóleonban, – folytatva a Canning-féle hagyományokat – Gladstone az óvatos és távolságtartó politikát alkalmazta, továbbá segített az általános leszerelési tárgyalások folytatásában.⁶⁹⁴ Clarendon ideje alatt Granvillere hárult a gyarmatügyek hálátlan feladata, amely a Kanada kapcsán felmerülő véderő költségek miatt megtépázta reputációját. Egyébként sem szívesen foglalkozott a gyarmatokkal, minthogy leginkább rá hárult az uralkodó és Gladstone közötti közvetítés feladata.⁶⁹⁵ Annál hálásabb volt azonban a menekülő út, mikor külügyerként Clarendonhoz hasonlóan megbízhatóan, de önállóan képviselte a miniszterelnök elképzelését. A Pontus-válság alatt például Odo Russell aszisztens altitkárt bízta meg azzal, hogy bonyolítson le egy komplett missziót, amely éket vághat az oroszok és németek közé. Russell azzal blöffölt, hogy Bismarck sikere Oroszország

⁶⁹² HERACLIDES–DIALLA 2015. 155.

⁶⁹³ KNAPLUND 1935. 32–34, 43–46.

⁶⁹⁴ OTTE 2011B. 34, 37–38, 58.

⁶⁹⁵ ELDRIDGE 1973. 83, 88.

nyomán felbátoríthatja Európa más hatalmait, a blöff pedig bevált, Bismarck Gorcsakov ellenében támogatta Angliát a londoni konferencián.⁶⁹⁶

A *Foreign Office* ügymenete tehát különösebb közvetlen beavatkozás nélkül, a Gladstone által meghatározott irányelvek szerint, Granville által végrehajtva zajlott. Nem úgy azonban a Disraeli kormány alatt a Derby és Salisbury hivatalok idején. Mint korábban leszögeztük, Edward Henry Stanley, Derby tizenötödik örgrófja (1826–1893) kifejezetten apja felfogását vitte tovább Disraeli politikájáról, miszerint az ambiciózus miniszterelnök vízióit minél inkább kordában kell tartani. Továbbá nagy hatással bírt karrierjére Suvalov, a londoni orosz diplomata és afférja Lady Derby-vel.⁶⁹⁷ Edward Henry életét a legtöbb angol politikushoz hasonlóan az etoni elitképzőkben töltötte, ahol kortársaihoz hasonló antik műveltséget és a klasszikus liberális tanok alapjait sajátíthatta el, de különbözött abban kortársaitól, hogy apja sikerei és konzervatív gondolatvilága jelentős nyomott hagyott politikai szocializációján. Igen fiatalon képviselői mandátumot szerzett, ráadásul tapasztalatokra is szert tett apjának köszönhetően. Leginkább az Indiával és gyarmatokkal foglalkozó tárcához kötődött, ahol az 1850-es évek végén dolgozott. Adminisztratív tehetsége már akkor megmutatkozott, mikor felhívta a figyelmet az indiai szípojlázadás lehetséges veszélyére. Az idősebb Derby közbenjárására altitkári pozícióban dolgozhatott a *Foreign Office*-ban, majd külügyéreként az 1866 és 1868 közötti években. Apjához hasonlóan Edward Henry a Disraeli-féle, feltörekvő, gyáriparos arisztokráciát akarta visszaszorítani a hazai politikában és a knowsley-i birtokain gazdálkodó Derby nemesség meggyőződését vitte tovább, miszerint a földbirtokos arisztokrácia státuszmegőrzését kell segíteni. Ugyanakkor a szakpolitikai kérdésekben és jellemben kiütköztek a generációs különbségek. Bár örökségeként, a konzervatív ellenzékben nem értett egyet Gladstone ír egyházat érintő reformjával, elvben helyeselt egyes intézkedéseket a whig programok közül. Testvére, Frederick révén sógornője, Constance is egy Villers volt, méghozzá Clarendon lánya, így érthető módon a Stanleyk a whig külpolitikát is nyomon követték. Edward Henry a whig elvek mentén egyet értett a választójog kiszélesítésének elvével, sőt, a titkos szavazással is, de ami releváns számunkra az a külpolitika, s a külpolitikai kérdésekben teljességében egyetértett a korai Gladstone-féle non-intervencionista vonallal. Apja kormányában külügyminiszterként (1866–1868) a lehető legtávolabb akarta tartani az országot a luxemburgi-affér nyomán keletkező porosz–francia szembenállástól, s valójában az Alabama-ügy békés rendezésének kezdete is hozzá köthető. A külpolitikában Bendor Grosvenor szerint ez a gondolkodás nem a későbbi liberális politikához

⁶⁹⁶ BOURNE 1970. 124–125; OTTE 2011b. 68–69.

⁶⁹⁷ SWARTZ 1985. 48; CHARMLEY–DAVEY 2011. 17–18.

köthető izolacionista politika volt, hanem a konzervatív meggyőződés Pitt-féle irányvonala, miszerint Európa ügyeitől távol kell tartania magát Angliának, s csak a legvégső esetben, – ha nem működik az európai koncert – a hegemoniára való törekvés esetében szabad beavatkozni.

Hasonlóképp Gladstone-hoz, Edward Henry elítélte Palmerston kínai és krími beavatkozásait, mondhatni e tekintetben Disraeli ellentéte volt a Konzervatív Pártban. Fontos különbség azonban, hogy amíg Gladstone később az európai koncertnél magasabb erkölcsű, humanitárius szolidaritásban találta meg az új európai rend lényegét, addig szimplán a mindenkori legpragmatikusabb, legkevesebb kiadással és áldozattal járó szituációt kereste a diplomáciában.⁶⁹⁸ Apja halála után Derby örgrófjaként úgy vélte, az Indiát uraló Angliának nincs erkölcsi alapja kérdőre vonni más despotákat a liberalizmus nevében.⁶⁹⁹ A következőképp foglalta össze követendő külpolitikáját: „(...) *a be nem avatkozás, a kontinens civakodásaitól való távolmaradás, és nem tönkretenni néhány hónapnyi harccal mindazt, amit eddig tettünk az elmúlt tíz évben népünk prosperitása és elégedettsége érdekében.*”⁷⁰⁰ A Clarendon és Granville-féle „benemavatkozási-politika” és a Derby-féle pragmatizmus azonban erősen különböztek. Amikor Bismarck látványosan szembe szállt a franciákkal, hamar kiderült, hogy Derby nyilvánvalóvá tette a német államférfi számára a szigetország cselekvésképtelenségét egy francia–porosz konfliktus esetére. Utóbbi Clarendon kifejezett kérése ellenére történt, akit Bismarck úgy jellemezett, mint aki képes lett volna megállítani a német egységet. Tanulva Derby hibáiból Granville pedig nem félt a non-intervencionista politika alternatívájaként erőt mutatni, ha Nagy-Britannia üzeneteit a korábbi fiaskók miatt üres blöffnek tekintették.⁷⁰¹

Miután megörökölte a Derby címet, Edward Henry megházasodott. Házassága és házastársa viszont jelentős szerepet töltött be a szigetország politikájában: feleségül vette özvegy Lady Salisbury-t, Maryt, aki idősebb Salisbury második felesége volt és Lord Cranborne (a későbbi, ifjabb Lord Salisbury) mostohaanyja. Mary, azaz Lady Derby 1870-től kezdve nemcsak a mindennapi életben volt társa Edward Henrynek, hanem a politikában is, minthogy Cranborne-on keresztül ismerkedtek meg, és elsődleges beszédtemájuk a mindenkori politika maradt.⁷⁰² Mary, ahogy Lady Beaconsfield vagy Gladstone felesége, Catherine jelentős szerepet játszottak az otthoni politikai kapcsolatok kezelésében és a pártpolitikai ügyekben, Derby-vel való házassága révén azonban – a család tetemes adósságai miatt – marginalizált

⁶⁹⁸ BOURNE 1970. 112; BAGLEY 1985. 190–196, 199; GROSVENOR 2011. 129–133.

⁶⁹⁹ GROSVENOR 2011. 131.

⁷⁰⁰ Idézi: GROSVENOR 2011. 131.

⁷⁰¹ BOURNE 1970. 114–120.

⁷⁰² BAGLEY 1985. 196–199.

helyzetbe került. Derby viszont inkább résztvevője volt a Lady Derby által gyakorolt intrikus politizálásnak, semmint tevőleges ágense. Mary aktívan levelezett Disraelivel és a miniszter Cross-szal, csakúgy, mint a lánya kegyeit kereső politikusokkal (például Sandersonnal) és mostohafiával Salisbury-vel. Ennek az aktivitásnak köszönhetően jól informált volt a szigetország aktuális külpolitikai lépéseiről és a balkáni krízisről. A londoni orosz nagykövethez, P. A. Suvalovhoz (1827–1889) fűződő jó kapcsolatát az alapozta meg, hogy Suvalov rivalizált honfitársával, Ignatyevvel. A konstantinápolyi orosz diplomata egyébként sem volt hajlandó kompromisszumra egyes kérdésekben, és úgy hitte csak ő tudja a cár akaratát végrehajtani. Ebből kifolyólag ellenségesen viszonyult az általa túlságosan osztrákbarátnak gondolt feletteseihez, és fel akarta nyitni a szemüket a pánszlávizmusban megbúvó lehetőségekre. Úgy gondolta, hogy az idejétmúlt konzervatív orosz eszmével szemben folytatott reálpolitika több területi nyereséghez juttatná a cári birodalmat, és idetartozott a Dunai Fejedelemségek megszerzése is. Lady Derby ezért úgy gondolta, hogy az elvi ellentét kijátszható az orosz diplomaták között és így segíthet a passzív politikát folytató férjének a második külügyminiszeri hivatala idején (1874–1877). Mary tehát szívélyesen fogadta a Suvalovtól származó, Ignatyevet és a cári politikát hátrányosan érintő információkat a nagy keleti válság alatt. Suvalov rendszeres látogatója volt Knowsley-ban, és olyan információkat közölt Maryn keresztül Derby-vel, amit papíron nem lehetett átnyújtani. Összességében Suvalov viszont mindkettőjüket megvezette.⁷⁰³

Derby lemondásához azonban csak részben vezetett a Suvalov-felé történő szivárogtatás és a királynő háborúpárti közbenjárása. A külügyér nem élt a romantikus Palmerston-féle vezéreszmék hatása alatt olyannyira, mint Disraeli, hanem kifejezetten a közszolgálatra helyezte a hangsúlyt, nyugodt maradt, és nem különösebben lelkesedett miniszterelnökének szavazatok biztosítására és a hatalom megszerzésére irányuló megszállottsága iránt. Az 1875-ös francia–porosz háborús krízis alatt Disraeli például vad terveket szőtt egy lehetséges palmerstoniánus beavatkozásról, amihez Ausztriát és Olaszországot is segítségül hívta volna. Ezzel szemben Derby korábbi külügyminiszeri tapasztalataiból kiindulva sejtette, hogy a krízis hamar el fog ülni, megóvva ezzel Nagy-Britanniát egy diplomáciai fiaskótól.⁷⁰⁴ Disraeli csak a nagy keleti válság csúcspontján, 1878 tavaszán elégelte meg a higgadt, de számára tétlennek látszó politikát. A királynő hatására ezért leszámolt Lord és Lady Derby-vel a nagy keleti válság alatt, és minisztere többszöri lemondása és kormányba való visszatérése után végül átadta

⁷⁰³ CHARMLEY–DAVEY 2011. 18–21, 25–27, 30–34; ONOU 1931. 387–389.

⁷⁰⁴ GROSVENOR 2011. 135–138.

helyét az energikusabb és Disraeli konfrontatív elképzeléseihez közelebb álló Lord Salisbury-nek.⁷⁰⁵

Lord Salisbury, (1866-tól 1868-ig Cranborne) azaz Robert Gascoyne-Cecil (1830–1903) aktívabb külpolitikát sürgető nézeteinek kialakulása természetesen nemcsak a neveltetéséből eredeztethető, de különállását az angol politikai elit más tagjaitól bizonyára befolyásolta a tény, hogy hasonlóan Gladstone-hoz, fiatalkorában kapcsolatot alakított ki a traktáriánus (vagy oxfordi) mozgalommal. Ez a mozgalom – lévén hogy elhatárolódott a feltörekvő liberalizmustól –, a katolicizmustól való távolságtartás ellenére sok hívét terelte Róma felé, s így néhány esetben Ausztria és Apponyi körének irányába.⁷⁰⁶ Az ifjú Robert az ötvenes évektől kezdve ostromozta a passzív, általa gyávának nevezett palmerstoniánus politikát, és a *Quarterly Review*ban közölt cikkeket, ahogy később Derby politikáját is az újság hasábjain kritizálta.⁷⁰⁷ Ezt követően az 1867-es tory kormányban mint Indiáért felelős miniszter szerepelt, majd lemondott. 1874-ben pedig ismét ezt a pozíciót vállalta el, bár nem értett egyet Viktória India császárnője címével. Miniszterként ügyesen kezelte az éhínséget, kisebb lázadásokat, egyúttal pedig igyekezett minél inkább az indiai alattvalók jólétére törekedni. Különösen érdekelte az oroszok terjeszkedése Afganisztánban és a térségben: úgy gondolta, hogy Anglia nem rendelkezik elegendő erővel, ügynökkel és befolyással Indiától északra, s elsősorban ezért az akkori alkirályt, Northcote-ot okolta. Később hajlandó volt barátjának fiát, Robert Lyttont az alkirályi pozíciójába juttatni, illetve egyre jobb kapcsolatot ápolt az egykor az India császárnője-affér miatt riválisnak tekintett Disraelivel.⁷⁰⁸ Szemben Elliottal és a törökpártiakkal, mint mélyen vallásos keresztény eltávolodott az Oszmán Birodalom fenntartásának doktrínájától, lévén, ha Anglia Egyiptomot emeli fel, szükségtelen a birodalom fenntartása és az orosz–osztrák–német játszmákba való beavatkozás.⁷⁰⁹ Az oszmánok esetéhez hasonlóan egy Louis Mallet állandó titkárhoz írt, 1876-ban keletkezett levél tanúsága szerint meg volt győződve Ausztria európai szerepének jelentéktelenségéről:

„(...) Létezése nem szükséges számunkra úgy, ahogyan a régi időkben. Hangja Európából eltűnt. Ellensúlyt jelentett Franciaországgal szemben és védvonalat Oroszország ellenében: de Franciaország a múlté, és Oroszország fejlődése leginkább azokban a régiókban számottevő, ahol Ausztria nem tudna, vagy ha tudna sem akarna segíteni az ellenőrzésben. Nem kell így

⁷⁰⁵ GROSVENOR 2011. 164–167.

⁷⁰⁶ STEEL 2001. 11–22.

⁷⁰⁷ STEEL 2001. 27–28; BOURNE 1970. 133.

⁷⁰⁸ ROBERTS 2000. 134–147.

⁷⁰⁹ ROBERTS 2000. 149–152.

*osztoznunk Ausztria félelmeiben.*⁷¹⁰ Máskor pedig így nyilvánult meg Malletnek: „(...) *Bármely ésszerű megállapodás akadálya Ausztria: és emiatt az a szerencsétlen párizsi szerződés köt minket – többek között Ausztriához is – ahhoz, hogy tiszteletben tartsuk Törökország integritását.*”⁷¹¹

A Derby-korszak nem csak a szkeptikus párttársak és az egyre inkább liberálisok felé forduló választók számára volt népszerűtlen, hanem a diplomáciai kar is egyre inkább tartott az ország végleges elszigetelődésétől. Morier lisszaboni nagykövet egykori felettesét lemondásakor félkegyelműként jellemezte, és a Bécsben szolgáló Bloomfield sem volt róla nagy véleménnyel. A külföldi diplomataik is osztottak e véleményben, közülük az osztrák–magyar Apponyi Rudolf is lesajnálóan beszélt Derby-ről, mint aki rosszul informált, és indiszkrét, s talán csak Beust látta úgy, hogy Derby politikája Anglia nagyságát hivatott képviselni. Nem meglepő tehát, hogy Salisbury külpolitikai krédóját világosan leíró, 1878. április 1-jei körleveléről elismerően beszéltek az olyan kritikus beosztottjai is, mint Elliot.⁷¹² Salisbury a brit külpolitikai érdekeket a lehető legvilágosabban közölte, amennyiben kifejezte, hogy a brit érdekeket sérti Konstantinápoly idegen kézre kerülése, minthogy a Szezei-csatorna felé vezető utat nagyban befolyásolják a tengersizosok, melyek a Porta szuverenitása alá tartoznak. Kiemelte körlevelében továbbá, hogy Nagy-Britannia nem fog elszigetelődni, a San Stefanói rendelkezéseket nem tekinti konzisztensnek a többi nagyhatalom érdekével.⁷¹³ Személyes levelezéséből kiderül, hogy szerinte a külpolitikát túl sok különféle ember túl sikeresen befolyásolta. Egyrészt ha a palmerstoni külpolitikát vagy a krími háború példáját akarta követni az ország, akkor a kezdetektől Oroszország ellen kellett volna cselekedni, viszont a döntéshozók másik része szerint az orosz hatalom a Balkánon gyenge lábakon áll, s megint mások szerint (beleértve Salisbury-t) az Oszmán Birodalom túl gyenge.⁷¹⁴ Salisbury így a korábbi politikával, de leginkább a Granville és Derby-féle politikával szakítva egy sokkal aktívabb, Németországéhoz hasonló és Disraeli kívánalmainak megfelelő militáns kontinentális

⁷¹⁰ Idézi Salisbury Louis Mallethez írt levelét ROBERTS 2000. 153. Eredetiben: „(...) *her existence is no longer of the importance to us that it was in former times. Her vocation in Europe has gone. She was a counterpoise to France and a barrier against Russia: but France is gone, and the development of Russia is chiefly in regions where Austria could not, and if she could, would not help to check it. We have no reason, therefore, for sharing Austria's terrors.*”

⁷¹¹ Idézi Salisbury Louis Mallethez írt levelét ROBERTS 2000. 154. Eredetiben: „(...) *the obstacle to any reasonable arrangement is Austria: and by that unlucky Treaty of Paris we are bound – to Austria among others – to respect the integrity of Turkey.*”

⁷¹² OTTE 2011A. 100–102, 106; OTTE 2011B. 118–119.

⁷¹³ Salisbury 1878. április 1-jei körlevelét (TNA-FO 244/314, no. 190) idézi BOURNE 1970. 412–413.

⁷¹⁴ Salisbury Lytton hoz és Disraelihez írt leveleit idézi BOURNE 1970. 410–411.

hatalmi politikát fogalmazott meg, amit jól jelez, hogy még 1878 tavaszán, közvetlen a kongresszus előtt fegyverkezésre és a csapatmozgatásokra volt hajlandó a kormányzat.⁷¹⁵

Az említett államférfiak tettein kívül a bürokrácia hozzájárulása elengedhetetlennek bizonyult a brit külpolitika lebonyolításához. T. G. Otte szerint a brit birodalmi külpolitika nem kizárólag a politikusok vívmánya volt, hanem elsősorban azoké a viktoriánus „elmeállapottal” felvértezett diplomataké, akik – R. B. D. Morier szóképét felhasználva – egy „szervrendszer” részeként látták el Londont táplálékukkal, azaz információjukkal. A döntéshozás így a szigorú hierarchikus felfogást mellőzve nemcsak egy-egy ember kezében volt, hanem egész döntéshozók szféráján múlt az ország külpolitikája, akiket összekötött a politikai identitás, értelem és a viktoriánus elitre jellemző szociális tényezők sora. Ezek közé tartozott a neveltetés és az iskolai szocializáció, a testület szellemiségét pedig az anglikán vallásos hagyományok és értékek biztosították az alig másfélszáz szakemberben, akiket sokszor a családi kapcsolatok is összekötötték.⁷¹⁶ A magánoktatást a század végére leváltotta a szakembergárda kollegiális szellemben való nevelése és a felsőoktatás szerepének fokozatos és párhuzamos növekedése a képzési procedúrában. Az 1853-as Northcote-Trevelyan jelentés nyomán foganatosított reformoknak köszönhetően Eton és Wellington politikai elitképzői helyett immár a Trinity College, Christ Church, Balliol College intézményekből kerülhetett ki a közszolgák új generációja.⁷¹⁷ A külügyminisztériumot 1782-ben hívta életre az uralkodó külügyekért felelős államtitkára (*Secretary of State for Foreign Affairs*), Charles James Fox, majd csak 1861-ben kaptak a Downing Streethez közeli irodák helyett saját épületet.⁷¹⁸

Ugyan évtizedekig még nem voltak a külügyminisztériumnak szakosztályai, a jelentősebb pozíciók kialakulása a század első felére tehető. az írnokok és személyi titkárok mellett 1830-ig meghonosodott a titkárok és altitkárok rendszere (*Secretaries, Under-Secretaries*), majd 1841-ben Palmerstonnak köszönhetően a hivatalnokok javadalmazását is bértáblával rögzítették. Végül az említett adminisztratív reformnak köszönhetően 1853-ban azon ismét változtattak: eltűntek a másoló titkárok és megjelentek az asszisztensek, viszont mindössze nagyjából negyven főből állt a hivatali létszám egészen a századfordulóig.⁷¹⁹ A javadalmazás ellenére azonban sokan frusztrálónak, zsákutcának érezték e hivatást, a diplomáciai testületben pedig az előléptetés különösebb reménye nélkül akár évtizedeket

⁷¹⁵ BOURNE 1970. 132–135.

⁷¹⁶ OTTE 2011B. 2–6, 10–12.

⁷¹⁷ JONES 1971. 7; OTTE 2011B. 12–14.

⁷¹⁸ JONES 1971. 11.

⁷¹⁹ JONES 1971. 14–21, 30–40.

töltöttek azonos pozíciókban vagy azonos állomáshelyeken.⁷²⁰ A hivatalnak ugyanakkor fontos pozíciója volt az állandó altitkár és az asszisztens altitkár (*Permanent Under-Secretary/Assistant Under-Secretary*). A szervezet legmagasabb hivatalnoki fokának számító pozíciókat Malmesbury és Granville is betöltötte az 1850-es években, az altitkári intézmény munka pedig az intézmény feladatainak összefogása volt. A porosz–francia konfliktus alatt, például Edmund (Lord) Hammond (1802–1890) számított a külügyminisztérium összetartó figurájának, minthogy a kormányváltás alatt is fenn tudta tartani a hivatali ügymenetet Clarendon mellett, s az ő nevéhez fűződik az altitkári pozíció szerepének megformálása. Utóda Tenterden (Charles Abbott, 1832–1884) volt, akit a hivatalban Clarendon és Hammond választott ki utódként, teljesítményével azonban meglehetősen elégedetlenek voltak kortársai.⁷²¹ Tenterdent olyan kiválóságok követték, mint Salisbury magántitkára, Philip Currie, majd Thomas Sanderson, aki sokáig konzulként dolgozott. Egyúttal Tenterden hivatali ideje alatt, Sir Julian Pauncefote segítségével 1874-ben vált szét a parlamenti altitkári pozíció és annak jogi osztálya a külügyektől, Tenterden a politikai és parlamenti feladatokat is egymaga vitte.⁷²² Jól szemlélteti a hivatal prioritásait, hogy sokáig csak északi és déli, majd nyugati és keleti országokra osztotta a minisztérium a feladatokat, majd a századfordulóra született meg az egyes országok hozzárendelése a különböző hivatalnokokhoz. Továbbá külön minisztérium foglalkozott a gyarmatügyekkel (*Colonial Office*), a kereskedelem és a konzuli ügyeket pedig összevont osztály kezelte.⁷²³

Bár a század első felében a diplomáciai kar még külön testületnek számított, 1861-től a külügyminisztérium részének tekintették, viszont csak a legfiatalabb hivatalnokokat engedték átjárni a testület és a hivatal között, s Hammond állandó altitkári hivatali ideje alatt csak öt esetben került arra sor. 1871-től azonban egyre inkább a Morierhez hasonló karrierdiplomaták hatására népszerűbb lett a két szolgálat összevonására való reformtörekvés. 1870 és 1890 között bár növekedett az átjárás a két testület között, azonban nem vált a jelenség általánossá.⁷²⁴ A diplomáciai testületről és a hivatalnokokkal, valamint a követségi személyzettel szemben támasztott elvárásokról jó képet ad egy, az 1872-es követségi levelezésben található belső dokumentum, amely nem más, mint Öfelsége diplomáciai szolgálatának szabályzata, Granville által jóváhagyva. A jelölteknek az attasé státuszhoz először a közszolgálati biztosok által folytatott vizsgákon kellett bizonyítaniuk, nem lehettek idősebbek 26 évesnél, valamint néhány

⁷²⁰ OTTE 2011B: 27–29.

⁷²¹ JONES 1971. 65–68, 76–78; OTTE 2011B. 24–25.

⁷²² JONES 1971. 68–74.

⁷²³ JONES 1971. 81–82, 90.

⁷²⁴ JONES 1971. 137–138.

kivételtől eltekintve kiváló helyesírással és kézírással kellett rendelkezniük, tekintetbe véve a tollba mondott szövegeket is. A nyelvek terén a latint és a klasszikusokat kellett ismerniük, valamint társalgási szinten beszélniük a franciát. Egyes követségi titkári kategóriákhoz plusz egy nyelvet is ismerniük kellett. A történelemet tekintve a villafrancai fegyverszünetig bezárólag ismerniük kellett a diplomáciatörténetet, közgazdaságtanból pedig Smith és Mill munkáit kellett tudniuk az általános matematikai képzettség mellett. A dokumentum további különlegességét nem a fizetési kategóriák általános leírása jelenti, hanem az a magánéletben elvárt hivatali szigor, amit megkövetelt a *Foreign Office*: világosan leírták a jelöltek számára, hogy családi állapotra való tekintet nélkül két évente kinevezheti és elmozdíthatja őket a külügyminiszter, ha úgy tartja szükségesnek.⁷²⁵

Bármennyire is élésen elhatároltnak tűnnek e pozíciók, ahogy levelezéseik tükrözik, az angol külügyérek és diplomátákat számos esetben a posztjuktól távoli ügyekben találjuk a nagy keleti válság eseményeiben, minthogy említettük: az egyes ügyek kizárólagos delegálása még nem volt jellemző a hivatalra. Meghatározók voltak a külügyminisztérium működésében az informális kapcsolatok, másrésről pedig a pártpolitika és a vagyonos arisztokrata politikusok tartották kezükben a legfelsőbb polgári hivatalokat.⁷²⁶ A passzív és homogén külpolitikai apparátusban a kivételt Odo Russell (1829–1884) – a későbbi Amptill báró – asszisztens altitkár majd berlini brit nagykövet képviselte, aki fiatal, ambiciózus és a nyelvek iránt érzékeny delegáltként súlyos figyelmeztetéseket adott Bismarckról és államáról, s azontúl erős ellenpontot képzett a Derby-féle külüggyel szemben. Derby egyenesen „kavarónak és zavarónak” (a policy of „*meddle and muddle*”⁷²⁷) tartotta a berlini követet, aki sokszor felülbírálta a *Foreign Office* döntéseit.⁷²⁸

Az általunk vizsgált korszakban a konstantinápolyi pozícióban találjuk az oroszok miatt aggódó turkofil Henry Elliotot (1817–1907), aki Lord Lyonst (1817–1887) váltotta 1867-ben, aki a külügyben a magasabb presztízzsel bíró párizsi missziót vállalta. Állomáshelyként Párizshoz hasonló presztízsnak örvendett Róma, ahol a Konstantinápolyba távozó Elliotot Sir Augustus Paget (1823–1896) váltotta. Később, 1878-ban Elliot Bécsbe került, helyét pedig a miniszterelnök baráti köréhez tartozó A. H. Layard (1817–1894) vette át az oszmán fővárosban.⁷²⁹ A bécsi követség misszióvezetője 1872-ig John Arthur Douglas, azaz Bloomfield báró (1802–1879) volt, majd helyét a már említett, veszélyesen „középszerűnek ítélt” Sir

⁷²⁵ TNA-FO-7/796. Jelöletlen dokumentum: *Regulation of Her Majesty's Diplomatic Service*. 1872. december 16.

⁷²⁶ SWARTZ 1985. 82–85.

⁷²⁷ Idézi HOPPEN 2008. 233.

⁷²⁸ HOPPEN 2008. 233–234.

⁷²⁹ OTTE 2011b. 26, 45, 64.

Andrew Buchanan (1807–1882) vette át, s végül őt váltotta Elliot. A bécsi személyzethez tartozott még Bloomfield unokaöccse, Robert Bulwer-Lytton. Buchanan Szentpétervárról érkezett Bécsbe, ottani helyét pedig Russell elődje, az egykori berlini követ, Lord Augustus Loftus vette át, aki már idősödő diplomataként – szemben a fiatal és ambiciózus Russellel szemben – nem mindig tudta tartani a lépést Bismarck politikai manővereivel.⁷³⁰ A diplomáciai gárdával végtelenül elégedetlenek voltak a döntéshozók. Salisbury úgy látta, hogy a berlini udvar kivételével gyengeelméjűség uralkodik a diplomáciai testület tagjain. Disraeli volt a leglesújtóbb véleménnyel mindannyiukról. Loftust egyszerűen livádiai parazitának, Elliotot a brit érdekekre súlyosan károsnak tartotta, Buchanant pedig menthetetlenül középszerűnek látta és Derby-nek írt levelében 1878-ban lemondásra szólította fel.⁷³¹ Kulcsfontosságú szerepet töltöttek be az olyan konzulok és titkárok, mint az 1867-ben Bloomfield titkáraként Magyarországra látogató egykori darmstadti és stuttgarti konzul, Robert Burnett David Morier (1826–1893). Morier küldetése a legtöbb esetben a német nyelvterületeken való hírszerzés és kapcsolatépítés volt Clarendon, majd Granville megbízásából. 1870-ben például igen hamar jelezte felettesei számára Bismarck politikájának veszélyeit. Később a tory kormány alatt, lisszaboni küldetését kezdte meg 1875-ben, végül 1881-ben a madridi, majd 1884-ben pedig a szentpétervári brit nagykövet volt.⁷³²

Morierhez hasonlóan a magyarokkal való kapcsolattartással volt megbízva Edmund Monson (1834–1909) politikai ügynök, később bárói rangra emelkedő diplomata. 1874-től az aktuális bécsi nagykövet (Buchanan és Elliot) munkáját Londonból Montague Corry és Lytton – Disraeli és Derby titkárai –, az állandó altitkár Tenterden, helyben a követségen pedig Percy Ffrench és James Plaister Harriss-Gastrell segítették. Buchanan feladatai közé tartozott, hogy információkat gyűjtsön a Raguzában, Belgrádban, Bukarestben szolgáló konzulok valamint egyéb katonai vagy titkos ügynökök segítségével. Közülük az egyik Edmund Monson pesti főkonzul volt, akit 1872-ben – gróf Andrássy Gyula külügyminiszteri kinevezését követően – azért neveztek ki budapesti főkonzullá, hogy tanulmányozza a magyar politikai viszonyokat, majd 1877-ben és 1878-ban bizalmas tárgyalásokat kezdeményezett az osztrák–magyar közös külügyminiszterrel. Monson tevékenységéről már a két világháború közötti időszak történetírója és belügyminisztere, Hegedüs Loránd is beszámolt. Monson Budapesten tartózkodott a nagy keleti válság alatt, és Andrássyn kívül számos hazai politikai szereplővel vette fel a kapcsolatot, úgymint Tisza Kálmánnal vagy a jobboldali ellenzék vezető

⁷³⁰ FRANK 2019. 101–102; OTTE 2011B. 27, 81–83.

⁷³¹ SWARTZ 1985. 33.

⁷³² OTTE 2011B. 61–62; FRANK 2019. 103–105.

alakjaival.⁷³³ Monson és Gastrell feladatai közé tartozott továbbá, hogy különböző instrukciókat közöljenek az Osztrák–Magyar Monarchiában tartózkodó ügynökökkel. Így például a belgrádi konzullal, a szlavofil William Arthur White-tal (1824–1891), aki korábban bensőséges kapcsolatot ápolt Adam Czartoryskivel vagy olyan magyarokkal, mint Vámbéry Ármin (1832–1913), aki később konstantinápolyi megbízást is kapott Philip Currie-től a *Foreign Office*-ből.⁷³⁴

Az angol külpolitikának a palmerstoni időkben bevett koncepciói és metódusai léteztek: Ahogy Schrek Katalin megfogalmazta az orosz–brit viszonyok esetében, „(...) *a nemzetközi konfliktusok tekintetében foganatosított elvek, koncepciók, és külpolitikai stratégiák közötti különbségek nemcsak periodikusan, hanem geopolitikai szinterekre tagolva is eltérést mutatnak.*”⁷³⁵ A térséget és partnereket, valamint a döntéshozókat figyelembe véve beszélhetünk kooperatív magatartásról, ellensúlyozó magatartásról, szeparált problémamegoldást előnyben részesítő stratégiákról, az eszközöket tekintve pedig be nem avatkozásról, diplomáciai tárgyalásról vagy beavatkozásról – utóbbin belül mediációról és fegyveres intervencióról.⁷³⁶ Ezeket a stratégiákat a szabadkereskedelem és imperializmus jegyében Palmerston a következőképp fogalmazta meg a megfelelő kereskedelmi kapcsolatokról írt 1864-es tervezetében: „(...) *először vázoljunk fel egy kereskedelmi egyezményt, majd hágjuk át annak szabályait. Igazságtalanság és kifakadás – Követeljünk jóvátételt és utasítsuk vissza – majd követeljünk anyagi jóvátételt ellenségeskedéssel. Ezt követően jöhet az átmeneti nyugalom, – majd az ismételt törekvés az ígéretek áthágására. Végül a felsőbbrendű erő sikeres demonstrálását követheti a békés és rendezett kereskedelmi viszony.*”⁷³⁷ A palmerstoni generáció tehát ezen stratégiák és elvek mentén szocializálódott a külpolitikát illetően.

Mint azt Gladstone-nál említettük, fontos szerepet játszott a korszak közgondolkodásában a humanitárius jogfejlődés és az ahhoz kapcsolható humanitárius intervenció eszméje.⁷³⁸ A 19. századra azonban mindinkább a gyakorlatba sikerült átültetni a

⁷³³ HEGEDŰS 1937. 601–603; TNA-PRO FO 7/941, Monson levele Salisbury-nek, 1878. május 22.

⁷³⁴ CSIRKÉS–FODOR 2014. 53–54; OTTE 2011B. 64, 86–87, 89; TNA-PRO FO 1093/46, Monson levele Bourke-nek 1875. március 23; Louis Mallett levele Tenterdennek, 1875. április 8., 13.; FO 7/880, Harris Gastrell levele Buchanannek, 1876. április 19.

⁷³⁵ SCHREK 2020A. 239.

⁷³⁶ SCHREK 2020A. 240, 242.

⁷³⁷ Idézi HOPPEN 2008. 221; Hozzá kell tennünk, hogy a direkt beavatkozás más államok belügyeibe és az erőszak alkalmazása a kivételt jelentette inkább, semmint az általános gyakorlatot (ELDRIDGE 1973. 10–18).

⁷³⁸ GEYER 2016. 37–40; HERACLIDES–DIALLA 2015. 14–21.

fegyveres humanitárius intervenciót.⁷³⁹ Érdekes módon először a görög szabadságharc (1821–1832) során, tehát azon a területen, ahol az elmélet párosult a fent említett kulturális indíttatású eurocentrizmussal: a törököket, ázsiaiakat, másnak, barbárnak és nem utolsósorban a kereszténység régi ellenségeinek tekintették a humanitárius liberálisok.⁷⁴⁰ Nagy-Britanniában tehát nem csak az olyan liberálisok esetében beszélhetünk a humanitárius beavatkozás jegyében eszközölt fegyveres intervenció hagyományáról, mint John Russell, hanem egy egész viktoriánus generációról, melyet cselekvésre készítettek a görög szabadságharchoz hasonló, Oszmán Birodalom területén történő atrocitások. Ide sorolható például az 1861-es libanoni és szíriai konfliktus (melybe Franciaország avatkozott be), valamint az 1866-os krétai felkelés ügye, s jól illeszkedik a sorba az 1876-os bolgár krízis, mint olyan katasztrófa, amit humanitárius alapon közelítettek meg egyes döntéshozók. A pragmatikusabb diplomáciai kar sok esetben nem értett egyet a kormány szakpolitikáját meghatározó elvekkel. Gladstone és a Liberális Párt humanitárius politikáját egy időben még a leginkább whigekhez tartozó hivatalnokok sem tekintették pozitívnak. A szlavofil White, de még Morier és Layard is úgy látta, hogy a Liberális Párt nem rendelkezik a külpolitika irányításához szükséges kapacitásokkal, és Gladstone az ellenzéki aktivitásával aláasta az ország külföldi renoméját. Elliot pedig meg volt győződve arról, hogy Gladstone a népszerűségért sutba dobta az ország érdekeit.⁷⁴¹ A diplomata, sok esetben az organikus fejlődés gondolatvilágához folyamodtak: Buchanan és Loftus például egyetértettek abban, hogy az Oszmán Birodalom megreformálható, de csak abban az esetben, ha eltávolítják a rohadó testrészeket, azaz a balkáni provinciákat, miképpen a Monarchia is megvált az itáliai terheitől.⁷⁴²

III. 3. 4. A sajtó és közvélemény mint a külpolitikát befolyásoló színtér: brit belpolitika és sajtó az 1870-es években

Mivel a brit médiumok nemcsak indikálták a politikai törésvonalakat, hanem mozgatták is a belpolitikát, ezért az alábbiakban a brit sajtótörténeti események rövid összefoglalása szükséges ahhoz, hogy megértsük az újságok megosztottságát és álláspontjaikat. A század közepére

⁷³⁹ Az beavatkozás jelensége szintén visszavezethető a vesztfáliai békék korára, mikor egyes külső államok által a protestáns kisebbségek védelmét rögzítették a szerződő felek, s azt olyan precedens jellegű szerződések követték, mint a kücsük-kajnardzsi béke, ami az Oszmán Birodalom ortodox keresztény alattvalóinak védelmét Oroszországra bízta (GEYER 2016. 44–47).

⁷⁴⁰ HERACLIDES–DIALLA 2015. 43–44, 101–106, 123–124.

⁷⁴¹ OTTE 2011B. 108–110.

⁷⁴² OTTE 2011B. 43–44.

teljességével lezajlott Angliában a sajtópiaci monopolizáció. A drágulást és a folyamat végső időszakát jól szemlélteti, hogy 1853 és 1855 között egy lap (*The Press*) indítása a fiatal Disraeli számára 20.000 font sterlingbe került, míg 1867-ben W. H. Smith számításai szerint 50.000 font sterling volt a nyilvánosság „költsége”. Másrészt azonban a reklámpiac meghatározta a hirdetői finanszírozás szerkezetét, melynek következtében eltűnt vagy betagozódott az angol radikális sajtó az ország általános sajtópiacára.⁷⁴³ Ennek következtében a sajtó bár szabad volt, erősen kötődött a profithoz, politikához és a szenzációhoz. Jól tanúsítják e jelenséget Derby naplóinak bejegyzései, amelyek szerint a szerkesztőkkel és különböző médiához köthető személyekkel folytatott találkozókat, továbbá egyeztetett velük a megjelenő hírekről, cikkekről.⁷⁴⁴ Apjának politikájától eltért a véleménye a tömegekről, kifejezetten előnyben részesítette a médiát és hitt abban, hogy a jövő oktatásban részesült tömegei befolyásolhatják majd a médián keresztül a politikát. Utóbbi krédó szerint az 1850-es évektől a politikus több lapban publikált szakpolitikai kérdésekről, mint például a *Morning Herald*, *Morning Post* vagy a *John Bull* lapjain.⁷⁴⁵

Nem Derby volt az egyetlen miniszter, aki figyelte a sajtó jelentőségére. A liberális ellenzék pamfletekben irányította a figyelmet a bolgár atrocitásokra, a kormány külpolitikájára, és az oszmán szövetségesekkel való kapcsolatára. A külpolitikai természetű vita egyaránt megosztotta a közvéleményt és a politikai pártokat. A válság idején brit miniszterek és más államférfiak, mint Salisbury és Carnarvon, a válság oroszoknak kedvező, keresztény és humanitárius megoldását támogatták. A nézeteltérések jelentős váltásokhoz vezettek a kabinetben és mindkét nagypártban.⁷⁴⁶ Ahogy a konzervatív kormány és a kabinet is megosztott volt, úgy a liberális tábor is az agitáló "gladstonianus" radikálisokra és a gyakorlatiasabb, kereskedelmi megfontolások mentén politizáló, "békepárti" whigek csoportjára szakadt.⁷⁴⁷ A korszak brit külpolitikájával elsőként foglalkozó Seton-Watson szintén nagy jelentőséget tulajdonított a keleti kérdésben tanúsított közvéleménynek. A sajtó és közvélekedés szerinte a krími háborútól kezdve több alkalommal befolyásolta a szigetország politikáját, s Salisbury nyomán azt a tanulságot szűrte le ebből, hogy mivel az ország majdhogynem háborúba keveredett, úgy jobb a külpolitikát nem a társadalomra bízni. A korszakban a brit kormány

⁷⁴³ ALDOUS 2012. 86–87; CURRAN–SEATON 1997. 31–32

⁷⁴⁴ VINCENT. 1994.

⁷⁴⁵ BAGLEY 1985. 192–193.

⁷⁴⁶ 1878-ban Salisbury váltotta Derby-t, Hardy a Lordok Házába került, Frederick A. Stanley (Derby testvére) pedig hadügyminiszterként került a kabinetbe, Carnarvon lemondása után Hicks Beach lett a gyarmatügyi miniszter (SWARTZ 1985. 85).

⁷⁴⁷ KOVIĆ 2011. 84; SWARTZ 1985. 40–41, 74–75.

ugyanakkor szintén igyekezett a háborúval foglalkozó közvéleményt saját javára kihasználni, és a háborús álláspont felé terelni a közhangulatot.⁷⁴⁸

Annak ellenére, hogy a brit politikusok hivatalosan évtizedekkel a hercegovinai válság előtt felhagytak a lapok közvetlen finanszírozásával, az ún. szubvencionálással, a Konzervatív Párt Montague Corry⁷⁴⁹ miniszterelnöki titkár segítségével mégis támogattott egyes lapokat. Nem kellett egy év, hogy a háborúpárti média felkorbácsolja a ruszofób indulatokat a lakosság körében. Kezdetben a liberális újságcikkek hatására a Hyde Parkban és a nagyobb vidéki városokban tömegek tüntettek a szerb–török, majd az orosz–török háború ellen, majd alig egy évvel később, a konzervatív sajtóbefolyás hatására még többen a háború mellett. A lapok tehát 1877 végére felszították a háborús indulatokat a szigetországban. A válság utolsó hónapjaiban egy Dzsingó nevű kutyát emlegető utcai dal (állítólagosan a Jézust váltotta volna ki a szócska) nyomán megjelent a "dzsingóista" kifejezés, amely alatt a ruszofób nézeteket vallókat értjük, illetve azokat, akik Lord Beaconsfieldet és a külpolitikában a kemény intézkedéseket támogatták. A dzsingóizmus megjelenése egyúttal a közvélemény polarizálódását is jelezte, mivel a konzervatívok a nemzeti érdekek lobogója alatt oroszellenes érzéseket csatornáztak a munkásosztály felé.⁷⁵⁰ Az újságok vagy a béke érveit támogatták, vagy a szenzációra és a nyilvánosság bevonására törekedtek. A brit közvélemény témaköréhez kapcsolódó G. Carlslake Thompson korai munkája még ma is igen részletes betekintést nyújt a korszak médiaszférájába.⁷⁵¹ Kiemelkedő lap volt a korban a *Daily Telegraph*, amelyet „tory-mohamedán” jelzővel illettek a kortársak, de a címke ellenére népszerű maradt az olvasók körében.⁷⁵² A *Daily News*, *Pall Mall Gazette (P.M.G.)*, a *Standard* (esti kiadásában a *London Evening Standard*), a *Spectator* és a *Globe* a szenzációt hirdető lapok közé tartoztak.⁷⁵³ Az egyik legmegbízhatóbb és legpártatlanabb újság a *The Times* volt, és bár az igazgató, J. C. MacDonald bevallottan szimpatizált az oroszokkal, John Walter – a lap tulajdonosa – és a szerkesztő, John Thaddeus Delane nem voltak elkötelezettek egy tisztán törökellenes lap kiadása mellett.⁷⁵⁴

A brit külpolitika döntéshozói színtereit tekintve tehát majdnem a modern demokráciákéval azonos pluralitást láthatunk. A királynő szerepét a „megvitatni, bátorítani és

⁷⁴⁸ SETON-WATSON 1935. 2.

⁷⁴⁹ Benjamin Disraeli titkára, 1874-től 1880-ig.

⁷⁵⁰ THOMPSON 1886A. 52–59.

⁷⁵¹ Bár Thompson következtetései érvényüket nem veszítették a kötetek kortárs publikálása után, első kötetének kategóriái bevallottan elfogult álláspontra épültek (THOMPSON 1886A. 72–170).

⁷⁵² THOMPSON 1886A. 435–440.

⁷⁵³ THOMPSON 1886A. 432; THOMPSON 1886B. 246, 250–254.

⁷⁵⁴ SWARTZ 1985. 40.

figyelmeztetni” elve határozta meg. Befolyása jóval limitáltabb volt 18. századi elődjeihez képest, mivel azt az uralkodó és parlament viszonyát szabályzó, angol alkotmányos fejlődés sarokköveinek tekinthető törvények sora (*Bill of Rights, Septennial Act, Act of Settlement, Act of Union*, stb.) határozta meg. Ennek következtében a királynő leginkább csak informális ráhatással bírt az egyes politikai szereplőkre.

Korszakunkban a valós hatalom a miniszterelnökök kezében összpontosult. A brit belpolitikában a parlamentáris váltógazdaság létrejöttét az 1870-es évektől eredeztethetjük, melynek prominens alakjai közé két politikai óriás tartozott. Az egyik a mélyen vallásos, humanitárius ifjú tory, aki a liberális whigek között kötött ki. Gladstone első kormánya (1867–1874) rajta hagyta nyomát a brit nonintervencionista külpolitikán, amelynek köszönhetően a szigetország inkább az Európán kívüli világ felé tekintett, és szinte tétlenül szemlélte egy új nagyhatalom felemelkedését. Markáns változást jelentett ebben a tekintetben a reformkonzervatív zseni, Disraeli és kormányának külpolitikája. Disraeli a birodalmi tudat fontosságára játszott rá publicisztikáiban, és egész népszerűségét az európai ügyek helyes vagy népszerű irányítására tette fel.

A döntéshozást tekintve ahogyan egész Európában, úgy Nagy-Britanniában is fontos volt a külügyi hivatal átalakítása, és az ott dolgozó személyek kvalitásai. A *Foreign Office* kötelékében dolgozó bürokraták sajátos elképzelésekkel segítettek vagy éppen hátráltatták feletteseik akaratának érvényre jutását. A miniszterelnök által csak „parazitának” vagy „középszerűnek” (Loftus és Buchanan) tartott hivatalnokok tehát eltéríthették a külpolitikát eredeti medréből, s igen sok múlt a hivatal vezetőjén, a külügyminiszteren (Clarendon, Grenville, majd Derby).

A színterek között végül érdemes megemlítenünk az utolsó szférát, a sajtó és közvélemény világát, amely a modernkori struktúrákhoz egészen hasonlóan működött. Léteztek a lapok között pártokhoz és politikai szereplőkhöz kötődő csatornák (*The Daily Telegraph*), megvehető újságírók és fizetett cikkek (*Pall Mall Gazette*). A szenzáció és az azzal járó profit reménye ugyanakkor kedvezett a függetlenebb hangoknak, amelyek a híreket azok recepciójára való tekintet nélkül közölték olvasóikkal (*The Times, Daily News*). A közvélemény éppen ezért különböző pólusok mentén csoportosult: mind a liberális, mind pedig a konzervatív tábort megosztotta a törökellenességgel összefüggésbe hozható tétlenség álláspontja, valamint az oroszellenességgel párhuzamos háborúpárti nézet. A politikai szereplők számára tehát adott volt, hogy hidat képezzenek e táborok között, és megpróbálják támogatóik közé becsatornázni a tömegeket. Egy szárazföldi haderő reménye más megvilágításba helyezte a szigetország intervenciók politikáját. Ebből kifolyólag már a nagy keleti válság kitörése előtt is egyre több

cikk pedzegette a lehetséges szövetségesek kombinációját az európai nagyhatalmak között, és így került szóba az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia kooperációja Oroszországgal szemben.⁷⁵⁵

IV. Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia kapcsolatai a porosz–francia háborútól a nagy keleti válságig (1871–1875)

IV. 1. Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia kapcsolatai a Beust külügyminisztérium alatt, 1867–1871

Jelen dolgozatban már ismertetésre került néhány főbb esemény az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia külkapcsolatainak 1867 és 1871 közötti időszakából.⁷⁵⁶ Andrassy miniszterelnöki pozíciójából több ízben is befolyást gyakorolt a Monarchia külügyeire: a román–porosz együttműködés esete, a Határőrvidék és Bosznia kérdése, továbbá a frankofón magyar fellépés példái mind alátámasztják a gróf önálló külpolitikai tevékenységét. Beust, Ausztria–Magyarország első közös külügyminisztere, felségfolyamodványban változtatott a keleti politika javára a korábbi, nyugati, német–francia kapcsolatokra fókuszáló politikáján. Az Andrassy-időszak külpolitikai lépéseinek megértéséhez szükséges röviden ismertetnünk a Beust-féle külpolitikát és a két ország kapcsolattörténeti előzményeit, hogy lássuk, Andrassy milyen külpolitikát és státuszt „örökölt” elődjétől.

1866-ban, a porosz–osztrák konfliktus közeledtével egyre több poroszokkal rokonszenvező újságcikk jelent meg a londoni sajtóban. A brit kormánnyal azonos álláspontot valló, a poroszok vezette német egységet sürgető, és Ausztria felbomlását vizionáló cikkek sora jelent meg a legnevesebb lapokban. A königgrätzi osztrák vereséget tudomásul véve, a brit sajtó és politika egyre inkább Ausztria jövőjéről folytatott diszkussziót.⁷⁵⁷ Mindinkább előtérbe kerültek a józanabb megoldási kísérleteket kedvelő – Magyarország kiválását mellőző – forгатókönyvek. A külügyminisztérium R. B. D. Moriert különleges misszióra küldte Bécsbe, majd Pestre annak érdekében, hogy megfigyelje a kiegyezési tárgyalásokat. Morier másik célja az volt, hogy biztosítsa Ferenc Józsefet annak a liberális Nagy-Britanniának a jóindulatáról, amely egykoron Kossuthot éltette.⁷⁵⁸

⁷⁵⁵ *The Times*, “The Northern Powers and Great Britain“, 1875. február 16., 5.

⁷⁵⁶ Lásd: III. 3. 3. alfejezet.

⁷⁵⁷ FRANK 2019. 189–203.

⁷⁵⁸ FRANK 2019. 103–110.

A kiegyezésről a briteket leginkább az az osztrák nagykövetségen összekészített sajtóanyag tájékoztatta, amelyet Friedrich L. Weinmann és Henry de Worms készített. Jelentéseikben Beust szerepe került pozitív megítélés alá, az 1848-as függetlenségi eszme jelentőségét pedig úgy állították be, mint amely 1867-re nyerte el értelmét. A brit sajtóban Deákot, mint sikeres, whig eszmékből táplálkozó államférfit állították szembe a sikertelen, forradalmár Kossuthtal. Egyes lapok különös hangsúlyt fektettek a kiegyezés kapcsán a szláv kérdésre, és a soknemzetiségű állam megoldandó problémáira. Úgy tűnt a cikkek szerzői számára, hogy a szláv probléma az új dualista berendezkedés gyengepontja lehet. Frank Tibor elemzése szerint a *London Quarterly Review*, a *Westminster Review* és egyéb, az osztrák sajtóosztállyal barátságos orgánumok, valamint szerzőik szerint a Monarchia új feladata a keleti kérdés volt, azaz Oroszország és a pánszláv törekvések elleni fellépés. A sajtóosztályhoz közel álló kiadványok szerint tehát a Monarchiának keleti hivatása szolgáltatta létjogosultságát, és új állami küldetése a birodalom összetartása volt, hogy megakadályozza a keleti despotizmus terjedését. Utóbbi gondolat jól illeszkedett a Beust által propagált országgépbe, ami a britekkel a Monarchiát, mint szükségszerűséget láttatta.⁷⁵⁹ A bécsi brit nagykövet, Bloomfield ugyanakkor Ausztria nemzetközi szerepének átértékelődésétől tartott. A brit külügy is osztozott a közvélemény aggódo álláspontjában, és porosz beavatkozást sejtettek Ausztria és Magyarország viszonyaiban.⁷⁶⁰

Miközben az Osztrák–Magyar Monarchia politikusai a kiegyezésre készültek Beust támogatásával, addig a szász politikus igyekezett újra pozícionálni a porosz–osztrák konfliktusban megtépzott presztízsű birodalmat az európai szövetségi politikában. Bismarck a kezdetben meglehetősen enyhe, jóindulatú politikát folytatott a dualista állam irányában. Tudta, Beustnak csak akkor sikerülhet az 1867-es salzburgi találkozón a franciabarát politikát érvényre juttatnia, ha az osztrák politikusokat Poroszország magára haragítja. Bizonytalanná tette Bécs helyzetét, hogy Bismarck egyre nagyobb hatást gyakorolt az egykor a Habsburgok felé közeledő dél-német államokra, illetve egy franciabarát politika esetén Oroszország keleti fronton történő támadásától tarthatott a leginkább. A poroszok irányában kialakult, látszólagos jó viszonyt Beust kompromittálta az ún. vöröskönyvek publikálásával. E kormányiratok érzékeny információt tartalmaztak arról, hogy Bismarck beavatkozott volna a délnémet államok szuverenitásába. Az 1868 tavaszán bekövetkező, Bismarck ellen folytatott Beust-féle diplomáciai offenzíva után⁷⁶¹ a poroszok leginkább Oroszország, majd Románia felé

⁷⁵⁹ FRANK 2019. 203–206, 213–216.

⁷⁶⁰ TÜZES 1992. 70–72.

⁷⁶¹ Lásd erről bővebben a III. 2. 2. fejezetet, illetve lentebb.

közeledtek. Mindkét akció a francia–osztrák–magyar együttműködés szétfeszítésére irányult.⁷⁶² A hatalmpolitika logikáját követve kézenfekvő lett volna a porosz–francia helyzet eszkalációja után Angliát is bevonni, amit kiváltképp a salzburgi találkozó tett volna lehetségessé.

Lord Bloomfield és Henry Elliot privát levelezéséből viszont egyértelműnek tűnik, hogy Ausztriát legjobb esetben is passzívnak, a nagyhatalmi státuszában megingott, belső reformok felé hajló, rosszabb esetben pedig menthetetlen, kétségtelenül romlásnak indult országnak tartották.⁷⁶³ Hammond állandó altitkárként már 1865-től kezdve úgy látta, hogy Ausztria az Oszmán Birodalom felé terjeszkedhet, amennyiben nem sikerül revanspolitikát folytatniuk a korábban elveszített itáliai területeikért. 1866-ban a brit külügy meglehetősen passzívnak bizonyult, és bár az osztrák külügy fokozta aktivitását mind a porosz–osztrák, mind a későbbi porosz–francia konfliktus idején, a briteket nem tudták kimozdítani passzivitásukból és a non-intervencionista álláspontjukból. A britek kevés bizalommal voltak Beust felé, amit az említett Bloomfield jelentéseinek köszönhetnek. A bécsi brit nagykövetet ezen felül az 1867 és 1871 közötti időszakban kifejezetten zavarta Beust és Bismarck állandó rivalizálása, és az európai háború lehetőségét is a salzburgi találkozókban látta inkább, semmint Bismarck politikájában.⁷⁶⁴ Bloomfield még 1867-ben igyekezett ezért lebeszélni Beustot a revanspolitikáról és kifejezte az angol kormány jóindulatát. A várható porosz–francia konfliktussal kapcsolatosan ugyanakkor Nagy-Britannia kontinentális politikájának semlegességéről biztosította Bécset. A bizalomépítés jegyében aztán Bloomfieldet egyenesen az uralkodó kívánta meggyőzni Ausztria–Magyarország békés szándékairól és nagyhatalmi stabilitásáról. Felhasználva testvére, Miksa mexikói kalandját és annak tragikus végkimenetelét, felvette a kapcsolatot az uralkodó Viktória királynővel, és szolidaritásukról biztosították egymást az uralkodói családok. Ferenc József továbbá megígérte, hogy segítséget nyújt a Nagy-Britannia és India közötti távíró-vonal kiépítésében. A két nagyhatalmat összefogó szorosabb kötelék azonban nem jöhetett létre az uralkodó közbenjárására sem.⁷⁶⁵

Az osztrák–magyar diplomaták is érzékelték a londoni vezetés tétova álláspontját. Derby rövid külügyminisztersége kezdetén, a Beusthoz intézett 1868-as táviratok arról tanúskodnak, hogy a Monarchia londoni nagykövete, Apponyi Rudolf kifejezetten frusztrált volt a passzív angol külpolitika miatt. Apponyi inkompetensnek tekintette Derby-t, és úgy vélte,

⁷⁶² DIÓSZEGI 1998. 34–41, 43–51.

⁷⁶³ OTTE 2011B. 32, 38–39; TÜZES 1992. 68.

⁷⁶⁴ OTTE 2011B. 35, 55–56.

⁷⁶⁵ TÜZES 1992. 72–73.

hogy az angol kormány tájékozatlan a fontos, Oszmán Birodalmat érintő ügyekben és más külügyekben. Bécs szemszögéből nézve Nagy-Britannia túl sok időt fordított az Egyesült Államokra, és az Alabama-gőzös perével⁷⁶⁶ foglalatoskodott az európai viszonyok helyett. Márciusban – előre látva az Alabama-botrány hatását – megírta Beustnak, hogy Derby hamis reményeket fűzött Andrew Johnson⁷⁶⁷ amerikai elnök azonnali bukásához.⁷⁶⁸ Beusthoz írt magánleveleiben Apponyi talán még beszédesebb e frusztrációt tekintve. Egy február 12-én kelt levélben egy, a *The Times*-ban közzétett cikk kapcsán írt Anglia passzivitásáról, s arról, hogy még a Sandwich-szigetek ügye is jobban lekötne a publikumot, mint egy európai háború, majd egy három nappal később írt levelében Derby-t túl fiatalnak és tapasztalatlanak tartotta a pozícióra. Az üzenetekben ugyanakkor megjelent a két ország keleti érdekeltsége is Oroszországgal szemben. Derby túlzott őszinteséggel értesítette Apponyit Ignatyevről és Oroszország terveiről, valamint arról a Berlinből származó információról, miszerint az oroszok aktívan dolgoznak Konstantinápoly megszerzésén és az Oszmán Birodalom bukásán. A londoni nagykövet kiválóan ellátta tehát feladatait: közvetítette az információt, és küldött egy csatolmányt is a *Saturday Review*-ből, amely kritizálta az angol politikai tétlenséget.⁷⁶⁹

Apponyi nem csak a külpolitika terén bizonyult kiváló megfigyelőnek: május 6-i levelében már arról írt, hogy Gladstone lemondásra kényszerítheti az ír kérdéssel a konzervatív kormányt. Helyettese, Kálnoky szintén szorosán követte az angol belpolitikai eseményeket. Szeptemberi távirataiban részletes elemzést írt a kormány bukásáról.⁷⁷⁰ A londoni nagykövetség diplomatái arra is figyelmeztették felettesüket, hogy 1868. novemberi beszédeit, politikáját és külügyi reformjait az angolok meglehetősen félreértelmezték. A szigetországban azt vizionálták, hogy a Monarchia 800000-es állandó hadsereget akar felállítani, és francia–osztrák összefogást spekuláltak a lapok. Ez utóbbi hírt egy rövid londoni tőzsdepánik is követte. Apponyi jelentései alapján ugyanakkor az az osztrák–magyar törekvés is látszik, amely igyekezett az angolokat bekapcsolni a keleti ügyek rendezésébe. A közös külügyminiszter

⁷⁶⁶ 1862-ben a britek által vízre bocsátott, déliek oldalán harcoló Alabama gőzös jelentős kárt tett az északiak kereskedelmi flottájában, s ezért a korban példa nélküli nagyságú kártérítést követelt az Unió. A peres felek választott bírászkodás útján rendezték az ügyet, az amerikai fél kártérítésével. A konfliktust a washingtoni szerződés zárta le (KARDOS–LATTMANN 2010. 409).

⁷⁶⁷ Andrew Johnson (1808–1875) az Egyesült Államok elnöke (1865–1869). Lincoln után ráhárult a polgárháború utáni újjáépítés feladata. A törvényeket áthágva a déliek egyes kulcsfiguráit előnyhöz juttatva saját hatalmát növelte volna, így ő volt az első elnök, aki ellen sikeres alkotmányjogi eljárást folytatott (impeachment) a Kongresszus. *Encyclopaedia Britannica* URL <https://www.britannica.com/biography/Andrew-Johnson/The-presidency>, (hozzáférve: 2023.08.14).

⁷⁶⁸ PTE–TGYO. 816A/1868 1A, 5A-C (Apponyi Beustnak, 1868. január 6., 7., 15, február 8.); PTE–TGYO. 816B. 14.

⁷⁶⁹ PTE–TGYO. 816B. 14 (Apponyi magánlevele Beustnak, 1868. április 7).

⁷⁷⁰ PTE–TGYO. 816B. 14; PTE–TGYO. 816A/1868 29A (Apponyi Beustnak, 1868. május 6.), 56C (Kálnoky Beustnak, 1868. szeptember 29.).

kifejezetten jóindulattal közeledett az új liberális kormányhoz, s így Lord Clarendonhoz és az új külügyhöz. Felhatalmazta például Prokesch-Osten konstantinápolyi nagykövetet arra, hogy osszon meg bizalmas iratokat a *Foreign Office* új vezetőjével. Később az Andrassy és Bismarck viszonyát meghatározó román affér is szóba került a két ország kommunikációjában. Apponyi és Clarendon lényegében arról az összetett helyzetről egyeztetett, miszerint, ha III. Napóleonnal szövetkezik a Monarchia Poroszország ellen, akkor a román politika annál határozottabban léphetett volna szövetségre Berlinnel. Kifejezte aggodalmát annak kapcsán is, hogy az oroszok India felé terjeszkednek és Szamarkandot fenyegetik. Apponyi – összegezve a találkozó eredményét – arról számolt be felettesének, hogy a románok és az oroszok ellenállhatnak abban az esetben, ha a Monarchia elkötelezi magát egy esetleges francia–porosz konfliktusra.⁷⁷¹ Apponyi és Kálnoky magánlevelei az év végén ugyanazt konklúziót vonták le, mint korábban: az angolok egyre passzívabb politikát folytattak, és Derby-hez hasonlóan Clarendon sem akart belefolyni a román kérdésbe, de az annál fontosabb porosz–francia ellentét kapcsán is passzívnak mutatkozott a szigetország.⁷⁷²

Láthatjuk tehát, hogy bár az oroszok ellenében támogató Oszmán Birodalom fenntartása kapcsán közös érdek vezérelte a feleket, az e mögött meghúzódó elképzelések viszont eltértek a két ország külpolitikájában. Bloomfield 1867-től igyekezett elhárítani Beust kellemetlen kéréseit, és kormányának álláspontját hangsúlyozva, a „be nem avatkozásra” hivatkozott még a krétai felkelés ügyében is. Bloomfield és felettesei azonban arról értesülhettek 1869-től, hogy a Monarchia a korábbi status quo fenntartására törekszik, és brit együttműködés nélkül is hajlandó megoldani az Oszmán Birodalom talpra állítását, legyen szó a Bécs-Konstantinápoly vasút kiépítéséről vagy egyéb, az oroszok ellen eszközölhető segítségnyújtásról.⁷⁷³

1869-ben kisebb mértékben megváltozott a Monarchia és Nagy-Britannia kapcsolata. Az előző év végétől javuló francia–olasz–osztrák–magyar kapcsolatok miatt úgy tűnt, hogy Beust körbezárja Bismarck Északnémet Szövetségét. A Belgium státuszát fenyegető Benedetti-szerződés publikálása 1869 tavaszán viszont azzal járt együtt, hogy Nagy-Britannia eltávolodott a francia–osztrák–magyar egységtől, miközben Bismarck továbbra is közel tudta tartani magához Oroszországot. A Beust és Bismarck közötti intenzív sajtópolémia szintén folytatódott: további vöröskönyvek kerültek publikálásra. A britek viszont a Benedetti-affér

⁷⁷¹ PTE–TGYO. 816B. 14; PTE–TGYO. 816A/1868. 62E (Apponyi Beustnak, 1868. november 4.), 71 (Apponyi Beustnak, 1868. december 22.); 816A/1869 73 (Apponyi Beustnak, 1869. április 13.).

⁷⁷² PTE–TGYO. 816B. 14 (Apponyi [1868. december 2., 24.] és Kálnoky [1868. október 13.] magánlevelei Beustnak).

⁷⁷³ TÜZES 1992. 73–76; TÜZES 1996. 36.

hatására óvva intették Bismarckot a Monarchia elleni diplomáciai fellépéstől.⁷⁷⁴ Ugyanebben a konfliktusban Bécsből is igyekeztek nyugalomra inteni Londont, mivel a britek a belgákat támogatták volna szuverenitásuk megőrzésében, Beust pedig a poroszokkal szemben értelemszerűen a francia felet akarta segíteni. Végül az osztrák–magyar fél úgy ítélte meg, hogy az angol kapcsolat fontosabb lehet, és maga is a belgák pártolása mellett döntött. Clarendon és Apponyi júliusban tárgyaltak az ügyről, amikor a brit külügyminiszter kifejtette, hogy a belgák egy francia vámunióba tagozódtak volna be, ha a Monarchia nem áll el végül a franciák támogatásától.⁷⁷⁵ Ezt követően a nemzetközi színen a német egység gondolata lendületet vesztett 1869-ben, és az Északnémet Szövetség, illetve a francia hatalmi törekvések között feltámadt a délnémet partikularizmus gondolata, amely a franciák átmeneti erősödésével járt. Mivel a francia választásokat és Gramont külügyminiszteri kinevezését követően Franciaország tűnt a legmeghatározóbb szereplőnek a kontinensen, III. Napóleon országa olyan hegemon szereplőnek tűnt, amely Bismarckot is önmérsékletre kényszerítheti, az angol politikát pedig kifejezetten németbarát irányba terelte. Bismarck, hogy biztosítsa birodalmának keleti részeit, a francia kapcsolatok eszkalációjával 1870 tavaszáig Ausztria–Magyarországot is igyekezett közel tartani magához, illetve – Diószegi István fogalmával élve – a magyarok Königrätz-re adott „reflexét” felhasználva eltántorítani Andrássyt a galíciai lengyelek Magyarországhoz édesgetésétől.⁷⁷⁶

A nagyhatalmak közötti feszültség kérdésköre egyre nagyobb prioritást élvezett az európai diplomáciában. Az 1869. évi követjelentések és utasítások tartalmát tekintve elmondható, hogy Beust Angliától még aktívabb külpolitikát akart a keleti ügyekben, leginkább azért, hogy az Oszmán Birodalmat rávegyék egy oroszellenes politikára, és hogy alkalomadtán Prokesh-Osten a britek segítségével gyakorolhasson nyomást a Portára. 1869 őszén Apponyi ismét arról írt Beustnak, hogy az angolokat a német–francia viszony miatt nem érdekli az oroszok keleti előretörése. Hiába tájékoztatta Apponyi Clarendont az Oszmán Birodalom helyzetéről, valamint a lehetséges egyiptomi államesődről, az oroszok szemérmetlen befolyási kísérleteiről – melyet Elliot montenegrói hercegről írt novemberi jelentései is alátámasztottak –, a külügyminisztert leginkább az érdekelte, hogy hajlandó-e a Monarchia Franciaország

⁷⁷⁴ DIOSZEGI 1998. 51–54.

⁷⁷⁵ PTE–TGYO. 816B. 14; 816A/1869 19A (Apponyi Beustnak, 1869. május 11.), 25 (Apponyi Beustnak 1869. július 12.).

⁷⁷⁶ DIOSZEGI 1998. 58–59; lásd még az autonómiatervezet és a Hohenwart-kormány relációjában: GYÖRGY 2016.

oldalára állni egy lehetséges európai konfliktus alkalmával. Utóbbira Apponyi természetesen kitérő választ adott brit partnerének.⁷⁷⁷

Az oszmánok miatt frusztrált bécsi külügy hangja már-már a fenyegetés tónusát ütötte meg. Clarendonnak így számolt be Bloomfield a briteket illető megnyilvánulásáról: „(...) az utóbbi évek tartózkodó politikája bátorítólag hatott a kontinens államaira, melyek annexióról álmodoznak; e politika azt a képzetet keltette, hogy Anglia nem kívánja korlátozni ambícióikat. Ő [Beust] ezt rendkívüli módon sajnálja, és attól tart, hogy [Anglia] ezt a politikát megbánja majd, és egy napon bánni fogja, hogy elveszíti régi szövetségeseit.”⁷⁷⁸ Clarendon válaszképp erre igyekezett rájátszani a bécsi külügyminisztérium félelmeire egy lehetséges orosz–német összefogással kapcsolatban, mivel folyamatosan a németektől érkező, orosz szövetségre tett utalásokról tájékoztatta az osztrák–magyar felet.⁷⁷⁹

1869-ben az angolok igyekeztek hol Beustnak, hol pedig Bismarcknak kedvezni a hazai sajtóban. A közös külügyminisztérium sajtóosztálya viszont elejét akarta venni a lejárató cikkeknek és beavatkozott a sajtóvitába.⁷⁸⁰ A *Ballhausplatz* ezen kívül nem mondott le továbbra sem az inaktív angolok bevonásáról. A britek által Belgiumra kért garanciák viszont egy időre akadályozták a két ország közeledését.⁷⁸¹ Az őszi hónapokban a közös külügyminiszter de Wormst bízta meg a sajtó befolyásolásával. Ő találkozott a *The Times*-t képviselő Delane-nel, akinek elmondta a Monarchia és Beust terveit, azaz hogy a Monarchia inkább Angliára számít a háború lezárásakor, semmint francia vagy orosz szövetségben venne revansot. De Worms és Delane beszélgetéséből az is kiderül, hogy a *The Times* szerkesztőségének spekuláció szerint arra is felkészültek, ha a Monarchia megcsonkítva, Pest fővárossal került volna ki egy teljes porosz győzelem esetén.⁷⁸² Ha a szigetország politikáját nem is sikerült felrázni a porosz–francia konfliktusig, Apponyi és Kálnoky Beustnak írt privát leveleikben elégedetten számoltak be a Monarchia számára kedvező brit sajtóvisszhangról, amely egy közelgő konfliktus esetére a Monarchiát kulcsfontosságú szereplőként kezelte. Apponyi a *Pall Mall Gazette* számait kivonatolta Beust számára, 1870. március 3-i táviratában pedig arra hivatkozott, hogy az újság az egyike azon lapoknak, melynek szerzői Ausztria pénzügyi támogatását élvezik. 1869. augusztus 24-én kelt levelében hasonlóképp ír Kálnoky, aki szerint a *The Times*, a *Saturday Review*, a *The Economist* és a *Globe* is meglehetősen kedvezően nyilatkozott a

⁷⁷⁷ PTE–TGYO. 816B. 14; 816A/1869 40A-B (Apponyi Beustnak, 1869. szeptember 29.), 44A (Apponyi Beustnak, 1869. október 20.), 45 (Apponyi Beustnak, 1869. november 3.).

⁷⁷⁸ Idézi TŰZES 1997. 41.

⁷⁷⁹ PTE–TGYO. 816B. 14 (Apponyi magánlevele Beustnak, 1869. szeptember 29.).

⁷⁸⁰ TŰZES 1997. 45–47.

⁷⁸¹ TŰZES 1992. 82–83.

⁷⁸² PTE–TGYO. 816B/1870, De Worms, jelöletlen.

Monarchia jövőjéről. Úgy tűnt tehát, hogy 1870 tavaszára a Monarchia sajtóbefolyását tekintve sikerült megfordítani az 1866-os állapotokat.⁷⁸³

A Monarchia francia–porosz konfliktusban vállalt szerepét tekintve elmondható, hogy az uralkodó és a katonai körök Kuhnnal és Albrecht főherceggel a vezetésben egységesen várták a felkínálkozó alkalmat a francia szövetségre és a poroszok elleni revansra. A közös külügyminiszter ugyanakkor a júliusi válságot megelőző hónapokban egyszerűen nem alakított ki olyan diplomáciai feltételeket a szövetségesi politikához, ami lehetővé tette volna a Monarchiát közbelépését. A belpolitikában az osztrák közvélemény egyértelműen a semlegesség mellett foglalt állást, amíg a magyar oldalon ambivalensnek mutatkozott a publikum. A franciák hadbalépésével egy porosz–orosz szövetség támadására számítottak a lapok, amivel elégtételt vehetett volna a magyar elit 1849-ért. Ugyanakkor tartott a politikum attól, hogy a Monarchia túlnyeri magát a nyugati határokon és az új helyzetet az uralkodó felhasználhatja Magyarország ellen. Az 1870. július 18-i koronatanácson végül nyilvánvalóvá vált, hogy nem lehet a franciáknak tett ígéreteket betartani, így Beust a várakozó és semleges álláspontot alakított ki a Monarchia számára. Más forgatókönyveket is szem előtt tartva, Andrássyval összhangban elkezdték a Monarchia defenzív kapacitásainak felkészítését mind a cseh, mind a galíciai határterületeken.⁷⁸⁴ Az angolok már 1867-től tájékozódhattak Bloomfield jelentéseiből a várható osztrák magatartásról, a franciák felé barátságos, azonban csak gesztusok szintjén működő külpolitikáról.⁷⁸⁵ A Monarchia londoni ágensei viszont továbbra is frusztráltak voltak az angolok álláspontjával kapcsolatban. Apponyi szerint a Gladstone-kormány túlzottan elfoglalt volt az írekkel, és csak a háborús helyzet jelentős eszkalációja után, május 4-én foglalkozott a Monarchiához fűződő kapcsolataival.⁷⁸⁶

1870 nyarán, a porosz–francia konfliktus július 19-i kirobbanásával jött el a fordulópont a német és magyar kapcsolatokban: Berlin a Monarchia mozgósításának hírére további diplomáciai lépéseket tett, mivel védtelenül hagyta keleti határait. Bismarck ekkor írta hírhedt levelét Andrássyhoz, amelyben a franciabarát politikát kritizálta. Miután 1870 őszére a francia erődöket körbezárta a porosz ostrom, Beustnak kedveztek a körülmények, és egy orosz–brit–osztrák szövetség lehetőségét mérlegelte. Bismarck ezért közvetlenül az osztrák kancellár megbuktatásán dolgozott.

⁷⁸³ PTE–TGYO. 816B. 14 (Kálnoky magánlevele Beustnak, 1869. augusztus 29.); 816A/1870 12C (Apponyi Beustnak, 1870. március 3.).

⁷⁸⁴ DIOSZEGI 1998. 67–69.

⁷⁸⁵ TŰZES 1992. 78–80; TŰZES 1997. 44.

⁷⁸⁶ PTE–TGYO. 816A/1870 23C (Apponyi Beustnak, 1870. május 4.).

Pár héttel később, még 1870 őszén, a Pontus-válság kirobbanásakor, az osztrák–magyar külügyminiszter gyorsan reagált. Tudomásul véve a poroszok és oroszok előnyös helyzetét, továbbra is versenyt futott Bismarckkal a cári udvar szimpátiájáért, mivel Oroszország lehetett ekkor a német nagyhatalmak döntnöke. Az orosz kancellár körlevélben tudatta az egyéb ügyekben lefoglalt európai nagyhatalmakkal, hogy Oroszország az 1856-os párizsi békeszerződés XI–XIII. cikkelyeit semmisnek tekinti, mivel azok rendelkezéseit más európai nagyhatalmak is figyelmen kívül hagyták.⁷⁸⁷ A válság nyomán két koncepció körvonalazódott, melyek az orosz és német felek szétválasztására irányultak. Az első, az összeurópai álláspontt semmibe véve kevésbé szerencsés megoldás volt, mivel a klauzulákat kétségbe vonó Gorcsakov-körlevél elfogadása esetén az oroszokra támaszkodott, amíg a másik, Beust-féle megoldás pedig a németekre támaszkodott volna. Utóbbi álláspont azonban a kancellárok személyes ellentétén elbukott, s inkább Andrassy tette magáévá az ötletet.⁷⁸⁸

A válság miatt összehívott londoni konferencia októberben ült össze, s egyre sűrűbb jelentések érkeztek Apponytól. A Monarchia nagykövete aggódva figyelte, ahogy a Gladstone-kormány a látszólag oroszellenes fellépéssel politikai kudarc felé szalad. Bloomfield hasonlóan értékelte a helyzetet és közös akciót sürgetett, illetve már a korábban javasolt szentpétervári helyszínt is rosszallta. Granville Beusttal szövetkezve mindenképpen meg akarta akadályozni a konferencia orosz sikerét, vagy legalábbis elodáztatni azt egy olyan démarche szövegének kiadásával, amely az oroszokat a párizsi béke rendelkezéseire emlékezteti, s amely kezdeményezésbe a németeket is bevonták volna.⁷⁸⁹ Korábban már három esetben sikeresen együttműködött Beust a britekkel az Oszmán Birodalom és az azt érintő orosz befolyás kérdésében, méghozzá oly módon, hogy az a későbbi Andrassy-féle minisztérium számára is követendő modellé vált. Egyrészt sikerrel pénzelte az oszmán vazallus Montenegrót és igyekezett barátságos kapcsolatokat kiépíteni a pánszláv propaganda hatására fegyverező ország fejedelmével, s azt Bloomfield és az angolok jóváhagyásával tette. Másrészt pedig 1870 tavaszán, amikor pogromok sújtották a balkáni zsidó lakosságot, és Beust orosz beavatkozást vizionált, az osztrák megszállás tervével felkeltette Clarendon figyelmét.⁷⁹⁰ Így tehát a nemzetközi szerződésekhöz, az arányosságához és az oroszellenes kezdeményezéshez mérten nem volt eleve kudarcra ítélve Beust több forgatókönyvet tartalmazó terve.

⁷⁸⁷ VARADI 2016. 26–28.

⁷⁸⁸ DIOSZEGI 1998. 95–100.

⁷⁸⁹ PTE–TGYSO. 816B/1871, (Apponyi Beustnak, 1871. január 4.); TÜZES 1992. 84.

⁷⁹⁰ TÜZES 1997. 52–53.

A konferenciára gróf Szécsen Antalt delegálta a Monarchia. Szécsen levelében először némi optimizmussal számolt be munkájáról, és arról, hogy az Oroszország miatt aggódó Andrássyval szorosán együttműködött a közös álláspont kialakításában. Ugyanebből a levélből kiderül azonban, hogy az oroszok a Fekete-tengerre vonatkozó klauzulák megváltoztatásában sikert érhetnek el.⁷⁹¹ Andrassy a német diplomáciai levelek tanúsága szerint még a konferencia összehívása előtti hónapokban az oroszok megbuktatásán, és egy poroszok számára kedvező, angol együttműködésen, „*kollektív fellépésen*”⁷⁹² dolgozott. Az uralkodót többször is megkérte arra, hogy az ő ötletét támogassa az orosz szövetség ötlete ellenében. Végül azonban Beust poroszellenes felfogása győzött, aki a miniszterelnök politikai súlytalanságával kívánta egyúttal kivédeni a magyar sajtóból érkező kritikus hangokat. Ferenc József utólag megnyugtatta Andrássyt, hogy amennyiben Oroszország támadólag lép fel, akkor a Monarchia az Oszmán Birodalommal közösen fog küzdeni a keleti óriás ellen. Andrassy akár egy biankó csekket is adott volna a *Foreign Office*-nak („*bármerre követjük Angliát, akármerre menjen is*”⁷⁹³), azonban Bloomfield elutasította ajánlatát, mondván, hogy a londoni konferencia végén dőlhet el a Pontus-válság sorsa.⁷⁹⁴

Hasonlóan Szécsenhez, Apponyi február 6-i jelentése a Hammonddal való találkozója után előrevetítette a közös angol–osztrák–magyar–német körlevél és fellépés kudarcát. A nagyhatalmak kihátráltak a tervezet mögül, Konstantinápoly pedig beleegyezett a Gorcsakov által deklarált memorandum feltételeibe.⁷⁹⁵ A konferenciához fűződő osztrák–magyar magatartás végső állapotát jól összegzi Beust és de Worms magánlevelezése, akik a jövőt tekintve megállapították, hogy a német ügyben nem lehet előre lépni, viszont később sokkal könnyebb lesz Oroszország ellen szövetségeseket találni, beleértve akár Angliát is. A Monarchia – az őszi sokk után – kénytelen volt tehát belenyugodni a konferencia oroszok számára kedvező eredményeibe.⁷⁹⁶

Az 1871. február 26-án aláírt, francia és porosz felek közötti előzetes béke, súlyos csapást mért a Monarchia külpolitikai presztízsére. A porosz és orosz uralkodók, I. Vilmos és II. Sándor szívélyes megegyezésre jutottak, miközben Beust és az együttműködést szétválasztani kívánó Andrassy kiszorultak az egyeztetésekből.⁷⁹⁷ Angliának ugyanakkor nagyobb szerep jutott a rendezésben. Az eredeti hat-milliárd franknyi jóvátétel összegét

⁷⁹¹ PTE–TGYO. 816B/1871, (Szécsen Beustnak, 1871. január 6.) jelöletlen.

⁷⁹² SCHMIDT 1992. 47.

⁷⁹³ Idézi SCHMIDT 1992. 50. Eredetiben: „*We shall be ready to follow England wherever she wishes to go.*”

⁷⁹⁴ SCHMIDT 1992. 44–45, 50–52.

⁷⁹⁵ PTE–TGYO. 816B/1871, (Apponyi Beustnak, 1871. február 6.) jelöletlen.

⁷⁹⁶ PTE–TGYO. 816B/1870, De Worms, jelöletlen.

⁷⁹⁷ DIÓSZEGI 1998. 113–114.

Granville közvetítésével sikerült lealkudni március végéig, és a hátralévő összegből 100 millió fontnyi összeget a londoni Rothschildok által nyújtott kölcsön segítségével törleszthették a franciák – számolt be Beustnak Apponyi.⁷⁹⁸ 1871 tavaszára Beust levonta a Pontus-kérdésben körvonalazódó orosz–francia és az az ellen ígéretes, ám hamar kudarcba fulladó brit–osztrák–magyar–német kezdeményezés tanulságait. Bloomfieldnek felvázolta a dualista állam keleti külpolitikájának új alapjait: egy porosz–osztrák szövetséget, melyhez társulni fog a „*legbizalmasabb együttműködés*” Öfelsége kormányával.⁷⁹⁹ 1871. május 18-án ezzel a lépéssel jelent meg a bécsi „közbeékelődés-politika” egyik oldalát jelentő németbarát politikai orientáció.

Beust 1871. évi bukásával azonban a Hohenwart válságot követően felszínre kerültek a Monarchia nemzeteinek külpolitikai kívánságai, és az azok mentén szabott lehetséges irányvonalak: amíg a csehek orosz- és szlávbarát politikát vizionáltak, a külügyminiszterhez fűződő (majd Andrassy által „örökölt”) udvari külpolitikai irányvonal következetesen a németek és oroszok szétválasztásán dolgozott, ami a magyar politikus színrelépésével kiegészült a pánszláv és a délszláv törekvések megakadályozásával.⁸⁰⁰ Andrassynak tehát a minisztérium átvételekor nem volt más dolga, mint kiegészíteni a Beust 1871. május 18-i felségfolyamodványában előirányzott németbarát és a keleti ügyeket kiemelet prioritásként kezelő politikát az oroszellenes vonallal.

Andrassy növekvő jelentőségével tisztában voltak a brit nagykövetségen is. Bloomfield már 1869-től kezdve Andrassy külpolitikai aktivitásáról jelentett, és tulajdonképpen Beust lehetséges utódként tartotta számon. Bloomfield továbbra is a Monarchia gyengeségét konstataulta. A birodalom átalakulásának hibáját abban látta, hogy a lajtán túli német elem hiába alakította át viharos gyorsasággal az alkotmányos berendezkedést, az angolok számára kedvezőtlen gazdasági környezet és a monopóliumok fennmaradása miatt túlságosan lassúnak tartotta az ország talpra állását. Ugyanakkor a mellékelt magyar lapok cikkeiből az is kiderül, hogy a dualista állam létrejöttével egy markáns külpolitikai váltásra számítottak, valamint egy, a kelet iránt nagyobb érdeklődést mutató politikára.⁸⁰¹ A Bloomfield és Buchanan úgy vélték, hogy a birodalmi külpolitikában megerősödött a magyarok akarata és hangja is. Egyes magyar gazdasági körök – a nagykövetség szerint sejtetően politikai hátszéllel – már 1869 óta követelték egy budapesti angol konzulátus létrehozását. Amikor 1871-ben ismét felvetődött a

⁷⁹⁸ PTE–TGYO. 816B/1871, (Apponyi Beustnak, 1871. február 24.); Apponyi Beustnak, 1871. március 30.) jelöletlen.

⁷⁹⁹ TŰZES 1992. 85.

⁸⁰⁰ DIÓSZEGI 1998. 115–118.

⁸⁰¹ TŰZES 1992. 66–72; TŰZES 1997. 47–48.

képviselő megalapításának gondolata, az angolok – s közülük leginkább a követségi ügyvivőként dolgozó Lytton – kihangsúlyozták, hogy annak élére olyan személy kell, aki a gazdasági és kereskedelmi ügyeken túl a politikához is ért. Így esett a választás Edmund Monsonra, aki budai állomáshelyét 1872 januárjától foglalhatta el. Kinevezése az új osztrák–magyar külügyminiszter személye miatt egyszersmind gesztusértékkel is bírt. Monson megérkezésekor szinte azonnal utasításokat kapott a bécsi nagykövetségről. Felettesei a korábbi elképzelésekkel összhangban a balkáni népek és az oszmán határterületek felé kihelyezett hídfőként értékelték az új intézményt. 1872 tavaszán életbe lépett a két ország közötti konzuli konvenció, amely kimondta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és az Egyesült Királyság az Oszmán Birodalom fenntartásán, integritásának megőrzésén és gazdasági virágzásán közös erővel dolgozik.⁸⁰²

Bloomfield 1871. évi jelentéseiből ugyanakkor a három császár egyezményének víziója is a *Foreign Office* elé tárult: amennyiben hagyják, Poroszország és Ausztria szövetkezzen, a szövetség Oroszország felvételével az északi hatalmak vagy a Szent Szövetség ideiglenes felélesztését is eredményezheti. Az elképzelést érdekes módon Bloomfield Andrassy miatt tartotta elképzelhetetlennek, aki képviselte a magyarok oroszellenességét és alkotmányos berendezkedés iránti elköteleződését.⁸⁰³ Bloomfield így nemcsak szimplán tévedett, hanem előrevetítette az Andrassy-féle „háromcsászár-politika” paradox mivoltát, és amit maga Andrassy is az orosz és német felek előtt szimplán „*természetellenesnek*” nevezett.⁸⁰⁴

IV. 2. Andrassy hivatalba lép: az 1872-es osztrák–magyar–brit szövetségkísérlet epizódja

Levonva Beust britekre vonatkozó politikájának tanulságait, Andrassy 1871 novemberétől, azaz hivatalba lépésének kezdetén aktívabb kapcsolatot sürgetett, s felvette a kapcsolatot Robert (Bulwer-) Lyttonnal, a nagykövetség helyettes ügyvivőjével, akinek ajánlatot tett egy szívélyes együttműködésre (*confidential understanding*). Lytton tanácsára és részint semleges angol politika ismeretében az új külügyminiszter következetesen elkerülte a szövetségre, katonai szövetségre utaló kifejezést (*alliance*) az ajánlat szövegében.⁸⁰⁵ Andrassy miniszteri kinevezése egy időre esett a Granville külügyminisztérium terminusával, így meg kellett várnia az angolok

⁸⁰² TŰZES 1996. 41–43; Nem sokkal korábban már sor került a közös aktív keleti fellépésre: Egyiptom és az Oszmán Birodalom vitáját sikerült megoldania Beustnak és Bloomfieldnek (TŰZES 1997. 50–51).

⁸⁰³ TŰZES 1992. 85.

⁸⁰⁴ SCHMIDT 1992. 4.

⁸⁰⁵ SCHMIDT 1992. 86–88.

decemberi, kora januári kommunikációját. Azonban a Granville által adott és az új bécsi nagykövet, Andrew Buchanan által közvetített válasz sem különbözött a Beustnak adott korábbi passzív válaszoktól.⁸⁰⁶ Lytton Buchanan Bécsbe utazása előtt Andrásst egyre pozitívabb jelzőkkel festette le Granville számára, és Beust riválisaként emlegette az egykor lázadóként elítélt magyar hazafit. „(...) megkérdőjelezhetetlen energiával és bátorsággal rendelkező férfi, aki sokat látott a világból. Bármiféle nagy műveltség híján rendelkezik a tettekhez szükséges tehetséggel, és egy lenyűgözően természetes politikai érzékkel. Alaposan ismeri honfitársait és hogy hogyan irányítsa őket. Magyarországi miniszterelnöksége kiemelkedően sikeres volt, de egy cseppet sem könnyű. Ő egy katona, egy sportoló valamiféle eleganciával és egy csipetnyi cigányos temperamentummal. És még 50 éves sincs. (...) Ezeket a kvalitásokat bizonyára személyesen is jól fogadja az Uralkodó, akinek legtöbb minisztere a Lajta ezen oldalán mostanában professzor vagy jogász volt, s nem világi emberek. (...) De a [nemzetközi] kapcsolatok ápolásának szintjén valószínűleg hiányozni fog elődjének tudása, aki (ha szabad így fogalmazni) mestere a politikai szakácművészetnek. Azért fűrasztom Őlordságát Andrassy grófnak ezzel a kis vázlatával, mert ő azon férfiak közé tartozik, akiknek nem csak a minisztériumba való belépése vagy onnan való távozása az egyetlen fontossága.”⁸⁰⁷ – írta az új külügyminiszterről Lytton.

A bécsi angol helyettes ügyvivő sajtókörképet (*Pesti Napló*, *Pester Lloyd*, *Tagesbot*, *Tagblatt*, *Narod*) tartalmazó jelentései szerint Andrásst hivatalba lépésekor úgy ismerték, mint nagynevű anglofílt. A Monarchia közvéleményét ekkor viszont különösebben nem érdekelte az Angliával kapcsolatos politika. Lytton ugyan bizakodó volt Andrassy személye és politikája iránt, azonban nem volt elragadtatva a decemberi beszélgetésekben említett együttműködési kísérlet bizonytalan formájától és a korábbi, Bloomfield-féle passzív álláspontot kellett képviselnie.⁸⁰⁸ „Gladstone úr és minden angol, aki egyáltalán ismeri az ország jelenlegi újságírodalmát, hálás lehet azért a(z oly’ csendes de erőteljes) közömbösségért, amelyet az új

⁸⁰⁶ SCHMIDT 1992. 78–81; TÜZES 1996 36–37.

⁸⁰⁷ TNA PRO FO 7/791, Lytton Granville-nek, 1871. november 23. (no. 75). Eredetiben: „He is a man of unquestionable energy and courage, who has seen much of the world. Without any great general culture, he has talents for action, and a nature political tact which are remarkable. He thoroughly understands his own countrymen and how to manage them. His administration of Hungary has been eminently successful, although by no means easy. He is a soldier, a sportsman, and something of an elegant, with a dash in his temperament of the gypsy chief. He is not yet fifty years of age. (...) These qualities no doubt rendered him personally agreeable to the Emperor, most of whose ministers on this side of the Leitha have lately been Professors or Lawyers, and not men of the world. (...) But in the level of conduct of those relations he will probably lack the savoir faire of his predecessor; who is (if one may say so) a master in the art of political cookery. The reason for troubling Your Lordship with this slight sketch of Count Andrassy, is that he is one of those men whose entry into, or departure from, a ministry does not constitute their only importance.”

⁸⁰⁸ TNA-PRO FO 120/491, Lytton jelentése Beustról és Andrassyról, 1871. november 14. (jelöletlen vázlat).

miniszter Angliával kapcsolatos politikája iránt éreznek itt.” – írta le gondolatait jelentésének eredeti vázlatában.⁸⁰⁹

1872 januárjában az új nagykövet megérkezésével folytatódtak e tárgyalások az ügyvivő decemberi levelei alapján. A Lytton által 1871. december 27-én küldött jelentések szerint Andrassy kifejezetten kárhoztatta az angolokat, amiért teljesen visszavonultak Európától, és szinte követelte az aktívabb fellépést. „(...) Az Ausztria–Magyarország és legősibb és legtermészetesebb szövetségese közötti szorosabb kapcsolatok előnyei iránti közömbösséget, valamint azt a nyilvánvaló hitetlenséget, hogy Anglia fokozhatja az egyetlen olyan első osztályú hatalom nemzetközi biztonsága iránti érdeklődését, amelynek nemzetközi érdekei azonosak az övével, Andrassy gróf az Őfelsége kormánya be nem avatkozási politikája valódi jellegének sajnálatos félreértésének tulajdonította. (...) Andrassy gróf semmi olyat nem látott az angol kabinet eddigi magatartásában, ami külpolitikánk ilyen értelmezését indokolná. Nem tudta elhinni, hogy a "be nem avatkozás" kifejezés e politikára alkalmazva többet jelent, mint amit kifejez, (...) hogy külpolitikájában meg akarja őrizni azt a kiegyensúlyozott visszafogottságot, amely egy tengeri és nem katonai államhoz illik; és hogy nem hajlandó alattvalóinak vérét és kincseit költeni olyan kontinentális vitákra, amelyek nem érintik őt.”⁸¹⁰ – áll a levélben. „Őexcellenciája (...) amikor kifejtette nekem nézeteit és kívánságait ebben a témában, szándékosan kerülte a szövetség szót, mert ezt a kifejezést eddig olyan nemzetközi kapcsolatokra alkalmazták, amelyek teljesen más jellegűek voltak, mint amit ő jelen esetben tervezett és kívánt. Amikor Őfelsége Kormányának figyelmét az Anglia és Ausztria közötti alapos és szívélyes egyetértés kölcsönös előnyeire hívta fel, kétségtelenül többet kívánt a köznapis udvariasságok és a határtalan jóakarát hivatalos kifejezéseinek puszta cseréjénél, de ugyanakkor kérte, hogy világosan értsen meg, hogy nem katonai szövetségre, hanem békés szándékú szívélyes

⁸⁰⁹ TNA-PRO FO 120/491, Lytton jelentése Beustról és Andrassyról, 1871. november 14. (jelöletlen vázlat). Eredetiben: „P. S. (For the benefit of Mr. Gladstone) every Englishman at all conversant with the present newspaper literature of this country must feel intensely gratified and flattered by the supreme indifference (so silently but forcibly implied) which is felt here, as to the policy which the new minister is likely to pursue with regard to England.”

⁸¹⁰ TNA PRO FO 881/2961, Lyttontól Granville-nek, 1871. december 27. (no. 108). Eredetiben: „The indifference to the advantages of more intimate relations between Austria–Hungary and her oldest and most natural ally, as well as the apparent disbelief in the possibility of increasing the interest evinced by England in the international security of the only first-class Power whose international interests were identical with her own, Count Andrassy attributed to a lamentable misappreciation of the true character of the “non-intervention” policy of Her Majesty’s Government. (...) Count Andrassy could see nothing in the conduct of any English Cabinet, up to the present moment, to justify such an interpretation of our foreign policy. He could not believe that the term “non-intervention,” as applied to that policy, means more than it expresses, (...) that she is resolved to maintain in her foreign policy the equable reserve which befits a maritime and non-military State; and that she has no disposition to spend the blood and treasure of her subjects on continental quarrels which do not concern her.”

közösségre gondolt, azaz nem egy háborús szövetségre, hanem jó egyetértésre a béke fenntartásához.”⁸¹¹

Lytton a továbbiakban azzal győzködte, hogy az Oroszországgal vagy más hatalmakkal köthető szövetség csak teher és érdekeladás lenne Angliának, a Monarchiával kapcsolatban viszont nincs ilyen kolonc, s együtt védhetnék meg közös értékeiket: a civilizált világot és általános békét. Andrassy hozzáfűzte a tervhez, hogy a Monarchia nem is kíván semmiféle beavatkozást vagy tanácsot Angliától a belpolitikát és a demokráciát illetően, hiszen az csak rontana az Anglia iránt érzett általános szimpátián.⁸¹² „(...) *A Fekete-tengeren, a Dunánál, Konstantinápolyban – mondta gróf Andrassy, érdekeink ugyanazok. (...) Bárhogyan is legyen, amennyiben az [Indiai] Birodalom biztonságát jelenleg egy európai hatalom egyáltalán veszélyezteti, akkor az bizonyosan attól a hatalomtól eredeztethető veszély, amellyel szemben Ausztria–Magyarország a leghasznosabb szövetségesnek (!) fog bizonyulni. Gondoljunk csak bele – mondta Őexcellenciája –, ha a Brit Birodalmat Indiában valaha is komolyan fenyegetné Oroszország, milyen óriási előnyt jelentene bármelyik angol kormány számára, ha egy olyan hatalom szívélyes barátságát élvezhetné, amely földrajzi helyzete és katonai ereje révén képes azonnali és hathatós csapást mérni az ellenségre.*”⁸¹³ Andrassy ajánlata tehát egy általános oroszellenes szövetségre, vagy a határozott elköteleződést elkerülve legalább egy megegyezésre irányult. A szövetség kifejezést viszont akármennyire is került a gróf és a vele rokonszenvező Lytton, nehezükre esett eltitkolni szándékukat, miszerint egy konkrét katonai együttműködés lehetőségét teljességében nem vetették el. Ráadásul az egyértelmű földrajzi különbséget és a szövetség létrejöttének valós, térbeli akadályát Andrassy igyekezett előnyként beállítani. A gróf szándékai feltűntek a brit döntéshozóknak is.

⁸¹¹ Uo. Eredetiben: „(...) *His Excellency then said that in explaining to me his views and wishes on this subject, he purposely avoided the word “alliance,” because that term has so often been applied to international relations of a character entirely different from what he contemplated and desired in the present instance. In urging upon the consideration of Her Majesty’s Government the mutual advantages of a thoroughly cordial understanding between England and Austria, he certainly wished for something more than a mere exchange of commonplace courtesies and official expressions of indefinite good will; but at the same time, he begged me clearly to understand that what he had in contemplation was not a military combination, but a cordial community of pacific purpose, not an alliance for the conduct of a war, but a good understanding for the maintenance of peace.*”

⁸¹² Uo.; hasonló iratokra hivatkozik WERTHEIMER (1913B. 22–23) az egykori Andrassy-levéltárból.

⁸¹³ TNA PRO FO 881/2961, Lyttontól Granville-nek, 1872. december 27. (no. 108). Eredetiben: „(...) *”In the Black Sea, along the Danube, at Constantinople,” said Count Andrassy, “our special interests are the same; (...) Nevertheless, if the security of that Empire is at all menaced, at the present moment, by any European Power, it is assuredly from the Power against which Austria-Hungary will prove the most serviceable ally, that such a danger is possible. Just consider,” said his Excellency, “if the British Empire in India should ever be seriously threatened by Russia, what an immense advantage it would be to any English Government to be able to command the cordial friendship of a Power who is enabled by her geographical position, and military strength, to apply an immediate and powerful blister to the back of the enemy.”*”

Az Andrássyt stratégiai géniusként interpretáló Schmidt szerint, ez volt az a pont, amikor az „egércsapda-politika” végrehajtását Andrassy először megkísérelhette. Anglia ugyanis kiutat jelenthetett volna Magyarországnak a Ferenc József és Vilmos 1871. szeptemberi találkozója óta körvonalazódó háromcsászár politikából. Az angol közeledéssel Oroszországot távol tarthatta volna Andrassy a németektől, a németekkel pedig a porosz–osztrák revanspolitikától határolhatta volna el az uralkodót és köreit, nehogy aztán a német területeken potenciálisan megerősödő Ausztria és a katonai párt félresöpörjék a dualista Magyarországot.⁸¹⁴ Andrassy valóban csapdát vizionált az oroszok számára a Balkánon, leginkább Erdély és Románia között, ahol a Monarchia megroppanthatja a török ügyekbe belekeveredő orosz felet. A tervre fény derül Kuhn naplójának 1872. évi feljegyzéseiből és más emlékiratokból, ugyanakkor Schmidt szintén elismeri, hogy ezek a gondolatok először csak Montgelas által kerültek ismertetésre 1877 közepétől.⁸¹⁵ Tovább árnyalja Schmidt állítását, hogy az Andrassy-féle angolbarát politikai vonal nem nélkülözte az uralkodó támogatását: Buchanan és az uralkodó január 4-i privát audienciáján Ferenc József a brit kormányt és Viktória királynőt az aktívabb szerepvállalásra bízta, hiszen a két országot közös érdekek vezérelte a keleten. Buchanan számára is teljesen világos volt, hogy az uralkodó oroszokkal kapcsolatos célzásai az Andrassy és Lytton által előkészített közeledést hivatottak támogatni.⁸¹⁶

A konkrét szövetség ígérete (január 29.), amiben a béke csendőrségét (*gendarmérie de paix*) akarta a két országgal felállítani Andrassy, 1872. február 5-én érkezett meg Granville-hez. Ebben a jelentésben Buchanan leírása szerint Andrassy szinte könyörgött és az idő szűkösségét említette, majd sürgette az angolokat, hogy lépjenek szövetségre a Monarchiával, hiszen ha nem teszik, az orosz és német szövetség létrejöttével a Monarchiának is lépnie kell valamely irányba. Andrassy szerint pedig a legjobb lépés az Anglia felé tett ajánlat lett volna.⁸¹⁷

Az angolok tétova álláspontja leginkább a *Foreign Office*-on belül húzódozó ellentéteknek volt köszönhető. Amíg Odo Russelhez hasonlóan Lytton aktívabb európai politikát szeretett volna és igyekeztek Andrassy ajánlatán puhítani, addig Hammond és Buchanan a távolságtartó pozíciót preferálták. A liberális Gladstone-féle angol vezetés bár jókívánásairól biztosította a Monarchiát, tartott egy esetleges, túlzottan magyaros, Andrassy által képviselt, keleti irányú politikától és az együttműködéssel járó elköteleződéstől.⁸¹⁸ Lytton viszont egészen Andrassy embereként viselkedett a minisztériumban. Buchanan ezért lesújtó kritikával illette az ügyvivő

⁸¹⁴ SCHMIDT 1992. 64–69, 72–75, 79.

⁸¹⁵ SCHMIDT 1992. 509.

⁸¹⁶ TNA PRO FO 7/797, Buchanan Granville-nek 1872. január 4. (no. 7).

⁸¹⁷ TNA PRO FO 881/2961, Buchanan Granville-nek 1872. január 29. (no. 23).

⁸¹⁸ SCHMIDT 1992. 91–93; OTTE 2011B. 74–75; TÜZES 1996 36–37.

elhamarkodott, Andrassy ígéreteit felmagasztaló kommunikációját az egyik januári, Granville-hez írt táviratában.⁸¹⁹ Lytton saját pozícióját egy Hammondhoz írt hosszadalmas levélben igyekezett menteni. Arról írt, hogy két hétre lebetegedett és csak utólag tudta dicsérni Granville hozzáállását Andrassy kezdeményezéséhez. A be nem avatkozás irányvonalának helyeslésére pedig még egy Bolingbroke⁸²⁰ idézetet is használt levelében.⁸²¹ Az angolok tehát egyre bizonytalanabbá váltak, amit Andrassy igyekezett azzal enyhíteni, hogy az Oszmán Birodalmat érő lehetséges fenyegetésekre hívta fel a figyelmet, majd az 1871-es fekete-tengeri klauzulák elégtelen garanciáira, valamint a Monarchia potenciális hasznosságára egy szárazföldi háború esetén.⁸²² Végül Gladstone álláspontja volt a legkiábrándítóbb a döntéshozók közül: „*Senki nem gondolhatja, hogy Ausztria háborút vállal India megtámadása esetén, pusztán azért, mert bármiféle harmónia létezik közöttünk az európai kérdésekben.*”⁸²³

Granville mindinkább Gladstone hangnemének megfelelően tárgyalt a szövetség lehetőségéről január 16-i válaszában. E levelében kifejtette, hogy az általános béke iránti vágy még nem idézi elő szükségszerűen Anglia és az Osztrák–Magyar Monarchia szövetségét, a szövetséget pedig Andrassy állításaival ellentétben gyanakvással kezelnék a nagyhatalmak. Granville válasza szerint Öfelsége Kormányának különálló érdeke és felfogása létezett a kontinentális helyzetről mind Németország és Franciaországot illetően, mind az orosz és török viszonyokról. E levél vázlat változatának pedig szívélyesebb, Andrassy ötletei felé engedékenyebb bekezdéseit Gladstone széljegyzetelte, majd kihúzatta.⁸²⁴ A szövetség tárgyában azonban pro forma megmaradt a jóakarát és a hajlandóság: „*(...) elégedettségemet fejezem ki Andrassy gróf kommunikációja iránt, amely ténylegesen véleményazonosságot mutat a két kormány között. Excellenciád tájékoztassa Andrassy grófot arról, hogy bizalmasan kezelem megbeszéléseink tárgyát, s nem közlöm azt egyik idegen ország ügynökével sem, ahogy gróf Beusttal sem, hacsak nem úgy utasítja, hogy beszéljen velem az ügyről.*”⁸²⁵ – áll a

⁸¹⁹ SCHMIDT 1992. 79; TNA PRO FO 881/2961, Buchanan Granville-nek, 1872. január 16. (no. 13).

⁸²⁰ Henry Saint John, (1678–1751) Bolingbroke vikomtja. A 18. században alkotó neves angol politikus egyben filozófus is volt, aki olyan, az angol politikafilozófiát meghatározó műveket írt, mint a *The Idea of a Patriot King* (*Encyclopedia Britannica*, URL: <https://www.britannica.com/biography/Henry-Saint-John-1st-Viscount-Bolingbroke> [hozzáférve: 2024. január 9.]).

⁸²¹ TNA PRO FO 391/20, Lytton magánlevele Hammondhoz, 1872. január 30.

⁸²² TNA PRO FO 7/797, Buchanan Granville-nek, 1872. január 3. (no. 3); SCHMIDT 1992. 90–91.

⁸²³ Idézi: SCHMIDT 1992. 93. Eredetiben: „*No one can suppose that Austria would make war upon Russia in the event of her attacking India merely because she was in general harmony with us in questions of European interest.*”

⁸²⁴ TNA PRO FO 7/796, Granville Buchanannek, 1872. január 16. (no. 13).

⁸²⁵ TNA PRO FO 881/2961, Granville Buchanannek, 1872. január 18. (no. 14). Eredetiben: „*(...) I have now, therefore, only to express my satisfaction that Count Andrassy's language to you should have more clearly shown the identity of opinion which exists between the two Governments. Your Excellency will inform Count Andrassy that I shall not communicate with the Agent of any foreign Government upon the subject of his conversation, nor even with Count Beust, unless he is instructed to speak to me about it.*”

Buchananhez intézett későbbi követutasításban. Ezt követte Andrásy hosszabb tárgyalása Buchanan-nal, amit a január 29-i levelezésben találunk meg, s amelyben Konstantinápoly lehetséges orosz megszállásáról, a pánszláv körök agitációjáról, s a Monarchia integritására leselkedő veszélyekről értekezett, megemlítve a számtalan szláv mellett a Monarchia 3 milliós román lakosságát, s azokkal kapcsolatban Szerbia és Románia oszmánellenes kilátásait. A levélben Andrásy Beust vörös könyvekkel való indiszkrécióiira utalva megemlítette, hogy inkább levelekben kommunikál, semmint a sajtó lapjain olvassa szívesen a nemzetközi fejleményeket.⁸²⁶ A Buchananhez intézett legfontosabb üzenet viszont a szövetségi politika alternatívájának felvázolása volt, a későbbi három császár egyezmény szellemében folytatott politika megakadályozása: „[Andrásy] kérte véleményének kifejezését, miszerint Nagy-Britannia és Ausztria egyesült fellépése talán megakadályozhatja a természetellenes szövetséget Németország és Oroszország között, melybe előbbi hatalmat a megújult Franciaország elleni biztonsági küzdelem vonzhatja. (...)”⁸²⁷ Andrásy tehát az angol passzivitás ellenére igyekezett ismételten egyre egyértelműbb érveket felsorakoztatni az együttműködés mellett. A *Neue Freie Presse* szintén egy lehetséges angol–osztrák–magyar közeledésről írt, a hír pedig Buchanan szerint Andrásyéktól szivároghatott. Andrásy bár utóbbit letagadta, Beustot és a párizsi követséget említette, mint akik tudhattak a Lytton és közötte zajló beszélgetésekről. Buchanan tovább rontotta az új londoni nagykövet renomóját azzal, hogy a *Foreign Office*-nak olyan jelentéseket írt, melyek szerint elsősorban Beustnak köszönhető az önző és elszigetelődő Nagy-Britannia országimázsa, amely nézetet Ferenc József is a magáévá tett.⁸²⁸

Az uralkodó egyre inkább a kezébe vette az új külpolitikai irányvonal megszabását. Buchanan-tól elkérte Granville válaszainak másolatát, Granville pedig utólag értesítette Andrásy-t a császár és a nagykövet közötti dokumentumcseréről. Andrásy megköszönve a gesztust, február 15-én további leveleket kért Buchanan-tól és Granville-től a császár meggyőzéséhez.⁸²⁹ 1872. február 17. és 19. között zajlott ugyanis az a katonai-politikai konferencia, amelyen Albrecht főherceg és Kuhn hadügyminiszter több pontban is megszabták a követendő külpolitikát.⁸³⁰ Andrásy tisztában volt azzal, hogy az 1859-es és 1866-os

⁸²⁶ TNA PRO FO 881/2961, Buchanan Granville-nek, 1872. január 29 (no. 25).

⁸²⁷ TNA PRO FO 881/2961, Buchanan Granville-nek, 1872. január 29 (no. 25). Eredetiben: (...) *he wished to add the expression of an opinion that the united action of Great Britain and Austria might do much to prevent an unnatural alliance between Germany and Russia, into which the former Power might be drawn as a security against a renewed struggle with France (...)*”

⁸²⁸ TNA PRO FO 7/797, Buchanan Granville-nek, 1872. február 7. (no. 40).

⁸²⁹ TNA PRO FO 7/797, Buchanan Granville-nek, 1872. február 15. (no. 48).

⁸³⁰ Lásd erről bővebben e dolgozat 75-77. oldalát.

eseményeket figyelembe véve, Európában a katonai hatalom számított inkább, s így a diplomáciának tökéletes összhangban kell maradnia a katonai elképzelésekkel. Andrassy úgy vélte, hogy Oroszország – II. Sándor Monarchia iránti jóakarától függetlenül – mindig expanzív politikát és pánszláv politikát kénytelen folytatni. Ekkor vázolta fel az uralkodó és a katonai körök előtt a Schmidt által korábban „egércsapda-tervnek” keresztelt balkáni bekerítés tervét és az oroszok elleni megelőző csapás, azaz a preventív háború gondolatát, amelyet csak Németország semlegességével vagy segítségével tud végrehajtani, valamint a csapda ötletéhez a Landwehr és a Honvédség teljes készenlétére is szüksége lett volna. Kuhn oroszbarát, legitimista érvei, – miszerint Törökország egyedüli szövetségesként gyenge, s azon Anglia közbenjárása sem segíthet – hatásosabbnak bizonyultak.⁸³¹

Diószegi szerint az uralkodó Andrassynak adott igazat, aki érvényesült a katonai párttal szemben azért, hogy említésre sem került az angol szövetség terve. Az uralkodó ennek megfelelően a németbarát szövetség és Andrassy mellett dönthetett, mivel még januárban megghiúsult a további államokkal kiegészíthető, összességében osztrák–magyar–német–brit–olasz „négyes szövetség” nagy terve.⁸³² Ennek ellentmond, hogy az uralkodó bár támogatta a preventív háború gondolatát, és Andrassy terve valamely mértékben valóban érvényesült, viszont mint azt Buchanan jelentéseiből láthattuk, az uralkodó jól ismerte az angol vonalat. Valójában a katonai párt befolyásáról beszélhetünk inkább ebben az esetben, minthogy Schmidt és Ress állítása szerint Albrecht és Kuhn szabták át a külpolitikai programot.⁸³³ Végül tehát az udvar konzervatív politikai vonala keveredett Andrassy elképzeléseivel, s ez a politika készítette elő Ferenc József részvételét az 1872. szeptemberi diplomáciai csúcson, a császárok kétoldalú, majd háromoldalú berlini találkozásán. Andrassy érdeme pusztán annyi volt a februári értekezleten, hogy ha Nagy-Britannia ki is esett az uralkodó elképzeléseiből, Németország még szerepelt a potenciális szövetségesek között és az uralkodó is az Oroszország elleni háborút találhatta a legveszélyesebbnek, így nem tudott teljességében érvényesülni Kuhn porosz-ellenes véleménye.⁸³⁴

Bár Andrassy személyesen még nem tett le teljesen az angol szövetség tervéről⁸³⁵, az angol és osztrák–magyar kapcsolat a hagyományos kommunikáció jegyében folytatódott. Arról a területről zajlott tovább a két ország közötti konzultáció, ahol mindkét birodalom érintett volt:

⁸³¹ KOS 1984. 62–65, SCHMIDT 1992. 102–110.

⁸³² DIÓSZEGI 1998. 154.

⁸³³ RESS 2007A. 546; SCHMIDT 1992. 86, 95–97.

⁸³⁴ DIÓSZEGI 1998. 154–155.

⁸³⁵ Andrassy például a *Foreign Office* és a hadügyminisztérium (*War Office*) számára elküldte a Monarchia 1871 novemberében készített felvonulási terveit (TNA PRO FO 7/797, Buchanan Granville-nek, 1872. február 27. (no. 62)).

az Oszmán Birodalomról és annak belső viszonyairól. 1872 tavaszán Andrássy kikérte az angolok véleményét az oszmán ügyekben, és egyúttal demonstrálta azt is, hogy a Monarchia képes lehet a keleti ügyekbe beleszólni, s nem feltétlen azonos motivációk szerint alakul a két birodalom keleti politikája. Buchanan még januárban arról tájékoztatta Granville-t, hogy a korábban megfogalmazott oszmán érdekek védelméhez képest Andrássy és Kállay igen nagy befolyással rendelkeznek Szerbia felett. Az angol főkonzul helyettes, Watson⁸³⁶ és a konstantinápolyi követ Henry Elliot szerint pedig a szerb elit aktívan foglalkozott az oszmánellenes fellépés lehetőségével. Andrássy a Monarchia érintettségét egy jövőbeli orosz- és szlávellenes fellépéssel igazolta Buchanan előtt, és azzal nyugtatta a nagykövetet, hogy értesülései bizonyára az oroszoktól érkezhettek. Kállayval kapcsolatban viszont nem sikerült eloszlatni a kételyeket, mivel Elliot információi szerint a magyar ügynök azt az üzenetet közvetítette Blaznavac szerb régens felé, hogy a Monarchia nem ellenezné Szerbia későbbi expanzióját.⁸³⁷ A gyanakvó britek álláspontját megerősítő információ szivárgott ki 1872 tavaszán a *Times*-ban, melynek cikke szerint Kállay kész volt még 1870 decemberében szövetségi ajánlatot tenni Szerbiának Bosznia bekebelezéséhez. Az oszmánok kifejezetten ellenséges cselekedetként ítélték meg e tettet, és úgy tűnt, Ausztria–Magyarország nem különbözik a pánszlávizmust segítő más hatalmaktól. Az angolok egy ízben az oszmánok érdekében eljárva még Kállay eltávolítását is javasolták a török fővárosban állomásozó nagykövetnek, Ludolfnak.⁸³⁸ Mivel a cikk lejáratva a Monarchiát Belgrád előtt is, ezért a bécsi külügyminisztérium igyekezett mind Románia szimpátiáját megnyerni azáltal, hogy támogatta Károly fejedelmet a „Románia fejedelme” és a „románok fejedelme” közötti címvitában⁸³⁹, illetve újabb kísérletet tett Ludolfon⁸⁴⁰ keresztül a konstantinápolyi orosz befolyás korlátozására.⁸⁴¹

Az oszmán trónöröklést érintő ügyben az angolok később, március 2-án arra figyelmeztették a gróft, hogy eredeti szándékaival szemben ne támogassa Abdul-Aziz szultán trónöröklés rendjének módosítására vonatkozó törekvéseit, hiszen azzal a status quo-t

⁸³⁶ Sajnos Watsonról a források is csak vezetéknevén tesznek említést. Feltehetően Robert Grant Watson lehetett a szóban forgó személy, aki 1866-ban szolgált a brit külügyet, és Perzsiáról jelentetett meg könyvet.

⁸³⁷ TNA PRO FO 7/797, Buchanan Granville-nek, 1872. január 7., egy későbbi jelentésben Henry Elliot is bevallotta tévedését, és Andrássyt a törökök barátjának titulálta (FO /797, 1872. február 15. (no. 48)).

⁸³⁸ RESS 2004. 197–198.

⁸³⁹ A román fejedelemségek elszakadása az Oszmán Birodalomtól már csaknem végbement ekkor a 19. század folyamán, egészen Moldávia és Besszarábia Oroszországhoz való 1812-es csatlakozásától, a fejedelemségek 1857-es egyesüléséig. Azonban a Hohenzollern-Sigmaringen Károly vezette, 1867-ben nagyhatalmak által is elismert Románia még mindig oszmán vazallus volt (ORMOS–MAJOROS 2003. 152).

⁸⁴⁰ Emanuel von Ludolf (1823–1898), rövid ideig, 1872 és 1874 között töltötte be a konstantinápolyi nagyköveti pozíciót. A gróf a Beust minisztériumot szolgáló Anton von Prokesch-Osten utódja volt állomáshelyén.

⁸⁴¹ WERTHEIMER 1913B. 61–67.

veszélyeztette volna, s úgy épp a módosításban érdekelt Ignatyev kezére játszott volna.⁸⁴² Ugyanakkor azzal szembesült a *Foreign Office*, hogy a Monarchia számára kulcskérdéssé vált a megfelelő kapcsolat az Oszmán Birodalommal, egyúttal pedig arról értesült Granville, hogy Andrassy az orosz és német felek politikáját kénytelen követni Romániával kapcsolatban, s támogatta Károlyt a címkerésben.⁸⁴³ Az angol és osztrák–magyar felek a januári közeledés alatt még egyetértettek a román vasútfejlesztések kapcsán, Andrassy ezért úgy gondolta, hogy Granville-t megkérheti az Oszmán Birodalom felé való közvetítésre.⁸⁴⁴ Andrassy abban bízott Buchanan szerint, hogy az oszmánokat a konfrontációra biztatva mérsékelhetni lehet a román és szerb követeléseket, különösen, mivel előbbi orosz tőkével kívánta megépíteni a határig futó vasúti hálózatát, utóbbi pedig Mali Zvornik települést és a közeli erődöt kívánta megszerezni az oszmán kormányzattól.⁸⁴⁵ Buchanan jelentéseiben báró Orczy Béla is említésre kerül, aki általában Andrassy kijelentései után több információt is második forrásként megerősített az angol nagykövet számára. A hasonló beszélgetések egyikén Andrassy a pesti országgyűlés ünnepélyes lezárása alkalmára meghívta a brit követséget a magyar fővárosba, s ezentúl általában az osztályfőnök Orczy értesítette Buchanant és Monsont ha Andrassy személyes találkozót akart velük.⁸⁴⁶ Mivel Andrassy azt érzékeltette Londenal, hogy az oszmánok visszaszorultak, a Monarchia pedig Oroszország és Németország politikáját volt kénytelen követni, újabb tárgyalásokra kerülhetett sor. 1872 áprilisában, amikor a londoni nagyköveti poszton szolgáló Beustra volt bízva e kommunikáció, a közeledés hamar kifulladt.⁸⁴⁷

Granville újabb Buchananhez küldött levele szerint a Beust által felolvasott, április 1-jén keletkezett Andrassy-távirat tökéletesen visszaadta az angol kormány korábbi álláspontját: „(...) *Anglia ezidáig nem tudta elhagyni korábbi politikáját, miszerint bármiféle formális elköteleződést elvállalhatna (...) bármely hasonló elköteleződés elkerülendő veszélyeket provokálna, (...) de Anglia hajlandó Ausztriával koncertben a béke politikája szerint cselekedni (...).*”⁸⁴⁸ Beust kommunikációjában ismét a korábbi két pont szerepelt, amiben a Monarchia és

⁸⁴² TNA PRO FO 7/797, Buchanan Granville-nek, 1872. február 7. (no 42); FO 7/796, Granville Buchanannek, 1872. március 2.; WERTHEIMER 1913B. 67–68.

⁸⁴³ TNA PRO FO 7/796, Granville Buchanannek, 1872. március 13. és március 30.; FO 7/797, Buchanan Granville-nek, 1872. március 12.

⁸⁴⁴ TNA PRO FO 7/797, Buchanan Granville-nek, 1872. január 4.

⁸⁴⁵ TNA PRO FO 7/797, Buchanan Granville-nek, 1872. március 28. (no. 86); FO 7/798, Watson Buchanannek, 1872. április 8.

⁸⁴⁶ TNA PRO FO 7/798, Buchanan Granville-nek, 1872. április 8. (no. 96).

⁸⁴⁷ TNA PRO FO 881/2961, Granville Buchanannek, 1872. április 15. (no. 48).

⁸⁴⁸ TNA PRO FO 7/796, Granville Buchanannek, 1872. április 15. (no. 48). Eredetiben: (...) *England would not so far depart from her usual policy as to enter into any formal engagements with regard to eventualities (...) because any such formal engagements would be liable to create jealousy and provoke the dangers it was desired to avoid. But England was prepared to act in concert with Austria in a policy of peace (...).*

Anglia megegyezhetett: Oroszország és Franciaország szövetségének elkerülése, másrésről pedig Oroszország és Németország szövetségének megakadályozása. Granville végül ezt a kísérletet is megghiúsította, mondván, hogy mindkét eshetőség elkerülendő, azonban továbbra sem tud bármiféle elköteleződést ajánlani a *Foreign Office* részéről. Ezenfelül megemlítette Beustnak az angol külügyér, hogy Németországgal külön tárgyalásokba bocsátkozhatnak egy orosz diplomáciai manőver során. A Beust és Granville közötti eszmecsere végül pusztán a közös konzultáció ígéretével zárult.⁸⁴⁹ Amíg az angol dokumentumokból a fentebb említett, Oszmán Birodalom helyzete iránti érzékenység olvasható ki, a Schmidt által feldolgozott osztrák dokumentumok szerint Beust nem pusztán Andrassy üzenetét adta át, hanem Granville passzivitására alapozva valósággal kioktatta utódját politikájának helytelenségéről.⁸⁵⁰ Beust számára ez az Andrassy vett egyik első elégtétel lehetett. Még Lyttonnak korábban arról panaszkodott a nagyköveti posztra távozó kancellár, hogy az uralkodó és az új külügyminiszter igazságtalanul bántak vele és valósággal megfenyegették annak érdekében, hogy „*tartsa a száját*.”⁸⁵¹ A kora április eleje óta folyó újabb angol–osztrák–magyar szövetség kísérlet felé tehát ha az angolok némi érdeklődést is mutattak, Beust felerősítette az angol távolmaradás percepcióját Andrassy számára, így a terv megghiúsult.

A britek irányába tett egyik utolsó próbálkozás a hónap végén következett be. Az április 25-i Buchanantól érkező jelentés szerint Andrassy azzal próbált hatást gyakorolni a brit nagykövetre, hogy hangsúlyozta Oroszország és a Monarchia közeledését.⁸⁵² Egy későbbi válaszcélból viszont már Andrassy csalódottsága is kiolvasható: „*Őexcellenciája azt mondta, (...) hogy bár nem volt ideje Őlordságod táviratának tartalmát megfontolni, a gróf teljesen megérti a Lordságod által támasztott aggályokat egy [szövetségesi] elköteleződéssel szemben (...) s tökéletesen elégedettnek tűnik a biztosítékkal, miszerint Őfelsége Kormánya elkötelezett a szabad kommunikáció iránt (...) bármely európai nehézség esetén.*”⁸⁵³ Lytton az állandó külügyi államtitkári posztot betöltő Lord Hammondhoz intézett személyes leveléből jól kivehető Andrassy frusztráltsága. A brit kormány laissez-faire politikáját túlságosan is engedékenynek tartotta. Oroszország és az Oszmán Birodalom viszonylatában „a nyúl és róka

⁸⁴⁹ Uo.

⁸⁵⁰ SCHMIDT 1992. 113–115.

⁸⁵¹ TNA PRO FO 391/20, Lytton magánlevele Hammondhoz, 1872. január 30.

⁸⁵² TNA PRO FO 7/798, Buchanan Granville-nek, 1872. április 25. (no. 105); az oroszok barátságáról írt hasonló jelentés 1872. június 6. (no. 143.).

⁸⁵³ TNA PRO FO 881/2961, Buchanan Granville-nek, 1872. április 25. (no. 107). Eredetiben: „(...) *His Excellency said that (...) he had not had time to consider its contents, but he fully appreciated the objections made by your Lordship to an engagement (...), and he appeared to be perfectly satisfied with your assurance the Her Majesty's Government are determined to communicate freely (...) on the appearance of any European difficulty.*”

közötti” laissez-faire-ről beszélt.⁸⁵⁴ Bár a szövetség terve meghiúsult, a nyári hónapokban és az év további részében megmaradt a két ország közötti jószándék vezérelte államközi kommunikáció: az angolok értesítették Andrássyt a londoni Internacionálén felmerülő, Ferenc József ellen tervezett merényletről, megosztották a Henry-Martini puskák terveit, és az Oszmán Birodalomról konzultáltak. Továbbá Magyarország deficitese költségvetésének kezelésére a Raphael and Sons londoni bankház segítségével létrejött az Angol–Magyar Bank, amely 4 millió font sterling kölcsön folyósítását irányozta elő. A februárihoz és az áprilisihoz hasonló együttműködési tervre, diplomáciai közeledésre viszont nem került sor.⁸⁵⁵

IV. 3. Bécs politikája a három császár szövetségének árnyékában

A kudarcos 1872-es epizód megágyazott az 1873-as három császár egyezményének. Már 1872 januárjától a német és osztrák–magyar vonal megerősödéséről beszélhetünk. Andrássy tervei szerint a britekkel és németekkel való együttműködés erősíthette volna meg a Monarchiát Európában. Ehhez a hármas szövetséghez az olaszokat is hozzátartoztatta volna negyedikként. Ferenc József a februári programadó katonai konferencia után azonban a Szent Szövetség emlékét idéző legitimista irányvonalat támogatta.⁸⁵⁶ A Monarchia berlini nagykövete, gróf Károlyi Alajos és Bismarck között a tárgyalások egy lehetséges közeledés tónusában zajlottak. A szövetségi felállásban akár még a britek is helyet kaptak volna. Áprilistől pedig komoly fordulatot vett az egyeztetés, és Ferenc József berlini látogatása is szóba került. 1872. július 15-én pedig a moszkvai német nagykövetet közvetlenül kereste fel II. Sándor, s így nyáron Bismarck már a három császár találkozájára készülhetett.⁸⁵⁷

A Monarchia angol kapcsolatait továbbra is az Oszmán Birodalom, a balkáni szlávok és a keleti ügyek határozták meg.⁸⁵⁸ Ignatyev és a vele kapcsolatban álló pánszláv körök egyre aktívabban léptek fel az európai török területeken. Az orosz diplomata már 1864 óta azon munkálkodott, hogy Bulgáriát valamilyen módon kiszakítsa az oszmán területekből. Bár a háborút el akarta kerülni, úgy vélte, hogy csak idő kérdése az Oszmán Birodalom felbomlása, amely nem azonnal omlik össze, hanem darabról darabra hullik szét. Ezt a folyamatot pedig

⁸⁵⁴ TNA PRO FO 391/20, Lytton magánlevele Hammondhoz, 1872. május 17.

⁸⁵⁵ TNA PRO FO 7/798, Buchanan Granville-nek, 1872. április 25. (no. 108); 1872. május 9. (no. 120); 1872. május 9. (no. 124); augusztus 24. (no. 211); 7/799, Buchanan Granville-nek, 1872. november 8. (no. 299).

⁸⁵⁶ RESS 2007a. 546; SCHMIDT 1992. 86, 95–97.

⁸⁵⁷ DIÓSZEGI 1998. 158.

⁸⁵⁸ TNA PRO FO 7/798, Buchanan Granville-nek, 1872. augusztus 15. (no. 204).

Oroszország kötelessége volt támogatni „déli testvérei” miatt.⁸⁵⁹ A bolgár egyház patriarchájának posztjára igyekezett saját jelölteket állítani. A bolgár egyház elszakadásakor, 1872 májusában azonban az orosz Szent Szinódus kiátkozta azt.⁸⁶⁰ Ignatyev ha nem is ért el minden tekintetben sikert, közvetve igen sokat segített a bolgár identitás kialakításában. Andrassy a pánszlávizmus balkáni veszélyeiről tárgyalt Buchanannel annak érdekében, hogy az angolok figyelmét felhívja az ekkor konstantinápolyi orosz nagykövetségét vezető Ignatyev ténykedésére. Granville és Gladstone viszont átmenetileg kevés érdeklődést mutattak a pánszláv fenyegetés iránt.⁸⁶¹ A *Foreign Office* berkeiben dolgozó diplomaták azonban nem értettek egyet a politikai vezetéssel. Hammondhoz a következő levél érkezett Elliottól még 1872 nyarán: „*Kedves Hammondom, (...) a dolgok messze állnak az elégségestől, különösen az osztrákok hangnemét és tárgyalásait tekintve, amelyek tagadhatatlanul végzetes bajhoz vezethetnek. Andrassy aktivitása ismert, és úgy tűnik igen ékesen támogatja őt a helyi ügynöke [Ludolf], akinek viszont még van hátra néhány megvívandó csatája, minthogy először tölt be fontos pozíciót (...).*”⁸⁶² Andrassy üzeneteiben három személy látott olyan víziót, ami a két ország közötti szövetség ügyét előremozdíthatta volna. Mindhárman azonban közszolgák voltak: az egyik a szövetséget majdnem összeboronáló Lytton, míg a másik berlini nagykövet Odo Russell volt, és harmadikként említhetjük a náluk kissé passzívabb politikát preferáló Hammondot.⁸⁶³

Az angoloktól Andrassy egyszer gesztusként bocsánatot kért, mivel Ludolf túllépte a hatáskörét és tájékoztatta a törököket az angol közbenjárásáról a trónöröklés kérdésében. Később a britek előtt fény derült arra az érdekes és innovatív külpolitikai kezdeményezésre is, mely szerint Andrassy a Monarchia kapcsolatait Teherán és Perzsia felé is ki akarta terjeszteni. A kapcsolatépítés jegyében pedig a sahot is vendégül látta Ferenc József, annak európai körútján.⁸⁶⁴ Megjelentek tehát az Andrassy-féle külügyminisztériumhoz kapcsolható új, periférikusabb államokkal való kapcsolatépítési kísérletek és a gyarmatosításra tett törekvések.⁸⁶⁵ Andrassy angoloknak felvázolt közép-ázsiai orosz terjeszkedés fenyegető képéhez szintén jól illeszkedett Vámbéry Ármin publicisztikai tevékenysége. A „sánta dervis”

⁸⁵⁹ SUMNER 1932. 568-571; ONOU. 1931 394-398; SETON-WATSON 1935. 19.

⁸⁶⁰ DEMETER 2020. 195.

⁸⁶¹ TNA PRO FO 7/799, Buchanan Granville-nek, 1872. szeptember 3. (no. 228).

⁸⁶² FO 391/22, Henry Elliot magánlevele Hammondnak, 1872. május 13. Eredetiben: „*My Dear Hammond, (...) some things are far from satisfactory, especially the tone and the proceedings of the Austrians, which will infallibly lead to ultimate trouble. Andrassy's activity is known, and he seems to be keenly seconded by his agent here who has still his spurs to win, being now for the first time in a post of importance (...).*”

⁸⁶³ FO 391/22, Henry Elliot magánlevele Hammondnak, 1872. május 24.

⁸⁶⁴ TNA PRO FO 7/798, Buchanan Granville-nek, 1872. június 20. (no. 160); július 4. (no. 172); és július 16. (no. 179).

⁸⁶⁵ CSAPLÁR-DEGOVICS 2022. 265-266.

az Oszmán Birodalom keleti területeit beutazta, majd tett szert hírnévre a legfelsőbb angol körökben. A Budapesti Egyetem katedrájára hazatérve igen aktív szerepet vállalt az angol sajtóban az oroszok expanziójáról értekező ismeretterjesztő cikkeivel, egészen 1874-ig.⁸⁶⁶ Az angol kapcsolatok újabb epizódja volt, amikor Andrassy Egyiptom és Etiópia felé kezdett el tapogatózni, és igyekezett megtalálni Viktória királynő és az angol diplomaták Bécs és Trieszt között elveszett leveleit, amit egy Kirkham nevű kalandornak kellett volna eljuttatnia IV. Johannész etióp császár számára.⁸⁶⁷ Szintén a keleti érdeklődést mutatja, hogy 1873-ban a Monarchia fogadta a japán Ivakoma nagykövetet és társait, azzal felkeltve az angolok érdeklődését.⁸⁶⁸ A Monarchia tehát az Európán kívüli ügyeket tekintve továbbra is élénk kapcsolatot ápolt Nagy-Britanniával. A kontinentális kérdésekben azonban egyre inkább a porosz és orosz kapcsolatok váltak meghatározóvá. A nyár végén fokozott aggodalmát fejezte ki a *Foreign Office* a császárok tervezett találkozója miatt. A tiszadobi vakációról visszaérkező Andrassy így azzal nyugtatta Buchanant, hogy a maga részéről is nyugtalan a találkozó miatt, és csak a keleti status quo fenntartása miatt támogatja a találkozót. A Monarchia pedig semmi esetre sem támogat olyan orosz indítványt, ami a Porta balkáni keresztény alattvalóinak felkelőire vonatkozna.⁸⁶⁹

A brit és osztrák–magyar külügyminiszterek viselkedéséhez hasonlóan, visszafogottsággal kezelte a császári találkozót Bismarck. A kancellár saját visszaemlékezése szerint akár 1872 őszén létre lehetett volna hozni a császárok egyezményét, egyelőre viszont arra törekedett, hogy az oroszok által kezdeményezett találkozót pusztá formalitássá degradálja és azon semmilyen döntő határozat ne születhessen. Mélyíteni akarta továbbá a Gorcsakov és Andrassy közötti bizalmatlanságot. Miután a német fél megszelleztette Andrassy terveit, az orosz kancellár átlátott Bismarck szavain, és még szorosabbra kívánta venni a kapcsolatot a Monarchiával.⁸⁷⁰ 1872 szeptemberében az angol és osztrák–magyar együttműködés tulajdonképpen a múlté volt, és Andrassy a helyben lévő Odo Russellt tájékoztatta arról, hogy az általános szövetség állt küszöbön Oroszországgal és Németországgal.

⁸⁶⁶ ALDER-DALBY 1979. 196–219.

⁸⁶⁷ Erről lásd bővebben: Bordás Bertalan: „Holt ezredes és Viktória királynőleveleinek nyomában: Egy nemzetközi nyomozás esélyei 1873-ban.” In: Ónya Balázs – Fenyő, Dániel (szerk.): *Annona Nova XIII.*: PTE-BTK, Kerényi Károly Szakkollégium 2022. pp. 15-28.

⁸⁶⁸ TNA PRO FO 7/810, Buchanan Granville-nek, 1873. január 30.; FO 7/812, Buchanan Granville-nek, 1873. június 19. (no. 164).

⁸⁶⁹ TNA PRO FO 7/798, Buchanan Granville-nek, 1872. augusztus 29. (no. 223).

⁸⁷⁰ DIÓSZEGI 1998. 159–161. Diószegi szerint Granville tévesen értékelte Bismarckot nyugtalannak az orosz “meghívás” ügyében, az információ viszont a Diószegi által nem kutatott, augusztus 29-i beszélgetésben került először említésre.

„(...) *Andrássy gróf, akit még korábbról menekültként ismertem, azt mondta a legmelegebb és legbeszédesebb szavakkal, hogy minden rokonszenvet csak Anglia iránt viselt. Őszintén sajnálta, hogy semlegessége miatt az Ausztriával való bensőséges és aktív együttműködés útjában állt, s az valójában élete álma volt.*”⁸⁷¹

A megbeszélések ekkor Russell, Andrássy, Bismarck és Gorcsakov között zajlottak, s bár mindegyikjükkel baráti kapcsolatot ápolt a fiatal diplomata, nem került sor együttes tanácskozássra. Gorcsakov és Bismarck egyaránt Andrássyt méltatták: „(...) *többet nem is kívánhatnék tőle*”⁸⁷² – dicsérte Bismarck; „(...) *őszinte, közvetlen, érzékeny és éber hazafi, akivel létrehozható a tökéletes egyetértés*”⁸⁷³ – mondta róla Gorcsakov. Lytton egykori támogatójaként és a *Foreign Office*-ban képviselt passzív politika bírálójaként Russell érzékeltette Granville-el a tavasszal elkövetett diplomáciai ballépés súlyát Ausztria–Magyarország jövőjére nézve:

„(...) *Andrássy gróf meg fogja érezni, hogy leghőbb reményei kudarcot vallottak. A német szövetségnek kellett volna erőt és függetlenséget adnia országának. Ausztria a legyőzhetetlen Németország támogatásával erős lett volna hazai ellenségeivel szemben, és független a Dunán túli ellenségeitől. (...) De mivel Franciaországot szétzúzták, Anglia pedig semleges, egy orosz–német védnökség fokozatosan mindkét ország vazallusává fogja tenni.*”⁸⁷⁴

Lytton, mint az aktívabb külpolitikát sürgető diplomata jól érzékelt, hogy Andrássy a hagyományos hatalmi politika felé fordul, amit hamarosan a keleti politikában történő változás követhet a későbbiekben. Az elszigetelődéstől tartó vezetésben megerősödött az oroszbarát, Kuhn-féle vonal.⁸⁷⁵ Buchanan Granville-hez intézett távirataiból kiderül, hogy Andrássy beszámolt nekik arról, hogy ígéretet kapott Oroszországtól a pánszlávizmus fékezésére, továbbá az oszmánokat érintő ügyek közös rendezésére. Andrássy felvázolta egyúttal az orosz kancellárnak, hogy egy szláv érdekektől vezérelt föderális Habsburg Monarchia expanzív

⁸⁷¹ Lord Odo Russell Lord Granville-nek, 1872. szeptember 12., idézi TAFFS 1930. 703. Eredetiben: „(...) *Count Andrássy, whom I had formerly known as a refugee, told me in the warmest and most eloquent terms that all his sympathies were with England. He sincerely regretted that her neutrality stood in the way of that intimate and active cooperation with Austria that had been the dream of his life.*”

⁸⁷² Idézi TAFFS 1930. 702.

⁸⁷³ Idézi Uo.

⁸⁷⁴ Idézi ugyanazt a szeptember 12-i levelet TAFFS 1930. 707. Eredetiben: „*Count Andrássy will feel the failure of his fondest hopes. A German alliance was to give strength and independence to his country. Austria, backed by invincible Germany, would be strong against her enemies at home and independent of her enemies beyond the Danube.*” *But with France crushed and England neutral a Russo-German protectorate may gradually convert her into a vassal of both.*”

⁸⁷⁵ SCHMIDT 1992. 118–119; TNA PRO FO 7/799, Buchanan Granville-nek, 1872. szeptember 12. (no. 236).

politikát folytatna Oroszország ellenében. Ebből kifolyólag a galíciai lengyelek igényeinek féken tartására tett csereígéretet a közös külügyér.⁸⁷⁶

Az orosz vonal erősödése folytán Buchanan számos esetben nem kapott tájékoztatást vagy audienciát, és így Orczyn kívül az újságokból értesült egyes fejleményekről, amiket csatolt fordítva vagy kivonatolva a *Foreign Office*-hoz küldött jelentéseihez. A bécsi sajtóban, főleg a vélhetően Berlin által szubvencionált *Neue Freie Pressben* igen keményen fogalmaztak Nagy-Britannia passzív politikájáról, és egyenesen a bukott Franciaországhoz hasonlították az ország leáldozóféltben lévő erejét.⁸⁷⁷ Hasonlóképp Buchananhez, a belgrádi konzul Longworth a magyarországi szerb agitációról és a hazai közvéleményről a *Tages Presse*, a *Napló*, és a *Reform* hasábjairól értesült, az oszmán belügyekről pedig sok esetben a bécsi kormányzathoz közel álló hivatalos lap, a *Fremdenblatt* és a *Pester Lloyd* számolt be.⁸⁷⁸ Andrássyt a pánszláv agitációról egy pesti megbeszélésen tudta kikérdezni Buchanan. Bár Andrassy frusztráltnak tűnt, Gorcsakov, Ignatyev és az orosz ügynökök passzívnak mutatkoztak, nem támogatták nyilvánosan a szerb demonstrációkat, és a korábbi ígéreteiknek megfelelően jártak el. Amikor viszont a brit nagykövet a különleges, delegációk által megszavazott 40.000 font sterlingnek megfelelő titkos alapra tért rá a beszélgetésben, Andrassy arra úgy utalt, hogy az oroszokat a saját eszközükkel kívánja legyőzni az oszmán területeken.⁸⁷⁹ A britek bár ekkor a sajtóból kényszerültek összeszedni a politikai kirakós darabjait, a diplomatáknak ugyanilyen nehéz volt a dolga minden országban. Komolyabb fejtörést okozott kiigazodni a brit sajtón is, amit jól szemléltet Odo Russell Edmund Hammondhoz írt sajtóról és egy amerikai berlini diplomatáról szóló magánlevele. „(...) *Nehéz lehet egy amerikainak a Daily Newsban nyilatkoznia Oroszország közép-ázsiai politikájáról, minthogy senkit nem ismer Berlinben, és még ő akarja a brit publikumot e témákról tájékoztatni. A nagyon ügyes és tanult The Times levelező (...) pedig nem titkolja kívánságát, miszerint szívesen látná Angliát és Oroszországot Közép-Ázsiában harcolni, hogy Németország szabad kezet kapjon a nyugaton és északon (...). A Daily Telegraph azt a látszatot kelti külföldön (...), hogy az Lord Granville orgánuma, mint ahogy a Morning Post volt rég Palmerstoné a külföldi diplomácia szemeiben. Természetesen akárhányszor érdeklődnek efelől, letagadom (...).*⁸⁸⁰

⁸⁷⁶ TNA PRO FO 7/799, Buchanan Granville-nek, 1872. szeptember 14. (no. 244).

⁸⁷⁷ TNA PRO FO 7/799, Buchanan Granville-nek, 1872. szeptember 12. (no. 235).

⁸⁷⁸ TNA PRO FO 7/798, Buchanan Granville-nek, 1872. június 20. (no. 156); 7/799, Buchanan Granville-nek, 1872. október 9. (no. 266 és 270).

⁸⁷⁹ TNA PRO FO 7/799, Buchanan Granville-nek, 1872. október 20. (no. 278).

⁸⁸⁰ FO 391/22, Odo Russell magánlevele Hammondnak, 1873. március 1. Eredetiben: „*It must be difficult for an American who knows no one in Berlin to discover the secret policy of Russia in Central Asia and report upon it to the Daily News for the enlightenment of the British Public! The very clever and learned correspondent of the Times*

A három császár egyezményéhez vezető út jól dokumentált Diószegi művében, s hogy abban döntőnek bizonyult a francia revanspolitika átalakulásának Bismarckra gyakorolt hatása, aki végül hajlandónak mutatkozott egy orosz–német katonai együttműködéshez való hozzájáruláshoz Vilmos császár 1873 április végi, szentpétervári látogatásakor. A katonai konvenciót 1873. május 6-án írták alá a felek. Gorcsakov és II. Sándor szintén ekkor hangsúlyozták Bismarck számára, hogy Andrássy a keleti ügyekben való együttműködés végett már 1872. júliusában is hajlandó lett volna az oroszokkal való összefogásra. Azonban a Bécsben szolgáló orosz diplomata, Novikov⁸⁸¹ még nem akarta, hogy az orosz–német szövetség Andrássyn keresztül az angolokhoz és onnan a franciák elé kerüljön. A konvenció orosz–osztrák–magyar oldalát tovább hátráltatta, hogy Vilmos császár betegsége zárójelbe tette a közös tanácskozás lehetőségét, és hogy Andrássy eredeti tervével szemben a konvenció Anglia ellen pozícionálta volna a Monarchiát. Az új, 1873. június 6-án a Schönbrunnban aláírt megállapodás így csak kötelező konzultációt írt elő. Az utolsó, német–osztrák–magyar oldal aláírása késő októberig váratott magára, mivel Vilmos császár és Bismarck nyári távollétében a szövetség leginkább Gorcsakov ötletének tűnt. Vilmos Hofburgban tett látogatása, valamint az Andrássy és Bismarck között lezajlott barátságos eszmecsere után a kancellár saját, 1867-ben szőtt terveinek létrejöttéként értelmezte azt, s október 22-én aláírták a felek a dokumentumot.⁸⁸²

1873 tavaszától az angol–osztrák–magyar kapcsolatok újra fellendülni látszottak és megnövekedett Andrássy mozgástere. A cár bizalmi köreiből delegált Suvalov, aki állomáshelyét a londoni nagykövetségen csak 1874-től foglalta el, a brit és orosz keleti érdekszférák felosztásáról volt hivatott ekkor tárgyalni.⁸⁸³ Az angolok korábbi tapasztalatai szerint pedig Andrássy, mivel igyekezett őket bevonni az Oszmán Birodalom ügyeibe, talán hajlandónak mutatkozhatott megvédeni az angol érdekeket, vagy legalább közbenjárni az oroszoknál valamilyen módon. A londoni követségen dolgozó, Beustot ügyvivőként helyettesítő gróf Wolkenstein szerint Granville hajlandó lett volna elhagyni a laissez-faire politikai irányvonalát, mivel az oroszok három kulcstérségben: Hívában, Afganisztánban és

(...) makes no secret of his personal wish to see England and Russia fight in Central Asia so that Germany may have her hands free to the West and to the North, (...) The Daily Telegraph give out abroad (...) that they are Lord Granvilles organ, as the Morning Post used to be Lord Palmerstons in the eyes of foreign Diplomacy. Of course I deny it whenever I am asked (...)."

⁸⁸¹ Jevgenyij Petrovics Novikov (1826–1903) orosz diplomata és történész. 1874-ig misszióvezető, majd előléptetése után a cár bécsi nagykövete egészen 1879-ig.

⁸⁸² DIÓSZEGI 1998. 165–167.

⁸⁸³ A küldetéséhez hozzátartozott, hogy Marija Alexandrovna nagyhercegnő és Edinburgh hercegeinek házasságának ügyét is egyengesse Viktória királynő udvarában (HALL 2020. 96). Később, amikor 1874-ben állandó posztra nevezték ki a poroszbarát orosz politikust, az a Szentpétervárról való eltávolítást is jelentette, s így Bismarck Gorcsakov németellenes törekvéseit látta a kinevezésben (DIÓSZEGI 1998. 186).

Szamarkandnál is előrenyomultak.⁸⁸⁴ Granville ennek megfelelően 1873. január 16-án Elliot táviratait csatolta az újabb Buchananhez küldött utasításhoz és közölte Andrásyval, hogy a konstantinápolyi befolyást tekintve számítanak a Monarchiára.⁸⁸⁵

Andrassy az angolok aggodalmát kihasználva ismét a Lytton-féle megbeszéléseket alapul véve egy lehetséges német–osztrák–magyar–angol tengelyt vizionált. A Buchanantól érkező távirat azonban csalódásra adott okot Bécsben. Granville politikáját felülírta Gladstone, és együttesen alakították ki az Andrásynak adandó választ.⁸⁸⁶ Ez annak volt köszönhető, hogy bár Gladstone nagyra tartotta miniszterét, a döntéseit megpróbálta korrigálni, ahogy az elkezdett eltérni az általa kívánatosnak vélt nonintervencionista vonaltól.⁸⁸⁷

A Granville (és Gladstone) által megfogalmazott választ követően ismét csak arra derült fény, hogy az angolok gyanakvással kezelték a gróf közeledését, és egyáltalán nem akartak másodhegedűként fellépni a körvonalazódó három császár szövetségének hatalmi tömbje mellett. A bécsi politika így arra szorítkozott, hogy távol tartsák az oroszoktól a szigetországot. Még az évben átmeneti sikereket értek el, ami leginkább az orosz expanzióknak köszönhető. A Szentpéterváron szolgáló brit diplomata, Loftus visszaemlékezései szerint bár az orosz–brit tárgyalások ígéretesnek tűntek, és Suvalov minden garanciát megadott az angoloknak, az orosz csapatok mégis behatoltak Turkesztánba és megszállták Merv városát.⁸⁸⁸ Andrassy nem volt rest ezt követően felhívni Buchanan és Granville figyelmét arra a tényre, hogy értesülései szerint Mariupoltól a Prut-folyóig akarnak az oroszok vasutat építeni, a *Golosz* és más orosz újságok pedig címlapjaikon hozták le Híva annexiójának tényét.⁸⁸⁹ Beust a Granville számára kifejezte a Közép-Ázsiára vonatkozó brit és orosz tárgyalások félbeszakadása miatti sajnálatát, Andrassy viszont nem leplezte derültségét Buchanan előtt.⁸⁹⁰

⁸⁸⁴ SCHMIDT 1992. 128–129.

⁸⁸⁵ TNA PRO FO 7/810, Buchanan Granville-nek, 1873. január 16. 21. (no. 14).

⁸⁸⁶ SCHMIDT 1992. 130.

⁸⁸⁷ MORLEY 1908B. 417–423.

⁸⁸⁸ LOFTUS 1894. 50–51, 53–55.

⁸⁸⁹ TNA PRO FO 7/811, Granville Buchanannek, 1873. március 31. (no. 73, 74).

⁸⁹⁰ TNA PRO FO 7/811, Granville Buchanannek, 1873. március 12. (no. 44).

IV. 4. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia kapcsolatai a Brit Konzervatív Párt választási győzelméig, 1873–1874

Andrássy 1873 márciusában próbált meg utoljára közeledni a Gladstone-kormányzathoz. A gróf úgy akarta rávenni az angolokat az együttműködésre, hogy felvázolta nekik az oroszok vasútépítési terveit a Fekete-tenger körül. Az angolok azonban minden hasonló aggodalmat az általános osztrák–magyar ruszofóbiának tudták be, amely szerintük meghatározta a Monarchia külpolitikáját. Március végén Gorcsakov hivatalos látogatást tett az Oszmán Birodalomban, mintegy megerősítve a szultán trónöröklési kérdésre irányuló törekvéseit, és Ignatyev terveit. Andrássy azonban hiába várt angol segítséget ebben a kérdésben, az angolok a Balkánt távolibb problémának érezték, mint Afganisztán és Híva problematikáját. Utóbbi felfogásbeli különbség Schmidt szerint paradigmátikus maradt a két ország kapcsolatában.⁸⁹¹ Andrássyval szemben Gladstone nem tartotta veszélyesnek az orosz kezdeményezéseket, ahogy az a naplójában később szereplő, Elliotnak írt 1873. szeptember 4-i leveléből is kiderül: „*Sir A. Buchanan jelentette, hogy az osztrák külügyminiszter súlyosabbnak tartja az [orosz és bolgár] egyházak közötti, »orosz közvetítéssel történő« megbékélést, mint az orosz egyház kiátkozásából eredő veszélyt (amennyiben ez bekövetkezne, amit ő valószínűtlennek tart). Hogyan lehetne Oroszországnak nagyobb valódi erőt adni az Oszmán Birodalom keresztényeivel kapcsolatban, mint azzal, hogy ellenzi, hogy Törökországnak jót tegyen. Ez a legvégső fokig szánalmas.*”⁸⁹² Gladstone helyzetfelismerése ismét csak liberális elgondolásaiban és más geopolitikai megfontolásokon múlt. Még 1873 januárjában kelt, Hammondnak írt magánlevelek tanúsága szerint Gladstone (és Hammond) úgy vélte, hogy amennyiben eskalálják a konfliktust Hívában, Oroszország csak még inkább előretörhet. Így Perzsia és a sah által kívánták ellenőrizni inkább az orosz terjeszkedést.⁸⁹³

Andrássy ugyancsak túlzónak tartotta Szerbia követeléseit Mali Zvornik kapcsán és ismét a szláv területi fenyegetést látta az akcióban. Az angolok előtt az Oszmán Birodalom gyengeségére utalt, amikor a szultán a zvorniki erődhöz közeli település átadását ígerte Milán hercegnek konstantinápolyi látogatásakor. Úgy látta, hogy a térségtől elfordult a nagyhatalom, és az oszmán trónöröklés kérdésében is laissez-faire politikát gyakorolt Nagy-Britannia.⁸⁹⁴ Később az Egyiptom kapcsán is hasonló okból kereste fel Buchanant. A brit nagykövet ekkor

⁸⁹¹ SCHMIDT 1992. 132–133.

⁸⁹² Idézi: MATTHEW–FOOT 1982. 207.

⁸⁹³ TNA PRO FO 391/24, Gladstone magánlevelei Hammondnak, 1873. január 2-4.

⁸⁹⁴ TNA PRO FO 7/811, Buchanan Granville-nek, 1873. április 22. (no. 91); április 24. (no. 94).

az oroszokkal való megegyezést ajánlotta, amire a külügyminiszter kijelentette: „(...) *csak a barátságos kapcsolatokat kérte Oroszországtól és kizárólag Nagy-Britanniától remélte a közös politika jegyében való együttműködést Törökországban.*”⁸⁹⁵

A következő hónapokban az angol kormány akkor vette fontolóra az együttműködést Andrássyval és a Monarchiával, amikor Románia a zsidók vagyonszerzését korlátozó törvényt akart bevezetni. Andrassy bár elvi azonosságról biztosította Beuston keresztül Granville-t, jó kapcsolatot akart a román kormánnyal, így nem tette magáévá a brit álláspontot, azaz a teljes tiltakozást.⁸⁹⁶ A májusi és júniusi jelentésekben már a tőzsdei összeomlással és a költségvetési vitákkal foglalkozott Buchanan. Számolt azzal, hogy a bécsi tőzsdekrach kihat a Monarchia gazdaságára, másrészt pedig a költségvetési adatokból és Andrassy delegációkhoz intézett beszédéből a Monarchia katonai gyengeségét prognosztizálta. Feltűnt számára, hogy a katonai büdzsén és a Werndl puskák beszerzésén kíván spórolni a Monarchia.⁸⁹⁷

A Buchanantól érkező jelentések azonban komor képet festettek az együttműködés hiányában átalakuló osztrák–magyar politikáról és a keleti viszonyokról. A sah látogatásakor Bécsbe visszatérő, perzsiai osztrák megbízott, Dubsy gróf Oroszország teljes térnyeréséről tájékoztatta, lévén hogy a Kaszpi-tenger vidéke és Asztrabad (Gorgan), valamint Teherán orosz befolyás alatt álltak, így Nagy-Britannia, ha változtatott volna politikáján, úgy Afganisztánban tudta volna megszilárdítani helyzetét.⁸⁹⁸ A szemlét megerősítette Goodenough bécsi brit katonai attasé, aki az általános hadgyakorlatokon túl részt vett a bécsi földrajztudományi konferencián. A tiszt meglepetésére az orosz kollégái teljes nyíltsággal beszéltek a megvalósítandó Közép-Ázsiától Dunáig húzódó vasútvonalaktól.⁸⁹⁹

Az Oszmán Birodalommal kapcsolatos osztrák–magyar politika további aggodalomra adott okot a *Foreign Office*-ban. 1872 decemberében a Porta utasítása nélkül hajózott be egy török hadihajó Kleknél a Mali Ston-öbölbe, az oszmánok 1858 után pedig ismét rendezni kívánták a Montenegró partjainál húzódó határt Béccsel. Egy ízben például W. J. Holmes ezredes, a belgrádi brit konzul azt jelentette, hogy a Monarchia az Oszmán Birodalom és Montenegró közötti ellentéteket szítja, azáltal, hogy lőszert és lőport szállít a Monarchia az

⁸⁹⁵ TNA PRO FO 7/812, Buchanan Granville-nek, 1873. június 17. (no. 153). Eredetiben: „(...) *that the maintenance of amicable relations was all he asked for from Russia, and that it was with Great Britain alone that he hoped to pursue a common policy in Turkey.*”

⁸⁹⁶ TNA PRO FO 7/801, Granville Buchanannek, 1873. július 21. (no. 108).

⁸⁹⁷ TNA PRO FO 7/811, Buchanan Granville-nek, 1873. május 10. és május 12 (no. 120, 122); Érdekességkép megemlítendő, hogy a megoldásokra nyitott angolok aztán haza továbbították a Ferenc József és Erzsébet védnökleite alatt Bécsben tartott Nemzetközi Monetáris Konferencia eredményeit, mint amit fontolóra vehet a brit kormány. Ilyen volt az arany és ezüst váltás feltételeinek szabályozása, nemzetközi közös aranyalapú váltópénz létrehozása. (TNA PRO FO 7/813, Buchanan Granville-nek, 1873. szeptember 5. [no. 244]).

⁸⁹⁸ TNA PRO FO 7/812, Buchanan Granville-nek, 1873. június 19. (no. 160).

⁸⁹⁹ TNA PRO FO 7/812, Goodenough Granville-nek, 1873. június 5-6. (no. 17-18).

Oszmán Birodalomhoz tartozó félszigetre.⁹⁰⁰ Andrásy meglepődött Buchanan erre vonatkozó kérdésén, s csak annyit válaszolt, hogy az osztrák egészségügyi illetékesek vizsgálják a kérdéses kereskedelmi hajókat a Mali Ston-öbölben (a forrásokban: „kleki-öböl”), ami *mare clausum*, azaz a földet körülvevő víz a Monarchia belső tengerének számít, s így muszáj a hajókat vizsgálat alá vetni.⁹⁰¹ Máskor pedig arról tett jelentést Holmes, hogy osztrák–magyar politikai ügynökök (Kállay és társai) Boszniában tájékozódnak és a tartomány igazgatásának átvételéről beszélnek a helyi vezetőkkel. Holmes és Buchanan úgy írták le Granville-nek ezt a tevékenységet, mint amire Andrásy már korábban utalt és ami Buchanan 1872. október 20-i jelentésben is szerepelt, nevezetesen, hogy az oroszokat a saját eszközeikkel verte volna vissza a gróf.⁹⁰² Augusztus 12-én egy igen érdekes kérelem érkezett a britekhez. A kérelemben az 1856-os párizsi béke klauzuláira hivatkozva a gradiškai és banja lukai boszniai keresztények menekültek csoportja egy bizonyos Scott és Bonham közvetítésével egyenesen a brit kormány beavatkozását és védelmét kérték az oszmán kormánnyal és helyi hatalmasságokkal szemben. A boszniai keresztények több hasonló, oszmán visszaélésekről írt levelet küldtek a nagyhatalmak képviselőinek, és sokan közülük Magyarországra menekültek.⁹⁰³ A britek sajnálatára Andrásy nem volt hajlandó befogadni a boszniai szláv menekülteket, és kiadatásuk érdekében (a magyar közvélemény elégedettségére) az őszi hónapokban Pesten hosszasan tárgyalt a magyar politikai szereplőkkel.⁹⁰⁴ Holmes osztrák–magyar intrikákról szóló jelentéseivel párhuzamosan, a magyar közvéleményről írt optimista hangvételű jelentések is érkeztek, elsősorban Monsontól. A pesti konzul a magyar lakosság és Magyarország elfogult anglofíl hangulatáról jelentett Edward walesi herceg és Arthur herceg (Viktória harmadik fia) látogatásakor.⁹⁰⁵

Bosznia és a Balkán kérdése ősszel is lekötötte a britek figyelmét, mivel hogy az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbia elismerésére készült ősszel, és a jószomszédság megtartására. Bécsben mint független ország uralkodóját fogadták ezért Milán fejedelmet.⁹⁰⁶

⁹⁰⁰ Meg kell említenünk itt, hogy W. J. Holmes, a brit külügyminisztérium Belgrádban szolgáló főkonzulja szlavofil nézeteiről vált híressé a hivatalban (SETON-WATSON 1935. 21).

⁹⁰¹ TNA PRO FO 7/811, Buchanan Granville-nek, 1873. március 10. (no. 42); Klekről külön tájékoztató anyagot készített a *Foreign Office*, 1873. április 23-i keltezéssel: FO 881/2562 (confidential, Memorandum on Kleck and Sutorina).

⁹⁰² TNA PRO FO 7/811, Buchanan Granville-nek, 1873. április 24. (no. 103).

⁹⁰³ TNA PRO FO 7/812, Buchanan Granville-nek, 1873. augusztus 12. (no. 224, 225).

⁹⁰⁴ TNA PRO FO 7/814, Buchanan Granville-nek, 1873. november 13. (no. 318).

⁹⁰⁵ TNA PRO FO 7/811, Buchanan Granville-nek, 1873. május 17. (no. 123).

⁹⁰⁶ DEMETER 2020. 196; A Monarchia utólagos magyarázatát a diplomáciai incidensre – miszerint Ferenc József úgy fogad bármely örökös uralkodót, mint elődjeiket a fővárosban – a Porta elfogadta. Andrásy elutasította Buchanan vádjait, hogy a látogatás ilyen minőségben a gróf javaslatára történt volna (TNA PRO FO 7/813, Buchanan Granville-nek, 1873. szeptember 22. (no 261)).

Az angolok sejthették, hogy mire készül Bécs, mivel Andrassy így jellemezte korábban Buchanannek a szerb és osztrák–magyar kapcsolatokat: „(...) *a szomszéd népekről (...) úgy beszélt mint a vad indiánokról, akiket úgy kell kezelni, mint a betöretlen lovakat, akiknek egyik kézzel érmét kell adni, a másikkal pedig ostort tartva fenyegetni. Sokáig az ostor bizonyult hatásosabb eszköznek, de egy ideje a tartományi kormányzatok elfogadják az érmét is, azt feltételül szabva nekik, hogy Ausztria–Magyarország barátai maradnak, távol maradnak a Birodalom [Monarchia] szláv népességben keltett intrikáktól, és azoktól a törekvésektől, amik területi nagyobbodást ígérnek orosz védelemmel Törökország kárára.*”⁹⁰⁷ Még ugyanebben a forrásban olvasható a gróf véleménye a térségben folytatandó politikáról, amely jól sommáza a Monarchia politikai terveit a hercegovinai felkelések eskalációja előtt: a Monarchiának meg kellett őriznie a status quo-t, és az Oszmán Birodalom keresztény (római katolikus) alattvalóinak a védnökeként kellett fellépnie. Egyszersmind a Portát arról biztosította Orczy útján Bécs, hogy Bosznia Szerbia által való bekebelezése nem érdeke semelyik hatalomnak sem, és mindig a szultán érdekeit fogja szem előtt tartani.⁹⁰⁸ Több jel utalt arra ugyanakkor, hogy a gesztusokon túl a Monarchia nem kívánja az Oszmán Birodalommal szemben támogatni a fejedelemségeket. Szeptember 24-én Holmes és a bukaresti brit ügynök, Green Londonnak jelentettek Románia függetlenedési terveiről. Az értesüléseik szerint Andrassy arra hajlott, hogy az Oszmán Birodalom rendet tegyen és visszaállítsa korábbi hatalmát a tartományban.⁹⁰⁹

A Monarchia balkáni hatalmi törekvéseiről alkotott brit jelentések összsképe egyértelmű jelét mutatta annak, hogy a Granville-féle *Foreign Office*, és az Andrassy-féle *Ballhausplatz* korábbi szövetségi elképzelései kölcsönös gyanakvássá alakultak át. Schmidt szerint Andrassy levelei és kísérletei elmaradtak, és a brit tétlenséget tette szóvá, miközben Elliot az oszmánok kárára történő orosz és osztrák tevékenységet sejtett a háttérben.⁹¹⁰ Az 1873 októberében és novemberében a brit ágensek jelentései valóban azokat a percepciókat erősítették az angol külpolitikai döntéshozókban, hogy az osztrák–magyar külügy – ha nem is szándékosan árt az Oszmán Birodalomnak – nem teljesen ura az orosz és török viszonyoknak, továbbá az azt felkavaró pánszlávizmusnak. Green és Holmes szerint egy alkalommal a

⁹⁰⁷ TNA PRO FO 7/813, Buchanan Granville-nek, 1873. szeptember 7. (no. 247). Eredetiben: „(...) *with their immediate neighbours (...) Count Andrassy has spoken of, as wild Indians who could only be treated like unbroken horses, to whom come should be coin should be offered with one hand while they should be threatened with a whip in the other. For some time the whip seemed to be considered the more effective agent, but lately the Provincial Governments appear willing to accept the coin on the conditions in which it is offered to them, namely: confidence in the friendship of Austria-Hungary, and abstinence from intrigues amongst the Slave populations of the Empire, and from attempts to seek territorial aggrandizement through Russian protection at the expense of Turkey.*”

⁹⁰⁸ Uo.

⁹⁰⁹ TNA PRO FO 7/813, Buchanan Granville-nek, 1873. szeptember 24. (no. 263).

⁹¹⁰ SCHMIDT 1992. 139–140.

szarajevói főkonzul, a horvát származású Theodorovich, és a banja lukai Draganics alkonzul igyekeztek ellentétet szítani a helyi lakosság és az oszmán kormányzat között, amiért az oszmánok memorandumot intéztek Bécshez. Elliot és Buchanan úgy sejtette, hogy mielőtt leváltásra kerülnek a diplomatáik, az osztrák–magyar külügy minél többet akar elérni, és megfélemlíteni az oszmán kormányzatot. Ezt a hírt alátámasztotta a brit nagykövet jelentéséhez mellékelt, bécsi külügy által szubvencionált *Correspondance Autrichienne* cikke, amelynek szerzői a konzulokat igyekeztek mentegetni. Andrassy pesti távollétében a Green és más angol konzulok jelentéseiből származó információk megerősítését Buchanan azonban csak a meglehetősen passzív Hofmann-nal tudta egyeztetni. Egy héttel később Buchanan arról értesült, hogy a Pestről visszatérő Andrassy az ügy miatt behívatta a keleti ügyek osztályának vezetőjét és az osztályfőnökökkel is tanácskozott. Az osztrák–magyar bürokrácia (és főleg a visszahívott Theodorovich és Draganics banja lukai alkonzul) okozta incidenst végül sikerült lezárni, s így a Porta is sajnálatát fejezte ki az elhamarkodott vádakért, majd nyugtázta a szarajevói konzul visszahívását. Andrassy végül azt nyilatkozta Buchannennek, hogy a konzul leváltására azért kerülhetett sor, mivel összeköttetésben volt Ignatyevvel és más pánszlávistákkal.⁹¹¹

Az oszmán–osztrák–magyar kapcsolatok rendbetétele ezt követően Ludolfra, a konstantinápolyi nagykövetre hárult. Átmenetileg Orczy és Hofmann tartotta a kapcsolatot a britekkel, mivel Andrassynak Pestre kellett utaznia. Az osztályfőnökök Buchanant arról tájékoztatták, hogy bár a Ludolf-misszió sikerében bíznak, bocsánatkérést követeltek a Portától, minthogy Theodorovich-féle kihágásokat napi rendszerességgel követnek el az orosz ügynökök, ellenük mégsem intéztek memorandumot. Buchanan ezért továbbra is az ügynökeire bízta Andrassy politikájának valódi okainak kiderítését. Még aznap érkezett egy újabb jelentés: Buchanan sajnálattal közölte Granville-el, hogy Andrassy tagadja a vádakát, és Ludolf nagykövet visszahívását tervezi. Draganicsot ellenben visszahelyezné pozíciójába, és a bocsánatkérésen túl a memorandum visszavonását is követelte a Portától. A gróf szerint, ha a Porta ellenkezne, a Monarchia még a boszniai keresztény alattvalók szabad vallásgyakorlását is kérheti, amit bizonyára Oroszország is támogatott volna.⁹¹² Miután Andrassy sikerrel kényszerítette ki a bocsánatkérést a Portától, a visszahívandó konzulok és pasák ügye tovább mérgezte az oszmán–osztrák–magyar kapcsolatokat. A britek, hogy Elliotot tisztázzák az oszmánok felé való szivárogtatás és a boszniai konzulok becsmérlésének vádja alól, a Ludolf-

⁹¹¹ TNA PRO FO 7/813, Buchanan Granville-nek, 1873. október 9. és 16. (no. 274, 279-281).

⁹¹² TNA PRO FO 7/813, Buchanan Granville-nek, 1873. október 23. (no. 291, 295).

misszióknak prezentálták a szükséges levelezést és dokumentumokat.⁹¹³ Dragonicsot végül Orczy és Andrassy faggatták ki a boszniai helyzetről, majd elbocsátották.⁹¹⁴

1873. december 4-én Buchanan hazautazott és pozícióját ideiglenesen R. Percy Ffrench töltötte be ügyvivői minőségben. Ffrench-cset és a pesti ügynököket: Monsont, és a rövid ideig Pesten szolgáló A. H. Mounsey-t⁹¹⁵ sokat foglalkoztatta a Magyarországon kibontakozó, költségvetési vitákból és államháztartás egyensúlyának hiányából fakadó politikai harc. Ffrench a Szlávy-kormány intézkedéseit és kifejezetten Ghyczy Kálmán személyét kulcsfontosságúnak tartotta.⁹¹⁶ Ffrench 1874. január 15-én tárgyalta a keleti ügyekről Andrassyval, aki arról tájékoztatta, hogy az orosz és osztrák–magyar, valamint a Porta kapcsolatai helyreálltak. Andrassy ugyanakkor a britek értésére adta, hogy Elliot az orosz–osztrák együttműködés kapcsán téves információkat kapott – a brit nagykövetet megvezették. Ignatyev politikájáról ugyanakkor megjegyezte, hogy az nem Gorcsakové, és azt pusztán személyes indokok vezérlik, továbbá kétségbe vonta, hogy Románia függetlenedésre törekedne. Az egykori diplomáciai közeledéssel kapcsolatban az ügyvivőnek annyit nyilatkozott a gróf, hogy továbbra is meggyőződése, miszerint Nagy-Britannia és Ausztria között egy nagy általános háború esetén szoros együttműködésnek, antantnak kellene működnie, melynek nem egy ország ellen kell irányulnia, hanem az európai és keleti közös érdekek fenntartására. „(...) *nem pontosan szövetség, hanem az érdekazonosság* [az együttműködés alapja], *ami mások ellensúlyozásául szolgálna a mérlegen.*”⁹¹⁷

IV. 5. Az új brit kormány politikája és kapcsolatai az Osztrák–Magyar Monarchiával, a nagy keleti válság kirobbanásáig, 1874 tavaszától 1875 nyaráig

1874-ben a három császár közötti összefogás megszűnni látszott. Bismarck egyre bizonytalanabb volt szövetségeseinek katonai együttműködés iránti hajlandóságában. Először 1874 tavaszán kellett csalódnia Andrassyban, aki a dán Schleswig-konfliktus végleges rendezését nem volt hajlandó azonnal megoldani: nem tekintette semmisnek a prágai béke ötödik paragrafusát, amely nyolc évvel a konfliktust követően a területre vonatkozó

⁹¹³ TNA PRO FO 7/814, Buchanan Granville-nek, 1873. november 17. (no. 319, 321).

⁹¹⁴ TNA PRO FO 7/814, Buchanan Granville-nek, 1873. november 20. (no. 327).

⁹¹⁵ August Henry Mounsey (1834–1882), brit diplomata. Az 1870-es években budapesti konzulként szolgált, majd arról lett híres, hogy Japánban teljesített szolgálatot, ahol megírta a szacumai felkelés és Okubo Tosimicsi elleni merénylet történetét.

⁹¹⁶ TNA PRO FO 7/814, Ffrench Granville-nek, 1873. december 11. (no. 3).

⁹¹⁷ TNA PRO FO 424/33, 3. Ffrench Granville-nek, 1874. január 15. (no. 3b). Erdetiben: „(...) *not exactly as alliance, but an identity of interests, which might serve to counterbalance others in the scale.*”

népszavazással döntötte volna el a tartomány sorsát. Diószegi szerint az ügyben kialakuló historiográfiai polémia leginkább afelé tendált, hogy bizonyítsa Andrassy törekvéseinek Balkánra irányuló szándékát, miszerint a dán ügyet a Monarchia a németek támogatásának megszerzésére használta volna fel, elsősorban a boszniai tervei miatt.⁹¹⁸ Azonban ennek ellentmond, hogy a német konzuli és követi jelentések szerint 1874 áprilisától Andrassy a Balkánt illetően – legyen szó Szerbia politikai tevékenységének korlátozásáról, a román vasutakról és kereskedelemről – kifejezetten a balkáni érdekszférában szintén érdekelt oroszok és bécsi nagykövetség, Novikov felé fordult. Szintén jelzés értékkel bírt, hogy 1874 márciusában a nagykövetségi poszton Ludolf helyét a császárhoz közel álló gróf Zichy Ferenc vette át.⁹¹⁹ Elliot valószínű tragédiaként élte meg a váltást. Az angol nagykövetség szerint a pozíciót valójában Prokesch-Osten töltötte be legmegfelelőbbben, akinek „*keletet illető tudásban párja nem akadt*” és évekig „*tüske volt az oroszok oldalában*” mindezt pedig az angol diplomatákkal szoros együttműködésben tette. A briteknek ráadásul úgy tűnt, hogy az új, oroszbarát nagykövetség viszont semmilyen releváns tapasztalata nem volt a poszt megfelelő betöltéséhez. Arra is gyanakodtak, hogy Ignatyev (akinek Elliot a „*keleti Mephisto*” nevet adta) manipulálja az újdonsült diplomatát, és immár mindhárom császár nagykövetségét a markában tartja. Ignatyev hogy érzékeltesse befolyását, ráadásul még panaszt is tett a Portánál a német és osztrák–magyar ágensek káros politikájára.⁹²⁰

Bismarck ellenszenve tovább mélyült a szövetségeseivel szemben: gyanúval kezelte Ferenc József, Andrassy, Hofmann és Albrecht főherceg szentpétervári látogatásait, és 1874 nyarától már Gorcsakovot tekintette legfőbb riválisának, akivel a spanyol trónkérdésben és államforma elismerésében sem tudott megegyezni. Amíg a spanyolokat illetően Bécs és Szentpétervár együtt tudott működni, Bismarck az oroszok teljes diplomáciai lefegyverzésével töltötte az évet: sérelmezte a konzulok rangelsőségének ügyét, a lengyelek felfegyverzésével gyanúsította meg az orosz felet, majd végül a török–montenegrói határkérdésben is összekülönböztek. Bismarck a kapcsolatok helyreállítása érdekében az 1874 végén külön diplomáciai missziót indított az 1875 tavaszán potenciálisan kialakuló francia–német konfliktus miatt.⁹²¹ Andrassy véleményét a britek előtt pedig még 1873 végén a következőképp fejezte ki Buchanannek: „*(...) azt adta tudomásomra [Andrassy], hogy bár úgy tűnhet országa szükségei miatt figyelembe veszi az Oszmán Birodalom jólétét, annak haladását a civilizációban, és*

⁹¹⁸ DIÓSZEGI (1998. 184) szerint hibás következtetéseket vont le SCHMIDT (1992. 333–334).

⁹¹⁹ DIÓSZEGI 1998. 181–184.

⁹²⁰ ELLIOT 1922. 205–207.

⁹²¹ SCHMIDT 1992. 141; DIÓSZEGI 1998. 185–187.

*elégedett a nemrég Oroszországgal felállított baráti kapcsolattal, nem bízik odaadásukban, és úgy véli, hogy nem telik el sok év, amíg Oroszország agresszív és ambiciózus céljai elkerülhetetlenné teszik a háborút a két birodalom között.*⁹²² Egy Ffrench-csel folytatott későbbi beszélgetésében pedig azt állította, hogy bár jelenleg kitűnőek kapcsolataik az oroszokkal, egy német szövetséggel ellensúlyozná Oroszország agresszióját, s a németek felé sosem köteleződne el annyira, hogy Franciaország elpusztításába beleegyezen.⁹²³

Pragmatikusnak tűnt tehát ismét Nagy-Britannia felé fordulnia az Osztrák–Magyar Monarchiának. A *Ballhausplatz* előtt felmerült a lehetőség, hogy külpolitikáját az 1874-ben hatalomra kerülő Konzervatív Párt segítségével új irányba terelje. Mint említettük a Disraelivel foglalkozó fejezetben, az angol miniszterelnök a birodalmi külpolitika új céljait fogalmazta meg az 1872-es Kristály Palotában tartott beszédében:

„(...) Ne higgyék, hogy mivel a szigorúság és jó pillanatban hozott döntés pártján állok, én abból az államférfiúi iskolából származom, akik a turbulens és agresszív diplomáciát kedvelik. Életem nagyobb részében persze elleneztem azt. Nem ismeretlen számomra, hogy Anglia és Európa kapcsolatai hatalmas változáson estek át az épp csak elmúlt évszázadban. Anglia kapcsolatai Európához már nem ugyanolyanok, mint Lord Chatham vagy Nagy Frigyes idejében. Anglia királynője a legerősebb keleti országok fejedelmévé vált. A földgolyó másik oldalán gazdagsággal és népektől pezsgő új intézmények tartoznak hozzá, melyek idővel majd befolyásukat gyakorolják a [világ]hatalom elosztására. A régi intézményei közé tartozik ennek az országnak, az Amerikai Egyesült Államok, ami egyre hosszabb árnyékát veti az európai vizekkel keveredő Atlanti-óceánra. Ezek hatalmas és újdonsült elemek a hatalom elosztásában. Elismerem, hogy Anglia politikája Európára nézve a tartózkodás kell, hogy legyen, de az legyen büszke tartózkodás; és válaszul azoknak az államférfiaknak – azoknak a tévedésben lévő államférfiaknak, akik Anglia és forrásainak hanyatlásával fenyegettek, itt fejezném ki biztos meggyőződésemet, hogy soha történelmünkben nem volt még ehhez fogható pillanat, mikor Anglia hatalma olyan nagyszerű, erőforrásai pedig oly' óriásiak és kimeríthetetlenek lettek volna. És mégis, Uraim, mindezt nem egyszerűen a flottáinkban és seregeinkben, az erőteljes tüzérségünkben, a felhalmozott tőkénkben, és a határtalan javainkban bízva mondom, hanem

⁹²² TNA PRO FO 7/814, Buchanan Granville-nek, 1873. november 17. (no. 321). Eredetiben: „(...) Count Andrassy has expressed to me on this subject, and on the relation with Russia, as it may be gathered from them that he considers the prosperity of the Ottoman Empire and it's progress in civilization a necessity for his own country, and that, though satisfied with the amicable relations which he has recently established with Russia, he has no confidence in their duration, and believes that many years may not elapse before aggression and ambitious aims on the part of Russia will render war inevitable between the two Empire.”

⁹²³ TNA PRO FO 7/827, Ffrench Granville-nek, 1874. január 15. (no. 7).

az ország népének töretlen lelkében bízva, mely úgy hiszem sohasem volt még büszkébb arra a birodalmi országra, melyhez tartozik.”⁹²⁴

A fenti szövegnek létezik egy másik olvasata is. A forrást kiadó Bourne és a dán történész Bodelsen elemzése alapján elmondható, hogy Disraeli nem kifejezetten külpolitikai programot hirdetett, hanem inkább pártpolitikai megfontolásból kívánt felszólalni egy imperialista, aktív külpolitikát sürgető birodalomért – azaz a Liberális Párt teljesítményével állított kontrasztba egy programot. Valójában az 1840-es évektől kezdve Disraeli esszéiben egyre inkább az expanzió programját kezdte hirdetni, a magánlevelezése szerint az 1860-as években a Liberális Párthoz hasonlóan fölösleges teherként emlegette a gyarmatokat és minél gyorsabb függetlenedést akart számukra. A birodalmi politikát csak azután kezdte támogatni, miután az első Gladstone-kormány támadhatóvá vált az állandó költségvetési racionalizálás hevében hozott döntéseivel, hiszen úgy tűnt, hogy tulajdonképpen teljes függetlenségre ösztönzi a gyarmatokat. Granville ráadásul kifejezetten népszerűtlenné vált a kanadai és új-zélandi költségvetések ügyeivel, valamint a területekre vonatkozó autonómia és földkérdés kezelésével. A hirtelen keletkező népszerűségi vákuumban a Konzervatív Párt támogatói számára írt beszéd így a vártnál sokkal jobban sikerült. Nagyobb jelentőséget kapott az utókor által, mint azt szerzője annak írásakor sejtette.⁹²⁵

A Liberális Párt bukása azonban nem magyarázható kizárólag a külpolitikai problémákkal – azokat történetesen jól tudta kezelni. Gladstone-nak megfelelő barátai voltak Washingtonban és a Lordok házában, amikor a külpolitikáról volt szó. Annál több ellenségre tett szert a párton belül, és egykorú barátai 1873-ra kevés kivétellel (mint például a mágnás Lord Halifax vagy W. E. Forster) mind elhunytak vagy a politikától visszavonultak. A helyüket

⁹²⁴ Idézi: BOURNE 1970. 403. Eredetiben: „*Don't suppose, because I counsel firmness and decision at the right moment, that I am of that school of statesmen who are favourable to a turbulent and aggressive diplomacy. I have resisted it during a great part of my life. I am not unaware that the relations of England to Europe have undergone a vast change during the century that has just elapsed. The relations of England to Europe are not the same as they were in the days of Lord Chatham or Frederick the Great. The Queen of England has become the Sovereign of the most powerful of Oriental States. On the other side of the globe there are new establishments belonging to her, teeming with wealth and population, which will, in due time, exercise their influence over the distribution of power. The old establishments of this country, now the United States of America, throw their lengthening shades over the Atlantic, which mix with European waters. These are vast and novel elements in the distribution of power. I acknowledge that the policy of England with respect to Europe should be a policy of reserve, but proud reserve; and in answer to those statesmen, those mistaken statesmen who have intimated the decay of the power of England and the decline of her resources, I express here my confident conviction that there never was a moment in our history when the power of England was so great and her resources so vast and inexhaustible. And yet, gentlemen, it is not merely our fleets and armies, our powerful artillery, our accumulated capital, and our unlimited credit on which I so much depend, as upon that unbroken spirit of her people, which I believe was never prouder of the Imperial country which they belong.*”

⁹²⁵ ELDRIDGE 1973. 172–186.

olyan fiatalabb képviselők vették át, mint Hartington lordja (Spencer Cavendish, a későbbi Devonshire hercege) akik nyíltan bírálták Gladstone írkérdésben és önkormányzatis kérdésben (*Home Rule*) tett engedményeit, valamint megoldási javaslatait a Dublini Egyetem hallgatói létszámának emelésére. Úgy vélték, mindenképp a korrupt önkormányzatokat és hivatalokat kell először megváltoztatni. Amikor 1873 márciusában Gladstone a biztos győzelem tudatában szavazásra vitte a katolikus és ír egyetemi törvényjavaslatot, az három szavazaton bukott el a Disraeli vezette konzervatív ellenzék és a negyvennél is több lázadó liberális képviselő ellenében. Mivel Disraeli nem volt hajlandó a liberális parlamentben kisebbségi kormányt alakítani, a politikai válság miatt a parlamenti szünet pedig annak felosztatásáig, 1873. augusztustól 1874 január végéig tartott, ezért 1874 tavaszán került sor választásokra. A Konzervatív Párt számára kedvezett, hogy 1872 óta érvényben lévő titkos szavazás útján választhattak a britek alsóházi képviselőket. A választási kampányt követően aztán 1874 februárjában Disraeli és Derby pártja nyerte a megmérettetést. Gladstone, habár számos diplomáciai eseményen ott lehetett még Derby meghívásai révén (ilyen volt például II. Sándor cár látogatása 1874 májusában) két évre visszavonult a politikától és helyét Hartington vette át az ellenzék vezetőjeként. Granville-nek tehát még marginálisabb szerep jutott a Liberális Párt ellenzéki soraiban.⁹²⁶ A Disraeli-kormány nemzetközi mozgásterét a Gladstone-féle túlzott laissez-faire felfogásnak köszönhetően meglehetősen szűkre szabott volt, és az új kormányfő úgy sejtette, hogy a három császár szövetségének hatalmai, úgy ahogy 1873-ban, továbbra is Nagy-Britannia kihagyásával fogják folytatni keleti politikájukat.⁹²⁷

Andrássy joggal várhatta a fentebb idézett Kristálypalota-beszéd fényében, hogy a hosszas brit kormányválság után egy kevésbé idealista, jóval realistább, birodalmi politikában gondolkodó brit kormánnyal szót tud érteni a keleti ügyekben és Oroszország fékmentartásában. Azt nem tudjuk, hogy Andrássy a Gladstone-kormány súlyvesztése miatt fordult-e el 1873-ban a britektől és lett egyre aktívabb orosz politikája.⁹²⁸ Az viszont bizonyos, hogy igyekezett a lehetőségekhez mérten ismét közeledni az újonnan felállt brit kormányhoz, s így a brit parlament nyitása után „újramelegíteni” az 1871-ben Lyttonnak tett ajánlatot. Miután Hofmann-nal és az uralkodóval hazatértek szentpétervári látogatásukról, 1874. február 26-án Andrássy beszélgetései a januári nyilatkozat szellemében folytatódtak Ffrench-csel. Buchanan azt a táviratot kapta új felettesétől, Derby-től, hogy Beust a Nagy-Britannia és Ausztria közötti

⁹²⁶ JENKINS 2012. 353–366; MORLEY 1908b. 446–456, 490–506.

⁹²⁷ KOVIĆ 2011. 85–86.

⁹²⁸ Az aktív orosz politikáról cikkező *Fremdenblatt* és *Augsburg Gazette* számairól jelentett Ffrench Granville-nek, TNA PRO FO, 7/ 827, 1874. február 15, 20. (no. 9-11).

egyértékes tervével kereste meg, különösen a keleti ügyek kapcsán. A Beust által felvázolt osztrák ígéretek szerint a Monarchia érdekében állt az oszmán egység fenntartása, ugyanakkor különböző adminisztratív reformok bevezetését tartották célszerűnek. A jelentés tanúsága szerint Ausztria korábban kizárólag Törökország egységét tartotta szem előtt, a balkáni keresztény népeknek tett különböző engedmények pedig új elemként merültek fel a tervek között. Beust kifejezte továbbá országának érdeklődését a brit álláspont iránt. A brit hozzáállás szerinte az elköteleződés alapját jelentette a térségbeli békének, illetve utalt arra az osztrák–magyar kíváncsiságra is, hogy Törökország ellenőrizze a jövőben a Szuezi-csatornát, megmenekítve így az oszmán államot a csódtól. Annak érdekében, hogy a nemzetközi közösség ellenőrizze a pénzügyi biztonságát egy projektnek, az osztrák–magyar nagykövet egy nemzetközi pénzügyi tanács összehívását szorgalmazta, ami Törökországot felügyelte volna.⁹²⁹ Ezek egyértelműen Disraeli felé tett gesztusok voltak, hiszen köztudottan az újonnan megválasztott miniszterelnök rendelkezett azoknak az üzleti köröknek a bizalmával London bankcentrumában (a „cityben”), amelyek figyelemmel kísérték Egyiptom és az Oszmán Birodalom államcsődközeli helyzetét. Disraeli volt továbbá az a személy a brit politikai palettán, aki kifejezetten Suez és az Oszmán Birodalom védelmében látta meg a Brit birodalom keleti küldetését.⁹³⁰

Derby válasza viszont kijózanítólag hathatott Beustra és felettesére. Szerinte a tanács összehívása hasztalan vagy veszélyes lett volna. Hasztalan, ha az oszmán hatóságok elutasítják; és veszélyes, ha mások is bele akarnak volna szólni az adósság kezelésének ügyébe. Beust és Ausztria–Magyarország álláspontját Derby túlságosan homályosnak találta. Egyértékes a nagykövettel abban, hogy az oszmán integritást fenn kell tartani és oszmán alattvalók panaszaira megoldást kell találni. Ugyanakkor úgy látta, hogy Beust csak nagy általánosságban beszél az osztrák–magyar álláspontról annak érdekében, hogy kipuhatólja az új brit külügyminiszter álláspontját. Így csak annyit nyilatkozott végül, miszerint Öfelsége Kormánya fenntartja a jogot minden hatalommal való szabad véleménycserére, és ahogy Ausztria–Magyarországnak, úgy Nagy-Britanniának is közös érdeke a béke megőrzése.⁹³¹

Az új osztrák–magyar érdeklődéssel párhuzamosan a bécsi brit nagykövetség ügyei sem mentek zökkenőmentesen. Nem lehetett tudni, hogy Derby mikor veszi át Granville helyét és a nagykövetségekkel való kapcsolattartást a *Foreign Office*-ban, majd az új miniszternek közben

⁹²⁹ TNA PRO FO 881/2961, Derby Buchanannek, 1874. február 26. (no. 22); ugyanez a forrás megtalálható: TNA PRO FO 7/825, illetve kiadva: TEMPERLEY–PENSON 1966. 348–349.

⁹³⁰ Lásd e dolgozat 140–141. oldalát.

⁹³¹ TEMPERLEY–PENSON 1966. 348–349.

kellett járnia, hogy a budapesti főkonzulátuson helyén maradjon Goodenough katonai attasé, akinek szolgálataira továbbra is számított az új tory kormány.⁹³² A britek ekkor úgy találták Monson jelentései alapján, hogy ha Andrássy széke meginogna, célszerű volna nagyköveti titkári rangot adni Monsonnak, mivel Budapesten amúgy is igényt tartanak egyes politikai körök a britekkel való közvetlen kommunikációra.⁹³³ A konzulátusok ügyét a magyar sajtó is felkarolta, és a *Pesti Napló* osztrák–magyar külügyi és közjogi viszonyokról lamentáló cikkét annak fordításával együtt Monson hazaküldte a *Foreign Office*-nek.⁹³⁴ Andrássy viszont a későbbiekben világosan kifejezte, hogy Monson még titkári ranggal is csak kereskedelmi ügyekről tárgyalhat, minthogy politikai témákban kizárólag a Bécsbe akkreditált nagykövet illetékes tárgyalni.⁹³⁵

Az angolok továbbá a magyar politikai viták miatt aktívan érdeklődtek a Zimonyig tervezett vasútvonal iránt, és Odo Russell, valamint más brit diplomaták jelentéseit összesítve arra jutottak, hogy Bismarck és Andrássy, valamint az őket és a német bankházakat összekötő Károlyi Alajos valósíthatja meg a vállalkozást.⁹³⁶ Az 1871. évi bécsi vasúti konferencián még magyar miniszterelnökként a Belgrádot Szalonikivel összekötő vonal és a boszniai vonal egyidejű megépítése mellett érvelt. 1871 őszétől azonban a szerb–oros fordulattal párhuzamosan a szerbek a Szalonikiig vezető vonal kiépítését akarták, amíg az új közös külügyminiszter már a Bosna folyó völgyét sürgette.⁹³⁷ „(...) úgy vélte [Andrássy], hogy *minél gyorsabban szükséges az előkészületeket megtenni a Portával a Bosznián keresztül kiépítendő vonalra, amelyen keresztül csapatokat lehet küldeni közvetlen Magyarországról Konstantinápolyba. Nézetei az ügy sürgősségét illetően azonban megváltoztak a nemrég javuló oroszországi és szerbiai kapcsolatai miatt, s azért, mert a Porta nem tudja azonnal biztosítani a kért összeget. (...) egy Nisch-en és a Morava völgyén keresztül futó szerb vonalnak azonnali kedvező befolyása lenne Magyarország kereskedelmi és vasúti érdekeire, mivel direkt kommunikációs vonal nyílna Pesten át Nyugat-Európa és Konstantinápoly között, s könnyen kijutnak a magyar javak a Levantéra és a [földközi-tengeri] szigetvilágra.*”⁹³⁸ – állt Buchanan

⁹³² TNA PRO FO 7/825, Granville Buchanannek 1874. február 27. (no. 19), illetve Derby Buchannek 1874. február 27-28. (no. 23-24),

⁹³³ TNA PRO FO 7/827, Buchanan Granville-nek 1874. február 16. (no. 10).

⁹³⁴ TNA PRO FO 7/837, Monson Granville-nek, 1874. január 28. (no. 15).

⁹³⁵ TNA PRO FO 7/827, Buchanan Granville-nek 1874. március 12. (no. 37).

⁹³⁶ TNA PRO FO 7/827, Buchanan Granville-nek 1874. február 25. (no. 15).

⁹³⁷ RESS 2004. 208.

⁹³⁸ TNA PRO FO 7/828, Buchanan Derby-nek 1874. április 9. (no. 66). Eredetiben: „(...) he thought it expedient to make arrangements with the Porte for the construction of a line through Bosnia by which troops could in an emergency be sent directly from Hungary to Constantinople. His views however, as to the expediency of this course appear to have been subsequently modified by an improvement in his relations with Russia and with Servia, by the

jelentésében. Valószínűleg ezért tettek a britek ajánlatot 1875 tavaszán egy közös vállalkozásra, amikor a képviselőházban folyt vita a vasútvonal megvalósításáról. Zichy János, a Budapest–Szabadka–Újvidék–Zimony vasút kiépülésében érdekelt községek és közbirtokosok bizottságának elnöke egy angol pénzügyintézetet vont be. Az angol ajánlat szerint államkötvényekért cserébe a bank építette volna ki a vasutat az államnak. A szláv keresztények későbbi felkelései miatt azonban elhúzódott a vonal kiépítésének megvalósítása.⁹³⁹

Buchanan igyekezett tájékoztatni új felettesét a két ország közötti törékeny kapcsolatról, s arról, hogy a két állam miként igyekszik mindent megtenni a keresztényeket megillető bánásmódot. Egyúttal az oszmánok és bécsi nagykövetség, Cabouly pasa arra törekedett, hogy Andrásst minél inkább lekötöztesse a Porta felé.⁹⁴⁰ Az osztrák–magyar és brit diplomáciának 1874 tavaszán azonban más ügyekben is együtt kellett működnie: Richard Walker tőzsdei csaló ügyét kellett rendezniük, majd tárgyaltak a hadviselés szabályozása tárgyában összehívott nemzetközi konferenciáról.⁹⁴¹ Brit hajók és tengerészek menekítették a spanyol polgárháború miatt menekülő osztrák–magyar állampolgárokat, illetve Nagy-Britannia továbbította Andrásynak a Japánban élő nyugatiak tárgyában írt jelentéseket.⁹⁴² A konzuli teendőknél és nemzetközi kommunikáción túlmenően a császárné inkognitóban zajló angliai látogatását is meg kellett szerveznie a két külügyminisztériumnak. Utóbbi a formális látogatás elemeit mellőzte, hiszen Erzsébet és Viktória hűvös viszonya folytán nem hivatalos látogatás jöhetett csak szóba.⁹⁴³

A konzuli jelentések alapján a briteket kiváltképp érdekelték Magyarország pénzügyei és az ország 1873-as válságból való talpra állása. Több konzuli és nagykövetségi távirat a magyar mezőgazdaság teljesítményével foglalkozott, valamint azt taglalta, hogy amennyiben feloszlik a Habsburg Birodalom és a Lajtán túli részek is a Német Császársághoz kerülnek, úgy mennyi és milyen lakos maradhat az aktuális népszámlálási adatok alapján az utódállamokban.⁹⁴⁴ Monson ezen túl a katonai körök személycseréiről is újságcikkeket küldött Londonba, így

improbability of the Porte being able to provide the funds for the immediate construction. (...) the Servian line through Nisch and the valley of the Morava would have an immediately favourable influence on the commercial and railway interests of Hungary by opening a direct line of communication through Pesth between western Europe and Constantinople, and by giving Hungarian produce easy access to the Levant and Archipelago.”

⁹³⁹ HORVÁTH 2017. 87–90.

⁹⁴⁰ TNA PRO FO 7/827, Buchanan Granville-nek 1874. február 26. (no. 18).

⁹⁴¹ A Monarchia tendenciózus oroszbarátságát jól mutatja, hogy a későbbi nyilatkozataikban mind Andrásst, mind Orczy a szentpétervári állásponthoz igazodtak a nemzetközi konfliktusok békés rendezésének kérdésében (TNA PRO FO 7/830, Buchanan Granville-nek 1874. július 8. (no. 181).

⁹⁴² TNA PRO FO 7/827, Buchanan Granville-nek 1874. március 1. (no. 24), március 12. (no. 35-36); 7/830, Buchanan Granville-nek 1874. július 2. (no. 177).

⁹⁴³ TNA PRO FO 7/826, Derby Buchanannek 1874. június 16. (no. 96).

⁹⁴⁴ TNA PRO FO 7/828, Buchanan Derby-nek, 1874. április 23. (no. 86 és 88).

Derby tudott a császár környezetében zajló változásokról, Kuhn ingatag helyzetéről, valamint Albrecht és a dinasztikus politika térnyeréséről. Hasonló gondolatokat fűzött a budapesti konzul Konsztantyin orosz nagyherceg magyarországi látogatásáról készült, sajtókörképpel is színesített jelentéséhez, mivel a nagyherceg a két ország szimbolikus közeledését demonstrálta a diplomáciai vizittel.⁹⁴⁵

Az őszi hónapok jelentéseiben szintén találunk arra utaló jeleket, hogy Andrássy, Buchanan és a császári udvar közvetlenebb módon kommunikált: Buchanan áthelyezte őszi rezidenciáját Pestre, többet érintkezett a pesti konzulátus személyzetével, a királyi család pedig Gödöllőn tartózkodott ekkor, ahogy Andrássy is tiszadobi birtokain töltötte idejét. Az ügyek között találunk diplomáciai jellegűt, mivel a spanyol politikai fejleményekkel kapcsolatos brit álláspontról adott át dokumentumot ekkor Buchanan, valamint konzuli jellegűt, amikor például a készülődő sarkvidéki expedíció vállalkozásáról számol be a nagykövet vagy arról, hogy eltévedt és letartóztatott brit csavargókat saját pénzén utaztatott haza a *Ballhausplatz*.⁹⁴⁶ Szintén konzuljaik által kapták meg a britek az első tájékoztatást a podgoricai mérsárlásról, ami a hercegovinai felkelés előszelének tekinthető, és aminek kivizsgálására akkor közös oszmán–montenegrói bizottság alakult.⁹⁴⁷

A bécsi külügyminisztériumban ha reményeket is fűztek a brit konzervatív fordulathoz és Disraeli kormányához, külügyminiszterként Derby meglehetősen óvatos maradt az európai szövetségi politikájában. Az új külügyminiszter annak ellenére, hogy Disraeli aktívabb külpolitikáját kellett volna képviselnie, a liberális távolságtartó politikát példaértékűnek tartotta, s – ellentmondva az elszigetelődés tényének – úgy vélte, hogy a szigetország soha nem volt még olyan erős, mint a három császár egyezményének idején. Nagy-Britannia célja így az elköteleződés-mentes külpolitika maradt.⁹⁴⁸ „(...) *hogy megőrizzük e pozíciót, barátságosnak kell lennünk mindenkivel, de önálló szövetséget viszont senkivel sem [köthetünk].*”⁹⁴⁹

Andrássy és Beust ennek következtében az együttműködés már korábban működő színtereire összpontosított: az Oszmán Birodalom pénzügyeire és a kereskedelempolitikai kérdésekre, melyek főleg a román államot, valamint a Monarchiával létesítendő vasútépítés kérdését érintették. Így amikor arra került sor, hogy egy közös pénzügyi felügyelőbizottságot állítson fel a két állam az oszmán államcsőd (és veszélybe kerülő brit hitelezői kudarcának)

⁹⁴⁵ TNA PRO FO 7/829, Buchanan Derby-nek, 1874. június 13. (no. 157), június 18. (no. 158).

⁹⁴⁶ TNA PRO FO 7/832, Buchanan Derby-nek, 1874. október 8. (no. 285-287), 7/832, Buchanan Derby-nek 1874. november 4. (no. 319); a spanyol karlistáknak küldött fegyverekről továbbá: FO 7/832, Buchanan Derby-nek, 1874. október 20. (no. 296).

⁹⁴⁷ TNA PRO FO 7/832, Buchanan Derby-nek, 1874. október 22. (no. 310), DEMETER 2020. 198.

⁹⁴⁸ SCHMIDT 1992. 153–155.

⁹⁴⁹ Idézi: SCHMIDT 1992. 155.

megakadályozására, az együttműködés kiszélesítésének reményében Andrassy igyekezett Derby veszélyérzetére hatni, mivel azt gondolta, hogy a korábbi miniszterekhez hasonlóan a brit külpolitika állandó, hagyományos eleme az oszmánok támogatása. Derby viszont kemény tárgyalópartnernek bizonyult, mivel inkább a korábban említett elnemköteleződés vonalát vitte tovább. Úgy sejtette, hogy Andrassy és Gorcsakov megegyezésre jutottak a Balkán hatalmi felosztását illetően (mint ahogy az később be is következett a reichstadti egyezmény alkalmával), ezért a cár 1874-es londoni látogatását kihasználva inkább Oroszországtól kért biztosítékokat. Schmidt arra következtet munkájában, hogy Derby egyúttal Andrassy korábban ígért kelet-ázsiai garanciáinak képtelenségére is rá akart világítani oroszbarát politikájával.⁹⁵⁰ Ha valóban ez állt Derby szándékában, a Monarchia külügyminisztériuma nem észlelte az üzenetet, mivel szüntelenül érdeklődött az új brit kabinet tervei felől.

Amikor Andrassy kérdőre vonta Buchanant a szigetország álláspontja miatt, a követ Derby szavait idézve Románia és az Oszmán Birodalom ügyét Nagy-Britannia és Kanada viszonyához hasonlította: amennyiben Washington tárgyalna a britekkel, úgy egy kanadai megbízottnak is jelen kell lennie. Andrassy ezt az analógiát azonban az eltérő hatalmi berendezkedésekre tekintettel elutasította, egyértelmű álláspontot viszont nem kapott a nagykövettől. Egy június 16-ára keltezett dokumentum arról tanúskodik, hogy Andrassy jóhiszeműségéről biztosította Derby-t, s ezért közvetlen a briteknek átadatta Beustnak küldött utasítását.⁹⁵¹ Ebben az állt, hogy a párizsi béke rendelkezéseit lehet úgy értelmezni, mint ami lehetőséget ad a nagyhatalmak számára a Romániával mint független állammal való kereskedelemre, s bármедdig húzódjon a román kérdés, a végső szabályozást csak kétoldalú szerződésekkel lehet elérni.⁹⁵² Júniusban ezért Andrassy a Konstantinápolyból Budára látogató Elliottal tárgyalt az uralkodó társaságában. Bár Elliot Ferenc Józsefben és miniszterében sem keltett bizalmat a túlzottan turkofil megnyilvánulásaival, nagy egyetértésben voltak a török uralom egyes problémáit illetően, főleg a birodalom keresztény alattvalóinak tárgyában. A legsürgetőbb feladata a két államnak az volt, hogy Milán fejedelem és a szerbek követeléseit kiengeszteljék, és Mali Zvornik átadását oly módon folytassák le, hogy az a Porta számára ne járjon nagyobb presztízveszteséggel. A tervet még a Porta egyes reformer körei is jóváhagyták az oszmán diplomatákon keresztül.⁹⁵³ Bár Elliot 1922-ben írt visszaemlékezései Wertheimer

⁹⁵⁰ SCHMIDT 1992. 155–156.

⁹⁵¹ Még korábban, 1874 májusában a delegációk számára összefoglalt kormányiratokat, a vörös könyveket szitén fordításban Buchanan rendelkezésére bocsátotta (TNA PRO TNA PRO FO 7/828, Buchanan Derby-nek, 1874. május 4. (no. 162)).

⁹⁵² TNA PRO FO 7/827, Buchanan Derby-nek, 1874. március 12. (no. 42.); TNA PRO FO 424/33, Buchanan Derby-nek, 1874. április 9. (no. 72).

⁹⁵³ TNA PRO FO 7/829, Buchanan Derby-nek, 1874. június 1. (no. 127), június 3. (no. 135).

munkájának nyomát viselik, a memoárjában szintén úgy írt erről a találkozóról, mint amelyen sikerült egyetértésre jutni a Török Birodalom ügyében, és belátta, hogy Andrassy a függetlenedő kis államok miatt mindenképpen együttes erővel akarta biztosítani a szultán és Bécs jó kapcsolatát Ignatyevvel szemben.⁹⁵⁴

Beust így e pozitív epizódot követően ismételten Derby támogatását kérte Londonban, és a két hatalom együttműködésének szükségét hangsúlyozta a Porta ügyeiben.⁹⁵⁵ Így például nemcsak a dokumentumcserére került sor, hanem a londoni nagykövet az orosz sajtóból kiragadott cikkekkel igyekezett bizonyítani azt az angoloknak, hogy Szentpétervár a közeljövőben a Mali Zvornik-ügyet felhasználva Szerbia javára interveniálhat. Augusztusban pedig a visszatérő Derby-t azzal kereste fel, hogy az osztrák–magyar megbízott, gróf Dubsky teheráni jelentései szerint az angolok visszaszorultak Perzsiában és Afganisztánban a Monarchia segítségének hiányában.⁹⁵⁶

Az osztrák–magyar–oszmán kapcsolatok elhűlésére több előjel is mutatott: a durazzói katolikus templomok harangjainak megkongatása a helyi muszlim lakosság dühét vonta maga után, s mind a Porta, mind a Monarchia kész volt diplomáciai konfliktust vállalni. A britek figyelmeztették viszont Bécset, hogy az ilyen jellegű beavatkozás az 1856-os párizsi rendelkezések semmibe vételét jelenti. Andrassy ebben a kérdésben egyelőre azonban meghátrált.⁹⁵⁷ A durazzói konfliktust a britek meglegedésére sikerült békés eszközökkel rendezni. Buchanan figyelmeztette Andrassyt, hogy bár dicséretes a balkáni keresztények helyzetének javítását célzó liberális politika, a törökök irigysége az európai Törökország és az erőegyensúly felbomlásának veszélyével fenyegethet.⁹⁵⁸ A nagykövet szintén kiemelt figyelemmel követte a román, montenegrói és szerb ügyeket, s konzuljaitól rendszeres tájékoztatást továbbított Derby felé arról, hogy Andrassy és Ignatyev egyaránt fékeztek a szerb és román híreszteléseket, valamint követeléseiket a függetlenség vagy éppen Mali Zvornik tárgyában.⁹⁵⁹ Andrassy egy későbbi levelében arról írt, hogy Milán szerb fejedelem pozíciója jelentősen romlott konstantinápolyi és bécsi látogatásait követően Szerbiában, s úgy tűnt, ismét a britek segítségéért folyamodhat.⁹⁶⁰

⁹⁵⁴ ELLIOT 1922. 203–204.

⁹⁵⁵ TNA PRO FO 424/33, Buchanan Derby-nek, 1874. július 2. (no. 178), augusztus 12. (no. 223).

⁹⁵⁶ TNA PRO FO 7/826, Derby Buchannek, 1874. július 9. (no. 109), Derby Buchannek, 1874. augusztus 5. (no. 131).

⁹⁵⁷ TNA PRO FO 7/826, Derby Buchannek, 1874. augusztus 18. (no. 143), 1874. augusztus 21. (no. 148).

⁹⁵⁸ TNA PRO FO 7/831, Buchanan Derby-nek, 1874. augusztus 27. (no. 244).

⁹⁵⁹ TNA PRO FO 7/830, Buchanan Derby-nek, 1874. július 16. (no. 192); FO 7/832, Buchanan Derby-nek, 1874. október 4. (no. 279).

⁹⁶⁰ TNA PRO FO 7/832, Buchanan Derby-nek, 1874. november 3. (no. 318).

Teljes változás a brit–osztrák–magyar kapcsolatokban azonban csak a nyári hónapok után következhetett, amikor Ausztria–Magyarország nyitási kísérletei kifulladásra kényszerültek. Figyelmen kívül hagyva a párizsi béke rendelkezéseit, a három keleti hatalom 1874 őszén egyoldalúan kiterjesztette Románia félig független státuszát a kétoldalú kereskedelmi szerződés megkötéséhez. A Disraeli-kormány ekkor szembesült az elszigetelődés veszélyével: Odo Russell a berlini követségről az Oszmán Birodalmat mint a keleti hatalmak protektorátusát említette jelentésében. A britek így kénytelenek voltak ellenajánlatokat tenni az orosz–román koncesszióktól tartó dualista államnak.⁹⁶¹

Szeptemberben a szerződésekről szóló bukaresti sajtóértesülések kapcsán sem Hofmann, sem Elliot, de még a vele kapcsolatban álló Zichy sem nyilatkozott Buchanannek.⁹⁶² A Monarchia lépését követően azonban a nagykövet mentegetőzni kényszerült, miszerint Andrassy és Hofmann semmilyen korábbi jelét nem adták annak, hogy a Portát megkerülnék Romániával kötendő kereskedelmi szerződés kérdésében.⁹⁶³ Russell beszámolója szerint Bismarck elismerte, hogy valóban mind a három hatalom hozzájárult Románia kereskedelmi szuverenitásához, de a presztízsveszteséget utólagosan egy fermánnal meg lehetett volna akadályozni, ami minden hasonló fejedelemség számára garantálja a szabad szerződéskötés jogait. Andrassyt a törökök és az angolok konferenciajavaslattal akarták jobb belátásra bírni, azonban a gróf kijelentette, hogy megóvná e kudartól a Portát, minthogy nem fog olyasvalamiért szabadkozni a három hatalom, amit amúgy is a fejedelemség(ek) jogába illő dolognak tartanak.⁹⁶⁴

Miután kész tények elé állították őket, a britek az oszmán fennhatóságon esett károkat próbálták minimalizálni: javasolták, hogy Ausztria–Magyarország hagyjon fel minden gazdasági eszközzel a Balkánon és korlátozza más államok beavatkozását az Oszmán Birodalom balkáni területein. Bécs természetesen visszautasította Derby ajánlatát, aki levonta a következtetést az ügyből: Andrassyval számolni kell, minthogy a kereskedelempolitika terén „*nagy gondok okozója*”, és a Monarchia csak a saját feltételei szerint oldja meg az regionális kérdéseket – ha szükséges, akkor London helyett Berlinnel. Tehát annak ellenére, hogy potenciálisan előnytelen volt a Monarchia számára a román szerződések ügye, folytatta az

⁹⁶¹ Egy Derby-től Elliotnak írt utasításba foglaltak szerint a gőzhajóval vitt áruk javarészt a brit cikkek tették ki. A britek 193.234 tonna árut vittek a Dunán, s azt követte Ausztria–Magyarország 40.625 tonnával (TNA PRO FO 424/33, Derby Elliotnak, 1874. november 20. (no. 222)).

⁹⁶² TNA PRO FO 7/831, Buchanan Derby-nek, 1874. szeptember 24. (no. 267).

⁹⁶³ TNA PRO FO 7/832, Buchanan Derby-nek, 1874. november 16. (no. 326).

⁹⁶⁴ TNA PRO FO 424/33. Russell Derby-nek, 1874. november 30. (no. 312), FO 424/33. Buchanan Derby-nek 1874. december 2. (jelöletlen távirat), december 9. (jelöletlen távirat).

együttműködést az Orosz Birodalommal és a Német Császársággal.⁹⁶⁵ Ennek megfelelően, amikor Russell Bismarcknak hasonló ajánlatot nyújtott át, azt a kancellár szintén elutasította.⁹⁶⁶ Egyúttal azonban az ügy arra is rámutatott, hogy a Monarchia kereskedelmi érdekei eltérnek hatalmi partnereitől, s szomszédjai máshogy reagáltak az oszmán–angol konferenciajavaslatra – ezt a britek később tudatosan igyekeztek kihasználni.⁹⁶⁷ További esélyt adott a brit diplomácia számára a zűrzavaros kommunikáció. Andrassy lényegtelennek tartotta, hogy az Oszmán Birodalom hogyan deklarálja álláspontját, és inkább azt akarta elérni, hogy a Porta körlevélben ismerje el vazallusának kereskedelmi függetlenségét. Elliot jelentése szerint Bismarck azt gondolta, hogy a konferenciajavaslat a britektől jön, ahogy a fermán ötlete is. Az oroszok pedig minden megoldásra nyitottak voltak. Elliot szerint az oszmán hatóságok nem igazán tudták mely megoldást tanácsos választani, még úgy sem, hogy állítólagosan a konstantinápolyi nagykövetek azonos utasításokat kaptak.⁹⁶⁸

Az orosz közeledés miatt úgy tűnt a britek számára, hogy a Monarchia több politikai fiaskóval kénytelen szembenézni, ráadásul az oszmán ügyön kívül a spanyol trónkérdésben is eltérő álláspontra helyezkedtek a hatalmak, s leginkább Szentpétervár és Berlin állt szemben egymással. Amíg Andrassy eleinte az orosz állásponthez közeledett az új madridi kormány elismerésében, addig Berlin az új kormányt és XII. Alfonzot tartotta felelősnek azért, amiért a karlista kalózokon nem tudtak úrrá lenni és a Gusztáv nevű nemet hajót kifosztották. A Gusztáv-ügy ahhoz vezetett, hogy Andrassy hazatérve Terebesről, kénytelen volt így egyszerre eleget tenni a német kívánalmaknak, majd az ősz folyamán fogadni a rövid életű emigráns Serranot és kíséretét.⁹⁶⁹ Odo Russell és Derby e törékeny helyzetet értékelve Andrassy bukására következtettek és annak lehetséges következményeit is megfontolták.⁹⁷⁰ Andrassy bukásának látszatát azonban a német félelmek felnagyítása keltette az angol vezetésben. Bismarck ugyanis Andrassy bukása esetén egy Ausztria és Franciaország ellen vívandó preventív háború gondolatát hangoztatta Russell előtt, azt remélve, hogy Derby, majd tőle Beust is értesül a német kancellár álláspontjáról.⁹⁷¹ Bismarck tehát az Andrassy-vezette osztrák–magyar vezetést maga mellett akarta tudni egy újabb francia konfliktusra, és ezért a brit–osztrák–magyar

⁹⁶⁵ Monson szerint a legnagyobb ellentmondás abból eredt, hogy Magyarország kénytelen volt vámmentesen piacra juttatni a román termékeket (TNA PRO FO 424/33, Monson Derby-nek, 1874. november 14. (no. 111)).

⁹⁶⁶ SCHMIDT 1992. 158–160; TNA PRO FO 424/33, Buchanan Derby-nek 1874. december 2. (340.), december 8. (jelöletlen távirat).

⁹⁶⁷ SCHMIDT 1992. 161.

⁹⁶⁸ TNA PRO FO 424/33, Buchanan Derby-nek 1874. december 10. (no. 367), december 19. (jelöletlen távirat); TNA PRO FO 424/33 Elliot Derby-nek, december 23. (no. 369), december 24. (no. 373).

⁹⁶⁹ TNA PRO FO 7/831, Buchanan Derby-nek 1874. augusztus 27. (no. 248).

⁹⁷⁰ TNA PRO FO 7/826, Derby Buchanannek 1874. december 23. (no. 240).

⁹⁷¹ STONE 2010. 195–197.

közeledést kezdte támogatni a keleti ügyekben. Ez örömteli fejlemény volt Disraeli és Russell számára, akik Derby passzivitásával ellenben a három császár együttműködésének szétfeszítésén dolgoztak.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia 1871 és 1875 közötti kapcsolatát, a két ország külpolitikáját jellemeztük tehát ebben a fejezetben. Az új közös külügyminiszter hatalomra kerülésével a dualista állam külpolitikájának régi és új elemei vegyültek Andrassy elképzelésében: egyszerre volt jelen a Beust által lerakott keleti politika alapja, amely a gróf révén kiegészült a magyar liberális külpolitika sajátos, oroszellenes víziójával.

Andrassy az elkerülhetetlennek tűnő orosz és német szövetség opciója ellenében a bécsi nagykövetség helyettes ügyvivőjével, Lytonnal saját elképzelését, egy oroszellenes alternatívát tudott kidolgozni 1872 januárjára. A komoly külpolitikai szándék azonban hiányzott mind a liberális londoni kabinetből, mind a bécsi döntéshozókból. A bécsi döntéshozók egyre inkább az orosz–német tengely felé közeledtek. Különösen elkötelezett volt a császárok legitimista politikájának irányában az uralkodó, Ferenc József. 1873 tavaszán így létrejöhetett a három császár szövetsége, és gyakorlatilag az Oszmán Birodalommal kapcsolatos balkáni politikát is az orosz féllal folytatott partnerség határozta meg. 1874-ig így a brit és osztrák–magyar együttműködés – az összefogásra tett ajánlatok és a világpolitikai fejlemények rövid epizódjait leszámítva – a balkáni szereplők megfigyelésére és a fejedelemségekben zajló ügyekre korlátozódott. 1874 tavaszán a brit kormányváltás új lehetőséget jelenthetett volna Andrassy számára, azonban Derby a külügyminiszteri pozícióban liberális elődjének politikáját folytatta. Az évtized közepéhez érkezve egyre inkább bizonytalanabbá vált a *Ballhausplatz* irányítójának pozíciója, amellyel együtt meggyengül a Monarchia nemzetközi szerepe is. Bécs kapcsolatai a Portával fokozatosan romlottak, és Nagy-Britannia bevonására kívánt szorítkozni az oszmán ügyekben. 1875-re biztossá vált a két ország pozíciója: a Monarchiának a három császár szövetségén belül kellett kezelnie a Balkánnal kapcsolatos politikáját, Nagy-Britannia pedig a szövetségen kívül tett próbálkozásokat az összefogás szétfeszítésére, és a Porta fennhatóságának megőrzésére. Disraeli mind Oroszországot, mind Ausztria–Magyarországot megpróbálta elcsábítani a szövetségből – egyelőre siker nélkül. Andrassy teljesítette a politikai minimum célját: a cári udvarban, Berlinben és Londonban is partnerként tekintettek rá és a döntéshozók el akarták kerülni bukását – így a keleti ügyekben támogatásukról biztosították.

V. 1875 – A háborús riadalom és a balkáni felkelés éve. Az Andrassy-jegyzék és a brit álláspont kialakulása

V.1. A Krieg-In-Sicht-válság és három császár szövetségének dinamikája

A három császár szövetségén keletkezett repedések különösen nagy jelentőséggel bírtak a következő év első felében, a berlini *Post* című lap cikke után Krieg-In-Sicht-nek (azaz „háború a láthatáron”) nevezett válság során, mely ismét háborúval fenyegetett Németország és Franciaország között. A James Stone által írt egyik frissebb monográfia szerint a francia fegyveres erők megerősödése, és az arra adott szélsőséges német katonai válasz kérdésköre számos történész kereste a magyarázatot, azonban leginkább három kategóriába sorolhatók a válsággal kapcsolatos narratívák. Ezek közül az első a francia–orosz kapcsolatok élénkülését említő klasszikus teória, amely szerint az 1893-as orosz–francia szövetség korai közeledési kísérleteként fogható fel az orosz közbenjárás és Bismarck hátraarca. A második történészek alkotta tábor (idetartozik például Hans Herzfeld) szerint a német kancellár már a kezdettől fogva – az oroszokat is bevonva – egy mesteri terv elkészítését tűzte ki Franciaország elszigetelésének céljából. Ennek viszont ellentmond, hogy Bismarck már korábban sem tudta Gorcsakovot engedményre készíteni, sőt, Oroszország és Nagy-Britannia közbelépése miatt megalázottan került ki a válságból. A harmadik kategóriába tartoznak a kisebb elméletek. A konfliktusról érkező történészek további teóriáinak egy része Bismarck ágenségét vonja kétségbe, miszerint a januári Radowitz-misszió vagy a porosz tisztek lobbija bírt döntő hatással a válság kialakulására, s hasonló magyarázatok merültek fel (például Taffs vagy Taylor munkáiban) a kultúrharccal vagy a sajtóval kapcsolatban.⁹⁷²

A hazai szakirodalom szintén adoptálta e narratívákat.⁹⁷³ Stone állítása szerint – hasonlóan e disszertáció alapvetéseihez – az újabb, III. Frigyeshez⁹⁷⁴ kapcsolódó források fényében érdemesebb a konfliktust úgy vizsgálni, mint ami több szintéren, a belpolitika, a sajtó és a diplomaták által gyakorolt hatalmi befolyás keresztmetszetében alakult ki. Továbbra is kiemelt szerepet kap Bismarck nemzetközi politikára gyakorolt hatása, viszont annak legfőbb motivációja Stone szerint (hasonlóan Diószegi egy gondolatához) az osztrák–magyar dualista

⁹⁷² STONE 2010. 18–26, 28–30.

⁹⁷³ DIÓSZEGI (1998. 190–193), bár szintén említést tesz Bismarck osztrák–magyar belügyek felé tett érdeklődéséről, a Radowitz-misszió preventív háborút sürgető sorsdöntő távirata mellett teszi le a voksot, amíg Ormos Mária és Majoros István könyve (2003. 151) szintén a *Kulturkampf* során felmerülő belga püspökök ügyét és a Radowitz-távirat perdöntő tényét említi.

⁹⁷⁴ Porosz uralkodó I. Vilmos és II. Vilmos között, aki 1888-ban alig 99 napig uralkodott, azonban sokáig trónörökösként részt vett a porosz udvar mindennapi politikájában.

rendszer fenntartása, az orosz- és franciabarát elemek kiszűrése volt, s e politikával a Német Császárság keleti határait kívánta biztosítani a kancellár.⁹⁷⁵ Mivel a korábbi év brit–osztrák–magyar kommunikációját a román kereskedelmi függetlenség kérdésében szintén a három császár szövetsége határozta meg, így érdemes ebben a keretben tovább vizsgálnunk a brit és osztrák–magyar kapcsolatok alakulását.

Bismarck egyszerre akarta megbuktatni MacMahon rezsimjét Franciaországban, és biztosítani Andrásyt a Monarchiában, elkerülve azt az eshetőséget, hogy a magyar belpolitikában a gróf támaszaként szolgáló Deák-párt széthullásával egy esetleges új külügyminiszter átalakítsa a Monarchia külpolitikáját. A Monarchia külügyének átalakulásától tartó Bismarck félelmén a berlini udvarból jelentő Russell is osztozott. A német kancellár preventív lépéseket tett, és belement a román kereskedelmi kérdés támogatásába, illetve felhívta a britek (és oroszok) figyelmét Andrassy bukásának veszélyeire. Az közös külügyérről 1874 végén közelebbi viszonyt ápolt Oroszország, s ez ismét félelemre adott okot Bismarcknak. Szintén a bécsi elpártolástól való félelem válhatta ki a cári udvarba küldendő Radowitz-misszió szükségességét. Bismarck azt tapasztalta, hogy a Disraeli-kormány egyre inkább feladja az oszmánokkal kapcsolatos status quo politikát, s az Egyiptom feletti befolyásra törekedtet. A németek számára ez kedvező konstelláció esélyét tartogatta, amennyiben tető alá hozza a kancellár a britek és oroszok közötti közvetítéssel az összefogásukat.⁹⁷⁶

A változó angol külpolitikai irányvonalat kiválóan szemléltette az év első felének másik szenzációs brit politikai manővere. Disraeli kihasználta politikai kapcsolatait, és egy nagyobb összegre tett szert a Rothsildektől, majd ennek következményeként a brit kormány kivásárolta a khedive részvényeit az Egyiptom gazdasági és politikai súlyát meghatározó, Szuezi-csatornát irányító részvénytársaságból. A szuezi hősként ünnepeelt Ferdinand Lesseps mérnöki projektjének gyümölcsét tehát Nagy-Britannia arathatta le. A brit külpolitikában e játszma a bismarcki politikához hasonló manőver volt a keleti hatalmak szétfeszítésére. A szuezi részvények megvásárlásával Disraeli személyes diplomáciájának köszönhetően győzelmet aratott a franciák földközi-tengeri hegemoniája felett, majd keletre fordult. A Krieg-In-Sicht-válság során a brit kormány megpróbálta elérni a cári udvarnál Nagy-Britannia bevonását az oszmán ügyekről történő információcserébe. Utóbbi akció kettős cél szolgált: egyszerre szolgálta az ország nagyhatalmi renoméjának visszaállítását és a három császár formációjának felbomlasztását. Számításait azonban keresztülhúzta Gorcsakov, aki a válság menetét saját kezében tartva személyes győzelmet aratott Bismarck felett, és egyúttal

⁹⁷⁵ STONE 2010. 34–36.

⁹⁷⁶ STONE 2010. 108–116; 184–186.

rábresztette a kancellárt arra, mennyire szüksége van Németországnak az orosz diplomácia jóindulatára.⁹⁷⁷ A brit és osztrák–magyar külügynek ezekre a kihívásokra kellett tehát választ találnia.

Bár az év elején a *Foreign Office* és a bécsi nagykövetség levélváltását javarészt még a román és spanyol affér, valamint a nagykövetség mellett létesítendő anglikán kápolna ügye határozta meg, hamarosan a balkáni események kapcsán került elő a megszokott Andrássy-recept.⁹⁷⁸ A két szövetségese között őrlődő Andrássy a podgoricai gyilkosságokban ismét a pánszláv egységmozgalmat és Oroszország munkáját vélte felfedezni, s kénytelen volt ellensúlyozásképp a britekhez fordulni. A britek aggódva szemlélték a balkáni eseményeket, mivel csak abban láttak veszélyt, ha Andrássy Montenegró mellett kiállva beleavatkozik a podgoricai mérszárlás rendezésébe, és fals reményeket kelt a balkáni keresztényekben.⁹⁷⁹ A brit kormány vegyes híreket kapott ezekben a napokban Raguzából: egy távirat szerint a kormány mindent meg akart tenni a felkelések ellen, majd egy újabb távirat szerint nem volt a fejedelemnek ráhatása az eseményekre, kiváltképp arra az esetre ha Szerbia is csatlakozna.⁹⁸⁰ Buchanan a követutasítás kézhezvétele után – Novikovhoz hasonlóan – Pestre látogatott, hogy személyesen győzze meg Andrássyt annak szükségéről, hogy a montenegrói fejedelmet a béke oldalára állítsa, és a háború elkerülhető legyen az Oszmán Birodalomban. Andrássy válaszában épp az ellenkezőjét fogalmazta meg: bár a török területi integritást fontosnak tartotta, a veszélyes helyzetben nem volt szabad a támogatás felől biztatni a Portát. Buchanan pedig arra is felfigyelt, hogy Andrássy Zichyhez és a törökökhöz intézett távirataiban mást kommunikált, mint Beust, Derby és Layard felé.⁹⁸¹

A gróf a briteknek tett újabb javaslatában egy közös fellépést sürgetett, amivel a Montenegró és az Oszmán Birodalom közötti konfliktust rövid úton el lehetett rendezni. Andrássy azt közölte Buchanannel, hogy egy osztrák–magyar sereggel a szárazföldi határokon, és egy Konstantinápolyhoz hajóztatott brit flottával nem tudott volna mit kezdeni a cár, és kénytelen lett volna megvonni támogatását a pánszláv köröktől. Andrássy már ekkor bizonyos manővereket *casus bellinek* tekintett: amennyiben Oroszország megszállná Konstantinápolyt, úgy a briteknek el kell foglalnia Gallipolit. A brit nagykövet előtt aztán arról is beszámolt, hogy Zichy tudomást szerzett az oszmán fővárosban az orosz tervekről, miszerint Oroszország egy

⁹⁷⁷ BOURNE 1970. 125–127.

⁹⁷⁸ TNA PRO FO 7/846, Derby Buchanannek, 1875. március 1. (no. 46), 2. (no. 50), 18. (no. 57), FO 7/848, Buchanan Derby-nek, 1875. január 14. (no. 7, 11-12).

⁹⁷⁹ TNA PRO FO 7/848, Buchanan Derby-nek, 1875. január 14. (no. 8); FO 7/846, Derby Buchanannek 1875. január 18. (no. 13).

⁹⁸⁰ TNA PRO FO 7/848, Buchanan Derby-nek, 1875. január 15 (no. 18), január 18. (no. 20, jelöletlen távirat 2).

⁹⁸¹ TNA PRO FO 7/848, Buchanan Derby-nek 1875. január 18. (jelöletlen távirat 3).

háború esetén két vagy három évre megszállná Bulgáriát. A Monarchia viszont ez esetben az utolsó pillanatig késleltetni fogja hadba lépését, mivel először a Romániához közel eső orosz hadseregek oldalán kellene fellépniük. A távirat utolsó soraiból kiderül, hogy Andrassy Bismarck pártfogására is számított egy balkáni konfliktusban. Nagy-Britannia azonban inkább a kibontakozó francia–német és orosz politikára koncentrált, semmint Andrassy háborús javaslataira, amelyben ráadásul az ürügyet egy szinte jelentéktelen affér jelentette volna.⁹⁸² „Bármely pontból is tekintek arra, nem tudom felfogni Andrassy keleti politikáját.”⁹⁸³ – írta Derby beosztottjának. Kállay Benjámín belgrádi főkonzulként már 1871-ben is frusztráltságát fejezte ki a brit inaktivitás és az amiatt meghíúsuló Andrassy-politika miatt. A podgoricai események kompromisszumos megoldása és az Obrenovics szövetségesek újabb politikai fiaskója után, január 21-én, felesége egészségügyi állapotára hivatkozva beadta lemondását. Helyét Wrede herceg vette át.⁹⁸⁴ Kállay felettesei utasításának megfelelően igyekezett kiszorítani a szerb politikai ambíciókat e térségből, és csak a júliusi események tették nyilvánvalóvá, hogy a Monarchia nem rendelkezett elég befolyással ahhoz, hogy megakadályozza Jovan Ristić és a liberálisok előretörését.⁹⁸⁵ Január 23-ára a britek a konfliktust befejezettnek tekintették, Elliot pedig a Porta békés szándékairól számolt be. Andrassy viszont gyanúba keveredett, hiszen amikor Miklós herceget számonkérték, amiért nem hajlott a Porta által javasolt pacifikálásra, a fejedelem a Monarchia támogatására hivatkozott. Andrassy ekkor nem tehetett mást, minthogy az oszmán vezetés arroganciájának veszélyét emlegette Buchanan előtt.⁹⁸⁶ Az angolok továbbá a németektől eltérően nem láttak a Deák-párt széthullásában Andrassyra leselkedő veszélyt, hanem meglehetősen realiztikusan mérlegelték egy esetleges Tisza kabinet felállítását és konstatálták Andrassy elégedettségét a dualista berendezkedés újonnan megszilárduló magyarországi hátszaga felől. A gróf pozíciójának megingását a felsőbb körökhöz kötötték.⁹⁸⁷

1875. január 29-én titkos katonai konferencia hivatott rendezni a Monarchia külpolitikai helyzetét, mely során Andrassy kifejthette nézeteit. Már 1872-ben Bosznia megszerzését, avagy Dalmácia hátszágának birtokba vételét tűzte ki célként a Monarchia, Andrassy viszont tartózkodott a katonai körök és Albrecht főherceg pusztán intervencióval megvalósuló expanzív megoldásától. Kifejezetten veszélyesnek tartott bármiféle hasonló forgatókönyvet, s csak török,

⁹⁸² TNA PRO FO 7/848, Buchanan Derby-nek 1875. január 18. (jelöletlen távirat 3); SCHMIDT 1992. 165–167.

⁹⁸³ Idézi SCHMIDT 1992. 167.

⁹⁸⁴ ARMOUR 2016. 184, 269; HU-MNL-OL-P4, (1. kisdoboz) nr. 108. Kállay Benjámín lemondólevele, 1875. január 21.

⁹⁸⁵ ARMOUR 2016. 266–267.

⁹⁸⁶ TNA PRO FO 7/848, Buchanan Derby-nek 1875. január 23. (no. 26-27).

⁹⁸⁷ TNA PRO FO 7/848, Buchanan Derby-nek 1875. február 7. (no. 42).

illetve brit szövetségben vélte kivitelezhetőnek az orosz veszély elhárítását. Másrészt továbbra is azt remélte, hogy a térség szlávjai – kiváltképp Szerbia és Montenegró vezetői – Ausztria–Magyarország diplomáciai fellépésétől várnak megoldást, semmint egy esetleges orosz beavatkozástól. Schmidt és Kos szerint viszont az orosz szövetségre alapozó Albrechtet és az uralkodót sem tudta meggyőzni e politika helyességéről. Egészen 1876 közepéig, a reichstadi fellépésig a katonai körök határozták meg a Monarchia külpolitikai lépéseit. Az 1874-es zavargások kiváló okot szolgáltattak a Monarchiának arra, hogy kompenzációkban kezdjen gondolkodni. Andrassy tervei szerint Boszniát és Hercegovinát három részre osztották volna, és Szerbiával és Montenegróval osztozott volna a dualista állam a Nyugat-Balkán területein. Ez a gondolat némileg az 1869-es Andrassy koncepció nyomait viselte magán. A katonai körök, s közöttük Albrecht viszont a kereskedelmi szerződések révén avatkozott volna be a Balkánon: Montenegrót az észak-Albán területekből kompenzálták volna, és csaknem a Nyugat-Balkán egészére terjesztette volna ki befolyását az ország. Az osztrák történészek szerint ebben a légkörben fogadott el Ferenc József katonai terveket Bosznia inváziójára, s indulhatott meg dalmáciai körútjára 1875 márciusán, melynek célja egyszerre reprezentatív és provokatív volt a Balkán számos szereplőjének szemében.⁹⁸⁸ Habár ezek a tárgyalások titkosnak számítottak, a német nagykövet a kiszivárgó információk alapján könnyen következtethetett Andrassy bukására, s Bismarck javarészt e hibás feltételezésre építette stratégiáját. Nem sokkal később, a válság után a posztot betöltő Schweinitznek Andrassy javaslatára távoznia kellett Bécsből.⁹⁸⁹ A változás Andrassy Szerbiával kapcsolatos politikájában is érzékelhető volt: 1875 januárjában a szerbiai agitáció megfékezésére nyílt fenyegetést intézett a szerb fejedelemhez, aki lemondatta a két hónapja regnáló Čumić-kormányt.⁹⁹⁰

Bismarck a Radowitz-küldetéssel kezdetben annyit szeretett volna elérni, hogy Franciaország ne Európában, hanem a keleti térségben törekedjen az expanzióra, ahol szembekerülhet Angliával. A fentebb említett balkáni események miatt viszont a misszió 1875 februárjában már több mindent hivatott elérni: a podgoricai mészárlás miatt ismét elmérgesedett orosz–osztrák–magyar viszonyok rendezését, az abban való közvetítést, egyúttal pedig egy közös, kelettel kapcsolatos álláspont kidolgozását. A német kancellár azt várta, hogy az Oszmán Birodalom közép-ázsiai területeiben érdekelt oroszok szintén szembe kerülnek majd a britekkel, s ezzel megerősíti a keleti szövetségesi tábor kohézióját.⁹⁹¹ Nagy-Britannia a

⁹⁸⁸ KOS 1984. 69–74; SCHMIDT 1992. 168–173.

⁹⁸⁹ STONE 2010. 287–289.

⁹⁹⁰ Ezt követte 1875 augusztusáig a Stefanović-kormány.

⁹⁹¹ STONE 2010. 120–121.

tárgyalások eredményeképp és a szuezi érdekeltségei miatt közvetlen tárgyalásokba bocsátkozott viszont Oroszországgal, Gorcsakov pedig átlátva a misszió célján, a tavaszi napokban hajlott a britekkel való megegyezésre.⁹⁹² Bismarck kiváltképpen Suvalovot támogatta volna a brit–orosz megállapodás főtárgyalójaként, de a németbarátnak tekintett Andrassy pozícióban maradását is biztosítania kellett. Így abban az esetben, ha a keleti válság idejekorán eszkalálódott volna, Ausztria Boszniát és Hercegovinát, amíg az angolok – Suvalovnak köszönhetően – Egyiptomot kapták volna.⁹⁹³

Gorcsakov azonban elhárította a Német Császárság kezdeményezését és Oroszország került a nagyhatalmak közötti békeközvetítő szerepébe. A német kancellár egész manővere a franciák elszigetelésére épült. 1875 áprilisára a német hadvezetés veszélypercepcióját felerősítették a francia sorkatonaság és a lehetséges konzervatív hatalomátvétel felől érkező hírek. További aggodalomra adott okot, hogy Ferenc József dalmát körútja után Velencében kívánt látogatást tenni az olasz–osztrák–magyar kapcsolatok normalizálása érdekében. Úgy tűnt a németek számára, hogy egy konzervatív francia államcsíny után Andrassy 1875 tavaszán megbukhat a bécsi katonai körökkel szemben, s ezáltal Beust visszakerülhet egy immár poroszellenes külügy élére. Bismarck preventív háborús ötletét alátámasztották a hadvezetés kalkulációi is, miszerint egy megelőző csapással potenciálisan mérsékelhették volna a háború német áldozatait. A német félelmek először így nem a franciaellenes cikkekben, hanem annak a *Kölnische Zeitung*nak a hasábjain jelentek meg, amelynek szerzői a magyar gróf bukását követő osztrák külpolitika lehetséges forgatókönyveit taglalták.⁹⁹⁴

Az április 5-i osztrákok ellen vívandó preventív háború cikkét április 9-én követte a kormányhoz közel álló *Post* cikke, ami a franciákkal szemben való fellépést sürgette. Bismarck úgy értékelte, hogy Gambetta és társainak orleanista puccsa után, egy megújult Franciaország azonnal hadat üzenhet Németországnak. A *Krieg-In-Sicht* cikknek bár a főszerkesztő volt hivatalos szerzője, annak sorai erősen Bismarck sajtóosztályának nyomát viselték. A cikk érvelése összekapcsolta az osztrák belpolitikai tendenciákat a francia háborús belpolitikai fejleményekkel, nevezetesen, hogy Ferenc József velencei látogatását üdvözölte a konzervatív francia politikum. Éppen ezért a *Post* cikke kifejezetten a francia Gambetta-féle irányvonal poroszellenes ambícióinak mérséklését tűzte ki célul.⁹⁹⁵

⁹⁹² STONE 2010. 126–129, 140.

⁹⁹³ STONE 2010. 134–139.

⁹⁹⁴ STONE 2010. 199–213.

⁹⁹⁵ STONE 2010. 216–217.

Mindeközben a brit és osztrák–magyar kommunikáció marginális témákról szólt: kimerült a honosítási eljárás és az anglikán vallásgyakorlás kérdéseinek tárgyalásában, továbbá Románia kereskedelmi szuverenitásának diszkussziójában. Külön érdekessége a konzuli anyagnak, hogy a magyar politikai válságról egyre részletesebb jelentések érkeztek Budapestről. Harris-Gastrell, a Wenckheim-minisztérium felállításáról táviratban értesítette a *Foreign Office*-t. A Lajtántúl politikai fejleményeiről, az Auersperg-kormány és az Alkotmánypárt tevékenységéről, pedig a nagykövet küldött haza részletes beszámolót.⁹⁹⁶ Szintén jelentéseket kapott Derby a Cetinjében való mozgolódásról, valamint arról, hogy Ferenc József dalmáciai látogatása egyértelműen bátorítólag hatott a térségben a szlávokra, s így a montenegróiakra. Utóbbiak a jelentés szerint a Monarchia támogatásában bíztak egy újabb felkelés esetén.⁹⁹⁷ A britek arra figyelmeztették Orczyt, hogy a Dunán számos fegyverszállítmányt utaztattak a felkelőkhöz, és a fegyvereket egyes, fedésben lévő orosz ügynökök Bulgária felé juttatták. Buchanan meglepetésére Orczy azzal nyugtázta a figyelmeztetést, hogy az oroszok már hosszú ideje számos hadi szállítmánnyal látták el a felkelőket, s Európa csaknem összes régi revolvere az Oszmán Birodalom felé tart a dunai gőzösökön.⁹⁹⁸

A háborús fenyegetés realitása csak április 20-án ért Bécsbe, amikor a Derby által már nagykövetei számára közzétett információkat hallotta vissza Buchanan az udvarból. Franciaország nagy mennyiségű hadianyagot, lőszert, ágyúkat, bőrműves termékeket rendelt az osztrák–magyar beszállítóktól, miközben Németország szintén ágyúkat és lőszeret vásárolt július elejére. Amikor Andrásyt Buchanan a háborús előkészületekről faggatta, a gróf pusztán örömét fejezte ki, amiért megrendeléseket kapott a hadiipar az egyébként stagnáló gazdasági helyzetben.⁹⁹⁹

Gorcsakov Bismarckkal szembeni közbejárása a nagyhatalmaknál, s a német–francia háborús riadalom kudarcra vegyes reakciókat váltott ki a nagyhatalmaktól. Nagy-Britannia számára könnyű lett volna az oroszokkal való egyezkedés után egy kompromisszumoktól mentes diplomáciai győzelem felmutatása a publikum felé, azonban Derby, Disraeli és Viktória királynő között komoly ellentétek húzódtak. Disraeli még áprilisban csatlakozott Gorcsakov demarche-ához, s ezek kívánta tovább szítani a Bismarck, Gorcsakov és Andrásy közötti ellentéteket. Az angol miniszterelnök a parlament előtt pedig a németek háborús hajlandóságát

⁹⁹⁶ TNA PRO FO 7/848, Buchanan Derby-nek, 1875. február 24–25. (no. 64–67); FO 7/849, Buchanan Derby-nek, 1875. március 1–3. (no. 73–74).

⁹⁹⁷ TNA PRO FO 7/849, Buchanan Derby-nek, 1875. március 3. (no. 81).

⁹⁹⁸ TNA PRO FO 7/849, Buchanan Derby-nek, 1875. március 25. (no. 101).

⁹⁹⁹ TNA PRO FO 7/849, Buchanan Derby-nek, 1875. április 20. (no. 126).

ecsetelte az ellenzékkel vívott viták során. Viktória Disraelihez hasonlóan aktív volt, rokonait a konfliktus elkerülésére bízta, hatással volt lányára és kapcsolatba lépett Auguszt császárnővel annak érdekében, hogy elkerüljék az európai államok a konfliktust. Miniszterelnökétől és az uralkodótól eltérően Derby még május 30-án is ódzkodott attól, hogy a krízis lezárta követően magának tudja a diplomáciai dicsőséget. A brit külügyminiszter végig Bismarckot sejtette a konfliktus mögött, s Granville gúnyosan kérhette számon rajta azt a tétlenséget, amivel a konzervatívok az előző kormányt vádolták. Majd válaszul Derby indiszkrét módon eljárva a titkos német–brit levelezés részleteit és a preventív háború ötletét szivárogtatta ki, melyet a német kancellár korábban hónapokig igyekezett a *Post* cikkének tulajdonítani. Bismarck haragjához hozzájárult az is, hogy a britek igyekeztek a *démarche*-hoz más szövetségeseket is toborozni.¹⁰⁰⁰

Andrássy szinte kiprovokálta az angol felkérést a *démarche*-hoz való csatlakozásra. Még április 21-én azt nyilatkozta Buchanannek, hogy örömmel olvasta Disraeli parlament beszédeit, és maga sem ért egyet a németek elhamarkodott lépéseivel, egyúttal a *Spectator* háború esélyeit vizionáló cikkére válaszul azt közölte, hogy a Monarchia nem számít Németország támadására annak pénzügyi és vallási-etnikai helyzete miatt.¹⁰⁰¹ Derby körlevelei május 8-án és május 9-én arról tanúskodtak, hogy a külügyminiszter általános csatlakozást hirdetett a béke megőrzésének érdekében, s különösen ügyelt arra, hogy az olasz és osztrák–magyar nagykövetek átadják feletteseiknek az üzenetet. Az angol nagykövetet külön vacsorán fogadta az osztrák–magyar külügyminiszter.¹⁰⁰² Az angoloknak adott válasz azonban a következőképp hangzott:

„[Andrássy] *nem csatlakozhat anélkül, hogy jogos indokot nem szolgáltatna Bismarck herceg sértettségére, mivel az osztrák nagykövet Őfenségétől három napja a legpozitívabb biztosítékokat szerezte afelől, hogy [a német kancellárnak] nem áll szándékában Franciaország megtámadása, noha szükséges annak fegyverkezését figyelemmel kísérnie.*”¹⁰⁰³

Bár Stone könyvében a Bismarck osztrák–magyar és francia belpolitikai színre gyakorolt befolyása kapja a nagyobb szerepet, Diószegi szerint Bismarck alapvetően félreérthette Andrássy politikai pozícióját, hiszen Albrecht és a bukott Kuhn nem tudták

¹⁰⁰⁰ STONE 2010. 260–263, 290–293.

¹⁰⁰¹ TNA PRO FO 7/849, Buchanan Derby-nek, 1875. április 21. (no. 130); FO 7/850, Buchanan Derby-nek, 1875. május 6. (no. 145).

¹⁰⁰² TNA PRO FO 7/846, Derby Buchanannek, 1875. május 8-9. (no. 100-101), FO 7/850, Buchanan Derby-nek, 1875. május 9. (no. 157).

¹⁰⁰³ TNA PRO FO 7/850, Buchanan Derby-nek, 1875. május 9. (no. 150). Eredetiben: „(...) *He said that he could not do so without giving first cause of offence to Prince Bismarck as the Austrian Ambassador had received from His Highness three days ago most positive assurances that he had no intention of attacking France, although it was necessary to watch her armaments.*”

kiszorítani őt külügyminiszteri székéből. Április 17-én és május 8-án a londoni és francia nagykövetektől, a *Spectator*t szemlélő Beusttól és a francia külüggyel tárgyaló Apponyitól is azt az információt kapta Andrassy, miszerint a németek mindenképpen a Monarchia ellen kívánnak fellépni egy preventív háború estén. A gróf pedig igyekezett Bismarckot megnyugtatni afelől, hogy Ferenc József nem kíván egy francia–olasz–osztrák katolikus liga élére lépve véget vetni a Német Császárságnak. Diószegi szerint további bizonyíték Andrassy biztos pozíciójára, hogy elutasító választ adott a németellenes fellépésre buzdító Derby körlevelekre. Andrassy ezt könnyen meg is tehette, minthogy Ferenc József és II. Sándor cár között ekkor biztos kapcsolat állt fenn.¹⁰⁰⁴

Másrészt szerepet játszhatott a britek elutasításában az, hogy a Berlinben szolgáló osztrák–magyar követet, Károlyi Alajost, Bismarck április végén a béke megőrzésének szükségéről tájékoztatta, minthogy a francia sorkatonaság alapján felállított hadsereg csak 1877-re állhatott fel. Károlyi viszont rosszul adta tovább a Bismarckkal folytatott beszélgetés tartalmát, lévén hogy Andrassy a britek elutasításakor bizonyos német garanciákra hivatkozott, s amikor annak híre visszaért Németországba, Bismarck meglepetten konstataálta, hogy ő semmilyen hasonlót nem adott a háború elkerülésére.¹⁰⁰⁵ Ez a kettősség és a Bismarckhoz való békés idomulás annak volt köszönhető, hogy Andrassy ugyan véget akart vetni a háborús fenyegetésnek, de közben tisztában lehetett azzal is, hogy Bismarck háborús fenyegetése nem a személye, hanem a katonai körök és más osztrák–magyar külpolitikai befolyáscsoportok ellen irányultak.¹⁰⁰⁶

Az angolok többször is megpróbálták a demarche-hoz való osztrák–magyar csatlakozást elérni. Hiába igazolták annak jogosultságát az osztrákellenes német sajtóval és a fegyvervásárlásokkal, a külügyminiszter továbbra is semlegességet tanúsított. Andrassy valóban tudhatta, hogy poroszellenes nagykövetei – Langenau Szentpéterváron és Beust Londonban – önállósodnak és felajánlják a gróf kifejezett utasítása ellenére az osztrák–magyar csatlakozást a demarche-hoz.¹⁰⁰⁷ Andrassy inkább megvárta amíg Gorcsakov és Derby elhárítják a Bismarck által kiváltott háborús riadalmat – az Osztrák–Magyar Monarchia csatlakozásának reményében, viszont annak tényleges támogatása nélkül. A német háborús fenyegetésre válaszul tehát Gorcsakov és II. Sándor megfenyegette Bismarckot, aki ezáltal

¹⁰⁰⁴ DIÓSZEGI 1998. 194–196.

¹⁰⁰⁵ STONE 2010. 240–241.

¹⁰⁰⁶ STONE 2010. 263–264, Stone ebben a tekintetben tehát elfogadja Schmidt hipotézisét, miszerint Andrassy egy osztrák–magyar–brit–német koalíción dolgozott a számos korábbi akadály és az uralkodónak tett ígérete ellenére (STONE 2010. 263).

¹⁰⁰⁷ Andrassy ellenkező utasításairól csak Russelltől értesülhetett a *Foreign Office*, méghozzá meglehetősen későn. (TNA PRO FO 7/846, Derby Buchanannek, 1875. május 13. (no. 113))

közelebb került a Monarchiához, és amelynek következtében jelentős törés keletkezett a két kancellár kapcsolatában.¹⁰⁰⁸

Az osztrák–magyar kapcsolatok 1875 nyarán átmenetileg nyugodtabb mederbe terelődtek. Olyan reprezentatív ügyekben kellett a bécsi nagykövetségen és a pesti konzulátuson dolgozókat mobilizálni, mint az egykori V. Ferdinánd temetése. Az alkalmon a brit kormány a Buchanant helyettesítő Ffrench-csel, azaz egy meglehetősen alacsony rangú diplomatával képviseltette magát, s azt a bécsi és londoni sajtó szóvá tette.¹⁰⁰⁹ A fiatal diplomatát Ferenc József egy soron következő hivatalos vacsorán igyekezett megnyugtatni: „(...) az uralkodó annyit mondott, hogy a legjobb tanács amit adhat, hogy soha ne olvassam a bécsi lapokat, amelyek a legrágalmazóbbak Európában, s amelyek miatt teljes szívből szégyelli fővárosát.” – állt Ffrench levelében.¹⁰¹⁰

Buchanan két hónapos távozása előtti távirataiban Ferenc József dalmát látogatásának lehetséges következményeivel számolt. Kiemelte feletteseinek Dalmácia lehetséges felértékelődését, és azt, hogy az uralkodó a helyiek közül toborozna a *Landwehr* egységeibe. Derby-vel ugyanakkor azt is közölte, hogy a császár lemondta a dalmáciai mintára megtervezett galíciai és erdélyi körútjait, tartva attól, hogy a szláv és román lakosságot még inkább magára haragíthatja, s más értesülések szerint inkább a három császár újabb találkozására készült.¹⁰¹¹ A bécsi és a berlini lapok szerint Andrassy elítélte a háborús riadalom alatt tanúsított brit külpolitikát, amiért Bismarckot jogtalanul vádolták meg Franciaország lerohanásával. Andrassy ezért magyarázkodni kényszerült és júniusban hosszasan fejtette ki Buchanan előtt, hogy csak a sajtó nagyította fel nemtetszését.¹⁰¹² Ezzel Bécs lezártnak tekintette a háborús riadalmat. Másrészt azonban Andrassy higgadságot tükröző kijelentései és a cikkek tartalma jelezte azt, hogy a gróf kifejezetten ragaszkodott Bismarck Németországhoz az európai szövetségi konstellációkban. Az „egércsapda” narratíváját hangoztató Schmidt szintén beismeri: a külügyminiszteri mesterterv megvalósítása távolabb került az ideálistól, hiszen

¹⁰⁰⁸ Schmidt 1992. 180-185; Stone 2010. 265–266; A Stone által hivatkozott Wertheimer munka nemcsak az azóta elpusztult dokumentumokra hivatkozik, hanem olyan iratokra is, amit Stone szintén megvizsgált. Ezek közé tartozik a Károlyi–Andrassy levelezés is. Így bár nem lehet valószínűsíteni az általuk említett, Dóczy Lajos által keletkeztetett anekdotákat, miszerint Andrassy a két kancellár egymásnak ugrasztása után az íróasztalán táncolt, annyit megerősíthetünk, hogy profitált a két kancellár rivalizálásából (WERTHEIMER 1913B. 292–307).

¹⁰⁰⁹ TNA PRO FO 7/846, Derby Ffrench-nek, 1875. július 6. (no. 147), FO 7/851, Ffrench Derby-nek, 1875. július 2. (no. 223).

¹⁰¹⁰ TNA PRO FO 7/851, Ffrench Derby-nek, 1875. július 10. (no. 228). Eredetiben: „(...) *the Emperor said that the best advice he could give me was never to read the Viennese periodicals which were the most scurrilous in Europe, and which made him heartily ashamed of his Capital.*”

¹⁰¹¹ TNA PRO FO 7/850, Buchanan Derby-nek, 1875. május 19. (no. 158), május 29. (no. 173-174), június 3. (no. 182, 186); végül csak egy kétoldalú találkozóra került sor II. Sándorral (FO 7/850, Ffrench Derby-nek, 1875. június 18. (no. 213)).

¹⁰¹² TNA PRO FO 7/850, Buchanan Derby-nek, 1875. június 8. (no. 199).

Nagy-Britannia és Németország más-más álláspontot képviselt a tavaszi hónapokban: a démarche-sal Németország ellen irányult. A német történész viszont helyesen emelte ki, hogy az affér Beust presztízsének összeomlásához vezetett, aki személyesen nem hitt abban, hogy a Monarchia és Anglia komoly nehézségek nélkül egymásra találhatna az európai politikában. A továbbiakban, főleg a keleti válság során, érthető módon a szintén Londonban tartózkodó Montgelasra támaszkodott az osztrák–magyar külügyminiszter, aki a hivatalos csatornákat, s Beustot megkerülve vitte közvetlenül Disraeli titkáraihoz Andrassy kéréseit.¹⁰¹³

¹⁰¹³ SCHMIDT 1992. 189–192.

V. 2. A hercegovinai felkelések

A britek aggódva szemlélték Ferenc József dalmáciai körútját és mindenképp el akarták kerülni azt, hogy a látogatás eredményeként a balkáni országok és népek autonómiájának kérdése ismét napirendre kerüljön.¹⁰¹⁴ A Monarchia és Andrassy szintén el akarták kerülni a nagy szláv állam rémképének megvalósulását. Elmondható tehát, hogy az osztrák–magyar és a brit vezetés nem lehetőségeket, hanem kifejezett veszélyeket látott a felkelésekben. Ez alól kivételt jelentett a bécsi katonai kör, amely különböző felosztási és megszállási tervekkel készült egy szélesebb konfliktus esetére: augusztus 1-jére Beck és a horvát Rodić már kész haditervekkel rendelkezett.¹⁰¹⁵ Ffrench és a visszatérő Buchanan számára augusztusban úgy tűnt, hogy a felkelők osztrák–magyar diplomáciai közvetítéssel és az oszmán nagyvezírek békés szándékai miatt hamar megegyezésre jutnak, a felkelések pedig elcsendesednek.¹⁰¹⁶ A *Foreign Office* azonban hamar csalódhatott a diplomatái aktivitásában és informáltságában. Disraeli utólag így vélekedett a hercegovinai felkelésekről: „(...) Ezt a rettenetes hercegovinai ügyet, ha talán több közös erőnk és zsebpénzünk lett volna a törökökkel, akkor egy hét alatt el lehetett volna rendezni.”¹⁰¹⁷ S a kormányfő nem tévedett abban, hogy nem szenteltek elég figyelmet az ügynek. Augusztus 9-én már a boszniai angol ügynök riasztását kapta meg Ffrench Derby-től: „A hercegovinai események hirtelen rossz fordulatot vettek: a felkelők száma növekszik, s állítólag ma már háromezren harcolnak Nevesinje környékén egy ezer fős alakulat mellett. (...)”¹⁰¹⁸ – állt a jelentésben.

A júniusban kibontakozó válság során azonban az osztrák–magyar fél sem volt eléggé éber. A korábbi montenegrói eseményeket a Monarchia egyes körei és a dalmát katolikus püspökök a mostari orosz konzulhoz kötötték, amiért konzuli értekezletet hívott össze a török hatóságok fellépésének elítéléséért. Ignatyev kénytelen volt elítélni beosztottját, akit aztán eltávolítottak a posztjáról. Andrassy nem kommentálta a balkáni fejleményeket. Két hónapra magyarországi birtokaira utazott, a külügyminisztérium vezetését pedig Orczyra hagyta.¹⁰¹⁹ Az

¹⁰¹⁴ TNA PRO FO 7/847, Derby Ffrench-nek, 1875. július 29. (no. 166).

¹⁰¹⁵ SCHMIDT 1992. 193–194, 203–204; Gavriilo Rodić báró (1812–1890) osztrák–magyar tábornok volt, aki horvát-szerb származása révén a horvát birodalomrészt támogató ausztró-jugoszláv aspirációkat támogatta a birodalomban és a Balkánon (SETON-WATSON 1935. 18).

¹⁰¹⁶ TNA PRO FO 7/847, Derby Ffrench-nek, 1875. augusztus 4. (no. 174).

¹⁰¹⁷ Idézi BOURNE 1970. 126. Eredetiben: „(...) *This dreadful Herzegovina affair, wh[ich] had there been common energy, or perhaps pocket-money even, among the Turks, might have been settled in a week.*”

¹⁰¹⁸ TNA PRO FO 7/847, Derby Ffrench-nek, 1875. augusztus 9. (no. 178). Eredetiben: „*Affairs in the Herzegovina have taken a sudden turn for the worse. The number of the insurgents increases. There are said to be three thousand in Nevesin fighting to day with the troops about a thousand (...).*”

¹⁰¹⁹ TNA PRO FO 7/850, Buchanan Derby-nek, 1875. május 29. (no. 176), június 3. (no. 183–184).

osztályfőnökökre hárult így több minden a nyár folyamán. A britek a Monarchia közbenjárását kérték Tunézia ügyében, annak érdekében, hogy a nagyhatalmak a franciák ellenében új bírakat nevezhessenek ki az országban működő nemzetközi bírói testület élére. Utóbbit azonban Andrassy megtagadta, majd a brit jelentések ismét hosszasan a román–osztrák–magyar mezőgazdasági konfliktuson lamentáltak.¹⁰²⁰ A felkelések viszont nem hagytak alább. Ignatyev kénytelen volt azzal szembenézni, hogy az osztrák–magyar fél diktálja a tempót a Nyugat-Balkánon, és az általa dédelgetett délszláv függetlenség ügyét a dualista állam kezdeményezte, ráadásul a helyi katolikusok bevonásával. Az diplomáciai vonalon is kudarcot szenvedett az orosz külügy. Nem meglepő, hogy az orosz konzul eltávolítása után úgy vélte, hogy az értekezlet centruma Bécsben van.¹⁰²¹

Június 17-én hírek érkeztek a horvát és szerb területekről, ahonnan nagyfokú délszláv agitációról számolt be Ffrench. Az első erőszakos cselekedetéről szóló távirat Raguzából, Taylor konzultól érkezett július 10-én Ffrench-hez, miszerint Metkovics közeli török erők és hercegovinai lázadók – feltehetően montenegrói támogatással – csaptak össze. A távirat szerint az osztrák zászlót is felhúzták több helyen a környéken.¹⁰²² A későbbi *Foreign Office*-hoz írt jelentések és táviratok váltakozó hangnemben számolnak be az eseményekről: amíg július 12-én alaptalannak minősítik a híreszteléseket, a július 15-én kelt írások már a dalmáciai sajtó szenzációhajhász beszámolóit hivatkozva utalnak az eseményekre, de egyszerű éhséglázadást és a magas adók elleni felkelést is említenek. Ugyanezen jelentés szerint a kruppai hídon történt incidens során egy fegyveres csoport rajtaütött a helyi vezető emberein, majd a megtorlás elől Metkovicsba menekültek. S ez a beszámoló nagyrészt egybevág jelenlegi ismereteinkkel. Az érdekessége a konfliktusnak a Ffrench által pánszlávnak vélt vonal: agitátorok húzhatták fel a Monarchia lobogóját, s ezzel akartak konfliktust szítani a nagyhatalmak között.¹⁰²³ Orczy a konfliktus dacára higgadtan kezelte a helyzetet: Montenegro békés szándékairól biztosította Bécsset, az oszmánok pedig a felkelés leggyorsabb befejezését ígérték a külügy számára. A brit nagykövet ezt követően július 28-án sajtószemlével szerette volna tájékoztatni feletteseit, viszont a hírforrásokban – leginkább a cseh lapokban – a legkülönbözőbb teóriákat találta az események tényszerű közlésén túl.¹⁰²⁴

¹⁰²⁰ TNA PRO FO 7/850, Buchanan Derby-nek, 1875. június 3. (no. 188).

¹⁰²¹ ONOU 1931. 400–401; vö. leveleivel: ИГНАТЬЕВ 2009. 962–965.

¹⁰²² TNA PRO FO 7/850, Ffrench Derby-nek, 1875. június 17. (no. 210), Ffrench Derby-nek, 1875. július 10. (no. 227).

¹⁰²³ TNA PRO FO 7/851, Ffrench Derby-nek, 1875. július 12. (no. 229); július 15. (no. 235-236), DEMETER 2020. 199–200.

¹⁰²⁴ TNA PRO FO 7/851, Ffrench Derby-nek, 1875. július 28. (no. 240-241).

A brit és osztrák–magyar lapok még tárgyilagosan számoltak be az eseményekről. A hercegovinai lázadások kitörését követően a magyarországi lapok eleinte megőrizték szinte tárgyilagos, nyugodt hangnemet, és a szokásos módon hivatkoztak a brit parlamenti felszólalásokra, valamint a külföldi cikkekre – ahogyan azt egyes kiadványok már a 19. század elejétől kezdve tették.¹⁰²⁵ Ahogy a kormánypárt feladta korábbi elképzeléseit a magyar közjogi kérdéssel és Tisza a bihari pontokat „szegre akasztotta”, úgy az egyetemi hallgatók a hercegovinai hírekre egyre aktívabbá váltak, s egyre inkább a török testvérenél mellett vizionáltak a szlávokkal szembeni fellépés szükségét.¹⁰²⁶ Mindeközben Nagy-Britanniában a sajtó többsége oszmánbarát volt, és a status quo mellett állt a válság legelején. Augusztusban azonban a *Spectator* és a *Times* már humanitárius, felkelőket támogató érveket felsorakoztatva békepárti cikkeket közölt, melyeket az olyan, korábbi konfliktusok okán agitáló filhellén angol liberálisok inspiráltak, mint például az idős Lord John Russell (a berlini nagykövet Odo Russell nagybátyja).¹⁰²⁷

A nyári pihenésből kényszerűen visszatérő Andrassy augusztus 11-én rögtön megkérdezte Ffrenchet arról, hogy vajon a brit kormány mit fog tenni, ha az oszmánok képtelenek lesznek megakadályozni a felkelés elterjedését. Andrassy elmagyarázta Ffrenchnek, hogy már egy éve figyelmeztették az oszmánokat a felkelés lehetőségére, viszont a Porta hol jelentéktelennek tekinti a felkelést, hol engedélyt kér Bécsből arra, hogy csapatokat hajózzon Klekhez. Andrassy igyekezett bizonyítani az angol képviselő előtt jóindulatát, valamint a lehető legegyszerűbb módon megoldani a konfliktust: Rodić kifejezett tiltása ellenére engedélyezte a Portának, hogy a szóban forgó, Montenegróhoz közeli vidékre szállítson csapatokat, majd jóváhagyta a közös hadsereg határmenti alakulatainak létszámnövelését is a biztonság érdekében.¹⁰²⁸

A brit diplomácia elsősorú feladata ekkor a konfliktus elszigetelése volt. Augusztus 12-én már arról tájékoztatta Derby Ffrench-cset, hogy kapcsolatba lépett a nagykövettel, valamint hogy Beust és az oszmán fél is belügynek tekinti az eseményeket, Bécs pedig visszatartja a dalmáciai lakosságot a felkelésben való részvételben.¹⁰²⁹ Miután sikerrel kommunikálta álláspontját, Andrassy ismét visszatért birtokaira, és Hofmann tette meg ügyvivővé, azonban terebesi birtokain immár ő is terveket szőtt a balkáni eszkaláció esetére. Az idő a grófot igazolta: augusztus 19-én nem csillapodott a felkelés, továbbra is folytatódtak

¹⁰²⁵ DÖBÖR 2018. 188–190.

¹⁰²⁶ SÁNDOR 2010. 81–82.

¹⁰²⁷ THOMPSON 1886A. 217–224; *The Spectator*, 1875. augusztus 21., 1; *The Times*, 1875. augusztus 21., 6.

¹⁰²⁸ TNA PRO FO 7/851, Ffrench Derby-nek, 1875. augusztus 11. (no. 248).

¹⁰²⁹ TNA PRO FO 7/847, Derby Ffrench-nek, 1875. augusztus 12. (no. 181).

az összecsapások, és helyenként a szerbek is részt vettek bennük.¹⁰³⁰ Elliot Konstantinápolyból érkező jelentése szerint ekkor versenyt futott egymással Zichy és Ignatyev. Amíg az orosz diplomata arról győzködte a Portát, hogy elég haderő áll rendelkezésre a Balkánon a felkelők leverésére, addig Zichy még több csapat bevetését sürgette a szultánnál. Az orosz diplomata továbbá sikerrel hintette el azt a szóbeszédet a *Foreign Office*-szal, hogy a horvát és montenegrói elemek izgatottsága kifejezetten Ferenc József átgondolatlan dalmát látogatásának volt köszönhető.¹⁰³¹ Csak Buchanan jóval később kelt bizalmas jelentésében mutatott rá arra, hogy amíg Gorcsakov és a cár megbíztak a közös külügyérben, Ignatyev kapcsolatát Andrásyval a személyes bizalomhiány és irigység jellemezte. A britek szerint ráadásul az oroszbarátnak tekintett Zichy Konstantinápolyban Ignatyev keze alá dolgozott – s úgy vélték már rég vissza kellett volna hívnia őt posztjáról a magyar külügyminiszternek.¹⁰³² A brit diplomata úgy tűnt, hogy nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy a *Ballhausplatz* szigorú hierarchiája csak látszólagos, s Zichy nem Andrásy embereként, hanem a császár bizalmát élvezve jutott pozíciójához, – így viszonylag szabad (oroszbarát) politikát folytatott az oszmán fővárosban.

A hercegovinai válság megoldására ekkor jelentkezett az orosz kancellár, aki a Monarchiának felajánlotta egy orosz protektorátus létrehozását a Balkánon. Andrásy az oszmán területi integritást veszélyeztető pánszlávista fenyegetés miatt nem fogadta el Gorcsakov kérését, s így azt ajánlotta, üljenek össze a nagyhatalmak konzuljai egy konferencián. A közös külügyminiszternek sikerült az uralkodót is meggyőznie arról, hogy nincs olyan forgatókönyv e krízisben, amikor a Monarchiának jobban szüksége lenne Oroszországra, mint a lekötözött Németország segítségére.¹⁰³³ Az angol és orosz közeledés kudarcára augusztus 27-én már Derby is azt a kívánalmat fogalmazta meg, hogy a felkelés miatt összehívott belgrádi konzuli konferencia pozitív eredményt mutasson fel, azaz annak deklarációját, miszerint a felkelők nem remélhetnek támogatást a nagyhatalmaktól. Ennek elérésében leginkább Ausztria–Magyarország szerepét hangsúlyozta, mint olyan politikai szereplőt a Balkánon, ami kijózanító hatással bírhat a felkelőkre.¹⁰³⁴

A helyzet tovább súlyosbodott, amikor szeptember 1-jén Szarajevó közelében szerb szabadcsapatok jelentek meg. A helyiek ekkor azonban hiába kérelték Milán fejedelmet a

¹⁰³⁰ TNA PRO FO 7/851, Ffrench Derby-nek, 1875. augusztus 14. (jelöletlen távirat); Ffrench Derby-nek, 1875. augusztus 19. (no. 263); augusztus 26. (no. 268), Schmidt 1992. 204–205.

¹⁰³¹ TNA PRO FO 424/39, Elliot Derby-nek, 1875. augusztus 19. (no. 454.) 49–50.

¹⁰³² TNA PRO FO 424/39, Buchanan Derby-nek, 1875. október 5. (no. 327.) 182–183.

¹⁰³³ SCHMIDT 1992. 205–206.

¹⁰³⁴ TNA PRO FO 7/847, Derby Ffrench-nek, 1875. augusztus 27. (no. 240).

békére, a herceg „elfelejtette” korábbi ígéreteit, s úgy tűnt a montenegróiak is csatlakozhatnak a felkeléshez. Az oszmán hatóságok szintén békét ígértek a briteknek, egyúttal viszont arra is figyelmeztették a nagyhatalmakat, hogy bármikor hatalmukban áll lerohanni a fejedelemségeket.¹⁰³⁵ Ekkor írta Disraeli Anglia szerepéről a következőket magánlevelében: „(...) *A hercegovinai affér és a dunai politika általában véve nagyon elégtelen állapotú. Andrassy döntésképtelen vagy kettős játékot űz, esetleg mindkettő. Érdekes, de mióta elesett Franciaország, amely olyan sok gondot és riadalmat okozott számunkra, a külpolitika kezelése egyre nehezebb Angliának. Nincs egyensúly, hacsak nem cselekszünk együtt a három északi hatalommal, s ha nem, úgy nélkülünk cselekednek (...).*”¹⁰³⁶

Szeptember 9-én Buchanan meglátogatta Novikovot, aki lelkesen számolt be a kialakult helyzetről és Oroszország nagylelkűségét hangoztatta a diplomata előtt. Szerinte ugyanis a cár elég időt és lehetőséget hagyott a Porta számára ahhoz, hogy felkészüljön bármilyen eshetőségre, és csak magukat hibáztathatták a kialakult helyzet miatt. A brit nagykövet viszont azzal vágott vissza, hogy soha nem zavarták volna meg a békét a felkelők, ha nincsenek tudatában saját fontosságuknak és nem számíthatnak külső támogatásra. A Novikovval való kommunikáció egyben felvetette az erőszak nélküli alternatívát, a reformok lehetőségét. Novikov úgy vélte, hogy a területen élő keresztények élethelyzetét valamilyen reform útján lehetne rendezni, hasonló módon, mint ahogy Sándor cár rendezte az orosz jobbágyság helyzetét: az adót nem pénzben, hanem természeti fizetség fejében kell bérbe adni. Buchanan oroszok iránti gyanúját tovább táplálta Orczy, aki szerint trieszti vállalatokon keresztül juttattak gőzösökön át fegyverszállítmányokat Belgrád felé. Egy szeptember 15-én kelt jelentésben Holmes konzul direkt együttműködést vélt felfedezni a lázadók és az osztrák–magyar reguláris, illetve az orosz vezetésű irreguláris katonai egységek között. Az összefogásban az egységek a határokon segítettek a felkelőknek visszaverni a török csapatokat. Orczy ugyanakkor az Osztrák–Magyar Monarchiára nehezedő humanitárius terhet is leírta a nagykövetségnek. A határon bár felálltak bizonyos segélyező egyletek, közel 20.000 menekült kelt át Boszniából a dalmát határra, akik ráadásul különböző betegségeket is magukkal hoztak a tartományba. Más

¹⁰³⁵ TNA PRO FO 7/851, Buchanan Derby-nek, 1875. szeptember 1. (no. 272); szeptember 4. (no. 275).

¹⁰³⁶ DUNDAS 1929A. 279. Eredetiben: „(...) *The Herzegovina affair and Danubian politics in general are in a very unsatisfactory state. Andrassy is quite undecided, or playing a double game; perhaps both. It is curious, but since the fall of France who used to give us so much alarm and so much trouble, the conduct of foreign affairs for England has become infinitely more difficult. There is no balance, and unless we go out of our way to act with three northern Powers, they can act without us (...).*”

jelentések sérült és beteg menekültekről, önkéntes orvosokról és montenegrói élelmezési válságról adtak számot.¹⁰³⁷

Az oroszok kettős játéka Ignatyevvel folytatódott, aki nem elégedett meg azzal, hogy a nyáron Zichyt felettesei ellen fordította: le akarta leplezni a külföldi diplomaták előtt az osztrák–magyar cselszövést.¹⁰³⁸ Az osztrák–magyar határegységek felkelők oldalán történő beavatkozásának hírei felkeltették a brit diplomaták figyelmét. Orczy igyekezett cáfolni ezeket az értesítéseket, ahogyan azt az Elliot és Ignatyev útján szerzett hírt is, miszerint 6000 horvát készülne Bosznia bevételére. A külügyminiszter helyetteseként szimplán szimpatizánsoknak minősítette azt a párszáz boszniai területekre érkező fegyverest, akik segítséget nyújtottak a felkelőknek. Később pedig a határon átszivárgó, a Drinát átlépő osztrák–magyar állampolgárságú szláv önkéntesek miatt kellett magyarázkodnia Hofmann-nak.¹⁰³⁹ Nem sejtve, hogy a terv a katonai körök ambíciói közé tartozott, Monson még október közepén is azt kutatta, hogy vajon tényleg Andrassy állhat-e a hercegovinai felkelések mögött, szembe állítva e hipotézist a szlávok lakta Bosznia megszerzésének ódiúmával. A bécsi hódítási szándékról ugyanis az egész magyar politikum lesújtó véleménnyel volt – Deákot is beleértve.¹⁰⁴⁰

A konzulok közvetítési kezdeményezése szeptember második felére összeomlott és a felkelők tovább harcoltak.¹⁰⁴¹ A britek ugyanakkor nagy várakozással tekintettek a közös külügyér és a delegációk vitájára, a közös külügyminisztérium költségvetésének tárgyában. Andrassy ekkor a békefenntartás szükségességére és a konzulok akciójának bukására apellálva kért nagyobb összegeket.¹⁰⁴² Andrassy a szeptember 26-i magyar delegáció előtt tartott beszédében és a felmerülő interpellációk során deklarálta a Monarchia megújuló külpolitikai céljait – természetesen csak nagy általánosságban. Ezek közé a deklarált külpolitikai célok közé tartozott Európa békéjének és a Monarchia érdekeinek fenntartása, valamint a felkelők által okozott károk elhárítása és a jövőbeli felkelések megakadályozása.¹⁰⁴³ Miközben Andrassy a delegációkkal tárgyalt, a *The Times*-ban igen merész hangvételű cikkek jelentek meg az orosz–

¹⁰³⁷ TNA PRO FO 7/851, Buchanan Derby-nek, 1875. szeptember 9. (no. 280-284), szeptember 15-16. (no. 290-292). A szeptemberi jelentésekben a menekültek száma már 30.000 főre becsülték, majd a Monarchiában és Montenegróban található együttes számuk a 100.000-et is elérte. Az 1876-os adatok szerint a Monarchia két és félnapnyi ellátmányt adott egy menekültnek, és fél év alatt a menekültek költségei elérték a 700.000 forintot, amiért a delegációknak 1876 tavaszán át kellett szabniuk a közös költségvetést (a magyar pénzügyminisztérium a 30%-os kvótán bőven túl 400.000 forintot költött a menekültekre) (TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. március 8. (no. 116) 191).

¹⁰³⁸ ONOU 1931. 403.

¹⁰³⁹ TNA PRO FO 7/851, Buchanan Derby-nek, 1875. szeptember 21. (no. 296), szeptember 23. (no. 304).

¹⁰⁴⁰ TNA PRO FO 424/39, Monson Buchanannek, 1875. október 13. (no. 127) 224–225.

¹⁰⁴¹ TNA PRO FO 7/851, Buchanan Derby-nek, 1875. szeptember 16. (no. 292).

¹⁰⁴² TNA PRO FO 7/851, Buchanan Derby-nek, 1875. szeptember 23. (no. 300, 303).

¹⁰⁴³ TNA PRO FO 7/851, Buchanan Derby-nek, 1875. szeptember 26. (no. 308).

angol barátságra buzdítva és a diplomáciai egyezségeen túlmenően az egyes tartományok autonómiáját ajánlották a döntéshozók figyelmébe. A cikkek provokatívan azt is megemlítették, hogy amíg Andrassy az oroszok szövetségese, az engedmények politikáján kívül nincs más alternatívája.¹⁰⁴⁴

A gróf a cikkek miatt Buchanant magához hívatta, és hosszasan beszélt neki arról, hogy a *The Times* milyen kárt tett a jelenlegi osztrák–magyar álláspontban, s csaknem a konzulok kudarcát is annak tulajdonította, hogy az angol sajtó (és a Lord Russell pamfletjeit osztogató helyi angolok) a végtelékig bátorítják a felkelőket, akiknek követelései még csak nem is ismertek¹⁰⁴⁵, de a szórványos etnikai viszonyok miatt bizonyosan lehetetlenek is lesznek.¹⁰⁴⁶ Disraeli mélységesen egyetértett Andrassyval: „Gróf Andrassy azt mondja, ha nem a *The Times* vezetőin múlna, úgy Hercegovina ügye már lezárt lenne. Azt hiszik, hogy ők képviselik a brit nyilvánosságot! Miközben csak a tőzsdemunkások és idioták véleményét mutatják!” (...) – írta október 1-jén a miniszterelnök Lady Bradfordnak címzett magánlevelében.¹⁰⁴⁷

Miután a sajtóban megjelent cikkek igencsak megzavarták a brit puhatólózást, az októberi hónapban új irányt vett Andrassy és Derby politikája. Mindeközben intenzív titkos tárgyalások folytak az oroszok és britek között, s úgy tűnt, hogy egy orosz–brit megoldás jelentkezhethet az autonómia ügyében, esetleges török csatlakozással. Az oroszoknak a tárgyalásokkal sikerült kimozdítaniuk eredeti, várakozó álláspontjából, majd ajánlatot tettek a Balkán felosztására és a pacifikálásra. Andrassy a felosztás helyett az integritás érdekében teendő reformokat javasolta.¹⁰⁴⁸ A gróf egy Bécsben rendezendő konferenciát is felajánlott, amin a nagyhatalmak rendezhetik Bosznia további sorsát, e javaslatot azonban Ignatyev ellenezte, majd a cár is.¹⁰⁴⁹ Amikor az Elliottól érkező információ Bécsbe ért, és a konferenciára rákérdezett Buchanan, akkor Orczy, Zichy és végül Andrassy is letagadta a tervet.¹⁰⁵⁰ Október 9-én a brit és a közös külügyminiszter ismét abban bízott, hogy a nagyhatalmak konzuljainak helyi együttműködése csillapíthatja a kedélyeket és megakadályozhatja Szerbiát a felkeléshez

¹⁰⁴⁴ *The Times*, 'Herzegovina', 1875. szeptember 20., 8, 'Herzegovina' szeptember 21., 9.

¹⁰⁴⁵ A felkelők követeléseit a Monarchia Wassitch mostari alkonzul útján október 8-án kapta meg. A listán számos olyan elem szerepelt, amit Andrassy beemelt a későbbi jegyzékébe (ACKTENSTÜCKE 1878A. 133).

¹⁰⁴⁶ TNA PRO FO 7/851, Buchanan Derby-nek, 1875. szeptember 27. (jelöletlen távirat).

¹⁰⁴⁷ Idézi: KOVIĆ 2011. 91.

¹⁰⁴⁸ SCHMIDT 1992. 207–210; TNA PRO FO 424/39, Elliot Derby-nek, 1875. október 14. (rövid távirat) 195.

¹⁰⁴⁹ Erre azért kerülhetett sor, mivel Ignatyev a háttérben sikerrel harcolt ki egy titkos megállapodást a szultán és a cári udvar között. II. Sándor azonban Andrassyban és Novikovban megbízva inkább félresöpörte Ignatyev titkos szövetségi terveit. Andrassyról komoly nézeteltérés alakult ki ekkor az orosz külügyben. Gorcsakov, a keze alatt dolgozó báró Jomini és Suvalov is partnerüknek tekintették Andrassyt. Ignatyev viszont úgy gondolta, hogy a gróf Oroszországot a szorításában tartja és csak olyan politikát tesz lehetővé, ami háborúba taszítja Oroszországot az Oszmán Birodalommal (ONOU 1931. 401–402).

¹⁰⁵⁰ TNA PRO FO 424/39, Elliot Derby-nek, 1875. október 3. (távirat) 162; Buchanan Derby-nek, 1875. október 7. (no. 333) 188; FO 424/39, Buchanan Derby-nek, 1875. október 21. (no. 354) 245.

való csatlakozásban. Ausztria–Magyarország és Oroszország Szerbiához intéztek volna jegyzéket, csakhogy ehhez a britek nem járultak hozzá, s csak az általános támogatásukról biztosították a helyi nagyhatalmak képviselőit.¹⁰⁵¹

A britek számára úgy tűnhetett, hogy akár a Porta egymaga is képes megoldani a problémát. A Mostarban tartózkodó Holmes konzul már arról jelentett, hogy a felkelők maradék erői csak Dalmácián át érkező fegyveresek, valamint arról, hogy az oszmán hatóságok (Ignatyev javaslatára) készek egy sor reformot fogantatni a keresztény tartományokban, úgymint adóreformokat, rendészeti reformot, általános leszerelést, a kényszermunka beszüntetését, földreformot, bírósági reformot stb..¹⁰⁵² A *The Times* október 16-án vészjósoló cikkeket közölt: Hercegovina mögött Oroszország lázítása áll, viszont a felkelők szabadon járnak át az osztrák–magyar déli határon. Felmerült ismét annak a gyanúja, hogy a hercegovinai lázadás mögött Bécs áll. Andrassy erre kemény álláspontot fogalmazott meg Buchanannek, miszerint minden eszközzel meg fogják akadályozni a felkelők átszökéseit. Buchanan ekkor közbevetette a katonai körök lehetséges jóváhagyását, viszont Hofmann emlékeztette arra a brit diplomatát, hogy Rodić tábornok bármennyi szimpátiát is érezzen a felkelők ügye iránt, a császár alattvalója, így bizonyosan nem mer eltérni Őfelsége parancsaitól. Egy ugyanazon a napon kelt táviratában Buchanan kiállt amellett, hogy Andrassy már csak a magyarok ellenkezése miatt sem konspirálhat, és hogy az uralkodó kegyeltjei valóban túl bátran léptek fel a közös miniszterrel szemben.¹⁰⁵³ A gyanút azonban véglegesen nem sikerült eloszlatni, a britek szemében Ausztria–Magyarország továbbra is olyan hatalomnak tűnt, mint ami kész osztozkodni az Oszmán Birodalom maradványain. A britek október 26-án és 28-án arról értesültek, hogy az oroszok új tárgyalásokat kezdeményeztek a Monarchiával. Andrassy viszont ekkor már javában egy reformjavaslat kidolgozásával volt elfoglalva, így kétségek merültek fel az oroszokkal való tárgyalás célját illetően. Majd arról kaptak a britek információt, hogy Zichy egy lehetséges katonai intervenció ötletét helyezte kilátásba, amennyiben decemberre a Porta nem képes úrrá lenni a helyzeten.¹⁰⁵⁴ Az osztrák és orosz érintettségről novemberben is folytatódott a brit követségnek hírszerzése, mely a Konstantinápolyból információkat szerző

¹⁰⁵¹ TNA PRO FO 7/847, Derby Ffrench-nek, 1875. október 9. (no. 178); FO 424/39, Elliot Derby-nek, 1875. október 9. (no. 240) 187.

¹⁰⁵² TNA PRO FO 424/39, Elliot Derby-nek, 1875. október 6. (no. 10-11) 203–215.

¹⁰⁵³ *The Times*, “Herzegovina”, 1875. október 16., 10; TNA PRO FO 424/39, Buchanan Derby-nek, 1875. október 21. (no. 354, 380) 245–246.

¹⁰⁵⁴ TNA PRO FO 424/39, Loftus Derby-nek 1875. október 26. (no. 321) 252; Elliot Derby-nek, 1875. október 28. (no. 395) 249.

Elliot munkájára épült, az értesüléseket pedig Andrassy és helyettesei igyekeztek általánosan cáfolni.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁵⁵ TNA PRO FO 424/39, Elliot Derby-nek, 1875. október 28. (no. 716) 272; Buchanan Derby-nek, 1875. november 14. (jelöletlen távirat) 284.

V. 3. Disraeli Guildhall-beszéde

London egyre türelmetlenebbül szemlélte az orosz és osztrák tárgyalásokról érkező híreket. Különösen bosszantotta őket, hogy a tárgyalás tartalmát illetően félre akarták vezetni a kabinetet, és a *Ballhausplatz* folyamatosan téves információkat közölt. A bécsi követségnél pontosabban értesült azonban Elliot a két ország egyeztetéseiről Ignatyevtől. Ezért aztán mikor novemberben intenzívebbé vált a brit fővárosban a sajtópolémia Nagy-Britannia keleti szerepéről, Disraeli a Guildhall-beszédeiben deklarálta Anglia aktívabb szerepét a kontinensen. Ebben a sorban kiemelt példa a szuezi kivásárlás ügye, melyben titkára segédkezett. Corry az európai kapcsolatokban is jelentős szerepet töltött be: a vele jó viszonyt ápoló Montgelas gróf tudatta bécsi feletteseivel, hogy Disraeli nem csak a szavakban, de tetteiben is elhagyta a status quo-politika vonalát.¹⁰⁵⁶

A közvéleményt és sajtót tekintve, a válságnak e korai szakaszában még az egyes újságokon belül is meglehetősen vegyes nézetek jelentkeztek. A *The Times* például szeptember 17-i számában megemlítette, hogy a felkelések mögött orosz részvétel állhat.¹⁰⁵⁷ Más lapok azt a veszélyes lehetőséget latolgatták, hogy Törökország területeket enged át Oroszországnak.¹⁰⁵⁸ Ahogy október 16-án, úgy 20-án szintén folytatódtak az orosz szerepet sejtető cikkek a *The Times*-ban: Novikovot a pánszláv eszme képviselőjeként festette meg a lap, és hathatós osztrák–magyar fellépést remélt a térségben a szlávok ellenében.¹⁰⁵⁹ November 1-jére a *Daily News* törökellenes álláspontra helyezkedett, de más brit orgánumok is megdöbbenek az orosz diplomácia által sugallt fegyveres beavatkozás lehetőségén.¹⁰⁶⁰ A *The Times*, a *Pall Mall Gazette* orosz érdekekről írt, majd az előbbi lapban megjelentek olyan elméletek is, miszerint Ausztria hajlandó lenne török tartományokat elfoglalni a pacifikálás érdekében.¹⁰⁶¹ Az orosz diplomácia helyzete, amikor arra derült fény, hogy a *Standard* című lapot annak szerkesztő-tulajdonosa egészében felvásárlásra ajánlotta az orosz nagykövetségnek. Mielőtt még nagyobb ügy lett volna belőle, az oroszok igyekeztek visszautasítani a látszatát is a vásárlásnak.¹⁰⁶² Szintén még ebben a hónapban tartotta Disraeli a londoni évértékelő beszédét Guildhallban, és

¹⁰⁵⁶ SCHMIDT 1992. 209–211.

¹⁰⁵⁷ *The Times*, 1875. szeptember 17., 5.

¹⁰⁵⁸ THOMPSON 1886A. 225–231.

¹⁰⁵⁹ *The Times*, “Pan-Sclavonia“ 1875. október 20., 4.

¹⁰⁶⁰ *The Daily News*, 1875. november 1.

¹⁰⁶¹ THOMPSON 1886A. 231–233, 243–255; *The Times*, 1875. október 20., 4; *The Times*, 1875. november 5., 5; *The Times*, 1875. december 1., 5; *P.M.G.*, 1875. november 9., 1.

¹⁰⁶² SETON-WATSON 1935. 24–25.

brit beavatkozást helyezett kilátásba.¹⁰⁶³ Magyarországon az ellenzék fő orgánuma, az *Egyetértés* szívesen idézte a *Daily Telegraph* és a *Standard* törökbarát cikkeinek tartalmát.¹⁰⁶⁴

Disraeli Guildhall-beszédét és aktívabb fellépését a november 3-án bekövetkező török államcsőd indikálta. A miniszterelnökkel szoros kapcsolatot ápoló londoni City hitelezőinek úgy tűnt ugyanis, hogy a keleti állam nem fogja túlélni az államcsődöt, és annak következtében elveszhet az Oszmán Birodalomba fektetett óriási vagyon. A Londonban tartózkodó európai hatalmak nagykövetei előtt ezért az Oszmán Birodalmat körülvevő soha nem látott reményekről és veszélyekről, valamint a nagyhatalmak gondviseléséről szónokolt. Bár ebben a beszédben Disraeli nem adta egyértelmű jelét annak, hogy felosztaná a szultán birodalmát, a Porta kemény fellépésként értékelte az elhangzottakat. Amikor Disraeli ebben a kényszerű helyzetben, november 16-án felajánlotta a szultánnak, hogy megvásárolja a khedive részvényeit a Szezi-csatorna tulajdonából, a Portának el kellett fogadnia a Rothschildek segítségével összegyűjtött 4 millió font sterling összeget. Végül pedig Bismarck is örülhetett, hiszen ezzel a franciák kiszorultak Lesseps életművéből, s csak Angliára neheztelhetek.¹⁰⁶⁵

Az Osztrák–Magyar Monarchia alig egy hónap múlva, a tényleges lebonyolítás után gratulált a vásárláshoz, és Andrassy meggyőződését fejezte ki, miszerint mind az osztrák, mind az angol kereskedelemnek előnyös lehet a vétel, minthogy a keleti ügyekben mindig azonosak az érdekeik.¹⁰⁶⁶ A Monarchia mindeközben szintén azon dolgozott, hogy életben maradjon a keleti birodalom, vagy ha az nem marad fenn, úgy legalább a status quo maradjon érvényben. Buchanan arról jelentett, hogy az oszmán diplomaták elégedetten távozhattak Bécsből, s Andrassy minden tőle telhetőt megtett azért, hogy pacifikálja a boszniai helyzetet: a leszerelésről és a menekültek visszahelyezéséről kölcsönös ígérek születtek.¹⁰⁶⁷

A status quo fenntartásának jegyében viszont a britek továbbra is arról értesülhettek, hogy Andrassy a Balkánon a saját eszközével igyekszik ellensúlyozni a pánszlávizmust. Nem meglepő, hogy Derby november 20-i, Buchanannek írt levelében aggodalmát fejezte ki, mivel továbbra is komolyan foglalkoztatta a Monarchia hercegovinai ambícióira vonatkozó elmélet. Már csak azért is izgatta a látszólagos terjeszkedő politika, mivel Suvalov arról beszélt neki, hogy Andrassy soha nem akart semmilyen expanziót a Monarchia számára, és tökéletesen megbízik a magyar grófban – utóbbi gondolatot pedig mind leveleiben, mind naplójában

¹⁰⁶³ THOMPSON 1886a. 235–236.

¹⁰⁶⁴ *Egyetértés*, 1875. október 13., október 15., december 29. A fordulópont a magyarországi közvéleményben azonban jóval később, a következő év őszén következett be, amikor Gladstone liberális politikai kampányának hevében a magyar sajtó a brit konzervatív lapok számos cikkét kezdte átvenni.

¹⁰⁶⁵ KOVIĆ 2011. 93–95.

¹⁰⁶⁶ TNA PRO FO 424/39, Buchanan Derby-nek, 1875. december 16. (no. 428) 375.

¹⁰⁶⁷ TNA PRO FO 424/39, Buchanan Derby-nek, 1875. november 12. (no. 380) 315.

megörökítette Derby.¹⁰⁶⁸ Bár az Andrásst helyettesítő Hofmann letagadta a britek előtt ezeket a szándékokat, Buchanannek minden alkalommal számon kellett kérnie Bécsen a brit értesüléseket Bosznia megszállásával és a reformokkal kapcsolatban.¹⁰⁶⁹

November 16-i levelében Buchanan a hasonló találkozók egyikén megemlítette, hogy mióta Novikovval gyakrabban találkozik a külügyminiszter, egy állítólagos alkotmánytervezeten dolgozik, és egyre távolságtartóbb lett vele. „*Ha a hír Ignatyev tábornoktól jött, úgy annyit mondhatok igaztalan, – s hozzáfűzte némi felindulással: szörnyű, hogy ilyen emberekkel kell foglalkozni.*”¹⁰⁷⁰ – idézte a brit a közös külügyért. A november 30-i találkozón viszont inkább úgy tűnt, hogy a külügyminisztérium fontolóra veszi a britek beavatását alkotmánytervezetbe, noha az információcsere kizárólagossága elméletileg csak az oroszokat és Novikovot illette meg.¹⁰⁷¹ Buchanan megkérdezte Hofmannat a kidolgozott terv tartalmáról, aki annyit válaszolt, hogy a keresztények elégedettek lehetnek és sikerülhet pacifikálni a tartományokat. Amikor nagykövet a kétségét fejezte ki, mondván, hogy a nemzetükért fegyveres harcokat vívó katonákat nehéz lesz meggyőzni, Hofmann a határegységek vagy Montenegró és a Monarchia haderejének részleges bevetését említette, mint ami rábírhatja a felkelőket a békére.¹⁰⁷²

A brit vezetésben nem voltak nagy véleménnyel ekkor a közös külügyminiszterről. Disraeli Andrásst döntésképtelennek gondolta, olyan politikusnak, akinek nincsenek tisztázott céljai. Derby pedig szélhámosnak vélte, aki – számára logikátlan módon – nem fedte fel teljességében a reformok tartalmát a *Foreign Office* előtt. Az amúgy is meglehetősen hűvös diplomáciai kapcsolatok a mélypontra kerültek. A Monarchia továbbra is a katonai párt akaratával összhangban, Oroszországgal kívánta megoldani a reformok ügyét.¹⁰⁷³

Monson szerint Magyarországon az intervenciónak semmilyen formáját nem támogatta volna a politikum. Buchanan viszont a keleti aktivitásról írt, és arról jelentett december 10-én, hogy Gorcsakov Berlinbe érkezett a reformjavaslatok megvitatására. A szentpétervári brit követ, Loftus szerint a törvényjavaslat merőben más volt, mivel nemcsak a Porta vagy Oroszország gyakorolt volna védnöki jogokat a keresztények felett, hanem az 1856-os párizsi szerződést intakt módon hagyva hat nagyhatalom jóváhagyását akarta Andrassy a saját

¹⁰⁶⁸ VINCENT 1994. 246.

¹⁰⁶⁹ TNA PRO FO 7/847, Derby Buchanannek, 1875. november 20. (no. 271).

¹⁰⁷⁰ TNA PRO FO 424/39, Buchanan Derby-nek, 1875. november 16. (no. 383) 316. Eredetiben: „(...) *'If it came from General Ignatiev, I can only say that it is untrue', adding with some excitement, 'It is terrible to have to deal with such a man.'*”

¹⁰⁷¹ TNA PRO FO 424/39, Buchanan Derby-nek, 1875. november 30. (no. 402) 345.

¹⁰⁷² TNA PRO FO 424/39, Buchanan Derby-nek, 1875. november 30. (no. 408) 346.

¹⁰⁷³ KOVIĆ 2011. 97.

tervezetéhez. Így a britek előre számolhattak azzal, hogy a Monarchia és Oroszország valamennyi nagyhatalom elé tárja majd a nagyhatalmak által kikényszerítendő, reformjavaslatokat tartalmazó úgynevezett Andrassy-jegyzéket.¹⁰⁷⁴

Derby decemberben arról számolt be nagyköveteinek egy körlevélben, miszerint Russell a teljes orosz álláspontot megtudhatta Gorcsakovtól, s nemhivatalos módon az orosz kancellár bizalmasan közölte a követendő politikai irányvonalat. Derby naplójának tanúsága szerint Gorcsakov a kelet teljes rekonstruálása helyett immár szintén a „foltozásban” volt érdekelt, s az osztrák állásponthoz hasonlóan átmenti engedményekkel hosszú távú megoldást képzelt el.¹⁰⁷⁵ A következőkben II. Sándor cár látogatásakor, 1875. december 7. és 17. között a cár és a Monarchia német közvetítéssel rendezte kapcsolatait. Albrecht ekkor Szent György keresztet kapott¹⁰⁷⁶, s cserébe a cár Mária Terézia rendet, amely – az angol jelentések szerint – olyannyira meghatotta, hogy hajlandó volt elfogadni a bécsi reformjegyzékre irányuló javaslatokat.¹⁰⁷⁷

V. 4. Az Andrassy-jegyzék

Miközben a három császár rendezte sorait, Andrassy az oszmán belügyek megváltoztatására irányuló reformjegyzék ötletével állt a britek elé. Beust arról tájékoztatta Derby-t, hogy amennyiben a jegyzék nem kizárólag Ausztria–Magyarországtól származna, hanem valamennyi hatalom beleegyezne, úgy elkerülnék a kényszerűség látszatát, ráadásul az Oszmán Birodalmat is megkímélnék a presztízsveszteségtől. Derby hangsúlyozta nagyköveteinek küldött utasításában, hogy az osztrák–magyar vezetés a brit kabinettől várja a megoldást, minthogy a briteknek lehet kellő ráhatásuk a Portára abban, hogy elfogadják a felkelőknek teendő engedményeket. Derby abban is veszélyt látott, hogy az orosz és osztrák–magyar vezetés kész tények elé állíthatja Nagy-Britanniát a reformjavaslatokkal. Derby félelme hamarosan valóra is vált, s Andrassy szóvá tette, hogy amennyiben nem fogadják el a tervezetet az angolok, úgy az Ignatyev-féle rosszabb forgatókönyv valósulhat meg.¹⁰⁷⁸

¹⁰⁷⁴ TNA PRO FO 424/39, Monson Buchanannek, 1875. december 1. 349; Loftus Derby-nek, 1875. december 8. (no. 369) 358–359.

¹⁰⁷⁵ TNA PRO FO 7/847, Derby Buchanannek, 1875. december 9. (no. 287), Vincent 1994. 258.

¹⁰⁷⁶ Az orosz kitüntetés különös, jelképes tett erejével bírt: ünnepélyes keretek között a magyar szabadságharc leveréséről is megemlékeztek az uralkodók, s Albrecht ugyanazt a kitüntetést kapta, mint Ferenc József a Győr visszahódításában való részvételért I. Miklóstól (vö.: GERŐ 2016. 73–75).

¹⁰⁷⁷ SCHMIDT 1992. 211–212, TNA PRO FO 7/853, Buchanan Derby-nek, 1875. december 11. (no. 413), december 13. (no. 415).

¹⁰⁷⁸ TNA PRO FO 7/847, Derby Buchanannek, 1875. december 11. (no. 291).

Az Andrassy-jegyzék foganatosításában a számított a *Ballhausplatz* a britekre: nem akarta még, hogy kitudódjon a reformjegyzék tartalma, így Zichyn keresztül mind a törököket, mind a briteket diszkrécióra kérte, és arra, hogy várjanak, mivel Gorcsakov jóváhagyásával együtt tárják majd a nagyhatalmak elé a dokumentumot. A Porta viszont ezt semmibe véve magához vette a kezdeményezést, és kész volt megadni a felkelők számára egy szultáni fermánban a követelések egy részét. Elliot jelentései miatt a britek a december 13-án kiadott rendelkezés vallásról szóló pontjait és az Andrassy-jegyzék tartalmát azonosnak vélték, ezért úgy tűnhetett számukra, hogy a jegyzék közlése már megtörtént. Miután a Portánál Andrassy panaszt tett, arról biztosította Buchanant, hogy a jegyzék sokkal gyakorlatiasabb pontokat fog tartalmazni.¹⁰⁷⁹ Buchanan viszont kétségeit fejezte ki afelől, hogy a pontokat egyáltalán elfogadják a felkelők, mivel az súlyosan aláásná a Monarchia presztízsét a menekültek szemében. Úgy vélte, hogy a kleki kikötő közben tartásával Bécs irányítja a török seregek partra szállásának ütemét, így valójában az osztrák–magyar fél diktálta a feltételeket.¹⁰⁸⁰

Kisebb diplomáciai bonyodalmat okozott ekkor a *The Times* cikke, melyben azt taglalták, hogy Zichy, Andrassy kérése ellenére orosz kollégáihoz hasonlóan a fermán közlését sürgette. A brit újság értesüléseit a bécsi vezetés először a hivatalos lapokban, majd követei útján tagadta: Beust úgy vélte, hogy Andrassy ilyen indiszkréció esetén bizonyára felmentette volna Zichyt. Elliot előbb megerősítette, hogy a *The Times* cikke fikció lehet, és semmilyen hasonlóra nem kerülhetett sor Zichy esetében. Később viszont beszámolt arról, az oroszok sürgették a Portát a fermán kiadására, lehetőleg még az Andrassy-jegyzék megvitatása előtt.¹⁰⁸¹ A *The Times* továbbra is elfogult maradt Béccsel szemben és kevés jóindulatot tanúsított Ausztria–Magyarország politikájának a decemberi napokban: Andrassy politikáját hol elégtelennek, a Porta reformjait kevésnek, a három császár egyezményét oroszok vezette klubnak vélték, és megemlékeztek arról, hogy Ausztria a krími konfliktus során már hátra támadta az oroszokat a Dunai Fejedelemségek megszállásával. Rankét, mint szakértőt citálták a témában, aki lakosságcserevel oldotta volna meg a problémát.¹⁰⁸² A lap hangneme egy csapásra megváltozott a következő év elején, ahogy a jegyzék valós tartalma napvilágot látott (és amikor felmerült a brit csatlakozás lehetősége): „*Most, hogy Öfelsége kormánya úgy döntött, hogy általánosan támogatja az osztrák jegyzéket, nehéz elképzelni, hogyan lehetett valaha is*

¹⁰⁷⁹ TNA PRO FO 424/39, Buchanan Derby-nek, 1875. december 16. (no. 422, 424) 372–373.

¹⁰⁸⁰ TNA PRO FO 7/853, Buchanan Derby-nek, 1875. december 16. (no. 420).

¹⁰⁸¹ TNA PRO FO7/853, Buchanan Derby-nek, 1876. december 16. (no. 419); FO 424/40, Derby Buchanannek, 1876. január 13. (no. 15.) 54.; FO 424/40, Elliot Derby-nek, 1876. január 8. (no. 24) 52, 1876. január 18. (no. 66) 89.

¹⁰⁸² *The Times*, “Turkish Reforms“ 1875. december 6., 9; “The Emperor of Russia”, december 10., 9;

kétséges egy ilyen ésszerű és mérsékelt lépés.”¹⁰⁸³ – írta a lap. A *The Times* rosszindulatú cikkeinek szerzőjét végül 1876 márciusában sikerült felkutatni. Kiderült, hogy Stillman és Farley nevű tudósítók csatlakoztak a felkelők táborához, és a brit nemzet támogatását terjesztették a táborukban, továbbá pamfleteket osztottak szét a közöttük. Az újság szerkesztősege Buchanan közbenjárása után megígérte a forradalmárnak állt tollnokok hazahívását.¹⁰⁸⁴

Andrássy 1875. december 25-én küldte el a jegyzékét Szentpétervárra, majd Derby-nek azt üzenté, hogy a tervezet bizonyára elfogadható feltételeket fog tartalmazni minden nagyhatalom számára. A brit külügyér félt attól, hogy a jegyzék a reformok végrehajtására hivatkozva a nagykövetek szuperintendensi intézményét vezetné be, ami teljhatalmat adott volna az orosz és osztrák–magyar diplomatáknak. Andrássy viszont ismét azzal nyugtázta a *Foreign Office* megjegyzéseit, hogy bizonyára Ignatyev intrikáiról lehet szó, és csak tőle jöhetett az információ.¹⁰⁸⁵ A gróf végül az évet azzal búcsúztatta, hogy a reformcsomagból elhelyezett letétbe egy példányt Beustnál, melyet a nagykövet csak Gorcsakov jóváhagyása után adhatott át Londonnak.¹⁰⁸⁶ Mielőtt Andrássy Pestre távozott volna – rájátszva Monson információira – kifejtette a brit nagykövet előtt, hogy a magyarországi viszonyokból fakadóan soha nem követhet olyan politikát, amivel Bosznia megszállását készítené elő. Ugyanakkor nem adhat a magyar kormány egyértelmű garanciákat a „be nem avatkozásra”, mert azzal a magyarok délszlávokat felbátorítanak. „*Tisza úr elé került a [megszállásra vonatkozó] kérdés az extrém bal országgyűlési képviselő Simonyi úr jóvoltából és az őt felbujtó legfőbb horvátországi szláv agitátor Miletics úr révén. Amennyiben válaszolt volna és a kormány szándékait deklarálja [Tisza], úgy azt rögtön felhasználták volna [Mileticsék] bajtársaikkal, hogy Szerbiának és Montenegrónak ügygel szolgáljanak a felkelés támogatására, így szükséges volt a beavatkozás felőli szándékot bizonytalannak hagyni, és Damoklész kardját fenntartani a két nyugtalan fejedelemség felett (...).*”¹⁰⁸⁷ – idézi Andrássyt a levélt.

¹⁰⁸³ *The Times*, “Count Andrassy’s Note“ 1876. január 20., 9. Eredetiben: „*Now that Her Majesty’s Government has decided to give a general support to the Austrian Note, it is difficult to concieve how so reasonable and moderate a course could ever have been doubtful.*”

¹⁰⁸⁴ TNA FO PRO 7/868, Buchanan Derby-nek, 1876. március 25. (no. 163).

¹⁰⁸⁵ TNA PRO FO 424/39, Buchanan Derby-nek, 1875. december 25. (jelöletlen távirat), 1875. december 27. (jelöletlen távirat) 386.

¹⁰⁸⁶ TNA PRO FO 424/39, Andrássy Beustnak, Beust Derby-nek, 1875. december 30. 6–11.

¹⁰⁸⁷ Idézi: TNA PRO FO 424/39, Buchanan Derby-nek, 1875. december 25. (no. 436.) 402. Eredetiben: „*The question however, put to M. Tisza by M. Simonyi, a member of the extreme Left of the Diet, had been inspired by M. Militiz, the principal Slav agitator in Croatia, and, as a decided declaration of the intentions of the Government would have been immediately used by him and his associates to urge Servia and Montenegro to give active support to the insurrection, it had been necessary to leave their intentions as to intervention uncertain, and to keep that sword of Damocles suspended over those two restless Principalities (...).*”

Buchanan a Derby-nek szóló december 27-i táviratában az Andrássyval folytatott beszélgetését idézte, amely során a gróf arról beszélt, hogy Gorcsakov a nagykövetek tanácsa alá akarta helyezni a Porta reformjait, de az osztrák–magyar külügyminiszter ellenállásán végül elbukott ez a kísérlet. A közös miniszter még hozzáfűzte: bár a bécsi sajtó elítélte Derby higgadtságra intő edinburghi beszédét, ő is ilyen szellemben beszélne a publikumhoz. A következő jelentésből pedig az derült ki, hogy bár Andrássy tudott arról, hogy Zichy az orosz diplomácia kezére játszik, az nem kifejezetten zavarta, minthogy meg volt győződve a cár békés szándékairól, s csak a konstantinápolyi követüket hibáztatta az őszintétlen expanzív politikai vonalért.¹⁰⁸⁸ Andrássy tehát látványos gesztusokat tett a jegyzék elküldése előtt London felé, egyúttal sejthetően ismét az uralkodó közvetlen hatása és oroszbarát politikája manifesztálódott a Monarchia konstantinápolyi követén keresztül.

Az Andrássy-jegyzék kezdetben a fermánhoz hasonló tartalommal bírt: közös, keresztény-muszlim bizottságot vizionált, ami számos reformot ígért a balkáni keresztény területek lakói számára.¹⁰⁸⁹ Ezentúl a Porta korábbi fermánja és vállalásai alapján – összhangban az 1856-os rendelkezésekkel – deklarálta a felekezeti egyenlőséget muszlimok és keresztények között, az adóbérletekkel kapcsolatos visszaélések kivizsgálását, a boszniai keresztények helyzetének javítását, s hogy a Porta által beszedett pénzeket a tartományok fejlesztésére használja.¹⁰⁹⁰ Ugyanakkor számos pontban csak nagyon általános intézkedéseket vázolt fel a forrongó balkáni tartományok jövőjére nézve.

A Krieg-In-Sicht-válság és a hercegovinai felkelések évében a kölcsönös bizalmatlanság határozta meg a *Foreign Office* és a *Ballhausplatz* kapcsolatát. Ugyanakkor mindkét hatalom profitálni tudott 1875 nemzetközi válságaiból. A franciákat fenyegető krízisből előnnyel lépett ki a magyar külügyminiszter, mivel a három császár politikában a Bismarckhoz fűződő kapcsolatát szorosabbra fűzte. A válság végével Disraeli is sikert könyvelhetett el, hiszen sikerült ellentétet szítania a német és orosz kancellár között. London viszont egyre nagyobb aggodalommal figyelte az osztrák és orosz tárgyalások alakulását, mivel úgy érezte, hogy szándékosan félrevezetik a brit kabinetet, és hamis információkat kap a *Ballhausplatz*-ról, legyen szó az oszmánokkal kapcsolatos ügyekről vagy a szláv népek felfegyverzéséről. A felkelés kirobbanásakor mindegyik nagyhatalom eleinte lokális problémának tekintette a válságot, amely csak két partikuláris nagyhatalom nagyköveteit érintette: Ausztria–Magyarország és Oroszország konstantinápolyi képviselőit, valamint a

¹⁰⁸⁸ TNA PRO FO 7/853, Buchanan Derby-nek, 1875. december 27. (no. 440–441).

¹⁰⁸⁹ SCHMIDT 1992. 212.

¹⁰⁹⁰ ACKTENSTÜCKE 1878A. 156–162.

Balkánon jelen lévő konzulokat. Az Osztrák–Magyar Monarchia eközben arra törekedett, hogy fenntartsa a balkáni status quo-t, de London továbbra is gyanakodott Andrásy balkáni ambícióira, és a brit kormány attól tartott, hogy ha a külügyminiszter szándékairól nem is győződhetek meg, Bécs terjeszkedni kívánt a térségben. Az Andrásy-jegyzék képében ugyanakkor különleges javaslattal állt elő az osztrák–magyar fél. Ha nem is kínált a dokumentum azonnali megoldást a több évig tartó válságra, jól kirajzolódott a nagyhatalmak balkáni érdekei az elhúzódó konfliktus jövőjét illetően: az osztrák–magyar fél a jegyzékben is felkínált, mérsékelt reformokban volt érdekelt, amíg az oszmánok, saját megoldásukat szem előtt tartva készséggel elfogadták az azt alá aknázó fermánt – még hozzá orosz javaslatra. Nagy-Britannia szinte tehetetlen volt ez alatt, és égető szükségét érezte egy kontinentális szövetséggel való együttműködésre. Bár Derby az egyszerűbb, távolságtartó politika híveként nem látta az értelmét a beavatkozásnak, Disraeli az oroszokkal, németekkel és osztrák–magyarokkal való külön tárgyalásai és próbálkozásai folytán biztosítani kívánta a jövőre nézve a három császár egyezményének szétfeszítését.

VI. 1876 – A titkos egyezmények, humanitárius tüntetések és a konstantinápolyi konferencia éve

VI. 1. Az Andrássy-jegyzék kudarca és a britek

A december 30-án elküldött jegyzéket a Porta és Anglia 1876. január 3-án kapta meg, melyek szövegében a három keleti hatalom volt az indítványozó. Az angol kabinetben vegyes összkép alakult ki a dokumentumról. Beustnak végül egy személyes beszélgetés során sikerült rábeszélnie Derby-t a jegyzék elfogadására. Felvázolta a külügyminiszternek, hogy a Porta mennyire számít Nagy-Britannia beavatkozására és a konfliktus elhúzódását emlegette, amennyiben a britek nem mennek bele a jegyzékbe.¹⁰⁹¹ Disraeli és Salisbury azonban kétségeit fejezte ki Andrássy tervei iránt: a kormányfő szerint a jegyzék „(...) *elveiben téves és gyakorlataiban ártalmas*”¹⁰⁹² volt, a törökök rendezésre irányuló erejét és akaratát pedig figyelmen kívül hagyta. Ugyanakkor elfogyott a brit kormány mozgástere: ha nem csatlakoznak, és a Porta visszautasítja a jegyzéket, úgy Ausztria–Magyarország és Oroszország kész helyzetet teremt, s ha elfogadja azt a szultán, úgy a britek nélkül valósult volna meg a rendezés. A kétségbeesett londoni viták közben január 8-án Montgelas optimizmussal számolt be a jegyzék lehetséges pozitív elfogadásáról, ám még egy hetet váratott magára a döntés.¹⁰⁹³

A britek az időt húzva január 18-ig vitatkoztak a jegyzékről. A kormányfő Derby-re neheztelt, amiért „*törökebb volt a törököknél*”¹⁰⁹⁴, és a kormány nagy részéről sem volt jó véleménnyel. A korábban már említett Lord Tenterden a külügyi altitkári pozícióból igyekezett támogatni a politikai döntéshozókat. Osztozott Disraeli kétségeiben, és részletes elemzést közölt a kormányfővel, amelyben összehasonlította a korábbi fermánokat a jegyzékkel. Az angol kormány végül Derby tanácsára fogadta el az Andrássy-jegyzéket. Ebben nemcsak az elszigetelődés vezérelte őket (tudták, hogy Franciaország és Olaszország csatlakoznak), hanem a felkelők sikereitől való félelem is. Derby-nek a belpolitikai következményekkel is számolnia kellett: úgy gondolta, a jegyzék elfogadásával ideiglenesen a háttérbe lehet szorítani a hazai politika gondjait, míg Disraeli attól félt, hogy olyan javaslatokat kényszerül támogatni a kabinet, amiket az íreknek sem adott meg.¹⁰⁹⁵ Derby egyúttal Beust szavai miatt tartott attól,

¹⁰⁹¹ VINCENT 1994. 266; ACKTENSTÜCKE 1878A. 167.

¹⁰⁹² Idézi: SCHMIDT 1992. 213. Eredetiben: „(...) *erroneous in principle and pernicious in practice.*”

¹⁰⁹³ SCHMIDT 1992. 212–213.

¹⁰⁹⁴ Idézi KOVIĆ 2011. 101. Eredetiben: „*We can't be more Turkish than the Sultan's – plus Arabe que l'Arabie.*”

¹⁰⁹⁵ VINCENT 1994. 265–267.

hogy Andrassy kihagyhatja őket a rendezésből és kész helyzetet teremt a Balkánon. Még az év elején felettesei Monsont Budapestről Dalmáciába küldték, ahonnan jelentve megerősítette a St. James kabinet gyanúját: a felkelőket nemcsak a pánszláv eszme mozgatta, hanem a Nyugat-Balkánon számítottak az osztrák–magyar erők segítségére.¹⁰⁹⁶ Január 13-án Derby az oszmánok londoni követének, Musurus pasának a kéréséről írt naplójában, aki a szultán trónját is féltette abban az esetben, ha a britek elutasító választ adnak a jegyzékre. Beust szintén tudomást szerzett egy olasz követségi dolgozótól arról, hogy Salisbury-nek sem tetszik a jegyzék. Ez azért volt problémás Derby számára, mert ha Anglia távol maradt volna, úgy Bécsben a vele jó kapcsolatot ápoló londoni nagykövetet terhelte volna a felelősség. Miután a külügyminiszter több ország nagyköveteivel tárgyalt, és elég nyomatékos jelzéseket kapott, igen erős nyomást akart Disraelire gyakorolni. Hathatós fellépésre viszont nem volt szükség, miután a kormányfő a köszvényével küszködve ágynak esett, és jóváhagyta a csatlakozást.¹⁰⁹⁷ A döntést megelőző „lobbi-vacsorák” egy alkalmával – érzékeltetve a brit tehetetlenséget – így szólt a kormányfő az Andrassy-jegyzékről: „*Angliának vezetnie kellene, nem követnie más hatalmakat!*”¹⁰⁹⁸

A tehetetlenség leküzdésére 1876 januárjától kibontakozóban volt egy angol–német közeledés, ami elsősorban a királynő befolyásának volt köszönhető. „*Ha ezt a gyakorlatias jó egyetértést sikerül véghez vinnünk Németországgal, akkor a külső kapcsolatainkat egy sziklára helyezzük, és Anglia ismét azt a befolyást gyakorolhatja, amely az utóbbi években oly’ fájdalmasan és titokzatosan eltűnt.*” – írta Disraeli a királynőnek február 12-i levelében.¹⁰⁹⁹ Bismarcknak leginkább a túlságosan együttműködő, a Balkánról Németországot kizáró orosz–osztrák együttműködés ellensúlyozása miatt volt szüksége az összefogásra. Derby viszont keresztülhúzva e számításokat, a miniszterelnök távollétében hamar elutasította Bismarck közeledését. Február 16-án küldött válaszában úgy találta, hogy a két ország külpolitikában képviselt elvei összeférhetetlenek. Másik érve mintha Palmerston és Gladstone szellemiségében született volna: Anglia nem köthet kizárólagos szövetségeket.¹¹⁰⁰ Ez nem volt más, mint az angol külpolitikai döntéshozás két nagy klikkje közötti ellentét realizálódása, amely a későbbiekben is, egészen 1878-ig meghatározta a brit álláspontot.¹¹⁰¹ Disraeli a következő 4 hónapban egyáltalán nem foglalkozott a keleti kérdésekkel, mivel saját egészsége

¹⁰⁹⁶ SCHMIDT 1992. 213–215.

¹⁰⁹⁷ TNA PRO FO 424/40, Derby Elliotnak, 1876. január 13. (no. 26) 33; VINCENT 1994. 269–270.

¹⁰⁹⁸ Idézi: KOVIĆ 2011. 100.

¹⁰⁹⁹ Idézi BOURNE 1970. 404. Eredetiben: „*If this practical, good understanding with Germany be accomplished, it will place our external relation on a rock, and England will again exercise that influence which, of late years, has so painfully and mysteriously disappeared.*”

¹¹⁰⁰ BOURNE 1970. 127, TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. január 18. (no. 95), 405.

¹¹⁰¹ Derby válaszat a brit külpolitika alappilléreivel foglalkozó forráskiadvány is kiemeli (Temperley–Penson 1966. 356).

és a Viktória királynőnek ígért India császárnője cím alsóházi vitája foglalta le minden idejét.¹¹⁰² Anglia részvétele így meglehetősen limitált volt 1876 tavaszán a keleti eseményekben, az Ausztriával való együttműködés kimerült az Andrássy-jegyzék támogatásában, és az igencsak passzív Derby-re hárult a diplomáciai veszély elhárítása.

A következő hónap elején Derby-nek a Westminsterben is meg kellett védenie az Andrássy-jegyzékhez való csatlakozást: „(...) *ahogy Andrássy mondta, tökéletesen tiszta, hogy a felkelés lángjai Hercegovinán túl terjeszkednek, ha azt a tartományt hamarosan nem pacifikáljuk (...)*” – idézte Beust januári beszélgetését a külügyminiszter.¹¹⁰³ A csatlakozást követően, február 9-én Viktória királynő parlamenti ülészakot megnyitó beszédében is helyet kapott a keleti affér. Bár nem jelentette ki egyértelműen, de Ausztria–Magyarországra, mint barátságos és szövetséges hatalomra utalt.¹¹⁰⁴

Miután Anglia is csatlakozott a jegyzékhez, megalázó helyzetbe került. Az oszmán kormányzat és a nagyhatalmak akarata előtt meghajolva, a korábban felvállalt, jegyzéket késleltető pozíciójából is vissza kellett vonulnia.¹¹⁰⁵ Ignatyev valósággal lázadt Ausztria és Gorcsakov rendelkezései ellen, mivel úgy tűnt, a reformcsomag ténylegesen pacifikálhatja a felkelőket, a rendezés pedig Oroszország kihagyásával mehet végbe.¹¹⁰⁶ A britek az agrárkérdésekben és adóreformban teendő lépéseket sérelmezték csak, Bécs válaszában pedig hajlandó volt engedményeket tenni. Elliot klauzulák kapcsán írt levelei csaknem kéthetes késéssel érkeztek meg a hólepte Európán át feletteséhez. A konstantinápolyi követ is kifejezte kétségeit a jegyzék kapcsán, és szintén úgy látta, hogy az a váratlan decemberi fermán miatt változhatott tartalmában. Ugyanakkor azt is előrebocsátotta, hogy amennyiben nincs erő a jegyzék mögött, úgy el fog bukni a kísérlet.¹¹⁰⁷ Buchanan pedig szintén még a jegyzék kibocsátásakor egy szigorúan bizalmas jelentésben említette azt a buktatót, miszerint a felkelők lefegyverzése kétséges, továbbá, hogy a határok ellenőrzésének kérdésében Novikov sem állt teljesen a reformjegyzék mellé.¹¹⁰⁸

Elliot prognózisa a következő hetekben beigazolódott: a balkáni konzulátusokról érkező hírek nyugtalanítók voltak és szerb csatlakozást vizionáltak. A magyar hivatalos sajtóról

¹¹⁰² KOVIĆ 2011. 102–103.

¹¹⁰³ *The Times*, "Count Andrassy's Note", 1876. február 7. 5. Eredetiben: „(...) *It is perfectly clear, as Count Andrassy says, that the flames of revolt will spread beyond Herzegovina if that Province should not soon be pacified.*”

¹¹⁰⁴ *The Times*, "The Queen's Speech", 1876. február 9. 9-10.

¹¹⁰⁵ TNA PRO FO 424/40, Derby Buchanannek, 1876. január 19. (no. 38) 53–54.

¹¹⁰⁶ VINCENT 1994. 274–275, TNA PRO FO 424/40, Derby Buchanannek, 1876. január 18. (jelöletlen távirat) 52–53.

¹¹⁰⁷ TNA PRO FO 424/40, Derby Buchanannek, 1876. január 18. (no. 95) 52–53; FO 424/40, Elliot Derby-nek, 1876. január 18. (no. 65) 87–88.

¹¹⁰⁸ TNA PRO FO 7/867, Buchanan Derby-nek, 1876. január 2. (no. 3).

(*Pester Lloyd*) készült összefoglalójelentések pedig a határmenti barakkok megerősítéséről, valamint "omladinista-agitációról" számoltak be.¹¹⁰⁹ A kasszandrák sorához csatlakozott Monson, akinek budapesti beszámolója szerint a magyar politikum két táborra szakadt. Az egyik csoport úgy vélte, hogy a gróf helyesen biztosítékokat keresett, mások pedig túlságosan kompromisszumosnak tartották a keleti afférban. Mindkét tábor egyetértett viszont egyelőre abban, hogy Andrassy valóban törődik az Oszmán Birodalom integritásának sorsával.¹¹¹⁰ Egy másik brit ágens, a Budapesten tevékenykedő Harriss-Gastrell jelentése szerint Gorcsakov túlbecsülte saját jelentőségét a kérdésben, és nem tudta a szlávokat pusztán Szentpétervárról küldött papírokkal rábírní a fegyverletételre. A konzul az effektív végrehajtásban is kételkedett, és közölte Orczy kijelentéseit arról, hogy a Monarchia határait hosszú szakaszon nem lehet lezárni.¹¹¹¹ A balkáni felkelőkre így mérsékelt hatása volt az Andrassy-jegyzéknek, s közben arról kapott hírt a *Foreign Office* Bécsből, hogy a szerb skupcsina egymillió dukátot szavazott meg titokban a hadsereg mozgósítására.¹¹¹² Ugyanebben az időben pedig Románia szintén öt és félmillió frank kölcsönt vett fel hadseregének felállítására.¹¹¹³

A Portával tehát minél előbb el kellett fogadtatni a feltételeket, azok foganatosítása és a nemzetközi deeszkaláció érdekében. Derby arra várt, hogy részletes követutasítást küldhessen Elliotnak, s olyan garanciákat ígérjenek, amivel hitelesen keresztülvihetők a reformok. Beust viszont olyan megoldást várt a britektől, amivel hatásosabban érhető el a fegyverletétel, és nem merül ki a pusztá tanácsadásban.¹¹¹⁴ A britek Beust kívánságai ellenére nem gyakoroltak nagyobb nyomást az oszmán kormányra, de úgy vélték, Anglia és a Monarchia érdekei azonosak a kérdésben.¹¹¹⁵ A nyomásra később nem volt szükség, minthogy a szerb fegyverkezés az események felgyorsulását okozta. Miután február elején átadásra került a jegyzék, a Porta egy irádében¹¹¹⁶, február 11-én késznek mutatkozott a reformok bevezetésére, és csak Bosznia közvetlen adóinak pontjában kellett Andrassy javaslatain módosítani. Február 24-én pozitív válasz érkezett az oszmánoktól a tervezet elfogadásáról, majd március 2-án az oszmánok deklarálták a reformterveket.¹¹¹⁷ Buchanan jelentéseiben a *Neue Freie Presse* és a *Pester Lloyd* is szerepelt, mint olyan sajtóorgánumok, amelyek egyszerre akarták számonkérni

¹¹⁰⁹ TNA PRO FO 424/40, White Derby-nek, 1876. január 21. (no. 1) 98.

¹¹¹⁰ TNA PRO FO 424/40, Monson Buchanannek, 1876. január 24. (jelöletlen) 100.

¹¹¹¹ TNA PRO FO 424/40, Harris-Gastrell Buchanannek, 1876. február 8. (no.53) 140, FO 7/867, Harris-Gastrell Buchanannek, 1876. február 10. (no. 60).

¹¹¹² TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. február 1. (jelöletlen távirat) 106.

¹¹¹³ TNA PRO FO 7/867, Harriss-Gastrell Derby-nek, 1876. február 1. (no. 40).

¹¹¹⁴ TNA PRO FO 7/864, Derby Buchanannek, 1876. január 24. (no. 39).

¹¹¹⁵ TNA PRO FO 7/864, Derby Buchanannek, 1876. január 25. (no. 46).

¹¹¹⁶ Szultáni dekrétum, parancs, rendelet.

¹¹¹⁷ TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. február 11. (jelöletlen távirat) 126; február 25. (no. 96) 166; KOVIĆ 2011. 102.

Andrássyn a jegyzékben vállalt ígéreteket, másrészt pedig hevesen kritizálták a gróft – ekkor főleg a Lajtán túli sajtóban –, amiért Londonban olyan vélemények jelenhettek meg, miszerint nincs közös érdeke a Monarchiának és Angliának.¹¹¹⁸

Ferenc József, hogy biztosítsa szándékainak komolyságáról a nagyhatalmakat, Rodić tábornokot helyezte Cetinjébe és a dalmát határra, akinek feladatai közé tartozott a felkelők utánpótlástól való elvágása.¹¹¹⁹ A szerb fegyverkezés viszont sem a jegyzék hírére, sem Ausztria–Magyarország többszöri figyelmeztetése ellenére nem állt le, így március 9-én Buchanan arról tájékoztatta Derby-t, hogy Zichy a reformokat foganatosító török tárgyalóbiztosok azonnali helyszínre küldését fogja sürgetni a Portánál, valamint hogy Andrassy szerint Elliotnak is célszerű volt támogatnia a javaslatot.¹¹²⁰

Az újabb hírek szerint Montenegró és Szerbia szövetségben tervezett hadat üzeni a Porta ellen, így a magyar közvélemény Tiszát vonta kérdőre. Arra voltak kíváncsiak, vajon a magyar kormány partnere volt-e a közös külügyminiszternek a helyzet előteremtésében. Buchanan hosszas beszámolót közölt Tisza márciusi 11-i beszédéről, amelyben a kormányfő Andrassy politikáját védelmezte, és Szerbiát Ausztria–Magyarország helyett Európával helyezte inkább szembe. Egy bizalmas jelentésben hozzáfűzte a brit nagykövet, hogy Tisza Andrassy utasítására fogalmazott úgy az országgyűlés előtt, hogy ne lehessen kideríteni a Monarchia álláspontját egy szerb–török háború esetén – nehogy abból rossz következtetéseket vonjon le a két szomszédos állam.¹¹²¹

A *Ballhausplatz* további tervei között nem szerepelt a Portának küldött szerb hadüzenet. Orczy például kifejezetten elutasította egy szerb–török háború ötletét, mondván, hogy Milán fejedelem ugyan nyomás alatt áll, Szerbia nem fog megnyerhetetlen háborúba bocsátkozni.¹¹²² Egy másik jelentés szerint pedig a közös külügyminisztériumhoz közel álló *Pester Lloyd* az Andrassy-jegyzékhez csatlakozó államok pénzügyi érintettségét taglalja a béketeremtésben: Andrassy a menekültek helyzetének javításáért nemzetközi pénzügyi kompenzációt várt. A későbbi napokban a brit kormány Beust és Andrassy kifejezett kérése ellenére megtagadta bármilyen hozzájárulás kifizetését.¹¹²³ A menekültek kérdése időközben a Tisza-kormány

¹¹¹⁸ TNA PRO FO 7/867, Buchanan Derby-nek, 1876. február 15. (no. 67-68).

¹¹¹⁹ TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. február 19. (no. 80) 160–161.

¹¹²⁰ TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. március 9. (jelöletlen távirat) 181.

¹¹²¹ TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. március 12. (no. 131–132) 197–198; Érdeemes megjegyeznünk azt az érdekességet, hogy a nagyköveteknek számtalanszor utalniuk kellett az ország működési mechanizmusára, jelezni miért fontos az adott jelentés és külön megbízottat foglalkoztattak azzal, hogy *Foreign Office* számára egy közérthető ábrát alkosson a dualista rendszer működéséről (FO 7/864, Derby Buchanannek, 1876. március 1. (jelöletlen vázlat).

¹¹²² TNA PRO FO 7/867, Buchanan Derby-nek, 1876. február 24. (jelöletlen).

¹¹²³ TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. március 18. (no. 144–145) 226; FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. március 24. (jelöletlen távirat) 234, Buchanan Derby-nek 1876. március 24. (no. 164) 237.

költségvetésére is hatással volt: a közös hadsereg nem tudta rábírní a menekülteket a hazatérésre, így további milliókkal kellett számolni a 40-50.000 fő közé becsült menekült tömeg eltartásának finanszírozására.¹¹²⁴

Átmenetileg úgy tűnt, hogy a fegyvernyugvás sikeres, és március 20-án felvették a tárgyalásokat a felkelőkkel.¹¹²⁵ A Monarchia számára egyre világosabbá vált, hogy az „inszurgensek” nem lesznek hajlandók megbékélni, és Derby, valamint Buchanan nem átaláltak Monson jelentésire alapozva felhívni erre a közös külügyminiszter figyelmét. Andrassy kezdetben higgadt maradt, úgy gondolta, hogy a felkelők a Porta sikeres amnesztia-hirdetésére reagálnak az újabb összetűzésekkel, majd hozzátette, hogy „(...) *hozzászokott ahhoz, hogy szemben ússzon az árral.*”¹¹²⁶ A *Foreign Office* azonban hátsó szándékot sejtett a háttérben. Egy március 10-én küldött táviratban Derby megfogalmazta a gyanúját, miszerint a montenegrói fegyveresek és egyes felkelők a Monarchiától kaphatnak támogatást, ezért felszólította Buchanant a hír kivizsgálására.¹¹²⁷ Nagyjából két héttel később egyeztetés vette kezdetét a külügyminisztérium és a brit nagykövet között, mely során Andrassy megosztotta a Monarchia információit Angliával. Ezek a következők voltak: Montenegro hajlandó volt biztosítékokat adni a semlegességről az Andrassy-jegyzék szellemében, Szerbia azonban az időt húzta: kivárta az osztrák–magyar megbízottak és a felkelők közötti tárgyalások eredményét. A korábban határt felügyelő Rodić ugyanis a felkelők és a törökök közötti közvetítéssel volt megbízva Sutorinában. Buchanan viszont rákérdezett Andrassynál arra az Elliottól származó információra, miszerint korábban Ignatyev felvetette a montenegrói határ bővítését. Andrassy erre – a későbbi reichstadti klauzulák között szereplő tételre – bár tagadó választ adott, azt elismerte, hogy a niksi török helyőrség megerősítésébe beleegyezett, és a fegyverszünet alatti szabad utánpótlást is biztosította.¹¹²⁸

További problémát jelentett a boszniai fegyveres bandák fosztogatásainak április elején érkező híre. A britek már korábban értesültek arról, hogy Raguzából osztrák–magyar dezertőrök csatlakoztak a felkelők táborához, amíg Rodić Zarában tevékenykedett. Így bár a felkelők fosztogatásait Andrassy elítélte, nem tudta kizárni Buchanan előtt a katonai körök érintettségét, és orosz agitátorokat emlegetett inkább.¹¹²⁹ A törökök, mivel tudták, hogy

¹¹²⁴ TNA PRO FO 424/40, Monson Derby-nek, 1876. március 31. (no. 7) 267.

¹¹²⁵ TNA PRO FO 7/868, Buchanan Derby-nek, 1876. március 20. (no. 150).

¹¹²⁶ TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. március 17. (no. 141) 223. Eredetiben: „(...) *He was accustomed, however, he said to swim against the stream (...).*”

¹¹²⁷ TNA PRO FO 7/864, Derby Buchanannek, 1876. március 10. (no. 93).

¹¹²⁸ TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. március 24. (no. 160) 236.

¹¹²⁹ TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. április 5. (jelöletlen távirat) 261; TNA PRO FO 7/868, Derby Buchanannek, 1876. március 9. (no. 126).

Montenegró a felkelők egyik legfőbb támasza, igyekeztek megbékíteni a fejedelmet. Egyúttal annak tudatában is tették ezt, hogy sejtették, Oroszország is csak akkor állhat kötélnek, ha a határok kiterjesztésének kérdésében engedményeket tesznek Montenegrónak. Andrassy pedig mindent megtett annak érdekében, hogy a felkelők ne a Monarchia területén keressenek élelmet vagy menedéket, hanem a Porta amnesztiájára és a (következő aratásig tartó) segélyeire számítva visszatérjenek otthonaikba.¹¹³⁰

Úgy tűnt a britek számára, hogy az osztrák–magyar vezetés bár próbálta deeszkalálni a helyzetet, azonban hibát követett el. A közvetítési tárgyalások alkalmával az orosz nagykövet híresztelésének köszönhetően földszerzés igényével léptek fel a felkelők, viszont az osztrák–magyar Rodić és az általa megbízott Wessilitsky nem tanúsított túl nagy aktivitást a felkelők csillapításában, s amikor közölték a felkelőkkel, hogy a Porta nem tud további engedményeket tenni, megállt a tárgyalási folyamat. Az orosz–osztrák–magyar ellentét vezetett végül a töréshez: Gorcsakov április 12-én visszautasította Bécs együttes fellépésre szólító ajánlatát, arra hivatkozva, hogy korábban a Monarchia a felkelők felé intézett kommunikációjáról nem egyeztetett előre Szentpétervárral. Andrassy később bevallotta Buchanannek, hogy nem tudott a törökök ellentéteket kiélező szándékairól. Derby és Elliot közvetítését így örömmel vette, akik Zichy fegyverszünet meghosszabbítására vonatkozó kérelmét támogatták a Portánál. Andrassy nagykövetéhez intézett utasítása azonban napokig nem érkezett meg, s kifutottak a felek a fegyverszünet idejéből.¹¹³¹

A kérdést tehát a fegyverszünet elhúzásával sem sikerült megoldani, sőt, amíg a közös hadsereg újabb egységekkel jelent meg a déli határon, a britek szembesítették Andrassyt az Elliotttól érkező információval: Gorcsakov vagy Ignatyev a konfliktus kiújítására törekedhet a Portánál, és Montenegró is hadat üzenhet orosz nyomásra. Ezzel egyidejűleg pedig a román mozgósításra is felfigyelt a bukaresti brit konzul. Andrassy viszont türelemmel kezelte az értesüléseket: úgy tűnt, volt még esély arra, hogy az orosz kancellárral súlyt adjanak a jegyzéknek.¹¹³² A feszült helyzetet súlyosbította, hogy Beust azt jelentette Bécsbe, miszerint a britek is hajlandók Montenegró igényeinek támogatására és határainak bővítésére – ezt azonban a brit külügy kategorikusan letagadta Bécsben. A táviratot Disraeli is széljegyzetelte, és szintén

¹¹³⁰ TNA PRO FO 7/869, Buchanan Derby-nek, 1876. április 5. (no. 187).

¹¹³¹ TNA PRO FO 7/869, Buchanan Derby-nek, 1876. április 10. (no. 196); TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. április 10. (jelöletlen távirat) 278–279; Loftus Derby-nek, 1876. április 12. (jelöletlen távirat) 285; FO 424/40 Derby Elliotnak, 1876. április 13. (jelöletlen távirat) 285; FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. április 12. (jelöletlen távirat) 285.

¹¹³² TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. április 20. (no. 222), 332, TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. április 22. (jelöletlen távirat) 320; TNA PRO FO 424/40, Vivian Derby-nek, 1876. április 4. (no. 35.) 321, TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. április 22. (jelöletlen távirat) 325.

az elutasítást és tagadást írta a lapra: indoklása szerint bármilyen hasonló engedményre tett javaslat gyengítette volna az oszmánok helyzetét. Beust jelentéséből így diplomáciai félreértés kerekedett.¹¹³³ A problémát leginkább az jelentette, hogy miközben Andrassy a fegyverszünetben és a jegyzék elfogadásában lett volna érdekelt, az Oszmán Birodalom egyes miniszterei (és feltehetően a bécsi katonai párt) a fejedelemségekkel való leszámolás reményében ellenérdekeltek voltak annak sikerében.

Április végére a felkelők a jegyzék tartalmának végrehajtását teljes egészében a nagyhatalmakra bízták volna. Gorcsakov ebbe még belement, de Andrassy a jegyzék forszírozásával és a Montenegró felé tett engedmények hírével okot adott a Portának a kategorikus ellenkezésre. A felkelők és a Porta közötti tárgyalások így kudarcba fulladtak, és május 4-én Elliot a felkelés kiújulásáról jelentett haza.¹¹³⁴ A pesti sajtó már április 19-től nyíltan Andrassy fiaskóját emlegette, ugyanakkor megjelentek azok a hangok is, amelyek a bécsi udvar és Albrecht szerepét boncolgatták.¹¹³⁵ Az Andrassy-jegyzék tehát egyértelmű kudarcot vallott. A nagyhatalmaknak sürgősen pozicionálni kellett magukat két forгатókönyv mentén: a felkelők vagy elbuknak, vagy ellenkező esetben tovább terjed a konfliktus a balkáni fejedelemségekre.

¹¹³³ TNA PRO FO 7/864, Derby Buchanannek, 1876. április 26. (no. 169).

¹¹³⁴ KOVIĆ 2011. 104.

¹¹³⁵ TNA PRO FO 424/40, Harriss-Gastrell Buchanannek, 1876. április 19. (no. 22) 334.

VI. 2. A Berliini Memorandum és a nagyhatalmak reakciói

Bismarck egyértelműen jelezte Suvalovon keresztül az oroszok számára, hogy ha az Andrássy-jegyzék kudarcot vall, és kiéleződnek az ellentétek az osztrákok és oroszok között, úgy számíthatnak a német támogatásra. Gorcsakov és Andrássy között pedig egyre inkább nőtt a feszültség. Bár jól lehet, hogy az orosz kancellár a pánszláv körökre hallgatott a diplomáciai affér során, Andrássy nem adta beleegyezését a törökellenes politikába. Márciusban még nem engedélyezte a kleki kikötő blokádját és az oszmán utánpótlás elvágását – azokat a terveket, amiket az 1875 január végi katonai konferencián halhatott, és elutasított. Ennek hosszútávú következménye, mint láthattuk az volt, hogy a reformjegyzéket bár a Porta hivatalosan elfogadta, a felkelők az orosz és pánszláv támogatás reményében visszautasították. 1876 május kezdetén pedig az oroszok jelezték, hogy saját terveik szerint hajtanák végre a Balkán pacifikálását, amit a három császár berliini találkozásán kívánnak megtárgyalni partnereikkel. A találkozáson aztán Andrássynak lehetősége nyílt arra, hogy Bismarckkal, Gorcsakovval és II. Sándor cárral közvetlenül kommunikáljon, s hogy ismertesse velük a Monarchia számára elfogadható feltételeket.¹¹³⁶

A tavaszi hónapokban igen vegyes kép alakult ki a három császár szövetségéről az angolok előtt. Derby szerint Bismarck rögeszméjévé vált, hogy Bosznia Monarchia általi megszállása jelentheti a megoldást. A brit külügyminiszter a szentpétervári politikai intrikákat egyre nagyobb kétellyel hallgatta, és Ignatyev panaszát kellett meghallgatnia arról, hogy Ferenc József el akarja távolíttatni az oszmán fővárosból. Mikor pedig a három császár tárgyalásairól a sikeres együttműködésre utaló táviratot kapott Beust útján Andrássytól, csak annyit tett hozzá, hogy az hírhedten mindig a valóság ellentéte.¹¹³⁷

Ennek az összképnek a kialakuláshoz nagyban hozzájárultak a tavasszal érkező értesülések. Utalva arra, hogy nem őszinte a keleti nagyhatalmak együttműködése, Buchanan egy Ertel báró nevű tiszt letartóztatásáról számolt be, aki menedéket kért volna a francia konzulátuson, mivel orosz fizetés fejében a német nagykövetség felé szolgáltatott ki osztrák–magyar katonai dokumentumokat.¹¹³⁸ Május 1-jén Odo Russell berliini jelentése szerint a három császár szövetsége viszont a közös döntések tekintetében továbbra is összetartott. A németek passzív támogatásukat nyújtották Gorcsakovnak és Andrássynak, annak érdekében, hogy új pacifikációs tervet dolgozzanak ki a felkelések megállítására.¹¹³⁹ A Derby vezette hivatal

¹¹³⁶ SCHMIDT 1992. 214–217.

¹¹³⁷ VINCENT 1994. 288–289, 293.

¹¹³⁸ TNA PRO FO 7/868, Buchanan Derby-nek, 1876. március 22. (no. 153).

¹¹³⁹ TNA PRO FO 424/40, Russell Derby-nek, 1876. április 29. (no. 181) 371.

viszont ezt az együttműködést csak külső szemlélőként kísérhette végig, s utasítást adott a nagyköveteknek, hogy puhatolják ki, vajon Andrassy csak Bismarck pártját fogja vagy Gorcsakov véleményére is kíváncsi.¹¹⁴⁰ Buchanan, Monson és Gonne őrnagy közben naponta jelentéseket közöltek a felkelők mozgásairól, összecsapásokról, valamint olyan eseményekről is, miszerint a magyar delegációval tárgyalt Andrassy a magyar nemzeti bank létrehozásának ügyében.¹¹⁴¹ A *Foreign Office* így pontos információkkal rendelkezett a Monarchia tevékenységéről, ugyanakkor Derby naplójának tanúsága szerint a külügyminiszter sem értette, hogy a Monarchia felől érkező ellentétes lépések milyen célt szolgálnak. A külpolitikai döntéshozás megosztottságát nem látva, Andrassyt okolta a felkelések kiújulásáért és a berlini memorandum üres klauzuláiért. „(...) még ha igazak is a számításaink, Andrassy miért tett oly sokat a felkelők bátorításáért? Minél többet gondolok rá, annál kevesebb értelme van. Tétovaság, óvatlanság és a szélsőséges temperamentum nem jó magyarzatok, de nem talállok rá jobbat.”¹¹⁴²

Amíg Andrassy Bécsben tartózkodott, igyekezett előrebocsátani néhány gondolatot Buchanan számára, mint amelyek biztosan felmerülnek a diplomáciai csúcson. Ezek közé tartozott a béketeremtés Hercegovinában, a területi status quo fenntartása, valamint a keresztény alattvalók vagyoni és társadalmi helyzetének adminisztratív javítása. Amikor a brit nagykövet Montenegró területeinek kiegészítésére kérdezett rá, Andrassy nemleges választ adott, mivel úgy vélte, akkor Szerbia is területi koncessziókat követel majd. Montenegró a Monarchia jóváhagyása nélkül pedig „egy pisztolyt sem kaphat külföldről.”¹¹⁴³ Andrassy továbbá elárulta, hogy az oroszok a kleki kikötő lezárását akarják elérni a tárgyalásokon, és hogy Gorcsakov szinte megfélemezte arról, hogy a britek is jóváhagyták az Andrassy-jegyzéket.¹¹⁴⁴ Miután Buchanannel közölte álláspontját, május 9-én elutazott a gróf Berlinbe. A külső kommunikációra ügyelve instruálta addig is londoni nagykövetét: Beust egy dokumentumot nyújtott át Derby-nek, miszerint tökéletes véleményegyezség áll fenn a császárok között a kelet dolgaikban, s minden más, ami Berlin kapcsán felmerül, csak pusztán fikció.¹¹⁴⁵ Elliot üzenetét, miszerint keresztényellenes fellépésekre lehet számítani birodalom szerte, Andrassy csak távirati úton, Berlinben kapta kézhez. Nem tudhatta, hogy az oszmánok birodalmukban bolgárok és keresztények ezreit mészárolják le a következő hónapban. A

¹¹⁴⁰ TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. május 4. (no. 260, 264).

¹¹⁴¹ TNA PRO FO 7/870, Buchanan Derby-nek, 1876. május 2. (no. 256), 1876. május 5. (no. 266).

¹¹⁴² VINCENT 1994. 303.

¹¹⁴³ TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. május 2. (no. 256) 395.

¹¹⁴⁴ TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. május 3. (no. 257) 396.

¹¹⁴⁵ TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. május 4. (no. 194).

Monarchia, felkészülve a különböző forgatókönyvekre, Fiuméből Szmirnába (ma: Izmir) küldött egy hadihajót a birodalom alattvalóinak védelmére.¹¹⁴⁶

A berlini találkozó érdekessége, hogy az egyetlen fennmaradt igazán memoárnak tekinthető Andrassy-irat keletkezése is ehhez az eseményhez köthető. Bár a P4-ben számos Andrassy kézírását megőrkítő apróbb jegyzet található, ez a forrás két verzióban, egy német és egy magyar gépírt verzióban létezik a levéltárban, sok helyen a sajtófőnök, Dóczy Lajos keze munkáját viseli úgy a dokumentum, mint azok rendezése. Bár más munkák¹¹⁴⁷ autentikus forrásnak tekintik e naplótöredéket olyan értelemben, hogy ez valójában egy naplószerű egodokumentum része lehetett, leginkább utólag keletkeztetett írással lehet dolgunk. Az alábbiakban érdemes a forrás a (csaknem) teljes közlésre.¹¹⁴⁸

“Naplótöredék, 1876. máj- jún. (Berlin) [sic!]

Mielőtt megvolt, két éjszakát nem aludtam gondtól, mikor megvolt, két éjszakát nem aludtam örömtől

(...)

Klek. A hajóraj. Debarquiroz. Hajaszála se görbüljön egy insurgensnek. (...) – Erre azt mondtam: eddig azt hittem, hogy (...) arról beszélünk, mint fogunk interventionálni a török birodalomban. figyelmeztetnem kell önöket, hogy Klek mare clausum és a ~~ma~~ osztrák császár és magyar király uralma alatt áll. Kijelentem, hogy oda semmiféle flotta nem fog jönni, mint a magy-osztr. flotta. (térjünk egy másik pontra).

**Általános argumentum~~uk~~ az interv. ellen: (...) Éhen halnak. Nem katona kell az insurgenseknek, hanem pénz, lakás, kenyér (...). S Bismarck? Eleinte (...) Nem akarta hogy mind ténynyé váljék, de támogatta a szerkezetet. (...)*¹¹⁴⁹

A fentiekből látható, hogy a három nagyhatalom között még mindig szerepet játszott a kleki öbölről zajló vita, valamint az, hogy a Monarchiára hárult a konfliktus miatt menekülő tömegek ellátásának terhe. Később így folytatódik Andrassy beszámolója:

„Én egy órakor feküdtem le és 8 órakor még nyitva volt a szemem.

¹¹⁴⁶ TNA PRO FO 7/870, Buchanan Derby-nek, 1876. május 10. (no. 282).

¹¹⁴⁷ Például: DIÓSZEGI 1998. 211–212; hogy valójában Dóczy iratról van szó, lásd WERTHEIMER 1913B. 374–375: a szerző előtt nem volt ismeretes a dokumentum, csak az abból készült Dóczy-féle publikáció.

¹¹⁴⁸ Az eredeti, többnyelvű kéziratot módosítások nélkül és a korabeli helyesírás szerint, szó szerinti leiratban közlöm.

¹¹⁴⁹ HU-MNL-OL-P4, (12. doboz) 592. nr. 12-16/a.

Elmentem Bülowhoz. Bismarck még alszik; föl kelthettem volna, de ez nem lett volna diplomaticus. Bülow okos ember, először látott életében. (...) Az elhatározás meglévé, a szó engedelmeskedett, s oly világosan beszéltem, hogy Bülow eltátotta száját (...).”¹¹⁵⁰

Andrássy a következőkben pedig Bismarcktól garanciákat kért arra nézve, hogy nem szigetelődhet el a Monarchia a három császár szövetségén belül.

„[németül és franciául] *Ha azt látom, hogy itt majorizáltatni akarnak, akkor a döntésem gyorsan megszületik. Ez a természetellenes dolog, amit Három Császár Szövetségének hívnak, Németországból származik. (...) Ön kényszerített ki minket Németországból, – véleményem szerint a saját érdekünkben. Egy 36 milliós nemzet súlypontja nem lehet kint, de egy államnak kell hogy legyen küldetése. Ez [a Monarchia esetében] keleten van. Most azt akarják, hogy beleegyezzünk egy olyan politikába, amely megakadályozza, hogy életünket a külvilág felé megerősítsük, amely megfoszt minket a hangunktól a legközelebbi szomszédságunkban, amely körülvesz bennünket, ahol a legfontosabb érdekeinkről van szó, olyan népekkel, amelyek csak egy velünk szemben ellenséges hatalom jelére várnak. (...) Nem ismerem önöket jól, és amit mondok, az önök számára arrogánsnak tűnhet. Ennek ellenére habozás nélkül elmondom, hogy hosszan és alaposan átgondolom a döntéseimet, és mindenben sikerrel járok, amit gondosan elhatároztam. Mondja ezt el a [Bismarck] hercegnek! (...)*

A.: Igen, választhatják Oroszországot vagy ...

Bülow: De akkor az egész közvélemény ellenünk lenne”

A.: Én magam is így gondolom.

Bülow: Teljesen megértem.”¹¹⁵¹

Andrássy tehát azzal számolt, hogy Németország nem visel majd hadat Oroszország oldalán, de minimum semleges marad egy orosz konfliktus esetén. Így Andrássynak már csak a cárt kellett meggyőznie, akit személyes ráhatással sikerült olyan feltételek elfogadására rábírnai, ami nem kifejezetten állt Oroszország érdekében, noha még mindig úgy vélhette a cár, hogy Andrássyval jár a legjobban Ferenc József politikai köreiből. Az alábbi szövegből jól kivehetők a külügyminiszter saját ágenciájának korlátjai, illetve saját alkotmányos pozíciója a császárhoz és a tárgyalópartnerekhez képest:

“Este kellett látnom Bismarckot még a conferentia előtt. De közbe meg nem állapodtam. Károlyi folyton csitítgatott, pedig már nem voltam felindulva. Előtte volt nap még folyton

¹¹⁵⁰ Uo.

¹¹⁵¹ Uo.

káromkodtam, magyarul. Hofrathjaim rémületére. Ma már tisztában voltam. Elmentem a csárhoz. Kereken kimondtam neki, a mit gondoltam. A memorandum elfogadhatatlan; talán nem Ausztriára, talán nem a császár királyra nézve, de elfogadhatatlan nekem. Lehet, hogy más miniszter tanácsolhatná uralkodómmal az elfogadást. Elvégre a fődolog, hogy felséged és az én felséges uram megértsék egymást és Barátságunk meg ne rendüljön, a miniszterek kérdése ehhez képest eltűnik. De minthogy felségedet több ízben az én véleményem is érdekelte. Kimondom az enyimet: ez az, hogy én e memorandumot visszavetem.

(...)

Jött a conferentia. Gortschakow pontonként védelmezte javaslatát, én pontonként megbuktattam. A öreg Gortsch. szánandó szerepet játszott, és sehogy sem bírván titkolni növekedő ingerültségét (...). Mikor javaslatából nem maradt már semmi, kifakadt: „Maintenant il ne reste plus rien de Qu’ert que nous allons faire?” [Nem maradt már más hátra, mit fogunk ezek után csinálni?] Ez azt jelentette, hogy itt van Jomini, a ki nagyon gyorsan dolgozik. Az ő segélyével rögtön formulázhatjuk a módosítványokat. Bementünk Jominival egy mellékszobába, lediktátam neki, a miben megállapodtunk, s egy óra múlva Jomini behozta a kész munkát, melyet Gortschakoff berlini memorandumának neve alatt ismer a világ.”¹¹⁵²

Andrássy egy pár másik sorban tovább dicséri saját teljesítményét és Gorcsakov teljes munkáját a sajátjaként állítja be, majd az akkori európai hatalmi összképet jellemzi röviden:

“Én pedig hazajöttem és nagyot lélekzettem. Azon tudatban mentem Berlinbe, hogy az oroszoknak zsebében van az olasz, zsebében a folyton kínálkozó francia. Ez a három már együtt volt. Németország Kétes és tartózkodó. Anglia, mint a mai stadium mutatja képes félelemből transigálni a muszkával. A szó szoros értelmében egyedül láttam a monarchiát Európában. Ha ilyen kártyákkal ilyen játékot csinál az ember, van joga nagyot lélekzeni s azt mondani, hogy nem rosszul játszott.”¹¹⁵³

Ha Andrássy valóban így élte meg a berlini találkozót, és a három császár szövetségének berlini memorandumát a saját művének érezte, annak éle továbbra is az Oszmán Birodalom felbomlása vagy erős átalakulása felé mutatott, viszont kétségkívül továbbra is a konfliktus békés megoldására adott lehetőséget, különösebb nagyhatalmi katonai beavatkozás nélkül. A fent idézett naplótöredék tehát inkább memoár, azaz utólag keletkezhetett. A szöveg Andrássy stílusában íródott, és fogalmazásában hasonlít azokra az utólag írt, grafitceruzás

¹¹⁵² Uo.

¹¹⁵³ Uo.

széljegyzetekre, amelyeket a fenti dokumentumon kívül a P4 dobozaiban olvashatunk.¹¹⁵⁴ Továbbá hasonlít a tiszadobi könyvtárból fennmaradt bécsi hivatalos iratokba beleírt széljegyzeteire.¹¹⁵⁵ Az iratok viszont gépelt formájukban Dóczyhoz kötődnek, akinek más fogalmazványait is megtaláljuk a dobozban – akár ugyanarról az eseményről. Így számolt be például a berlini találkozóról Andrassy feleségének:

„Andrassy beszélgetett Bismarckkal – nem tárgyalt.

A német kancellár kíméletlenül beszélt Andrássynak Gorcsakovról

Andrassy gentlemanként beszélt Bismarckkal: tudom hogy szeretnél sakkban tartani a másikkal és ezért nem kívánod azt hogy megerősödjem; tudom azt is, hogy már s nagyon megerősödtem, de ime lojális leszek irántad és a változott helyzet dacára számíthatsz reám ha én reád számíthatok s így nem lesz okod sajnálni a másik szomszéd elgyengülését

Bismarck pozitívan nyilatkozott, bizalommal Andrássynak

A gróf teljes őszinteségét tanúsítandó jónak látta beavatni Bismarckot bizonyos titkos tárgyalásokba, melyeket mi azon esetre, ha kedves barátunk ha bár meg találna csalni, Angliával folytattunk. Bismarck nagy tetszéssel hallgatta és végül felszólítás nélkül a legszorosabb titoktartást fogadta: „Ich werde niemanden davon reden, besonders meinen Kaiser nicht denn das ist der indiscretische Mensch von der Welt. [Nem mondom el senkinek, főleg nem a császáromnak, mert ő a legindiszkrétebb ember a világon. – B. B.]”¹¹⁵⁶

Ezekben az iratokban annak nyomát láthatjuk, hogy Andrassy saját, utólagos zsenialitására akart utalni és javarészt saját eredményeinek betudni, reinterpretálni a berlini memorandumhoz, majd a két év múlva bekövetkező berlini békéhez vezető eseményeket. A tárgyalás lezajlásából viszont annál inkább egy olyan külügyminiszter képe rajzolódik ki előttünk, aki szűk mozgástérrel rendelkezett és csak arra számíthatott, hogy Bismarck a németországi oroszellenes közvélemény miatt pártfogolja abban az esetben, ha Gorcsakovot nem sikerülne rábírní a kedvezőbb berlini pontokra.

A tárgyalások részleteiről csak néhány olyan kisebb információt tudott közölni Russell, ami eljutott Derby-n keresztül a követségekre: Bismarck és Andrassy a tárgyalások kezdetén teljesen figyelmen kívül hagyták Gorcsakovot, s később, május 13-án már csak közös

¹¹⁵⁴ HU-MNL-OL-P4, (12. doboz) 593. nr. 7-9. és egyéb jelöletlen töredékek, a delegációban való felszólalásokra utólag készült jegyzetek (a beszédeket nem tartalmazzák a Lederer-kötetek).

¹¹⁵⁵ ACKTENSTÜCKE 1878B. 26.

¹¹⁵⁶ HU-MNL-OL-P4, 624. (13. doboz). Dóczy Lajos levelei Kendeffy Katinkának.

tájékoztatóra hívták be a brit nagykövetet a francia és olasz kollégáival együtt.¹¹⁵⁷ Másnap a Derby-től kapott körlevélben megkapták a nagykövetek a tájékoztatást a berlini memorandumban foglalt pontokról. Ezek a következők voltak: két hónapnyi túszünet a Porta és a felkelők között, a templomok újjáépítése és a felkelők ellátása, egy török vegyesbizottság felállítása az Andrássy-jegyzék mintájára, ami felügyeli a tartományok békéjét, a török csapatok átcsoportosítása a területről, majd a nagyhatalmak helyi konzulokból álló delegáltjaik felügyelete a reformok végrehajtására. Az utolsó, brit szempontból elfogadhatatlan pont az volt, mely szerint a három nagyhatalom diplomáciai akciót vagy szankciót vezethet be az intézkedések elmulasztására. Derby szerint ez csak az időhúzást tette lehetővé és a berlini memorandum későbbi bukását garantálta.¹¹⁵⁸

A tárgyalások alatt a britek további jelentéseket kaptak a Balkánon zajló eseményekről, miközben két hét alatt kiszélesedett a konfliktus. Monson közvetlenül Derby-nek jelentett az összecsapásokról, Gonne őrnagy Raguzából jelentett Buchanannek a friss csaták eredményeiről, Harriss-Gastrell pedig a magyar politikai egységről adott számot, ami Andrássy pozícióját javítja a tárgyalások folytán – s ebben a fentebb leírt beszámolót tekintve nem tévedett a konzul.¹¹⁵⁹ A brit sajtó ekkor szintén csak találgatott a berlini találkozón elhangzottakról. Felmerült annak híre, hogy a szláv lakosság felszabadító háborút vív orosz segítséggel és fegyverszállítmányokkal, Ausztria–Magyarország pedig Boszniát kaphatta volna *The Times* szerint. Május 15-én a lap már arra spekulált, hogy nagyhatalmak megegyezésre jutottak, és elsősorban Oroszország igényei teljesülhettek.¹¹⁶⁰ Annál aggasztóbbak voltak viszont május közepén azok a *Foreign Office*-hoz érkező hírek, miszerint a bulgáriai felkelések hírével egyidőben Oroszország és a Monarchia hadihajókat küldött Konstantinápoly felé. A Monarchia és Hofmann hozzájárult ahhoz is, hogy Berlinben fegyvereket vásároljon Montenegró.¹¹⁶¹ A keleti hatalmak tehát Anglia nélkül kezdtek neki a Balkán pacifikálásának.

Disraeli és Derby koránt sem voltak megelégedve a berlini memorandumban foglaltakkal. Ráadásul személyes konfliktus formálódott Disraeli és Derby között, mivel a miniszterelnök sérelmezte, hogy Derby nem csatlakozott még februárban Bismarck

¹¹⁵⁷ TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. május 10. (no. 203), Derby Buchanannek, május 13. (no. 208).

¹¹⁵⁸ TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. május 14. (no. 210), Ackenstücke 1878a. 221–222; Vincent 1994. 296.

¹¹⁵⁹ TNA PRO FO 424/40, Monson Derby-nek, 1876. május 2. (no. 24) 413; FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. május 2. (no. 269) 414; FO 424/40, Harriss-Gastrell Buchanannek, 1876. május 4-5. (jelöletlen) 418.

¹¹⁶⁰ *The Times*, "The Eastern Question", 1876. április 26., 7; *The Times*, "The Berlin Conference", 1876. május 13., 10; *The Times*, "The Eastern Question", 1876. május 15., 11.

¹¹⁶¹ TNA PRO FO 424/40, Buchanan Derby-nek, 1876. május 12. (jelöletlen távirat) 426., Buchanan Derby-nek, 1876. május 13. (jelöletlen távirat) 426.

javaslataihoz. A királynőnek írt levelei szerint azonban túl beteg és fáradt volt egy nagyobb szakításhoz, s jobban zavarta a tény, hogy Nagy-Britanniát semmibe vették. Disraelihez hasonló gondolatai voltak a berlini nagykövetnek is, akinek nem tetszett Derby túl óvatos politikája.¹¹⁶²

Azt, hogy Andrassy miképpen gondolkodott a britek szerepéről az európai kérdésekben, jól mutatja a Russellel zajlott beszélgetése, amire közvetlenül a berlini memorandum után került sor Berlinben. A berlini nagykövetet felhívatta magához, majd Elliot és Zichy táviratait mutatta neki, amelyben egyaránt Ignatyev intrikus szerepét fedte fel. Andrassy ezután korábbi álláspontját vázolta fel: az egész Európa által jóváhagyott Andrassy-jegyzék szellemében kellene cselekedni, és az autonómia ígérete csak tovább szítja a nemzeti érzést a balkáni népekben. A felkelőkkel pedig a görög király is egyetért, aki kétarcú politikát folytatott a térségben. Russell válaszképp azt mondta a grófnak, hogy a berlini memorandum elveit tekintve elfogadható az utolsó passzus kivételével, ami a három császár rendelkezéseit helyezi kilátásba, ha kudarcot vallana a pacifikálás. Andrassy szerint ez csak későbbi forgatókönyvek kidolgozását jelentette, viszont amikor Russell rákérdezett arra, hogy ez pontosan mit jelent, a gróf hezitált, majd elintézte annyival, hogy lehetetlen megmondani, mi történik a következő két hónapban. Ugyanebben a jelentésben Russell beszámolt Gorcsakovval való találkozásjáról is, aki sokkal borúsabb képet festett a Balkán jövőjéről, míg a Bismarckot helyettesítő Bülow Andrassy teljes támogatásáról és Ignatyev elszigeteléséről tett említést.¹¹⁶³ Russell úgy látta, hogy az osztrák–magyar vezetés továbbra is a decemberi jegyzék álláspontján áll, s esetlegesen vissza lehet térni arról az útról, ami Nagy-Britannia elszigetelődését, valamint a három császár szövetségének ismételt kizárólagos döntését okozná.

A háromoldalú kezdeményezést viszont május 18-án az angol kormány egyhangúan elutasította. Disraeli május 16-án előadott kormányiratában, és Tenterden Russellel írt leveleiből jól kivehető volt a britek sérelme, miszerint meg sem voltak hívva semmiféle konferenciára, és csak egy „igent” vagy „nemet” vártak tőlük a nagyhatalmak. A Tenterden által írt levélben azok az aggályok is megjelentek, miszerint a berlini memorandum elodázta a problémát, de arra hatásos megoldást nem kínált. Disraeli arra számíthatott, hogy a brit távolmaradás miatt keletkező érdekellentét szétfeszíti a Monarchiát és Oroszországot, minthogy ténylegesen egymásra lesznek utalva, s nem lesz alternatívájuk az ellensúlyozásra. Hogy a törököket pedig Anglia szándékairól biztosítsa, május 22-én Nagy-Britannia is öt

¹¹⁶² KOVIĆ 2011. 106–107.

¹¹⁶³ TNA PRO FO 424/41, Russell Derby-nek, 1876. május 15. (no. 209). 17.

hadihajót küldött a Besika-öbölbe.¹¹⁶⁴ „*Nem fognak úgy kezelni minket, mint Montegrót vagy Boszniát (...)*”¹¹⁶⁵ – fejezte ki álláspontját Disraeli Suvalovnak. Az orosz diplomatával való találkozó után Suvalov és Disraeli vitájától volt hangos a londoni sajtó.¹¹⁶⁶

A május 16-i Disraeli-féle kormányirat indoklásában öt pont szerepel, amelyben megindokolta a királynő számára a berlini memorandumtól való távolmaradást és amivel cáfolta annak pontjainak hasznosságát. Egyrészt reményét fejezte ki afelől, hogy a szultán képes megoldást találni a felkelők és a menekültek problémáira. A további pontok szerint egy segélyező bizottság felállítása túlmutatna a Porta kapacitásán és kikerülne annak irányítása alól a helyzet kezelése, s a csapatok összpontosítása egyes helyeken káoszhoz vezetne a Balkánon. A konzuli felügyelet szintén a szultáni befolyás csökkenéséhez vezetne. Disraeli végső érve szerint a berlini memorandum kiötlői igazából csak fel akarták osztani a birodalmat maguk között. Úgy vélte, hogy amennyiben Törökország feladja Boszniát – ahogy Ausztria feladta Észak-Itáliát – úgy megmenthető a térségben a török hatalom, továbbá egy európai konferencia hivatott rendezni végsősoron a kérdést.¹¹⁶⁷ A miniszterelnök beszéde nem várt támogatást kapott a liberális ellenzéktől, s több idősebb liberális is osztozott a véleményben, miszerint keményen fel kell lépni a keleti hatalmakkal szemben. Közülük a kivételt Gladstone jelentette, aki azt hangsúlyozta, hogy a brit távolmaradással az oszmánok kemény feltételeket fognak szabni a felkelőknek, és később Disraeli meglepetésére a királynő is osztozott a volt miniszterelnök véleményét.¹¹⁶⁸

Párhuzamosan a londoni eseménnyel, Andrassy a brit nagykövettel tárgyalt a jegyzék visszautasításáról. A közös külügyér arra hívta fel London figyelmét, hogy bár megbukhat a kezdeményezés a brit csatlakozás nélkül, az oszmán hatóságok máris nekiláttak az egyes pontok megoldásának. Ilyen ügy volt a visszatelepülő menekültek segélyezése. Beust afelől érdeklődött, hogy a britek hajlandók lennének-e csak a túszünetet kérni a Portától, illetve rá akarta bírni őket arra, hogy ha nem is támogatják, legalább ne ellenezzék az intézkedést. Az angol kormány több vitás pontot is látott a memorandumban (egyenlőtlen kérések a vallás ügyében, a hazatérő keresztények megtarthatják fegyvereiket), felhívta Derby Bécs figyelmét a képmutatásra, miszerint Montegró a nagyhatalmi védőháló tudatában fegyverkezik, s így felesleges bármilyen terv kidolgozása a Balkánra, majd Buchanan azt is elmondta Andrassynak,

¹¹⁶⁴ TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. május 18. (no. 224); BOURNE 1970. 128; SCHMIDT 1992. 217–219.

¹¹⁶⁵ Idézi SCHMIDT 1992. 218.

¹¹⁶⁶ KOVIĆ 2011. 107.

¹¹⁶⁷ BOURNE 1970. 405–407.

¹¹⁶⁸ KOVIĆ 2011. 109.

hogy Öfelsége Kormányának felesleges a túszünetet javasolni a Portánál, ugyanis azt már megtették korábban, 1875 őszén.¹¹⁶⁹

Szintén májusban a Monarchiában a Lajtán túli delegációs bizottság alkotmánypárti tagjai (és Harriss-Gastrell) interpellálták a közös külügyminisztert. A brit és osztrák–magyar álláspont közötti markáns különbséget Andrassy úgy kommunikálta otthon, hogy csak a távirati kommunikáció hibái miatt nem csatlakozott Anglia a paktumhoz, s hogy idővel meggyőződhet a brit kormány Ausztria–Magyarország jószándékairól. Herbst és más képviselők viszont felróták Andrassynak a sajtó értesüléseit, miszerint a gróf keze közül kicsúszott a politika alakítása és a dualista állam kapcsolatait más csoportok alakították. Andrassy ezutóbbit azzal cáfolta, hogy ellenezte az okkupáció ötletét és a menekültekre egy középutas politikát lehetett alkalmazni, hisz ameddig ő a közös külügyminiszter, addig az állam akaratát csak ő testesítheti meg.¹¹⁷⁰

Az angol kabinetet május 23-án kérdőre vonták az alsóházi képviselők, amiért nem csatlakozott az berlini kezdeményezéshez. A kormány válaszában azzal érvelt, hogy hiba lenne csatlakozni az idegen érdekekhez. A *Times* szerint bár az egyezményben Ausztria–Magyarország is benne van, az inkább képviselte Gorcsakov és Ignatyev akaratát, mint osztrák vagy brit miniszterekét, s a dokumentum így külsőre osztrák, részleteiben orosz volt.¹¹⁷¹

A britek számára kirajzolódó törésvonalak a császárok szövetségén belül tehát ugyanolyan képet mutattak, mint ami az Andrassy-féle naplótöredékben található. Az angolok ugyan nem csatlakoztak a jegyzékhez, de a szövetséget osztrákbarát vagy annál reálisabb németbarát politikával szakíthatták szét, minthogy Russell energikus fellépése egyre nagyobb szerepet kapott a *Foreign Office* politikájában. Ahogy Disraeli sem volt kezdetben egyébként elragadtatva a távolmaradástól, úgy Russell sem volt rest a memorandum elutasításával kapcsolatos panaszait jelezni Derby felé.¹¹⁷² „*Ha csatlakoznánk a memorandumhoz az olyan lenne, mintha kést tartanánk Törökország nyakához (...)*” – diktálta Disraeli fogalmazványát titkárának, Corry-nak. Majd több indokot adott, amiért nem tudja elfogadni: az Oszmán Birodalom képtelen újjáépíteni a házakat és élelmezni a lakosokat, a segélyeket szétosztó bizottságokra nincs ráhatása a Portának, a török őrzésként ugyanúgy elvonnák a fegyvereket a felkelők, a nagykövetek intendatúrája a szultán uralmát semmissé tenné. Disraeli úgy fogalmazott, hogy egyszerűbb lenne feladni a Portának Boszniát. „*Ha Törökország is*

¹¹⁶⁹ TNA PRO FO 424/41, Buchanan Derby-nek, 1876. május 17. (távirat 31-32). 20., FO 424/41, Buchanan Derby-nek, 1876. május 17. (no. 71). 54–56; TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. május 18. (no. 224).

¹¹⁷⁰ TNA PRO FO 424/41, Harriss-Gastrell Buchanannek, 1876. május 21. (no. 64.) 71–73.

¹¹⁷¹ *The Times*, "The Berlin Conference", 1876. május 23., 9.

¹¹⁷² TNA PRO FO 424/41, Russell Derby-nek, 1876. május 18. (rövid távirat). 21.

*beleegyezik, akkor készek vagyunk egy tűzszünet és egy territoriális status quo alapján felálló európai konferenciát javasolni (...).*¹¹⁷³

Disraeli a januári eseményekhez hasonlóan így ismét nyitott a németek felé, s igyekezett kivonni Németországot a berlini memorandumból. Bismarck viszont Russellen keresztül azt üzenté, hogy az erkölcsi támogatás Ausztriát illeti egy indokolatlan orosz nyomásgyakorlás esetén, és reményeit fejezte ki, hogy Őfelsége kormánya is egyetért azzal. A berlini memorandum után az osztrák–magyar fél is megpróbált Nagy-Britannia felé tapogatózni.¹¹⁷⁴

Buchanant Andrassy egy titkos találkozára hívta Budapestre, s közölte vele, mi az, amit Beust nem tudhat meg és mi az, ami soha nem jelenhet meg a kék könyvekben. Nagyvonalakban ismertette a berlini memorandum egyes rendelkezéseit: azt, ahogy az orosz kancellár nyíltan az oszmán status quo felbontására tett javaslatokat, s hogy azokat ő megbuktatta. Szóvá tette azt is, hogy nehéz kompromisszumok árán sikerült elérni a megegyezést, mivel hogy II. Sándor cár jószándéka ellenére Gorcsakov ült a kancellári székben, kora miatt pedig képtelen volt feladatainak megfelelő ellátására, és Ignatyev befolyása alatt állt. Andrassy a szokásos diplomáciai gesztusokon túllépve még meg is köszönte a briteknek a memorandum visszautasítását, lévén, hogy ezzel a brit és közös osztrák–magyar érdekeket tartották fenn. Hálából amiért a három császár szövetségén kívüli alternatívát életben tartotta brit fél, mihamarabbi együttműködést, közvetlen tárgyalásokat kínált nekik a Portának és a felkelőknek tanácsolandó fegyverszünet tárgyában. Fontosnak tartotta Derby támogatását, mivel tudta, hogy Gorcsakov már megszerezte a franciákét és az olaszokét, és a britek válaszára várt. Az információk megköröztetése után a *Foreign Office*-ban és az angol kormány köreiben kedvező fogadtatásra talált az osztrák–magyar kezdeményezés. Russell kifejezetten dicsérte Andrassy merész politikai húzásait, közöttük a kleki kikötő nyitvatartását is.¹¹⁷⁵

A távirattal némi egyezést mutató, szigorúan titkos üzenetben aztán közölte Andrassy, hogy nem kerülhet Beust kezére az az információ. A gróf üzenete szerint bármennyire is ellenezte a berlini memorandumot, el kellett fogadnia azt. Az orosz megoldás ellenében ugyanis nem maradt más választása. A közös külügyminiszter viszont felhívta Disraeli figyelmét arra, hogy a tűzszünetet a hivatalos táviratban közölt feltételek miatt tanácsos Angliának elfogadni – leginkább azért, hogy Szerbia és Montenegró hadbalépését megakadályozzák. A távirat egyúttal sötét képet is festett Ausztria–Magyarország diplomáciai lehetőségeiről: Ausztria csak úgy tudta a békét fenntartani, amennyiben Oroszországgal megegyezik. A Gorcsakovval

¹¹⁷³ BLO, 69/1., B/XVI/B/72. Corry által leírt fogalmazvány Disraelitől. 1876. május 16.

¹¹⁷⁴ SCHMIDT 1992. 220–221.

¹¹⁷⁵ TNA PRO FO 7/870, Buchanan Derby-nek, 1876. május 26. (no. 320); SCHMIDT 1992. 221.

megbeszélte találkozót így magától értetődő volt, mivel semmiféle kompromisszumot nem fogadtak volna el az oroszok távirati úton.¹¹⁷⁶

A május 26-i tárgyalás nyomai a gróf kérése ellenére a kormányiratokban is megtalálhatók, bár szigorúan titkos és bizalmas címkével ellátva. A beszélgetést követő hivatalos jelentésben annyi található, hogy Andrassy a fegyverszünethez való csatlakozás ismételt megfontolását kérte a londoni kormánytól. Nem értett egyet azzal, hogy a kéthónapnyi fegyverszünet a Porta hátrányára válna, tekintve, hogy szerinte éppen a felkelőknek fogyott volna el az ellátmányuk. Ráadásul a két hónap elég lett volna a gróf szerint arra, hogy Montenegrónak a békés megoldás vagy a leszerelés útjára lépjen, és ne csatlakozzon Szerbiához egy jövőbeli konfliktusban. Amennyiben pedig a török csapatok kísérték volna vissza a menekülteket a településeikre, úgy kevésbé lehetett volna tiltakozni a tartományi jelenlétük (és kleki behajózásuk) ellen.¹¹⁷⁷

A Balkánról jelentő Monson és Harriss-Gastrell párhuzamosan arról kaptak híreket, hogy Andrassy ahhoz az ígéretéhez is tartja magát, miszerint nem fegyverzi le a keresztényeket. Később olyan információkat is továbbítottak a brit ágensek, miszerint a kleki öbölbe gőzösök segítségével jutottak el az osztrák–magyar fegyverszállítmányok.¹¹⁷⁸ Andrassy politikájának bizonytalanságát és angolokra való ráutaltságát kiválóan jellemezte Monson, aki szerint az elmúlt hónapokban megvezették, és ha csak Wenckheimre és a turkofilokra hallgat, akkor bizonyosan a brit kormányt is félrevezetik. A raguzai küldetésben szerzett tapasztalatai szerint az osztrák–magyar tisztek nagyszámban segítették a felkelőket, és a császár dalmáciai látogatásával kezdődött Ausztria–Magyarország közvetlen beavatkozása a térségben. „(...) Az a gondolat, hogy öntudatlanul mindvégig olyan játékot űzött Oroszországgal, amely a legveszélyesebb saját nemzetének folyamatos felemelkedésére, annyira szörnyűsége lehet Andrassy gróf számára, hogy nem hajlandó beismerni magának, hogy (...) elvesztette az irányítást a helyzet felett.(...)”¹¹⁷⁹ A konzulok későbbi, birodalmi sajtót szemlélő jelentéseiből kiderült, hogy a *Pester Lloyd* kivételével valamennyi újság súlyosan kritizálta a gróf diplomáciai teljesítményét, s úgy látták Oroszország „úgy játszik Ausztrián mint egy hangszeren.”¹¹⁸⁰ Andrassy külügyminiszteri renoméja tehát megtört. Egy Buchanannel

¹¹⁷⁶ BLO, 71/3., B/XVI/D/27. Buchanan Disraelinek, 1876. május 26. (rövid távirat).

¹¹⁷⁷ TNA PRO FO 424/41, Buchanan Derby-nek, 1876. május 26. (jelöletlen távirat) 79; FO 7/870, Buchanan Derby-nek, 1876. május 26. (no. 323).

¹¹⁷⁸ TNA PRO FO 424/41, Monson Buchanannek, 1876. június 3. (jelöletlen távirat) 134.

¹¹⁷⁹ TNA PRO FO 424/41, Monson Buchanannek, 1876. június 3. (no. 41) 143–144.

¹¹⁸⁰ TNA PRO FO 424/41, Monson Derby, 1876. május 28. (no. 42) 144; FO 424/41, Harris-Gastrell Buchanannek, 1876. május 29. (no. 70) 145–146.

folytatott beszélgetés során Wenckheim nem titkolta, hogy legjobb lenne, ha Törökország leszámolna Szerbiával és Montenegróval, Oroszország pedig távolmaradna.¹¹⁸¹

Ekkor jött el igazán Disraeli pillanata, aki magához ragadta a kezdeményezést: először hadihajókat küldött Konstantinápoly felé, majd megnyugtatta a királynőt azzal, hogy a hajók nem a felkelőket védik, hanem a brit érdekeket, és ha a berlini memorandumhoz csatlakozott volna Anglia, úgy a fővárost szállták volna meg az oroszok. A következő napokban – nem törődve Derby ellenállásával – Andrásy tétlenségére apellálva egy konferencia vagy kongresszus gondolatát kezdte el híresztelni, lévén, hogy azt az oroszok elfogadták volna, míg a Monarchia ellenezni kényszerült a javaslatot.¹¹⁸² A flotta behajózását arra próbálta felhasználni, hogy azzal megszerezze Bismarck figyelmét.¹¹⁸³ „Egy konferencia vagy kongresszus a status quo alapján (...) s ha az sikerül az ügy megoldódott egy nemzedékre (...).”¹¹⁸⁴ – jelentette ki a brit külpolitika új céljait külügyminiszterének. Hiába hirdetett az új szultán, V. Murád reformokat Abdul-Aziz trónfosztása után, a brit vezetés szempontjából a reformok és a berlini memorandum – ahogy Andrásy jegyzéke is – kudarcra voltak ítélve. Disraeli számításai egyre inkább beigazolódtak: a három császár szövetségének birodalmi látszólag tétlenek maradtak, amíg a britek hajókat küldtek az oszmán fővároshoz. Németország benuhátrását pedig az okozta, hogy nem választhatott szövetségesei között. „A három császár szövetsége halott, akár a római triumvirátus” – írta örömmel a miniszterelnök a királynőnek elhamarkodottan.¹¹⁸⁵ S ha nem is volt maradéktalanul igaz a kijelentés, mindez elégnék bizonyult az oroszok figyelmének felkeltéséhez.

Az egyre aktívabb Disraeli parlamenti beszédei során az oroszok felé tett pozitív gesztusokból úgy vélte Suvalov, hogy békülékeny hangnemben tárgyalhat egy brit–orosz közeledésről. Suvalov így június elején megérdeklődte Derby-től, hogy miképp reagálna Anglia abban az esetben, ha a Monarchia megszállná Boszniát., majd a választ egy, a Rothschild palotában tartott estélyen kapta meg. Disraeli Andrásy hűtlensége esetére egy orosz–angol együttműködést helyezett kilátásba, és minden problémát Ignatyevnek és Andrásynak tulajdonított. Június elején így komoly tárgyalások kezdődtek a britek és oroszok között, amelyek egészen a hó közepéig tartottak. A tervek között szerepet kapott Montenegró és Szerbia függetlensége, de még Bosznia autonómiája is, ami a Monarchia számára súlyos arculcsapással ért fel. A közeledést csak az zavarta meg, hogy Szerbia területi expanziójában

¹¹⁸¹ TNA PRO FO 7/871, Buchanan Derby-nek, 1876. június 1. (no. 334).

¹¹⁸² TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. június 7. (no. 284).

¹¹⁸³ KOVIĆ 2011. 110–112.

¹¹⁸⁴ Idézi: KOVIĆ 2011. 112.

¹¹⁸⁵ Idézi: SCHMIDT 1992. 222.

nem tudtak dűlőre jutni, valamint az, hogy Bismarck Andrássy támogatásának kívánságát fejezte ki a briteknek. Utóbbi javában meghatározta az orosz kísérletet, mivel az angolokat a német szimpátia sokkal inkább érdekelte. Disraeli öröme tehát korai volt a szövetség végével kapcsolatban: Suvalovval ellentétben Gorcsakov átlátott a szétugrasztási kísérleten. Az orosz percepciókat az is felerősítette, hogy a szultán puccsát követően Ignatyev távozni kényszerült ideiglenesen, majd az új szultán és minisztere, Midhat pasa felett Elliot gyakorolt hatalmat. Gorcsakov így lelassította az angol–orosz párbeszédet, miképpen a konstantinápolyi ütőkártya birtokában a briteknek is egyre kevésbé volt szüksége az orosz szövetségre.¹¹⁸⁶

Párhuzamosan az orosz érintkezéssel, Derby és Suvalov tárgyalásainak tudatában Andrássy az angol külügyminisztert színvallásra akarta bírni, azaz megérdeklődni, hogy létezhet-e bármiféle közös brit–osztrák–magyar együttműködés a Balkánon, vagy passzív szemlélők maradnak. A németekkel és oroszokkal kapcsolatot kereső britek figyelmen kívül hagyták a harmadik tagot, mely kétségbeesetten kereste a kapaszkodókat: olyannyira, hogy a konzulok a fáradt Andrássy modorának megváltozásáról is beszámoltak.¹¹⁸⁷ Az angol külügytől ismét csak kiábrándító válaszokat kapott Bécs. Ugyan Bosznia és Hercegovina autonómiájának kérdése is terítéken volt, és Derby is vallomást akart Andrássytól. Tudta, hogy a Monarchia Montenegró támogatásában érdekelt, s így a pacifikálás szándékának komolyságát kérdőjelezte meg a gróf esetében. Miután az osztrák–magyar külügyminiszter június 10-én Oroszország politikájával kapcsolatos elégedettségét fejezte ki Beust útján, és elutasította Disraeli konferenciájához való csatlakozást, úgy a párbeszéd hamar megszakadt.¹¹⁸⁸

Andrássynak annál több oka volt erre, mivel Szerbia támadásáról hiteles információkat kapott, s így tudta, az általa elérni kívánt tűzszünet értelmét veszíti. Az egyik brit konzul értesülései szerinti a *Ballhausplatz* június 5-én már csak nyolc napnyi tűzszünetet kért a törököktől, majd figyelmeztette őket Szerbia támadására. A berlini memorandum pontjainak teljes figyelmen kívül hagyása következett az oszmánok részéről annak ellenére, hogy a közös külügyminiszter a fegyverszünetet kérte.¹¹⁸⁹ Mielőtt megszakadtak volna a brit és osztrák–magyar egyeztetések, Montgelas Corry-t szintén Andrássy kétségbeeséséről tájékoztatta, aki az oroszokat azonnal Belgrád megbékéltetésére sürgette.¹¹⁹⁰ Disraeli az ország elszigetelődése miatt megint csak magyarázkodásra kényszerült az Alsóházban, és igyekezett afelől biztosítani

¹¹⁸⁶ SCHMIDT 1992. 222–224; KOVIĆ 2011. 112–116.

¹¹⁸⁷ TNA PRO FO 424/41, Harris-Gastrell Buchanannek, 1876. június 2., (no. 247–249) 152–153.

¹¹⁸⁸ Schmidt 1992. 224–225, TNA PRO FO 424/41, Derby Buchanannek, 1876. június 10. (no. 288.) 183, FO 7/865, Derby Buchanannek 1876. június 13. (no. 289); FO 424/41, Buchanan Derby-nek, 1876. június 13. (no. 370) 217.

¹¹⁸⁹ TNA PRO FO 424/41, Harris-Gastrell Buchanannek, 1876. június 5., 209.

¹¹⁹⁰ BLO, 70/3../XVI./C/161, Montgelas Corry-nak, 1876. június 10.

a törvényhozást, hogy Nagy-Britannia távolmaradása a berlini memorandumtól nem jár majd komolyabb következményekkel, hiszen a többi nagyhatalom megértést tanúsított felé. Pár nappal később az oroszok irányában folytatandó, békülékeny tónust hangsúlyozta. Gesztusértékű volt beszédében az egyik bécsi lapból átvett hír nyilvános elítélése, amit szimplán rágalomnak minősített. A hír szerint Oroszországot megsértve, „moszkovita provokációt” emlegetett Disraeli egy beszélgetésen, amikor az ellenzék a keleti ügyek felől érdeklődött. A liberális ellenzék és a közvélemény azonban nem kívánta tovább firtatni az ügyet, és azzal zavarba hozni a St. James kabinetet. Suvalov és a londoni sajtó pedig pozitívan értékelte a bécsi pletykákat elítélő Disraeli beszédet, és többnyire titkos tárgyalás vette kezdetét a két ország között.¹¹⁹¹

Nagy-Britannia és a Monarchia együttműködése így két ponton folytatódott: az egyik a Porta rábírása volt arra, hogy adjon amnesztiát a boszniai felkelőknek, a másik pedig a montenegrói fegyverszállítmányok limitálása volt. Amíg előbbit francia közbenjárással részben sikerült elérni a Portánál és az új szultánnál, utóbbira nem volt hajlandó a Monarchia. Június 23-án már arról tájékoztatta Beust Londont, hogy Szerbia és Montenegró mozgósíthatja csapatait.¹¹⁹² A Monarchia további kérései között szerepelt hat hétnyi tüszünet a felkelők és a Porta között, Derby viszont nem látott abban garanciát.¹¹⁹³ A brit külügyminiszter a következő nap keserű hangvételű levelet írt Bécsbe, mivel a Raguzából jelentő Monson szerint a felkelők támasza még mindig Dalmácia volt: a térségben különböző forradalmi bizottságok alakultak és fegyverezték fel magukat. Buchanannek rá kellett vennie Bécset a katori öbölből érkező fegyverszállítmányok meggátlására.¹¹⁹⁴ A közös külügyminiszter június közepén tárgyalásba bocsátkozott a fejedelmet képviselő Petrovics szenátorral, azonban a határbővítés deklarációján kívül nem sikerült fegyverszünetre vagy a pacifikálásra vonatkozó ígéretet szereznie. Még aznap azt a britek számára is átadott üzenetet kapta a hercegovinai ügynökeiktől, mely szerint Montenegró június 18-a után támadhat.¹¹⁹⁵ A konzuli jelentések érdekességei közé tartozott az olyan háborús epizódok említése, mint a török tisztek nagymértékű lőszer-, ló- és fegyvervásárlása Temesváron, vagy a romániai felkelők sorsának leírása, akik a Radetzky nevű

¹¹⁹¹ SETON–WATSON 1935. 38–41; Disraeli a tárgyalások során Andrásyt és Beustot tette bűnbakká. Az együttműködés viszont az ázsiai ellenérdekek miatt meghíúsult. Suvalovnak feltűnt, hogy Disraeli egyetlen célja a hatalmak szétválasztása lehet (Uo. 44–46).

¹¹⁹² TNA PRO FO 7/871, Buchanan Derby-nek, 1878. június 10. (no. 366); TNA PRO FO 424/41, Monson Derby-nek. 1876. június 14. (no. 57) 271; FO7/865, Derby Buchanannek, 1876. június 13. (no. 299); FO 424/41, Derby Buchanannek, 1876. június 23. (no. 308) 276–277.

¹¹⁹³ TNA PRO FO7/865, Derby Buchanannek, 1876. június 22. (no. 305).

¹¹⁹⁴ TNA PRO FO 424/41, Derby Buchanannek. 1876. június 24. (no. 309) 283.

¹¹⁹⁵ TNA PRO FO 7/871, Buchanan Derby-nek, 1878. június 12. (no. 372).

osztrák hajót májusban ellopták, és csatlakozni akartak a harcokhoz, de a törökök véget vetettek a szabadcsapatnak.¹¹⁹⁶

Egy későbbi, Beusttól származó memorandum arról tanúskodik, hogy Andrassy az orosz és angol tárgyalásokba beletörődve lehetséges forgatókönyveket vázolt fel Beust útján Derby számára. Ezek között szerepelt olyan, amelyben számoltak Szerbia és Montenegró hadüzenetével, de arra az esetre is felkészültek, ha a felkelőket leverné a Porta, és a helyi lakosok hajlandók elfogadni a korábban ígért reformok álláspontját. A Porta ebben az esetben fel lesz bátorodva a győzelmeken, a felkelők pedig elkeseredésükben fogják elutasítani a reformokat. Így ki fog terjedni a mozgalom a fegyverező tartományokra, Szerbiára és Montenegróra – vélekedett Andrassy. Elliot ekkor készítette elő a terepet a két fejedelemség számára, amelyek Boszniát akarták bekebelezni – azonban ez a tárgyalásos út a Porta ellenállásán hamar megbukott. Beust átadta Andrassy üzeneteit Derby-nek, miszerint koncessziókat adni ezeknek az államoknak teljesen felesleges, mivel céljuk nem az állam függetlensége, hanem a területek megszállása. Andrassy briteknek adott tanácsa a korábbi szerbekkel kapcsolatos politikájára hasonlított: sokkal bölcsőbb volt Montegrót és Szerbiát elválasztani a területekre vonatkozó ígéretekkel, és közvetítéssel rábírnival a Portát arra, hogy tárgyaljon a montenegrói herceggel. A reichstadi titkos találkozó közeledtével annyit tanácsolt végül a briteknek: várakozzanak, „*amíg ki nem tisztulnak az események.*”¹¹⁹⁷

VI. 3. A Monarchia háborús közvéleménye és a berlini memorandum. A brit „atrocitás-média” ébredése

Még 1876 januárjában, amikor a nagyhatalmak csatlakoztak az Andrassy-jegyzékhez, a *Pesti Napló* a három császár közös fellépésének szükségességét hangoztatta a békés megoldás érdekében. Más lapok azonban egyelőre elzárkóztak a pacifizmustól. Az ellenzék kifejezetten oroszellenes álláspontot képviselt, ám átmenetileg mérsékelt volt és kivárt, mivel a Tiszához közel álló *Ellenőr* február 15-i számában szintén Oroszországot láttatta a balkáni események mögött álló felbujtóként.¹¹⁹⁸ A brit kiadványok többnyire a békés, mérsékelt megoldást támogatták: A *Times* és a *Daily Telegraph* azt hangsúlyozta, hogy Nagy-Britannia az osztrák jegyzék minden pontját támogatja.¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁶ TNA PRO FO 7/871, Buchanan Derby-nek, 1878. június 15. (no. 389, 392); DEMETER 2020. 205.

¹¹⁹⁷ TNA PRO FO 424/41, Derby Buchanannek. 1876. június 27. (no. 311) 299; KOVIĆ 2011. 118.

¹¹⁹⁸ MENYHÁRT 1966. 48.

¹¹⁹⁹ *The Times*, 1876. január 27., 5; *The Daily Telegraph*, 1876. január 17., 4.

Ami a magyar lapokat illeti, *A Hon* angol parlamenti képviselők nyilatkozatait közölte, és az Andrassy reformterveire hivatkozó *Times*-t idézte.¹²⁰⁰ A cikk végén általános utalásokat tettek a britek háborús hajlandóságára, és bár Angliát bírálták, mégis úgy mutatták be a szerzők, mint Andrassy partnerét egy esetleges „keleti actióban”.¹²⁰¹ 1876 márciusában a brit sajtó liberális és konzervatív orgánumai egyaránt arról írtak, hogy mivel az osztrák diplomácia tétlen maradt az oroszok ellen, az Andrassy-jegyzék megbukott.¹²⁰² Májusra kiderült, hogy nem csupán tévlenségről van szó, mivel sor került a császárok találkozására és a berlini memorandumhoz való csatlakozásukra. A találkozó hírért a korabeli brit orgánumok meglepetten fogadták, majd helyeselték a memorandum elutasítását a brit kormány részéről. A berlini dokumentum Disraeli nyomán az „(...) *elvben osztrák, részleteiben orosz*” jelzőket kapta¹²⁰³ a *Times*-ban, júniusban pedig odáig ment a lap, hogy kizárólag Nagy-Britanniát tekintette alkalmasnak a konfliktus megoldására.¹²⁰⁴

A *Pester Lloyd* egy számát jelentéséhez csatolva Harriss-Gastrell arról számolt be, hogy Budapesten Falk Miksa és a grófhoz közeli politikusok is válaszokat vártak a berlini memorandumra, Andrassytól pedig inkább a hercegovinai felkelés rövid történetét kapták válaszképp, és azt, hogy három hatalomnak egyszerűbb volt dűlőre jutnia a menekültek kérdésében, mint hatnak egy konferencián, ugyanakkor elismerte, hogy a későbbiekben hatoldalú tanácskozásra kell majd bízni a helyzet megoldását.¹²⁰⁵ Andrassyt a bécsi lapok olyannyira kritizálták, hogy a *Neue Freie Presse* június 15-i számát a hatóságok elkobozták, mivel a lap annak adott hangot, hogy ha Nagy-Britannia nem állt volna ki a memorandum ellen, úgy Kelet-Európa már lángokban állt volna.¹²⁰⁶

A magyar olvasók azonban csak a *Pester Lloyd*hoz hasonló szűrt, tompított beszámolókat találhattak a lapokban, amelyek a jegyzék brit elutasítását szövetségre való felhívásként tüntették fel – Andrassy diplomáciai nyitásával egyidejűleg. *A Hon* június 2-i számában az angol intervenció esélyeit fontolgatta, és az *Observer*t idézve szembeállította Angliát Oroszországgal. Az új török uralkodó trónra lépésével Angliának és a Monarchiának kedvező új politikai irányról, majd június 6-i és 9-i számában Anglia határozott lépéseiről olvashattak: „(...) *de tény előttünk az, hogy Angliának érdekében áll elszigetelni Oroszországot* (...) *tény az is, hogy egy angol szellemben vezetett keleti politika mellett monarchiánk érdekei*

¹²⁰⁰ *The Times*, 1876. január 20., 9.

¹²⁰¹ *A Hon*, 1876. január 24., 1.

¹²⁰² THOMPSON 1886A. 278–280; *The Times*, 1876. április 18., 7; *P.M.G.*, 1876. április 17., 1.

¹²⁰³ *The Times*, 1876. május 23., 9.

¹²⁰⁴ THOMPSON 1886A. 289.

¹²⁰⁵ TNA PRO FO 424/41, Harriss-Gastrell Buchanannek, 1876. május 24. (no. 124) 86–87.

¹²⁰⁶ TNA PRO FO 7/871, Buchanan Derby-nek, 1876. június 15. (no. 393).

*biztosabban meg vannak óva, mint ha az orosz „»Fahrwasser«-ben úszunk.»*¹²⁰⁷ Továbbá júniusban a lap Disraeli beszédeit ismertette. A *Pesti Napló* július 19-i számában szintén a háború esélyeit latolgatta, és szkeptikusan nyilatkozott a megegyezés lehetőségéről.¹²⁰⁸

Július elejétől szeptemberig a *The Times* számos cikket közölt a bolgár atrocitásokról, és ezzel meghatározta a következő hónapok politikai és sajtó napirendjét. A politikumot ugyanis valósággal sokkolta a hír, mely szerint bolgárok és keresztények ezreit mészárolták le az oszmán irreguláris erők.¹²⁰⁹ A *Times* cikkei mögött álló újságírókat és a liberális *Daily News* tudósítóit egy darabig el tudta hitelteleníteni a tory kormány. A mészárlások híre azonban a politikum legfelsőbb köreihez is eljutott.. Derby valósággal rosszul lett a hírtől, és a Porta figyelmét akarta felhívni arra, hogy nem hagyhatja figyelmen kívül más országok véleményét. A liberális táborból pedig Stratford Canning és az idős Russell egyenesen a brit flotta behajózását követelte. A konstantinápolyi nagykövet, Elliot csak figyelmeztetni és fenyegetőzni volt képes, de gyakorlatilag tehetetlen volt. Azáltal pedig, hogy a Konzervatív Párt támadhatóvá vált, és a kormányfő nagy riválisa visszatért, a nagykövet kivívta Disraeli haragját. Gladstone ugyanis a kormányt ostromozta a különböző városokban (Nottingham, Birmingham, Plymouth, Leeds stb.) tartott beszédeiben. Azt hangoztatta, hogy a tory kormányt úgy kell megtanítani a helyes külpolitikára, mint egy kisgyereket beszélni. Elkezdődött tehát Gladstone politikai kampánya, amelynek központi témáját a bulgáriai mészárlások, és az atrocitásokról írt beszámolók szolgáltatták.¹²¹⁰

Ez volt az a pont, amikor a nyári atrocitások és az oszmán csapatok kegyetlenségeinek hírei néhány hetes késéssel szintén kezdtek átszivárogni a magyar sajtóba. A *Hon* június 9-i számában a *The Times*-ra és más londoni hírforrásokra hivatkozott ebben a tekintetben, s június 30-án külön cikket jelentetett meg a keleti kérdéstről és a brit fegyverszállításokról szóló jelentésekről, miközben egy többrészes történelmi esszével is szolgált az olvasóknak a témában.¹²¹¹ Az *Ellenőr* június 1-i számában szintén egy lehetséges brit szerepvállalásról spekulált, és az angol, valamint a „háborúpárti” német lapok beszámolóit közölte.¹²¹² A *Pesti Napló* a pánszlávizmusnak az európai közvéleménybe történő beszivárgásáról írt, amit a Monarchia engedékeny, baráti orosz kapcsolatainak tulajdonított.¹²¹³ Ekkor jelentette haza Buchanan, hogy bár az (osztrák–magyar) állam politikájára nincs túlzott hatása a

¹²⁰⁷ *A Hon*, 1876. június 7., 1.

¹²⁰⁸ MENYHÁRT 1966. 49–50.

¹²⁰⁹ *The Times*, 1876. augusztus 8., 5; *The Times*, 1876. szeptember 6., 8.

¹²¹⁰ SETON–WATSON 1935. 62–63, 72–73, 77

¹²¹¹ *A Hon*, 1876. június 9., 1; *The Times*, 1876. június 9., 9; *A Hon*, 1876. június 30., 1.

¹²¹² *Ellenőr*, 1876. június 1–2., 7–9., 19., 23..

¹²¹³ MENYHÁRT 1966. 50–51.

közvéleménynek, örömmel tekint a publikum a Nagy-Britannia által követett politikára. Ennél is fontosabbnak tűnt Harriss-Gastrell jelentése, miszerint a hivatalos sajtó (*Pester Lloyd*) a britek tétlenségében nem látott garanciát a felkelők vagy a Porta megbékéltetésére.¹²¹⁴

Nagy-Britanniában a *P.M.G.* azt sugallta, hogy a török vérengzéseket elítélő humanitáriusok félrevezetik a közvéleményt, mivel rosszul ítélik meg a területei megtartására törekvő Törökország cselekedeteit.¹²¹⁵ A *Daily News* bírálta Disraelit és a kormányt, majd június 23-i és július 8-i számában támadásba lendült.¹²¹⁶ A károk elkerülése érdekében Derby utasította a konstantinápolyi követet, hogy tegyen meg minden tőle telhetőt a Porta figyelmeztetésére és az esetleges közfelháborodás megakadályozására. A *Daily News* és a *Times* leköszölte Derby követutasítását, helyesnek ítélve a külügyminiszter cselekedetét.¹²¹⁷ Később azonban a mérvadó liberálisabb lapok elítélték a vérengzéseket, és fokozatosan Disraelit és Derby-t tették felelőssé.¹²¹⁸ Derby politikáját védendő a *Daily Telegraph* és a *P.M.G.* elkezdett narratívát építeni a humanitáriusok ellen.¹²¹⁹

A brit kabinet tehát szorult helyzetben volt a sajtót tekintve, és szövetségesekre kellett találnia. Hamarosan kiderült azonban, hogy a független újságírók a brit kabinet elvárásainál is nagyobb szabadsággal bírtak, és fény derült arra, kik állhattak azon cikkek mögött, amiket Disraeli is sérelmezett a hercegovinai felkelések óta. A *Daily News* volt a liberális vélemények vezető orgánuma. Az oszmán fővárosban élő brit ügyvéd, Edwin Pears állt a rövidhírek mögött, mint az újság elsőszámú levelezője, és konstantinápolyi tudósítója. A háborús újságírók legkiválóbb szakemberei is a laphoz tartoztak: az amerikai ír újságíró MacGahan, valamint barátja, Archibald Forbes, aki már Hívát és a porosz–francia háborút is megjárta ekkor. A konstantinápolyi hírek szétkürtölésében nagy szerepet kapott a Bulgáriában tartózkodó amerikai oktató misszió és annak feje, Robert College. A *The Times* levelezője ebből a térségből az olasz származású Antonio Gallenga volt. Érdemes továbbá kiemelni az amerikai konzult, Eugene Schuyler is, aki korábban orosz megbízásból dolgozott a térségben, s nevéhez kötődik a térségről készített egyik első etnikai térkép. Schuyler többször írt az 1870-es években a *The Times* és a *Daily News* hasábjaira. Gallenga és Pears beszámolóí voltak az első leírások a brit kormány számára kényelmetlen véres atrocitásokról, s miután Disraeli az alsóházi vitákban

¹²¹⁴ TNA PRO FO 424/41, Buchanan Derby-nek, 1876. június 13. (no. 378) 221, FO 424/41, Harriss-Gastrell Buchanannek, 1876. június 15. 264.

¹²¹⁵ THOMPSON 1886A. 293–294.

¹²¹⁶ *The Daily News*, 1876. június 23., 5; THOMPSON 1886A. 310–313.

¹²¹⁷ THOMPSON 1886A. 342–344; *The Daily News*, 1876. augusztus 12., 5.

¹²¹⁸ *The Times*, 1876. július 22., 10; THOMPSON 1886A. 316–317.

¹²¹⁹ THOMPSON 1886A. 303–305, 336–337; *The Daily Telegraph*, 1876. június 30; *P.M.G.*, 1876. június 24; 1, *The Daily Telegraph*, 1876. július 18., 4–5.

megpróbálta komolytalanná tenni a dolgot, a hírt az amerikaiak (MacGahan, Schuyler, stb.) is megerősítették.¹²²⁰

VI. 4. A reichstadti egyezmény és brit törekvések a három nagyhatalom szétfeszítésére

Új helyzetet hozott tehát a nagyhatalmak között a június első hetében zajló bolgár felkelések leverésének híre. Először Elliot számolt be a *Foreign Office*-nak a „kegyetlenséggel és néhol brutalitással” lezajló atrocitásokról, amelyek során a helyi lakosok tömegeit gyilkolták le török szabadcsapatok, bashi-bazouk és cserkesz irregulárisok.¹²²¹ Elliot hiába figyelmeztette felettesét május 11-én egy közlő, keresztény-ellenes pogromról. Derby bár továbbította a figyelmeztetést a követségekre, csak annyit jegyzett fel naplójában annak kapcsán, hogy „*nincs erő, amely megállíthatná őket.*”¹²²²

Andrássy várakozó álláspontjával párhuzamosan az orosz és brit egyeztetések egy darabig fellendültek. Főleg Disraeli és Suvalov között zajlott ismét párbeszéd, ellenben velük Derby koránt sem bízott meg teljesen Gorcsakov javaslataiban. A kancellár Montenegrónak partszakaszt, Szerbiának pedig Zvornikot adta volna, a britek cserébe Bosznia függetlenségének garantálását kérték. Egy június 23-i vacsorán Disraeli szinte visszahallotta Suvalovtól Andrássy szavait: a felkelők területet akarnak, nem autonómiát. A miniszterelnök jogosan tartva Ausztria és Oroszország összjátékától, hallgatott az óvatosabb külügyminiszterére és az oroszoktól június 25-én kapott jegyzéket egy jóval óvatosabb válasszal küldte vissza, miszerint Szerbiának semmit nem adhatnak, s jól tudják, hogy a Balkánon orosz tisztek vezénylese alatt zajlott a térség destabilizációja. Oroszországot és a cárt Viktória királynő közbenjárásával arra szólították fel, hogy hagyja a szerb–török háborút a saját medrében lezajlani, és használja erejét a pacifikációra. Oroszország és a Monarchia viszont arra szólította fel Szerbiát, hogy nem terjeszkedhet Bosznia felé. Szerbia az orosz támogatás reményében június 30-án, Montenegró július 1-jén üzent hadat, az orosz Csernyajev tábornok vezette szláv önkéntes seregek pedig a bolgár területek felé indultak.¹²²³

A szláv önkéntesek esetében nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia területéről a déli határokra áramló szlávokról és szimpatizánsaikról beszélhetünk, hanem olyan orosz tisztekről is, akik a felkelőket vezették és kiképezték. Derby és Disraeli találóan jegyezte meg ekkor, hogy

¹²²⁰ SETON-WATSON 1935. 52–54, 57–59.

¹²²¹ TNA PRO FO 424/41, Elliot Derby-nek, 1876. június 8., 215.

¹²²² VINCENT 1994. 295.

¹²²³ KOVIĆ 2011. 119–122.

a lázadók nem helyiek, hanem – némileg rájátszva az ekkor divatos szocialistákkal kapcsolatos összeesküvéselméletekre – idegen forradalmi bizottságok által felfűtött katonák, s hogy a Balkánon rajznak az idegen ügynökök. Korábban számos jelentést kapott a brit kormány az oroszok helyi tevékenységéről.¹²²⁴

A britek a háború kirobbanása után viszont nem voltak többé elnézők Andrassy Montenegroval folytatott politikájával szemben. Buchanan július 4-én szembesítette a felettesétől kapott követutasítás és Monson fegyverszállítmányokra vonatkozó jelentéseinek tartalmával a minisztert, majd elmondta, hogy Nagy-Britannia garanciát szeretne a határokon átkelő felkelők támogatásának mérséklésére. Erre a gróf azt válaszolta, hogy lehetetlent kérnek, mivel az csak a katonaság jelentős mozgósításával és a költségek emelésével lehet elérni. Buchanan erre azt válaszolta, hogy legalább adja Andrassy szándékának jelét arról, hogy a háborúban álló Montegrót nem támogatja a katori-öböl nyitva hagyásával. Erre a gróf tudatta a brit diplomata meglepetésére, hogy a kleki kikötőt is lezárja, ami még rosszabb lesz a törököknek.¹²²⁵

Július 5-én Buchanan is megkapta az értesítést: a háború kitört, a szerbek és montenegróiak pedig nem hatolhatnak Hercegovinába.¹²²⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia mozgástere meglehetősen beszűkült az angol tárgyalások kudarca után, így 1876 júliusában a reichstadti találkozó alkalmával kénytelen volt ismét Oroszországtól garanciákat kérni. Andrassy azzal a szándékkal kezdett megbeszéléseket, hogy a briteket és az oroszokat eltántorítsa egy közös megoldástól, s annak előnyével számolhatott, hogy a korábbi tárgyalások során felmerülő Bosznia és Hercegovina is terítékre kerül, Oroszország cserébe pedig csak Besszarábiát kéri. Másrészt Andrassy így kielégíthette a katonai párt oroszbarát irányát, valamint az uralkodó dinasztikus politika iránti kívánalmait.¹²²⁷

Még a találkozó előtt Andrassy a britek értésére adta, hogy ajánlatos lenne a be nem avatkozás politikájának vonalát elhagyni, még ha a Monarchiának szükségszerűen azt is kell követnie jelen pillanatban.¹²²⁸ Brit részről viszont Disraeli azt várta, hogy miután a törökök lerohanják Szerbiát, minden nagyhatalom Anglia kegyeit fogja keresni. Az atrocitások miatti agitációk megtépázták a brit kormány renoméját, Viktória királynő pedig a bulgáriai mézszárlások ismeretében türelmetlenül kérte számon kormányának tagjait, amiért nem találtak

¹²²⁴ KOVIĆ 2011. 121–122; Ezek közé tartozott például az olyan extrém esetek egyike is, amikor orosz tisztek egy amerikai cég segítségével vásároltak ki egy francia társaságtól oszmán földet, majd kezdtek el rajta erődöt építtetni az oszmánok ellen (TNA PRO FO 7/869, Buchanan Derby-nek, 1876. április 4. (no. 185)).

¹²²⁵ TNA PRO FO 7/872, Buchanan Derby-nek, 1876. július 4. (no. 434).

¹²²⁶ TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. július 5. (no. 323).

¹²²⁷ SCHMIDT 1992. 225–226.

¹²²⁸ TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. július 6. (no. 324).

megoldást a felkelésekre, és amiért a berlini memorandum alkalmával a semlegesség mellett döntöttek. A miniszterelnök igyekezett megnyugtatni a királynőt azzal, hogy a mérsárlásokkal hírbe hozott többtízezer áldozat halála csak fikció lehet. Disraeli azonban egyre türelmetlenebb volt Derby-vel, és az orosz tárgyalások felfüggesztésének helyességét is kezdte kétségbe vonni. A közvélemény álláspontjának ismeretében az atrocitások után a kormány nem adhatott ki Oroszországot figyelmeztető és a törököket támogató nyilatkozatokat.¹²²⁹

Az osztrák–magyar külügyminiszter ezzel kénytelen volt Anglia nélkül, a Bismarck által javasolt dinasztikus politikai keretben megállapodni a hercegovinai felkelés lehetséges végkimenetelnek forgatókönyveiben.¹²³⁰ Andrassy így tárgyalásba bocsátkozott Novikovval, majd 1876. július 8-án a csehországi Reichstadtban Gorcsakovval. Az oroszok szintén hajlottak a megegyezésre, mivel a britekkel való tárgyalásos megoldás kudarca után az osztrákokhoz hasonlóan érdekeltek voltak a Balkán felosztásában. Andrassy a memorandumot Novikovnak diktálta le, rögtön a találkozó után – ez áll a dokumentum széljegyzetén. Egy másik ceruzás jegyzet pedig Gorcsakov feljegyzése, miszerint az uralkodók a beavatkozást elvetik, de fenntartják a jogot, hogy a további lépéseket egy későbbi egyezményvel foganatosítják. Az egyezés szerint török győzelem esetén nem változhatott a status quo, azonban a Monarchiának le kellett zárnia a kleki és catarrói (kotori) utánpótlásvonalat. Török győzelem esetén fontos volt a népiirtás megakadályozása: az egyezmény tiltotta a török erődítmények létrehozását Szerbiában. Montenegró függetlenségét mindenképpen elismerték volna, ahogy a reformokat is végrehajtották volna a nagy hatalmak. A felkelők győzelmei esetére Boszniát kellett volna anektálnia a Monarchiának, valamint Szerbia egy részét, továbbá Montenegrót a Lim folyóig kellett volna bővíteni. Oroszország mindeközben nem kapott volna kompenzációt, csupán azzal kellett beérnie, hogy Bulgária, Rumélia, Albánia elnyeri függetlenségét, Konstantinápoly pedig a szabad város státuszt kapta volna.¹²³¹

A Monarchia mivel elzárta a kleki útvonalat, ezért kényszerűen, de beismerte szándékait Derby előtt Beuston keresztül, azt leszámítva, hogy a lázadó tartományokra bármiféle rendelkezést tartalmazna a megállapodás.¹²³² Ugyanakkor a közös külügyminiszter azt a Derby számára hiteltelen alibit hozta fel mentségként, hogy a törökök túlságosan sokat veszíthetnek

¹²²⁹ KOVIĆ 2011. 125–127.

¹²³⁰ SCHMIDT 1992. 232–233.

¹²³¹ SCHMIDT 1992. 229–231; PRIBRAM-COOLIDGE 1921. 188–191.; A fennmaradó források és Dóczy Lajos *Neue Freie Presse*-ben és *Neues Pester Journal*-ban megjelent visszaemlékezései szerint ekkor Andrassy ragaszkodott ahhoz, hogy ne maradjon írásos nyoma az egyezmény pontjainak (SCHMIDT 1992. 560, 153. végjegyzet).

¹²³² TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. július 10. (no. 325); Beust a későbbiekben is próbálta letagadni a szerződés Szentpéterváron kiszivárogtatott részleteit Derby előtt (TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. július 15. (no. 329)).

Montenegró ellen, s az indokolta az utánpótlási vonal lezárását.¹²³³ A Reichstadt utáni osztrák álláspontot is tisztán közölte a britekkel: a Monarchia egyszerűen más geostratégiai pozícióban van, s így nem vonhatja ki magát Oroszország barátsága alól, a balkáni status quo megőrzése pedig meg is kívánja az együttműködést a keleti hatalommal. Andrassy úgy gondolta, hogy az újabb orosz megállapodás kiváltja majd a britek érdeklődését, azonban kiderült a következő hónapokban, hogy egyáltalán nem lehetett rájuk számítani.¹²³⁴

A Montgelasnak írt levelek tanúsága szerint Andrassy 1876-ban arról is meg volt győződve, hogy Oroszország megszegi majd a reichstadti szerződéseket, és akkor egy osztrák–magyar–brit és muszlim szövetség támadhat a cár birodalmára. Andrassy meggyőződését megerősítette az oszmán atrocitás és a Nagy-Britanniában zajló, az oszmán szörnyűségekről beszámoló liberális politikai kampány. Szerinte mindkét esemény a beavatkozás és eskaláció felé terelte a briteket és az oroszokat. Csak azt kívánhatta ezért a szűk mozgástérben, hogy Oroszország valamilyen módon fegyveresen is beavatkozzon a Balkán ügyeibe, melyből meglátásai szerint a keleti hatalom csak megalázva kerülhetett ki. Schmidt könyvében Andrassy fogalmazása után a sokatmondó „*Experiment in corpore vili*”¹²³⁵ címet adta e tervnek.¹²³⁶

A brit kormány helyzete a júliusi napokban gyorsan romlott: Derby összekülönbözött leveleiben Viktóriával, a Gladstone nélküli liberális ellenzék pedig – többek között a sajtómágnás Forsterrel és a királynővel együtt – kritikus álláspontra helyezkedett. Mindeközben Disraeli a parlamentben a törökök melletti kiállást és a „be nem avatkozási” politikáját védve, a keleti népek barbár tetteinek tulajdonította a szörnyűségeket. Beszédében élcelődött a kulturálatlan mézszárlások hírére, a miniszterelnök viccein viszont kevesen nevettek. Szemben az ő generációjával már egy új, viktoriánus liberális generáció foglalt helyet az ellenzéki sorokban. Disraeli így a kormány helyzete miatt Elliotból csinált volna bűnbakot, akit törökökhöz fűződő szimpátiája okán Andrassy mellé nevezett volna ki, helyére pedig Russell tanácsaira hallgatva Henry Layardot ültette volna. Buchanant – a leggyengébb diplomatáját – pedig nyugdíjazni akarta. E váltást ideiglenesen csak Derby ellenállása hiúsította meg, aki egyébként maga sem volt elragadtatva¹²³⁷ a bécsi diplomatától. Július 18. és 27. között azokat az örömteli híreket kapta a brit kormányfő, miszerint visszaszorultak a szerb csapatok a török offenzíva következtében, és gyorsan véget érhet a konfliktus. Azonban több rosszabb hír is

¹²³³ TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. július 14. (no. 332).

¹²³⁴ SCHMIDT 1992. 236.

¹²³⁵ A „halott testtel való kísérletezés” orvosi metaforáját használta Andrassy az oszmán–orosz helyzetre.

¹²³⁶ SCHMIDT 1992. 234, 561.

¹²³⁷ Derby naplójában így jellemezte Buchanant: (...) *Andrassy azt mondja, nem lehet vele üzletet kötni: és az öregembernek egyértelműen esze ágában sincs visszavonulni, de persze a tőle telhető legkevesebbet teszi* (VINCENT 1994. 307).

érkezett 27-én: a keresztény szolidaritás nevében szervezett londoni rendezvényeken a Konzervatív Párt és a kormány több tagja is részt vett, ráadásul visszatért a politikához legnagyobb ellenfele, az ugyancsak keresztény buzgalmáról hírhedt Gladstone.¹²³⁸

Beust és Derby tárgyalásai a megszokottnál kedvezőbb hangnemben alakultak e feszült helyzetben. A brit külügyminiszter július 25-én figyelmeztette Andrásst arra, hogy az Oszmán Birodalomban a szultán trónját fenyegető válság alakult ki. Egyúttal Derby fel akarta használni e témát arra, hogy Andrásst tárgyalóasztalhoz ültesse: „(...) ezzel együtt *Őexcellenciája fejezze ki készségét arra, hogy Őfelsége Kormánya bármikor megfontol bármilyen javaslatot, amit ő [Andrássy] Ön elé dob, bármilyen ötletet, ami eszébe jut, és lehetőség szerint elősegíti a sikerét azoknak a céloknak, amelyeket a két kormány közösen akar elérni.*” – szöveg Derby kétségbeesett követutasítása.¹²³⁹ A két ország közötti közeledést hátráltatta Derby egyik parlamenti vitája során mondott beszéde. Az őt interpelláló John Bright az osztrák–magyar féllal szemben tanúsított passzív politikát sérelmezte, melyet Derby azzal magyarázott, hogy a Monarchia a multietnikus jellege és a dualista rendszer miatt képtelen más politikát folytatni. Andrásy ezért tiltakozásának adott hangot, amiért Derby pedig bocsánatkérésre és a félreértések elsimítására kényszerült.¹²⁴⁰

Andrássy aztán elő akarta készíteni a szultán békés abdikálását a nagyhatalmak között, s ehhez Nagy-Britannia segítségét kérte volna, azonban Derby kétségeit fejezte ki, hogy arra önszántából hajlandó lesz az uralkodó.¹²⁴¹ A brit külügyminiszter egyúttal gyanakvóvá vált Bosznia megszállásának kérdésében, lévén hogy a bécsi sajtó egyre többet taglalta annak lehetőségét, valamint Beust egyre több utalást tett arra, hogy jelen hivatal álláspontjától függetlenül a következő években előbb vagy utóbb felmerül az annexió lehetősége. Buchanan ezt követően jelentenie kellett arról, ha Ausztria–Magyarország politikájában változás következne be.¹²⁴² A legnagyobb fordulatot viszont az jelentette, hogy Andrásy a reichstadi pontokhoz kezdett igazodni, és figyelmeztette a briteket afelől, hogy Montenegróval mint független állammal kíván tárgyalni, hiszen úgy más nagyhatalmak bevonása nélkül lehet békére

¹²³⁸ VINCENT 1994. 307; KOVIĆ 2011. 129–135, 138.

¹²³⁹ TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. július 25. (no. 336). Eredetiben: „(...) *Y.E. in speaking in this sense to Ct. Andrassy, should express at the same time your readiness to bring at any time to the consideration of H. M. Gov's any suggestion which he may throw out or ideas which may occur to him as likely to promote the success of the objects which are sought in common by the two Govts.*”

¹²⁴⁰ TNA PRO FO 7/872, Buchanan Derby-nek, 1876. július 19. (no. 493); TNA PRO FO 7/865, Derby Buchanannek, 1876. július 26. (no. 338).

¹²⁴¹ TNA PRO FO 7/872, Buchanan Derby-nek, 1876. július 19. (no. 486); TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1876. augusztus 2. (no. 346).

¹²⁴² TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1876. augusztus 5. (no. 347).

inteni a herceget. A szerbek augusztus 29-i vereségével a kezdeményezés mérsékelt sikereket tudott csak elérni, és hajlandó volt tárgyalni a fegyverszünetről a fejedelem.¹²⁴³

1876. augusztus 19. és szeptember 1. között aztán több váratlan fordulat történt a háború menetében: a törökök gyors sikerekkel térdre kényszerítették Alekszinác mellett a szerbeket és Szerbia teljes elfoglalásával fenyegettek. Majd csaknem egy héttel később augusztus 31-én V. Murád helyére – állítólagos angol segítséggel – valóban új uralkodó II. Abdul-Hamid került. Végül az ős elejére a második alekszináci csata pecsételi meg a szerb hadjárat kimenetelét.¹²⁴⁴

Mindeközben a heves sajtópolémia és a keresztény klubok csatlakozása a szolidaritási tüntetésekhez csúcsra futtatta a liberálisok demonstrációit Londonban. Augusztus 25-én a radikálisok csatlakoztak a már korábban egységesülő liberálisok mozgalmához: az egész anglikán társadalom egyesülni látszott a kormány ellen, s ez alól csak a IX. Pius pápa felszólítására távolmaradó ír katolikusok és a Disraelivel rokonszenvező tehetősebb zsidók jelentettek kivételt.¹²⁴⁵ A miniszterelnök megvetette a bolgár eseményeken felzúduló tömegeket és a kormánykritikus liberális ellenzékét, amely szerinte új harmincéves háborút akart a törökök ellen. Nem könnyítette meg helyzetét a visszatérő Gladstone sem, aki a kormány baklövéseire mutatott rá, amiért az 1875-től nem kezelte kellő súllyal a problémát, és nem egyezett meg más hatalmakkal.¹²⁴⁶ „*Sajnos nemcsak uralkodókból és kormányokból áll a világ, (...) hanem titkos társaságokból és forradalmi bizottságokból is (...)*”¹²⁴⁷ – játszott rá az összeesküvéseleméletekre Disraeli az egyik interpellációra adott válaszában. A legjobban viszont diplomatáira haragudott, akik nem szolgáltak számára kellő információval. Szeptember 1-jére talán a Gladstone-féle kritikára írva azt írta Disraeli a királynőnek Andrássyról: „*(...) azt a döntésképtelen minisztert és országát a Downing Streetnek kellene kormányoznia, mert érdekeink majdnem mindig azonosak, s ha nem azonosak, akkor sem különböznek.*”¹²⁴⁸ A miniszterelnök ezt követően a kormányban védte meg álláspontját az őt lemondani kívánó miniszterei ellen, majd Derby-nek utasításba adta, hogy a fegyverszünetet el kell fogadtatni az Oszmán Birodalommal, amely Anglia belügyi állapotait figyelembe véve bizonyára átértékeli a brit támogatás jövőbeli mértékét.¹²⁴⁹ Szeptember 4-én így létrejött a fegyverszünet a Porta és Szerbia között.¹²⁵⁰

¹²⁴³ TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1876. augusztus 11. (no. 349); FO 7/866, Derby Buchanannek, 1876. augusztus 29. (no. 370).

¹²⁴⁴ DIÓSZEGI 1998. 218; DEMETER 2020. 208.

¹²⁴⁵ KOVIĆ 2011. 139–140.

¹²⁴⁶ KOVIĆ 2011. 134–135, 141–142.

¹²⁴⁷ Idézi: KOVIĆ 2011. 134.

¹²⁴⁸ Idézi: KOVIĆ 2011. 141.

¹²⁴⁹ Idézi: KOVIĆ 2011. 142–143.

¹²⁵⁰ DEMETER 2020. 208.

VI. 5. Humanitárius tüntetések és „turkophil” megnyilvánulások – bel- és külpolitikai válság párhuzamai a brit és osztrák–magyar sajtóban

A Monarchiában az őszi hónapokban egyre nagyobb politikai nyomás nehezedett Andrássyra, és az *Egyetértés* visszatért korábbi törökbarát álláspontjához. A lap azt kezdte hangsúlyozni kifejezetten Magyarországot szem előtt tartva, hogy Németország egy orosz konfliktus esetén biztosan a magyarok mellé állna.¹²⁵¹ Az *Ellenőr* 1876 ősztől kezdve külön „keleti háború” rovatot szentelt az angol és német hírügynökségek jelentéseinek, Andrassy budapesti látogatása idején pedig különösen sok háborús témájú cikket közölt. 1876. szeptember 7-én beszámolt a humanitárius tüntetések hatásáról és az angol közvéleményben bekövetkezett változásról („*Angliában egyre folyik a török kegyetlenségek elleni agitatio*”).¹²⁵² Szeptember 10-én az agitációt már egyenesen „*pártmanőverre aljasított philantrópia és russophil szédelgés*”-ként interpretálta a lap. Ugyanebben a számban a külügyi rovatot Gladstone pamfletének a *Morning Post*-ban, a *Daily Telegraph*-ban és a *Standard*-ben megjelent ismertetése zárta.¹²⁵³ Nem sokkal később a szerkesztők a címlapon közölték egy bizonyos H. Brown úrnak a magyarokhoz intézett aggódó leveleit, amelyek Gladstone tiltakozását kommentálták, és egyúttal a magyar politikáról, a közvéleményről és a kívánatos török győzelemről értekeztek.¹²⁵⁴ A *Pesti Napló* szintén címlapon közölte a szerb–török háború eseményeit, de szeptember 11-i számában Gladstone beszédeit is ismertette.¹²⁵⁵ Szeptember 15-én a *Daily Telegraph* „*beteges humanizmus*” kifejezése is megjelent fordításban.¹²⁵⁶ Az osztrák–magyar–brit együttműködés emlegetése mindkét ország médiájában folytatódott. A *The Times* szeptember 29-én kommentálta az atrocitásokat, és azt állította: ha Ausztria nem hajlandó cselekedni, akkor Nagy-Britanniának kell helyreállítania a rendet a Balkánon.¹²⁵⁷ Szeptember közepére a *The Times*-ban is megjelent néhány oroszellenes vélemény – például az exeteri püspök cikke –, a brit kormány álláspontját legmarkánsabban képviselő lap azonban még mindig a *Daily Telegraph* volt.¹²⁵⁸

¹²⁵¹ MENYHÁRT 1966. 52, 60.

¹²⁵² *Ellenőr*, 1876. szeptember 7., 2.

¹²⁵³ *Uo.*, 1876. szeptember 10., 1.

¹²⁵⁴ lásd *Ellenőr*, 1876. szeptember 11–24-i számok.

¹²⁵⁵ *Pesti Napló*, 1876. szeptember 11., 1.

¹²⁵⁶ *Pesti Napló*, 1876. szeptember 15., 1.

¹²⁵⁷ *The Times*, 1876. szeptember 29., 4.

¹²⁵⁸ THOMPSON 1886A. 413, 432–435.

A brit és az osztrák–magyar politikai lapok számára a fordulópontot Disraeli aylesbury-i beszéde (szeptember 20.) jelentette. Ez volt az a beszéd, amely a brit konzervatív médiában megjelenő törökbarát véleményekkel együtt felkeltette a magyar hírlapok érdeklődését, és nagy hatást gyakorolt a magyarországi sajtó oroszellenes megnyilvánulásaira.¹²⁵⁹ A szónoklat roppant módon polarizálta a brit társadalmat. Disraeli egyszerre mentette fel benne a törökbarát politikát, ítélte el a keresztény érzelmekből hasznot húzó Gladstone-t, s állította be embergyűlölőnek. A szerb agressziót súlyosabbnak festette le a török népiirtásoknál, majd a fellépéssel nyerte vissza Viktória rokonszenvét, és döntött le számos közéleti tabut.¹²⁶⁰ Míg a *Daily News* és a *Spectator* katasztrofálisnak tartotta a beszédet, érdekes módon a *The Times* helyeselte az erős oroszellenes fellépés ígérését, ugyanakkor elítélte Disraelit, aki Gladstone eltávolítására tett utalásokat. A beszéd felélesztette a törökbarát hangokat az országban, és elkedvetlenítette a liberális tábor.¹²⁶¹ Október elejétől kezdve a *Daily Telegraph* és a *P.M.G.* rátermett vezetőnek állította be Lord Derby-t, mivel a konzervatív lapok megpróbálták jó színben feltüntetni az „angol feltételeknek” nevezett, Derby által szerkesztett új memorandumot, miközben egyúttal az ellentábor azzal vádolták, hogy a humanitárius hozzáállással a „nemzeti pusztulás” felé vezető útra léptek.¹²⁶² A *Times* bírálta Derby-t, viszont megemlítette, hogy Ausztria Oroszországgal összhangban elfoglalhatja Boszniát.¹²⁶³ Mivel Gladstone agitációja egész hónapban folytatódott, a brit sajtóban mindkét párt és oldal cikkei megjelentek.¹²⁶⁴ Míg a *Daily News* és a *Times* a humanitárius agitációt próbálta újjáéleszteni, a *Spectator* október 21-én arról írt, hogy Ausztria hajlandónak látszik csatlakozni Oroszországhoz a zsákmány felosztásában, s szinte csak az agitáció által táplált nemzetközi közvélemény akadályozza őket.¹²⁶⁵ Az aylesbury-i beszéd az *Egyetértést* is megihlette, amely Gladstone-t és a humanitáriusokat okolta az oroszbarát magatartásért. A lap egyre inkább a brit konzervatív célokkal azonosult, s így mind gyakrabban idézte a *Daily Telegraph* értesüléseit.¹²⁶⁶

Október végén a *Pesti Napló* a többi lappal versengve számolt be egy esetleges brit vagy német szövetség lehetőségéről, majd egyúttal bírálta a *Timest*, amiért az szerinte támogatta az

¹²⁵⁹ Az *Egyetértés* 1876. szeptember 25-i számában hosszú főcímben üdvözölte és ismertette Disraeli beszédét.

¹²⁶⁰ KOVIĆ 2011 152–155.

¹²⁶¹ THOMPSON 1886B. 19–39; *The Daily News*, 1876. szeptember 21., 5; *The Spectator*, 1876. szeptember 23., 1; *The Times*, 1876. szeptember 26., 8.

¹²⁶² THOMPSON 1886B. 50–67, 77; *The Daily Telegraph*, 1876. október 7., 5; *P.M.G.*, 1876. október 3., 9.

¹²⁶³ *The Times*, 1876. október 3., 8.

¹²⁶⁴ THOMPSON 1886B. 71–81.

¹²⁶⁵ THOMPSON 1886B. 83; *The Spectator*, 1876. október 21., 1.

¹²⁶⁶ *Egyetértés*, 1876. szeptember 10., 11., 14., 19–20.

oroszbárát tüntetések.¹²⁶⁷ Október 9-én a *Times* közölte W. E. Forster hosszú beszédét, amely Ausztria tétlenségét is említette: „(...) *Nem várhatjuk el, hogy Magyarország vagy Ausztria, vagy az Osztrák Birodalom bármelyik alattvalója csendben aláveti magát annak, hogy Oroszország birtokba vegye az Alsó-Dunát.*”¹²⁶⁸ Az *Ellenőr* átvette az angol sajtó ehhez hasonló véleménycikkeinek hangnemét, későbbi számaiban a *Times*, a *Telegraph* és a német sajtó cikkeit, valamint a *Daily News*-t is idézte, de a brit liberálisok tüntetéseiről is írt.¹²⁶⁹ Annak ellenére, hogy az *Ellenőr* a kormány lapja volt, fokozatosan bírálni kezdte a magyar tétlenséget.¹²⁷⁰ Az önkéntesek kérdése továbbra is problémát jelentett Ausztria–Magyarország belpolitikájában. Egy Wenckheim Béla belügyminiszter által Andrásyhoz írt levél szerint több orosz és szerb akart csatlakozni a szerbekhez az Oszmán Birodalom ellen hirdetett háborúban vöröskeresztesnek álcázva. Wenckheim – igen nagy sajtónyilvánosság mellett – megakadályozta az önkénteseket, és Andrásyt politikájának zavartalan folytatására bízta.¹²⁷¹ A magyar közvélemény azonban nem volt elnéző az önkéntes szlávérzelmű állampolgárokkal. Az *Ellenőr* október 22-i számában csak röviden, szerkesztői közlemény mellett, de beszámolt a budapesti törökbarát diáktüntető beszédéről: „(...) *A nemzet közvéleménye választott. A magyar nem maradhat adósa török szomszédjának. Európa művelődését, haladását és szabadságát vesz fenyegeti, a siberiai ólombányák réme, a varsói kegyetlenségek bünszerzője lábbal tiporja a nemzetközi jogokat, a „veres kereszt” álcája alatt fenyegeti Európa nyugalalmát és annak elővédét a magyar államot. Hallgathatunk-e? (...) mutassuk meg, hogy a testvér török nemzetet véres küzdelmeiben a magyar ifjúság rokonszenve kíséri, mely győzelmet kíván e becsületes harcosoknak. A török nemzet iránti rokonszenv kifejezésére fáklyásmenetet rendezünk. És van-e magyar, van-e polgár, ki elmaradna, midőn jelszavunk: le a zsarnok barbarizmussal, éljen a civilisatio!*”¹²⁷²

Az október 21-i nagyszabású hallgatói demonstrációról a magyar politikai sajtó valamennyi lapja részletesen beszámolt. A gyűlés után egy 18 fős küldöttség kereste fel a miniszterelnököt, aki – bár a gyűlést nem tiltotta be – arra kérte a diákokat, hogy halasszák el a felvonulást.¹²⁷³ Tisza Kálmán a brit sajtóvisszhangra is reflektált a diákokhoz intézett szavaival: „*Ha figyelemmel kísérik a külföldi sajtót, mit nem vonok kétségbe, feltűnhetett, hogy Magyarország úgy állítatik ott oda (...) mint a mely szintén keleti származásánál fogva a*

¹²⁶⁷ *Pesti Napló*, 1876. október 20., 1.

¹²⁶⁸ *The Times*, 1876. október 9., 10.

¹²⁶⁹ *Ellenőr*, 1876. október 13., 2.

¹²⁷⁰ *Ellenőr*, 1876. október 17., 1.

¹²⁷¹ HU-MNL-OL-P4 (1. kisdoboz) 119. sz. Wenckheim Béla levele Andrásyhoz. 1876. augusztus 31.

¹²⁷² *Ellenőr*, 1876. október 22., 3.

¹²⁷³ SÁNDOR 2010. 84.

törökországi keresztények elnyomatását óhajtja. Tudvalevő, mit mondott felőlünk Gladstone, ki egyenesen a magyar nemzet eltörlését hangoztatta.¹²⁷⁴ A tüntetők tömege két nap leforgása alatt azonban Budapest diákjainak, polgárságának és munkásságának egyvelegévé vált. A rendőrség kíséretében A *Hont* szerkesztő Jókai Mór házához vonultak, aki előbb csillapítani próbálta a tömeget, majd visszautasította a csatlakozást.¹²⁷⁵ Később a tömeg kettévált, majd egy részük a török konzul lakásához vonult, ahol a rendőrség feloszlatta őket.¹²⁷⁶ Tisza megállapítása helytállónak bizonyult: a diákokra nagy hatással lehetett a külföldi sajtó, hiszen elsősorban ott akarták megjelentetni proklamációjukat.

1876 őszén jött el a pillanat tehát, amikor a Tisza-kormányának aktívan fel kellett lépnie Andrassy politikájának megvédése érdekében. A magyar egyetemi hallgatók és a politikai elit részéről nemcsak cikkeket publikáltak, hanem sokan a tettek mezejére lépve jelképes gesztusokat tettek: látogatást szerveztek a Portához, és pénzgyűjtést szerveztek a törököknek. Így kapta vissza például viszonzásképp egy kultúrdiplomáciai misszió jegyében a corvinákat az ország a szultántól.¹²⁷⁷ A megmozdulások az olyan nagyobb vidéki városokra is kiterjedtek, mint például Debrecenre. 1877 folyamán, a fővárosi demonstrációk megújulásával Vay Dániel szervezésében szintén gyűjtés kezdődött, fáklyásmenet zajlott le, és beszédek hangzottak el a törökök iránti szimpátia kifejezésére.¹²⁷⁸ A sajtó és közhangulat agitáltsága, csakúgy, mint Nagy-Britanniában, országos méretet öltött, s a nemzetközi sajtóból (kiváltképp az angol orgánumból) átvett cikkek csak tovább fokozták az izgalmat, egyúttal lehetőséget adva arra, hogy a hazai politikum az európai országok politikai álláspontjait itthon vitassa vagy átvegye.

Az *Egyetértés* október 28-i számában a *The Times* és a *Spectator* cikkeit is hivatkozta, amelyek a tisztességtelen orosz diplomácia gondolatát sugalmazták. A lap azt is állította, hogy Andrassy nehéz helyzetbe került, mivel a Reichsrat a minisztérium hatáskörének korlátozását fontolgatta.¹²⁷⁹ Később, novemberben a *Standard* is megerősítette ezeket az elképzeléseket.¹²⁸⁰

¹²⁷⁴ *Pesti Napló*, 1876. október 23., 1; Gladstone eredeti, szeptember 11-i greenwichi beszéde inkább a magyarok tétlenségét ostorozta: „(...) *Ha Magyarország macacssága miatt a jelenlegi felkelés elfojtásra kerül, Ausztria egész szláv lakossága, kezdve a Szerbiához legközelebb eső tartományokkal, szinte bizonyosan hogy darabokra tépi a jelenlegi Ausztriát (...) és Oroszország soha nem fog beleegyezni semmilyen megállapodásba, amely a magyar zsarnokságot állandósítja és kiterjeszti. "Inkább a török, mint a Magyar" - ez a szláv politikusok sztereotip következtetése, amelyben Oroszországnak szívből egyet kell értenie* (*The Times*, 1876. szeptember 11.).

¹²⁷⁵ SÁNDOR 2010. 86–87.

¹²⁷⁶ *Ellenőr*, 1876. október 27., 1.

¹²⁷⁷ SCHREK 2019. 264–265; A kényes politikai helyzetben a Corvinákat olyan prominens tudósok és egyházi személyek vették át, mint Ipolyi Arnold, Fraknói Vilmos, Szilágyi Sándor. A küldöttségben továbbá helyet kapott az egyetemistákat vezgáló Laubhaimer Ferenc rektor, valamint Thaisz Elek budapesti rendőrőfkapitány (MIKÓ 2002. 128–129; KAZIMÍR 2018).

¹²⁷⁸ Schrek2019. 265–272.

¹²⁷⁹ *Egyetértés* 1876. október 26–31.; *The Times*, 1876. október 21., 5; *The Times*, 1876. október 21., 9.

¹²⁸⁰ *Egyetértés*, 1876. november 7., 4.; *The Standard*, 1876. november 10., 5.

Bár az *Egyetértést* rövid időre lefoglalta Kossuth Lajos keleti kérdésről és a preventív háború szükségességéről írt gondolatainak publikálása, a lap a brit részvételről is meg akarta győzni olvasótáborát.¹²⁸¹ „*Anglia készen áll (...) és addig fog harcolni, amíg igazságot nem szolgáltat (...).*”¹²⁸² Pár nappal korábban Beaconsfield Guildhallban tartott beszéde uralta a brit nyilvánosságot, majd a cár is elmondta baljós moszkvai szónoklatát. A brit tory sajtó és a *Standard*, kapva az alkalmon, összekapcsolta e két megnyilvánulást.¹²⁸³ Az *Egyetértés* szintén teljes terjedelmében közölte Disraeli nyilatkozatát.¹²⁸⁴

A harcias beszéd tartalmának ismeretében talán nem meglepő, hogy november közepétől Angliában felerősödött a háborús hangulat. A *Daily News* továbbra is kritikus maradt Lord Beaconsfielddel szemben, akiről úgy vélte, hogy soha nem fogja meggyőzni Ausztriát az Oroszország elleni fellépés szükségéről, ugyanakkor azt is elismerte, hogy a cár beszéde szakítást jelentett Derby békés törekvéseivel.¹²⁸⁵ Ezek a felvetések másokkal együtt *A Honban*¹²⁸⁶ és az *Egyetértésben* is szerepeltek, majd *A Hon* az ellenzéki laphoz hasonlóan átvette a *P.M.G.* és a *Daily Telegraph* által gyűjtött információkat az orosz csapatokról.¹²⁸⁷ 1877 februárjától májusig a brit közvélemény csillapodni látszott, és a konstantinápolyi konferencia teljes időszakában megfigyelő állápontra helyezkedett, mivel az olvasókat leginkább a diplomáciai fejlemények érdekelték.¹²⁸⁸

Magyarországon 1876 végétől kezdve a kormánypárt és az ellenzék egy része, valamint sajtójuk az osztrák–magyar külpolitikai kudarcokat a veszélyesnek vélt orosz szövetséggel hozta összefüggésbe. A magyar parlamentben Mocsáry Lajos és Helfy Ignác interpellációikban elítélték Tisza törvénytelennek tekintett rendőri intézkedéseit a tüntető egyetemistákkal szemben, Disraeli beszédét pedig egy vita során felhasználták a miniszterelnök ellen.¹²⁸⁹ 1877 tavaszán került sor a korábban már említett, Tisza-kormány számára kellemetlen epizódra, mikor a diákok már inkább stratégiát váltva nagy összegű adományokat gyűjtöttek, és Abdul Kerim számára díszkardot készítettek, és később Konstantinápolyba vittek, mintegy kifejezve a magyar nép jóakarátát.¹²⁹⁰ A politikai fiaskó elkerülése végett Tisza hosszas levélben arra kérte Andrásyt, hogy tántorítsa el a diákokat az akciótól.¹²⁹¹ A magyar miniszterelnök végül

¹²⁸¹ *Egyetértés*, 1876. november 25., 1–4.

¹²⁸² *Egyetértés*, 1876. november 11., 1–4.

¹²⁸³ THOMPSON 1886B. 93–107; *The Standard*, 1876. november 10., 4.

¹²⁸⁴ *Egyetértés*, 1876. november 14. 1–4.

¹²⁸⁵ *Daily News*, 1876. november 25., 4.

¹²⁸⁶ *A Hon*, 1876. november 11., november 14.

¹²⁸⁷ *Egyetértés*, 1876. november 19. 1–4; *A Hon* 1876. november 26. 1; *P.M.G.*, 1876. november 17., 5.

¹²⁸⁸ THOMPSON 1886B. 128, 142–165.

¹²⁸⁹ *Egyetértés*, 1876. november 26. 1–4.

¹²⁹⁰ SÁNDOR 2010. 92–93.

¹²⁹¹ MNL OL X, PA X689 (mikrofilm), 1794, 103. Tisza Kálmán Andrassy Gyulának, 1877. január 3.

később a császárnak írt levélben érvelt a hazatérő diákok megbüntetésére ellen, mert úgy látta, hogy a diákok szankcionálásával a hazai politikai stabilitás kerülne veszélybe.¹²⁹²

VI. 6. A Szumarokov-missziótól a konstantinápolyi konferenciáig – brit kísérletek és a titkos kapcsolat létrejötte

Miután Ausztria–Magyarország inaktívnak mutatkozott, Derby visszatért az Oroszországgal folytatott tárgyalások irányvonalához és egy konferencia keretén belül kívánt megegyezni velük. Egyszerre valósította volna meg a három császár egyezményének fellazítását és a balkáni status quo megoldását – ahogy azt az angol kormány vizionálta korábban a berlini memorandum fiaskója óta. Így született meg a konstantinápolyi értekezletről szóló javaslat szeptember 1-jén, melyen Ausztria–Magyarországot kész tények elé kívánták állítani, s a britek az oroszokkal együtt Montenegró és Szerbia javára igyekeztek volna megoldani a válságot a török és osztrák kívánságok teljes figyelmen kívül hagyásával. Az angol kormány aztán szeptemberben két hét alatt hamar el is fogadta volna az orosz javaslatokat, minthogy megerősödött a liberális nyomás a Konzervatív Párton belül, továbbá a Disraeli-kormány tagjai, mint Cairns és Salisbury is csatlakoztak a törökellenesek pártokon átívelő táborához. Nagyobb gondot jelentett Disraeli számára, hogy az „atrocitás tábor” tagjai úgy akarták büntetni az oszmánokat, hogy az oroszoknak kedvezve a törököket is ki akarták szorítani Bulgáriából. Salisbury mindenkinél vehemensebben oroszbarát és Ausztria-ellenes álláspontot képviselt a keleti kérdésben. Álláspontját magyarázza, hogy a Monarchiát régi szerepéhez képest egyáltalán nem találta olyan fontosnak, és olyan hatalmában meggyengült államnak tartotta, ami nem bírhatja rá Angliát egy saját érdekeivel ellentétes politikára.¹²⁹³ Andrassy az orosz közeledés ellen nem tudott sok mindent tenni, csak egy rossz félinformációja volt, amit szeptember 4-én az angol kormány szemére vetett, miszerint Derby nem ellenezte Törökország lerohanását.¹²⁹⁴

Disraeli elutasítva kormánytagjainak ruszofil álláspontját, a vezető szerepet magának szánta a keleti válság rendezésében, s felkorbácsolta a ruszofób érzést a már említett aylesburi-i beszéddel. A diplomácia terén a megoldást abban látta, hogy Bismarck szövetségesevé fogadta volna a szigetországot, ha Ausztria–Magyarországot felkarolja Nagy-Britannia. Így valóra válhatott volna a Viktória királynő által korábban is támogatott elképzelés, azaz a szigetország

¹²⁹² MNL OL P 4-592, Tisza Kálmán Ferenc József császárnak, 1877. augusztus 22.

¹²⁹³ SCHMIDT 1992. 237–239.

¹²⁹⁴ TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1876. szeptember 4. (no. 380).

németekkel való szövetségre lépése. Másrészt Disraeli el akarta kerülni, hogy ismét kihagyják országát a balkáni rendezésből és – amennyiben tavaszig elhúzódott volna a konfliktus – osztrák–magyar és orosz seregek együttesen vonuljanak be a Balkánra. Bismarck azonban világosan kifejezte, hogy elsősorban a status quo fenntartásában érdekelt, és abban, hogy Oroszország és Ausztria–Magyarország megoldják problémáikat.¹²⁹⁵

Miután a Porta szeptember 15-én tíznapos fegyverszünetet hirdetett, a szerbiai és montenegrói status quo-t helyreállító tervezet így nem Bécs és London, hanem Anglia és Oroszország között született meg, melyben Bosznia és Hercegovina lokális vagy adminisztratív autonómiát kapott volna, a fejedelemségek meglévő jogai pedig nem csorbulhattak.¹²⁹⁶ Az oroszok azonban tudták, ha Bismarckot nem tudták arra kényszeríteni, hogy Andrassy ellen kötelezettséget vállaljon, úgy még Anglia jóváhagyása mellett is költséges lesz egy balkáni beavatkozás, továbbá az osztrák–magyar semlegesség árát is meg kell fizetniük egy törökellenes háború esetén. Ennek szellemében október elején Gorcsakov tárgyalásokba bocsátkozott Béccsel. Andrassy kifejezetten tartott immár egy újabb orosz javaslattól, hiszen azzal bebizonyosodott volna, hogy Reichstadt csak átmeneti volt, és Bosznia orosz megszállásával vagy autonómiájával pedig megvalósulni látszott a Disraeli által tavasszal kiötlött legrosszabb forgatókönyv.

Andrassy így mind a Novikovval való érintkezései során, mind a később konstantinápolyi konferenciára küldött Zichyhez intézett utasításaiban a hosszú tűzszünet és az autonómiához vezető tárgyalások ellen tiltakozott. Ezzel párhuzamosan a britekkel próbált megegyezni a brit–orosz megállapodásban már szereplő, Boszniának adandó autonómia fogalmának tartalmában. Szeptember 19-én Derby utasítást adott Buchanannek, hogy bírja rá a közös külügyminisztert a Portának átadandó jegyzék elfogadására. Andrassy ugyanazzal próbált érvelni, mint korábban Derby: a tűzszünet önmagában nem lesz elég a felkelők elnémítására, hanem jelentős változások kellenek, amelyekkel vissza lehet állítani a status quo-t. Végül engedve Andrassy kívánalmainak szeptember 22-én elismerték, hogy az autonómia csak közigazgatási autonómiát jelent majd, és semmiképp sem politikai autonómiát – annak érdekében, hogy a Monarchia befolyást tudjon még szerezni az említett területeken.¹²⁹⁷

Ezen engedmények fejében Andrassy megfelelő utasításokkal látta el Zichyt, aki szeptember 22-én szintén a konstantinápolyi konferencia szükségessége mellett állt ki. Erre

¹²⁹⁵ SCHMIDT 1992. 239.

¹²⁹⁶ DIÓSZEGI 1998. 218; KOVIĆ 2011. 155–151, 154.

¹²⁹⁷ SCHMIDT 1992. 241–246; TNA PRO FO 7/ 866, Derby Buchanannek, 1876. szeptember 19. (no. 386), Derby Buchanannek, 1876. szeptember 21. (no. 391).

azért kerülhetett sor, mivel az orosz és brit feltételek elfogadását tanácsolta a magyar grófnak Bismarck, aki szinte a Monarchia egyetlen szövetségeseinek mutatkozott ebben a kritikus pár hétben. Úgy tűnt tehát, hogy Andrásy szövetségesei is a Boszniába való bevonulást tanácsolták neki legjobb forgatókönyvként, s arra csak azért nem volt szükség, mert a briteknél áttörést ért el a nagykövet útján az autonómia kérdésében. Andrásy ekkor a berlini memorandumhoz hasonló szituációban ismét tiltakozott Bismarcknál, a kancellárt azonban átmenetileg nem tudta meggyőzni a kiszolgáltatott helyzetéből, és így szintén az oroszokkal való megegyezést, illetve a bevonulást ajánlotta.¹²⁹⁸

Andrásynak a teljes elszigeteltség helyzetében időt kellett nyernie, leginkább a katonai párttal és Ferenc Józseffel szemben, akikkel az oroszok kezdtek tárgyalásokat. II. Sándor szeptember 14-én ismerte meg a török békefeltételeket, de a pánszláv körök nyomására a Monarchiával való felosztás forgatókönyvéhez fordult. A szeptember végi napokban Bécsben így a Szumarokov-Elszton-missziót fogadták, s a Balkán közös megszállási terveiről egyeztettek. Szeptember 27-én azt az ajánlatot kapta Ferenc József, hogy Bulgáriát orosz, Boszniát osztrák–magyar seregek okkupálhatják, az oszmán felbomlás esetére pedig a reichstadti egyezmény cikkelyeihez tartják magukat. Szeptember 28-án Andrásy viszont elutasította a kettős megszállás tervezetét, ami túlságosan lekötözte volna a Monarchiát Oroszország oldalán. Azt javasolta, hogy Konstantinápolyhoz küldjön közös flottát a két ország. A következőkben pedig új tárgyalási alaphoz hívta segítségül Bismarckot: el akarta érni, hogy a tárgyalások Oroszországgal ne a *Boszniát Bulgáriáért*-elv jegyében alakuljanak, hanem az orosz fellépés esetére vállalt semlegességről és Bosznia megszállásáról szóljanak. Ennek közvetítésében Bismarck és Ferenc József segítettek a magyar külügyminiszternek, így az új orosz–osztrák–magyar összefogás válhatott meghatározóvá, melyben Ausztria csak a jóindulatú semlegességét biztosította, és a bevonulás helyett a flottával való közös fellépésben merült ki a két ország akciója. Bismarck azért támogatta ennek a forgatókönyvét, hogy a Monarchia a nyugati szomszédja felé forduljon és ne a Szumarokov-misszióhoz hasonló kísérletek határozzák meg döntéseit.¹²⁹⁹

A misszió kapcsán érdekes megfigyelnünk, mennyire szorongatott helyzetben volt Andrásy, s itt ágaznak el a különböző történészi vélemények az Andrásy által folytatott külpolitika egészéről. Schmidt szerint ez volt a zseniális csapda egyik nagy momentuma, amit Montgelas leveleivel támaszt alá, amíg Diószegi szerint Dóczy Lajos által széljegyzetelt dokumentumok árulkodnak arról, hogy Andrásy szimplán minden eshetőség során

¹²⁹⁸ DIÓSZEGI 1998. 222–223.

¹²⁹⁹ SCHMIDT 1992. 249–251; DIÓSZEGI 1998. 225.

biztosítottak vélte a Monarchia érdekeit, s ezért „nem lépett ki a kompenzációra alapozott hatalmi politika kereteiből.”¹³⁰⁰ S csak később 1885-ben okolta a császárt ezért a politikáért.¹³⁰¹ Schmidt csapda-teóriáját azonban nem cáfolja kellő mélységben a Dóczy-irat, hiszen az csak annyit támaszt alá, hogy Andrásynak mindenre volt forгатókönyve, és még a legszorongatottabb helyzetben is kivágta volna magát a nemzetközi szövetségesek összetartásával. Ami a brit dokumentumokból és a Montgelas-féle iratokból kirajzolódik előttünk, az leginkább a kétségeesett kiútkeresésnek felel meg. Diószegi továbbá nem vette figyelembe, hogy Andrásy kifejezetten elzárkózott minden korábbi hasonló, Bosznia annexióját kilátásba helyező kísérlettől. Ami pedig Schmidt elméletét illeti, a csapdahelyzet előteremtésének ötlete még nem jelentette azt, hogy Andrásynak ne lett volna szüksége szövetségesekre, úgy az országon kívül, mint a belpolitikai lobbicsoportok elnémítására.

Az 1872-es csapda ötlete egy későbbi, 1876 novemberi epizód során merült fel, amikor a konstantinápolyi konferenciára igyekezve Salisbury Bécsben állt meg, és hosszasan tárgyalt a gróffal. A brit küldött ekkor rákérdezett, hogy miért olyan nyugodt egy balkáni orosz megszállás esetén a gróf, melyre a következő választ kapta: „*Andrassy felállt, majd némán odasétált a Balkán térképéhez, és egy drámai mozdulattal az ujját a Magyarországot Fekete-tengertől elválasztó földnyelvre helyezte. Az osztrák csapatok Erdélyből, könnyedén elvágják Oroszország kommunikációs vonalait – mondta bizalommal teli hanggal.*”¹³⁰² Évekkel később Elliot úgy emlékezett vissza e misszióra, mint amiről bár évekkel később szerzett tudomást, de bizonyosságot szerzett afelől, hogy Ausztria–Magyarország soha nem lett volna ellenséges a Portával szemben. A Monarchia külpolitikáját viszont a balkáni nemzetek felé tett, oroszokat felülmúló ígérek vezeték, egyúttal pedig az alárendelt helyzetben az oroszokkal való megegyezésre törekedtek.¹³⁰³ Elliot alábecsülte a katonai körök külpolitikára gyakorolt hatását. Andrásy nem mehetett bele a Szumarokov-misszió által felkínált alternatívába, mert úgy azonnal a szlávok felszabadítóivá tette volna Oroszországot, kivívva a birodalmi közvélemény gyűlöletét. Ugyanakkor nem utasíthatta el egyoldalúan az orosz közeledést sem, hiszen az uralkodó és a katonai párt elvárásainak meg kellett felelnie.

A Szumarokov-misszió kudarcát a drámai hatalmi harc kontextusa nélkül tálalták fel Bécsből a briteknek. Buchanan arról jelenthetett, hogy az osztrák–magyar és orosz felek között

¹³⁰⁰ DIÓSZEGI 1998. 224.

¹³⁰¹ Uo. 224–225.

¹³⁰² Idézi ROBERTS 2000. 159. Eredetiben: „(...) with a dramatic gesture, laid his finger upon the neck of land which separates Hungary from the Black Sea. With Austrian troops pouring from Transylvania to the sea, he intimated, Russia's lines of communication could be cut off with ease.”

¹³⁰³ ELLIOT 1922. 212–213.

nem jött létre megállapodás. Beust a belharcokat titokban tartva, csak az oroszok eredeti szándékait vázolta fel Derby-nek.¹³⁰⁴ Reichstadt ismeretének hiányában az angol vezetés nem tudhatta, hogy az osztrákok súlyos kihágást véltek felfedezni a konferencia javaslatban és a Szumarokov-küldetésben, mivel korábban Bulgária csak függetlenné vált volna egy lehetséges kimenetelben, de nem megszállt területként került említésre. Az angol kormány arra készült a továbbiakban, hogy megszállja Konstantinápolyt, ha ősszel mégis a Balkán felosztása mellett döntöttek volna a keleti hatalmak. Így Disraeli elő szerette volna készíteni a flottát, majd utasításokat adni Elliotnak, hogy fenyegetse meg az oroszokat a megszállással, az oszmánokat pedig a hazautazással. Ugyan a Porta kötélnek állt, és később a közös felszólításra tüzszünetet kötött, a kabinet Disraeli oroszokra és a fővárosra vonatkozó ötletét visszautasította. Oroszország felé pedig a kommunikációja az volt a kabinetnek, hogy Bulgária megszállása még csak annyira sem áll érdekében Nagy-Britanniának, mint Bosznia osztrák–magyar okkupációja. Miután Suvalovot burkoltan háborúval fenyegette, az orosz kormány készen mutatkozott a konferencia feltételek nélküli összehívására. Egyúttal a fenyegető hangnem hatására október második felében már a nagyobb törés jelei mutatkoztak meg a Disraeli és Derby által elképzelt politikai irányvonalak között, ugyanis amíg a miniszterelnök extravagáns terveket dolgozott ki egy pánszláv terjeszkedés megállítására, addig Derby mérsékelt politikát tartott szem előtt, és nem volt hajlandó tovább fenyegetni a cárt képviselő diplomatákat.¹³⁰⁵

Miután október 4. után szorosabbra fűzte az együttműködést Oroszország és Nagy-Britannia, Buchanan Derby körlevelét nyújtotta át a konstantinápolyi konferencia összehívásáról.¹³⁰⁶ „*Olyan arcot vágott, mintha három skorpiót nyelt volna le.*”¹³⁰⁷ – írta Andrássyról Buchanan. Egy október 8-án kelt követutasításban, Buchanan útján azzal szembesítette a *Foreign Office* Andrássyt, hogy egy olyan konferenciajavaslatot tártak elé, mely során minden nagyhatalom egyeztethet a követendő politikáról, s jól definiált alapokra épül, amelyhez a Monarchia is biztosan csatlakozhat.¹³⁰⁸ Beust másnap egy olyan dokumentumot mutatott bécsi utasításra, melyen a felkelők oszmán autoritással és csapatjelenléttel összeegyeztethetetlen tervei szerepeltek, s amelyből úgy tűnt, hogy bármilyen konferencia is határoz a tartományok jövőjéről, nincs olyan hatalom, ami garantálná a helyi autonómia és a csapatok jelenlétének összeegyeztethetőségét. A nagykövet ezzel magyarázta Andrassy hezitálását a konferenciához való csatlakozáshoz. Majd Beust további kétségeinek adott hangot.

¹³⁰⁴ TNA PRO FO 7/866, 1876. október 4. (no. 409).

¹³⁰⁵ KOVIĆ 2011. 158–165.

¹³⁰⁶ SCHMIDT 1992. 254–255.

¹³⁰⁷ Idézi SCHMIDT 1992. 255.

¹³⁰⁸ TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1878. október 8. (no. 417).

Mit tesz majd Oroszország, ha visszautasítja a Porta a követeléseket? A törökök hogyan vesznek majd részt a konferencián? Hol tartják a konferenciát? Kik alkotják majd a delegációkat? Mi lesz a találkozó programja?¹³⁰⁹ Talán érzékelhető ezekből a kérdésekből, hogy Andrassy tudta, hogy nincs más választása, mint belemenni a konferenciába, viszont igyekezett a kérdéseivel felébreszteni Derby veszélyérzetét. A felszín alatt húzódó diplomáciai játszmák ellenére úgy tűnt, hogy jól működött a tűzszünettel operáló diplomácia: a brit–osztrák–magyar és orosz együttműködésnek volt köszönhető Szerbia tűzszünetbe való bevonása.¹³¹⁰ Beust a briteknél ráadásul külön akarta választani a tűzszünet és a konferencia ügyét. Ausztria és Montenegró is elfogadták más nagyhatalmakkal az öt hónapos tűzszünet elvét, azonban az oroszok fellépése miatt nem nyílt lehetőség annak elfogadására.¹³¹¹

Oroszország egyre fenyegetőbb módon jelentkezett a régióban, és nem volt kizárt, hogy a konferencia ideje alatt mozgósítás fog lezajlani. Romániától Besszarábiát követelte Oroszország, Károly és a hatalomra kerülő Brătianu-kormány viszont úgy gondolták, hogy komoly hasznot húzhatnak abból, ha Oroszország mellé állnak egy háború esetén. Az a forgatókönyv vált valóra, amit a Bukaresten keresztül utazó Butler-Johnston még 1876 januárjában vázolt fel egy beszélgetésében Buchanan számára: a románok az orosz beavatkozást várták, minthogy hiába kértek segítséget, sem Bécsben sem Londonban nem kaptak garanciákat az ország védelmére.¹³¹²

Az oroszoktól október közepén érkezett újabb üzenet Ferenc Józsehez, miszerint Törökország nem fogadta el az általa öt vagy hat hónaposnak remélt tűzszünet helyett a rövide szabott hat hetes alternatívát, s úgy Oroszország egyoldalúan avatkozhat be. Az orosz intervenció lehetősége még inkább a Monarchia britekre utaltsága felé mutatott, minthogy még kevesebb jutott Bécsnek, mint azt a Szumarokov-misszió ígérte. Október 29-én Ferenc József Andrassyt a Novikov útján történő azonnali egyeztetésre szólította fel. Miután Ignatyev 48 órás ultimátumot adott át a Portának és a diplomáciai kapcsolatok teljes megszakításával fenyegetett, a Porta fejet hajtott Oroszország fenyegetése előtt. Az orosz diplomata emlékirataiban azonban Midhat pasát sejtette a színtalpak mögött. A török miniszter már előzetesen elfogadta az orosz feltételeket, viszont rossz színben tüntette fel az cárt azáltal, hogy Bécs és London felé semmiféle előzetes jelét nem adta a módosított tűzszünet elfogadásának. Úgy tűnt egész Európa

¹³⁰⁹ TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1878. október 9. (no. 419-420).

¹³¹⁰ TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1878. október 11. (no. 425).

¹³¹¹ TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1878. október 13. (no. 431), FO 7/866, Derby Buchanannek, 1878. október 16. (no. 441).

¹³¹² KOVIĆ 2011. 172; TNA PRO FO 7/867, Buchanan Derby-nek, 1876. január 27. (no. 29).

előtt, hogy II. Sándor és Gorcsakov nyílt fenyegetést intézett tehát az Oszmán Birodalom felé.¹³¹³

A brit és osztrák–magyar egyeztetések során egyáltalán nem látszott az a pánik, mint a *Ballhausplatz* és *Hofburg* között tapasztalható volt. A britek azonnal arra utasították Buchanant, hogy közölje Andrássyval az oroszok feltételeit, viszont Andrassy és az őt helyettesítő Orczy higgadt maradt és nem sérelmezte kifejezetten a tűzszünet megrövidítését. Később, Beust állítása szerint Zichy is támogatta az orosz indítványt, Derby viszont meglepődve vette tudomásul, hogy elvileg Elliot is támogatta végül azt, amit teljességgel kizártnak tartott.¹³¹⁴ Amikor pedig Derby Beustnál rákérdezett arra, hogy létezik-e bármiféle titkos egyezség Ausztria és Oroszország között, akkor a londoni nagykövet azt minden alapot nélkülöző állításként jellemezte.¹³¹⁵

Andrassy számára az orosz ultimátummal október 31-én újabb lehetőség kínálkozott, amikor is a britek valóban hajlandók voltak egyezséget ajánlani. Az orosz ultimátumot ugyanis Disraeli árulásként értékelte, s úgy látta, az oroszokkal nem lehet egyezsége jutni. A miniszterelnök korábbi kísérleteit, amivel Bismarck felé közeledett volna, vagy amellyel bizonyos garanciákat lehetett volna megvalósítani a flotta behajózásával, mind megghiúsította a kormánya. Annak ellenére, hogy Viktória királynő kifejezetten támogatta az oroszokkal szembeni keményebb fellépést, Derby készséggel közvetítette a kabinet számára II. Sándor békére és Konstantinápoly sértetlenségére vonatkozó ígéreteit. Ekkor Disraeli a szentpétervári követet „*livádiai parazitának*” nevezte, és megírta Derby-nek, hogy elítéli az általa képviselt külpolitika passzivitását, amely igen nagy teret adott az egyoldalú orosz rendezésnek. Ezt követte majd november 9-én a korábban már említett, cárnak címzett Guildhall-beszéd, ami egyértelműen Oroszország expanzív politikája ellen irányult.¹³¹⁶ A beszédre érkező, november 11-én kelt cári válasz szerint Oroszország fenntartotta jogát a konferencia kudarca esetére az önálló cselekvésre. Disraeli viszont a királynőnek azt állította, hogy két nap alatt nem érhetett oda a beszéd, ellenben egyet előre elküldött Bécsbe.¹³¹⁷ Disraeli ezzel is egyre közelebb akart kerülni a Monarchiához.

Miután Disraeli kormánya a megegyezés csekély esélyével Salisbury-t és a turkofil Elliotot küldte a konstantinápolyi konferenciára, úgy döntött a kormányfő, hogy november 4-

¹³¹³ SCHMIDT 1992. 259; KOVIĆ 2011. 162.

¹³¹⁴ TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1878. október 16. (no. 442-443).

¹³¹⁵ TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1878. október 20. (no. 450), FO 7/866, Derby Buchanannek, 1878. október 30. (no. 461); ONOU 1931. 405.

¹³¹⁶ SCHMIDT 1992. 260–262.

¹³¹⁷ KOVIĆ 2011. 170–171.

től maga deríti fel az osztrák–magyar szövetségben rejlő potenciált. Megkérte a szuezi ügyekben is segédkező személyi titkárát, Montague Corry-t, hogy a londoni követséghez fűződő titkos kapcsolatai, azaz gróf Montgelas révén bocsátkozzon titkos tárgyalásokba Andrássyval és köreivel. Montgelas már 1876 nyarától kezdve az osztrák–magyar–brit összefogás híve volt, és kapcsolatokkal bírt a Rothschildek irányában is. Az 1871-től nagykövetségen dolgozó gróf már akkor bizonyította elkötelezettségét, amikor a brit flotta kapacitását, manővereit és Balkánhoz közel fekvő erődítéseit megfigyelő osztrák ügynök, Spaun báró jelentéseit – tisztázatlan okokból – felfedte a briteknek. Schmidt szerint bár nem lehet teljes biztossággal állítani, nagy valószínűséggel a Rothschildek baráti körébe tartozó, később vesztegetés gyanújába kerülő Montgelas Andrásynak dolgozott, kapcsolattartója báró Raphael Hübner volt, azonban ballhausplatzi aktái nem mind maradtak fenn. Montgelas mindenesetre 1876-tól összekötötte Disraelit és Andrásst, s amikor november közepétől Corryval tárgyalt, hűséggel képviselte Andrassy nézeteit. Montgelas azt üzenté, hogy a Monarchia csak és kizárólag akkor hajlandó elhagyni a három császár politikáját, ha Anglia egyértelműen szerződéssel elkötelezi magát Ausztria–Magyarország mellett.¹³¹⁸ Ahogy Montgelas fogalmazott: „[ha biztosított] az osztrák-magyar birodalom integritásának garanciája, amely be van szorítva két bántalmazója közé”.¹³¹⁹

A Montgelas által átnyújtott feltételek szerint az osztrák–magyar vezetés konkrétumokat akart megnevezni, amely alapján létrejöhet egy brit–osztrák–magyar együttműködés: az érdekek egybeesése esetére a béke és a status quo fenntartását, Törökország integritását, a tartományok lokális autonómiáját, s ezek szellemében a konferencián való közös fellépést jelölte meg. Egyéb forgatókönyveket is felvázolt azonban Montgelas dokumentuma. Casus bellinek tekintette, amennyiben bármely hatalom Európában támadást intéz egy másik hatalom ellen, vagy éppen előrenyomulna Közép-Ázsiában. Minden rendelkezésre álló eszköz bevetését célozta meg az európai és ázsiai hadszíntereken. Az elképzelés szerint a munkamegosztás jegyében kellett volna fellépnie Ausztria–Magyarországnak Európában, Angliának pedig Ázsiában. A mozgósítás költsége azonban Nagy-Britanniára hárult volna, mely hitelekkel segítette volna a Monarchia boszniai megszállását, valamint pénzzel támogatta volna Montenegró és más tartományok oszmánok általi pacifikálását.¹³²⁰

Későbbi magyarázatában azzal érvelt Montgelas, hogy az általa adott feltételek csak a személyes nézeteit tükrözték, és csak legjobb hite által cselekedett. Majd azért, hogy megtudja,

¹³¹⁸ SCHMIDT 1992. 263–266, 569.

¹³¹⁹ Idézi SCHMIDT 1992. 266.

¹³²⁰ BLO, 70/3./XVI./C/164c, Montgelas Corry-nak, 1876. november 5.; SCHMIDT 1992. 267–268.

mik lehetnek Andrásy igazi feltételei, azt javasolta, bízzanak meg valakit Bécsben vagy Budapesten a britek, illetve esetlegesen ő is Bécsbe utazhat inkognitóban. Mindazonáltal a *status quo amélioire*-t, azaz a javított status quo-t jó kiindulási pontnak tekintette.¹³²¹ Egy klubban töltött beszélgetésük során azt mondta Corry-nak: „*a si vis pacem para bellum nemcsak a fegyverekre és munícióra vonatkozhat, hanem a szövetségekre is.*”¹³²² Andrásy válasza másnap érkezett meg. A felek abban egyeztek meg, hogy a konferenciát tekintik kívánatosnak, akkor is, ha az nem vezet békéhez. Markáns véleménykülönbség csak Törökország feldarabolásában jelentkezett a két ország között. A Monarchia csak autonómiát, de nem önállóságot akart a tartományoknak adni, egy önálló állam megteremtése esetében pedig elutasította az együttműködést. A külpolitikai döntéshozatalra utalva a követségi dolgozó megemlítette Corry-nak, hogy a konstantinápolyi konferencia rendelkezéseit csak *ad referendum* jellegűnek tekintik, mivel azt össze kell egyeztetni a Monarchia parlamentáris viszonyaival is. Montgelas arra is utalt, hogy Andrásynak muszáj az uralkodó beleegyezését kérnie.¹³²³

Leveleiben aztán a brit döntéshozók számára a két ország közötti lehetséges egyezmény megkötésének nehézségeiről számolt be. A levélben leírt érvek szerint a legnagyobb buktatót az uralkodó jelenthette, s rajta múlt minden államközi kapcsolati kérdés. „*Pro forma alkotmányos ország vagyunk, de valójában csak nagyon korlátozottan. Az uralkodó személye így nagyon fontos, ha nem a legfontosabb faktor a problémában. Ne feledjék el, hogy a jelenlegi elöljárómat [Beust] szintén majd egy óra alatt kiforgatták, és aztán annyi, úgy, hogy még jelentős parlamenti győzelmet is aratott. (...) Amit biztosan meg tudunk dönteni az a közvélemény – már amit értünk alatta – és az napról-napra oroszellenesebbé válik.*”¹³²⁴

Montgelas egy, az udvar ügyeiben járatos hölgy levelezőjének információira hivatkozva állította azt, hogy legfelsőbb vezetésben nem bíznak Anglia elszántságában, s ezért csak a közvélemény megváltoztatásában bízhatnak. Majd az uralkodóról, Ferenc Józsefről a következőket írja: „*A magasabb rendű nehézségeink (...): 1. A cárhoz fűződő személyes barátság. 2. ennek következtében a hajthatatlan hit abban, hogy nincsenek ellenséges szándékai. 3. a fejedelmek azon többé-kevésbé felelőtlen gondolata, hogy a szerződések, még a*

¹³²¹ BLO, 70/3./XVI./C/162, Montgelas Corry-nak, 1876. november 5.

¹³²² BLO, 70/3./XVI./C/163, Montgelas Corry-nak, 1876. november 6.

¹³²³ BLO, 70/3./XVI./C/164a, Montgelas Corry-nak, 1876. november 7.

¹³²⁴ BLO, 70/3./XVI./C/165, Montgelas Corry-nak, 1876. november 7. Eredetiben: „*We are pro forma a constitutional country, but in reality we are so only to a very limited extent. The person of the Sovereign is therefor[e] a very important, if not the most important factor in the problem. You can not have forgotten that my present chief was turned out at an hours notice, and that, just as he had achieved a signal parliamentary victory. The same thing might happen again. (...) There is no doubt that they can be overcome: public opinion – as far as that goes – is and is daily more becoming anti-russian [sic!].*”

*nemhivatalosak is, amiket más fejedelmekkel kötöttek egyenrangúak és természetes törvényt alkotnak két becsületbeli férfi között. (...) Ófelsége mindig nyitott volt arra és meggyőzhető volt arról, hogy ami az ő kívánságainak jó az nem biztos, hogy az állam javát is szolgálja (...) de amíg nem lehet feketén-fehéren neki megmutatni, hogy az ő érzelmei elleni erőszakkal jelentős biztosítékokat és előnyöket szerez az állam számára, vagy legalábbis ami a szövetségeket illeti, nem helyezi azt rosszabb helyzetbe, mint amilyenben jelenleg van, addig Ófelsége erős ellenszenvvel bír az olyanokkal szemben mint én, aki az Angliához való közeledést ajánlja (...).*¹³²⁵ A levél maradékában Ferenc József elfogultságának faktorait is taglalja Montgelas, avagy amiért Angliát mély bizalmatlansággal kezeli: „(...) [Ófelsége] 17 különböző nyelv idiómáit ismeri, de érdekes módon az angol nincs közöttük. Az információi így erről az országról szükségszerűen másodkézből valók. A legfőbb ok viszont ez. Amikor ifjúként trónra került, egész birodalmának létéért keményen kellett küzdenie. Na és kit talált ellenségei között mindig? – Angliát. (Az első külföldi táviratok amiket olvasott Schwarzenberg és Palmerston ellenségeskedései voltak). Na és ki segített neki megmenteni a Monarchiát? – Oroszország (...).”¹³²⁶ A diplomata hosszasan ecsetelte a levélben a további faktorokat – a krími háborút, a kontinentális forradalmakat, a Monarchia átalakulását – amelyek mind közrejátszottak az uralkodó Angliáról kialakul véleményében. Végül reményteli összegzéssel zárta a levelét, miszerint a „választás ereje mindig erősebb az emberi rövidlátó előítéleteknél.”¹³²⁷

Montgelas azonban a leveleivel azt a diplomáciai hibát követte el, hogy felvázolta a briteknek az osztrák–magyar külpolitikai döntéshozás szakértőit. A gróf indoklásában a biztosítékokra és garanciákra azért volt szüksége az osztrák–magyar félnek, hogy az angolbarát vonal nyerjen támogatást a birodalmon belül, s ezzel is gyengítsék Ferenc József és a katonai

¹³²⁵ BLO, 70/3./XVI./C/165, Montgelas Corry-nak, 1876. november 7. Eredetiben: „(...) to the difficulties to be overcome in high quarters (...) these are: 1. real personal friendship for the Czar. 2 in consequence a profound unwillingness to believe in any hostile intentions on his part. 3 The notion natural to all more or less irresponsible sovereigns, that agreements, even of an informal kind which they may have entered into with other such sovereigns partake of the nature of contracts between two private individuals as men of honor. – Now H. M. is and always has been open to being convinced that what is in accordance with his wishes, may not be in accordance with the good of the state and in that case he has invariably ceded. But as long as it can not be shown to him in black and white, that by doing violence to His feelings he would be gaining substantial safeguards and advantages for the State, or at the very least not placing it as far as alliances go in a worse position the one it occupies at present – so long H. M. will have a very strong disinclination to allow those who advocate like myself a rapprochement with England (...).”

¹³²⁶ BLO, 70/3./XVI./C/165, Montgelas Corry-nak, 1876. november 7. Eredetiben: „He speaks 17 different languages or idioms, but curiously enough not english. His information about this country is therefor necessarily second-handed. The chief reason however is this. When he came to the throne as a boy, he had to fight hard for the very existence of His Empire. Whom did He find everywhere amongst his enemies? – England. (The first interchange of despatches between the two countries after his accession were Schwarzenberg's & Palmerston' amenities [sic!]) Who on the contrary helped Him to save His Monarchy? – Russia. (...).”

¹³²⁷ Uo. Eredetiben (félleg franciául): „La Force des choses is however always stronger than the prejudices or the shortsightedness of men.”

párt oroszbarát vonalát. Andrásy azonban valószínűleg csak nagyvonalakban kérhette meg beosztottját a diplomáciai közeledésre. A Monarchia belső viszonyait feltáró dokumentum valószínűleg Hübner kezdeményezése nyomán keletkezhetett. A forrás nem minden indok nélkül írt a katonai körök befolyásáról: Albrecht főherceg, Andrásyt megkerülve, november közepén az uralkodót rá akarta bírni egy közvetlen orosz szövetség megkötésére, és több történelmi példával, valamint a szigetország hátrányos geostratégiai pozíciójával érvelt Andrásy angol közeledése ellen. Buchanan és Derby privát levelezése arról tanúskodik, hogy Andrásy személyesen és hivatalosan is az angol szövetség útjára lépett, és egyre több gesztust tett Derby felé: felvázolta tervét Buchanan számára és Oroszország ellenes közös fellépést javasolt, amennyiben a cár közvetlenül Törökország ellen vonulna.¹³²⁸

Montgelas levelében viszont elismerte, hogy Ausztria–Magyarország kiutat keres bármi áron a kényszerű szövetségből, s így Disraeli és Corry diktálhatták a tempót a szövetségkeresési tárgyalások során. Immár Anglia nem egy elszigetelt nagyhatalom volt ennek az információnak a birtokában, hanem olyan erő, amely képes volt ezzel az információval kijátszani egymás ellen az európai hatalmakat.¹³²⁹ *„Egy lenyűgöző dokumentumot küldök! Montgelas bizonyára egy nagyon érzelmes ember. Én egy pillanatra sem gondoltam volna, hogy valaha okot adtam volna számára, hogy Anglia bármiféle hasonló ajánlatot tenne!”*¹³³⁰ – mentegetőzött Corry Disraelinek.

Montgelasnak ezt követően alkalma nyílt személyesen tárgyalni Disraelivel és titkárával a sandringhami palotában. Corry azonban a korábbi brit állásponttal szembesítette az osztrák–magyar ügynököt. Leginkább azt hangsúlyozta, hogy Anglia nem tud előre kötelezettséget vállalni, azaz minden Montgelas által felvázolt forgatókönyvet casus bellinek tekinteni. Másodsorban Bosznia és Hercegovina megszállását nem tudta volna támogatni, mivel az az oszmán integritás felbomlásának veszélyére nyújtott volna precedenst. Disraeli számára így lehetőség nyílt az oroszokkal való tárgyalásra, Andrásynak pedig kizárólag az orosz fél maradt, amellyel tárgyalásokba bocsátkozhatott, s ez nagyjából egészen 1877 nyaráig meghatározta az országok kapcsolatait.¹³³¹ Montgelas tehát ugyanazt kapta, amit Derby ajánlott a Monarchiának a hivatalos diplomácia útján, viszont bármennyire kívánta a két ország közötti szövetséget, Andrásy döntéshozáson belüli gyenge pozíciójának gondolatát ismertette a konzervatív miniszterelnökkel és titkárával.

¹³²⁸ SCHMIDT 1992. 268–271.

¹³²⁹ SCHMIDT 1992. 267.

¹³³⁰ BLO, 69/1./XVI./B/10., Corry Disraelinek, 1876. november 5.

¹³³¹ SCHMIDT 1992. 272–274.

Két, Disraeli és Corry között kelt levél szerint, Salisbury el akarta kerülni a berlini kitérőt a konstantinápolyi konferenciára tartva, viszont fontosnak gondolta a bécsi látogatást Montgelas információinak ismeretében. A vizitben közrejátszott a tény, miszerint Magyarországon egyre inkább britpárti közvélemény alakult ki. Corry ugyanakkor még figyelmeztette a kormányfőt, hogy Derby útján Beust is megismerhette a Montgelas-féle kommunikációt.¹³³² Salisbury-nek így óvatosan kellett eljárnia, s a későbbi beszélgetéseiken sem kerülhetett sor közvetlen szövetségi ajánlatra. Egyrészt a felek bízhattak még a konferencia sikerében, másrészt pedig Beust és Derby megkerülhetetlen tényezőként határozták meg a két ország külpolitikai forgatókönyveit. Harmadrészt Andrásyt kötötték az orosz és német felekkel kötött egyezmények, végül pedig Disraeli csak Derby pozíciójának meggyengülésével, a következő év nyarán látott lehetőséget az osztrák–magyar–brit szövetségre.

Beust hivatalosan november 16-án kereste fel Derby-t azzal a szándékkal, hogy biztosítékokat keressen arra az esetre, ha a deklarált orosz szándékok szerint a cár török területek megszállására ragadtatná magát. A nagykövet persze leszögezte, hogy a magánvéleményét fejezte ki, amikor érdeklődni kezdett a közös véleménycsere formájáról. Derby lelkesedésében valamennyi követségre elküldte az erre adott választ, ahogy Disraelinek is – feltehetően azzal a szándékkal, hogy leckét nyújtson Anglia semleges politikájának mikéntjéről. A válaszlevélben először kétségesnek vélt bármilyen fellépést, minthogy az nagyban függött az azt megelőző körülményektől, hiszen akár a Porta is kiprovokálhat bármilyen lépést. A második okként a közvéleményre hivatkozott, minthogy elvetett minden tárgyalást, amely kizárta a parlament beleszólását.¹³³³ Hogy Beust és Andrassy nyomatékosítsák közeledésüket Nagy-Britannia álláspontjához, pontokba szedték az együttműködés lehetséges alapjául szolgáló osztrák–magyar politika elveit: *„Ausztriának nem állnak fenn kötelezettségei Oroszországgal szemben. Másodrészt Ausztria nem fog semleges politikát vállalni bármilyen feltételek között, hanem megvédi saját érdekeit, ha azokat veszélyeztetettnek véli Oroszország tettei által.”*¹³³⁴ – áll a valótlanúsággal tarkított érvelés a Buchanannek is megküldött dokumentumban. A közeledésnek azonban csakhamar vége szakadt, és – bár megköszönték a bécsi leveleket – a britek azzal válaszoltak, hogy Salisbury-t és Elliot jelölték a közelgő konferenciára.¹³³⁵

¹³³² BLO, 69/1./XVI./B/11-12., Corry Disraelinek, 1876. november 14.

¹³³³ TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1876. november 16. (no. 495).

¹³³⁴ TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1876. november 18. (no. 497).

¹³³⁵ TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1876. november 28. (no. 506).

VI. 7. A konstantinápolyi konferencia

Disraeli a lassan reagáló és klasszikus diplomáciai eszközökben jeleskedő Derby helyett egy friss, fiatal politikust akart küldeni, s az állandó külügyi altitkárra utalva így fogalmazott Salisbury-nek: „*Tenterdenizmus (...) micsoda idejétmúlt dolog!*”¹³³⁶ Az indiai ügyekért felelős miniszter azért lehetett a konferencián delegált, mivel 1876 kora ősztől kezdve markáns véleménye volt úgy az Oszmán Birodalomról, mint Ausztriáról, s e véleményét nem rejtette véka alá a kormányban. Salisbury bevezetőben felvázolt törökellenes és osztrákellenes attitűdjei jól ismertek voltak Disraeli előtt, továbbá köztudott volt, hogy inkább hajlik megegyezésre Oroszországgal, semmint Németországgal vagy más kontinentális birodalommal. Disraeli ugyan kevés reményt fűzött a konferenciához, megegyezett Derby-vel abban, hogy Salisbury hitelesen képviselheti a birodalmi érdekeket és védheti meg döntéseit az Alsóházban, így Elliot mellett rá esett a választás. A márki viszont csak arra kapott utasítást, hogy küzdjön a tartományok autonómiáért, és ne engedje Bulgária megszállását. Tudta, hogy mozgástere rendkívül szűk és ezért külön táviró rejtjelekkel kommunikált Carnarvonnal arról, mi történik a kormányban amíg távol van.¹³³⁷ A fiatal konzervatív miniszter sejtette, hogy mi vár rá és feleségére a török fővárosban: „(...) *szörnyűséges teher – egyáltalán nem az én dolgom – beleértve a tengeri betegséget, a sok francia nyelvet és a kudarcot.*”¹³³⁸

Az osztrák–magyar–brit kapcsolatok novemberi epizódjára tehát a konstantinápolyi konferenciára¹³³⁹ küldött Salisbury leveleiből, valamint Lady Derby naplóiból derül fény. Az Andrásst kétszer is meglátogató Salisbury úgy vélte, hogy a gróf igen feszült, „*nagyon beszédes, de nem igazán koherens*”¹³⁴⁰, ráadásul a katonai pártnak is meg kellett felelnie. Sokszor Bismarck retorikáját használta a magyar, így – helyesen – azt gyanította az angol politikus, hogy intenzív kommunikáció zajlik a kancellár és a külügyminiszter között. Salisbury Andrásyért adta, hogy hosszútávon mindketten érdekeltek lehetnek az orosz ambíciók megállításában. A Montgelas-féle tárgyalásokkal párhuzamosan közös fellépésre tett utalásokat Andrásy Salisbury-nél: ha háborúra kerül sor, úgy Anglia megszállja a fővárost, Ausztria pedig Boszniát, el kell törölni az adóbérlést és a pénzügyi visszaéléseket a Balkánon, felügyelni kell a pártatlan bíróságok kinevezését, le kell szerelni a fegyvereket és még folytatódott pontról

¹³³⁶ Idézi: KOVÁCS 2011. 173. Eredetiben: „*Tenterdenism (...) a dusty affair!*”

¹³³⁷ ROBERTS 2000. 153–155, 158.

¹³³⁸ Idézi: ROBERTS 2000. 155.

¹³³⁹ 1876. december 23. – 1877. január 20.

¹³⁴⁰ Idézi: ROBERTS 2000. 158.

pontra a közös érdekek felsorolása – vagy legalábbis a konferencián várható reformok pontjainak ismertetése. A közös külügyminiszter aztán Salisbury-t Konstantinápoly megszállásáról faggatta, ám Andrásynak azt válaszolta, hogy az csak osztrák-magyar hadüzenet esetén történne meg, amire természetesen – úgy, ahogy a későbbiekben sem – Andrassy nem volt hajlandó. Derby-nek írt levelében Salisbury végül azt említette, hogy Andrassy nyomatékosan megkérte arra, hogy ne vegyék a kékkönyvekbe a tárgyalásukat. Még azon a napon került sor a térképes bemutatóra is, amelyen a gróf megmutatta, hogy Ausztria–Magyarország hol tudná elvágni az orosz hadsereget a Balkánon. Az angol megbízott hasonló audiencián vett részt Ferenc Józsefnél, az általános elvek fenntartásán túl azonban nem jutottak többre, és hasonló érdektelenséggel záródott az egyeztetés, mint a titkos szalon futó megbeszélések.¹³⁴¹

Disraeli elkeseredett hangnemben beszélt az angolok elszigeteltségéről Salisbury-nek: „(...) Nem tudok nem kételkedni abban, hogy bármely jelen megállapodás is praktikus lenne: az ügyek majd tavasszal rendeződnek, amikor Oroszország és Ausztria együttesen vonulnak be a Balkánra (...) ahogy gróf An[drassy] megjegyezte Sir A[lexander]. B[uchanan]nek „Nincs alternatívánk, csak az idei jegyzékeink és a keleti kérdés megoldása. (...). Ami Ausztria és Oroszország irigységét illeti, Andr[assy] a balkáni és konstantinápolyi babérok learatását, Anglia jóbaráti közvetítésével, majd háborúra készül. (...) De mit is akar igazán? Kompenzációt akar Bosznia Ausztriához csatolásával (immár követelve)? És Németország? (...).¹³⁴²

A konstantinápolyi konferencia alatt a *Daily Telegraph* elhivatottan kommentálta Salisbury küldetését, és szinte utasításokat közölt a brit követtel. A Disraelihez közel álló lap csalódott Salisbury egyszerű reformokat ígérő politikájában.¹³⁴³ *A Pesti Napló*, az *Ellenőr* és az *Egyetértés* februári számaiban pedig a brit konzervatívok beszédeit és az alsóház vitáit közzétették, s hasonló, Salisbury-t ostromozó álláspontra helyezkedtek.¹³⁴⁴ De mitől vált Salisbury európai békét ígérő küldetése a politikai sajtó célpontjává?

¹³⁴¹ SCHMIDT 1992. 289–290; ROBERTS 2000. 159; TNA PRO FO 424/37, Salisbury Derby-nek, 1876. november 29. (no. 5-6) 17–18; CECIL 1921. 102–103

¹³⁴² BLO, 69/1./XVI./B/54., Disraeli Corry-nak, 1876. keltezetlen, ceruzával ráírva: az éppen Konstantinápolyba tartó Lord Salisbury-nek. Eredetiben: „ (...) *I cannot help doubt whether any arrangement is now practicable: affairs will on till the spring when Russia & Austria will march their armies into the Balkans. (...) As Ct. An pbserved to Sir. A. B. "There is no alternative here the notes of this year & the 'solution' of the Eastern question."* (...) *What the jealousies of A. & R., Andr. prefer a division of the Constantinople and Balkan spoil under the friendly offices of England, & preps. to war. (...) But what does he want? Does he want 'compensation' in Bosnia a Aus? (with now demanding it) Germany? (...)*”

¹³⁴³ *The Daily Telegraph*, 1877. január 6., 4–5.

¹³⁴⁴ *Egyetértés*, 1877. február 17, 18, 20. 1–4; *Ellenőr*, 1877. február 18., 1–2.

A berlini és bécsi kitérői után Konstantinápolyba érve kemény ellenállásra számíthatott Salisbury. 1876 decemberének elején a nagyhatalmak követei mind megegyeztek abban, hogy azon túl, hogy előzetes megállapodások folytán jöhetett egyáltalán létre a konferencia, előzetes megegyezés kellett a feltételekről. Ignatyev viszont még annál is többet kért a kezdetektől fogva: az okkupációt sem zárta ki kormánya és egy olyan átmeneti sereg felállítását kérte, ami megakadályozza a megszárlásokat a konferencia idejére: legalább hatezer belga vagy olasz katonából álló hadtestet vizionált a Balkánra. Majd mindenféle terveket vitattak meg az előkonferencián, melyek javarésze Ignatyevtől származott és a reálistól a lehetetlenig vázolt fel különböző lehetőségeket: kantonokra való felosztást és megszállást Bulgáriában, a vallás és nyelv ügyében ítélő tartományi bírókat és bíróságokat, öt évre kinevezett keresztény kormányzót, akit különböző keresztény és muszlim prefektúrák előljárói választottak volna, és így tovább.¹³⁴⁵ A konferencia kezdetén aztán Salisbury rájött arra, hogy a gyenge szultánra nem számíthat, a szultán pedig egy fegyverszünetet csak a konferencia kimenetlének függvényében hajlandó elismerni, s hogy Ignatyev áprilisig húzná az időt, ha háborúra vagy a konferencia felbomlására kerül sor.¹³⁴⁶ Salisbury ráadásul a Disraeli körébe tartozó Montefiorétól és a nagy-britanniai és írországi zsidóság kongregációjától további kéréseket kapott Derby útján, s így képviselnie kellett a zsidók egyenjogúsításának kérését is a nagyhatalmaknál, amit kitüntetett figyelemmel kísért a *The Times*.¹³⁴⁷ Ha pedig ez sem lett volna lehetetlen feladat, Disraelitől olyan képtelen ötleteket kapott, minthogy helyezze az oszmán hadsereget brit uralom alá vagy intézze el Bosznia brit megszállását. Disraeli tervei viszont kétségbeesett alternatívát jelentettek volna egy teljes, orosz ízlés szerinti felosztás helyett.¹³⁴⁸ Vagyis a tét és a teher fokozatosan növekedett a brit küldöttön.

A brit és osztrák–magyar hivatalok között eközben olajozott együttműködés zajlott: mind a *Foreign Office*, mind a *Ballhausplatz* elfogadta az előkonferencia javaslatainak a megszövegezését.¹³⁴⁹ A december 30-i és 31-i üléseken Ignatyev aztán új pontokkal lepte meg a delegáltakat. Salisbury viszont nem talált semmi olyat bennük, amit nehezőre esett volna elfogadni. Derby nem látta el markáns ellenvetést tartalmazó utasításokkal a küldöttet, és azt javasolta, hogy a Zichyvel és Béccsel való egyeztetés után fogadja el az Ignatyev által

¹³⁴⁵ TNA PRO FO 424/37, Salisbury Derby-nek, 1876. december 7-8. (távirat) 18–19.

¹³⁴⁶ TNA PRO FO 424/37, Salisbury Derby-nek, 1876. december 26. (távirat) 49, Salisbury Derby-nek, 1876. december 28. (távirat) 50.

¹³⁴⁷ TNA PRO FO 424/37, Derby Salisbury-nek, 1876. december 28. (no. 61) 50.

¹³⁴⁸ ROBERTS 2000. 161; KOVIĆ 2011. 176–177.

¹³⁴⁹ TNA PRO FO 7/866, Derby Buchanannek, 1876. December 21. (no. 531).

előrebocsátott rendelkezéseket.¹³⁵⁰ Salisbury az oroszoknak számos engedményt tett végül a konferencián: egy jövőbeli Bulgária déli vonalának meghosszabbítását, és a bolgár autonómia kérdését is napirendre vették a december 11. és 23. közötti legfontosabb üléseken. Minden hiányossága ellenére Salisbury képviselte a középvonalat az eseményen, amíg Disraeli és körei a hagyományos oszmánbarát politikát – vagy legalább Konstantinápoly biztosítását – várták a képviselőtől, s leginkább a helyszínen lévő Elliotban bíztak.¹³⁵¹ Elliot igazi karrierdiplomataként megvetette az Ignatyev házaspár és Lady Salisbury közeledését, gúnyt űzött abból, hogy Salisbury teljesen Ignatyevre bízta magát a pontok elfogadásakor, és sérelmezte, hogy gyakorlatilag semmibe vették őt Salisbury-ék. Cserébe a küldött sem tartotta sokra az őt segítő közszolgát és idővel könyörgött Derby-nek a „veszedelmesen törökpárti” nagykövet visszahívásért.¹³⁵²

A törökök, hogy ne egy megalázó nemzetközi mandátum rendezze a helyzetüket, még december 23-án – a konferencia résztvevőinek legnagyobb meglepetésére ágyúhangok kíséretében – új alkotmányt fogadtak el, majd a januári napokban a korábbi egyezményeket idézve (Andrássy-jegyzék) fenntartották a jogot arra, hogy ők szabjanak felételeket. A török delegáció ennek megfelelően visszautasította a hat nagyhatalom rendelkezéseit.¹³⁵³ 1877. január 12-én az a nem várt, de kevésbé meglepő hír érkezett Derby-n keresztül Suvalovtól, hogy a török oldal visszautasítja a konferencia rendelkezéseit, és minden pontban elfogadhatatlannak találja azokat.¹³⁵⁴ Salisbury viszont arra is figyelmes lett, hogy a brit álláspontot hamarabb ismerte Ignatyev vagy a török, és Carnarvon révén a Suvalovval jó kapcsolatot ápoló Lady Derby-t kezdték gyanúsítani, mint a brit kabinet információinak kiszivárogtatóját.¹³⁵⁵ Más típusú gondot jelentett a konferencián a magát Disraeli ügynökének nevező Mr. Butler-Johnston konzervatívparti politikus, aki nagyban hozzájárult helyben ahhoz, hogy a britekkel szembeni elvárások fokozódjanak a törökök szemében, és a jegyzék elutasítására buzdította őket.¹³⁵⁶ Február 5-én bár Derby a királynő köszönetét is megküldte a konferencián tanúsított szerepvállalásért Salisbury-nek, visszahívták őt a posztról, az őt kísérő Elliot pedig az oszmán fővárosban maradhatott.¹³⁵⁷

¹³⁵⁰ TNA PRO FO 424/37, Salisbury Derby-nek, 1876. december 30-31. (távirat) 86; FO 424/37, Salisbury Derby-nek, 1877. január 1. (távirat) 87; FO 424/37, Salisbury Derby-nek, 1877. december 30. (no. 75) 126.

¹³⁵¹ SCHMIDT 1992. 290–292.

¹³⁵² ROBERTS 2000. 160, 165.

¹³⁵³ ROBERTS 2000. 164; TNA PRO FO 424/37, Derby Salisbury-nek, 1877. január 11. (no. 109) 172–173.

¹³⁵⁴ TNA PRO FO 424/37, Derby Salisbury-nek, 1877. január 12. (no. 87) 162.

¹³⁵⁵ Valóban a diplomata ekkor kezdte olyan mondatokkal behálózni Lady Derby-t, mint „Többet tettünk így a békéért mint a világ összes külügyi hivatala.” (idézi: CHARMLEY-DAVEY 2011. 26).

¹³⁵⁶ ROBERTS 2000. 162–163.

¹³⁵⁷ TNA PRO FO 424/37, Derby Salisbury-nek, 1877. február 5.. (no. 37) 241.

A konstantinápolyi konferenciáról Disraeli úgy gondolta, hogy Lady Salisbury-nek sikerült megigéznie Ignatyev feleségét, Jekatyerina Ignatyevát, és a kezdetben Elliot, Salisbury és Ignatyev közötti ellentéteket elsimítani, a törököket pedig inkább az angol javaslatok elfogadására ösztökélni. Ugyanakkor magyarázkodnia kellett Salisbury miatt, amiért a hazai közvélemény szerint Nagy-Britannia az oroszok kezére játszott a török érdekek mentén.¹³⁵⁸

Ahogy említettük, nem kizárólag Salisbury-n múlt a brit álláspont érvényre juttatásának kudarca. Mivel a miniszterelnök túl szűk mandátumot szabott, így a brit tárgyaló kénytelen volt Ignatyevre hagyatkozni. A törököknek semmilyen valódi támogatást nem ígérhetett az angol kormány nevében, válaszul pedig egyáltalán nem mutatkoztak hálásnak vagy segítőkésznek az oszmánok. Annál inkább Ellioton múlt a konferencia kudarca, aki Disraeli titkos utasításait követve bátorította a törököket a konferencián születő konvenció elutasítására, s juttatta ezzel Midhat pasát a miniszteri pozíció közelébe.¹³⁵⁹ Salisbury számára ésszerű volt, hogy a szlávok lekötelezését vélje a legkézenfekvőbb megoldásnak, hiszen amennyiben sikerült volna a bolgárok szimpátiáját a reformokkal elnyerni, úgy 600 kilométer távolságban védte volna a nép Konstantinápolyt.¹³⁶⁰ Ilyen ábrándok tekintetében érthető, hogy csak az oroszokra hagyatkozott a brit küldött. Még mielőtt a Porta nevetség tárgyává tette volna a konferenciát, január 14-én a követek a hazautazással fenyegették a szultánt. Salisbury-t viszont továbbra sem hagyta nyugodni, hogy a január 6-án törököknek küldött brit koncessziótervezetről a Porta előre tudott. Lady Derby mellett leginkább Elliotra gyanakodott, aki nem volt hajlandó csatlakozni a kivonuláshoz és csak Disraeli közvetlen utasítására kísérte ki a küldöttet a fővárosból. Január 20-án a Porta végül formálisan is visszautasította a nagyhatalmak javaslatait. Salisbury hazautazása előtti utolsó figyelmeztetésében arról írt a miniszterelnöknek, hogy amennyiben el akarja kerülni a közvetlen orosz–angol háborút, sürgősen fel kell vennie a kapcsolatot Andrássyval és Gorcsakovval.¹³⁶¹ Később Disraeli is megemlékezett a konferencia kudarcáról leveleiben: „(...) *habár úgy tűnik, hogy Salisbury mindenben sikert ért el, (...) attól félünk és úgy hisszük, hogy a törökök harcolni kívánnak. (...) Az oroszokat és törököket is a Fekete-tenger fenekére kívánom.*”¹³⁶²

¹³⁵⁸ BLO, 69/1./XVI./B/16., Disraeli Philip Rosenak az egyiptomi kötvénytulajdonosok részvényesének, 1876. december 30.

¹³⁵⁹ SCHMIDT 1992. 286–287, KOVIĆ 2011. 182.

¹³⁶⁰ ROBERTS 2000. 163.

¹³⁶¹ BLO, 69/1/B/XVI/8/105b, Salisbury levele Disraelihez, 1877. január 14.; ROBERTS 2000. 166–167.

¹³⁶² Idézi: DUNDAS 1929B: 126.

VII. 1877 – Az orosz–török háború és a brit–osztrák–magyar diplomáciai közeledés éve

VII. 1. A konstantinápolyi konferencia kudarca és a budapesti egyezmény megszületése

Az 1872-es, 1874-es és 1876-os kísérleti szövetségkeresési erőfeszítések után a brit–osztrák–magyar kétoldalú tárgyalások 1877-ben lendültek fel, amikor az orosz beavatkozás, az orosz–török háború és a korábban megkötött szerződések körülményei – vagyis a nemzetközi fejlemények – komolyan veszélyeztették a Monarchia addig tanúsított status quo politikáját. Andrassy gróf így mindent megtett azért, hogy német garanciát kérjen egy esetleges orosz árusítás esetére. Hasonló gondolatmenet nyomán, hogy biztosítsa magát minden oldalról, már 1876 decemberében garanciákat kért Németországtól az új német nagyköveten, Stolbergen keresztül, szinte követelve Bismarck pártfogását. Az elutasító válasz Andrassyt az oroszok oldalán kötelezte el, és elindította a budapesti megállapodás felé vezető úton.¹³⁶³

1877 januárjától az év márciusáig egyre intenzívebbé váltak az osztrák–magyar–orosz kapcsolatok, s ennek jegyében létrejött a két hatalom között a január 15-i budapesti egyezmény. A szóbeli megállapodásban a felek elhatárolták az érdekszféráikat, s Bosznia megszállásának fejében a Monarchia jóindulatú semlegességét biztosította az orosz fél számára. Egyúttal az egyezmény átmeneti megoldással szolgált a Monarchiának, mivel tiltotta egy nagy szláv állam létrehozását Oroszország számára. Az oroszokkal való megegyezés pedig Andrassy pozícióját is megerősítette Bécsben, hiszen megfelelt a bécsi katonai körök kívánalmainak is. Harmadrészt pedig elnyerte Ferenc József tetszését, aki a katonai párt egyéb terveit – mint az oroszbarát, defenzív galíciai készülékeit – ugyan szkepszissel kezelte, az angol szövetség helyében továbbra is az orosz dinasztikus szövetséget preferálta. Az uralkodó megfontolásaiban Andrassy számításait is figyelembe vette. Mivel a külügyminiszterére hallgatva tudta, hogy az orosz–török háború ténye bármikor bekövetkezhet, a budapesti egyezményt követő katonai konferencián inkább a déli felvonulási tervek kidolgozását kérte tábornokaitól, hasonlóan ahhoz, ahogy Andrassy korábbi elképzeléseiben szintén az Oszmán Birodalom ellen háborút viselő orosz hadsereg csapdába ejtésének terve szerepelt.¹³⁶⁴

Amikor Bismarcktól Andrassy ismét garanciákat kért egy esetleges orosz szöszegés esetére, Bismarck azt tanácsolta Bécsnek, hogy találja meg a megoldást Angliával. Andrassy

¹³⁶³ SCHMIDT 1992. 282–283.

¹³⁶⁴ SCHMIDT 1992. 274–280.

azonban elutasította átmenetileg az angolok kegyeinek keresését, mivel a budapesti egyezmény célja egyben az orosz és brit kormányok egymástól való elszigetelése volt.¹³⁶⁵

A reichstadti megállapodáshoz hasonlóan szintén Andrassy és Novikov között keletkezett a titkos megállapodás. Hercegovina az Andrassy-jegyzék szerint kapott volna reformokat, Bulgária pedig önálló közigazgatást. Második és harmadik cikkelye az osztrákok jóindulatú semlegességét garantálta háború esetére, a párizsi szerződés ideiglenes figyelmen kívül hagyására. A további cikkelyek a lengyel területek rendfenntartásáról, a Duna hajózhatóságának biztosításáról, hadianyag szállításról rendelkeztek. Kiemelendő innen a hetedik cikkely, ami az osztrák–magyar uralkodó jogát tartotta fenn a Bosznia feletti rendelkezésre. A nyolcadiktól tizedik cikkelyekig pedig a titoktartásról és a balkáni érdekek felosztásáról, a szerb, a montenegrói és a boszniai semleges zónák létrehozásáról rendelkezett az egyezmény. A kiegészítő cikkelyek az európai egyensúly fenntartásának szükségéről és a diplomáciai kölcsönös segítségnyújtásról rendelkeztek. A legfontosabb ezek közül a harmadik cikkely: az Oszmán Birodalom felbomlása esetére a nagy szláv állam létrehozását tiltotta, de kompenzációként megnagyobbítható lett volna Bulgária és Albánia területe, Kréta pedig Görögországhoz lett volna csatolható. Konstantinápoly kérdése nem volt eldöntött, akár szabad várossá is válhatott az egyezmény szerint. A negyedik, utolsó kiegészítés ismét a titoktartásra vonatkozott. A klauzulák közé tartozott a novipazari szandzsák sorsának későbbi rendezése is.¹³⁶⁶

Suvalov ugyan nem számolt be a budapesti egyezmény egyes részleteiről, a márciusi napokban tudatta Derby-vel, hogy egy szorosabb együttműködési egyezmény jött létre a három császár között, amelyről a beszámolót a saját szemével látta.¹³⁶⁷ Viszont amikor Derby rákérdezett az osztrák–magyar félnél a szerződés létrejöttére, Beust hahotázásban tört ki és letagadta, hogy bármi hasonló létrejött volna a két ország között. Miközben az oroszok az európai diplomáciában igyekeztek biztosítani a háború feltételeit és más nagyhatalmak semlegességét vagy lefoglaltságát, a britekkel is megegyezésre törekedtek. Derby is asszisztált Oroszország jó kapcsolatainak kialakításához, mintegy ”aranyhidat” kívánt létrehozni a két ország között.¹³⁶⁸

Először az angolok – hogy szétfeszítsék az osztrák–orosz szövetséget – próbálták rossz színben feltüntetni Andrassyt a kékkönyvek¹³⁶⁹ februári nyilvánosságra hozatalával. Az

¹³⁶⁵ SCHMIDT 1992. 284–285.

¹³⁶⁶ SCHMIDT 1992. 293; PRIBRAM-COOLIDGE 1921. 188–191.

¹³⁶⁷ VINCENT 1994. 420.

¹³⁶⁸ SCHMIDT 1992. 297–298; KOVIĆ 2011.190–191; 194.

¹³⁶⁹ Az angol kékkönyvek a miniszterek és a kabinet munkájának segítésének céljából készült füzetek voltak, amelyek összefoglalták az egyes országok irányában tett legfőbb egyezményeket és a követek és külügyminiszterek között zajló levélváltásokat.

újságokban közölt szövegekben ugyanis szerepelt Andrassy és Salisbury négy órás audienciája, amelyben Andrassy az oroszok ellenében kezdett egyezkedni az angolokkal. Ekkor azonban Bismarck közbelépett. A német kancellár megvédte az angolok előtt a magyar grófot az oroszellenes kijelentések gyanújától és szót emelt érdekében. Majd Andrassy igyekezett az egész ügyet Beustra háritani.¹³⁷⁰ Egy Tenterdennek küldött magánlevele szerint nem kifejezetten zavarta Disraelit a kékkönyvek kiszivárogtatása. Az altitkárnak elmondta, hogy a szivárogtatással csak nyerhetnek, s hogy Bulgária önkormányzati autonómiájára derül fény az iratokból, illetve arra, hogy Oroszországgal összhangban cselekedett a brit kabinet, ami jól jött ekkor a ruszofil ellenzékkel szemben.¹³⁷¹

Bár a németek január második felében szintén egy sajátságos brit–osztrák–magyar–német szövetségben gondolkodtak, februárra attól elálltak. Így német támogatás nélkül az angolok szintén felhagytak az osztrák szövetség gondolatával, majd – ahogy korábban is említettük – arra törekedtek, hogy az oroszokkal egyezményre jussanak. Disraeli azon a véleményen volt, hogy ha Bismarck fel is ajánlotta Angliának a szövetséget és mindent amire 1876 novemberében vágyott, az alkalom kedvezőbb volt az oroszok felé forduláshoz. Így 1877. február 20-i beszédében arany, gyémánt és rubint hidat akart építeni feléjük. Az egyezmény orosz és angol cikkelyei külön rögzítették a felek kívánságait – demobilizálást, a Porta felszólítását a konstantinápolyi konferencia cikkelyeinek végrehajtására – ugyanakkor ellent is mondtak egymásnak. Az angol függelék közös török és orosz leszerelést léptetett életbe, az orosz függelékben viszont csak török leszerelés szerepelt. Ez volt az úgynevezett londoni protokoll, melyhez a britek más nagyhatalmak hozzájárulását kérték.¹³⁷²

Derby úgy gondolta, hogy az óvatos leszerelésbe belemehet az orosz fél, és csak egy kis külső támogatásra lesz szükség annak elfogadásához, így Ausztria–Magyarországot is be kívánta vonni. Március 16-án aztán Ignatyev Londonba érkezett és a törökök előzetes leszerelését, Montenegróval kötendő békét és a reformokat szabta új feltételeknek a Derby-vel való megegyezéshez. A brit kabinet ellenséges attitűddel fogadta az orosz diplomatát, a külügyminiszterhez közel álló Suvalov riválisát. Disraeli és Derby megvetették és utóbbi nem értette, hogy lehet a barátja Salisbury-nek egy olyan ember, aki „*nem is gentleman*.”¹³⁷³ Ignatyev viszonzva az ellenséges érzelmeket, szegényes franciatudású, mindig Tenterdenre hagyatkozó politikusnak vélte Derby-t. Viktória pedig úgy fogalmazott, hogy az Ignatyev-féle

¹³⁷⁰ TEMPERLEY–PENSON 1966. 364; DIÓSZEGI 1998. 233, 244–245.

¹³⁷¹ BL, Add MS 59887 Disraeli Tenterdennek, 1877. január 24. (magánlevél).

¹³⁷² DIÓSZEGI 1998: 245–246; KOVIĆ 2011. 194–196.

¹³⁷³ VINCENT 1994. 384.

keletieket alig lehetett kereszténynek tekinteni. Mégis, március 21-én sikerült aztán közös pontra jutni a keresztények védelmében, az új szerződés pontjait pedig 23-án a kabinet is jóváhagyta. Az osztrák–magyar fél bevonását tekintve, a Montenegrónak ígért partszakasz pontját elutasította Beust, és Niksić-csel kárpótolták volna a szomszédos államot. A fejedelemség és a Porta békekötése előtt a szöveget elfogadták az európai hatalmak: az újonnan létrehozott, reformjavaslatokat is tartalmazó londoni dokumentumot 31-én írták alá a nagyhatalmak londoni nagykövetei.¹³⁷⁴ Csakhogy azt a törökök április 9-én visszautasították. Az újabb orosz hadjárat a Balkánért és a balkáni keresztény alattvalókért már csak hetek kérdése volt: április 24-én az orosz seregek átlépték a határt.¹³⁷⁵

VII. 2. Az orosz–török háború kirobbanása és a Gorcsakov-körlevél

1877. április 24-én, az orosz–török háború kitörését követően a *Daily Telegraph* azt állította, hogy az oroszok célja az oszmán főváros elfoglalása, és ezzel az európai és brit befolyás csorbítása.¹³⁷⁶ A brit és az osztrák érdekek közeledésére rávilágítva, május 5-én a *The Times*-ban cikket írtak az osztrák semlegességről.¹³⁷⁷ Szintén néhány nappal később egy bizonyos „anglofil” levelei jelentek meg a *Daily Telegraphban*, és azt szorgalmazták, hogy Nagy-Britannia csatlakozzon Ausztriához és Törökországhoz az oroszok ellen.¹³⁷⁸ A cikk szerzőjét ugyan nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy ekkor kezdődtek meg a titkos tárgyalások Andrassy és Disraeli között.¹³⁷⁹ Ezekben a hetekben a *The Times*-hoz hasonló nagyobb sajtóorgánumok szokatlanul sok cikket közöltek Ausztriáról.¹³⁸⁰

A brit kabinetben rögtön a londoni jegyzőkönyv visszautasítást követően tudták, hogy a háború a küszöbön áll: amikor Disraeli tájékozódott annak realitásáról, Suvalov megerősítette Corry-nak a közelgő beavatkozást. Disraeli Suez védelmét szem előtt tartva egy április 21-i kabinetülésen Gallipoli megszállását akarta elérni, azonban a kabinet megosztottsága miatt nem tudta mozgósítani a flottát.¹³⁸¹ 1877 április közepétől így meglehetősen következetlen brit külpolitikai álláspontról beszélhetünk. A hadüzenet és az újabb orosz–brit közeledési kísérlet május 6-i időpontja között különböző álláspontok váltották egymást, és nagyobb belpolitikai

¹³⁷⁴ LEPSIUS–BARTHOLDY–THIMME 1926. 277–279.

¹³⁷⁵ KOVIĆ 2011. 194–199.

¹³⁷⁶ THOMPSON 1886A. 184–185; *The Daily Telegraph*, 1877. április 27–30.

¹³⁷⁷ *The Times*, 1877. május 5., 7.

¹³⁷⁸ THOMPSON 1886A. 186; *The Daily Telegraph*, 1877. május 15., 5.

¹³⁷⁹ DIÓSZEGI 1980.

¹³⁸⁰ *The Times*, 1877. május 2, 5, 14, 16, 21, 25, 29.

¹³⁸¹ KOVIĆ 2011. 200–202.

hatalmi harc zajlott. Az április 25-i kabinetülésen úgy tűnt, hogy Disraeli akarata érvényesülhet: egyszerre akart határozott üzenetet küldeni Oroszország számára és megkezdeni a tárgyalásokat Andrássyval – ez vezetett a május 6-i pontok kiadásához. Azonban Disraelinek szembe kellett néznie a ténnyel, miszerint Derby és miniszterei továbbra is Oroszország felé tapogatóztak és a cártól kértek volna garanciákat Konstantinápoly épségére. A május 19-től megkezdődő brit–osztrák magyar tárgyalások így rendkívül bizonytalan alapokon nyugodtak, és három hónapig nem létezett tiszta tárgyalási alap a nagyhatalmak között. Ezeket a feltételeket igyekeztek a különböző jegyzékváltások során pontosítani.¹³⁸²

Április 30-án, amikor a brit kabinet hosszas vívódás után arra az álláspontra jutott, hogy semleges marad a háború kirobbanásakor, a kabinet kezdeményezte a közeledést a Monarchiánál. Javaslatukban a britek arra voltak kíváncsiak, hogy a Monarchia hajlandó-e közös akcióban megvédeni Konstantinápolyt. A külügyminiszter látogatásai ezért egyre gyakoribbá váltak Beustnál. A brit külügyminiszter sajnálatát fejezte ki a korábban kiszivárgott, Monarchiát kompromittáló kékkönyvek miatt, és tudni szeretete volna, hogy létezik-e megállapodás Oroszország és a Monarchia között. Beust, mivel nem tudott a titkos egyezményekről, ismét nemleges választ adott.¹³⁸³ Ekkor mind Derby, mind Andrássy bizalmatlanok voltak egymás felé, melynek legfőbb oka az volt, hogy Andrássy tudatában volt annak: Disraelit a miniszterei helyett a királynő támogatja a megosztott kabinetben, s ezért nem tartotta elég komolynak a brit javaslatokat. Derby szintén kétségének adott hangot az osztrákok hajlandóságával kapcsolatban, illetve annak, hogy Nagy-Britannia kis-ázsiai érdekei miatt valaha háborút indítanának.¹³⁸⁴

Nagy-Britanniának a fennmaradó időben két lehetőség jutott. Az egyik lehetőség az volt, katonai erővel biztosítják Konstantinápolyt és a brit érdekeket, például a már említett Gallipoli elfoglalásának útján.¹³⁸⁵ Ehhez azonban hiányzott az angol kabinet egyhangú támogatása. A másik lehetőség pedig az angol külpolitika bevált módszere volt, amelyre a krími háborúban is támaszkodtak. Utóbbit a közös fellépés jelentette volna egy szárazföldi hatalommal, mégpedig a német–francia–oroszl ellentétet tekintve ebben az esetben csak az Osztrák–Magyar Monarchia jöhetett számításba.¹³⁸⁶ A nyáron zajló egyeztetések a kölcsönös bizalmatlanság jegyében teltek, majd e bizalmatlanság határozta meg a válság hátralévő

¹³⁸² SCHMIDT 1992. 300–305.

¹³⁸³ DIÓSZEGI 1980: 7–9., WERTHEIMER 1913C: 33–34.

¹³⁸⁴ WERTHEIMER 1913C: 33–38; DIÓSZEGI 1980. 7–9, 13–14; KOVIĆ 2011. 208–209.

¹³⁸⁵ Gallipoli angol megszállása az osztrák–magyar–angol júniusi tárgyalások során is visszatért, mivel Andrássy is támogatta ezt, mint angol biztosítékot Konstantinápoly megőrzésének érdekében (DIÓSZEGI 1980: 15–16).

¹³⁸⁶ KOVIĆ 2011. 199–201.

hónapjaiban a két ország próbálkozásait, szövetségkeresését.¹³⁸⁷ A két ország közötti újabb közeledésre leghamarabb csak 1878 tavaszán kerülhetett sor, amikor az oroszok szinte kész helyzetet teremtettek és a háború szélére sodródott Európa. Az alapokat a tavaszi egyeztetésre az 1877 nyarán tett nyilatkozatok jelentették, amelyeket a két ország a háború április 24-i kirobbanását követően tett, abban a néhány nyári hónapban, amíg az egymásrautaltság okán a brit és osztrák–magyar diplomácia együttműködést mutatott.

VII. 3. Andrássy hét pontja – brit és osztrák–magyar közeledés nyara

1877. május 6-án figyelmeztetést küldött Anglia Oroszország számára. Később Disraeli a dokumentumot az ország és a kormány külpolitikai kartájának nevezte. Az iratban Derby Suvalovval közölte Disraeli kívánságait, és a brit–orosz jó viszonyok megőrzésének feltételeit. Elsősorban a Szuezi-csatorna háborítatlan forgalmát, az India felé vezető út és a Perzsa-öböl biztosítását tartották szem előtt, illetve a háború kimenetelének függvényében a feltételek változásának lehetőségét is megemlítette a memorandum. A legfontosabb számunkra mégis Konstantinápoly sértetlensége, és az oszmán főváros státuszának meghagyása – ez volt az a feltétel, amely később az osztrák–magyar brit tárgyalás alapjául is szolgált.¹³⁸⁸

Az angol kabinetben április 30-án megszületett a döntés arról, hogy az újabb orosz kompromisszum keresése előtt fel kell venni a kapcsolatot az Osztrák–Magyar Monarchiával. A korábbi Disraeli és Derby által megfogalmazott kétségek és megghiúsult Béccsel való tárgyalások miatt várakozott a reális kapcsolatfelvétel, s csak május 7-én küldték el érdemben a feltételeiket. Ez egyrészt annak volt köszönhető, hogy a kabinet más tagjai – akik nem voltak beavatva a korábbi egyeztetések kudarcaiba – jobban akarták a kapcsolatfelvételt egy potenciális szövetséggel, mint a miniszterelnök vagy a külügyminiszter. Derby és Disraeli ugyan védhetőnek vélte a kormány álláspontját a belpolitikában, az orosz háború hírére megerősödtek a Liberális Párton belül is az oroszokkal kritikus hangok. Gladstone-nak így azt az új üzenetet kellett a választók felé közvetíteni, miszerint kész az oroszokkal megállapodni, s ilyen hangnemben intézett beszédet a nemzethez május 7-én. A konzervatív kabinet az alternatíva felmutatása miatt szorgalmazta tehát a kapcsolatfelvételt az Osztrák–Magyar

¹³⁸⁷ Az 1877-es év nyarának diplomáciai eseményei különös figyelmet kaptak már egyes korábbi történészeknél: behatóan foglalkozott vele Wertheimer, és külön tanulmányt szentelt neki Diószegi István valamint Lee Dwight (DWIGHT 1931A; DIÓSZEGI 1980).

¹³⁸⁸ BOURNE 1970. 130, 407–408.

Monarchiával.¹³⁸⁹ Disraelit pedig még aznap értesítette Montgelas, hogy Andrassy hajlandó a megegyezésre. Corry-nak azt is elmondta, hogy Beust továbbra sem tud a titkos csatornáról, és megpróbál majd távolságtartónak mutatkozni egy esetleges tárgyaláson.¹³⁹⁰

A brit javaslatokat május 16-án újra elküldték, ezúttal Disraeli támogatásával, aki május 22-én már türelmetlenül érdeklődött az osztrák–magyar válasz felől. Andrassy viszont csak június 1-jén válaszolt érdemben.¹³⁹¹ A késlekedést az indokolta, hogy angol memorandumra csak május 19-én hívta fel Beust figyelmét Derby, amikor is nyomatékosította a brit kabinet közeledésének szándékát. A brit külügyminiszter afelől érdeklődött, hogy a Monarchia hajlandó-e az együttes fellépésre és Konstantinápoly közös megvédésére, akár fegyveres erővel is, valamint afelől, hogy érdekelt-e közös titkos tárgyalásokban.¹³⁹²

Andrassy hivatalosan május 20-án kapta kézhez a jegyzéket. 1872 óta viszont sok minden megváltozott. Mindenekelőtt a katonai konferenciákon meghatározott irányvonal, amely a három császár szövetségének háromszög politikájára kötelezte a közös külügyminisztert. Andrassy nem akarta a birodalmat ellenben lekötni a bizonytalan angolok mellett, már csak azért sem, mert kötötték a reichstadti és budapesti szerződések. Az oroszok a megállapodás keretein belül cselekedtek, és a memorandumból úgy tűnt, hogy Anglia fel akarja használni a Monarchiát, mint szárazföldi erőt, vagy tárgyalópozíciót kicsikarni általa az oroszok megfélemezésére. Ugyanakkor Andrassy nem akarta elszalasztani annak lehetőségét sem, hogy orosz szószegés esetére angol garanciát kapjon, mivel számolt azzal, hogy az orosz kormány külső nyomásra megszegi ígéreteit.¹³⁹³ Montgelas szerint a jegyzék meglehetősen gyenge volt, viszont az azt megelőző 18 hónapban (az Andrassy jegyzék óta) mindkét állam ugyanazt a politikát követte. Lokalizálni akarták a háborút, de egyik sem vállalt komolyabb kockázatot, mivel nem küldtek „*osztrák seregeket angol nadrágban Konstantinápolyba.*”¹³⁹⁴ Montgelas szerint kétféle kimenetele volt a válságnak. Az elsőben Anglia egyesül Ausztriával és leverik Oroszországot mint „*vak a poharat*”¹³⁹⁵, vagy Oroszország külön rábírja valamelyik hatalmat Törökország felosztására. Az ügynök így amellet volt, hogy Angliának katonai erőt kell mutatnia Gallipoli mellett, hogy komolyan vegyék.¹³⁹⁶

¹³⁸⁹ Valószínűleg a Wertheimer által említett két angol, Lord Denbigh és Henry Butler-Johnston is ennek köszönhetően érkezett Bécsbe, és nem feltétlen Disraeli utasítására (lásd: WERTHEIMER 1931C. 47).

¹³⁹⁰ BLO, 70/3./XVI./C/169-170, Montgelas Corry-nak, 1877. május 7.

¹³⁹¹ KOVIĆ 2011. 206–209.

¹³⁹² DWIGHT 1931A. 190.

¹³⁹³ DIÓSZEGI 1980. 13–14; DIÓSZEGI 1998. 253., WERTHEIMER 1913C. 36–38.

¹³⁹⁴ BLO, 70/3./XVI./C/171, Montgelas Corry-nak, 1877. május 28.

¹³⁹⁵ Eredetiben: „*knock her into a cocked hat.*”

¹³⁹⁶ BLO, 70/3./XVI./C/171, Montgelas Corry-nak, 1877. május 28.

Május 29-én azt válaszolta a gróf, hogy kész a tárgyalások felvételére, ugyanakkor arra is figyelmeztette a szigetországot, hogy már korábban is megakadályozhatták volna az 1856-os egyezmények megszegését, és nehéz lesz casus belli-t találni egy olyan időpontban, amikor már megindult az oroszok hadjárata Törökország ellen. Másfelől nehéz megfogalmazni olyan politikát, ami nem csak az orosz győzelemmel számol, de akkor is érvényben marad, ha az Oszmán Birodalom visszaveri a támadást, vagy olyat, ami számol annak teljes felbomlásával. Andrassy ezzel indokolta, hogy csak a legnagyobb általánosságban fogalmazott meg kritériumokat. Hét pontban fogalmazta meg Ausztria–Magyarország politikáját.¹³⁹⁷

„(...) következetesen nem tudjuk elfogadni:

1. *Ha bármely keresztény ország kizárólagos védnökséget gyakorol a Balkán-félsziget keresztény lakosai felett.*
2. *Hogy a háború eredményeinek végleges rendezése a garanciavállaló hatalmak [az 1856-os Párizsi békeszerződésben résztvevő nagyhatalmak] részvétele nélkül történjék, és hogy a Balkán-félsziget keresztény lakosságának egy államban való létrehozása ("alkotmányoztatása") egyetlen hatalom intézkedése ("oktrojálása") által történjék.*

Továbbá nem adhatjuk beleegyezésünket abba, hogy

3. *Oroszország területet szerezzen a Duna jobb partján.*
4. *Románia inkorporálásába Oroszország által, vagy a fejedelemség Orosz Birodalomhoz történő függésbe helyezésével.*
5. *A fent megnevezett országokban egy orosz vagy akár osztrák–magyar szekundogenitúra felállításába*
6. *Konstantinápoly Oroszország által történő megszállásába*
7. *Végül, nem lehet nagy Szláv Államot létrehozni a Balkán-félsziget nem szláv elemeinek kárára létrehozni, és a rekonstrukciónak minden esetben legfeljebb a jelenlegi tartományok autonómiájára kell korlátozódnia egy helyi fejedelem alatt.*¹³⁹⁸

¹³⁹⁷ DWIGHT 1931A. 192–193.

¹³⁹⁸ Idézi: DWIGHT 1931A. 194. Eredetiben: „(...) Consequently we could not accept: 1. That the exclusive protectorate over the Christian populations of the Balkan Peninsula should be conceded to any one Christian Power. 2. That the definitive settlement of the results of the war should take place without the participation of the Guaranteeing Powers, and that the creation into a State ("Constituting") of the Christian populations of the Balkan Peninsula should be granted ("oktrojirt") through the action of a single Power. Furthermore we cannot consent to– 3. An acquisition of territory by Russia on the right bank of the Danube. 4. The incorporation of Roumania with Russia, or the dependence of that Principality on the Russian Empire. 5. The erection in the above-named countries of a secundogeniture, whether Russian or Austro-Hungarian. 6. The occupation by Russia of

A hét pont közül öt a lehetséges orosz területi hódítások fölött rendelkezett, és tiltotta a Balkánon létrejövő nagy szláv állam létrehozását, illetve az orosz hódítás kiterjedését az egész Balkán-félszigetre.¹³⁹⁹ Andrassy hét pontja nagy reményeket keltett az angol kabinetben, különösen az utolsó kettő, amely az angol érdekekkel is összhangban volt. Elégedettségüket fejezték ki, és még Disraeli is egy szlávellenes olasz–görög–osztrák–magyar szövetségben kezdett ötletelni, amely később az úgynevezett Mediterrán Liga alap gondolataként jelent meg 1878 kezdetén a miniszterelnök gondolatvilágában.¹⁴⁰⁰ Montgelas szerint pedig Bécsben is elégedettek voltak – mondván, hogy a Szumarkov-misszió óta nem kaptak hasonló garanciát Bulgáriára – és bár Konstantinápoly kérdésben nem értettek egyet, azt később is elintézhetik.¹⁴⁰¹

A június 2-án Londonba érkező táviratában Andrassy rámutatott arra, hogy Bulgária létrejötte elleni tiltakozást már a hírhedt orosz misszió során is hangoztatta Bécs, így leginkább a területek tartós megszállásától tartottak – ellenkező esetben az orosz kormány garanciákat adott arról, hogy nem dönt egyoldalúan. Majd külön indoklást adott a pontokról, s arról, mely szerint Konstantinápoly kérdése szintén Bulgária miatt fontos a birodalomnak: nem tűrhetik, hogy tartós orosz befolyásövezet alakuljon ki a Duna jobb partján. Suvalov viszont a briteket érdekeltté akarta tenni egy külön megállapodással, amelyben a britek garanciát kaptak volna Egyiptomra, Szueze, és a Perzsa-öbölre – leszámítva Konstantinápolyt, amire semmilyen ígélet nem vonatkozott. Oroszország feltételeket szabott a balkáni török területekre is: független Bulgáriát, a Dunai Fejedelemségek kiterjesztését szabták meg, és orosz expanziót akartak Besszarábiában. Ugyanakkor nem vetették el Ausztria Boszniával történő kompenzálását sem.¹⁴⁰²

Ezt követte Beust és Disraeli beszélgetése június 8-án, amely szerint a miniszterelnök – bár megsérteni nem akarta külügyminiszterét – úgy gondolta, tanácsos közvetlenül azt kommunikálnia Andrassy felé, miszerint, ha a gróf elszánná magát egy oroszellenes lépésre, úgy ő az állandóan ellenkező kabinetet jobb belátásra bírja és támogatja az Ausztria–Magyarországgal való szerződést. Beust egy darabig azzal ellenkezett, hogy Derby semlegességet vállalt, és a garanciák védik a Monarchia érdekeit.¹⁴⁰³ A brit kormányfő viszont

Constantinople. 7. Finally, no large Slav State should be established at the expense of the non-Slav elements of the Balkan Peninsula, and in any case the reconstitution should be limited at most the autonomy of the present provinces under a native Chief. (...)”; vö.: WERTHEIMER 1913C. 46–48.

¹³⁹⁹ DIÓSZEGI 1980. 12.

¹⁴⁰⁰ KOVIĆ 2011. 209, 251–252.

¹⁴⁰¹ Montgelas arról is említést tett, hogy bár lefordította az egészet két óra alatt, Beust ragaszkodott ahhoz, hogy betűről betűre németül küldjék el a *Foreign Office*-hoz a pontokat. BLO, 70/3./XVI./C/172, Montgelas Corry-nak, 1877. június 1.

¹⁴⁰² DWIGHT 1931A. 195–196.

¹⁴⁰³ DWIGHT 1931A. 197; lásd még: KOVIĆ 2011. 212–215; DIÓSZEGI 1980. 16.

erre azzal válaszolt, hogy az oroszoknak csak ürügy kell a törökök részéről ahhoz, hogy megszegjék az ígéreteiket. „(...) *Ha Oroszország felrúgja a békét és átkel a Balkánon, akkor anyagi garanciákat kell vállalnunk saját magunk biztosítására, mely alatt azt értem, hogy elküldjük a flottánkat és elfoglalunk egy olyan pontot, mint mondjuk Gallipoli, hogy ellenőrizzük a tengersizorokat, amíg önök bevonulnak a Fejedelemségekbe (ami alatt én Romániát értem, de ha kéri, (...) saját belátásuk szerint elfoglalhatják Szerbiát is)*”¹⁴⁰⁴ – mondta Disraeli a követnek. Beust kerülte ezt követően a közvetlen találkozót a miniszterelnökkel és állítása szerint a diszkrét manőverről nem tett említést Derby-nek. Disraeli így Andrássyra bízta, hogy kérjen újabb ajánlatot a brit külügyminisztertől. Június 11-én Buchanan azt jelentette haza, hogy Andrassy további tájékoztatást várt az ügyben Beusttól. Derby pedig afelől érdeklődött a londoni nagykövetnél, hogy Andrassy kész-e elfogadni Konstantinápoly orosz megszállása elleni tiltakozás pontját. Egy követutasítás szerint a brit külügyér készen állt arra, hogy a kormány nevében beleegyezését adja egy általános megállapodás felvázolásába. A bécsi nagykövet aztán június 15-én elégedettséggel számolt be arról, hogy hosszas gyözködés után sikerült rávennie Andrássyt egy pozitív együttműködés megszövegezésére. Andrassynak elárulta a Suvalov által felvázolt pontokat, amelyekben az orosz diplomata a megváltoztatott feltételeket szabta meg, és amelyből hiányzott a Konstantinápolyra adott garanciát. A közös külügyminiszter így egy előnyös tervezet elkészítését említette a nagykövetnek. A propozíciót hosszasan akarta előkészíteni és nem táviraton keresztül küldeni, azonban a jelentések tanúsága szerint az időt arra is felhasználta, hogy Novikovval is egyeztessen a Suvalov-féle pontok valóságtartalmáról.¹⁴⁰⁵ A Derby-féle kezdeményezésre azért kerülhetett sor, mert Montgelas – bár levele szerint nem akart Andrassy háta mögött tárgyalni – a brit kabinetnek elárulta, hogy Ausztria jelenlegi pozíciója az Oroszország által elkövetett ígéretszegés megvárása. Montgelas így célszerűnek tartotta, ha Derby „*világosan beszél*”, vagy Disraeli teszi azt, esetleg felettese közvetítőjeként magát Montgelast iktatják be. Végül Corry kötötte össze a Brightonból visszaérkező Beustot a miniszterelnökkel.¹⁴⁰⁶

Hogy Andrassy nem önfelüen cselekedett, azt jól mutatja, hogy már június 11-én is hasonlóról tárgyalt vele Buchanan, de megvárta Ferenc József visszaérkezését Ischlből, és 13-án Schönbrunnba utazott a jelentések tanúsága szerint.¹⁴⁰⁷ Andrassy későbbi

¹⁴⁰⁴ Idézi DWIGHT 1931A. 197–198.

¹⁴⁰⁵ TNA PRO FO 7/902. Buchanan Derby-nek, 1877. június 15. (no. 514); DWIGHT 1931A. 198–199.

¹⁴⁰⁶ BLO, 70/3./XVI./C/174-175, Montgelas Corry-nak, 1877. június 10.

¹⁴⁰⁷ TNA PRO FO 7/902. Buchanan Derby-nek, 1877. június 11. (no. 503), Buchanan Derby-nek, 1877. június 13. (no. 507); Buchanan Derby-nek, 1877. június 14. (no. 509).

visszafogottságának okát ekkora datálhatjuk: a császárral és Albrecht főherceggel folytatott nyári palotában tartott egyeztetéséhez. Albrecht a meglévő megállapodások fontosságát hangsúlyozta, s Andrassy ígéretet tett a császárnak, miszerint semmilyen körülmények között nem fog hivatalos szövetséget javasolni Angliának. Végül azért is óvatosnak kellett lennie a közös külügyminiszternek, mivel az állandó angol információszivárgás miatt Suvalov már június elején másolattal rendelkezett a hét pontról.¹⁴⁰⁸ Montgelas rögtön tudatta a kudarcot, és arról írt Corry-nak, hogy nem a közvélemény meggyőzése jelent nehézséget Andrassynak, hanem a katonai körök és bizonyos mértékben az uralkodó véleményének megváltoztatása. Az ágens mindenképpen találkozót akart összehozni Disraeli és Beust között a soron következő bálon, valamint azt is kifejtette, hogy mivel az uralkodó az elveszített Lombardiát és Velencét akarja kárpótolni, úgy – Andrassy pozícióját megerősítendő – a jövőben a Portánál közösen kell elérnie a két országnak Bosznia feladását.¹⁴⁰⁹

Andrassy június 22-én érkező válaszában így tartalmaznia kellett a külpolitikai döntéshozás egészének álláspontját. A Beustnak küldött táviratban főleg Konstantinápoly biztosítása szerepel, minthogy Andrassy soha semmilyen körülmények között nem engedte meg annak orosz elfoglalását, Derby viszont nem kapott arra határozott választ, garanciát, hogy azt Oroszország ideiglenesen nem szállhatja meg. Andrassy érvelése szerint az oszmán főváros megszállása nem volt valós eshetőség, mert úgy egész Európa a cár ellen fordulna – s itt átkötve az érvelést – a gróf arra tér ki, hogy a Monarchia nem ellenezné, ha a britek tárgyalásos úton egy konferencián, vagy akár Gallipoli megszállásával fegyveres úton állítanák meg Oroszországot. Ugyanakkor a Monarchia nem akarta megszállni (a Derby által is felajánlott) Szerbiát vagy Romániát. Szerbia az 1856-os párizsi béke védelme alatt volt, amelynek megsértése nem állt a Monarchia érdekében, a romániai bevonulás pedig egyenesen casus belliként szolgált volna Oroszország számára. A két ország földrajzi helyzetét felemlítve kifejtette, hogy a Monarchiát nem választja el víz keleti szomszédjától, ezért háború esetén a végsőkéig kellene harcolnia Oroszország ellen.¹⁴¹⁰ „(...) *El kell ismernem, hogy igaza van annak a mondásnak, amely Nagy-Britannia és Oroszország ellenségeskedését a cápa és a farkas közötti háborúhoz hasonlítja. Mindketten megmutathatják egymásnak a fogaikat, és en passant*

¹⁴⁰⁸ RUPP 1978. 399–404, 405; KOVIĆ 2011. 213.

¹⁴⁰⁹ BLO, 70/3./XVI./C/178, Montgelas Corry-nak, 1877. június 22.

¹⁴¹⁰ DWIGHT 1931B: 449-453; DIÓSZEGI 1980. 16–17.

megsebesíthetik egymást, de végül mindegyikük visszavonul a saját őshonos környezetébe, és az egész dolognak vége (...)” – állt a gróf táviratában.¹⁴¹¹

A továbbiakban Andrassy tartotta magát a május 29-i álláspontjához és a hét ponthoz: „*Nem gondoljuk, hogy cselekedniünk kellene akkor, ha Oroszország átkelt a Balkán vonalán (...) Fenntartjuk, hogy a háború eredményeit Európa jóváhagyásához kell kötni. (...) Nyitva marad a brit kabinet előtt, hogy eldönti saját maga, hogy lépéseket tesz-e azelőtt vagy azután, hogy az oroszok átkeltek a Balkánokon. (...) Nagy jelentőséget tulajdonítunk a ténynek, hogy a brit kormány elismeri a szolidaritást közös érdekeinkben. Készek vagyunk elfogadni – ahogyan azt a május 29-i utasításban kijelentettük –, hogy az angol pontokat a sajátjainkkal egyenlő fontosságúnak tekintsük. (...)*”¹⁴¹²

A brit oldalon a kabinet háborúellenes tagjai aggódtak Disraeli konfliktust kielező diplomáciája miatt, és a királynővel való szoros együttműködést is sérelmezték, mivel az a kormány békepárti tagjai ellen irányult.¹⁴¹³ Amint az a királynő június 7-i leveléből kiderül, a miniszterelnök és az uralkodó szinte kiközösítették Derby-t, attól tartva, hogy a Suvalovval jó kapcsolatot ápoló Lady Derby kiszivároztatja a tárgyalások részleteit.¹⁴¹⁴ Később, az oroszok június 30-i bevonulásának hírére viszont a kormány tagjai – ugyan kényszerűen –, de támogatásukról biztosították Disraelit. Az angol miniszterelnök Andrassy által inspirált, újabb elképzelése szerint a flotta megerősítésére volt szükség, majd azt át kellett vezetni a Konstantinápolyhoz közel eső Besika-öbölbe. A flottára vonatkozó terv több célt is szolgált: a kabinet azzal figyelmeztetést küldött Oroszországnak, pozitív üzenetet az osztrák–magyar kételyek enyhítésére, és a hadviselő közvélemény támogatásának elnyerését is magáénak tudhatta. A miniszterelnök terve viszont ismét megosztotta a kabinetet, melynek Bécs éppen a döntésképtelenségére hivatkozva nem küldött a korábbiakban komolyabb ajánlatot.¹⁴¹⁵

Derby kifejtette Buchanannek, hogy örömmel vették ugyan a június 22-i pontokat, de késeinek tartotta azt, hogy csak Konstantinápoly tartós megszállása esetén vegyenek fontolóra egy osztrák–magyar–brit kezdeményezést: pontosan a város elérésének megakadályozása miatt

¹⁴¹¹ Idézi: DWIGHT 1931B. 452, Eredetiben: (...) *I must admit the justice of the saying which compares the enmity of Great Britain and Russia to the war between the shark and the wolf. They can both show one another their teeth and can injure one another en passant, but in the end each of them retires again to its own native element, and the whole thing is at an end. (...)*”

¹⁴¹² Idézi: DWIGHT 1931B. 452–453. Eredetiben: „(...) *We do not think it either necessary or advisable to concentrate our action on preventing the Russians from crossing the Balkans. (...) We attach the highest importance to the fact that the British Government acknowledge the solidarity of our mutual interests. We are also prepared to accept – as stated in our despatch of the 29 May – the English points and to look upon them as of equal importance to ourselves as our own. (...)*”

¹⁴¹³ DIÓSZEGI 1998: 255–256; KOVIĆ 2011. 213.

¹⁴¹⁴ MONYPENNY–BUCKLE 1920A: 143; DIÓSZEGI 1998: 256; KOVIĆ 2011. 212.

¹⁴¹⁵ KOVIĆ 2011. 213–215; HANSARD 1877: 688; DIÓSZEGI 1998. 255.

lett volna szükség egy előzetes megállapodásra. A flotta behajózása után a britek július 11-én a hét pontnak ellentmondó, oszmán területek felosztására vonatkozó terveiket küldték el Bécsnek. A tervezet tartalmazta Bulgária autonómiáját, és egy nagyobb szláv állam létrehozását – nem tudták ugyanis, hogy ha Andrassy ugyanazt az információt kapta a Suvalov-féle békefeltételekről, mint Anglia, akkor a gróf vajon nagy szláv államnak tekinti-e az újonnan létrejövő bolgár államot.¹⁴¹⁶

Disraeli eközben arra törekedett, hogy megnyugtassa a háborúpárti királynőt és kielégítse a hazai háborús közvéleményt. A miniszterelnök így további lépéseket tett, hogy Konstantinápoly megszállásának pusztá tényét *casus bellivé* tegye a brit kommunikációban, de a kabinet továbbra sem tudott egységes álláspontot felmutatni. Sem a július 14-én, amikor az osztrákokkal való tárgyalás miatt lett volna arra szükség, sem a soron következő, kulcsfontosságú 21-i tanácskozáson. A brit kormány törésvonalai a következő hónapokra élesen kirajzolódtak: az egyik oldalon a háborút és a szégyenletes megszállókat emlegető Viktória királynőt találjuk Disraeli mellett, valamint két miniszterét, amíg a másik oldalon a flotta további behajóztatásra, mozgósításra nem hajlandó Derby-t a miniszter társaival. Disraeli helyzete szinte kilátástalannak tűnt. Derby naplójának bejegyzése szerint Viktória akár a törökök ellen és az oroszok által elkövetett atrocitások hírével, de háborút akart kirobbantani Oroszország ellen.¹⁴¹⁷ Így olyan helyzetben találta magát a miniszterelnök, amikor a korábbi ígéreteihez nem tudta tartani magát.¹⁴¹⁸ Helyzetét csak súlyosbította, hogy titokban az egyébként is törökbarátnak vélt Layard közvetítésével a brit flotta segítségét ígérte szultánnak. A kabinetben Salisbury vállalkozott volna intrikus mostohaanyjának és férjének – azaz „Derbyék” – megbuktatására, amellyel megfordíthatta volna a kormányon és párton belüli erőviszonyokat, azonban a Disraelihez való közeledés csak épp elkezdődött.¹⁴¹⁹ A brit politikát lelassította a liberális politikusok alsóházi beszédeiből fakadó ellenállás, valamint Gladstone¹⁴²⁰ második agitációja (avagy propagandahadjárata), a médiában és a parlamentben.¹⁴²¹

¹⁴¹⁶ DWIGHT 1931B. 453–456.

¹⁴¹⁷ 1876 őszén egy Loyd Lindsay nevű, Szerbiában tartózkodó szemtanú a walesi hercegnek írt levelében arról számolt be, hogy az oroszok akarata ellenére százával hajtanak parasztokat a forradalom nevében a csatamezőkre és részegen, hátuk mögött pisztollyal fenyegetve ösztönözték őket a harcra. Disraeli viszont nem kívánta, hogy egy meg nem erősített hírre támaszkodva kelljen érvelnie Gladstone ellenében (BLO, 69/2./B/XVI/B/114 Lindsay levele a walesi herceghez, 1876. szeptember 5.).

¹⁴¹⁸ Viktória háborús attitűdjéről lásd még 273. és 289. oldalakat.

¹⁴¹⁹ VINCENT 1994. 413-427; KOVIĆ 2011. 214-218.

¹⁴²⁰ Derby naplójában a kabinet benuházaíról írt, és arról a félelméről, hogy egy teljes orosz győzelem esetén a liberálisok talán azzal érveltek volna, hogy „ha megfogadták volna a tanácsunkat, mindez elkerülhető lett volna.” (VINCENT 1994. 418).

¹⁴²¹ HANSARD 1877. 234-235; THOMPSON 1886A. 191–208, 243.

Bécs válaszában késlekedésre nem csak a brit széthúzás híre miatt került sor. Andrassy azt tudta meg Buchanan és Orczy beszélgetéséből, hogy Disraeli csak eszközként akarja felhasználni a szövetséget, hogy Bécs válaszával egyesítve a Konzervatív Pártot és kabinetét, az Alsóházban hitelt szavazhasson meg kormánya számára. Derby nem győzte hangsúlyozni, hogy Buchanan egyáltalán nem kapott felhatalmazást ennek közlésére és a tárgyalásoknak titokban kellett volna maradnia. Buchanan szivárogtatása így megtörte Disraeli kezdeményezését, és ürügyet adott Andrassynak ahhoz, hogy fenntartsa távolságtartó álláspontját.¹⁴²²

A következő napokban Suvalov pontosan a Beusttól érkezett hírek ellenkezőjéről biztosította Derby-t, mely szerint az oroszok visszafogottak a balkáni rendezés ügyében, Ausztria pedig teljesen a kezükre játszik. A Suvalovtól és másoktól érkező információ, valamint az ellenzékétől érkező nyomás nagyban hozzájárult az amúgy is megosztott kabinet nyári összezavarodásához, és Derby bizonytalanságához.¹⁴²³ Montgelas mindenesetre igyekezett a tétova külügyminisztert meggyőzni arról, hogy Anglia és Ausztria közös fellépéséhez muszáj megállapodniuk.¹⁴²⁴ A diplomata Bécsbe hazaérkezve izgatottan készítette elő az osztrák–magyar jegyzék pontosítását. Amikor pedig fény derült a britek előtt Suvalov ferdítésére, a *Ballhausplatz*-on ünneplve fogadták és a következőt táviratozta Corry-nak: „*Tökéletesen elégedett vagyok, egy lyukba kerültek.*”¹⁴²⁵

A július 14-i és július 21-i új osztrák–magyar tervezeteket bár Derby kielégítőnek találta, az első meglehetősen homályos javaslatokat tartalmazott Bulgária ügyében. A tervezet az országot nem tartotta nagy szláv államnak, és valamennyi autonómiát is elfogadott számára – bár nem úgy, mint ahogyan az angoloknak megküldött Suvalov-iratokban szerepelt, s tiltotta az új állam déli kiterjedését. Andrassy a hét pontot továbbra is kivitelezhetnek tartotta. A második levél esetén viszont sem Derby, sem Disraeli nem tudta megfejtetni Andrassy álláspontját az esetleges konstantinápolyi orosz megszállás kérdésében. Ennek megfelelően Buchananre bízták annak felderítését, hogy a török főváros ideiglenes vagy állandó megszállását tekinti a gróf *casus bellinek*.¹⁴²⁶ Montgelas „Montynak” írt levelében felhívta a titkár figyelmét arra, hogy Bécsből értetlenül nézik a britek megbízhatatlanságát, és el akarták kerülni a konstantinápolyi kudarcot egy „*szentimentális demokrácia*”¹⁴²⁷ oldalán. Az Andrassy

¹⁴²² DWIGHT 1931b. 456–457; KOVIĆ 2011. 214–215.

¹⁴²³ VINCENT 1994. 406–409, 417.

¹⁴²⁴ BLO, 70/3./XVI./C/181, Montgelas Corry-nak, 1877. július 11.

¹⁴²⁵ BLO, 70/3./XVI./C/183–184, Montgelas Corry-nak, 1877. július 18.

¹⁴²⁶ DWIGHT 1931b. 457–459.

¹⁴²⁷ BLO, 70/3./XVI./C/185, Montgelas Corry-nak, 1877. július 22.

szavait és érveit tartalmazó írás szerint a Monarchia nem külön tárgyal Oroszországgal – ahogyan azt Anglia tette –, hanem az oroszok számára rég közölt *casus belli* álláspontját közölték a britekkel is. A levél hangneme pedig – hasonlóan az Andrássy által közöltekhez – a korábbiakhoz képest meglehetősen udvariatlan és számonkérő volt. Az üzenet szerzője szerint a britek semmit nem tettek Európáért, de a Monarchia egyedül is képes lett volna Oroszország féken tartására. A közös cél pedig nem lehet más, mint megakadályozni, hogy a Balkán-félsziget teljes egészében „szláv vádjá válna.”¹⁴²⁸ A levél viszont továbbra sem zárta ki a közeledést. Szerzője szerint Bécsben úgy vélték, hogy bár költséges a háború, muszáj lett volna egy egyezményrel összekötni a hatalmakat, hogy a közös osztrák–magyar–brit–török seregek szétverjék a balkáni orosz haderőt.¹⁴²⁹ Ezt követte Montgelas talán legfurcsább sora, ami viszont magyarázatot ad a többnyire üres frázisokkal operáló szövegnek és az amúgy is furcsa jellegű szerződésnek: „(...) *A terv így a következő: az oroszok szégyenteljes visszavonulása vagy – szétzúzása [eredetiben: smash'em]. Hogy bármelyik célt is elérjük, szükséges egyezsége jutnunk, de úgy, hogy arról senki ne tudjon, vagy akár ne is létezzék az egyezményünk.*”¹⁴³⁰ Montgelas szerint ez Andrássy terve volt, aki a külön cselekvő Angliával és a Monarchiával egy összeurópai együttműködésre utalt az oroszok ellenében, „szövetségeseink kiengedésére”, abból a „pokoli lyukból, amelybe nyitott szemmel helyezték magukat.”¹⁴³¹ „Talán ilyen rövidlátók az angol államférfiak, hogy nem láttak át ezen?” – kérdezte Montgelast Andrássy, majd erre a diplomata a brit kormány kényes és elkeseredett helyzetét kezdte ecsetelni. „(...) *ha csak kicsit beszélni tudna felettesed a megbízommal, úgy bizonyosan öt perc alatt megállapodásra jutnának.*”¹⁴³² – zárta Corry-hoz írt levelét Montgelas.

Az osztrák válasz így július 26-án került elküldésre, amelyben a hetedik, nagy szláv állam létrehozására vonatkozó feltételt pontosította a *Ballhausplatz*, valamint a Montgelas levelének megfelelő „*párhuzamos, mégis független*” (az angol fordításban: „parallel not independent”/a francia eredetiben: „*une action parallèle mais indépendanté*”) beavatkozás meglehetősen üres frázisát is tartalmazta. Július 30-án emellé Beust további rendelkezéseket olvasott fel Derby-nek, mely szerint a tengerszorosok kérdésében nem volt hajlandó Ausztria–Magyarország háborút vállalni, de elvárta a párhuzamos/független lépések megtételét Nagy-

¹⁴²⁸ Uo.

¹⁴²⁹ BLO, 70/3./XVI./C/185, Montgelas Corry-nak, 1877. július 22.

¹⁴³⁰ BLO, 70/3./XVI./C/185, Montgelas Corry-nak, 1877. július 22. Eredetiben: „(...) *The plan therefore is, either ignominious retreat for the R.'s or – smash'em. To attain one or the other of these ends It is necessary that nothing should be known of an understanding, or rather that an understanding should not exist.*”

¹⁴³¹ Uo. Eredetiben: „*I was asked for is it possible, that english statesmen are so shortsighted that they have not seen through this. (...).*”

¹⁴³² Uo. Eredetiben: „(...) *If only your chief and my interlocutor could have a little conversation together they would come to terms in 5 minutes.*”

Britanniától – azaz megpróbálta megelőzni azt, hogy az aláírt szövetség hiányának ellenére más hatalmakkal is külön tárgyalásokba bocsátkozzon Anglia.¹⁴³³

A dokumentum eredeti példányai több másolatban maradtak fenn, úgy a National Archivesban, ahogy az MNL mikrofilmszekciójában és az Andrássy-levéltár maradék anyagaiban. Utóbbi található egy eredeti, Beusthoz küldött utasítás is, amelyben a miniszter pontosította az osztrák–magyar–brit tervezet pontjait. A július 26-ra keltezett dokumentum kisebb változtatásokkal közölte a hét pontot. A hatodik pontban módosította és megtiltotta, „*Konstantinápoly birtokbavételét Oroszország által.*”¹⁴³⁴ A nagy szláv állam létrehozásának tilalmát célzó utolsó ponthoz pedig zárójeles megjegyzést tett a külügyminiszter: *(egy új államszervezet semmiképp sem haladhatja meg a jelenlegi tartományok politikai autonómiájának kereteit, vagy nevezhet ki mást [vezetésükre], mint a jelenleg uralkodó fejedelmeket).*¹⁴³⁵ A Beusthoz küldött levélben aztán olyan engedmények megtételére kötelezte a nagykövetet, minthogy kiegészítsék „*a Dardanellákra és a Boszporuszra vonatkozó brit fenntartások pontjaival.*” Az utasításban elhangzik a furcsaságnak számító közös/párhuzamos cselekedet terve, amennyiben Andrássy a britektől ténylegesen azt várta, hogy egyezmény nélkül cselekedjenek a Monarchia érdekében.¹⁴³⁶

A dokumentum fontossága nemcsak a számos fennmaradt példány miatt érdekes, hanem mivel Andrássy számos esetben hivatkozik a titoktartásra (amit ő maga nem tartott be a későbbiekben, lévén, hogy az oroszokat burkoltan fenyegette e tárgyalások tényével), másrészt pedig a független, de közös cselekvésre – tehát a beavatkozás olyan módjára, amit Montgelas is kívánatosnak tartott, Corryhoz írt leveleiben.¹⁴³⁷

Az Andrássy-féle feltételek felolvasásának másnapján jó híreket kapott Disraeli és a *Foreign Office*: a plevnai csatában ideiglenesen sikerült feltartóztatni az orosz erőket. Az átmeneti vereség gyorsan megszüntette a brit döntéshozatal minden szereplőjének aggodalmát,

¹⁴³³ DWIGHT 1931B. 460–462.

¹⁴³⁴ HU-MNL-OL-P4. (12. doboz) 592. nr. 117.

¹⁴³⁵ HU-MNL-OL-P4. (12. doboz) 592. nr. 117.

¹⁴³⁶ Uo. „*Ő Császári és Királyi Apostoli Felségének Kormánya és Őfelsége Nagy-Britannia Királynőjének Kormánya azon a véleményen van, hogy a fent meghatározott érdekek védelmére legjobban alkalmas "modus procedendi" [eljárási mód] abban áll, hogy a két nagyhatalom mindegyike a maga részéről, a másakra való hivatkozás nélkül, párhuzamos, de független fellépést gyakorol, amint az szükségessé válik. (...)*”

¹⁴³⁷ Uo. „*Felhatalmazást kap arra, hogy egy példányt Lord Derby-nél hagyjon, azzal a feltétellel, hogy (...) megküldi Önnek a megfelelő nyilatkozatot, és megismétli ígéretét, hogy sem a parlamentben, sem más kabinetekben nem fogják felhasználni. Ez utóbbi célból legyen szíves emlékeztetni Őlordságát korábbi ígéreteire, elkerülve azonban, hogy érzékenységet megsértse. (...) Az olyan ügyletek nyilvánosságra hozatala, amelyek célja a tett ígérek be nem tartásának feltételezése, könnyen káros jelleget öltene az érintett hatalomra nézve, és olyan eseményekhez vezethetne, amelyeket pontosan meg kell előzni. Ez az az ok, amely arra kötelez bennünket, hogy a lehető legnagyobb jelentőséget tulajdonítsuk a brit kormánnyal folytatott eszmecserénk abszolút titoktartásának.*”

egyúttal viszont az osztrák–magyar szövetségre való ráutaltságot is.¹⁴³⁸ A kölcsönös diplomáciai közeledés tehát félbemaradt: a brit–osztrák–magyar tárgyalás a közös segítségnyújtás ígéretével zárult, melynek feltételéül az oroszok konstantinápolyi bevonulását szabták, illetve a békére való törekvés általános krédóját fogalmazta meg a deklaráció.

Az angolok Andrásyhoz hasonlóan július 17-én az oroszok tudtára adták, hogy semmilyen körülmények között nem engedik meg Konstantinápoly elfoglalását.¹⁴³⁹ A hónap végén Disraeli kiújuló köszvényes betegsége miatt magára hagyta az angol kabinetet, ahol Salisbury, Lord Carnarvon és Lord Derby versengtek a vezető pozícióért. Az orosz hadsereg plevnai kudarcának híre viszont az utolsó pillanatban érkezett Londonba, mivel a kormányfő már a brit flotta boszporuszi behajózását várta. Disraeli örült a török győzelmeknek, és végül sikerült a szultánnal augusztus közepére egy egyezményben megállapodni a brit flotta oroszok elleni felhasználhatóságáról és Boszporuszbba való behajózásáról, úgy, hogy az ne sértse az 1841-es tengerszoros egyezményt.¹⁴⁴⁰ Az oroszok ekkor hajlandók lettek volna Bulgária déli határának megnyújtásával kiegészítve elfogadni a júniusi angol ígéreteket a Balkánra vonatkozóan, ám Beaconsfield kitarított az Oszmán Birodalom egységének fenntartása mellett.¹⁴⁴¹

A tárgyalások az osztrák–magyar és brit felek között rövid időre újra indultak augusztus elején, amikor Ausztria mozgósítást tervezett annak érdekében, hogy biztosítsa határait az újabb felkelésekkel szemben.¹⁴⁴² Így nyerték el a brit–osztrák–magyar pontok végső formájukat augusztus 14-én. Részben az elkerülendő események pontjai (Konstantinápoly megszállása, Bulgária határkérdése) jelentettek később tárgyalási alapot a két ország közötti intenzívebb közeledésre 1878 első hónapjaiban.

Az augusztusi hét pontos lista az első két, balkáni rendezésre vonatkozó pont lényegi tartalmán nem változtatott. Megerősítésre került és a „bármely” jelzővel bővült a harmadik pont „3. Oroszország bármely területszerzését a Duna jobb partján.” A Romániát illető negyedik pont szintén nem változott, ahogy az idegen állam adminisztratív igazgatásának bevonására vonatkozó ötödik pont sem. A hatodik pont az augusztusi eszmecsere után pontosításra került: „6. Konstantinápoly (bevétele) birtokbavételét Oroszország által.” Az utolsó pont viszont alapvetően megváltozott „Egy nagy szláv állam létrehozása a Balkán-félsziget nem szláv lakosságának rovására (Bármely esetben egy új szervezet semmiképp sem haladhatja meg a

¹⁴³⁸ KOVIĆ 2011. 218–222.

¹⁴³⁹ TEMPERLEY–PENSON 1966. 359.

¹⁴⁴⁰ KOVIĆ 2011. 218–222.

¹⁴⁴¹ KOVIĆ 2011. 220; TEMPERLEY–PENSON 1966. 360–361.

¹⁴⁴² WERTHEIMER 1913C. 58–61.

jelenlegi tartományok politikai autonómiájának kereteit, vagy nevezhet ki mást [vezetésükre] mint jelen fejedelmeket).”¹⁴⁴³ Az augusztusban átadott feltételek ezutóbbit tekintve tehát jóval nagyobb teret adtak a britek számára, hiszen a korábban problémás bekezdéseket pontosították, amíg az utolsó pontban a „bármely” jelzővel a beavatkozás lehetőségét növelték Bulgária esetében.

Disraeli augusztus közepén sürgette Andrásst, hogy támadja meg a szomszédos szerb és román fejedelemségeket, s hogy egyúttal szétzúzza a gyülekező orosz csapatokat. Szerbiát és Romániát ekkor egyidejűleg megfenyegették az angolok, nehogy azok bekapcsolódjanak a törökök ellen, ám a felszólítás ellenére a kormányok tovább fegyverkeztek, s ez alól nem volt kivétel Görögország sem. A brit kormányfő vakmerő tanácsában inkább az játszhatott közre, hogy a Rothschildek – akikkel a kormányfő gyakran vacsorázott, vagy fogadta éttermükben vendégeit – közvetlenül megerősítették a Suvalovtól származó információt a két birodalom megállapodásairól. Az ajánlat így inkább kísérletként szolgált arra, hogy a brit kormányfő ellenőrizze, létezik-e ténylegesen a két hatalom közötti bármiféle megállapodás. A románok az oroszokkal egyeztetve szintén ekkor léptek át a Dunán, a szerbek azonban még egyelőre várakoztak. Azzal fenyegette így Disraeli a Monarchiát, hogy ha nem fékezik meg a szerbeket és nem mozgósítanak, úgy befejezettek tekintik a tárgyalásokat. Tartott attól ugyanis a brit kormányfő, hogy a Monarchia Szerbián keresztül támogatja a három császár szövetségének terveit.¹⁴⁴⁴

Disraeli az átmeneti török sikereket követően elhatározta, hogy egy második hadjárat során nem marad semleges Anglia.¹⁴⁴⁵ Szeptemberben közvetíteni próbált a törökök és oroszok között. Egy újabb tervében Romániát a Monarchiának adta volna, a görögökről és szerbekről, és a Balkán egyéb részeiről viszont nem rendelkezett. Disraeli ilyesféle terveit és a közvetítést a kabinet nem támogatta. Annál inkább meglepte őket Zichy, aki – feltehetően a császár közbenjárására – magához ragadta a kezdeményezést. Zichy magához ragadva a kezdeményezést, az angolokat félreállítva szintén közvetíteni próbált Oroszország és az Oszmán Birodalom között. A közvetítési kísérlet következtében viszont a törökök elfogadhatatlan feltételeket szabtak az oroszoknak. A Portánál szolgáló osztrák–magyar nagykövet kísérlete pedig ezzel romba döntötte a brit–osztrák–magyar kapcsolatokat, és tovább szította a bizalmatlanságot Ausztria–Magyarország iránt, valamint a két ország mindenféle további közvetítési kísérletét hiábavalóvá tette. Beust még korábban arról biztosította az

¹⁴⁴³ Idézi: DWIGHT 1931B. 463

¹⁴⁴⁴ WERTHEIMER 1913C: 60–61; KOVIĆ 2011. 222–225.

¹⁴⁴⁵ DUNDAS 1929B. 176–177; BLAKE 1969: 628.

angolokat, hogy a Monarchiának nem áll szándékában közvetíteni.¹⁴⁴⁶ Montgelas leveléből szintén a Zichyvel ellenkező szándékok tükröződnek: a kormányfőt és közös külügyminisztert összekötő diplomata arról biztosította Corry-t és Disraelit, hogy szóbeli utasításokat kapott Andrásstól, mely szerint biztosan nem fogják felajánlani a közvetítésüket a Porta és Szentpétervár között, főleg miután az orosz offenzíva összeomlott Plevnánál.¹⁴⁴⁷ A közvetítői kísérlet mégis megtörtént az osztrák–magyar nagykövet részéről.

Disraeli magánleveleiben külön szidalmazta Zichyt, amiért ellehetetlenítette a Porta és Oroszország közötti közeledést, s ezért Knowsley-ban válságtanácsot kellett tartania a brit kormánynak.¹⁴⁴⁸ A Monarchia képviselőit Derby sem kímélte a Tenterdennek írt leveleiben: *„Zichy vagy a bolondját járhatja velünk, vagy Andrassy úgy hazudik és olyan mennyiségben, ami még diplomáciai mércével sem bocsánatos. Egyszer azt mondja nekiünk, hogy maradjunk, aztán a törököknek mást mond? (...) soha többé nem bízhatunk meg benne, még akkor sem, ha kényszerűen mond nagyot (...).¹⁴⁴⁹* A Monarchia külügyminiszterének és nagykövetének politikai státusz különbsége, a hierarchia hiánya és a Monarchia döntéshozásának ilyesfokú megosztottsága tehát komoly bizalmi válságot idézett elő, s azzal gyakorlatilag az osztrák–magyar és brit együttműködés korábban elért összhangját felszámolta. A két nagyhatalmat ellenben továbbra is összekapcsolta az a politikai vélemény, amely mind a nemzetközi, mind a nemzeti sajtóban megjelent. Ez a vélemény a két országot egyértelmű szövetségeseiként és hasonló érdekeket képviselő államokként mutatta be.

VII. 4. Politikai status quo és sajtó a két országban a plevnai csata előtt és után

Novemberben az orosz haderő a román csapatokkal együtt átcsoportosításokat hajtott végre Plevna körül, és szétverték az oszmán ellenállást, megnyitva azzal az utat Konstantinápoly felé. A cár seregei délen is előrenyomultak, s bevették a Fekete-tenger és örmény területek közötti Karsz vonalát. December 9-én II. Sándor kész tények elé állította a nagyhatalmakat, közöttük a Monarchiát is. Ferenc Józsefnek írt levelében közölte a javasolt orosz–török előzetes békefeltételeket, s abban kiemelt szerep jutott Nagy-Bulgária létrehozásának is. A katonai párt

¹⁴⁴⁶ TNA PRO FO 363/1, 1877. szeptember 12.; KOVIĆ 2011. 223–226.

¹⁴⁴⁷ BLO, 70/3./XVI./C/186, Montgelas Corry-nak, 1877. szeptember 20. Érdekességképp megjegyzendő, hogy ugyanebben a levélben a szlávok bukásával egy jövőbeli német birodalom felemelkedését vizionálta Montgelas, amit majd az osztrák és angol egyezmények tarthatnak kordában.

¹⁴⁴⁸ BL, Add MS 59887, Disraeli Tenterdennek, 1877. szeptember 12. (magánlevél).

¹⁴⁴⁹ BL, Add MS 59887, Derby Tenterdennek, 1877. október 14. (magánlevél). Eredetiben: *„Given Zichy is playing tricks, or Andrassy is lying in a manner and to an extent which even diplomatic custom does not excuse. For when calling before should he tells us one stay and the Turks another? The only result is that we cannot trust him even if he is disposed to tell stories.”*

ugyan elégedettségüknek adtak hangot Plevna elestével kapcsolatban, azonban a cár Ferenc Józsefhez írt levele aggodalomra adott okot, mivel a béketervezet megszegte a budapesti egyezmény több pontját, és semmilyen a korábbiakhoz hasonló ígéretet nem tett Bosznia Monarchia által történő megszállására.¹⁴⁵⁰

A politikai közvélemény mindkét országban tragikus fejleménynek tekintette a plewnai áttörést. A magyar sajtó már 1877 májusától felháborodott hangnemben számolt be a Monarchia külpolitikai teljesítményéről, majd egyes magyar politikusok a Nagy-Britanniával való azonnali katonai szövetségkötést szorgalmazták.¹⁴⁵¹ Mindeközben Angliában a *Daily Telegraph* és a *Spectator* hasábjain úgy vélték, hogy amennyiben Nagy-Britannia nem avatkozik be, a flotta és az ország jelentős presztízsveszteséget szenved.¹⁴⁵² Az *Egyetértés* április 27-től június 1-i számaiban szinte állandóan közölte a brit lapok szemléit (leggyakrabban a *The Times*, *Morning Post* és *Daily Telegraph* cikkeit) és követelte Andrásytól és a kormánytól egy nyílt külpolitikai irányvonal deklarálását.¹⁴⁵³

1877 tavaszától az brit és magyar sajtó hangneme az osztrák–magyar és orosz harmonikus viszonyra reagálva sérelmezte tehát a Monarchia látszólagos tétlenségét. A hivatalos bécsi lapokhoz mérten a kormányközeli magyar lapok is a gróf ellen fordultak az orosz intervenciót követően. Ahogy az azt megelőző évben is, Tisza Kálmán pártfogása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy Andrassy a helyén tudjon maradni. Az *Egyetértés* ellenzéki lapján kívül 1877 augusztusában már a *Pesti Napló* hasábjain is kritizálták Andrassy külpolitikáját. A júniusi interpellációkban a képviselők élőszóban is elmarasztalták Andrassy tétlen politikáját. Tisza július 1-jei beszédében igyekezett megnyugtatni pártját, viszont az Andrásytól származó információt továbbítva azt állította, hogy a Monarchia nem zárja ki a balkáni török területek felosztását. A parlamentet ezután feloszlatták, mielőtt a vita elfajulhatott volna.¹⁴⁵⁴

A *Pesti Napló* egészen 1878-ig közölt kritikus hangvételű cikkeket az okkupáció és külpolitika témájáról, amelyekben azokat az ellenzéki képviselőket is idézték, akik az oroszbarát politikát „természetellenesnek” és „börtönnek” vélték a magyarok számára. A boszniai okkupáció lehetőségének növekedésével a magyar sajtó hangja egyre fenyegetőbbé vált.¹⁴⁵⁵

¹⁴⁵⁰ WERTHEIMER 1913C. 69–71; JELAVICH 1969: 119; DIÓSZEGI 1998. 272–273.

¹⁴⁵¹ *A Hon*, 1877. május 7., 1.; *Egyetértés*, 1877. május 17., 1–4.; *Ellenőr*, 1877. május 20–22.

¹⁴⁵² THOMPSON 1886B. 250–254; *The Daily Telegraph*, 1877. július 25., 5.; *Spectator*, 1877. augusztus 18., 1.

¹⁴⁵³ *Egyetértés*, 1877. április 27 – június 1-i számai.

¹⁴⁵⁴ MENYHÁRT 1966. 52–55.

¹⁴⁵⁵ MENYHÁRT 1966. 59–60.

Az oszmán csapatok október 15-i veresége után, és a Konstantinápolyt veszélyeztető orosz hadmozdulatok miatt viszont már a *Daily News* liberális véleményformálói is feltételeztek egy esetleges brit katonai beavatkozást.¹⁴⁵⁶ A törökbarát közvélemény nyomása így egyre növekedett mind a brit kormány humanitáriusokat támogató tagjain, mind a Monarchia közös külügyminiszterén. 1877 telére világossá vált, hogy a Derby-hez hasonló brit mérsékeltek alulmaradtak a háborús párttal szemben. November elején Disraeli ismét magáénak tudhatta a háborúpárti szavazóinak támogatását, és a dzsingók szimpátiatüntetése mellett elítélte a liberálisokat.¹⁴⁵⁷ A Monarchiában *Az Egyetértés*, *az Ellenőr* és a többi magyar napilap néhány hónapig saját tudósítóira hagyatkozott, később viszont az ellenzéki lapnak is el kellett ismernie a törökök vereségét. A beszámolóit ugyanakkor a *Daily Telegraphra* hivatkozva tette közzé a magyar sajtó.¹⁴⁵⁸ Plevna december 10-i elestével a törökbarát angol sajtó azon az állásponton volt, miszerint a konferencia és a közvetítés ésszerű, de 1878. január közepétől (az újabb osztrák–magyar és angol tárgyalások alkalmával) már a háború is terítékre került, sőt kívánatos alternatívának tűnt.¹⁴⁵⁹

Az Egyetértés a *The Times*, a *Daily Telegraph* és a *Morning Post* különböző cikkeinek tartalmát közölte, viszont továbbra is a közvetítést tartotta helyénvalónak.¹⁴⁶⁰ Később a magyar lap a *The Times*-t ellenzéki szócsőnek nevezte, mivel az „*a vérszomjas filantrópokat*” támogatta.¹⁴⁶¹ A szóban forgó lap ezzel szemben a december végi számaiban viszont arról írt, hogy a brit kormány készen áll a háborúra, és a fegyveres semlegesség politikája felé fordul. A *Daily News* január elején szintén úgy vélte, hogy Angliának valamikor be kell lépnie a háborúba.¹⁴⁶² Míg a *Standard* ezekhez hasonlóan vélekedett, addig a *The Globe* azt találgatta,¹⁴⁶³ hogy a cár vajon rá fogja-e kényszeríteni Törökországot az orosz feltételeket követő békekötésre.¹⁴⁶⁴ Az események hatására a belpolitikában előtérbe kerültek a brit ruszofób, kormánypárti munkásegyletek. A *The Times* december 29-i közlése alapján aznap a Trafalgar téren tüntetők gyűltek össze és nagy demonstrációt tartottak. 31-én a magyarországi törökbarátok – főleg ellenzéki politikusok, mint Helfy Ignác, Simonyi Ernő – a *The Times*-on keresztül küldték „*együttérző üdvözlésüket*” Budapestről.¹⁴⁶⁵ Röviddel a kölcsönös gesztusok

¹⁴⁵⁶*The Daily News*, 1877. november 21., 5.

¹⁴⁵⁷ THOMPSON 1886B. 262–265.

¹⁴⁵⁸ Lásd *Ellenőr*, 1877. október 16–20.; *Egyetértés*, 1877. november 19., 1–4.; *The Daily Telegraph*, 1877. november 17., 5.

¹⁴⁵⁹ THOMPSON 1886B. 266–267.

¹⁴⁶⁰ *Egyetértés*, 1877. december 12., 1–4.

¹⁴⁶¹ *Egyetértés*, 1877. december 25., 1–4.

¹⁴⁶² THOMPSON 1886B. 270–273.; *The Daily News*, 1878. január 2–3.

¹⁴⁶³ *The Globe*, 1877. december 19., 1.

¹⁴⁶⁴ *The Standard*, 1877. december 20., 4.

¹⁴⁶⁵ Idézi: THOMPSON 1886B. 290–291. Eredetiben: „sympathetic greetings.”

után az *Egyetértés a Times*, a *P.M. G.*, a *Daily News*, a *Daily Telegraph* és a *Standard* cikkeiből közölt híreket.¹⁴⁶⁶ A *Hon* is nagy izgalommal számolt be a brit belpolitikai eseményekről.¹⁴⁶⁷

Ezekben a napokban tetőzött az Andrassy-ellenes közhangulat a Monarchiában. A plewnai ostrom vége és a török vereség egyértelmű jele volt annak, hogy az oroszok átverték az osztrák–magyar külügyminisztert vagy oroszbaráttá lett. Hogy elkerülje a teljes politikai kudarcot, Andrassynak a delegációk előtt kellett megvédenie döntéseit. Az *Egyetértés* és más lapok ekkor Szécsen Antallal folytatott vitáját idézték, mely a *Wiener Abendpost* lapjain jelent meg, és amelyben a konzervatív képviselő a közös külügyminisztert a Nagy-Britannia és a Monarchia közötti távolságtartó politika okairól faggatta. Védőbeszédében Andrassy először Anglia határozatlanságát és a berlini memorandum elutasítását említette okként, majd arra tért ki, hogy nem fog olyan politikát folytatni az oszmán status quo fenntartásáért, amivel kockára tenné a Monarchia létét.¹⁴⁶⁸ A sajtópolémia tovább folytatódott, s ez hatással volt a magyar közvéleményre is, ami demonstrációkban csúcsosodott ki. Az 1877 telén lezajló rövid tüntetések a konzervatívokat is magába foglaló Egyesült Ellenzék fellépése mellett a Tiszakormányzat bukásával fenyegettek. 1876 őszéhez hasonlóan egyetemi hallgatókból és budapesti lakosokból kialakuló tömeg megrohmozta a miniszterelnöki palotát (ma Sándorpalota) és kövekkel betörte ablakait, kapuját betörték. Így ismételten csak a rendőrség verte szét az oroszok ellen és törökök ügye mellett tüntetők tömegét. A kormány és sajtója (*Ellenőr*) nem volt rest a gyülekezési jog szigorítását meglebegtetni a következő napokban.¹⁴⁶⁹ Az *Egyetértés* januári lapszámaiban Andrassy bírálatát még inkább fokozta, s vitatkozott a gróf mellett kiálló *Pester Lloyd* megállapításaival. A január 17-i és 20-i számaiban a magyar ellenzéki sajtó végül a királynő háborúra utaló beszédét értékelte, és megjegyezte, hogy bár az angol kormány és Lord Beaconsfield kezét megköti a publikum, a Monarchia gyakorlatilag semmilyen jelét nem adta a szövetségnek.¹⁴⁷⁰

¹⁴⁶⁶ *Egyetértés*, 1877. december 31., 1–4., 1878. január 1. 2–3.

¹⁴⁶⁷ *A Hon*, 1877. december 28–31.

¹⁴⁶⁸ *Egyetértés*, 1877. december 10.; lásd még az eredetit: *Wiener Abendpost*, 1877. december 10. 2.

¹⁴⁶⁹ *Ellenőr*, 1877. december 17. 1.

¹⁴⁷⁰ *Egyetértés*, 1877. január 3., 17, 20-i számok.

VIII. 1878 – Háború vagy konferencia? Előszereződések és a berlini kongresszus

VIII. 1. Plevna elestének hatása a brit és osztrák álláspontokra

Úgy tűnt, hogy Plevna eleste ismét közelebb hozhatja Nagy-Britanniát és Ausztriát, mivel a cár Ferenc Józsefhez írt, december 9-i levele bizonyítékul szolgált arra, hogy szándékában állt a budapesti és a reichstadti egyezmény megsértése. A szerbek három nap múlva csatlakoztak a harcokhoz, megkérdőjelezve e lépésükkel a brit és osztrák–magyar távolságtartó politika életképességét. A válság Nagy-Britanniában is jelentkezett: Viktória királynő, Lady Derby és Suvalov kapcsolata miatt Lord Derby azonnali lemondását várta, Disraeli pedig kész volt a királynővel együtt az oroszbarát és békepárti kabinet tagjait (Carnarvon, Salisbury) megfenyegetni.¹⁴⁷¹ A brit kormányt tehát decemberben a félelem tartotta össze. A kabinet liberálisokhoz közel álló tagjait és a békepárti közvéleményt viszont Disraeli külpolitikai dilettantizmusa riasztotta, s különösen autoriternek tűnt a gesztus, hogy a királynő személyesen tett látogatást a miniszterelnök magánrezidenciáján Hughendenben. A békepárti politikum számára további intő jel volt, hogy január 17-ére összehívták a parlamentet, ami azt jelentette, hogy az orosz háborús fenyegetés közvetlen intézkedést vonhat magával, amelyhez parlamenti felhatalmazásra van szükség.¹⁴⁷² Január végére Gladstone találoan azzal gúnyolódott, hogy „(...) amennyiben valaki a kormányról beszél, úgy Lord Beaconsfieldet érti alatta.”¹⁴⁷³

Az angolok arra kérték Andrássyt, hogy csatlakozzon országával az oroszellenes jegyzékhez, majd december 19-én a régi tárgyalásokat felélesztve ismét ajánlatot tett a Monarchiának Derby.¹⁴⁷⁴ Bécs azonban inkább a német és orosz tárgyalásokat preferálta, valamint bízott Bismarck közvetítésében. A St. James-i kabinet szétziláltságára hivatkozva így ismét elutasította az ajánlatot.¹⁴⁷⁵ A *Ballhausplatz* Bismarck közbeavatkozásán túl reményt fűzhetett ahhoz, hogy a cár december 9-i levele csak a lehetőségek felmérésére vonatkozott, és hogy a cári kormányzat végül tartja magát a jövőben az egyezményekhez. Ennek szellemében,

¹⁴⁷¹ Lady Derby-t a királynő megbízottja színvállásra akarta kényszeríteni, Suvalov pedig még aznap a legkorábbi liverpooli vonattal Knowsley-ba utazott és egy gyanút eloszlató levelet íratott a külügyminiszter feleségével (CHARMLEY–DAVEY 2011. 29–31).

¹⁴⁷² KOVIĆ 2011. 230–235.

¹⁴⁷³ KOVIĆ 2011. 238.

¹⁴⁷⁴ DIÓSZEGI 1998. 274.

¹⁴⁷⁵ WERTHEIMER 1913c. 67–68.

és bízva a személyes, dinasztikus kapcsolatban, Ferenc József tiltakozó levelet írt a cár által felvázolt béketervezet pontjait illetően.¹⁴⁷⁶

Az angolok meglepően szívélyes közeledésére azért volt lehetőség, mert Derby 1878. január 12. és 15. között megbetegedett, s Disraeli szívesen helyettesítette vonakodó miniszterét, később pedig azt is elárulta Derby-nek, hogy reménykedik az osztrák mozgósítás elérésében.¹⁴⁷⁷ Disraeli kabinetén belüli autokratikus fellépése nagy figyelmet keltett a liberálisabb médiumokban, köztük a *Daily Newsban*.¹⁴⁷⁸ A januári közeledési kísérletet az osztrák–magyar közvélemény szintén feszülten követte: Monson arról számolt be, hogy az ellenzék és a közvélemény toleránsabb a Tisza-kormánnyal, de Viktória királynő beszéde után egyre harciasabbá vált a magyar média.¹⁴⁷⁹

Január 14–15-én katonai konferenciára került sor a Monarchiában, ahol Andrásy utasítást kapott Ferenc Józseftől egy angol hadikölcsön megszerzéséhez. A gróf ekkor még igen harcias álláspontot képviselt: a további orosz terjeszkedés kapcsán tiltakozott Gorcsakovnál, mondván, más eszközei is léteznek az osztrák érdekek érvényesítéséhez – utalva ezzel az angol szövetség lehetőségére.¹⁴⁸⁰ A katonai konferencián leginkább a megfelelő katonai magatartás megválasztása körül zajlott a vita, Andrásy pedig – habár nem a háború mellett tette le a voksát – Oroszország elrettentése mellett tett nyilatkozatot, és kijelentette, hogy Németország teljesen a Monarchia oldalán áll.¹⁴⁸¹ Az angol–osztrák–magyar közeledést ezúttal támogatta Bismarck, azt remélve, hogy az oroszok visszafogják magukat, ám félt attól, hogy a nyugati szövetséges táborba fog ácsúszni a Monarchia. Fenntartva semleges álláspontját így Bismarck azt tanácsolta Andrásynak, hogy háborút Oroszországgal csak akkor vállalja, ha Angliát előre engedné a konfliktusban, a legcélszerűbb pedig Berlin és Reichstadt „megismétlése”, egy legalább háromoldalú bécsi találkozó lenne.¹⁴⁸²

Január közepén úgy tűnhetett az angolok számára, hogy Andrásy ezúttal tényleg kötélnek áll. 15-én az angol kabinet az osztrák szövetség ügyében ült össze, valamint azért, hogy fontolóra vegyék az osztrák hadihajók támogatását.¹⁴⁸³ A Montgelas-féle titkos vonal sem volt ezúttal túlbuzgó, és csak olyat közölt, ami Beust útján egyébként is eljutott a kormányhoz. Az osztrák ügynök ismertette a Zichy által közölt adatokat, miszerint a törökök ugyan elég

¹⁴⁷⁶ DIÓSZEGI 1998. 273–275.

¹⁴⁷⁷ VINCENT 1994. 482–485.

¹⁴⁷⁸ THOMPSON 1886B. 299.

¹⁴⁷⁹ HEGEDÜS 1937. 588–589.

¹⁴⁸⁰ DIÓSZEGI 1998. 278–280; WERTHEIMER 1913C. 74–75.

¹⁴⁸¹ WERTHEIMER 1913C. 74–75; DIÓSZEGI 1998. 278–280.

¹⁴⁸² DIÓSZEGI 1998. 280.

¹⁴⁸³ CAB 41/10., 1878. január 15.

védművel rendelkeznek a város körül, viszont nincs elég emberük azok használatára, továbbá Gallipoli érdemesebb a brit flotta védelmére.¹⁴⁸⁴

Január 17-én Disraeli Beustnak nyilatkozott: Anglia kész támogatni Andrásyt, ha „*nagy hűzésra*” készül, és a flottát a szultán korábbi egyezményeire és a keresztény alattvalók védelmére hivatkozva a szorosokba küldték, amely ott várakozott Ausztria válaszára, s hogy a közös külügyminiszter megüzenje, mit tesz majd a szárazföldön.¹⁴⁸⁵

A további fiaskó elkerülése érdekében Disraeli önhatalmúlag intézkedett, hogy biztosítsa a közös külügyért a brit szándékok komolyságáról. A flottát a Márvány-tengerre akarta küldeni – Andrassy korábbi, Konstantinápoly megszállására vonatkozó kérésének megfelelően – és utasította az új bécsi nagykövetet, Henry Elliotot, hogy tájékoztassa Ausztria–Magyarországot a brit hitel megszavazásáról. Nagy-Britannia ekkor készen állt, de Disraelinek Andrassyra is szüksége lett volna ahhoz, hogy a kormány 6 millió fontot kérhessen a parlamenttől (a háborús költségvetés címkét a Konzervatív Párt természetesen letagadta a parlamentben). Mindkét erőfeszítés azonban kudarcba fulladt. Layard figyelmeztető üzeneteit Konstantinápolyból késve küldték el és félre voltak kódolva (desifírozva)¹⁴⁸⁶, a flotta az öböl felé félúton megállt. Ezek a tétova lépések pedig átmenetileg elégnak bizonyultak ahhoz, hogy Andrásyt visszatántorítsák.¹⁴⁸⁷

Január 21-én aztán kölcsönre és szövetségre kapott ajánlatot a Monarchia. Az angol miniszterelnöki titkár Corry és Beust között bizalmas tárgyalások folytak a megállapodás pontjairól, részleteiről, de még inkább arról, hogy rábíriák egymást az oroszok ellen való első lépés megtételére. Az angol kormány tagjai viszont ekkor sem értettek egyet. Salisbury támogatta az akciót, amíg Derby ellenezte azt.¹⁴⁸⁸

Suvalov, Lady Derby-nek köszönhetően jelentett a készülő brit–osztrák–magyar fellépésről.¹⁴⁸⁹ Andrassy a szövetség kapcsán még mindig nem volt bizakodó, ugyanis az angol parlamentben nem esett szó a hadikölcsönről, így komolytalannak tekintette az ajánlatot, és csak akkor cselekedett volna, ha előbb az angolok a flottát Konstantinápolyba küldik. A kabinet megosztottságára és arra utalva, hogy a királynő január 17-i beszédében nem volt szó közös

¹⁴⁸⁴ BLO, 70/3./XVI./C/187, Montgelas Corry-nak, 1878. január 17

¹⁴⁸⁵ WERTHEIMER 1913C. 73; DIÓSZEGI 1998. 278–280; BLO, 70/3./B/XVI/D/37. Disraeli Buchanannek, 1878. január 17.

¹⁴⁸⁶ A Balkánon kiépített távírvonalakat elvágták, és az üzeneteket Bombayen keresztül küldték.

¹⁴⁸⁷ MILLMAN 1979. 371–373; DIÓSZEGI 1998. 287–289.

¹⁴⁸⁸ KOVIĆ 2011. 235–237.

¹⁴⁸⁹ DIÓSZEGI 1998. 281; Lady Derby egy lányának írt levél szerint a kormányiratokat Sandersontól, férjének egyik külügyben dolgozó titkárától 'vette kölcsön', aki a lányának udvarolt. Egy Lord Derby-től Carnarvonnak írt levél szerint a felesége oly' intrikus volt, hogy a januári lemondónyilatkozatát elzárta előle egy dobozba, ezért nem tudott lemondani időben (CHARMLEY–DAVEY 2011. 32).

fellépésről, Andrassy január 21-én elutasította a hitelre és a katonai szövetségre vonatkozó brit ajánlatot. A gróf arra hivatkozott, hogy az csak a kormány és a miniszterelnök felajánlása, a brit parlament viszont még nem szavazott az osztrák–magyar hitelkérdésről, ezért nem látott biztosítékot a brit ajánlat mögött.¹⁴⁹⁰ Disraeli ellenben csak akkor volt hajlandó Andrassy kezébe adni a brit flottát és a kincstárat, ha előbb defenzív szövetséget kötöttek. Az osztrák dokumentumokat részletesen feldolgozó Bencze László szerint egy közös, Szentpétervárra küldendő jegyzékkel akarta Disraeli áthidalni az első lépés ördögi körének problémáját, amiben a Dardanellák nyitása szerepelhetett vagy olyan feltétel, mely szerint Ausztria–Magyarország és Anglia jóváhagyásához volna kötve Bulgária tartós megszállása. A fennmaradó levelezés szerint az angolok a konferenciára sem akartak elmenni addig, amíg nem szereztek biztosítékokat, mivel szükségesnek vélték az előzetes megegyezést az újonnan kialakult Bulgária határainak visszaszorításában. Bosznia megszállásában ugyanakkor nem voltak érdekeltek, de nem is elleneztek azt. Andrassy viszont veszélyes forgatókönyvet látott bármilyen Bulgária orosz megszállására vonatkozó engedményben, s egy defenzív szövetség esetére ellenszövetségek keletkezését vizionálta. A közelgő egyezményről a *Pall Mall Gazette* is cikket közölt, s azt mellékelte Beust Andrassynak hazaküldött jelentésében.¹⁴⁹¹

Monsont a következőket írta a királynő beszédéről: „*A királynő parlamentet megnyitó beszédének bekezdéseit kiadták a magyar sajtóban a következő reggelre. Habár a legelszántabb turkofílok is egy Oroszországot jobban árnyaló beszédre számítottak, az általános benyomás kedvező volt. Úgy hiszem, hogy mióta gróf Andrassy hajlandó az Angliával való együttműködésre, és az előzetes béketárgyalásokra, azóta a közvélemény is lágyult Óexcellenciája és Tisza Úr kormánya ellenében.*”¹⁴⁹²

Disraeli érteni vélte Andrassy aggodalmait, és a brit–osztrák–magyar szövetség iránti reményben elkeseredett lépést tett.¹⁴⁹³ Január 23-án még beljebb küldte az öbölbe a brit flotta hat páncélos hajóját Konstantinápoly felé, mire többen beadták a kormányból a lemondásukat. A miniszterelnök a királynő nagy meglepedésére Derby utódjaként Salisbury-t jelölte a külügyminiszteri posztra.¹⁴⁹⁴ A flotta viszont új híreket kapott január 24-én: a szultán hajlandó volt fegyverszünetről tárgyalni, így visszavonulót fűjt a flottát irányító Hornby admirális. Derby valamint a többi miniszter megtarthatták hivatalukat.¹⁴⁹⁵

¹⁴⁹⁰ WERTHEIMER 1913C. 81–83.

¹⁴⁹¹ BENCZE 1987. 36–37; HU-MNL-OL-X. W38, Beust Andrassynak, 1878. január 23.

¹⁴⁹² HEGEDŰS 1937: 588.

¹⁴⁹³ TNA PRO FO CAB 41/10., 1878. január 22.

¹⁴⁹⁴ WERTHEIMER 1913C. 75–77, 81; KOVIĆ 2011. 236–237; DIÓSZEGI 1998. 279, 288.

¹⁴⁹⁵ KOVIĆ 2011. 237.

Ezen a ponton Diószegi István meglehetősen éles kritikával illette az angol kormányt és már-már e komolytalansághoz köti az osztrák–magyar távolságtartást: „(...) *a nagy elhatározás komédiába fulladt. A konstantinápolyi brit nagykövet megnyugtató táviratának a hatására ugyanis visszavonta a behajózásra utasító parancsot és amikor kiderült, hogy desiffrációs hiba történt, és a távirat nem megnyugtató, hanem éppen alarmírózó, a döntést, éppen a hadihitel parlamenti előterjesztésének napján, nem lehetett még egyszer revideálni.*¹⁴⁹⁶ Természetesen felül lehetett volna vizsgálni a parancsot. A teljes hátraarcnak oka sokkal egyszerűbb volt, mely az angol kabinet megosztottságából és a parlamenti mechanizmus működése szempontjából jobban érthető. Derby lemondása ugyanis szétzilálta volna Konzervatív Pártot, és rossz fényt vetett volna a kormányfő pártját fogó miniszterekre. A flottát így visszahívták, viszont Derby soha többé nem ült Disraeli mellé az Alsóházban. Az említett desiffrációs hiba pedig valójában Layard üzenetében történt, aki alaptalanul állította azt, hogy az oroszok Gallipoli felé tartanak, s ezt akarta ürügyként felhasználni Disraeli a flotta behajóztatására.¹⁴⁹⁷ Ferenc József, hogy jelezze a brit és osztrák–magyar közeledés fontosságát, a törökökre rákényszerített orosz tűzszüneti feltételek hírére, január 25-én személyes audienciára hívta Buchanant. A brit nagykövetnek elmagyarázta az uralkodó, hogy mélységesen csalódott Oroszországban és a cárbán, akit félrevezethettek tanácsadói, s megszegték a közös egyezményeiket. Ennek következtében viszont komoly kötelezettségvállalásra készül a birodalmi kormány Őfelsége kormányával, annak érdekében, hogy Nagy-Britannia és Ausztria–Magyarország közös érdekeiket fenntartsák.¹⁴⁹⁸

Január 26-tól kezdve az orosz ambíciók ellen még jelentősebb lépések következtek. Intenzív tárgyalások vették kezdetüket a Monarchia és Anglia között, és a közelgő fegyverszünet hírére már háborús előkészületekbe kezdtek az angolok.¹⁴⁹⁹ Új angol nagykövet, Sir Henry Elliot váltotta Sir Buchanant, aki kinevezése napján találkozott Andrássyval. A közös külügyminiszter előbb kifejtette nézeteit a békéről, amit szerinte csak közösen, valamennyi európai nagyhatalom konszenzusával lehet megkötni, s nem úgy, hogy csatlakoznak Oroszország egyik jegyzékéhez – hiszen az érinti az európai szerződések jogát (gondolva itt az 1856-os szerződésekre). Andrássy akár hajlandó volt ezért a brit kormánnyal együttműködve fellépni az „európai jogokért”, és ellenállni Oroszországnak – szóban vagy akár fegyverrel. Elliot szerint viszont utóbbit Andrássy elvetette, és valójában nem hitt a fegyverek erejében.¹⁵⁰⁰

¹⁴⁹⁶ DIÓSZEGI 1998. 288.

¹⁴⁹⁷ KOVIĆ 2011. 237.

¹⁴⁹⁸ TNA PRO FO 7 /927, Buchanan Derby-nek, 1878. január 25. (no. 52).

¹⁴⁹⁹ DIÓSZEGI 1998: 283.

¹⁵⁰⁰ TNA PRO FO 7 /927, Elliot Derby-nek, 1878. január 27. (no. 56).

Andrássy az európaiság gondolatát és az elvet, hogy európai hatalmak döntsenek európai kérdésekről a későbbiekben is sikerrel használta. A fogalom retorikájának visszatérő elemévé vált a kongresszusig.¹⁵⁰¹ A következő hosszas beszélgetés során Andrássy elmondta, hogy valójában Buchanannel már mindenről egyeztetett. Elliot válaszképpen viszont konfrontálódott a gróffal, és kimondta a nyilvánvalót: a britek nem kaptak az általános jóindulatú nyilatkozatokon túl többet, mint ami korábban is meghatározta a két ország politikáját, és bár a parlamentben az elszigetelődés kritikájával illetik a brit kabinetet, nem fog szövetséges nélkül háborúba menni az ország. Mindkét politikus használta ekkor a belpolitikai kényszerűségek érveit. Elliot arra hívta fel a gróf figyelmét, hogy a brit kormány pozíciója akkor változhat, ha Andrássy hajlandó lenne tudatni az angol parlamenttel, hogy nincs egyedül, és azt a látszatot keltené, hogy a két kormány együttműködik. Andrássy viszont azzal érvelt, hogy a Monarchia pozíciója és saját belpolitikai pozíciója a közvélemény miatt túl törékeny egy deklarációhoz, és el akarja kerülni a háborúval való fenyegetőzést. Így csak közös kiállást akar, valamint egy cselekményterv kidolgozását arra az esetre, ha Oroszország Európa általános érdekeinek megsértéséhez ragaszkodna. A közös külügyminiszter hozzátette: a Balkánon állomásozó cári csapatok megtámadását igenis komolyan megfontolta, amennyiben Oroszország nem hajlandó változtatni politikáján. Korábban ugyanis Novikov rá akarta beszélni Andrássyra a békefeltételek elfogadását. Andrássy azzal utasította el az orosz nagykövetet, hogy a Dunától délre semmilyen megszállást nem fog tolerálni Ausztria–Magyarország, még ha egyedül is marad. A Novikovhoz intézett szavait pedig közölte Elliottal is. Az új bécsi nagykövet Derby számára megjegyezte, hogy jelentős különbségek léteztek a Suvalov és Novikov által átnyújtott előzetes fegyverszüneti pontok között, minthogy Novikov már olyan jegyzéket adott át, amelyben a szultán és a cár megegyezésére volt bízva, hogy ki kelhet át a tengerszorosokon.¹⁵⁰²

Látható tehát, hogy a Monarchia nem állt egyelőre a fegyveres beavatkozás mellett, hanem a közös elrettentés gondolatával akarta Oroszországot jobb belátásra bírni. Elliot aztán több információt osztott meg a gróffal, és kiderült, hogy Oroszország egészen máshogy kommunikálja az érdekeit a két ország felé. Andrássy afelől érdeklődött, hogy Nagy-Britannia támogatta-e a konstantinápolyi konferencián Bulgária kiterjesztését, melyet Elliot letagadott, s Andrássy megdöbbenve – vagy azt megjátszva – konstataálta a diplomatának, hogy Oroszország egészen úgy kommunikál Béccsel, mintha a többi nagyhatalom is már belenyugodott volna a nagy szláv állam létrejöttébe.¹⁵⁰³ A soron következő esti táviratok egyikében aztán egy közös

¹⁵⁰¹ NOVOTNY 1958. 306.

¹⁵⁰² TNA PRO FO 7 /927, Elliot Derby-nek, 1878. január 27. (no. 57).

¹⁵⁰³ TNA PRO FO 7 /927, Elliot Derby-nek, 1878. január 27. (no. 59).

nyilatkozattételt javasolt Nagy-Britanniának, s egy tervezetet küldött Andrassy, amelyben az 1871-es londoni egyezmény, valamint más szerződések betartására szólították fel az oroszokat.¹⁵⁰⁴ Másnap Elliot jelentésében közölte Calice bárótól szerzett információit, miszerint Oroszország lépését a brit hírek felőli érdeklődés késleltette: kíváncsiak voltak arra, hogy a brit alsóházi vitákban felmerül-e a Monarchiának küldendő kölcsön ügye. A báró megerősítette a diplomatának, hogy a három császár megingatása felé országa egy lépést sem tesz a cár, amíg meg nem győződnek a britek szerepvállalásáról.¹⁵⁰⁵

Andrassy Elliottal és Derby-vel kezdett ismét egyeztetni, de továbbra is megtartotta az óvatos távolságot a szigetországtól, miközben igyekezett a német szövetség irányába is lépéseket tenni.¹⁵⁰⁶ Derby Beustnak adott válasza viszont Andrassy számára kiábrándító volt. Az angol külügyminiszter ugyanis semmi kivetnivalót nem talált a Bulgáriának adandó autonómia kérdésében. Bécs a nagy szláv állam revideálásának hiányában viszont nem volt hajlandó belemenni egy konferenciába. Andrassy szerint a közös együttműködési pont Konstantinápoly kérdése, mely csakhamar eleshet, és a törökök a fegyverszünet elfogadásával feladják a harcot. Arra kérte a briteket tegyenek ők javaslatokat, majd ő azokra 24 óra alatt gyorstávirati úton választ tud adni és készen állni. Elliotnak felvázolta a másik eshetőséget is: „*Gróf Andrassy nem használt kétértelmű szavakat, hogy kifejezze, amennyiben Anglia most cserbenhagyja, úgy nem marad más neki, mint egyezsége jutnia Oroszországgal és kompenzációt kérni Boszniában (...).*”¹⁵⁰⁷

Amint az egy kabinet-jelentésből is kitűnik, az angolok január 27-én, az orosz és német tárgyalások következtében úgy gondolták, hogy Ausztriát alaposan megvezették az oroszok. Majd a brit kormány január 30-án ismét a Monarchiát szólította fel ajánlattételre.¹⁵⁰⁸ A következő napokban Elliot a *Fremdenblatt* számát szemlélte Derby számára, amiben szinte szóról szóra jelent meg a közte és Andrassy között lezajlott párbeszéd, s amelyben Andrassy távolságtartó magatartásról tett tanúságot. Majd mivel Elliot törekedett arra, hogy fékezze Derby és Andrassy eltérő álláspontjainak élet, úgy azt mondta Orczynak, hogy bármi is lesz a brit külügyminiszter válasza a későbbiekben, az semmiképp sem értendő a teljes elzárkózás jeleként.¹⁵⁰⁹

¹⁵⁰⁴ TNA PRO FO 7 /927, Elliot Derby-nek, 1878. január 27. (no. 60).

¹⁵⁰⁵ TNA PRO FO 7 /927, Elliot Derby-nek, 1878. január 28. (no. 64).

¹⁵⁰⁶ WERTHEIMER 1913C. 85–86, 88; MILLMAN 1979. 372–373; DIÓSZEGI 1998. 245.

¹⁵⁰⁷ TNA PRO FO 7/927, Elliot Derby-nek, 1878. január 29. (no. 65).

¹⁵⁰⁸ TNA PRO CAB 41/10., 1878. január 27.; TNA PRO CAB 41/10. 1878. január 30.

¹⁵⁰⁹ TNA PRO FO 7/927, Elliot Derby-nek, 1878. január 30. (no. 69), január 31. (no. 70).

VIII. 2. Háború vagy konferencia? Nagyhatalmi forgatókönyvek a drinápolyi fegyverszünet után

Január 28. után Andrassy célja az volt, hogy egy új nemzetközi konferencia gondolatát javasolja, politikája pedig ekkor már Disraelihez hasonlóan a „háború vagy konferencia” gondolatait tartalmazta. Elliotnak küldött utasításaiban Derby egyelőre fejet hajtva miniszterelnökének, megegyezésre törekedett Béccsel.¹⁵¹⁰

A drinápolyi fegyverszünetről érkező hírek igaznak bizonyultak, és súlyos rendelkezéseket helyezett kilátásba a szerződés: Oroszország védnökségét a balkáni népek felett, egy független Bulgáriát annak pontos határainak kijelölése nélkül, a balkáni fejedelemségek függetlenségét, és a tengersizorsokra vonatkozó, oroszok számára előnyös klauzulákat. Gorcsakovot ugyan próbálták eltántorítani a britek azzal az érveléssel, mely szerint a békepontok a nagyhatalmak korábbi jogait sértik, de a tiltakozás nem talált célba. Mint arról szó volt: a fegyverszüneti jegyzék ellen tiltakozó angol táviratokban csak a tengersizorsok kaptak nagyobb szerepet, s Bulgáriáról nem esett szó. Andrassy ezért attól tartott, hogy a britek külön megállapodást akarnak kötni. A fentebb már taglalt tárgyalások így új irányt vettek. Andrassy meg akarta nyugtatni a briteket arról, hogy a három hatalom között felmerülő konferencia ötletét csak időhúzásra kívánta felhasználni, és konferenciára akarta kényszeríteni Oroszországot, vagy ha azt nem fogadja el, úgy háborúra. Mindeközben Németországban is tudhatták, hogy az új fegyverszünet sérti a nagyhatalmi érdekeket, s Bécsnek tekintették a konferencia megfelelő helyszínének. Gorcsakov viszont elutasította a konferenciát, ha azt Bécsben vagy Londonban szerveznék.¹⁵¹¹ Egy az Andrassy iratokban rejlő, keltezés nélküli dokumentum szintén nagyjából ekkora datálható, amelyben Andrassy arról érvel Ferenc József számára, hogy Bécsben kell rendezni a konferenciát: Oroszországot megfosztani Bulgáriától, Boszniát pedig koncessziós területként (a szuverén jogok átadását) kérni Törökországtól, s ebben a németekre kell támaszkodni Oroszország és Olaszország ellenében. Az angolokra és franciákra pedig explicit nem számított: „*Anglia nem képes cselekedni az atrocity-meetings-ek [sic!] miatt.*”¹⁵¹²

Az osztrák–magyar lehetőségeket jól mutatja Andrassy január 31-én Beustnak küldött levele, amelyet február 1-jén közöltek az angolokkal, és amelyben a konferencia

¹⁵¹⁰ TNA PRO FO 7/921, Derby Elliotnak, 1878. január 28. (no. 61), január 30. (no. 65), január 30. (no. 67), február 1. (no. 82).

¹⁵¹¹ BENCZE 1987. 38–39.

¹⁵¹² HU-MNL-OL-P4. (12. doboz) 592. (jelöletlen irat).

szükségességére hívta fel a figyelmet, a fentebb említett távolságtartó hangnemben: „*Mi – mint ahogyan arról Sir Elliotot is informáltam – kifejeztük álláspontunkat az Oroszországnak küldendő előzetes békét illetően. (...) Rövid időn belül (...) egy olyan konferenciára lesz szükség, amely foglalkozik minden kérdéssel, hiszen ez az egyetlen módja, hogy lenyugtassuk az osztrák-magyar közvéleményt (...). Mondd az angol államférfiaknak, hogy készek vagyunk kezkeskedni egy bizalmas egyezményért, amely a békefeltételek azon részleteit tartalmazza, amelyekhez ragaszkodnunk kell, beleértve a Dardanellák kérdését is. Kiállunk a hét pontunk mellett. A brit kormány ezért belátja majd, hogy nem idézzük a három császár tribunusa elé, hanem hívjuk, és olyan helyzetben lesznek, amelyben Anglia hangjának teljes súlyával szólhatnak majd, úgy a mi érdekeinkért, mint sajátjaikért. Ezáltal időt is nyerünk ahhoz, hogy egy olyan egyezményre jussunk, amely aktív együttműködéssel megvédi közös érdekeinket bármilyen sérüléstől. (...) minden Anglia által tett lépés, mely érdekeinek védelmében tett elhatározottságának bizonyítéka, csak erősíti Anglia pozícióit a konferencián (...).*”¹⁵¹³

A királynő sürgette kormányát, s Disraeli továbbra is szövetségest keresett a szárazföldön. Hasonlóképpen a közvélemény is a háborúpárti volt, s csaknem Andrassy is rendelkezésükre állt volna a tavalyi év hét pontjának elfogadott feltételeivel, ha ekkor még nem Bismarcktól remélt volna megoldást, és konferenciát a fegyverszüneti feltételek újratárgyalásának ügyében. Andrassy a konferencia összehívásának szándékát közölte Beusttal és Elliottal is: a szorosok kérdésében „*előzetesen bizalmas megállapodásra kell jutni*”¹⁵¹⁴, valamint ki kell tartani az 1877. augusztus 14-i hét pont mellett. Mindkét feltételbe készséggel beleegyezett Elliot és Derby.¹⁵¹⁵

A januári napokban egy rövid időre tehát úgy tűnt, hogy Nagy-Britannia egyesülhet az intervenció zászlaja alatt a Monarchiával. Január 2-án azonban Lord Carnarvon beszéde lecsillapította a dzsingókat.¹⁵¹⁶ A parlament első ülése után Disraeli kijelentette, hogy nincs szükség az Andrassy-jegyzékre, sem a nagyhatalmak bevonására, mivel az angolok önszántukból helyezkedtek semleges álláspontra, és Nagy-Britannia szövetségeseikkel vagy azok nélkül is képes megvédeni érdekeit.¹⁵¹⁷ Beaconsfield beszéde erős üzenetet jelentett, és annak címzettje talán nem kizárólag a nemzetközi közösség, hanem Andrassy volt, akire – legalábbis az *Egyetértés* szerint – ekkor nagy nyomás nehezedett a bécsi katonai kör részéről.

¹⁵¹³ TNA PRO FO 881/ 3477., 1878. január 31.

¹⁵¹⁴ TNA PRO FO 881/3477. 1878. február 2.

¹⁵¹⁵ BENCZE 1987. 39, DIÓSZEGI 1998. 290.

¹⁵¹⁶ THOMPSON 1886B. 294–295; *The Daily News*, 1878. január 3., 3.

¹⁵¹⁷ THOMPSON 1886B. 300–301.

A katonai körök nyomására utalhat az is, hogy a *Pester Lloyd* a védelmére kelt.¹⁵¹⁸ A január elején a *The Times*ban publikált cikkek szintén osztrák–brit együttműködésre utaltak.¹⁵¹⁹ Az *Egyetértés* ebben a hónapban több cikket is közölt arról, hogy Nagy-Britannia beléphet a konfliktusba.¹⁵²⁰ Miközben a lap lelkesen tudósított a brit flotta konfliktuszónába hajózásáról, a hónap végéig bírálta Ausztria látszólagos tétlenségét.¹⁵²¹ A kölcsönös szövetség gondolatához viszont bármennyire is közel kerültek a döntéshozók, a megállapodásra csak jóval később, az Oroszország által Törökországra erőltetett egyoldalú előzetes békefeltételek közlése után tért vissza.¹⁵²² A szövetség lehetőségét utoljára a *The Times* említette még közvetlenül azelőtt, hogy Nagy-Britannia és Ausztria titokban valóban megegyeztek volna a Balkánon követendő közös politika feltételeiről.¹⁵²³

Miután Layard táviratának részleteiben az orosz–török előzetes békefeltételek a *Morning Advertiser*, a *The Times* és a *Morning Post* révén nyilvánosságra kerültek, február első hetében a háborút elérhető közelségben érezte a brit publikum. A sovinizta, oroszellenes tömegek a parlament előtt demonstráltak, a dzsingók pedig Disraeli politikája mellett tüntettek. Nagyobb jelentőségű beszédek hangzottak el a háború ügye ellen és amellett. Frederick Stanley, Derby testvére pontról pontra cáfolta a liberálisok kritikáját, és a háborús hitel szükségességét hangsúlyozta. Disraeli ekkor a belpolitika minden szintjén élvezte a többség támogatását, és úgy vélte, hogy Andrassy is késznek látszik egy újabb közös javaslatra. A brit miniszterelnökhöz hasonlóan a gróf is azonnali fenyegetésként, valamint minden korábbi osztrák–orosz egyezmény megsértéseként értékelte az orosz csapatok Konstantinápoly elővárosában történő bevonulását.¹⁵²⁴

Félve attól, hogy Ausztriát Nagy-Britannia karjaiba taszítja, Goresakov kész volt elfogadni Andrassy és Disraeli javaslatát, hogy a szerződés egyes részeit – a magyar közvélemény örömeire¹⁵²⁵ – konferenciának vessék alá, de elutasította azt az elképzelést, hogy az egészet revideálják, vagy hogy a konferenciát német javaslatra Bécsben tartsák meg. A feszültség Oroszország és Nagy-Britannia között február 7-től fokozódott: a brit flottát Konstantinápoly és a Herceg-szigetek (a mai Adalar) felé küldték, de Layard és Hornby admirális – attól tartva, hogy az oroszokat ezzel a manőverrel a főváros elfoglalására

¹⁵¹⁸ *Egyetértés*, 1878. január 3.

¹⁵¹⁹ *The Times*, 1878. január 14–15., 5.; *The Times*, 1878. január 21., 9.

¹⁵²⁰ *Egyetértés*, 1878. január 9, 12.

¹⁵²¹ *Egyetértés*, 1878. január 14, 17., 20..

¹⁵²² *The Times*, 1878. március 14., 9.

¹⁵²³ *The Times* 1878. május 31., június 1–3. A megállapodás ügyében lásd: GOULD 1926. 108–112.

¹⁵²⁴ MILLMAN 1979. 378–379; KOVIĆ 2011. 238–241.

¹⁵²⁵ *A Hon*, 1878. február 1.

provokálják – áthelyezték a flottát. Az oroszok szintén tétován cselekedtek, és csak San Stefano települést foglalták el, mivel a cár szintén tartott a nagyhatalmak közös fellépésének kiprovokálásától. Félelmei nem voltak alaptalanok: mindeközben Corry folytatta a titkos tárgyalásokat Ausztria–Magyarországgal, és Disraeli 300.000 osztrák–magyar katonát ígért a királynőnek a közelgő háború esetére.¹⁵²⁶

A brit flotta fiaskóját Diószegi szintén komédiaként értékelte, viszont nagyban átvette Richard Millman könyvének humoros elbeszélését, mely a *The Times* és Salisbury élcélődését tartalmazta a „*Besika-öbölben elveszett flottáról*” és a brit flotta behajózásának komolytalanságáról. Ha tovább olvassuk Millman passzusait, nagyon is komoly okok rajzolódnak ki előttünk: Layard hiába kapta meg a *Foreign Office*-től a felhatalmazást arra, hogy parancsolja beljebb a flottát, a Porta azt nem hagyta jóvá, és a 22.000 fős török sereg által megerősített Gallipoli felé kellett vennie az irányt. Február 10-én Andrassy a brit pénzekről, az osztrák–magyar mozgósításhoz elengedhetetlen csaknem 100 millió forintnyi kölcsön felől érdeklődött. Disraeli a hitel tárgyában a közvetlen folyósítás helyett garanciákat ígért, majd az elől is elzárkózott. Helyesen állapítja meg Diószegi (és Millman), hogy a brit elzárkózás e komoly gesztusok után nem más miatt volt, minthogy február 18-ára Derby és Suvalov között megállapodás született. Millman viszont azt a Diószegi által nem ismertetett folyamatot is szemlélteti, miszerint a döntés hátterében a brit flotta behajózása folytán keletkező orosz–brit feszültség és a csaknem háborús riadalomig fajuló konfliktus állt. Suvalov és Derby között ugyan rögtön párbeszéd alakult ki a február 7-i behajózási kísérlet után, és a brit kormány féltve saját szavahihetőségét, a Porta kifejezett figyelmeztetése ellenére február 11-én ismét azt az utasítást adta a nagykövetnek, hogy Hornby-t parancsolja a fővárosba a brit és keresztény alattvalók védelmére. Az újabb behajózás célja az volt, hogy megelőzzék az oroszokat egy előnyösebb pozíció kialakításában a Konstantinápolyt övező erősségeknél. A háttérben Derby a kabinet felhatalmazása nélkül, Suvalov útján próbált egyezményt kicsikarni Szentpétervártól. Mivel az oroszok félték az általuk könnyen befolyásolható külügyér bukásától, Gorcsakovot meg tudta győzni arról, hogy ne menjen tovább Konstantinápoly felé – persze nem minden nehézség nélkül.¹⁵²⁷ Elliot és Disraeli a flotta behajózási kísérlete alatt arra kérte Andrassyt, hogy küldje be ő is a Monarchia hajóit a főváros védelmére, majd gyorsan megküldték azt is, hogy Gorcsakovot megpróbálják egy konferenciára rábírní.¹⁵²⁸

Hogy a február 15-i mélypontra visszatartsák országaikat a háborútól, gyakorlatilag

¹⁵²⁶ KOVIĆ 2011. 244-246.

¹⁵²⁷ DIÓSZEGI 1998. 288–289; MILLMAN 1979. 387–391.

¹⁵²⁸ TNA PRO FO 7/922, Derby Elliotnak, 1878. február 12. (no. 112–113).

Derby és Suvalov közös egyeztetésére és munkájára volt szükség. Derby-nek először el kellett távolítania a flottát, s ez annál nehezebb volt, mivel a hadügyminiszter (Hardy) külön előkészületeket tett arra az esetre is, ha Gallipoli és a törökök ellen kellene fordulni. A brit kabinet elszántságát mutatja, hogy fel akarták vásárolni a törökök legjobb hajóit – nehogy azt az oroszok foglalják le. Derby-nek azzal is számolnia kellett, hogy a hazai közvéleményben Konstantinápoly orosz megszállása a liberálisok végső törését eredményezi, mivel Hartington, valamint a háborúpárti liberálisok II. Sándort zsarnoknak kiáltották ki. Gladstone ezekben a napokban a békepártiak képviselőjében Ausztria–Magyarország ellen hangolta beszédeivel a brit lakosságot, hiszen Andrassy nélkül nem tudott volna háborús politikát folytatni a brit kormány. Miután Viktória tétlenséggel vádolta kormányát és a szultán sem adta fel hajóit, majd csaknem a britek ellen fordult, úgy Suvalov és Derby megegyeztek abban, hogy úgy kényszerítenek ki békés feltételeket az orosz–brit kapcsolatokban, hogy felnagyítják a kancellár számára az Ausztria–Magyarország jelentette veszélyt. Azt gondolták, ha Gorcsakovot sikerül meggyőzni nyugati szomszédjának háborús szándékairól, akkor létrejöhet a Gallipoli semlegességét garantáló egyezmény. Február 16-án Derby egy összehívandó nagyhatalmi konferencia tárgyában valamennyi nagykövetség körlevelet küldött. Ehhez elsők között csatlakozott Andrassy, aki Baden-Badent javasolta az esemény székhelyének. Nem sokkal később pedig meg is jött a Gallipoli és Bulair vonalának épségét garantáló orosz egyezmény. A terv sikerének érdekében Elliot értesítette Andrassyt arról, hogy a kormány kész a hadikölcsönről tárgyalni. Derby viszont jól tudta, hogy elég időt nyert ahhoz, hogy Andrassy érdemi választ ne tudjon adni a katonai körök és a császár miniszteri konferencián adott új iránymutatása nélkül.¹⁵²⁹

Felmerül a kérdés azonban, hogy hol volt ez idő alatt Beust, hogy lefűlelje az orosz–angol megállapodás létrejöttét? A választ ismét Montgelas aktái szolgáltatják, aki arról írt Disraelinek, hogy Beust elutazott IX. Pius pápa gyászmiséjére, s így napokig nem tudott üzeneteket küldeni. Végül a követségi ügyvivőre hárult az a feladat is, hogy közölje Disraelivel, Andrassy a nagy pénzügyi áldozat tárgyában érdeklődne a közeljövőben.¹⁵³⁰

Beust visszatérésekor természetesen arról írt, hogy Derby sűrűn táviratozott neki, Disraeli viszont mozgósítást szeretett volna, s előzetesen olyan hitelt akartak Bécsnek ígérni, melyet csak utólag fogadtatnak majd el a parlamenttel. Derby ugyanakkor azt is közölte, hogy az 1877. augusztusi hét pont kizárólag akkor fenntartható, ha az Osztrák–Magyar Monarchia látványosan elhatározza magát az oroszellenes fellépésre. A Monarchia majd február 20-án

¹⁵²⁹ MILLMAN 1979. 391–397.

¹⁵³⁰ BLO, 70/3./XVI./C/190-191, Montgelas Corry-nak, 1878. február 14.

értesült a Gorcsakov és Derby között létrejövő, Gallipolira vonatkozó paktumról. Az angol álláspont csak február 22-én változott markánsan, miszerint a konferencia felételeinek elfogadásával meg akarták várni a többi nagyhatalom reakcióját.¹⁵³¹

Andrássy visszafogott politikáját ekkor korántsem a csalódást keltő brit akciók határozták meg – hiszen a háború csaknem küszöbön állt – hanem a Monarchia belső színtereinek összecsapása: a miniszteri konferenciák és a katonai konferenciák döntései. Andrássy ekkor ugyanis a Lajtán túli közvéleménnyel és a katonai párt dühével nézett szembe, amely elodázta a mozgósításhoz szükséges brit hitel felvételét.

A már említett január 15-i katonai konferencián, az uralkodó és tábornokainak körében a háború lehetőségét mérlegelte Andrássy. Ferenc József a megváltozott balkáni háborús körülményekre hivatkozva a közös hadsereg felvonulási tervének megváltoztatását akarta keresztülvinni. Andrássy a terv megváltoztatása mellett állt ki, mivel úgy vélte, hogy egy kisebb hadsereg felállítása és Erdélybe történő átcsoportosítása (ahogyan azt Salisbury számára is felvázolta) elég lenne az oroszok sakkban tartására, miközben a másik oldalról a Dardanelláknál állomásozó brit flotta fogná közre a cári sereget. Ezenkívül a német semlegességben bízott, amely szintén előnyére vált volna a Monarchiának. Amíg Albrecht főherceg elvetette az erdélyi csapatkoncentráció ötletét, Beck Thesszalonikiig terjeszkedő Monarchiát szeretett volna, és az átcsoportosítás kapcsán összecsengett véleménye a külügyminiszterrel. Andrássy viszont a kislétszámú sereget a diplomáciai tárgyalópozíció megerősítésére használta volna fel. A minisztertanács végül a 30 millió font fizetéséhez és a brit flotta mozgósításához kötötte az oroszellenes fellépést – így kezdődhettek meg a brit–osztrák–magyar tárgyalások.¹⁵³²

A február 7-i minisztertanács viszont pénzügyi természetű kérdések tárgyalása apropóján ülésezett, s egészen más hangnemben zajlott. Résztvevői az uralkodó, Andrássy, közös pénzügyminiszterként Hofmann, a katonai irodát vezető Beck és Bylandt közös hadügyminiszter voltak. Ferenc József teljes mozgósítást akart, és a kimerült balkáni orosz egységekre mért gyors csapást a parlamenti folyamatok kihagyásával, nehogy a vita ideje alatt az oroszok ellencsapással fenyegeessenek. Bylandt szerint ehhez 310 millió forint kellett volna összesen, csak 80 millió a kezdeti műveletekhez. Andrássy ezt az összeget indokolatlanul soknak tartotta, hiszen csak egy kisebb haderőre lett volna szüksége. Hofmann felvázolta ekkor a Monarchia pénzügyi helyzetének realitásait: még fedezetlen pénzügyi kölcsönökből sem

¹⁵³¹ TNA PRO FO 7/922, Derby Elliotnak, 1878. február 16. (no. 127); HU-MNL-OL-X. W 38, Beust Andrássynak, 1878. február 16., 1878. február 22.; BENCZE 1987. 43–44.

¹⁵³² DIÓSZEGI 1998. 278–279, 286 (itt Diószegi cáfolja az Andrássynak tulajdonított Schmidt és Rupp műveiben megjelenő preventív háború gondolatát), lásd még HU-MNL-OL-X. K27, W 1026.

lehetne elég pénzt előteremteni, annak megszabott határán felül bankjegy nyomását csak parlamenti hozzájárulással lehetett volna elérni, így került terítékre a 30 millió font (nagyjából 90–100 millió forintnak megfelelő) összegű brit kölcsön ügye, s ezt a Rothschildokkal együtt lehetett volna csak végrehajtani.

Nem sokkal később, február 12-én az uralkodó januári parancsának megfelelően haditervek felvázolása céljából ülésezett a katonai konferencia. Albrecht főherceg, Beck tábornok és a katonai kör más prominens tagjai, mint a szintén poroszellenes Bechtolsheim, valamint Rodić ekkor egyetértettek abban, hogy kölcsönt különítsenek el és dolgozzanak ki vészterveket. A katonai párt az oroszok elleni hadműveletek lehetséges forgatókönyveit vázolta fel az uralkodónak, amelyben nemcsak a Monarchia többszázezer fős közös hadserege és az erdélyi színtér kapott volna szerepet, hanem a brit flotta és expedíciós sereg is, a szerény 9000 fős legénységével és 4000 főt számláló máltai gyalogságával. Ugyanakkor Albrecht herceg arra az álláspontra jutott, hogy ha le is győzik a balkáni orosz seregeket, és egy előnyös békét kényszerítenek az oroszokra, a csata csak a konfliktus kezdetét jelentheti, hosszútávon pedig majd a felkelők és a cári birodalom tartalékai dönthetik el a háború kimenetelét, amíg a britek kihátrálhatnak a konfliktusból. A katonai párt így rendíthetetlennek bizonyult az Oroszország iránt viselt konzervatív dinasztikus politika folytatását hangsúlyozó álláspontban. Továbbá meggyőzték arról Ferenc Józsefet, hogy Ausztria–Magyarország háború esetén elszigetelt maradhat, és a probléma leginkább a preventív háborút kívánó Andrassy álláspontja jelenti. Andrassy konzekvensen a háború minél előbbi megindítása mellett érvelt, miközben Beck arra figyelmeztette az uralkodót, hogy ne számítson német segítségre Albrecht forgatókönyvének kimenetlében. A soron következő tanács és e fórum között, hogy Andrassy nyomatékosítsa álláspontját, (feltehetően) február 14-én beadta lemondását is, azonban azt Ferenc József nem fogadta el.

A február 24-i koronatanács bizonyult végül döntőnek, amelyen bár Sisigno De Pretis osztrák pénzügyminiszter megpróbálta lebeszélni a kölcsön felvételéről az uralkodót, Andrassy a jelenlevőkkel közölte, hogy az utolsó pillanat áll a rendelkezésükre, mikor a szláv világgal rendezheti a birodalom a nézeteltérését, s abban még számíthat Európa segítségére. A még januárban felvetett brit flotta bevonása viszont már csak távoli ábránd maradt, és Angliának kizárólag a pénzügyi segítségére számított a Monarchia. Andrassy felszólalásában az angoloktól független cselekvés is megjelent, mint preferált alternatíva, ami biztosítja a Monarchia fellépésének szabadságát. A fórumon végül Andrassy mellett hiába állt ki a magyar közvéleménytől pozícióját féltő Tisza és Széll, a koronatanács csak a háborús eshetőségekre előírányzott 60 milliós kölcsön keretében állapodott meg, melyet csak március 9-én

terjesztettek a delegációk elé. A külügyminiszter politikai pozíciója ekkora rendkívül meggyengült, mivel nemcsak a *Neue Freie Presse* fordult ellene, hanem a klerikális-konzervatívok, a Herbst vezette német liberálisok és a szlávok is – csaknem a Lajtán túl egész politika spektruma. A közös külügyminiszter így azzal volt kénytelen szembenézni, hogy a Lajtán túl politikai elemei a magyar ellenzékhez csatlakoztak a kritikában. S szövetségeseivel – Tiszával és Széllal kudarcot vallottak a koronatanácson.¹⁵³³ Andrassy hozzáállása és politikája így a következőkben megváltozott: a preventív háború ötlete helyett kifejezetten a konferenciára akarta rákényszeríteni az oroszokat.

Az 1878 januári és februári események felszínre hozták az Alkotmánypárt és a közös külügyminiszter konfliktusát, egyúttal megpecsételték az osztrák liberálisok sorsát. Az év első hónapjaiban már javában zajlottak az Oroszország ellen vívandó háború és a nemzetközi kongresszus lehetőségét tárgyaló titkos katonai és uralkodói konferenciák, amikor az Alkotmánypárttal szemben a véderő-vitában alulmaradó Auersperg-kormány beadta a lemondását.¹⁵³⁴ A kormánynak ugyanis a párt balszárnyával való vitát követően csak a korábbi újonclétszámot sikerült elfogadtatnia, Andrassynak azonban ezen felül egy részleges vagy teljes mozgósításhoz elégséges pénzre – 60 millió forintos összegre – is szüksége volt. Kipuhátolta, hogy az Alkotmánypárt békepárti többségű, majd a boszniai okkupáció célját elködösítve, – kiemelve a határok mentén folyó harcok miatt szükséges pénz folyósításának fontosságát – sikerült elfogadtatnia az összeget a megosztott párttal. Később Bulgária esetleges stratégiai szükségszerűségéből való megszállására hivatkozva, az osztrák képviselőházban ismét meggyőzően érvelt Andrassy. Így 1878. június 11-én a törvényhozás is elfogadta a rendkívüli hitel felvételét.¹⁵³⁵

A két nagyhatalom közötti katonai szövetség kilátása ezzel gyakorlatilag meghiúsult a feszült februári napokban. Ellentétben az 1877-es eseményekkel, amikor a brit kabinet megosztottsága akadályozta a közeledést, Disraeli egy „*dzsingóista diktátor*” hatalmával rendelkezett. Ekkor a Monarchia bénultnak bizonyult, és a britek továbbra sem voltak hajlandók Ausztria–Magyarország szövetsége nélkül cselekedni. A bécsi döntéshozók a közelgő háború nyomása alatt hasonló módon megosztottak voltak, mint a brit kabinet januárban. Eltért az uralkodó akarta, a katonai körök lobbijának várakozó álláspontjától, s azok eltértek a külügyminiszter háborús gondolataitól. Végül mindezzel szemben állt az Andrassy terveiről

¹⁵³³ RUPP 1978. 470–472; BENCZE 1987. 40–42; DIÓSZEGI 1998. 286–289; HU-MNL-OL-X. K27 W 1026. 1878. február 7-i és 1878. február 24-i minisztertanácsi jegyzőkönyvek.

¹⁵³⁴ BENCZE 1987. 40–53; ZACHAR 1981. 237.

¹⁵³⁵ ZACHAR 1981. 238–240.

mit sem sejtő, török háború ellen agitáló magyar, valamint a háború költségeit ellenző Lajtán túli közvélemény.

Pár nappal később aztán Andrassy ismét levelet írt a hitelkérelem tárgyában. A britek viszont átmenetileg várakozó álláspontra helyezkedtek, és elutasították a kérést, mondván hogy jelen helyzetben az Alsóház elutasítaná Ausztria hitelkérelmét.¹⁵³⁶ A február 25-i kormányiratok között található, Stafford Northcote pénzügyminiszter ingerült levele is, amit Tenterdennek írt e tárgyban: (...) *Ha Ausztria mozgósította volna erőit annak érdekében, hogy feltartóztassák Oroszország előrehaladását a kulcspillantásban pl. amikor Cross [belügyminiszter] széttárta a karját és azt mondta [a viták alatt] »és Oroszország még így is halad« megtudtuk volna csinálni egy hét vita nélkül. (...) Tény, hogy Ausztria túllépte az idejét és nagyon kétkem, hogy új esélyt kapna.*”¹⁵³⁷ A brit kormány végül csak egy hét múlva, a törökökre rákényszerített békeponthoz ismeretében tárgyalta ismét Ausztria–Magyarországgal.

VIII. 3. A San Stefanó-i riadalom

A San Stefanó-i szerződést március 3-án írták alá az orosz és oszmán felek, s mind Nagy-Britannia, mind Ausztria érdekeit sértette, mivel legitímálta az Oszmán Birodalom kis-ázsiai területeinek orosz megszállását, valamint egy nagy szláv állam, azaz a Dunától az Égei-tengerig terjedő Bulgária létrehozását. Oroszország birtokába jutott volna Besszarábia, Bátum, Karsz, Ardahan, továbbá egyes örmények lakta területek. A keleti nagyhatalom a területi követelésein kívül magának követelte a török flotta egy részét is, és 310 millió rubeles hadisarcot határozott meg. Ugyanakkor a béke felvetette Bulgária függetlenedésén kívül Montenegró, Bosznia, Szerbia, és Románia függetlenedését is.¹⁵³⁸ Márciusra az orosz terjeszkedéssel szemben álló országoknak más együttműködési lehetőségeket kellett keresnie.¹⁵³⁹ Ezen a ponton Diószegi tette fel a kérdést, hogy honnan is vette a bátorságot Oroszország ehhez a vakmerő húzáshoz. A történész úgy sejtette, hogy a pánszláv körök és a megghiúsuló angol–osztrák–magyar kölcsönügylet miatt bátor lépéseket akart tenni Gorcsakov. Ković szerint viszont kifejezetten Ignatyev diktálta a békefeltételeket, s az újabb bolgár kutatások is azt bizonyítják, hogy a béke

¹⁵³⁶ TNA PRO FO 7/922, Derby Elliotnak, 1878. február 25. (no. 156).

¹⁵³⁷ TNA PRO FO 7/922, Derby Elliotnak, 1878. február 25. (no. 155), csatolmány (Northcote Elliotnak, 1878. február 19.). Eredetiben: „*If Austria had mobilised her forces, and if the effect of her doing so had been to arrest the progress of Russia at a critical moment, e.g. when Cross was stretching out his hand and saying ”and still the Russians are advancing,” it might have been possible to get off with a week’s debate. (...) The fact that Austria has out-staid [sic!] her time and I very much doubt her now getting another chance.*”

¹⁵³⁸ DIÓSZEGI 1998. 296–297.

¹⁵³⁹ KOVIĆ 2011. 247–248.

Ignatyev találmánya volt.¹⁵⁴⁰ További magyarázatot nyújt a diplomata egodokumentumainak irodalma, mely szerint szolgálatait a konstantinápolyi konferencia kudarca miatt mellőzte az udvar, majd nem értesült megfelelően az időközben megkötött titkos egyezményekről. Reichstadtot egyébként is hibának tartotta, de a budapesti egyezmény Boszniára vonatkozó feltételei a januári tűzszünet alatt (a béke megszövegezésekor) értek el hozzá, és valósággal sokkolták. Egyetlen szerencséje az volt, hogy a vele rivális és Gorcsakov titkaiba beavatott Suvalov is hasonlóképp igazságtalan tartotta Bosznia Ausztria–Magyarországhoz csatolását. Bár Gorcsakov és a cár által szem előtt tartott budapesti kritériumok miatt igencsak szűk keret állt az egykori konstantinápolyi nagykövet rendelkezésre, Ignatyev felesége segítségével alig 24 óra alatt elkészítette a tervezetet, amit aztán a cár elfogadott. A január 10-én elkészült terveket aztán hetek alatt tudta csak eljuttatni személyesen a Balkánra, addigra viszont a brit és osztrák–magyar közeledéstől tartva aláírták a tűzszünetet az oszmán és orosz küldöttek.¹⁵⁴¹

A márciusban aláírt dokumentummal Oroszország kész tények elé állította a többi nagyhatalmat. A konferencia opciója így igen hamar a legelfogadhatóbb forgatókönyvvé vált a különböző kormányok számára. Ebben a felállásban Bismarck pedig a „*tisztességes közvetítő*”¹⁵⁴² szerepét kívánta betölteni, hogy megakadályozza a három császár közötti háborút. Így kerülhetett sor Gorcsakov előzetes békéjének megvitatására Berlinben. A helyszín elfogadható volt valamennyi meghívott ország számára. Március 5. és 10. között az osztrák–magyar–brit kommunikáció középpontjába szintén a konferencia és a szerződés pontjainak revíziója került. Andrassy álláspontja egy konferencia vagy kongresszus esetén a Nagy-Britanniával való kívánatos megegyezés volt – s e politikáját Beustnak és Elliotnak is kifejtette. Annál jobban bosszantotta Gorcsakovot, hogy az angolok a szerződés teljes revízióját helyezték kilátásba. Mivel Novikov és a cár arról értesültek, hogy az angol–osztrák–magyar tárgyalások alábbhagytak, így kerülhetett sor az Ignatyev-misszióra.¹⁵⁴³

A *Ballhausplatz*-on valóban kétségeket ébresztett a február végi közös fellépés kudarca. Andrassy kezeit a továbbiakban pedig megkötötte a katonai konferencia döntése. Aggasztóbb volt viszont, hogy a brit kormány nem tett érdemi lépéseket a hadikölcsön folyósítására.¹⁵⁴⁴ Március 5-én ugyan többször is a konferencián való együttműködés előzetes pontjairól írt a

¹⁵⁴⁰ DIÓSZEGI 1998. 296–297; KOVIĆ 2011. 247; lásd a bolgár történetírás emlékezetpolitikai vonatkozású műveit e témában: Plamen Sz. Tsvetkov: Светът на мегамитовете. Нов български университет, 2017.

¹⁵⁴¹ ONOU 1932A. 627–628, 636–640; ONOU 1932B. 109–116.

¹⁵⁴² DIÓSZEGI 1998. 292. A kifejezés eredetileg más szakirodalomban az „*honest broker*” (SETON-WATSON 1935. 328) szavak jelölik, amik inkább alkuszi jelent és még semlegesebb státuszra utal.

¹⁵⁴³ TNA PRO FO 424/68, Elliot Derby-nek, 1878. március 5. (no. 182), 1878. március 7. (no. 175), 1878. március 8. (no. 56.); DIÓSZEGI 1998. 283–285.

¹⁵⁴⁴ DIÓSZEGI 1998. 283–285.

közös külügyminiszter Londonhoz. Új politikájában érezhetően a kompenzáció eleme került előtérbe. Elliotnak Bulgária létrejöttének elfogadásáról írt, ugyanakkor annak szükségéről, hogy az újonnan létrejövő államot két részre kell majd osztani.¹⁵⁴⁵ Andrassy így elfogadva azt a lehetőséget, hogy a Török Birodalom fel fog bomlani, területi bővítésre készült a Balkán nyugati részén, annak érdekében, hogy megfékezze Oroszországot. Ezt az angolok nem a velük szembeni bizalmatlanságnak, hanem Bismarck tanácsának tudták be, és erről főleg Elliot volt meggyőződve.¹⁵⁴⁶

A Monarchiában eközben a külpolitikai tervekhez szükséges pénzüsszegek előteremtése újabb állomáshoz érkezett. A közös minisztertanács előbb március 7-én, majd 12-én találkozott, mely során kiderült, hogy a 60 milliós összeg előteremtése csaknem lehetetlen lett volna anélkül, hogy a delegációkat bevonják a rendkívüli hitel megszavazásába – máskülönben a pénzüpiacok összeomlása fenyegette volna a birodalmat. A hitel keretösszegéről ugyanakkor nem mondhatott le a Monarchia: Andrassy azzal érvelt a katonai párt előtt, hogy Gorcsakov csak azért hajlandó tárgyalni a nagyhatalmakkal, mert eddig is fenyegetőleg léptek fel. A gróf fellépését a minisztertanácson Tisza támogatta, aki szerint nem volt szabad meghátrálni. Andrassy ekkor vetette fel a kompenzáció ötletét is, a katonai körök pedig a javaslataikkal árasztották el a közös külügyminisztert – ezek a javaslatok szolgálták az oroszokkal és britekkel folytatott tárgyalások alapjául. A delegációk elé került így március 15-én a javaslat, amit az osztrák költségvetési bizottság éppen csak egy szavazattal fogadott el, majd az egész delegációt tekintve 20-án kétharmados többséggel került megszavazásra az indítvány.¹⁵⁴⁷

Disraeli és a kabinet azonban ekkor arra volt kíváncsi, hogy Andrassy milyen mértékben hajlandó együttműködni, ha a konferencia mégis kudarcot vallana. A háborús hitel első feléről szavazó osztrák delegáció felől érkező hírek ígéretesnek bizonyultak.¹⁵⁴⁸ A beavatkozáshoz további partnerekre lett volt szükség, mivel az oszmánok ekkor már Oroszország befolyása alatt álltak. Eközben a britek egy olasz–görög–francia szövetség (a Mediterrán Liga) ötletén dolgoztak, és készek voltak háborút indítani – vagy legalábbis blöffölni– annak érdekében, hogy megerősítsék pozíciójukat, és rákényszerítsék Oroszországot a szerződés minden pontjának revíziójára.¹⁵⁴⁹

Andrassy ugyan az angoloknak visszafogottabb álláspontot ajánlott, Derby és Salisbury

¹⁵⁴⁵ TNA PRO FO 7/929, Elliot Derby-nek, 1878. március 5. (no. 176, 178).

¹⁵⁴⁶ DIÓSZEGI 1998. 288–289; KOVIĆ 2011. 250–251.

¹⁵⁴⁷ BENCZE 1987. 45–46; DIÓSZEGI 1998. 298.

¹⁵⁴⁸ TNA PRO FO 424/68. Elliot Derby-nek, 1878. március 10–11. (no. 62).

¹⁵⁴⁹ KOVIĆ 2011. 251–254.

egész San Stefano revízióját akarta elérni.¹⁵⁵⁰ Ez a politika a március 15-én tetten érhető a *Foreign Office* belső *A kongresszus előzetes elfogadása* című iratában, amit Tenterden fogalmazott meg. A kormányirat arról tanúskodik, hogy bár még nem kapták meg teljes egészében az orosz békefeltételeket, s annak javát Andrassy révén ismerik, Őfelsége kormánya nem fogadja el azokat. Így Tenterden azt javasolta, hogy miután Gorcsakovtól hivatalosan is megkapják a feltételeket, úgy addig ne fogadják el a konferencián való részvételt amíg az oroszok nem hajlandók valamennyi pontjukat revideálásra bocsátani.¹⁵⁵¹ A kemény fellépést indokolhatta, hogy a brit közvélemény 1878 tavaszára drámaian az oroszok ellen fordult. A brit lapok a politikai pártoktól függetlenül minden oldalon szenzációhajhász módon a háború esélyeit latolgatták, s arra a tényre hívták fel a figyelmet, hogy az oroszok vonakodnak a konferencia elé bocsátani és ezáltal revideálni a szerződést, ugyanakkor a lapok megkérdőjelezték Derby korábbi békés politikájának bölcsességét.¹⁵⁵² Salisbury az India ügyekért felelős miniszterként külön indiai hadikontingenst mozgósított Máltára, hogy demonstrálják fellépésüket. Ezekben a napokban Anglia volt hajlandó háborút vállalni a béke revíziójáért. Derby későbbi távozása és Salisbury-re történő leváltása pedig valóságos háborús pánikot keltett Szentpéterváron.¹⁵⁵³ Március 19. és 23. között a britek tehát megpróbálták a kezdeményezéseikkel megfenyegetni Oroszországot. Úgy tűnt, hogy a háború brit és orosz oldalon realitássá válhat, azonban mindkét nagyhatalom további alternatívákat keresett.

¹⁵⁵⁰ TNA PRO FO 881/3562, Elliot Derby-nek, 1878. március 13. (no. 69).

¹⁵⁵¹ TNA PRO FO 881/3526, Tenterden kormány számára készített memoranduma, 1878. március 15.

¹⁵⁵² THOMPSON 1886B. 398–406, KOVIĆ 2011. 254.

¹⁵⁵³ DIÓSZEGI 1998. 300.

VIII. 4. Az Ignatyev-misszió

Bécsben mindeközben Andrásy helyzete egyre bizonytalanabbá vált és a katonai körök kritikájához ezúttal csatlakozott a német liberális tábor hangja is. Gorcsakov értetlenül fogadta Anglia árulását a március 15. után keletkező diplomáciai akcióban, így 1878. március 24-én Ignatyevet küldte Bécsbe azért, hogy megtudja, gyanítható-e szövetség Anglia és Ausztria–Magyarország között, egyúttal a béke kiötlőjét azzal bízta meg, hogy megbékítse a birodalmat a szerződés tartalmával. Az orosz diplomata igyekezett elsősorban az uralkodó és a katonai párt szimpátiáját megnyerni. A találkozó ennek fényében meglehetősen jól indult, Ferenc József ragaszkodott ugyanis ahhoz, hogy az orosz diplomata addig ne hagyja el Bécset, amíg új megállapodás nem született.¹⁵⁵⁴ II. Sándor ugyanúgy vélekedett: meg kell egyezni Andrásyval és akkor az angolok ármánykodása véget ér. Ignatyev nem titkolta szándékát, hogy Andrásy a siker érdekében egy oroszbarátabb külügyminiszterre váltatná le, de kötötte őt a cár levele. A közös külügyminiszter egy héten át nagy vehemenciával kezelte az orosz diplomatát: sértegette, minden egyes félrefogalmazott mondatába belekötött, egymillió osztrák katonával és az angolokkal fenyegette nyíltan. Tehette ezt egészen addig a pontig, amíg ki nem derítette Elliottól a pánszláv diplomata, hogy nem létezik brit–osztrák–magyar megállapodás. Ezt követően csak félvállról vette Andrásy fenyegetéseit, és a háború által okozott károokra hivatkozott, valamint a lehetséges áldozatok nagy számát emlegette a közös külügyminiszternek.¹⁵⁵⁵

A későbbi napokban aztán Andrásy szembesítette őt a budapesti megállapodásban adott garanciák megszegésével. Ignatyev a korábbi osztrák álláspontra hivatkozott, miszerint a budapesti tárgyalásokon nem elleneztek Bulgária létrehozását, csak egy nagy Szerbia vagy nagy Montenegróét. Majd említést tett egy térképről, amin berajzolták Bulgária vonalait. Andrásy letagadta: azt mondta azok Albánia keleti határát¹⁵⁵⁶ jelölték. Majd Ignatyev elmondta, hogy Konstantinápolyban Zichy is belement a Bulgária kialakítását garantáló feltételekbe. Andrásy erre félresöpörve Zichy személyének jelentőségét kijelentette, hogy nem számít, hogy nagykövete mibe egyezett bele. Az orosz diplomatának cserébe Bulgária kettéosztását ajánlotta fel, valamint Bosznia megszállásának feltételét, amelyre Bécs biztos felhatalmazást kap

¹⁵⁵⁴ Ezzel ellentétes beszámolót közöl Elliot a jelentéseiben, aki szerint Ferenc József eleve kudarcra ítéltnek gondolta a missziót, mivel a berlini memorandumról úgy gondolta, hogy baklövést követtek el, és a britekkel is meg kellett volna egyezniük. Az eseményeket kedvező retrospektívába helyező távirat annak tulajdonítható, hogy az Ignatyev-misszió kudarc után ismét intenzívvé váltak a brit tárgyalások (TNA PRO FO 7/930. április 7., Elliot Saliburynek (no. 298)).

¹⁵⁵⁵ RUPP 1978. 479–484.

¹⁵⁵⁶ E térképről tesz említést Stolberg a *Große Politik* forráskiadvány egy dokumentumának tanúsága szerint, mint amelyen be volt húzva két piros vonal a felosztáshoz: az egyik Szerbia déli részétől Korfuig, a másik egy kicsit északabbról Thesszalonikiig (RUPP 1978. 485).

Európától. Ignatyev a Bulgáriára vonatkozó feltételeket utasította el, majd hozzátette, hogy bizonyosan Olaszország ellenezni fogja a Monarchia balkáni ambícióit. Andrassy ekkor ismét új feltételeket közölt: Ausztria–Magyarország megszállja a Balkán nyugati felét Thesszalonikiig, és korlátozza az új szláv állam nyugati határait, továbbá világossá tette, hogy az orosz okkupáció *casus belli*.¹⁵⁵⁷ Elismerte ugyanakkor, hogy a budapesti konvenció idején még nem álltak fenn ezek a pontok, azonban legalább három orosz feltételbe – Montenegró San Stefanóban kibővített határaiba, Bulgária két éves megszállásába, és határai tisztázásának hiányába – nem tudott beleegyezni, csak a nyugat-balkáni expanzió fejében. Tárgyalópartnere igyekezett elfogadni a feltételeket, viszont a számtalan vita után sem egyeztek meg a Vardar-folyó völgyében, Andrassy ugyanis ragaszkodott ahhoz, hogy az a Monarchiához tartozzon. Ignatyev végül Gorcsakov utasítására az új osztrák követelésekkel együtt március 31-én távozott ezt követően a városból.¹⁵⁵⁸ Ezzel Andrassy elérte azt, hogy elvágta az orosz megegyezés lehetőségét. A tárgyalás során keletkezett papírok szélére pedig annyit írt: „*Londonba küldendő a 60 milliós kölcsön megkapása végett.*”¹⁵⁵⁹

Az Ignatyev-misszió fényében Andrassy új tervet dolgozott ki Anglia kapcsán, és ismét szorosabb együttműködést akart: részletesen beszámolt például Elliotnak arról, hogy Anglia szempontjait is felemlegette a vita során Bulgária déli határait illetően.¹⁵⁶⁰ Újabb támogatandó célokat is megnevezett a *Foreign Office* előtt: a Nyugat-Balkán annektálását Albánia vonaláig, valamint Bulgária déli vonalainak korlátozását, illetve említést tett arról javasolta a briteknek, hogy az orosz megszállást hat hónapban kell majd korlátozni egy jövőbeli konferencián.¹⁵⁶¹ Az Ignatyev-látogatás előtt még Andrassy olyannyira visszafogottnak tűnt, hogy Elliot kétségbeesetten írt Derby-nek a magyar döntéshozó megváltozott felfogásáról. Andrassyt nem kifejezetten érdekelte az orosz behatolás a Balkán keleti részére, hanem kompenzációt akart egy konferencián – az török területek feldarabolását, amihez Elliot szerint biztosan nem járul hozzá London.¹⁵⁶² Az Ignatyev távozása előtti napokban azonban a helyzet egy csapásra megváltozott. A szubvencionált lapok szintén a brit szövetség lehetőségéről adtak számot, és Elliot elküldte a *Fremdenblatt* közös fellépésre felszólító cikkének kivonatát.¹⁵⁶³ Az Ignatyev-féle kísérlet kudarcáról tehát már napokkal a diplomata hazautazása előtt értesültek a britek.¹⁵⁶⁴

¹⁵⁵⁷ TNA PRO FO 7/930, Elliot Derby-nek 1878. április 1. (no. 272); RUPP 1978. 479–488; KOVIĆ 2011. 254–255.

¹⁵⁵⁸ RUPP 1978. 486–495.

¹⁵⁵⁹ Idézi: DIÓSZEGI 1998. 299.

¹⁵⁶⁰ TNA PRO FO 7/929, Elliot Derby-nek, 1878. március 27. (no. 254).

¹⁵⁶¹ TNA PRO FO 424/68, Elliot Derby-nek, 1878 március 27. (no. 85/ rövid távirat).

¹⁵⁶² TNA PRO FO 424/68, Elliot Derby-nek, 1878 március 24. (no. 243).

¹⁵⁶³ *A Tages Presse, Neue Freie Presse* cikkeiből származó sajtóvisszhangokról: TNA PRO FO 424/68, Elliot Derby-nek, 1878 március 30. (no. 90); TNA PRO FO 7/930, Elliot Salisbury-nek, 1878. április 4. (no. 285).

¹⁵⁶⁴ TNA PRO FO 7/930, Elliot Derby-nek, 1878. április 1. (no. 269-270).

VIII. 5. A Salisbury-körlevél és a küzdelem a brit egyezményért

Disraeli hamar felismerte annak lehetőségét, hogy sarokba szorítsa az oroszokat az Ignatyev-misszió után újonnan kialakult diplomáciai elszigeteltségükben. Disraeli a további eszkaláció érdekében be akarta hívni a tartalékosokat (ez idézte elő Derby lemondását, és Salisbury így léphetett a helyébe). Összeült tehát a háborús kabinet. A Salisbury-körlevél is tulajdonképpen ezt a politikai váltást reprezentálta, hiszen üzenetükben a britek kifejezték, hogy készek minden határon harcolni Oroszország ellen.¹⁵⁶⁵

Az új külügyminiszter az aktív diplomácia híveként megpróbálta Ausztria–Magyarországot Anglia mellé állítani, illetve feladta az Oszmán Birodalom egységének elvét a brit külpolitika vörös vonalai közül. A körlevélben Andrássyhoz hasonlóan szintén az európai jogra és érdekekre hivatkozott, különösen sérelmezte a San Stefanó-i béke tengeri szorosokról írt pontjait, és valamennyi revideálását követelte.¹⁵⁶⁶

Az osztrák–magyar fél elégedettségét fejezte ki a körlevéllel kapcsolatban, mivel az szilárd alapot jelentett a további tárgyalásokhoz. Felbátorodva az új irányon Andrássy pedig kompenzációt akart a görög partokig – már csak a katonai párt politikájából fakadóan is. A sok elodázott és kudarcos szövetségkísérlet után viszont mindkét állam vezetése csak a kongresszuson tervezte a valós együttműködést. Disraeli háborús eszkalációja blöffnek látszódott, amellyel a soron következő tárgyalásokra tudott kedvező pozíciót kiharcolni országának. Layard április 2-án és 7-én tájékoztatta a külügyminisztériumot a Porta értesüléseiről, miszerint Ausztria ezúttal ténylegesen szemet vetett Boszniára, s az oroszok az oszmánok protektoraiként lépnének fel. Az osztrák–magyar fél nem kevesebbet kért a britektől ezek után, mint területi igényeinek támogatását.¹⁵⁶⁷ Ennek megfelelően Elliot sajtójelentésében a *Fremdenblatt* és más hivatalos lapok állásfoglalását továbbította: Angliának és a Monarchiának össze kell fognia egy „nagystílusú” politikában, egy Görögországot is magába foglaló szlávellenes ligával, azaz „*eine Politik in grossen style*” [sic!].¹⁵⁶⁸ Az angolok jól tudták, hogy a boszniai megszállással szemben tanúsított tétova osztrák–magyar álláspont, a magyar lakosság turkofil, de leginkább szlávellenes érzelmeiből fakadt. A bécsi hivatalos sajtó hangneme tehát

¹⁵⁶⁵ KOVIĆ 2011. 256-259.

¹⁵⁶⁶ BOURNE 1970. 133–135, 412–413.

¹⁵⁶⁷ TNA PRO FO 7/930, 1878. április 1. (no. 270-272); FO 244/315, Elliot Derby-nek 1878. április 2. (no. 276); FO 424/69, Layard Salisbury-nek, 1878. április 7. (no. 357) 82; Április 15-én a törökök ezt visszautasították (FO 424/69, Salisbury Elliotnak 1878. április 15. (jelöletlen távirat) 190.

¹⁵⁶⁸ TNA PRO FO 7/930, 1878. április 4. (no. 285).

nem csak a külföldnek szólt. Az udvar még a Evidenzbureau vezetőjét is Budapestre küldte, hogy tárgyaljon Tiszával és „csitítsa el a magyarokat”.¹⁵⁶⁹ Április 3-án Beust szintén az osztrák–magyar kivánalmaknak megfelelően arról értesítette Salisbury-t, hogy eljött az ideje egy formális szerződés aláírásának, amiben rögzítheti az ország a hét pontban lefektetett elveket.¹⁵⁷⁰

Április 4-én Elliot révén kiszivárgott a delegációknak szánt 1089 dokumentumot tartalmazó vöröskönyv, ami diplomáciai iratokat tartalmazott, és markáns különbségek voltak benne Andrassy deklarált és valódi külpolitikája között. Elliot a szelekciót tartotta elsősorban kiemelendőnek, amiképpen megjelentek a közelmúlt eseményei ezekben a kötetekben, és ahogyan egyfajta retrospektív szemlélettel kezelte azokat a minisztérium. A berlini memorandum volt számukra érdekes, illetve, hogy Andrassy elzárkózott egy Boszniának adandó önkormányzat ötletétől. Szintén érdekesség, hogy a konferencia ötletét a közös külügyminiszter ezekben Beustnak tulajdonítja, és brit indítványnak titulálja, amit készséggel elfogadtak. Elliot is érzékeltette ugyanakkor jelentésében, hogy a vöröskönyveket nem kizárólag a delegációk tájékoztatása céljából közölték – a magyar közvélemény irányában is hatott a szivárogtatás. A pesti sajtóban megjelent cikkek szerint Szapáry Gyula az ellenzéknek támadta, mivel így tudta védelembe venni a közös költségvetést, s annak háborús előkészületeket tartalmazó teteleit. A jobboldali ellenzék részéről Apponyi Albert szólt hozzá a vitához, aki jogosnak tekintette az ellenzék kritikáját, minthogy a közös kormány a vöröskönyvekbe foglaltak szerint ellentmondásos politikát folytatott. Apponyi azt is hozzátette, nem a közös miniszter érdeme a szerencsés helyzet (ti. hogy Oroszországot konferenciára kényszerítik), hanem annak az erőnek ami Európa védelmére kelt. Az ellenzéki képviselők ekkor lelkes kiáltásba kezdtek: „*Éljen Anglia! (Long live England!)*”¹⁵⁷¹ – fordította le Elliot a belpolitikai epizód jelszavát. Egyedül Tisza kelt Andrassy védelmére az ezt követő felszólalásban, aki szerint az ellenzék hibázott, ha csak a közös külpolitika miatt lépett pártfűzióra. A miniszterelnök szerint az ellenzéki koalíció nem volt birtokában az ország alkotmányos irányításához szükséges eszközöknek, s a külpolitikai kérdésekben pedig egyetértett a kormánypárt az ellenzékkel. Elliot így örömmel jelenthette Salisbury-nek, hogy a magyarok politikai oldaltól függetlenül egységesen Anglia mellett állnak.¹⁵⁷²

Elliot április 5-i jelentéseinek egyikében Andrassy kételyei is felmerültek a brit álláspont alapjait illetően, és leginkább az oroszok számára sérelmezett konkrét pontok említését hiányolta

¹⁵⁶⁹ TNA PRO FO 244/315. Gonne Elliotnak 1878. április 4. (no. 33).

¹⁵⁷⁰ TNA PRO FO 7 /923, Salisbury Elliotnak, 1878. április 3. (magánlevél).

¹⁵⁷¹ TNA PRO FO 7/930, Elliot Salisbury-nek, 1878. április 4. (no. 288).

¹⁵⁷² TNA PRO FO 7/930, Elliot Salisbury-nek, 1878. április 4. (no. 288); 1878. április 5. (no. 289).

a Salisbury körlevélből.¹⁵⁷³ Április 5-én egy szívélyes együttműködés ajánlott, ami a béke Balkán-hegységtől délre fekvő rendelkezéseiket helyezte volna revízió alá: egy független Bulgáriát képzelt el a Porta felügyelete alatt, amit hasonló szervezetek felügyeltek volna, mint amit a konstantinápolyi konferencia hirdetett. Andrassy – előrevetítve a bolgár válság problémáit – hangosan gondolkodott Elliot előtt azon, hogy amennyiben kettéosztják Bulgáriát, úgy a későbbiekben az oroszok ismét beavatkozhatnak az országok egyesítésének ügyén. A brit nagykövet igyekezett megnyugtatni viszont a gróft, majd a szlávellenes görög szövetség ügyét vették ismét elő. A külügyminiszter erre csak annyit reagált, hogy értesítsék, ha érett tervvel álltak elő.¹⁵⁷⁴

Miközben az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia között az eltérő külpolitikai céloknak köszönhetően nem született számottevő megoldás vagy szövetség, Bismarck javaslatát elfogadva igyekezett deeszkalálni a konstantinápolyi konfliktuszónát az angol és orosz fél, és így a britek visszavonták csapataikat és hajóikat az öböl környékéről. Ezt követően szintén április közepétől megkezdődhetett az orosz és angol titkos egyeztetés, amire Andrassy csak következtethetett a Salisbury-körlevél általános nyelvezetéből. Egyúttal április közepén attól a szenzációtól volt hangos a londoni sajtó, miszerint indiai csapatokat hoz Európába brit flotta. Andrassy így konkrétumokat helyezett kilátásba.¹⁵⁷⁵

Április 14. és 23. között közös érdekek keresésével és 1877. évi hét pontjának módosításával próbálta biztosítani a megállapodást Nagy-Britanniával.¹⁵⁷⁶ Az április 14-i táviratában először megérdeklődte, hogy a britek hajlandók-e elfogadni az osztrák–magyar tervezetet. *„Mivel a kitűzött cél érdekében nem kockáztatjuk az elutasítást, elsősorban a brit kabinet véleményét szeretnénk megtudni erről a tervezetről. Felfüggesztünk minden további lépést az ügyben, beleértve ennek a lépésnek bármiféle említését Szentpéterváron, amíg a St. James kabinet nem jelzi beleegyezését.”*¹⁵⁷⁷ – írta Beusthoz intézett táviratában. Az április 14-én kelt, de 19-én átnyújtott dokumentumban már konkrétumok szerepeltek, s itt főleg Andrassy arra hivatkozott, hogy csak annak bizonyosságában bocsátkozhattak tárgyalásokba, miután a Salisbury-körlevél nagy jelentőségre tett szert mind az angol parlament vitáiban, mind a birodalmi delegációk vitáin. A dokumentum az orosz csapatok háború utáni azonnali kivonását

¹⁵⁷³ TNA PRO FO 7/930, Elliot Salisbury-nek, 1878. április 4. (no. 295).

¹⁵⁷⁴ TNA PRO FO 7/930, Elliot Salisbury-nek, 1878. április 5. (no. 296).

¹⁵⁷⁵ KOVIĆ 2011. 261.

¹⁵⁷⁶ DIÓSZEGI 1998. 301–302.

¹⁵⁷⁷ TNA PRO FO 881/3575, Andrassytól Beustnak küldött utasítás (másolat), 1878. április 14. Eredetiben: *„As we will, in the interest of the end in view, not risk a refusal, we wish, in the first instance, to know the opinion of the British Cabinet on that draft. We suspend any further step in the matter, including any mention whatsoever of this step at St. Petersburg, till the Cabinet of St. James will have signified their acquiescence.”*

célozta. A kétéves megszállási periódust azért nem engedélyezte, mivel tartott egy esetleges bolgár vagy török bábkormány létrehozásától.¹⁵⁷⁸

Április 17-én Layard és Elliot útján is arról értesült Salisbury, hogy Andrássy Zichy közvetítésével Bosznia megszállására tett javaslatot a Portánál. Elliot előtt azzal indokolta Bosznia megszerzését, hogy 180.000 menekültet kell ellátnia a Monarchiának, valamint nem tehermentesíti az Oszmán Birodalomnak azt a területét, amit északi szomszédja bizonyosan jobban meg tud védeni és szervezni.¹⁵⁷⁹ Az angolok kezdetben kedvezően fogadták az osztrák–magyar terveket és igyekeztek válaszokkal szolgálni Andrássy kérdéseire: milyen területeken működhetnek együtt és mit tekintenek casus bellinek?¹⁵⁸⁰

Andrássy április 21-i levelében Bosznia okkupálásának szükségességét ecsetelte elsősorban. Itt pedig azokat az érveket ismertette, amelyek az évekkel korábbi katonai és miniszteri tanácsokon hangzottak el először. A dalmát partszakasz, mint ami a leghosszabb és a legvédhetetlenebb határszakasza a Monarchiának, szüksége volt egy háttérterületre. Az oszmánok képtelenek voltak ezeket a területeket pacifikálni. Bár San Stefano nem rendelkezett a török kormányzat megszüntetéséről, Bulgária és Bosznia függetlensége ellentétes a Monarchia érdekeivel, különösen utóbbi, ahol a helybéli agrárius lakosságra lehetetlen volna stabil önkormányzat kialakítását bízni. A következő két évben a Monarchia visszatelepíti a menekülteket, jó kormányzatot alakít ki, és megakadályozza a muszlim és nem muszlim elemek konfliktusát. A Monarchia Szerbia és Montenegró területi ambíciói miatt sem engedhette Bosznia függetlenségét, valamint hangsúlyozta az albánok védelmét, így Andrássy egy annexió lehetőségét sem zárta ki. A gróf végső érvei szerint amíg az Oszmán Birodalom csak egy tartományt veszített volna, addig a Monarchia az előző évtizedek háborúiban elvesztett területekért kárpótolta volna magát, s Bosznia egyik nagyhatalom számára sem volt nagyon jelentős.¹⁵⁸¹

Szintén április 21-én katonai konferencia zajlott le a Monarchiában. Andrássy a delegációk által március végén megszavazott 60 millió forintos hitel terhére 31 milliós keretet akart felállíttatni Bosznia megszállására, amit majd 41 millióssá bővítettek a későbbiekben. A tervezet érdekessége, hogy azt csak utólag, június 9-én fogadtak el a birodalom törvényhozásai. Az április 16-i és 21-i katonai konferenciákon az ekkor egyre népszerűtlenebb Andrássy élesen

¹⁵⁷⁸ TNA PRO FO 7/923. Salisbury Elliotnak 1878. április 13., (no. 252-253); FO 881/3575, Andrássytól Beustnak küldött utasítás (másolat) 1878. április 14; FO 881/3580. (lásd ugyanezek másolatait a kormány használatára szánt FO 244/315-ben)

¹⁵⁷⁹ TNA PRO FO 7/923. Salisbury Elliotnak 1878. április 15. (no. 254-255); FO 881/3586, Andrássytól Beustnak küldött utasítás (másolat), 1878. április 17., Elliot jelentése 1878. április 17. (no. 314).

¹⁵⁸⁰ TNA PRO FO 7/930, Elliot Salisbury-nek, 1878. április 17. (no. 311).

¹⁵⁸¹ FO 881/3586, Andrássytól Beustnak küldött utasítás (másolat), 1878. április 21.

szembekerült a katonai párttal és az uralkodóval, akik feladva korábbi dinasztikus orosz politikán nyugvó álláspontjukat – és kételkedve a konferencia sikerében – azonnali bevonulást akartak elérni. Az április háttéralkuk tudatában a közös külügyminiszter viszont ezúttal a konferencián való megegyezést vagy a nagyhatalmakkal való külön megegyezés álláspontját képviselte a területi kompenzációk sikeréért.¹⁵⁸² Ez utóbbi politikára egyaránt rámutatott a britekhez küldött újabb ajánlat, és a boszniai kompenzációért cserébe a Portának küldött fegyveres segítségnyújtás ajánlata.

Két kiegészítő levelet közölt még így a rákövetkező napokban a közös külügyér: április 22-én kénytelen volt megerősíteni, hogy Boszniáról Zichy külön tárgyalásokat kezdett a Portával, majd a rákövetkező nap Bulgária déli határaitól a következőt küldte. *„Felmerül a természetes kérdés, hogy Anglia elhatározta-e, hogy casus belli-t csinál ebből a határkérdésből? Egyáltalán nem vagyok olyan biztos abban, mint Lord Salisbury, hogy egy ilyen követelés háború nélkül érvényesíthető. (...) mivel úgy tűnik, hogy Anglia általában véve nem akar háborút, lehetetlen, hogy külön megállapodásra jussunk csak egy pont alapján.”*¹⁵⁸³

Ez volt az a pont végül, amelyen megfeneklettek az áprilisi tárgyalások. Anglia ugyanis ragaszkodott Bulgáriára déli határainak limitálásához, és kisázsiai érdekeit nem látta biztosítottak egy olyan Monarchia által, ami csak Bosznia megszerzését tűzte ki egyetlen célként.¹⁵⁸⁴ Az ellenajánlat így osztrák részről a következő volt: az orosz megszállás hat hónapra történő lerövidítése, egy Románián át biztosított szabad út az elvonuláshoz, valamint Montenegró határait nem bővíthették a nagyhatalmak. Antivarit és a Buna-folyót övező területeket Törökországhoz vagy a Monarchiához csatolták volna, végül pedig a Boszniára vonatkozó pontok elfogadását szabták feltételként.¹⁵⁸⁵ Hogy nyomatékosítsa ajánlatát Andrassy, Elliotot beavatta abba, hogy a Monarchia – konferencia esetén vagy sem – mozgósítani fogja seregeit a bevonuláshoz. A művelethez viszont hitelre lesz szüksége.¹⁵⁸⁶ Április 27-én elmondta a brit nagykövetnek, hogy Bulgária kiürítését kell elérni, nem a delimitációt. Elliot nem átalált felhívni arra a gróf figyelmét, hogy a kétoldalú szerződések esetén magától értetődő, hogy a felek figyelembe veszik egymás igényeit.¹⁵⁸⁷ A brit fejlemények után, a boszniai okkupációhoz szükséges költségkeret delegációk által történő elfogadása érdekében,

¹⁵⁸² DIÓSZEGI 1998. 302–303.

¹⁵⁸³ FO 881/3586, Andrassytól Beustnak küldött utasítás (másolat), 1878. április 23.

¹⁵⁸⁴ FO 7/923, Salisbury Elliotnak, 1878. április 20. (no. 271, 273). Eredetiben: *„The natural question arises, Is England determined to make a casus belli out of this question of boundaries? I am not at all as sure as Lord Salisbury seems to be that such a demand could be enforced without war. (...) as in general it appears that England does not want war, it is impossible for us to come to a separate agreement on one individual point.”*

¹⁵⁸⁵ FO 424/69, Elliot Salisbury-nek, 1878. április 23. (no. 113). 269.

¹⁵⁸⁶ FO 424/69, Elliot Salisbury-nek, 1878. április 23. (no. 114). 269.

¹⁵⁸⁷ FO 881/3586, Andrassytól Beustnak küldött utasítások, 1878. április 27.

az április 28-i minisztertanácson Andrassy arról számolt be, hogy feltehetően a Monarchia vagy egyedül avatkozik be, vagy Oroszországgal kell megegyezésre jutnia.¹⁵⁸⁸

A kompenzációs politika tehát ismét elidegenítette Nagy-Britanniát. Andrassy április 29-i levelében viszont megindokolta minden egyes pontban hozott döntését, s azt, hogy nem tud belemenni Bulgária delimitációjába, mivel a britek által felvázolt libanoni és kréti önkormányzati modellek elégtelenek, s Bulgáriára való alkalmazásuk magukban hordozták egy orosz bábállam kialakításának veszélyét.¹⁵⁸⁹ Végül Andrassy elárulta pozícióját – miszerint kötötte őt az Ignatyev-misszió ajánlata –, és elküldte a briteknek az orosz diplomata által korábban átnyújtott ajánlatot. Mivel a britek viszont elsősorban nem észak-déli, hanem kelet-nyugati irányú felosztásban gondolkodtak a Balkán kapcsán, úgy továbbra sem sikerült megegyezniük.¹⁵⁹⁰ Hallgatva a korábban Elliot által adott tanácsokra, a jószándék jegyében május 3-án Andrassy információkat adott a török seregmozgatásokról.¹⁵⁹¹ A tárgyalások egészét tekintve viszont továbbra sem engedett a kompenzációs politikából, így egyre közelebb kerültek az oroszok és az angolok.

Disraelinek tehát továbbra sem sikerült megszereznie az ígért osztrák–magyar támogatást. Viktóriához írt dühös levelében úgy fogalmazott, hogy Andrassy „*sikamlós, mint az angolna.*”¹⁵⁹² A gróf ekkor Oroszország és Anglia között ingadozott, s úgy tűnt, hogy a brit kabinet szintén inkább Oroszországgal köt megállapodást a flotta tavaszi fiaskója után. Az oroszok készen tűntek a szerződés felülvizsgálatára, és április utolsó heteiben egyre nehezebbé vált az ázsiai brit érdekek összekapcsolása a montenegrói partokhoz és más területekhez fűződő osztrák kívánalmakkal – amelyek Anglia számára kisebb jelentőséggel bírtak, de az orosz tárgyalásokban akadályt jelentettek. Andrassy túl későn ismerte fel alkuképességének határait.¹⁵⁹³

Salisbury május 3-án és 4-én kelt távirataiban kétségeit fejezte ki a brit és az osztrák érdekek közösségében, és hosszas érvelést küldött arról, hogy Nagy-Britanniának a szerződés egészét felül kell vizsgálnia, függetlenül attól, hogy az osztrákok csatlakoznak az egyes pontok újratárgyalásához. Továbbá Oroszországgal meg tudnak állapodni a kongresszusban olyan feltételek alapján, amit az oroszok szabnak. Salisbury szerint egy olyan konferencia nem sok jót ígért volna, amit olyan előmegállapodások tartanak össze, amelyek pontjai tartalmukban nem

¹⁵⁸⁸ DIÓSZEGI 1998. 304.

¹⁵⁸⁹ FO 881/3594, Andrassy Beustnak küldött utasítása (másolat), 1878. április 29.

¹⁵⁹⁰ FO 7/931, Elliot Salisbury-nek, 1878. május 2. (no. 348); FO 881/3594, Andrassy Beustnak küldött utasítása (másolat), 1878. május 1.; DIÓSZEGI 1998. 304.

¹⁵⁹¹ FO 424/70, Salisbury Elliotnak, 1878. május 6. (no. 152-153) 77.

¹⁵⁹² Idézi: KOVIĆ 2011. 264.

¹⁵⁹³ KOVIĆ 2011. 261–264.

tisztáztak. Így nemcsak a béke formai megvitatását kell keresztülvinni, hanem annak teljes revideálását. A külügyminiszternek ezen kijelentése pedig szembe ment Andrassy Ignatyevnek adott kompenzációs céljaival. A gróf azt a választ kapta továbbá, hogy a két ország közös fellépése igazán Bulgária tárgyában volna tanácsos, de az Andrassy által adott tervezetek kevés olyan pontot tartalmaztak, amelyekben átfedés található a két ország érdekei között. Andrassy pedig csak akkor kapott volna támogatást az orosz csapatok kiürítésével kapcsolatos terveire, ha elfogadja a határok brit érdekek mentén történő meghúzását.¹⁵⁹⁴ A javaslatok elutasítása után Salisbury és Elliot világossá tette Andrassy számára, hogy csak Nagy-Britannia szövetségesei kaphatnak kölcsönt egy esetleges háborúhoz.¹⁵⁹⁵

Bár Ausztria–Magyarország április közepén megállapodott Németországgal a prágai béke ötödik cikkelyének németeknek kedvező lezárásában, és ezzel a gesztussal nagyban kedvezett az egykori porosz vezetésnek, amikor Andrassy az április 28-i katonai konferencián a Monarchia jövőben képviselt álláspontját fejtette ki, mind Oroszországot, mind Nagy-Britanniát nemkívánatos szövetségeseinek nevezte egy esetleges háború esetére. Bismarck pedig nem választott a szövetségesei között, és továbbra sem állt a Monarchia mellé. A brit–osztrák–magyar bizalmatlanság tovább mélyült, amikor kiderült, hogy Salisbury az oroszokkal köthet megállapodást, s amikor Andrassy májusban a már létező angol–orosz közeledésről tudomást szerzett, továbbra is Bosznia ügyében tárgyalt a Portánál.¹⁵⁹⁶

Anglia és Oroszország a Monarchia elszigeteltségét kihasználva egymáshoz közeledett. Az áprilisi napokban ugyan intenzív tárgyalások folytak a *Ballhausplatz* és *Foreign Office* között, április 19-től Szentpétervár is hajlandó volt tárgyalni, május 6-ától pedig a Bulgáriára vonatkozó területi rendelkezésekből is engedményekre hajlottak. Mivel Ignatyev politikai csillaga leáldozóban volt a missziót követően, Gorcsakov pedig beteg volt, Suvalov hazautazott, hogy biztosítsa a cár és Anglia közötti megegyezést, egyúttal pedig kitöltse az űrt az orosz külpolitikában. Május 14-én már csak Montenegró és Szerbia függetlenségéről kellett egyeztetni a britekkel, s csaknem a hónap végéig az osztrák–magyar tárgyalások romjain sikerült felépíteni az oroszok felé vezető hidat.¹⁵⁹⁷

Suvalov hazautazása pedig nem kerülte el Beust figyelmét. Május 10-én Salisbury arról írt Elliotnak, hogy Beust is tud Suvalov hazautazásáról, és Andrassy izgatottan várja ennek fényében Öfelsége Kormányának választát. Salisbury viszont csak azt adta utasításba Elliotnak,

¹⁵⁹⁴ TNA PRO FO 120/548, Salisbury Elliotnak 1878. május 4. (no. 293); GOULD 1926. 110.

¹⁵⁹⁵ TNA PRO FO 120/548, Salisbury Elliotnak, 1878. május 6. (no. 304).

¹⁵⁹⁶ DIÓSZEGI 1998. 302–304; TNA PRO FO 78/2788. Layard Salisbury-nek 1878. május 15. (no. 321).

¹⁵⁹⁷ BOURNE 1970. 413–415; KOVIĆ 2011. 262–263.

hogy közölje Andrássyval: tud a Suvalovnak adott feltételekről: ugyanazok, mint amit a Monarchiától kértek.¹⁵⁹⁸

Az osztrák–magyar és brit tárgyalások május közepén érdekes párhuzam keletkezett. Amíg Andrássyék a Portával Boszniáról tárgyaltak, s azt a britek érdektelennek vélték a részükről, úgy közben május 10-én a brit kormány is Ciprus elfoglalásáról dolgozott ki konvenciót. Salisbury azzal indokolta a sziget elfoglalását, miszerint túlságosan messze volt Málta, és az ott állomásozó brit sereg. Abban az esetben, ha ismét felmerülne egy hasonló konfliktus, Nagy-Britannia nem tudta vállalni az állandó szövetséget a Portával. A ciprusi konvenciót a britek május 24-én nyújtottak be a szultánhoz, aki azt csak két nappal később fogadta el, miután egy állampuccs majdnem az életét követelte. A britek pedig támogatták a Monarchia területszerzését is: a szultán mikor megkérdezte Layardot Bosznia átadásáról, a nagykövet azt ajánlotta a szultánnak, hogy vegye fontolóra az ajánlatot.¹⁵⁹⁹

Időközben viszont Andrássy Oroszországgal folytatott egyeztetései zátonyra futottak: a cár a novi pazari szandzsákat Montenegrónak és Szerbiának akarta adni. Hogy Andrássy elejét vegye bármiféle megegyezésnek, május 16-án és 17-én gyors ellenajánlatot tett a britek felé: hajlandó megegyezni a brit felosztás tervébe, ha ellentételezés gyanánt támogatja Salisbury a Monarchia montenegrói partvidékre és Novi Pazarra vonatkozó ambícióit. A britek végül inkább megvárták az oroszok ellenajánlatát május 22-én, május 24-én pedig a kabinet is megszavazta az oroszok által adott garanciát Bulgária határainak revidálására, területének kettéosztására és a ciprusi/földközi-tengeri kompenzációra. Salisbury javaslatára még Andrássy korábbi korrekcióit is belevették a konvencióba: Bulgária határai keletre, a Vardar-folyóig tolódtak. Ezen feltételek alapján május 30 és 31. között létrejöhetett a brit és orosz egyezmény¹⁶⁰⁰

Hogy mennyire a britek támogatására számított Andrássy – és miért nem egyezett meg az oroszokkal – jól mutatják a májusi táviratok. Az egyik legérdekesebb dokumentum ebben a tekintetben a közvélemény erejét, vagy legalábbis az arra való hivatkozás hatását tükröző követjelentés, amit Elliot írt Zichyvel történt találkozásjáról, arról a napról, amikor a konstantinápolyi nagykövet fia esküvőjére hazautazott. Ez így hangzik Elliottól: „(...) *Őfelsége Kormányának beleegyezését Bosznia elcsatolásába nem olyan könnyű megszerezni, ha az egy olyan Ausztria és Oroszország között megállapodás része lenne, amely szerint az egyik szabadon követheti törekvéseit az európai Törökország nyugati részén, a másik pedig a keleti részén. Gróf Zichy megvizsgálta a lehetőségét annak, hogy létezik egy ilyen egyezmény, de azt*

¹⁵⁹⁸ TNA PRO FO 120/548, Salisbury Elliotnak, 1878. május 10. (no. 322).

¹⁵⁹⁹ TNA PRO FO 78/2788, Layard Salisbury-nek, 1878. május 15. (no. 321); KOVIĆ 2011. 262–264.

¹⁶⁰⁰ RUPP 1978. 525–527; KOVIĆ 2011. 263–265.

nyilatkozta [ha ez valójában így lenne, úgy] *Andrássy, ha csak próbálná sem [merne] megmutatkozni Magyarországon.*¹⁶⁰¹ A magyar közvélemény átalakulása tehát még mindig nagyban érintette a közös külügyér számára rendelkezésre álló mozgásteret és forgatókönyveket, s arra hivatkozott Zichy, hogy nincs osztrák–magyar–orosz egyezmény, mivel azért Magyarországon mélységesen elítélnék a grófit honfitársai.

Elliot és Monson jelentései szintén alátámasztják *Andrássy* és a Tisza-kormány törekény helyzetét. A kormány Elliot szerint csak a költségvetésről akart szavazni, majd felosztatni a parlamentet, hogy ne kelljen az angol szövetséget követelő ellenzékkel egyezkedni. Ekkor szólalt fel *Apponyi* is az Országgyűlésben, aki az Angliával való szövetséget halaszthatatlannak tartotta az orosz érdekek megfélemezésében. A *Monson*nal jó kapcsolatot ápoló *Ürményi* szerint a kormány bukása vagy állampuccs volt várható.¹⁶⁰² A *Monson* által kifaggatott politikus szerint ugyan nem akarták eltávolítani *Andrássy*t, de nem tartották kizártnak, ha nem láttak az angolbarát fordulatra más garanciát.¹⁶⁰³ A pesti konzul május 11-én kifejezetten arra kapott utasítást, hogy egyengesse az osztrák–magyar kapcsolatok útját, és tisztázzon minden hamis hírt a következő napokban.¹⁶⁰⁴

Monson fellépése miatt viszont további problémák terhelték a britek és *Andrássy* kapcsolatát. A britekhez köthető körök ugyanis a magyar ellenzék és *Apponyi*t arra ösztönözték, hogy memorandumot fogalmazzanak meg a közjogi viszonyok megváltoztatásáról, és Angliával szövetségben lépjenek háborúba Oroszország ellenében. Az Egyesült Ellenzék ilyesfajta akciója miatt *Andrássy* rendkívül kiszolgáltatott helyzetbe került, és meggyengítette a Tisza-kormány állását is a Monarchián belül.¹⁶⁰⁵ *Monson* *Ürményi*n kívül számos ellenzékivel is tartotta a kapcsolatot, közöttük a jobboldali ellenzék vezető alakjaival, *Apponyi* *Alberttal*.¹⁶⁰⁶ *Apponyi* a következőképp emlékezett vissza egyes britekkel való találkozókra: „(...) *Körülbelül egyidejűleg merült fel Budapesten egy Bréda gróf, aki Mac-Mahon és egy Butler Johnston nevű angol képviselő, aki Disraeli személyes politikájának bizalmas ügynökeként mutatkozott be, és*

¹⁶⁰¹ TNA PRO FO 7/931, Elliot Salisbury-nek, 1878. május 1. (no. 342). Eredetiben: „(...) *I also added that the acquiescence of Her Majesty's Government in the annexation of Bosnia might not be so readily obtained if it were to be a part of an understanding come to between Austria and Russia, by which the one should be free to follow her inclinations in the West, and the other in the East of European Turkey. Count Zichy scouted the notion of such an arrangement being possible, and declared that Count Andrassy would not venture to show his face in Hungary if he attempted it.*”

¹⁶⁰² *Urményi* az eredeti szövegben, valószínűleg a zalai főispánról, *Ürményi József*ről lehet szó, aki 1876-tól volt képviselő (SZINNYEI 2000).

¹⁶⁰³ TNA PRO FO 7/931, Elliot Salisbury-nek, 1878. május 4. (no. 350); Elliot Salisbury-nek, 1878. május 5. (no. 354).

¹⁶⁰⁴ TNA PRO FO 924, Salisbury Elliotnak, 1878. május 11. (no. 323).

¹⁶⁰⁵ TNA PRO FO 7/931, Elliot Salisbury-nek, 1878. május 4. (no. 350, 354), május 10. (no. 372).

¹⁶⁰⁶ HEGEDÜS 1937. 580, 601–603; TNA PRO FO 7/941, *Monson*tól Salisbury-nek, 1878. május 22.

ezt a minőséget valamely módon igazolni is tudta (...) Hogy mennyiben állottak franciaországi és angolországi komoly tényezők ezen akció mögött, azt ma sem tudom megmondani, de a legnagyobb valószínűség mellett szól, hogy az előbb nevezett ügynököknek volt bizonyos felhatalmazásuk arra, hogy a hangulatot és a politikai lehetőségeket nálunk kipuhatolják, anélkül, hogy küldőik magukat már egy bizonyos politikára elhatárolták volna.”¹⁶⁰⁷

Következtetésképp elmondható, hogy az angol diplomaták és a különböző politikai ügynökök aktívan keresték a nagy keleti válság folyamán azokat a személyes kapcsolatokat a kettős monarchiában, melyeket saját céljaikra felhasználhattak a háborúközeli nemzetközi helyzetben. És bár valóban tudunk olyan magyarokról, akik a nagy keleti válság alatt információkkal látták el a *Foreign Office*-t¹⁶⁰⁸, itt félreértésről lehetett szó.

Május 22-én, miközben Budapesten Andrassy a Suvalov-küldetéséről faggatta az érdemi információkat nem birtokló Monsont – hallomást szerevezve az Apponyi-afférról – meggyanúsította azzal, hogy az ellenzékkel szervezkednek a háta mögött. Az arcpirító vádaskodásból végül Elliot mentette ki beosztottját, aki nem győzött mentegetőzni. Monson azzal védekezett, hogy ő nem tud sem arról, hogy Anglia egy potenciális szövetségese ellen szövetkezne, és bár valóban jó kapcsolatot ápolt több ellenzékivel, nem tud összeesküvésről.¹⁶⁰⁹

A brit külügyminisztérium mindenesetre meg volt győződve arról, hogy a magyar kormány a bukás szélén állt, amelyet a sajtójelentéseken kívül megerősített Monson azon május 30-i távirata, mely szerint Tisza berekesztette az Országgyűlést arra hivatkozva, hogy nincs több mondanivalója a kormánynak a külpolitikáról.¹⁶¹⁰

VIII. 6. A június 6-i brit–osztrák–magyar titkos szerződés

Mínt hogy Salisbury már bizonyos fékeket épített az orosz szövetség tervezetébe, a konferencia előkészítése céljából igyekeztek május 26-án bevonni az Osztrák–Magyar Monarchiát. A brit külügyminiszter május 22-i táviratában ismertette Elliottal Andrassy 17-én keltezett tervét. Szükségesnek tartotta kiemelni, hogy Beust és Andrassy nyelvezetében némi különbség adódott: Andrassy csak beleegyezést kívánt, amíg Beust azt kérte, hogy támogassák a Boszniára és a montenegrói partszakasz megszerzésére vonatkozó ambícióikat. Salisbury viszont előbbit elintézettnak vette azzal, hogy Layard támogatta Zichyt a Portánál, majd utóbbi kapcsán

¹⁶⁰⁷ APPONYI 1922. 85–87.

¹⁶⁰⁸ Ilyen volt például a Harris-Gastrellel jó kapcsolatot ápoló Vámbéry Ármin (TNA FO 7/852, Buchanan levele Lord Derby-nek, 1875. november 15.).

¹⁶⁰⁹ HEGEDÜS 1937. 601–603

¹⁶¹⁰ HEGEDÜS 1937. 605–606.

kijelentette a nagykövetnek, hogy ha a Monarchia nem tudja támogatni a szerződés valamennyi pontjának revízióját, úgy a brit Alsóház sem fogja megszavazni a Montenegró (!) meghódításához szükséges összeget. Beust viszont ekkora már szinte követelte egy írásos egyezmény létrehozását a Salisbury-től, amelyre a montenegrói határkérdésben érdektelen brit külügy nem állt készen.¹⁶¹¹

Úgy tűnt tehát, hogy Andrásy túlmanőverezte magát a nemzetközi diplomáciában. Stolberg útján az orosz–angol szerződés hírére még májusban az angoloknál való közbenjárást kérte Bismarcktól, viszont Bismarck azonos véleményen volt az angolokkal, már csak azért is, hogy csillapítsa az Oroszország és Monarchia közötti feszültséget. Miután viszont Suvalov sikerrel járt és a britek Szentpétervár felé fordultak, a német kancellárnak ténylegesen közben kellett járnia a Monarchia érdekében.¹⁶¹² Május 30-án megszületett a Bulgária felosztásáról rendelkező előzetes angol–orosz megállapodás, Bosznia és Montenegró kérdése mellett viszont sok részlet pontosítását a közeljövőben megrendezendő kongresszusra hagyta. E nyitott feltételek mellett, – felismerve a tényt, miszerint az osztrákok még felhasználhatók lesznek a kongresszuson – Disraeli és Salisbury a német kancellár ösztönzésére és közbenjárására visszatért a Monarchiával folytatott tárgyalásokhoz.¹⁶¹³

Mivel Andrásyt Nagy-Britanniától elszigetelte az egyezményt foganatosító Suvalov és Oroszország, Bismarck háborút és a keleti szövetség szétesését sejtette. Ennek következtében a kancellár utalt Andrásy előtt egy készülő brit–orosz szerződésre, s meg akarta győzni Szentpétervárt Ausztria–Magyarország jóhiszeműségéről.¹⁶¹⁴ Az oroszokkal megkötendő brit egyezményre reagálva Andrásy csak Bismarckon keresztül tudott hathatós üzenetet küldeni az angoloknak: aggódott az orosz–angol szövetség miatt, s késznek mutatkozott Bécs a tárgyalások újrafelvételére. Salisbury ennek következtében május 27-én felhatalmazta Elliotot az azonnali szerződéskötésre.¹⁶¹⁵

Salisbury új feltételei között olyan feltételek szerepeltek, amelyekkel a már meglévő orosz szerződést „pontosították”: azaz amíg az oroszok csak nagyvonalakban mentek bele a bolgár határok átrajzolásának kongresszuson való megvitatásába, addig az osztrák–magyar fél szerződésében sokkal pontosabb feltételeket tartottak támogatandónak. Jól jelzi ezt, hogy Salisbury beemeltette a szerződés szövegébe a definitív határok megvitatása passzust.¹⁶¹⁶ A

¹⁶¹¹ TNA PRO FO 120/548, Salisbury Elliotnak, 1878. május 22. (no. 344).

¹⁶¹² DIÓSZEGI 1998. 308–309.

¹⁶¹³ TNA PRO FO 7/924, Salisbury Elliotnak, 1878 május 27. (no. 348–349).

¹⁶¹⁴ DIÓSZEGI 1998. 302–306.

¹⁶¹⁵ TNA PRO FO 7/924, Salisbury Elliotnak, 1878. május 27. (no. 350).

¹⁶¹⁶ TNA PRO FO 7/932, Elliot Salisbury-nek, 1878. június 2. (no. 444).

szerződésben így szerepelt egy új, Bulgáriáról leválasztandó állam dél-nyugati irányban a Balkán-hegységtől és nyugatra a Morava-folyótól. A szerződés rendelkezett volna a területen felállítandó közigazgatásról és a felkelés megakadályozásáról, az oroszok kiűritésének korlátozását hat hónapban határozta meg, a megszálló erőket pedig 20.000 főre kellett volna csökkenteni. A San Stefanó-i béke több pontját pedig orosz biztosokra bízta volna. Az ajánlatban Bosznia megszerzéséhez való támogatást is felajánlotta Salisbury. Andrásy viszont nem volt elégedett az ajánlattal, megpróbált többet kérni, egyúttal megérdeklődni, hogy személyesen is tárgyalhat-e Salisbury-vel majd a konferencián.¹⁶¹⁷ Az osztrák–magyar kérések között szerepelt az oroszok kiszorítása Dobrudzsából, minthogy Salisbury még abba is beleegyezett volna, hogy az oroszokat kiűzzék onnan. Ugyanakkor kételkedett benne, hogy ebben a formában elfogadásra kerül a szerződés. Nagy-Britannia csak Andrásy ígéreteinek betartása fejében támogatta a kongresszuson Dobrudzsára irányuló osztrák–magyar javaslatokat.¹⁶¹⁸ Utóbbi pont megvitatására azért is kerülhetett sor, mivel Andrásy május 22-től kezdve Tisza támogatásával brit fegyvereket juttatott Romániába, hogy szükség esetén a Brătianu-kormány hátba támadhassa az orosz csapatokat. Brătianu képviselői pedig Elliotnál és Andrásynál érdeklődtek, azt remélve, hogy a két nagyhatalom nem fogja Romániát feláldozni.¹⁶¹⁹

A kongresszus előtti utolsó napokban, május 31. és június 1. között a *The Globe* brit lap megzavarta a tárgyalásokat azzal, hogy bár pontatlanul, de közzétette az éppen megkötött angol–orosz megállapodás egyes részeit és a konstantinápolyi konferencián Salisbury-nek tanúsított álláspontot.¹⁶²⁰ Andrásy nyíltan kifejezte aggodalmát a szerződés egyes pontjaival kapcsolatban, és meghirdette politikai irányvonalait a nyilvánosság számára. A *Hon* és a magyar közvélemény ekkor kifejezetten ünnepelte az oroszellenes politikát.¹⁶²¹ Salisbury és Elliot viszont attól tartott, hogy a szivárogtatás következtében elveszítik Ausztria–Magyarország támogatását a kongresszuson, ezért sűrű táviratozás vette kezdetét. Elliotnak meg kellett nyugtatnia Andrásyt afelől, hogy a britek nem kívántak feladni török területeket. Június 1-jén aztán a kapott utasítást szerint új memorandumot javasolt egy katonai szövetség és a követendő közös politika tárgyában.¹⁶²²

¹⁶¹⁷ TNA PRO FO 7/932, Elliot Salisbury-nek, 1878. június 2. (no. 442).

¹⁶¹⁸ GOULD 1926. 110–112; TNA PRO FO 120/548, Salisbury Elliotnak, 1878. május 28. (no. 353).

¹⁶¹⁹ TNA PRO FO 424/71, Elliot Salisbury-nek, 1878. május 25. (no. 419) 16; FO 7/932, Elliot Salisbury-nek, 1878. június 6. (no. 453); lásd még Monson jelentéseit, ahol a miniszterelnök neve „Balatchano”-ként szerepel angol fonetikus átíratban (HEGEDŰS 1937. 604–605).

¹⁶²⁰ KOVIĆ 2011. 266.

¹⁶²¹ *A Hon*, 1878. június 1.

¹⁶²² TNA PRO FO 120/548, Salisbury Elliotnak 1878. június 1. (no. 359–360).

Andrássy megpróbálta megragadni a pillanatot: Bulgária orosz közigazgatásának csekély lehetőségét is teljeséggel elfogadhatatlannak tartotta. A gróf a szöveg kialakításakor a külügyminisztériumi munkatárssal Elliot szemé láttára a Hercegovina szót is beleíratta Bosznia mellé a szerződés szövegébe, azt viszont Elliot elutasította. A Globe-botrányt követően viszont Bécs ismét Hercegovinát és a montenegrói partvidéket kérte az angoloktól. Salisbury azonban továbbra sem tudott beleegyezni a feltételekbe, mivel semelyik térképen sem találta jól behatárolhatónak az Andrássy által említett területeket, és attól tartott, hogy a montenegrói és a szerbiai területek között húzódó kis szakasz miatt nem törhetik meg a kongresszust, vagy vállalhatnak háborút.¹⁶²³

A közös külügyér távirataira reagálva Salisbury kemény hangnemet ütött meg az Elliotnak írt válaszában. Figyelmeztette Andrássyt, miszerint a kongresszus összeül, és a brit–orosz megegyezésre csak azért volt szükség, mivel korábban a számtalan egyeztetés során az Osztrák–Magyar Monarchia nem tudott megállapodni a sokadszor megismételt pontokban. Salisbury kijelentette, hogy Ófelsége Kormánya soha nem tudott korábban megbizonyosodni arról, hogy Ausztria nem hagyja faképnél a briteket. Erre utalt a jel, mely szerint a közép-ázsiai brit érdekekre semmilyen garanciát nem voltak hajlandók garantálni Bécsből. A Monarchia ráadásul nem akart mozgósítani és nem volt képes megvédeni olyan területeket, amelyek szerepeltek a hét pont tiltó rendelkezései között (Dobrudzsa és Besszarábia háború előtti visszarendezése). Ráadásul ezek a területek egyébként is másodlagos fontossággal bírtak Nagy-Britannia számára. A külügyminiszter végül június 5-én a brit nyilvánosság kétes háborús hajlandóságára utalt ismét a montenegrói partokkal kapcsolatban.¹⁶²⁴

Salisbury keményebb fellépése után a felek június 6-án egy kis kiegészítéssel elfogadták a május 27-i feltételeket, hat pontban. A hosszasan készülő dokumentumon Andrássy és Elliot aláírásai szerepelnek és a következő pontokat tartalmazza: (1.) A szerződő felek megállapodtak Bulgária határainak kongresszuson való meghatározásában, annak Morava-völgyéig terjedő delimitációjában. (2.) A szultán fennhatóságának és politikai befolyásának biztosításában. (3.) Az orosz megszállás hat hónapos korlátozásában, a Románián át történő kivonulással együtt kilenc hónapban. (4.) A korábbi békében ígért orosz–török bizottságot egy európai testülettel váltották fel. (5.) A britek pedig segítséget ígértek Bosznia átengedésében. (6.) Az utolsó pontban pedig Dobrudzsa elcsatolása elleni tiltakozást szabták felételül.¹⁶²⁵

¹⁶²³ TNA PRO FO 7/932, Elliot Salisbury-nek, 1878. június 2. (no. 448); FO 120/548, Salisbury Elliotnak 1878. június 2. (no. 363).

¹⁶²⁴ TNA PRO FO 120/548, Salisbury Derby-nek, 1878. június 3. (no. 370), Salisbury Derby-nek, 1878. június 3. (no. 372).

¹⁶²⁵ TNA PRO FO 93/11/45B, Titkos megállapodás [Ausztria–Magyarországgal]. Berliini Kongresszus.

Később ugyan Andrassy sérelmezte, hogy nem kaptak részletes tájékoztatást vagy másolatot az angol–oroszmemorandumokról, Salisbury szerint mindent ismertettek a montenegrói és szerb határrendelkezéseken kívül.¹⁶²⁶ Disraeli és Salisbury tehát kalkulálva az orosz fellépéssel, de helyet hagyva az osztrák–magyar kívánalmaknak, a tárgyalás során megkötötték az osztrák–magyar–brit szerződést. A brit kormány Andrassy segítségére volt ezzel a kongresszus előtti utolsó gesztussal, ugyanakkor komoly tárgyalóerőt biztosított magának azzal, hogy a kongresszuson való közös fellépésre kötelezte Bécsset. Szentpétervár sejtetett valamit, mivel Andrassyt a brit szerződés aláírásakor számtalanszor kereste fel Novikov. Andrassy viszont arról biztosította Elliotot, hogy nem sikerült az orosz diplomatának eltántorítani őt a szerződéskötéstől.¹⁶²⁷ A megállapodásról így számolt be végül Disraeli Lionel Rothschildnek: „Lezártam a számlát Ausztriával, és Törökország a zsebemben van”.¹⁶²⁸

Szintén június 6-án kapott ajánlatot a Monarchia egy defenzív szövetség megkötésére a Portától. Az Elliottól származó jelentés szerint azonban Andrassy úgy gondolta, hogy a brit szövetséggel ellentétben túl sok negatív kimenetele lehetett a török együttműködésnek. Így annak ellenére, hogy a megállapodás elfogadását ajánlotta London, a Monarchia visszautasította a szerződést. A kiutazás előtt végül arról állapodtak meg, hogy a törökök fennhatóságát a lehetőségekhez mérten fenntartják, így például a kialakítandó Rumélia területére is az oszmán vezetést szánta a *Ballhausplatz*. A terület elnevezését illetően kifejezetten kikötötték, miszerint semmi nem utalhat az új terület nevében Bulgáriára. Andrassy viszont minél több engedményt akart tenni Görögországnak, hogy a jövőben is fel lehessen használni őket egy szlávellenes fellépés esetén.¹⁶²⁹

VIII. 7. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia a berlini kongresszuson, 1878. június 13. – 1878. július 13.

Montgelas berlini kongresszusról előrebocsátott gondolatai, amelyeket a június 6-i egyezmény után írt Corry-nak, hűen visszaadja az osztrák–magyar–brit együttműködés potenciális eredményeit. A diplomata úgy gondolta, hogy a nagyhatalmaknak nem lesz nehéz a béke tárgyában megegyezni, Oroszország pedig elég gyenge ahhoz, hogy csak a szerb igényeket támogassa: „(...) *A Kelet és ezért a Világ jövője jobban múlik Anglia és Ausztria*

¹⁶²⁶ TNA PRO FO 120/548, Salisbury Derby-nek, 1878. június 3. (no. 387), Salisbury Derby-nek, 1878. június 3. (no. 370).

¹⁶²⁷ TNA PRO FO 7/932, Elliot Salisbury-nek, 1878. június 6. (no. 457).

¹⁶²⁸ Idézi: KOVIĆ 2011. 266.

¹⁶²⁹ TNA PRO 7/932, Elliot Salisbury-nek, 1878. június 6. (no. 459), 1878. június 10. (no. 462-464).

együttműködésén, mint valaha. A ti ügyetek lesz az ázsiai Törökország helyreállítása, miénk az európai Törökország megújítására irányuló vállalkozás. Úgy gondolom, hogy ezen az alapon nem lehet akadály a megértésnek: Nagyon szeretném, ha ugyanabban a minőségben mint Ön, jelen volnék két olyan ember találkozásánál, akik között az elmúlt 2 évben az volt a vágyam, hogy összekötő kapocsként szolgáljak – vagy még annál is többként (...) – írta egyik utolsó levelét a miniszterelnök titkárának.¹⁶³⁰ Mint láthatjuk, Montgelas törekvései és az informális szövetség és közös fellépés a kongresszuson mindkét nagyhatalom számára előnyökkel járt, ám más-más mértékig sikerült megvalósítaniuk eltérő céljaikat: angol részről az oroszok elszigetelését és a ciprusi koncesszió megszerzését, az osztrák–magyar részről pedig a boszniai okkupációra vonatkozó felhatalmazást.

A kongresszuson résztvevőkről és a nyilvános, valamint színpalak mögötti tárgyalásaikról kiváló monográfiát készített William Norton Medlicott, aki különleges jelentőséget tulajdonított annak a pár órának is, ami a delegátusok érkezése és az első ülés kezdete között zajlott le. A korábbi tárgyalások kiindulópontjai mindkét hatalom számára alapvető fontosságúnak bizonyultak a berlini kongresszuson felmerülő viták során. Az angol delegáció előbb, már június 11-én megérkezett a német fővárosba. A politikai babérok learatását Disraeli nem bízta volna másra, így Salisbury oldalán utazott Berlinbe. Mivel Bismarck és a német politika határozta meg az európai politikát, a brit küldöttség harmadik képviselőjeként ott lehetett Odo Russell is. Az osztrák–magyar oldalról pedig Andrassy, az ugyancsak berlini nagykövet Károlyi Alajos, valamint Andrassy hivatali utódja, Heinrich Karl von Haymerle vett részt. Az angol delegáció korán érkezett és amúgy is kifejezetten jó helyzetben találta magát: az oroszokkal szerződést kötöttek, az osztrák–magyar kártyát pedig a megfelelő pillanatban akarták felhasználni.¹⁶³¹

Jelentős volt Disraeli és a Kölnből éppen csak megérkező Bismarck találkozója, hiszen a három császár szövetségének megalkotója azzal a politikussal beszélhetett, aki a nagy keleti válság idején széthúzta a szövetség tagjait. Bismarck kifejtette Disraeli számára, hogy először Bulgária kérdése az, amit el kell dönteniük, mivel ez a közvetlen konfliktus az angol és orosz fél között, amíg Szerbia, Montenegró és Bosznia kérdése elhúzódhat. Disraeli így számolt be erről a királynőnek: „(...) Bulgáriával kell kezdenünk mint a legsúlyosabb kérdés, és bár nem

¹⁶³⁰ BLO, 70/3./XVI./C/192, Montgelas Corry-nak, 1878. június 6. Eredetiben: „*The future of the East and therefore of the World depends as much as ever on the joint action of England and Austria. Your business it must be to regenerate Asiatic Turkey, our joint business to regenerate European Turkey. I think there should not be insurmountable obstacles to an understanding on that basis. Very much should like to be present in the same capacity as Yourself at the meeting of our men between whom it has for the last 2 years been my desire to serve as connecting link – á default a better one (...).*”

¹⁶³¹ MEDLICOTT 1963. 36–38.

hagyhatunk ki egyetlen cikkelyt sem San Stefanóból, ha sorrendben haladnánk velük (...) napokat tölténék olyan jelentéktelen témákkal, mint a 'sziklába vájt barlang' Antivarival, Montenegró és Szerbia határaival és még más e háború előtt soha nem hallott helyekkel.”¹⁶³² Disraeli Viktóriához írt levelének tanúsága szerint Bismarck kijelentette, hogy azért is kell előre venni Bulgária kérdését, mert Ausztria nem fog háborút vívni Oroszország ellen, Anglia viszont hajlandó a háborúra.¹⁶³³ Bismarck gesztusa azzal lenne magyarázható, hogy felfigyelve a túlzottan szívélyesnek tűnő tavaszi közeledésre, nem akarta átengedni Ausztriát véglegesen Anglia oldalára. Másrészt a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy a levél egyértelműen a háborút kívánó Viktóriának íródott, így csak annyit állapíthatunk meg belőle, miszerint a San Stefanói pontok közül előre akarta venni Bismarck a bolgár határok kérdését. A Salisbury által írt levelekben a kancellár más kérései is megjelentek: Bismarck az angol kormányt egy keresztényekből álló török regiment felállítására akarta rávenni.¹⁶³⁴

Az osztrák–magyar delegációval még lehetőleg a kongresszus első ülése előtt szintén tárgyalnia kellett az angol küldöttségnek. Bismarck mivel fél háromtól Disraelivel tárgyalt a palotában, az angol szállás előtt várakozott sorban a bemutatkozásra Andrassy, a német követ Hohenlohe és Suvalov. Disraeliben pozitív összbemomást keltett az osztrák–magyar külügyminiszter: „(...) *mintha egy festővászonról lépett volna elő, mégis nyugalmat áraszt.*” – írta róla Viktóriának.¹⁶³⁵ A gróf Anglia teljes körű támogatását ígérte meg ekkor a kongresszus idejére, valamint gesztusként hozzátette, hogy ha már korábban ismerték volna egymást személyesen, biztosan kedvezőbben alakultak volna ügyeik. Másnap reggelre pedig rövid találkozót beszéltek meg.¹⁶³⁶

Salisbury viszont még aznap este fogadta Andrassyt, aki „*vékonyabb és cigányosabb volt, mint korábban.*”¹⁶³⁷ A közös külügyminiszter hosszasan beszélt a brit kormány és az osztrák–magyar kormány együttműködésének szükségéről, ugyanakkor reményét fejezte ki, hogy a júniusi hat pont közül nem kéri számon az angolok valamennyit. Romániát tartotta fontosnak először megemlíteni, mint amiért szerinte sem Angliának, sem a Monarchiának nem kell háborút vállalni, ha elcsatolnák Besszarábiát az oroszok. Mindkét politikus egyetértett abban, hogy egyik nemzet törvényhozása sem vállalt volna háborút a szóban forgó területért. Montenegró kérdésében az angol külügyér számára nem volt tisztázott, hogy milyen anyagi

¹⁶³² Idézi: MONYPENNY–BUCKLE 1920B. 315.

¹⁶³³ MONYPENNY–BUCKLE 1920B. 314–315; MEDLICOTT 1963: 38–39; KOVIĆ 2011. 269–270.

¹⁶³⁴ CECIL 1921. 279.

¹⁶³⁵ Idézi: MONYPENNY–BUCKLE 1920B. 316.

¹⁶³⁶ MONYPENNY–BUCKLE 1920B. 316.

¹⁶³⁷ Idézi: CECIL 1921. 279.

támogatásra tett utalást pontosan Andrassy. Bulgária ügyében viszont Salisbury a novipazari vonalat biztosította az osztrák–magyar félnek, s ezzel a gróf elégedetten állt fel az asztaltól.¹⁶³⁸

Másnap a megbeszéltek szerint, még az ülés előtt Andrassy Disraelihez ment, és térképekkel betérítve a britek szállásának padlóját annak magyarázatába kezdett, miszerint az oroszoknak és angoloknak ígért bolgár határvonal valójában túl nagy engedmény lenne. Azt állította, hogy jelentős területeket adnak a nagyhatalmak Bulgáriának, s ezért Mitrovicáig akarta kiterjeszteni a Monarchia által megszállt területeket. Disraeli viszont visszautasította a kérelmet, mondván, hogy jobb legalább a már meglévő memorandum alapján tárgyalni.¹⁶³⁹

Az első ülést megelőzően a főtárgyalók más személyekkel is találkoztak, leginkább pedig az orosz delegáció volt mindenki számára érdekes. Gorcsakov másodhegedűs volt a küldöttségben, így a főszerepet Suvalov játszotta a tárgyalások alkalmával. A londoni nagykövet lehetőségei is limitáltak voltak: bár küzdött az oroszoknak kedvező engedményekért, az európai háborút a cárral együtt el akarta kerülni, és így kénytelen volt összetartani a kongresszust. A Gorcsakov és Andrassy közötti találkozó eleinte nem jöhetett létre, mivel Suvalov meg akarta óvni a memóriazavaros kancellárt az osztrák–magyar közös minisztertől. Andrassynak még hízelgett is annyiban a londoni nagykövet, hogy San Stefanó elsősorban az oroszokra nézve volt kudarc, az Ignatyev által kitalált Bulgária pedig abszurditás, de semmiképp sem veszélyes a Monarchiára. Hozzátette viszont, hogy Oroszország pontról-pontra védelmezni fogja az eredményeket.¹⁶⁴⁰

Az első ülésen a diplomácia nyelvétől (a franciától) eltérve Disraeli ékes angolsággal elmondott beszédében Bulgária ügyét vetette fel, s ekkor – hasonlóan a tétova Olaszországhoz és Franciaországhoz – Andrassy Nagy-Britannia mellett foglalt állást. A közös külügyminiszter a török delegátusok és a magyarországi közvélemény éles ellenkezésének árnyékában Bosznia okkupációját akarta szintén felvetni, de túlságosan tartott ekkor még a hazai közvéleménytől. Az angoloknak ráadásul azt mondta, hogy a szultánnál még vita tárgya az okkupáció.¹⁶⁴¹

Rögtön az első alkalmon a legnagyobb konfliktus így Oroszország és Nagy-Britannia között alakult ki Bulgária ügyében. Bismarck, látva azt, hogy a fő nézetkülönbség Anglia és Oroszország között van, szintén angolul érvelt Suvalov ellen, azzal, hogy az orosz csapatok

¹⁶³⁸ TNA PRO FO 78/2899, Salisbury Crossnak, 1878. június 13. (no. 1); TNA PRO FO 120/548, Salisbury Crossnak, 1878. június 17.

¹⁶³⁹ MONYPENNY–BUCKLE 1920B. 317; MEDLICOTT 1963. 41.

¹⁶⁴⁰ MEDLICOTT 1963. 38-40.

¹⁶⁴¹ TNA PRO FO 78/2899, Salisbury Cross-nak, 1878. június 13. (no. 2); MEDLICOTT 1963. 40–42, 45.

bőven a tűzszüneti megállapodás vonalán túl vannak, majd külön bizottsági ülést rendelt el. A kongresszus második plenáris ülése, csak június 17-én ült össze.¹⁶⁴²

Nagyobb vitákra a köztes időben és a bizottsági üléseken – elméletben – nem kerülhetett sor, mivel az érintett országok – Oroszország, Nagy-Britannia, és az Osztrák–Magyar Monarchia – rögzítették megegyezési feltételeiket az előzetes szerződések alkalmával, így például kötötte őket a Salisbury-Suvalov-egyezmény. Azonban az egyes pontok értelmezése a nagy horderejű vitákat és külön bizottságok létrehozását eredményezte. Az oroszok és angolok máshogy értelmezték május 30-i egyezményüket. A brit képviselők minden erejüket latba vetve próbálták érvényesíteni akarataikat Bulgária határainak visszaszorításában, párhuzamosan ezzel pedig az orosz delegáltak is próbálták hódításaikat mérsékelve elfogadtatni az új helyzetet: felajánlották Szófiáért Várnát, elvárták a török csapatok kiürítését és a brit flotta kivonulását. Suvalov átmenetileg sikerként értékelte, hogy az orosz kivonulás kérdését máskorra halasztották, viszont a dél-bulgáriai rendfenntartó erők tárgyában nem találtak kompromisszumot. Disraeli ugyan hajlott az egyezésre, Salisbury és Suvalov továbbra is a török és orosz csapatok kérdéseiben folytatták a vitát. Az oroszok megpróbálták a Dél-Bulgária elnevezést adni a területnek, hogy az a jogfolytonosságot jelképezze, és megakadályozni, azt, hogy a török csapatok erődítményeket hozhassanak létre. Az angolok célja azonban épp ellenkezőleg, a törökök megerősítése volt. Bulgária kérdése így napokig nyitva állt.¹⁶⁴³

A június 14-én kirobbant újabb Globe-botrány során a brit lap ismét szivárogtatott, ezúttal az oroszok és angolok júniusi külön tárgyalásairól, amelyekben Nagy-Britannia Montenegró számára tett volna engedményeket. Salisbury ekkor részletes és kimerítő beszélgetést folytatott Andrássyval, s megegyeztek meg arról, hogy Bosznia kérdését az angoloknak kell felvetnie. Salisbury ugyan továbbra sem volt hajlandó támogatni a montenegrói területi követelményeket, Andrássy az angol szövetséget többre tartotta annál, semmint, hogy a boszniai okkupáció kérdését kockáztatva számonkérje az angolokat.¹⁶⁴⁴

1878. július 4-én így számolt be Disraeli Tenterdennek egy Londonba küldött levélben a helyzetről: „A *Globe-affér* szörnyen megalázó volt mindannyiunknak itt. (...) Az itteni tárgyalások addig folytak, amíg azt az információt kaptuk, hogy Berlinben már tudták az emberünk nevét az oroszok elmondták a *Times* újságírójának. Azt is megtudtuk, hogy annyira

¹⁶⁴² MEDLICOTT 1963. 45–46.,

¹⁶⁴³ DIÓSZEGI 1998. 312–323; MEDLICOTT 1963. 46–49.

¹⁶⁴⁴ MEDLICOTT 1963. 49–51.

*titkos volt a történet, hogy legalább húszan tudtak róla a Globe-nál, és a besúgók elszabadultak. Ezen felül a szerb nagykövetségen ugyanúgy tudtak róla, mint az oroszok. (...)*¹⁶⁴⁵

Salisbury beszámolója szerint Andrassy ekkor zsebében tudhatta már minden jelentősebb hatalom támogatását, de túl szégyellős volt Boszniával előhozakodni, mivel – s erre Elliot előre figyelmeztette felettesét – roppant módon tartott a hazai közvélemény kritikájától. Németország hajlandó lett volna mögé állni, de Andrassy el akarta kerülni a függés látszatát, így az angolokat kérte meg az osztrák–magyar boszniai megszállásért történő felszólalásra. A későbbiekben a külügyminiszter le volt nyűgözve, hogy ezért cserébe aztán mennyire odaadóan képviselte Andrassy a brit érdekeket úgy a plenáris üléseken, mint a három hatalom tárgyalásain.¹⁶⁴⁶

Június 17-én a plenáris üléssel folytatódott a kongresszus. Bismarck nem tudott arról, hogy Anglia és Oroszország között ne csak a korábbi feszültség áll fenn, hanem súlyos véleménykülönbség fog kialakulni. Andrassy a ballhausplatzi jegyzőkönyvek szélére utólag büszkén írta fel önfényező mondatait: „*Bismarck csak Oroszországot és Angliát szerezte meg, miután a kettő között előzetes megállapodás jött létre Londonban – de nem tudta, hogy én azt megzavartam.*”¹⁶⁴⁷ A második ülésen Salisbury Bulgária határainak meghúzásánál teljességgel számított Ausztria együttműködésére. A brit külügyminiszter egyrészt autonóm, a Balkán-hegység által határolt Bulgáriát kívánt elérni indítványában, másrészt a dél-bulgáriai, azaz a kelet-ruméliai területeket – Suvalov akarataival ellentétben – a szultán uralma alá akarta helyezni. Bismarck a kialakuló vita miatt ismét külön ülésezést javasolt. Egyedül arra nem számítottak, hogy Andrassy is ott akart lenni a bizottsági megbeszéléseken, mely kijelentésre Suvalov állítólagosan hozzátette: ha amputálják a lábát, számára mindegy, hogy egy vagy két orvos végzi a műtétet. A június 18-i megbeszélés 4 órán keresztül tartott, amin Andrassy, Haymerle¹⁶⁴⁸, Disraeli és Salisbury, valamint Suvalov és a szintén orosz delegációhoz tartozó Oubril vettek részt. Az első megbeszéléseken a leendő török és bolgár határokat vitatták, s az meglehetősen könnyen zajlott – Andrassy szerint csak kirakatvita volt. A második, Kelet-Rumélia török fennhatóságára vonatkozó pontban viszont Suvalov minden javaslatnak ellenállt,

¹⁶⁴⁵ BL, Add MS 59887, Disraeli Tenterdennek, 1878. július 4. (magánlevél). Eredetiben: „*The “Globe” affair has been a dreadful trouble to us all here. (...) The proceedings here were taken unt that intel was rec.d. from Berlin that the man’s name had been told by the Russians to the “Times” correspondent we also had learned that the story was so secret at least twenty people about the “Globe” knew it – and informers were becoming rife. Moreover the Servian Embassy knew it as well as the Russians.*”

¹⁶⁴⁶ CECIL 1921. 282; MEDLICOTT 1963. 51–52.

¹⁶⁴⁷ ACKTENSTÜCKE 1878B. 26.

¹⁶⁴⁸ Haymerle – az uralkodó embere – az idegei miatt nem igazán tudott jelen lenni, és így nem volt senki, aki fordítson vagy jegyzeteljen, azaz aszisztálja Andrassyt. Amikor a szintén helyszínen lévő Schwegelt akarta a gróf behívni helyette, Suvalov megtagadta a nem jelölt diplomata részvételét (idézi Andrassy uralkodóhoz írt levelét és Dóczyt: MEDLICOTT 1963. 57).

leginkább azért, hogy koncessziót harcoljon ki. Andrásynak sikerült ekkor kelet-macedóniai terület határának megrajzolásával semmissé tenni a brit és orosz vitát Szófia kérdéséről, melyet utólag Suvalov nagy győzelemnek állított be. Andrassy az ülés további részében közvetítői szerepet töltött be, és igyekezett az angoloknak kedvezni. Jól tudta, már csak a *Globe* szivárogtatásának köszönhetően is, hogy Oroszország el akarta érni azt, hogy a törökök ne állomásoztassanak seregeket a ruméliai területen, s ezt felhasználva egy köztes megoldást sikerült kiharcolnia a britek legnagyobb meglepedésére. A Bismarck-féle javaslat, a keresztény török csapatok jelenléte valóban megoldhatta volna a helyzetet, de végül annyiban állapodtak meg az ülés végén, hogy a török csapatokat a tartomány kormányzója szükség esetén behívhatja.¹⁶⁴⁹

A következő háromoldalú egyeztetést június 20-ra tűzték ki. Salisbury és Andrassy az említett napokon folyamatosan tartották a kapcsolatot, egyeztettek az ülések előtt. Disraeli és Andrassy is kész volt otthagyni a kongresszust, ha úgy látták, hogy célkitűzéseik nem valósulnak meg. Ami Andrásyt illette, leginkább abban volt érdekelt, hogy a montenegrói partszakasszal kapcsolatos ambíciói érvényre jussanak, s e szándékait pedig egy Blowitz nevű, a *The Times*-nak dolgozó újságíró erősítette meg Bismarck számára. Az osztrák–magyar kisebb követelések elfogadására így kiemelt figyelmet fordítottak a nagyhatalmak. Az angolok és oroszok ezzel szemben a bolgár határ és a török csapatok bevonásának részleteit illetően vitáztak, melyben ismét Andrassy játszotta a közvetítői szerepet, Disraeli pedig új erőre kapva ellenkezett. Az osztrák–magyar közvetítésének köszönhetően az orosz helyett – Andrassy fogalmát adoptálva – európai bizottság vette át a kelet-ruméliai közigazgatást, és ezt mindkét érintett fél el is fogadta. Disraeli végül fenyegetőzésével elérte azt, hogy az oroszok belemenjenek a brit–osztrák követelésekbe. A cártól visszaérkező üzenettel végül a 21-i ülésen elfogadták a Balkán-hegység vonalát az új állam déli határaként, azzal a feltétellel, hogy Szófia és Várna szintén az államhoz tartozik majd. 22-én így Andrásynak és Salisbury-nek csak az orosz csapatkivonásokról kellett egyeztetnie. Salisbury szívesen látott volna egy osztrák–magyar haderőt a kelet–ruméliai rendfenntartás során, ám végül Andrassy javaslatát fogadták el, aki brit lobogót és török csapatokat akart látni a török tartományban.¹⁶⁵⁰ A gróf a továbbiakban is az angolok oldalát fogta, és az ötödik ülésen szorgalmazta az orosz seregek kivonásának időbeli korlátozását. Ezt végül 9 hónapban határozta meg a kongresszus, a Románián való áthaladást beleértve 12 hónapban. Ezzel az angol fél is elégedett volt, minthogy

¹⁶⁴⁹ TNA PRO FO 78/2899, Salisbury Cross-nak, 1878. június 18. (no. 3, 6, 7); MEDLICOTT 1963. 54–58; DIÓSZEGI 1998. 312–323.

¹⁶⁵⁰ TNA PRO FO 78/2899, Salisbury Cross-nak, 1878. június 22. (no. 26); MEDLICOTT 1963. 59–63.

nem kifejezetten akarták támogatni a júniusi megállapodás pontjait, s az ügy végére Bismarck tett pontot. Suvalov bár keményen fellépett Andrássy ellen, e koncesszióval hasonlóan elégedettek lehettek, mint Bátum városának kérdésével, amelyből szabad kikötő lett.¹⁶⁵¹

A kongresszus közepéhez közeledve, a bolgár kérdés megoldásával egyre inkább a kongresszus mihamarabbi lezárása került előtérbe. Így írt Disraeli Andrássyról és a kongresszus résztvevőiről: „(...) úgy gondoljuk itt, hogy csütörtökön 'befejezzük Európát', majd jön Ázsia. Itt találjuk a legnagyobb nehézséget, mert valamit tenni kell Bátummal, de a szerencsétlen Suvalov–Salisbury memorandum után nehéz megmondani mit. Bár nem vagyok derűlátó, de nem is vagyok teljesen reménytelen. (...) Gorcsakov nem haldoklik, hanem nagyon is életteli és mindig beszél; Su [Suvalov] nagy készségeiről tett tanúságot ami az ügyek kezelését illet; Andrássy egy angol hívő, és O. Bismarck, az egyik keze tele cseresznyével, a másikban garnéla – és felváltva eszik belőlük, majd panaszkodik, hogy nem tud aludni és Kissingenbe kell mennie.”¹⁶⁵²

Egy másik Lady Chesterfieldhez írt levelében pedig a június 18-i nagy ütközetről emlékezett meg: „(...) kettőtől ötig megbeszélések a nagyágyúkkal – ami a legfontosabb. Gorcsakov herceg újra felbukkant ma, először a nagy győzelmem után- A legudvariasabb úriember, s kissé hízelgő, de igazán fájdalmas, hogy oly' sok fejfájást okozok neki; gyakorlatilag azt mondta, hogy csak azért jött el a kongresszusra, hogy személyesen megismerjen. (...) Andrássy egy festői úriember. Igazán magam mellé állítottam és mindenben támogató. Tulajdonképpen az Északi Szövetség felbomlott. Suvalov egy magányos és nehéz csatát vív lenyűgöző tehetséggel és türelemmel. Elsőrangú parlamenti vitázó, soha nem jegyzetel, de nem hagy ki egy lényeges pontot sem. Bismarck pedig mindenki fölé emelkedik: legalább hat láb és négy hüvelyk magas szerintem, arányosan zömök; édes és kedves hanggal, ami különösen illik a kifinomult kiejtéséhez, a szörnyűségekkel együtt, amiket a maga kétségbeesítő őszinteségével és arcátlanságával közöl. Igazi despota, és a poroszoktól a hivatalos diplomatáig mindenki retteg a haragjától és bájosan udvarol mosolyának (...).¹⁶⁵³

Suvalov és Andrássy között a kongresszus második felében nem történt közvetlen súrlódás, mivel az Antivariról való fokozatos lemondással és kisebb engedményeknek

¹⁶⁵¹ DIÓSZEGI 1998. 313; MEDLICOTT 1963. 65–68.

¹⁶⁵² BL, Add MS 59887, Disraeli Tenterdennek, 1878. július 2. (magánlevél). Eredetiben: „(...) *It is thought we shall "finish Europe" on Thursday, & then enter Asia – there we shall find our greatest difficulty, for something must be done about Batoum, & after that unfortunate Schou-Sal. Memorandum it is difficult to say what. Tho' not sanguine, I am not absolutely hopeless. (...) Gortschakoff is not dying, but very lively & always talking; Schou has shown considerable abilities in his management of business; Andrassy is an English convent, & O. Bismarck with one hand full of cherries, & the other of shrimps, eaten alternatively, complains he cannot sleep & must go to Kissingen.*”

¹⁶⁵³ Idézi: DUNDAS 1929B. 228.

köszönhetően nem elleneztek a török területek okkupációját. Bismarck Salisbury-vel együtt kiállt a Monarchia okkupációs stratégiája mellett, majd Oroszország Besszarábia és a már említett engedmények fejében jóváhagyta Bosznia okkupációját, Novipazart pedig Dobrudzsáért kérték.¹⁶⁵⁴ A törökök viszont kifejezetten elleneztek egy újabb török terület elcsatolását. Zichynek május és június folyamán csak egy tervezetet sikerült kidolgoznia. A tervezet elfogadtatása viszont Andrássyra maradt, akinek személyesen kellett meggyőznie az Oszmán Birodalmat képviselő Karatheodory pasát. Még az uralkodóhoz írt levelében is elpanaszolta a közös külügyminiszter, hogy jobban tart a közvélemény reakciójától, mint a török delegátusoktól. A fentebb taglalt fejezetekben már láthattuk, hogy a törökbarát és szlávellenes hangulatban Tisza Kálmán és a magyar közvélemény is elutasította egy újabb szláv terület Monarchiához történő hozzátartozását. Úgy kellett tünnie tehát a magyarországi helyzet miatt, mintha a törökök kérnék Bosznia megszállását. Andrassy az augusztusi magyar választások közeledtével pedig bármire hajlandó volt. Leginkább el akarta kerülni a látszatát annak, hogy otthon úgy látszódjék, hogy Bismarcktól és a németek jóakaratótól függ az ország külpolitikai pozíciója. Andrassynak az volt a feladata, hogy az okkupációt oroszellenes, és törökbarát jellegűnek „adja el” a közvélemény számára. Zichy és Layard konstantinápolyi nagykövetek együttesen próbálták meggyőzni az okkupáció szükségességéről a Portát. Az angolok pedig ezt követően indítványozták június 26-án a megbeszéltek szerint az okkupációt a kongresszuson.¹⁶⁵⁵ A törökök átmenetileg belementek a cserébe, de csak az ideiglenes okkupációra való írásos ígéret fejében, amit nem hozhattak nyilvánosságra, csak a *Ballhausplatz* engedélyével.¹⁶⁵⁶

Fontos szempont volt ekkor az annexió fogalmának teljes mellőzése és az említett okkupáció használata. Ez nemcsak a török fél kiengesztelésére szolgálhatott, hanem a magyar közvélemény előrelátható haragjának fékezésére is.¹⁶⁵⁷ Június 27-e és 29-e között azonban váratlanul megtámadták az indítványt. Andrassy erre nem adott választ, de tudni vélték a törökök, hogy a Monarchia a kongresszus feloszlása esetén is bevonul, a fórum pedig a törökök kihagyásával is megszavaztatja magának Boszniát. Ez be is következett, annak ellenére, hogy Disraelit és Salisbury-t próbálták arra rávenni a törökök, hogy mégiscsak az osztrák érdekek ellen cselekedjenek.¹⁶⁵⁸ Az angolok visszautasították a török kérést, és amellet, hogy Layard is a szultán beleegyezését kérte, két nagyobb beszédben kiálltak a Monarchia mellett. A törökök

¹⁶⁵⁴ DIÓSZEGI 1998. 313–314.

¹⁶⁵⁵ MEDLICOTT 1963. 74–76; KOZÁRI 1996. 51–53; DIÓSZEGI 1998. 314–315.

¹⁶⁵⁶ DIÓSZEGI 1998: 314–315.

¹⁶⁵⁷ FÓNAGY 2014. 28.

¹⁶⁵⁸ MEDLICOTT 1963. 74–81.

mindeközben Szerbiát is be kívánták emelni a tárgyalásokba, mely során Gorcsakov Ausztria mellett érvelt. Szerbia így számos feltétel mellett (vallásszabadság kérdése, kereskedelmi szerződések, vámügyek) elnyerte függetlenségét.¹⁶⁵⁹ Végül Andrásyn kívül, Disraeli és Salisbury valamint Bismarck tartott beszédeket a megszállás szükségességéről, a törökök pedig egyedül maradtak a kérdésben. Július 4-én így kénytelenek voltak beleegyezésüket adni Bosznia okkupációjába.¹⁶⁶⁰

E pillanatnak magyarországi jelentőségét jól mutatja, hogy az ellenzéki Szilágyi Dezső beszédeit szerkesztő Fayer Gyula szintén ehhez a pillanathoz kötötte Magyarországon az Egyesült Ellenzék születését, és közölte Salisbury majd Disraeli beszédét.

Disraeli beszéde Fayer Gyula közlése nyomán így rögzült: „(...) *Ha a kongresszus a szóban levő tartományokat azon helyzetben hagyja, melyben jelenleg léteznek, a szláv faj uralma előtérbe fog lépni, oly fajnak uralma, mely mások iránt igazságosnak lenni kevés hajlammal bír. El kell ismerni, hogy lord Salisbury javaslata nem tétetett Angolország érdeke miatt, hanem az egész Európa békéje tekintetéből. Nincs egy nemzet sem, mely inkább lenne képes, mint az osztrák-magyar birodalom, arra, hogy ezen tartományok okkupációja által teljesítse jelenleg azon nagy kötelességet: fenntartani és biztosítani a rendet, megalapítani jólétét és végleg megerősíteni a Portát, nagyobbítván súlyát az európai ügyekben.*”¹⁶⁶¹

A berlini egyezményt végül július 13-án írták alá a nagyhatalmak és a következő pontokban módosította a San Stefanó-i békét: Bulgária területe csaknem a felére csökkent, 172 ezer km²-ről 63 ezer km²-re. Az ország déli részei a török csapatok állandó állomásozásának tilalmával Kelet-Rumélia néven közigazgatási függetlenséget kapott. 74 ezer km² – Nyugat-Tesszália, Macedónia, az Égei-tenger partja – pedig ismét Törökországhoz került. Az orosz csapatok tartózkodási időtartama az eredeti kétéves orosz javaslattal szemben negyedére csökkent a megszállt bulgáriai területeken, és Románián történő átvonulással együtt egy évre korlátozták a kivonulásra adott időt. A bulgáriai ideiglenes közigazgatást a nagyhatalmak, valamint a török kormány vették át. Szerbia, Montenegró és Románia függetlenedhetett, ám expanziójukat és belpolitikájuk egyes elemeit nemzetközi szerződésekben szabályozták. Az oroszok megkapták Besszarábiát és az ázsiai követeléseiket a Bátumot Karsszal és Ardahánnal

¹⁶⁵⁹ TNA PRO FO 87/2899, Salisbury Layardnak, 1878. június 27. (no. 7); Salisbury Cross-nak, 1878. június 28. (no. 45-46).

¹⁶⁶⁰ MEDLICOTT 1963. 82–85; A megszállás mikéntjéről igen szűkszavúan később a berlini szerződés 25. cikkelye rendelkezett (FÓNAGY 2014. 28).

¹⁶⁶¹ Idézi FAYER 1906. 196.

összekötő vonalig. A Monarchia pedig megkapta a felhatalmazást Bosznia okkupációjához és a novipazari szandzsák igazgatásához.¹⁶⁶²

Láthatjuk tehát, hogy a Monarchia és Anglia periodikus tárgyalások után és a Montgelas ügyködése által végig kísért 2 év után valóban együtt tudott működni a berlini kongresszuson. A Disraeli, Salisbury és Andrássy által foganatosított közös fellépés nemcsak az angolok győzelmét garantálta a háromoldalú tárgyalásokon Suvalov ellenében, hanem a Bosznia okkupációjához is megfelelő támogatást hozott létre Andrássy számára a Portával szemben.

Az ezt követő, egyetlen fennmaradó közös levelezés a brit miniszterelnök és Andrássy vonatkozásában hónapokkal később keletkezett, 1878 őszén és telén. A levélváltás apropója a közös Osztrák–Magyar Bank létrehozása volt, mely alakító ülését júniusban tartotta, életre hívásának szükségét a Monarchia boszniai okkupációja, valamint az ezüstalapról aranyalapra áttérése indokolta. Az átalakuláshoz azonban szüksége volt a banknak tőkére, amit nem tudott volna önerőből folyósítani a Monarchia. Ezekben, a dolgozat által már nem tárgyalt hónapokban, a közös hadsereg alakulatai Boszniában jártak, az angolok pedig a rendezetlen Közép-Ázsiában kerültek szembe az oroszokkal. Később írt leveleikben azonban reflektáltak a berlini kongresszuson elért eredményekre.¹⁶⁶³

Disraeli levele így szólt Andrássyhoz, amikor 1878 őszén a közös külügyminiszter a Rothschildoktól kért pénzt a magyar aranyalap felállításához:

„Kedves Gróf Andrássy,

Meglátogattam a barátomat. A hozzáállása először nem volt túl biztató. A külföldi kölcsönök nem Anglia kegyein múlnak, és ha Egyiptomban [Lord Rothschild] vállalkozása sikeres lett volna, akkor most lenne annyi kimeríthetetlen forrása, hogy mindkét kormányt szimpátiájával biztosítsa. Így azt mondtam neki, hogy az én kormányomon kívül nincs egy olyan sem, mit annyira kívánok szolgálni és erősíteni mint az Öné, és mélységesen érdekelt az Önök fiskális sikere. (...) [abban amit Rothschild mondott] volt némi bátorító szó, és ha némi tippet adna, akkor újra meglátogatom, hiszen örömmel tennék eleget a kérésnek. Szóval ne féljen attól, hogy szól nekem. Én magam fogom a tárgyalást lefolytatni, és el kell hogy mondjam, Beust gróf elem hozta az ügyet a leghatásosabban majd egy angol másolatot tett elem az Ön leveléről. Mindkettőnk jó egyezséget kötött, amikor elhagytuk Berlint. Azóta nagy érdeklődéssel és együttérzéssel követtem a tetteit, és meg vagyok róla győződve, hogy a politikájának nehézségei ellenére meg fog erősödni birodalma. Oroszország nagy ballépést követett el Afganisztánban,

¹⁶⁶² DIÓSZEGI 1998. 310–311.

¹⁶⁶³ KÁRBIN 2017. 20–22.

és csak megerősítette itt a kormányt azzal, hogy felélesztette az oroszellenes érzelmeket, amit az angol nép oly' erősen kifejezett a berlini békében. Ha a május 1-jén nem lép életbe a [gandamaki¹⁶⁶⁴] szerződés, úgy van esély arra, hogy nagyobb lesz a zűrzavar Európában, mint az elbai visszatérésnél.

Maradok Öné Kedves gróf, tisztelettel Beaconsfield''¹⁶⁶⁵

Egy Andrassy által írt válaszlevél 1878 végéről – mely ugyan bővelkedik a gesztus értékű formális nyelvezetben – megköszönte Disraeli közbenjárását ahhoz, hogy Magyarország hitelekhez jusson. A levélben retrospektív módon értékeli Andrassy a két kormány fellépését a berlini kongresszuson.

„Kedves Beaconsfield, szerettem volna azonnal válaszolni levelére, amely oly nagy örömet okozott nekem. De el kellett végeznem mindazt a munkát, amelyet delegációink rám bízta. Addig is Deym majd köszönetet mond Önnek a nevemben. Még egyszer szeretném elmondani, hogy mennyire hálás vagyok Önnek, kedves gróf úr, amiért hajlandó volt személyesen közbenjárni de Rothschild úrnál. Kérem, hogy befolyását továbbra is tegye elérhetővé, ahogyan azt kötelességének megfelelően nekem is kifejezte. (...) A legkellemesebb emlékeket vittem magammal berlini kapcsolatainkról, ahol közlőrl láthattam és csodálhattam, hogy Ön milyen jól tudja kezelni a nagy kérdéseket. Meggyőződésem, hogy az a politika, amelyet Ön és én követtünk, és amely a két kormány bensőséges kapcsolatán és érdekeink azonosságán alapul, a legjobb módja Európa békéjének fenntartására. Ezzel Berlinben is tisztában vannak. Minden nehézség ellenére, amellyel meg kellett küzdenem, végül sikerült a kormány politikáját diadalra juttatnom, és biztosíthatom Önt, hogy - bármi történjék is - az osztrák–magyar kormány politikája, függetlenül az azt letagadó miniszterektől, mindig szem előtt tartja mindenekelőtt a berlini szerződés végrehajtásának sérthetlenségét, amelyet elsősorban az Önök tisztánlátásuknak, hűségének és energiájuknak köszönhetően segítettek megvalósítani. Minden jót kívánunk Önnek afganisztáni expedíciójához, és remélem, hogy minden intrika kudarcot vall. A gyors felépülése jó ómen. Gratulálok Önnek, és a legjobb egészséget kívánom, amelyet Isten megőriz barátai örömeire és meglegedésére, ellenségei megzavarására. Addig is, bizalommal maradok. Tisztelettel

Budapest, 1878. december 22.” Andrassy¹⁶⁶⁶

¹⁶⁶⁴ Arról a szerződésről van szó, amely felosztotta Afganisztánt Oroszország és Nagy-Britannia között. *Encyclopaedia Britannica*, URL: <https://www.britannica.com/place/Afghanistan/Dost-Mohammad-1826-39-1843-63#ref306661> [letölve. 2024. március 30.].

¹⁶⁶⁵ BLO, 69/1/B/XVI/B/52. Disraeli levele Andrassy-nak, 1878. november 24. (Corry másolata).

¹⁶⁶⁶ BLO, 70/1/B/XVI/C/1. Andrassy levele Disraelinek, 1878. december 22.

IX. Konklúzió – Az Osztrák–Magyar Monarchia és kapcsolatai a *Foreign Office* dokumentumaiban, a külpolitikai döntéshozás eltérő szinterei, szereplői és motivációi

IX. 1. A külpolitikai döntéshozás eltérő szinterei, szereplői és azok motivációi

A diplomácia- és a nemzetközi kapcsolatok történetében az államok és a legmagasabb szinten cselekvő döntéshozók töltötték be a főszerepet. A nemzetközi kapcsolatok elméletéből és a külpolitika elemzéséből adoptált szinterek módszerének segítségével vizsgáltuk a disszertációban szereplő forrásokat, s azokból láttuk kibontakozni a két ország kapcsolatát, külpolitikai elképzeléseiket, célkitűzéseik megvalósulását vagy meghiúsulását, valamint a külső és belső faktorok szerepét.

Hogyan is viszonyultak e szinterek egymáshoz? Miképpen válaszolhatók meg a dolgozat elején feltett kutatói kérdések?

Az első kérdést tekintve (*I. Milyen diplomáciai kapcsolat létezett az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia között az 1871–1878 közötti időszakban?*) a dolgozat eredményei azt mutatják, hogy a III. fejezetben felvázolt nemzetközi rendszer logikájának, az egyensúlyrendszernek jól megfeleltethető, semleges, már-már szövetséges kapcsolat állt fenn az országok között. Ez az, amit Rainer F. Schmidt a könyvében a *meghiúsult szövetségnek* tekintett, Németországot is bevonva e kapcsolatok hálójába. Ha egy szóval kellene illetnünk a fennálló kapcsolatot, akkor a *bizalmatlan szövetség* lenne talán a helyesebb kifejezés. A dolgozatban mindazonáltal igyekeztem rámutatni, hogy a diplomáciai kapcsolatok és a nemzetközi tér sokkal összetettebb volt, minthogy pusztán dokumentumokhoz kössük e két ország kapcsolatát. A Palmerston-féle tartós szövetségeseket mellőző külpolitikai elvet átláthatatlanul tartotta fenn a szigetország. Utóbbira jó példa, hogy mikor 1887-ben a földközi-tengeri antant kapcsán Viktória királynő az ország külpolitikájáról érdeklődött, az akkor már miniszterelnök Salisbury csak annyit válaszolt egy valójában szóbeli ígéretre vonatkozó egyezmény kapcsán (*agreement to agree*), hogy „*olyan szoros szövetségben [áll az ország más hatalmakkal], amennyire azt intézményeink parlamenti jellege lehetővé teszi.*”¹⁶⁶⁷

Mint ahogyan azt az 1877-es szövetségtervek (VII. 3. és VIII. 5. fejezetek) és a június 6-i szerződés mutatják, léteztek ugyan a szövetség felé mutató lépések, de azok mind csak

¹⁶⁶⁷ Idézi Bridge–Bullen 2005. 238. Eredetiben: „*as close an alliance as the Parliamentary character of our institutions will permit*”.

felemás módon valósultak meg. A legérdekesebb forrás e tekintetben Montgelas 1877 júliusi leveleinek egyike, melyben szemléltette a „*fantom szövetséget*”: „*A terv így a következő: az oroszok szégyenteljes visszavonulása vagy – szétzúzni őket [eredetiben: smash'em]. Hogy bármelyik célt is elérjük, szükséges egyezsége jutnunk, de úgy, hogy arról senki ne tudjon, vagy akár ne is létezzen az egyezményünk.*”¹⁶⁶⁸ Ezzel kerülhetett a későbbi együttműködés alapjául szolgáló hét pont közé a „*közös-független*” fellépés ígérete. Bár e megállapodásra – csak úgy, mint az 1878. június 6-i pontokra – az együttműködés alapjaként hivatkoztak leveleikben, valójában nem vették figyelemre azok pontjait a döntéshozók a berlini kongresszus során. A nagy keleti válságot és a nemzetközi kapcsolatok e csaknem hét éves periódusát záró fórumon, az ülések előtti napokon jutottak szóbeli megegyezésre. Mint a kongresszussal foglalkozó fejezetben (VIII.7.) láthattuk, ez az együttműködés csaknem olyan markáns volt, mint az osztrák–magyar–német vonal összhangja. Így cáfolható az a tézis, hogy Magyarország a kettősszövetség felé csak sodródott volna. Az államok közötti kooperáció ugyanis ekkor rendkívül volatilis, képlékeny volt. Nem kizárólagosan az államok nemzetközi rendszerben elfoglalt helyéből, és az arra épülő stratégiai elgondolásokból fakadt az együttműködés, hanem abból a viselkedésből – a normák erejéből, a különböző szereplők tetteiből és azok elképzeléseiből – amelyek az egyes államok külpolitikájára hatást gyakoroltak. Ahogy Montgelas is fogalmazott: „*a választás ereje mindig erősebb az emberi rövidlátó előítéleteknél.*”¹⁶⁶⁹

Az elemzésben feldolgozott évek során mindkét államban viszonylagos kül- és belpolitikai rendszerváltások mentek végbe. Nagy-Britanniában a Gladstone-kormányt a Disraeli-féle konzervatív vonal, a Monarchiában pedig a Beust-féle vezetést az Andrássy által vezetett közös külügyminisztérium váltotta. Ugyanígy a Monarchia belpolitikájában, a Lajtán túlon az Alkotmánypárt kormányzott, Magyarországon viszont lezajlott a Szabadelvű Párt fúziója. Miközben e két ország hathatósan és közösen lépett fel Oroszországgal szemben, mégis – talán az első világháború teleologizmusából is fakadóan – alulértékelt és alig tanulmányozott kapcsolatuk. A dolgozat témaválasztását tekintve újdonság, hogy nem kizárólag egy ország diplomáciatörténetének feltárását végzi el. Ehelyett annak meghatározását tűzte ki célul, hogy leírja milyen faktorok segítették a két ország egymásra találását a berlini kongresszuson.

Az állami szintet elhagyva, az egyéni döntéshozók szintjén kerestem a választ a második csoportba tartozó kérdéseimre, a III.4 és III.5. fejezetekben (II/a. *Mi jellemezte a két állam általános (többi európai államhoz) és egymáshoz fűződő külpolitikáját az említett időszakban?*

¹⁶⁶⁸ BLO, 70/3./XVI./C/185, Montgelas Corry-nak, 1877. július 22.

¹⁶⁶⁹ BLO, 70/3./XVI./C/165, Montgelas Corry-nak, 1876. november 7.

és *II/b. Milyen önálló külpolitikai célkitűzéseik voltak a vizsgált államoknak, (valamint állam alatti szereplőknek), és azok hogyan változtak?*). Ahogy az a III. nagyfejezetben olvasható, az országok külpolitikai koncepciói nagyban ráépültek azokra a tényezőkre, amelyek a korábbi korszakban is meghatározták e két ország politikáját.

Nagy-Britannia esetében az ország geopolitikai elhelyezkedése, a szabadversenyes kapitalizmus, a kereskedelmi politika, valamint a vagyoni gyarapodást explicit célként megfogalmazó "palmerstoniánus-generáció" évtizedekig hatást gyakorolt az ország által folytatott külpolitikára. Gyakorlatilag ugyanazt a liberális és távolságtartó, csak puha eszközökre támaszkodó (kereskedelmi koncessziók, flotta, diplomácia) politikát művelte Palmerston, Malmesbury, Gladstone, de még a háromévtized után kormányra jutó konzervatívok külügyminisztere, Derby is. Egyedüli változást Disraeli jelentett a politikai döntéshozók sorában, aki minden tekintetben megtestesítette a viktoriánus kívülálló eszményét, és külpolitikájában is olyannyira vonzotta a Kelet, mint magánleveleiben vagy politikai regényeiben.

Az Osztrák–Magyar Monarchia stratégiáját, nemzetközi politikai célkitűzéseit szintén a 19. század közepének tapasztalatai határozták meg. Az olasz és német egységháborúk területi veszteségei, Ferenc József forradalomellenes attitűdje és a kancellári politika mind afelé terelték a birodalmat, hogy Metternich asztalánál Andrássy Gyula üljön, és ő tegyen meg ezúttal mindent a birodalom egyben tartására. Az eltérő külpolitikai koncepciók ez esetben azonban nem a pártok váltakozásához kötődtek, hanem a közös külügyminiszteri pozíciót betöltő személyhez, aki meghatározta a keletre fordulás módját. Míg Beust a Rajna felé tekintett, és ott akarta restaurálni a birodalmat, Andrássy kénytelen volt a Dráva és a Duna felé terelni a birodalom figyelmét, és ott kompenzációt keresni. E koncepciók folyamatosságát, a megoldás mikéntjét mindennél jobban tükrözték a katonai konferenciák és közös minisztertanácsok fórumai, melyek biztosították azt is, hogy Andrássy saját elképzeléseit csak a Beust-féle, 1871-es felségfolyamodvány értelmében valósíthassa meg. Szintén kézhez kapta a katonai párt és a császár kompenzációs programját 1872. februárjában (lásd IV.2. fejezet), melytől bármennyire is kívánta, nem térhetett el.

A dolgozat középpontjába állított fő kérdést *III. Mely külső és belső aktorok hatottak a két ország külpolitikájára?* egy módszertani nívummal (lásd: II. fejezet) igyekeztem megválaszolni dolgozatom során, és bemutatni, hogy a diplomáciatörténet nem egy vagy kétdimenziós műfaj többé, hanem a történésznek a külpolitikaelemzés szempontjait és számos szintér ütközését is figyelembe kell vennie. Az állami szereplők és főtárgyalók (Disraeli, Derby/Salisbury, Andrássy) döntéshozatalát az államfők (Viktória, Ferenc József) és az őket a

bürokráciában kiszolgáló személyek (Buchanan, Beust, Monson, Layard, Orczy, Zichy stb.) befolyásolták, sőt, egyes esetekben pozíciójukon túlmutató szerepet is vállaltak (például Disraeli és Derby). A lobby- és érdekcsoportok (például a katonai párt és a brit miniszterek), valamint a különböző ügynökök információs csatornáin szintén befolyásolták az Ausztria–Magyarország és Nagy-Britannia közötti külpolitika irányát. A külpolitikai elemzés szintjei nemcsak a nemzetközi történelem egy darabjának pontosabb rekonstruálásában segítettek, hanem az ok-okozati összefüggések ábrázolásához, és a különböző szereplők közötti kölcsönhatások magyarázatához, a történetírói elbeszélések validálásához is hozzájárultak. A dolgozat egyik feltevése szerint Andrassy a tudatos „egérfogó”-politika helyett gyakran reagált a különböző szintek intézkedéseire (a császári politikára, az orosz intervencióra stb.), miközben „karnyújtásnyira” tartotta a briteket, és a kongresszuson kihasználta a velük való együttműködés lehetőségét Oroszország ellen. Az utolsó szintről, a sajtóról és közvéleményről elmondható, hogy az újságokat egyrészt erősen szubvencionálta a kormányzat, és a mai felfogásunkhoz képest kevésbé artikulálták a közvéleményt, de utóbbiaknak határozott szerepe volt a politika formálásában. A korabeli újságoknak és médiának kulcsszerepe volt a politikai döntéshozók és a választópolgárok befolyásolásában, még inkább a brit politikában, tekintettel annak alkotmányos berendezkedésére és a politikai nyilvánosság állapotára. Ezért a nemzetközi kapcsolatok diszciplínájából átvett módszer alkalmazása „a történetírás társadalomtudományos kezelését biztosíthatja.”¹⁶⁷⁰

A külpolitikai elemzés keretének használata tehát értékes eszközt nyújthat ahhoz, hogy a történelmi eseményeket felszabadítsuk a retrospektivitás alól, és lebontsuk az események előre meghatározott menetére vonatkozó érvelést. Amíg a modern történészek és a kortársak egyaránt a 19. század végének évtizedeiben a konfliktus forrását¹⁶⁷¹ látták, az első világháború eredettörténetét a különböző szintek szereplőinek vizsgálatával lehet demisztifikálni. A nemzetközi történelem beszámolóinak különbözőségét hangsúlyozva nagyobb betekintést nyerhetünk a nemzetközi kapcsolatok alternatíváiba. Ahogy Breuning és Trachtenberg már felhívta a figyelmet erre a módszerre, az alternatívák és kontrafaktumok segíthetnek a különböző külpolitikai tényezők megértésében és értékelésében a pontosabb történelmi munkára való törekvésben.¹⁶⁷²

E modellhez hasonlóképp merült fel korábban a Franz Josef Kos katonai konferenciákat

¹⁶⁷⁰ LUSTICK 1996. 616.

¹⁶⁷¹ Például 1916-ban. Ifjabb Andrassy rámutat apja tetteire műveiben (Andrassy Gyula: *A világháború problémái*. Szépművés Kiadó, Budapest, 2018.).

¹⁶⁷² BREUNING 2007: 20.

vizsgáló írásának bírálatában Palotás Emil részéről, hogy Kos prioritást állított fel a külpolitikai döntéshozás színterei között, s a katonai döntéshozókat többre tartotta, mint a politikai megfontolásokat. Palotás azzal érvel bírálatában, hogy bár a Monarchia külpolitikájába beleszóltak a katonai konferencia résztvevői, Andrassy is beleszóllhatott a Monarchia katonapolitikájába.¹⁶⁷³ A jelen dolgozatban használt modell szerint ez a vita félreértelmezi annak tárgyát, hiszen a külpolitikai döntés kezdeményezésének legfőbb fóruma az Osztrák–Magyar Monarchiában – amint azt a bevezető fejezetekben láttuk (III.4.) – az uralkodó volt. A politika végrehajtása nem csak a katonai konferenciák döntésén és a külügyminiszter képességén múlt: a folyamat szerves részét képezte a bürokrácia talpraesettsége, és a közvélemény szolgáltatott limitációk.

Láthattuk, hogy a főtárgyaló (Beust, majd Andrassy) lehetőségeit nagyban meghatározták Ferenc József elképzelései. Az uralkodó így lemondatta Beustoz, amikor a Hohenwart-válság során beleszólt a belpolitikába, és nem tudta megteremtteni a poroszellenes fellépés és német területek visszaszerzésének feltételeit (IV. 1. fejezet és III.4. 3. fejezet). Az uralkodó később pedig ott állt új külügyminisztere felett minden döntésnél: az Andrassy külpolitikát meghatározó katonai konferenciákon és minisztertanácsokon, az Andrassy-jegyzéknél, az oroszokkal való megállapodások epizódjainál (legyen szó akár Berlinről, akár Reichstadtról vagy Budapestről), s azokban az esetekben is fellépett, amikor éppen szövetséget vagy együttműködést ajánlott volna Nagy-Britanniának Andrassy – meggátolva azokat.

Politikájában az uralkodó támasza volt a katonai párt, ami a lobbicsoport és a bürokrácia csoportjainak metszetében található a Monarchia esetében, és a nagy keleti válság során valamennyi döntésben közrejátszott a már említett összbirodalmi fórumokon. Hatalmukat Andrassy egészen ügyesen meg tudta kerülni, és leginkább személyes, uralkodóhoz fűződő kapcsolatára tudott építeni befolyásuk megkerülésének érdekében. Ugyanakkor – ahogyan azt a brit–osztrák–magyar közeledés nyarával (VII. 3.), valamint a berlini kongresszus előtti egyeztetésekkel foglalkozó fejezetek is mutatják (VIII. 2. és VIII. 5.) – teljesen nem kerülhette el a konfliktus kiéleződésével a katonai párt hatalmát.

Meg kell említenünk a bürokrácia kapcsán a *Ballhausplatz* személyzetét, amelynek döntő befolyása volt az események alakulására. Idetartoznak az olyan osztályfőnökök, mint Orczy Béla vagy Leopold Friedrich Hofmann, akik Andrassy távolléte alatt konzultáltak a nagykövetekkel és vitték a Monarchia külügyeit. Szintén e sorba tartoztak az olyan nagykövetek, akik szakértelmén állt vagy bukott a Monarchia külpolitikája: idesorolható a saját

¹⁶⁷³ KOS 1984; PALOTÁS 1987. 977–979.

érdekeit előtérbe helyező Beust, vagy a hierarchiát teljesen megkerülő, feltehetően közvetlen Ferenc József irányítása alatt dolgozó Zichy is. Az állam külpolitikáját meghatározó tényezők sorába tartoztak azok a konzulok is, akik a polgári ügyeken túl politikai ügyekben is járatosak voltak: a sokáig Belgrádban szolgáló Kállay, majd az őt váltó Wrede. A Beust-időszakot tekintve pedig az Apponyit helyettesítő Kálnoky bírt hasonló szereppel. Végül meg kell említenünk a szinte „láthatatlan erőt” szimbolizáló követségi dolgozókat, írnokokat és ügynököket, akik valóban előrébb vitték Andrassy és Nagy-Britannia kapcsolatát: Montgelas és Deym akik ott voltak minden, a hivatalos csatornákon átívelő külkapcsolati érintkezés esetén és úgy tekintettek munkájukra, mintha a világ sorsa múlna ügyükön.

Úgy gondolom, hogy e színterek együttes ábrázolásával sikerült egy új narratívát alkotni e korszakról. A dolgozatban igyekeztem arra is válasszal szolgálni, miszerint a külpolitikáért felelős, hivatal élén álló döntéshozó nem gyakorolja a külpolitikai döntéshozás kizárólagosságát, döntésére befolyással vannak más színterek, s nincs ez másképp Andrassy Gyula esetében sem. Rainer F. Schmidt művében a Monarchia döntéshozójának nagyfokú zsenialitást tulajdonított, és az „egércsapda-terv” kidolgozását. Szerinte a magyar arisztokrata éveken át azon dolgozott, hogy Oroszországot a Balkánra csalva engedményekre kényszerítse, vagy esetlegesen egy új krími háború kirobbanásával meggyengítse.¹⁶⁷⁴ Andrassy döntéshozói zsenialitásának megkérdőjelezését a már idézett Anne Saab kezdte, mikor Rainer F. Schmidt művének 1992-es recenziójában megemlíti, hogy bár Andrassy tervei valóban messzire mutathattak, Schmidt nem vette figyelembe a tényt, miszerint Andrassy gyakran kétségbeesetten próbált bármiféle támogatást szerezni a Monarchia számára.¹⁶⁷⁵ Azonban Schmidt a nagy csapda teóriáját nagyrészen Dóczy Lajosra, Kónyi Manóra és azokra alapozta, akik Andrassy személyes köreiből, a minisztériumi sajtóosztályról és a külügy más osztályairól kerültek ki, s egzisztenciájukat, karrierjüket, későbbi bárói rangjukat is a grófnak köszönhatték. Az Andrassy-mítosz megteremtői a berlini kongresszus és az első világháború között eltelt időben például Aehrenthalt is tanácsokkal látták el, ahogy más hivatali utódokat is, így markáns érdekük fűződött az Andrassy-kultusz felépítéséhez. A Kónyi–Dóczy magánlevelezés szintén azt bizonyítja, hogy e hivatalnokok igencsak elfogultak voltak saját jötevőjük felé.¹⁶⁷⁶

A zseniális csapda és géniusz imázs először Wertheimer Edéhez volt köthető, aki munkájának elkészítésekor szinte mindenben Kónyi és Dóczy tanácsát kérte ki, s elmondható, hogy a megbízásából keletkezett az a Wertheimer biográfiai trilógia, amely kihagyhatatlan

¹⁶⁷⁴ lásd például: SCHMIDT 1992. 193–196.

¹⁶⁷⁵ SAAB 1992. 467–468.

¹⁶⁷⁶ A UCL SSEES KON 13 dobozban található magánlevelek számos esetben erről tanúskodnak.

olvasmány a korszakkal foglalkozó történészek számára.¹⁶⁷⁷ A könyvek keletkezését az indokolta, hogy már az első világháború előtt tartottak attól, hogy Richard Charnatz éppen készülő művében¹⁶⁷⁸ majd Goriainownál¹⁶⁷⁹ az Osztrák–Magyar Monarchia németeknek kedvező külpolitikája olyan interpretációt kap, amelyben nem kerül megfelelő hangsúly Andrassy teljesítményére, vagy rossz színben tünteti fel a gróf által vezetett külügyminisztériumot. *„Gorianov műve teljességgel hivatalos mű, mely Ausztria–Magyarország keleti politikája ellen van irányozva. (...) Nagy hálával venném, ha méltóságod még valamit közölhetne velem a titkos szerződés tartalmát illetőleg.”*¹⁶⁸⁰ – panaszkolta Wertheimer Kónyinak. A francia és angol nyelvű munkák sora jelent meg már az első világháború előtt, melyek szerzői igyekeztek feltárni a korábbi évtizedek diplomáciai konfliktusait, s ezáltal körvonalazni a felelősséget a központi hatalmak és antant elmérgesedő viszonyában. Ugyanakkor Dóczy és Kónyi korábban szándékosan elkerülték bármiféle mű megjelenését az Andrassy-korszakról, mivel úgy vélték, az oroszbarát politikának megértésére még nem érett meg a hazai publikum.¹⁶⁸¹ *„(...) A biografia dolgában csak annyit mondok, hogy két okból nem bírnék rá vállalkozni: első az, hogy nem értek semmihez, a mit nem a kis ujjamból szophatok s hogy oly munkával, melyhez alapos tanulmány és tanúlság kell, okvetlenül blamíroznám magamat s compromittálnám az ügyet; a második, hogy még jelen állásomban vagyok, lehetetlen úgy írnom Andrassyról, a hogy dukál s emlékéhez illik. Kik vannak, a kik még a N-fr. Pr. [Neue Freie Presse] politika nélküli tárczájában is túlságos önmérséklést és reservát, enthusiasmus-hiányt találtak. Én egyáltalán azt hiszem, hogy Andrassy életét most megírni korán van. Az ő politikájának megértéséhez oly dolgok tudása szükséges, melyeket most nem szabad tudni. A mit én leg nagyobb dicsőségének tartok, az oroszszal való titkos actiója a török háború előtt [budapesti titkos egyezmény], azt ma és még egy-két év múlva hazaárulásnak venné a honi bölcsesség; de közlését sem engedné meg az állam érdeke. Véleményem tehát az, hogy egyelőre az ő emlékezetében csak anyaggyűjtéssel, esetleg részleges közlésekkel lehet készületeket tenni. Ezekből aztán a későbbi biográfus csinálhat jó munkát, lehet, hogy az én leszek, ha megélek és visszanyerem szabadságomat. De akárki legyen, négy-öt év múlva jobbat fog írni, mint ma (...).*¹⁶⁸² – írta a kötetéről Dóczy

¹⁶⁷⁷ UCL SSEES KON 13, Wertheimer Ede engedélykérő levele Kónyihoz a tiszadobi levelek tárgyában – 1911. július 14.

¹⁶⁷⁸ CHARMATZ 1912.

¹⁶⁷⁹ GORIAINOW 1912.

¹⁶⁸⁰ UCL SSEES KON 13, Wertheimer levele Kónyihoz, 1912. június 27.

¹⁶⁸¹ UCL SSEES KON 13, Dóczy Lajos levele Kónyi Manóhoz, 1890. március 12., ill. Dóczy Lajos levele Kónyi Manóhoz 1893. augusztus 14.

¹⁶⁸² UCL SSEES KON 13, Dóczy Lajos levele Kónyi Manóhoz, 1890. március 12.

Kónyinak, 1890-ben, a gróf halála után egy hónappal.¹⁶⁸³ A századfordulón aztán a fent megnevezett okok miatt megírták Wertheimerrel az Andrássy életéről és karrierjéről értekező biográfiát.

Ha egyet is értünk azzal, hogy Andrássynak létezhetett valamiféle külpolitikai elképzelése, amit megpróbált érvényre juttatni, akkor is számolni kellett számos más faktoral, ami befolyásolta e külpolitikai tevékenységet, és amely végül olyan mederbe terelte az Andrássy-féle külpolitikát, melyben kénytelen volt kényszermegoldásokat megvalósítani: azaz a nagy mesterterv helyett ad hoc politikát folytatni. Közele barátai és munkatársai azonban egy génusz imázsát tárták a hazai közönség elé, s elég erős ecsetvonásokkal retusálták azokat a döntéseket, amik nem illettek bele a bohém zseni képébe. Habár a német és osztrák–magyar levéltári iratok segítségével mindinkább könnyebb volt a múltban ezt az utat követni, és Wertheimer monográfiáira hagyatkozni ott, ahol hézagos maradt a dokumentumok által nyújtott Andrássy-kép – a brit iratokban egy Andrássyval szemben igencsak kritikus összkép jelent meg e dolgozat olvasói előtt, ahol a gróf nem volt mindig ura a mestertervnek, s nem tartott mindig megfelelően lépést vetélytársaival. Különösen igaz ez külügyminiszteri hivatalban töltött idejének utolsó két évére, s leginkább az áldozatokkal terhelt berlini kongresszusra és a boszniai okkupációra.

A korabeli brit külpolitikáról elmondható a forrásokban található információ alapján, hogy messze nem olyan képet mutatott, mint ahogyan arról a *Ballhausplatz* vélekedett, és ahogyan azt a bécsi levéltárra támaszkodó történészek – átvéve forrásaik cinikus hangnemét – cselekvésképtelennek ítélték (lásd VIII. 1. és VIII. 2. fejezetek). A brit külpolitika viszonylagos tétlenségét a több évtizede fennálló, Palmerston-féle, doktriner-jellegű koncepció hatásának köszönhetette, melynek megváltoztatására nem állt készen az ország politikumának egésze.

A korszakunk elején benuznak mutatkozott a Gladstone-kormányzat a francia–porosz háború alkalmával. Ezen túl a nagy keleti válság kontinentális konfliktusába való beavatkozás módozatait (a flotta behajózásának epizódjait 1877-ben, majd 1878 tavaszán) még a Konzervatív Párton belül is hevesen kritizálták. Ennek eredményeképp csak akkor vált tette készsé a brit kormány, mire Disraeli a királynő segítségével kiszorította kormányából a régi doktrínát támogató, liberális oldal felé is nyitott minisztereit (lásd II. 4. fejezet, 37. oldalának idézetét, illetve a VIII. 3. fejezetet). Az 1878 márciusában történt váltás azonban túl későnek bizonyult, s áprilisban és májusban a bizalmát veszített Osztrák–Magyar Monarchiával szemben könnyebben tudott a brit kormány egyezsége jutni az oroszokkal, majd ezt a tényt

¹⁶⁸³ Egy másik, keltezetlen levélben Andrássy Tivadartól várták, hogy apjáról terjedelmes kéziratot közöljön. (UCL SSEES KON 13, Dóczy Lajos levele Kónyi Manóhoz).

felhasználva támogatói pozícióba kényszeríteni a Monarchiát a kongresszus idejére. (lásd: VIII. 5. és VIII. 6. fejezetek).

A bizalmatlanság kialakulásához vezethetett a Montgelas-féle forrásokból ismert, alkotmányos viszonyokra és abból fakadó politikai lehetőségeket illető tájékozatlanság. Azonban amíg a britek esetében nyilvánvaló volt, hogy Andrásstól többet vártak, mint amit az uralkodó beleegyezése nélkül megtehetett volna, úgy Andrassy szintén csak részben mérte fel Disraeli belpolitikai pozícióját („*Anglia nem képes cselekedni az atrocity-meetings [sic!] -ek miatt.*”¹⁶⁸⁴). Amikor Disraelit és kormányát sakkban tartotta a liberális agitáció, azt a *Ballhausplatz* komolytalannak értékelte, vagy a szavahihetőség hiányának hitte. Ellenben amikor Andrassy az uralkodónak és a katonai köröknek tett ígéretei miatt nem tudott közeledni, úgy az angolok szintén hátsó szándékot sejtettek Andrassy cselekedetei mögött, melyre ráerősített az Andrassy által félrekezelte konstantinápolyi helyzet és a Zichy által okozott diplomáciai malőr (lásd VII. 3. fejezet). Úgy gondolom, a színterek ábrázolásával sikerült láttatni, hogy a brit külpolitika messze nem a hivatalos, bürokratikus keretekben valósult meg, hanem a parokializmus jegyeit mutatta. Derby és Disraeli harcában nyilvánvaló a hatáskörök túllépése (VII. 3. fejezet), s a kormányzásban részt vevő szereplők, a közvélemény és lobbiszereplők együttes hatása az ország kapcsolataira. Disraeli például titkárára, Corry-ra támaszkodva politizált saját minisztereivel szemben, és folytatott egyfajta önálló, személyes külpolitikát. A kulcsfigurát a nem hivatalos külpolitika tekintetében Montgelas jelentette, aki szintén saját vízióval bírt, és egy látens nagyköveti posztot töltött be a valójában Beust által vezetett nagykövetségen.

A nagy keleti válság brit belpolitikai eredményeként elmondható, hogy Disraeli a háborús hangulatot kihasználva szinte egyedül kormányzott a válság kritikus hónapjaiban, Derby betegségét kihasználva pedig sikerül az ellenállás legerősebb pontját – a külügyminisztert – kiiktatnia egy rövid időre, majd leváltani őt 1878 márciusára. A pártokon átívelő turkofil és ruszofób érzelmek és gondolatok lényegében megteremtették a modern pártpolitizálás alapjait. A politikai körutak, a tömegek előtti beszédek egyre hatásosabb eszköznek bizonyultak, valamint a pártok vidéki fiókszervezetei is ennek köszönhetően gyarapodtak az országban. A nagy keleti válság alatt kibontakozó politikai vita így jelentősen hozzájárult a brit demokráciai váltógazdaság kialakulásához, még ha erőszakos jelenetekre is került sor a dzsingók és humanitárius tüntetők tömegeseményein.

¹⁶⁸⁴ HU-MNL-OL-P4. (12. doboz) 592. (jelöletlen irat).

A berlini egyezmény megkötése után, a külpolitikai siker lendületét kihasználva Disraeli a berlini béke bajnokaként térhetett haza, aki *tisztességes békét* kötött („*peace with honour*”), s e kifejezést beleírta a brit politikai élet glosszáriumába. Gladstone népszerűsége azonban 1879-et követően megugrott és 1880-ban, amikor visszatért egy fegyelmezettebb Liberális Párt élén, az első győzelmeit egy skóciai kerületben aratta. A kerület nevét tovább vitte a *Midlothian*-nek nevezett választási kampány. Gladstone végül megnyerte a választásokat. A politikai kampányban Disraeli imperialista politikájának hibáit hangoztatta, s főleg a konzervatív háborús politikát ostorozta.¹⁶⁸⁵ Hosszútávon a nemzetközi szintű közeledés és az aktív külpolitika végül belpolitika kudarchoz vezetett mindkét országban.

IX. 2. Gondolatok a magyar és Lajtán túli közvélemény szerepéről

Bár nincs közvetlen bizonyíték a magyar közvélemény tendenciáinak megváltozása és a sajtóban kifejtett vélemények közötti kapcsolatra, a brit konzervatív lapok cikkeinek magyar sajtó általi átvételével párhuzamosan nyugtalanság lett úrrá a hazai közvéleményen. Ebben közrejátszhatott, hogy az első jelentősebb magyar hírügynökség, a Budapester Correspondenz csak a válság ideje alatt, 1875-ben jött létre, és a Monarchia lapjai a külföldi hírek tekintetében csak olyan ügynökségekre hagyatkozhattak, mint a Havas, a Reuters és a Times, illetve bizonyos mértékig a bécsi és más német lapok cikkeit idézték.¹⁶⁸⁶ Az *Egyetértés* szerkesztője még arra is utalt, hogy az angol sajtónak az egész Balkánon vannak tudósítói, amit az osztrák–magyar lapok csak jóval később engedhettek meg maguknak.¹⁶⁸⁷ Azzal, hogy a magyar lapok átvették a keleti válságról szóló brit híreket, egyúttal importálták a brit kiadványoknak a konzervatív párti elit által ihletett politikai narratíváját. A brit elit így az oroszellenes kiadványokon keresztül meghatározta mind a magyarországi kormánypárti, mind az ellenzéki sajtó napirendjét. Herman és Chomsky koncepciójának így megfelel az az elképzelés, miszerint az elit és az átvett agenda, avagy napirend alakította a közvélemény külpolitikával kapcsolatos álláspontját. Az, hogy a magyar sajtó figyelmen kívül hagyta a felkelés következtében elhunyt szláv keresztényeket, szintén a szerzőpáros „*értékes és értéktelen áldozatok*” koncepcióját támasztja alá.¹⁶⁸⁸

¹⁶⁸⁵ SETON–WATSON 1935. 504–550.

¹⁶⁸⁶ BUZINKAY 2016. 185–186.

¹⁶⁸⁷ *Egyetértés*, 1875. november 11., 1–4.

¹⁶⁸⁸ HERMAN–CHOMSKY 2011.

Annak ellenére, hogy a szubvencionálás a Monarchiában a sajtó befolyásolásának bevett eszköze volt, a magyarországi sajtóorgánumok jelentősen eltértek a döntéshozók számára kényelmes irányvonaltól, és súlyos belpolitikai válságot idéztek elő. Ez a jelenség leginkább az *Egyetértés* esetében szembetűnő, amely a *Daily Telegraph* háborúpárti narratíváját vette át, de a válság egy pontján mind az ellenzéki, mind a kormányhoz közeli sajtó kritizálta a passzívnak tűnő osztrák–magyar külpolitikát. A Nagy-Britanniában a Liberális Párt győzelméhez vezető Midlothian-kampányhoz hasonló módon a keleti kérdés ügye a magyarországi 1878-as választásokon is felfordulást okozott, amikor a párt száz mandátumot veszített a törvényhozásban, és rövid időre meginogni látszott.¹⁶⁸⁹ A magyar közvélemény „nyomása” (vagy legalábbis annak hatása) közvetlenül is éreztette hatását, amikor Andrassy és Tisza az 1878. január 14–15-i katonai értekezleten a preventív háború gondolata mellett tették le voksukat. A magyar közvélemény látványos megnyilvánulásait használták fel érveikben, amikor Bosznia megszállása helyett az Oroszország elleni preventív háború gondolatát próbálták igazolni. Ferenc József és a katonai kör végül azt tanácsolta Andrassynak, hogy inkább készüljön fel a béketárgyalásokra, így egyúttal a későbbi berlini kongresszusra.¹⁶⁹⁰

1878-ban az osztrák–magyar vezetésnek és a befolyásos katonai köröknek az osztrák közvélemény ellenállásával kellett számolnia, amely a várható költségek miatt ellenezte a katonai fellépést, másrészt a magyar közvélemény rosszallásával, amely egy keleti háborúra készült, de helyette a boszniai okkupációt, a „testvéri” török nép területeinek megszállását kapta. Kozári Monika tanulmánya alapján, aki Ghyczy Kálmán naplóját is bevonta kutatásába, tudható, hogy Tisza támogatása Andrassy számára a következő év nyaráig kitartott. Ghyczy hiába szegült szembe a Tisza és Andrassy által képviselt politikával, Tisza amellet érvelt, hogy Andrassy összeurópai mandátumot szerez az okkupáció számára, amelybe a török beleegyezik. Az okkupációs válság lehetőségére hivatkozva aztán Tisza a belpolitikai színtéren Ferenc József segítségét kérte az országgyűlés berekesztésében és a minél előbb kiírandó választások ügyében. Miután az uralkodó eleget tett a kérésnek, az augusztusi választásokon a Szabadelvű Párt igencsak meggyengült, hiszen az Egyesült Ellenzékkel és függetlenségekkel szemben száznál is több mandátumot veszített annak köszönhetően, hogy az ellenzék sikerrel tematizálta a boszniai okkupáció problémáját. Tisza lemondott és ügyvivőként dolgozott tovább, majd mivel nem volt más kormányképes erő és bevált az okkupáció törvényhozáson való átvitelre

¹⁶⁸⁹ KATUS 2012. 362–363.

¹⁶⁹⁰ BENCZE 1987. 44–49.

vonatkozó taktikája, decemberben már ismét megszilárdította pozícióját.¹⁶⁹¹ Nem úgy, mint a külpolitikai színtéren tevékeny Andrássy.

A közvélemény nyomását kitűnően szemlélteti a gróf bukásának története. 1878 nyarán ért be az osztrák liberálisok lapjainak támadása. A magyarországi lapok közül a (német nyelvű) *Pester Lloyd*, és a *Pesti Napló*, ugyan szokatlanul élesen, szinte az ellenzéki *Egyetértés*hez hasonló módon hibáztatták a gróf keleti politikáját, ugyanakkor a liberális *Neue Freie Presse* és a *Neue Wiener Tagblatt*, továbbá a cseh *Bohemia* is csatlakoztak az Andrássyt kritizáló sajtóorgánumok kórusához. 1878 júniusára már a *Vaterland*, *Fremdenblatt* és a kisebb lapok is kritikusak voltak vele szemben.¹⁶⁹² Andrássy emberei fokozatosan meggyengültek a Lajtán túli politikában: Auersperg még kétszer adta be lemondását, akit Pretis közös pénzügyminiszter is követett. Utóbbi viszont felkérte Herbstet, hogy egyesítve az Alkotmánypártot segítse egy új kormány felállítását. A berlini kongresszus és az azt követő boszniai okkupációt a párt minden szegmensében elítélték. Herbst a Pretis által összehívott pártkonferencián arra kérte a miniszterelnököt, ítélje el Andrássy külpolitikáját, még akkor is, ha a megszállás pusztán okkupáció és nem annexió. Ezúttal Pretis is szembekerülve az Alkotmánypárttal visszaadta megbízatását, s provizórikus-jellegű Auersperg mellett így – ha rövid időre is, de – Herbst válhatott a Lajtán túlipolitika meghatározó alakjává.¹⁶⁹³ Az óliberális képviselő sikerrel nyerte meg az Alkotmánypárt számára a közös külügyminiszterrel és így az uralkodóval szemben vívott politikai csatát. Bosznia megszállása miatt ugyanis az osztrák–magyar állam további 25 milliós kölcsön felvételére kényszerült, amit a Reichsrat nem hagyott jóvá, minthogy a Bosznia okkupációjára vonatkozó berlini szerződést sem ratifikálta. Így november végén Herbsték tiltakozása miatt a benyújtott közös külügyminisztérium költségvetésének vitáján Andrássy kénytelen volt az előzetesen már elköltött hitelt jóváhagyó előterjesztést utólagosan visszavonni. Herbst, Giskra és más képviselők ekkor folyamatosan Andrássyt kezdték vádolni a boszniai kényszerhelyzet előidézésével, a parlamenti költségvetési bizottság pedig aláírta és megszavazta a vádló jelentéseket. Mindemellett a megaláztatást pedig növelte, hogy hajlandóak voltak egy 20 milliós kölcsön aláírására, ergo a külügyminiszter még hálával is tartozhatott nekik. Az Andrássyhoz hű mérsékeltebb képviselők, az úgynevezett Bosnyák Klub néven politizáltak a pártban, s leszavazták a párt okkupációt elítélő nyilatkozatát.¹⁶⁹⁴

¹⁶⁹¹ KOZÁRI 1996. 52–57.

¹⁶⁹² HASELSTEINER 1978. 219–221.

¹⁶⁹³ ZACHAR 1981. 241–244.

¹⁶⁹⁴ ZACHAR 1981. 247–252.

Andrássy a boszniai bevonulás kudarcairól és a kettős szövetségről így írt ekkor: „A katonák szokás szerint bakot lőttek Novi Bazarban, és ha a legkisebb összeütközés lesz – mind – lapok, minisztérek, és katonák azt fogják kiabálni, hogy én a Monarchiát végveszélybe döntöttem. A hadügy minister egy éjszaka sem alszik – mint maga bevallotta a császárnak csupa rémképeket lát. Az itteni új miniszterium egy nagy protokollumot írt össze a b[e]menet ellen – miután Taaffe tellyen belényugodott: Hogy esett volna mindez reám. – Hála Istennek azonban már ma vagy tegnap egy nagy rész be ment és hála a rossz Conventionnak a törökök demonstratio barátsággal kísérek be, miután mi kikísértük az orosz. Bismarck kivel jobban értettük egymást mint valaha daczára az Alexandriai zokolkodásnak, 20-án jön ide – nem kétlem hogy megköjtjük a kölcsönös aszuratiót – és akkor mehetek azon öntudattal hogy a mit ember elérhetett a monarchia javára elértem. (...)”¹⁶⁹⁵

1878. november 30-án Andrássy végül úgy tudta feloldani azt a helyzetet, hogy a delegációk kezébe adta a boszniai költségvetés sorsát, amelyek aztán nem merték magukra vonni az ellátatlan hadsereg felelősségét, annak sajtóvisszhangját, így megszavazták az okkupációs költségvetést. Herbst és a delegációk azonban eléggé kompromittálták Andrássyt annyira, hogy erre hivatkozva benyújtotta lemondását.¹⁶⁹⁶ A sajtó szüntelenül kritizálta a keleti politika felemás eredményeiért. Hol a birodalom nagyhatalomként való fellépését sürgették, hol kárhoztatták a grófot. Egyedüli kivételt az udvarhoz közel álló *Augsburger Allgemeine Zeitung* jelentett, ami nem meglepő módon védelmébe vette Andrássyt és igyekezett tárgyilagosan írni a gróf meghurcolásáról.¹⁶⁹⁷ Mindez egyébként nem jelentett problémát a gróf számára, hiszen a liberális lapok által feltüzelt sajtóvisszhangról már karrierje kezdetén úgy vélekedett, hogy „amíg a császár és a delegációk velem vannak, addig a sajtóra nincs szükségem.”¹⁶⁹⁸ Valójában azonban Andrássy az uralkodó bizalmával (sem) rendelkezett már ekkor, s ez lehetett lemondásának legfőbb indoka. Ferenc József ekkor már a katonai körök álláspontját tette magáévá, Andrássy pedig, aki a szerződések értelmében többször is Bosznia bekebelezése ellen érvelt, az uralkodó számára is nemkívánatossá vált. Végül valós egészségügyi gondjaira hivatkozva adta be lemondását, amelyet Ferenc József elfogadott.¹⁶⁹⁹

¹⁶⁹⁵ HU-MNL-OL-P4, (13. doboz) 623. Andrássy levelei feleségéhez, Kendeffy Katinkához, Schönbrunn 1878. szeptember 9.

¹⁶⁹⁶ DIÓSZEGI 1998. 331–334.

¹⁶⁹⁷ HASELSTEINER 1978. 224–228.

¹⁶⁹⁸ Idézi DEÁK–TAMÁS 2021. 526.

¹⁶⁹⁹ DIÓSZEGI 1998. 333–334; Ironikus módon a hadsereg és a közös minisztertanács – melyben Andrássy korábban jobbkézéként működő Kállay Benjámín is helyet kapott – a megszállástól kezdve *de facto* az állam részének tekintették Boszniát. Az 1880-as évektől pedig az európai kultúrára való átnevelést, „civilizálást”, az európai küldetés tudatot használták a különböző adminisztratív és hadi fellépések háttéréként (FÓNAGY 2014. 29–33). Tehát annak az argumentumnak a meghosszabbítását – az európai és ázsiai szembeállítását –, amit Andrássy csak 1878-tól kezdve Oroszország és az Oszmán Birodalom ellen kívánt használni.

Egy keltezetlen, feltehetően 1878 végén írt dokumentumban amellet érvelt, hogy a sajtónak nem kellett volna olyan szigorúan megítélnie őt, illetve a helyes sajtópolitikáról is megosztotta gondolatait: „(...) csak egy valódi felelősség nehezedik a miniszterre, egy meg nem vesztegethető bírāja lehet, és ez a történelem mely a politikát utólagosan eredményei után ítéli meg. (...) Inkább mint minden másra áll ez a külpolitikára nézve mert a külpolitika eredményei nem mutatkoznak rögtön hanem rendszeren évek mulva. Inkább áll Ausztria Magyarországnban mint bárhol másutt. Más országokban van egy nemzeti tradicionális irány, melytől eltérni a miniszternek nehéz – melyet midőn azt kitüzi ugyszolván az összes közvéleményre számíthat. (...) [A Monarchiában] Csak egy út van, amely a miniszternek biztos kilátást ad, hogy nem fog megtámadtatni és ez az, ha semmit sem tesz, hanem hagyja a dolgokat menni amerre maguktól mennek, akkor mindkét rész egyesül azon örömben, hogy semi sem történik ami a másik részt kielégítené. Ez esetben a sajtó, a delegátus tökéletesen meg vannak elégedve.”¹⁷⁰⁰

¹⁷⁰⁰ HU-MNL-OL-P4, (12. doboz) (592), nr. 33.

Felhasznált források

Bodleian Library, Oxford (BLO)

Hughenden Papers, Disraeli Papers 69-71, 73, 116

British Library (BL)

Manuscripts Archive

Disraeli Papers, Add MS 59887

Layard Papers, Add MS 39130

The National Archives (Public Records Office) (TNA-PRO)

CAB 41. Photographic Copies of Cabinet Letters in the Royal Archives

FO 391. Hammond Papers

FO 7. Foreign Office and predecessor: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Austro-Hungarian Empire (formerly Holy Roman Empire)

FO 78. Foreign Office and predecessor: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire

FO 120. Foreign Office: Embassy and Consulates, Austria (formerly Austro-Hungarian Empire): General Correspondence

FO 244. Foreign Office: Embassy and Consulates, Germany (formerly Prussia): General Correspondence

FO 424. Foreign Office: Confidential Print Turkey

FO 881. Foreign Office: Confidential Print (Numerical Series)

FO 918. Russell Papers (letters to Lord Odo Russell)

FO 93/11/45B. Secret Agreement. Berlin Congress

PRO 30/51. Cairns Papers

Magyar Nemzeti Levéltár

Országos Levéltár, Bécsi kapu tér:

P 4 Andrassy-család iratai

Óbuda, Lángliliom utca:

A HHStA X869 jelzet alatt található dokumentumai

1761. doboz 70, 71. tekercs

1780. doboz 28–31. cím

1795. doboz 10–15. cím

1796–1798. sz. doboz 20–38. cím. (Rotbücher)

1799. sz. doboz 38–46. cím

K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867-1879

W1026

W38

Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények

Osztálya – Központi Könyvtár Kézirattár

Osztrák-Magyar Monarchia Külügyminisztériumi iratai

(Lutter János és Virgil Mühlbacher irathagyatéka, 1926–1930)

816 (London) A, B

<https://lib.pte.hu/hu/gyujtemenyeink/kezirattar>

University College London, School of Slavonic and Eastern European Studies Library

Kónyi-Lónyay Collection

KON12-KON13 dobozok

<https://www.ucl.ac.uk/library/ssees-archives/konitem.htm>

Sajtó

Arcanum Digitális Tudástár, URL: <https://adt.arcanum.com/hu/collection>

Ellenőr

A Hon

Pesti Napló

Országos Széchényi Könyvtár

Egyetértés

Pester Lloyd

British Newspapers Online, URL: <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>

Daily News

Globe

The Pall Mall Gazette

The Daily Telegraph

Spectator Online Archive, URL <http://archive.spectator.co.uk/issues>

Spectator 1875–1878

British Library

The Times 1875–1878

Felhasznált irodalom

„The Present Position and Policy of Austria.” *The Eclectic Review*, 1850/11, 28, pp. 604–629. Archive.org, Online, [https://archive.org/details/sim_eclectic-review_1850-11_28], elérés: 2021. október 24.

ABBENHUIS 2014 = ABBENHUIS, Maartje: *An Age of Neutrals. Great Power Politics, 1815–1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

ACKTENSTÜCKE 1878A = *Aktenstücke aus der Correspondenzen des Kais. und Kön. Gemeinsamen Ministeriums des Aussern über Orientalische Angelegenheiten*. (vom 16. Mai 1873 bis 31. Mai 1877.). Wien, Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1878.

ACKTENSTÜCKE 1878B = *Aktenstücke aus der Correspondenzen des Kais. und Kön. Gemeinsamen Ministeriums des Aussern über Orientalische Angelegenheiten*. Präliminarfriede von San Stefano. Congress-Protokolle und Vertrag von Berlin. Wien, Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1878.

ALBERTINI 1953 = ALBERTINI, Luigi: *Origins of the War of 1914*. Oxford University Press, London, 1953.

ALDER–DALBY 1979 = ALDER, Lory – DALBY, Richard: *The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminius Vambery*. Bachman and Turner, London, 1979.

ALDOUS 2012 = ALDOUS, Richard: *The Lion and the Unicorn: Gladstone vs Disraeli*. Vintage Digital, London [2007] 2012.

ANDRÁSSY 2018 = ANDRÁSSY Gyula: *A világháború problémái*. Szépmíves Könyvek, Budapest, 2018.

ANGYAL 1932 = ANGYAL Dávid: *Az ifjú Ferenc József*. Franklin Kiadó, Budapest, 1932.

ANGYAL 1941 = ANGYAL Dávid: *Andrássy Gyula (1823–1890)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1941.

APPONYI 1922 = APPONYI Albert: *Emlékirataim, I. Ötven év ifjúkorom – huszonöt év az ellenzékben*. Budapest Pantheon, 1922.

ARMOUR 2014 = ARMOUR, Ian D.: *Apple of Discord. The „Hungarian Factor” in Austro-Serbian Relations, 1867–1881*. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2014.

BAGLEY 1985 = BAGLEY, J. John: *The Earls of Derby, 1485–1985*. Sidgwick and Jackson, London, 1985.

BALANYI 1920 = BALANYI György: *A Balkán-probléma fejlődése: a Párisi kongresszustól a világháború kitöréséig, 1856–1914*. n.a., Budapest, 1920.

BALANYI 1924 = BALANYI György: *Gr. Andrássy Gyula szerepe a Monarchia történetében*. n.a., Budapest, 1924.

BALDWIN 2000 = BALDWIN, David A.: „Success and Failure in Foreign Policy”. *Annual Review of Political Science* 2000/3. pp. 167–182.

BATAKOVIĆ 2014 = BATAKOVIĆ, Dušan T.: *The Foreign Policy of Serbia (1844–1867). Ilja Garašanin’s Načertanije*. Institut des Etudes Blakaniques, Belgrad, 2014.

BAYER 1998 = BAYER József: *A politikai gondolkodás története*. Osiris tankönyvek, Budapest, 1998.

- BEBESI 2021 = BEBESI György: Ivan Fjodorovics Paszkievics (1782–1856). In: VÁMOS Eszter – BEBESI György: *Az orosz cári hadsereg intervenciók csapatainak szerepe az 1848–1849-es szabadságharc leverésében*. MOSZT Könyvek 19., Pécs, 2021. pp. 117–168.
- BEBESI 2022A = BEBESI György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Negyedik Kiadás. PTE-BTK Történettudomány Intézete, Pécs, 2022.
- BEBESI 2022B = BEBESI György: Nemzetközi kapcsolatok a 19. század első felében. A bécs kongresszustól a krími háborúig (1814–1856). In: BEBESI György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Negyedik Kiadás. PTE-BTK Történettudomány Intézete, Pécs, 2022. pp. 36–58.
- BEBESI 2022C = BEBESI György: Nemzetközi kapcsolatok a 19. század második felében. A krími háborútól az első világháborúig (1856–1914). In: BEBESI György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Negyedik Kiadás. PTE-BTK Történettudomány Intézete, Pécs, 2022. pp. 59–78.
- BEDERMAN 1988 = BEDERMAN, David J.: „Rebus Sic Stantibus and a Primitist View of the Law of Nations.” *The American Journal of International Law*, 1988/1. (82. sz.), pp. 1–40.
- BEKSICS 1882 = BEKSICS Gusztáv: *A magyar doctrainerek*. n.a., Budapest. 1882.
- BEKSICS 1898 = BEKSICS Gusztáv: *I. Ferenc József és kora*. In: Szilágyi Sándor (szerk.) *Magyarország története*. X. kötet. n.a., Budapest, 1898.
- BELLER 1996 = BELLER, Steven: *Francis Joseph*. Longman, New York, 1996.
- BELLER 2018 = BELLER, Steven: *The Habsburg Monarchy, 1815–1918*. Cambridge University Press, Cambridge, 2018.
- BERETZKY 2023 = BERETZKY Ágnes: *A nemzeteszme brit szemmel. H. W. Steed, R. W. Seton-Watson, A. J. Toynbee és C. A. Macartney Kelet-Közép Európáról (1903–1978)*. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2023.
- BIAGINI 1992 = BIAGINI, Eugenio F.: *Liberty, Retrenchment and Reform. Popular Liberalism in the Age of Gladstone, 1860–1880*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- BIAGINI 2000 = BIAGINI, Eugenio F.: *Gladstone*. Macmillan, Basingstoke, 2000.
- BLAKE 1966 = BLAKE Robert: *Disraeli*. Eyre & Spottiswoode, Oxford, 1966.
- BLAKE 2010 = BLAKE Robert: *The Conservative Party from Peel to Major*. Faber Finds, London, 2010.
- BLED 1992 = BLED, Jean-Paul: *Franz Joseph*. Blackwell Publishers, Oxford, 1992
- BOGDANOR 2001 = BOGDANOR, Vernon: *Politikatudományi Enciklopédia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001
- BOURNE 1970 = BOURNE, Kenneth *The Foreign Policy of Victorian England, 1830–1902*. Clarendon Press, Oxford, 1970.
- BREUNING 2007 = BREUNING, Marijke: *Foreign Policy Analysis*. Palgrave Macmillan, New York, 2007.
- BRIDGE 1972 = BRIDGE, Francis-Roy: *From Sadowa to Sarajevo. The foreign policy of the Austro-Hungarian Monarchy, 1866-1914*. Routledge Publishing, London, 1972.
- BRIDGE 1979 = BRIDGE, Roy: Allied Diplomacy in Peacetime: The Failure of the Congress 'System,' 1815–23. In: Alan Sked (szerk.): *Europe's Balance of Power, 1815–1848*. Macmillan Press, London, 1979. 34–53.

- BRIDGE 1989 = BRIDGE, Francis–Roy: Österreich (-Ungarn) unter den Grossmächten. In: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter (szerk.): *Die Habsburgmonarchie 1848–1918*. VI./1. kötet, Die Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bécs, 1989.
- BRIDGE–BULLEN 2005 = BRIDGE, France-Roy – Bullen, Roger: *The Great Powers and the European States System 1814–1914*. Second Edition. Pearson Education, Harlow, 2005.
- BUZAN–LAWSON 2015 = BUZAN, Barry – LAWSON, George: *The Great Transformation. History, Modernity and the Making of International Relations*. Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
- BUZINKAY 2016 = BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Wolters Kluwer, 2016.
- CARR 1995 = CARR, Edward H.: *Mi a történelem?* Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- CECIL 1921 = CECIL, Gwendolen (szerk.): *Life of Robert Marquis of Salisbury*. 1868–1880. 2. kötet. Hodder and Stoughton, London, 1921.
- CESARINI 2016 = CESARINI, David: *Disraeli. The Novel Politician*. Yale University Press, New Haven & London, 2016.
- CHAMBERLAIN 1988 = CHAMBERLAIN, Muriel E.: *'Pax Britannica'? British Foreign Policy, 1789–1914*. Longman Publishing, London, New York, 1988.
- CHARMATZ 1912 = CHARMATZ, Richard: *Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert. Bis zum Sturze Metternichs*. I. kötet, n.a., Lipcse, 1912.
- CHARMLEY–DAVEY 2011 = CHARMLEY, John – DAVEY, Jennifer: The Invisible Politician: Mary Derby and the Eastern Crisis. In: Fisher, John – Best, Antony (szerk.): *On the Fringes of Diplomacy. Influences on British Foreign Policy, 1800–1945*. Ashgate, Farnham, 2011.
- CIEGER 2004 = CIEGER András (szerk.): *A kiegyezés*. Osiris Kiadó, Budapest 2004.
- CIEGER 2021 = CIEGER András: *A magyar Országgyűlés a dualizmus korában*. I. kötet, Országház Könyvkiadó, Budapest, 2021.
- CIEGER 2022 = CIEGER András: *Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok*. Tuzsér Községért Közalapítvány, Tuzsér, 2022.
- CLARKE 2015 = CLARKE, Christopher: *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé*. Park Könyvkiadó, Budapest, 2015.
- CLAYTON 1971 = CLAYTON, Gerald-David: *Britain and the Eastern Question. Missolonghi to Gallipoli*. London History Studies 8., University of London Press Ltd., London, 1971.
- CONZE 2019 = CONZE, Eckart: Historicizing a Security Culture: Peace, Security and the Vienna System in History and Politics, 1815 to Present. In: DE GRAAF, Beatrice – DE HAAN, Ido – VICK, Brian: *Securing Europe after Napoleon. 1815 and the New European Security Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge, 2019. pp. 40–55.
- CRAIG 1960 = CRAIG, Gordon: The System of Alliances and the balance of Power. In: Bury, J. P. T. (szerk.): *The New Cambridge Modern History*. Cambridge University Press, Cambridge, 1960. pp. 246–273.
- CROZIER, Michael: *A bürokrácia jelensége*. Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest, 1981. 269–293.
- CURRAN–SEATON 1997 = CURRAN, James – SEATON, Jean: *Power without Responsibility. The Press and Broadcasting in Britain*. Taylor and Francis, London, New York, 1997.

CURTIUS 1907 = CURTIUS, Friedrich: *Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe Schillingsfürst*. I. köt. Deutsche Verlags-Anhalt, Stuttgart, 1907.

CZIPRIÁN–DEME 2007 = CZIPRIÁN K. Loránd - Deme Cecília: „Igazgatás - közigazgatás – bürokrácia.” *Korunk*, 2007/6. 18. évf. pp. 8–16.

CSAPLÁR–DEGOVICS 2022 = CSAPLÁR–DEGOVICS Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.” *Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2022.

CSIRKÉS–FODOR 2014 = CSIRKÉS Ferenc – FODOR Gábor: „Vámbéry as a Public Figure.” *Archivum Ottomanicum* 31. (2014). pp. 51–64.

CSORBA 2019 = CSORBA László: A dualizmus rendszerének kiépülése és konszolidált időszaka. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019.

DAKIN 1979 = DAKIN, Douglas: The Congress of Vienna, 1814–1815, and its Antecedents. In: Alan Sked (szerk.): *Europe's Balance of Power, 1815–1848*. Macmillan Press, London, 1979. pp. 14–33.

DE HAAN–VAN ZANTEN 2019 = DE HAAN, Ido – VAN ZANTEN, Jeroen: „Constructing an International Conspiracy: Revolutionary Concentration and Police Networks in the European Restoration.” In: De Graaf, Beatrice – De Haan, Ido – Vick, Brian: *Securing Europe after Napoleon. 1815 and the New European Security Culture*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019. pp. 171–193.

DE WORMS 1887 = DE WORMS, Henry (szerk.): *Memoirs by Friedrich Ferdinand von Beust written by himself*. II. kötet, Remington and Co. Publishers, London, 1887.

DEÁK 2009 = DEÁK Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolútizmus, 1849–1867*. Magyarország története 15., Kossuth Kiadó, 2009.

DEÁK–TAMÁS 2021 = DEÁK Ágnes – TAMÁS Ágnes: *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2021.

DECSY 1979 = DECSY János: *Prime Minister Gyula Andrassy's Influence on Habsburg Foreign Policy, During the Franco-German War of 1870–1871*. East European Quarterly Boulder, Columbia University Press, New York, 1979.

DEL PERO–FORMIGONI 2017 = DEL PERO, Mario – FORMIGONI, Guido: „Towards a New International History.” *Ricerche di storia politica* 2017. október. pp. 25–32.

DEMETER 2017 = DEMETER Gábor: Count Andrassy and the Attitude of Austria-Hungary during the Great Eastern Crisis (1875–78). A Historiographical Overview. In: Demeter Gábor (szerk.): *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula*. IHS, Sofia, 2017. pp. 13–39.

DEMETER 2020 = DEMETER Gábor (szerk.): *Balkán Kronológia I. Birodalmak szorításában, 1700–1878*. Institut za Istoricheski Izsledvaniya, BAN, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, TTI, Budapest, Szófia, 2020.

DIÓSZEGI 1965 = DIÓSZEGI István: *Ausztria–Magyarország és a francia-porosz háború*. n.a., Budapest, 1965.

DIÓSZEGI 1980 = DIÓSZEGI István: *Andrassy und Disraeli im Sommer des Jahres 1877*. Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 156, Budapest, 1980.

DIÓSZEGI 1984 = DIÓSZEGI István: *A magyar külpolitika útjai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

- DIÓSZEGI 1987 = DIÓSZEGI István: *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- DIÓSZEGI 1994 = DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. História Kiadó: MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1994.
- DIÓSZEGI 1998 = DIÓSZEGI István: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest, Wien und München: Teleki László Alapítvány, 1998.
- DIÓSZEGI 2004 = DIÓSZEGI István: A kiegyezés magyar szemszögből. In: Cieger András (szerk.): *A kiegyezés*. Osiris Kiadó, Budapest 2004. pp. 419–429.
- DIÓSZEGI 2018 = DIÓSZEGI István: Ferenc József és gróf Andrássy Gyula. In: Fónagy zoltán (szerk.): *A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskáig. I. Ferenc József és a magyarok*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. pp. 177–202.
- DONELLY 2005 = DONELLY, Jack: Realism. In: Burchill, Scott – Linklater, Andrew [et al.]: *Theory of International Relations*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2005.
- DÖBÖR 2018 = DÖBÖR András, *Sajtópolitika és politikai sajtó Magyarországon (1780–1840)*. Bp., Gondolat, 2018, 188–190.
- DUNDAS 1929A = DUNDAS, Lawrence (szerk.): *The Letters of Disraeli to Lady Chesterfield and Lady Bradford*. I. kötet, D. Appleton and Company, New York, 1929.
- DUNDAS 1929B = DUNDAS, Lawrence (szerk.): *The Letters of Disraeli to Lady Chesterfield and Lady Bradford*. II. kötet D. Appleton and Company, New York, 1929.
- EDGAR 2002 = EDGAR Feuchtwanger: 'Jew Feelings' and Realpolitik: Disraeli and the Making of Foreign and Imperial Policy. In: Todd M. Edelman – Tony Kushner: *Disraeli's Jewishness*. Vallentine Mitchell, London, 2002.
- EGEDY 2004 = EGEDY Gergely: Disraeli és a konzervatív gondolkodás kialakulása. In: Tibor Frank (szerk.): *Angliától Nagy Britanniáig: Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.
- EHRENPREIS, Petronilla: Der „Recishweite” Presse in der Habsburgmonarchie. In: WANDRUSZKA–URBANITSCH 1989 = WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter (szerk.): *Die Habsburgmonarchie 1848–1918*. VIII. kötet, Die Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bécs, 1989. pp. 1715–1818.
- ELDRIDGE 1973 = ELDRIDGE, C. C.: *England's Mission. The Imperial Idea in the Age of Gladstone and Disraeli, 1868–1880*. Macmillan Press, London, 1973.
- ELLEGÅRD 1957 = ELLEGÅRD, Alvar: *The Readership of the Periodical Press in Mid-Victorian Britain*. Göteborgs Universitets Anskrift. 63/3, 1957.
- ELLIOT 1922 = ELLIOT, G. Henry: *Some Revolutions and other Diplomatic experiences*. London, 1922.
- FALK 1903 = FALK Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Wekerle Sándor és Falk Ernő szerkesztésében. n.a., Budapest, 1903.
- FARKAS 2016 = FARKAS Ádám: „A fegyveres erőszak az államról és a jogról alkotott fogalmaink körében.” *Államtudományi Műhelytanulmányok*. 2016/3. sz. pp. 1–18.
- FAYER 1906 = FAYER Gyula (szerk.): *Szilágyi Dezső beszédei*. Athenaeum, Budapest, 1906.

- FAZEKAS 2021 = FAZEKAS István: *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527-1690 között*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021.
- FÓNAGY 2014 = FÓNAGY Zoltán: „Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után.” *Történelmi Szemle*, 2014/1. sz., 56. évf. pp. 27–60.
- FRANCIS 1912 = FRANCIS Holland: *The Constitutional History of England since the Accession of George the Third*. III. kötet, Longmans Green and Co., London, 1912.
- FRANK 2004 = FRANK Tibor: *Angliától Nagy-Britanniáig: Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.
- FRANK 2018 = FRANK Tibor: *Britannia vonzásában - Angol - amerikai történelmi tanulmányok I. kötet*. Gondolat Kiadói Kör Kft., Budapest, 2018.
- FRANK 2019 = FRANK Tibor: *Viktória királynő kezeihez - Az osztrák–magyar kiegyezés brit tükrében 1865-1870*. Gondolat Kiadói Kör Kft., Budapest, 2019.
- GALÁNTAI 1965 = GALÁNTAI József: „Miért hadakozott a vilmosi Németország?” *Valóság*, 1965/6. szám, 8. évf., pp. 30–37.
- GERŐ 2016 = GERŐ András: *Ferenc József és a magyarok*. Habsburg Történelmi Intézet, Budapest, 2016.
- GEYER 2016 = GEYER, Michael: Humanitarianism and human rights: a troubled rapport. In: Klose, Fabian (szerk.): *The Emergence of Humanitarian Intervention. Ideas and Practice from the Nineteenth Century to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge, 2016. pp. 31–55.
- GHERVAS 2019 = GHERVAS, Stella: From the Balance of Power to a Balance of Diplomacy? In: De Graaf, Beatrice – De Haan, Ido – Vick, Brian: *Securing Europe after Napoleon. 1815 and the New European Security Culture*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019. pp. 95–113.
- GOODIN– KLINGEMANN 2003 = GOODIN, Robert E. – KLINGEMANN, Hans: *A politikatudomány új kézikönyve*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- GOULD 1926 = GOULD, William A.: „The Anglo-Austrian Agreement of 1878.” *English Historical Review* 1926/1. London, 1926. pp. 108–112.
- GROSVENOR 2011 = GROSVENOR, Bendor: Britain’s ‘most isolationist Foreign secretary’: The Fifteenth Earl and the Eastern Crisis 1876–1878. In: Hicks, Geoffrey (szerk.): *Conservatism and British Foreign Policy, 1820–1920. The Derbys and their World*. Ashgate, Farnham, 2011. pp. 129–167.
- GYÁNI 2000 = GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000.
- GYÖRGY 2016 = GYÖRGY László: Az 1871-es cseh államjogi reformkísérlet és a magyar politika. In: Juhász József (szerk.): *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*. ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2016. pp. 115–124.
- HAAS 2005 = HAAS, Mark L.: *The Ideological Origins of Great Power Politics, 1789–1989*. Cornell University Press, New York, 2005.
- HAHNER 2022A = HAHNER Péter: „Egy korszak névadója. Viktória királynő és császárnő egy világbirodalom urának személyisége.” *Rubicon*, 2022/10. szám, XXXIII. évf. 381. sz., pp. 72–29.

HAHNER 2022B = HAHNER Péter: Nagy-Britannia 1815–1850. In: BEBESI György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Negyedik Kiadás. PTE-BTK Történettudomány Intézete, Pécs, 2022. pp. 148–153.

HALÁSZ 1913 = HALÁSZ Imre: *Bismarck és Andrássy*. Franklin Társulat, Budapest, 1913.

HALECKI 1995 = HALECKI, Oscar: *A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története*. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest, 1995.

HALL 2020 = HALL, Corynee: *Queen Victoria and the Romanovs. Sixty Years of Mutual Distrust*. Amberley Publishing, Stroud, 2020.

HALL–KRATOCHWIL 1993 = HALL, Rodney Bruce – KRATOCHWIL: „Friedrich V.: Medieval tales: neorealist „science” and the abuse of history.” *International Organization*, 1993/3. sz. 47. MIT Press. pp. 479–491. Online, URL: (<https://www.jstor.org/stable/2706984>) (letöltve: 2019. 03. 18).

HANAK 1962 = HANAK, Harry: *Great Britain and Austria-Hungary during the First World War. A Study in the Formation of Public Opinion*. Oxford University Press, London, New York, Toronto 1962.

HANÁK 1971 = HANÁK Péter: „Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség?” *Századok*, 1971/5. pp. 903–931.

HANSARD, Thomas Curson: *Parliamentary Debates*. 39-250. kötet, Hansard's Parliamentary Debates, London, 1869-1880.

HARDIE 1963 = HARDIE, Frank: *The political influence of Queen Victoria 1861–1901*. Frank Cass, London, 1963.

HARRIS 1936 = HARRIS, David: *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878. The First Year*, Stanford, 1936.

HASELSTEINER 1978 = HASELSTEINER, Horst: Öffentliche Meinung oder Meinungspluralität. Zum Widerhall der Okkupation in der Deutschsprachigen Presse der Donaumonarchie In: Ekmečić, Milorad (szerk.): *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878*. Godine u Bosni i Hercegovini, naučni skup, Sarajevo, 1978, pp. 220–233.

HEDEEN 2015 = HEDEEN, Jonathan James: *Tamworth Conservatism and the Repeal of the Corn Laws: The Foundation of Modern Conservative Political Discourse*. PhD disszertáció, University of North Dakota, 2015.

HEGEDÜS 1938 = HEGEDÜS Lóránt: *Két Andrássy és két Tisza*. Athenaeum, Budapest, 1938.

HEGEDÜS 1938 = HEGEDÜS Lóránt: Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései. Gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idejében. *Századok* 1937/pótkötet, pp. 576–616.

HEISZLER 1984 = HEISZLER Vilmos: *Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája. 1867–1882 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

HELLER–NYEKRICHS 2000 = HELLER, Mihail – NYEKRICHS, Alexandr: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

HENIG 2002 = HENIG, Ruth: *The Origins of the First World War*. Harmadik kiadás, Routledge Publisher, Taylor and Francis, London, New York, [1989] 2002.

HERACLIDES – DIALLA 2015 = HERACLIDES, Alexis – DIALLA, Ada: *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century. Setting the precedent*. Manchester University Press, Manchester, 2015.

HERMAN– CHOMSKY 2011 = HERMAN, Edward – CHOMSKY, Noam: *Az Egyetértés-gépezet. A tömegmédiá politikai gazdaságtana*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011.

HERMANN 1990 = HERMANN Róbert: „Andrássy Gyula gróf halálának 100. évfordulójára. „A szép akasztott”. Andrássy Gyula 1848-1849-es szerepéről.” *Hadtörténelmi Közlemények*, 1990/4. sz. 103. évf. pp. 3–55.

HERMANN 2004 = HERMANN Róbert: „A szép akasztott - Gróf Andrássy Gyula pályafutása 1867-ig.” *Rubicon*, 2004/12. sz., 15. évf., 150. sz. pp. 14–22

HIBBERT 2004 = HIBBERT, Christopher: *Disraeli: A Personal History*. HarperCollins, London, 2004.

HICKSON–WILLIAMS 2023 = HICKSON, Kevin – WILLIAMS, Ben: Boris Johnson and Beyond: The Revival of One Nation Conservatism? In: *Revue Francaise de civilisation Britannique – French journal of British Studies*. 2023/1. sz. XXVIII. évf. Online, Url : <https://journals.openedition.org/rfcb/10621>, (letöltve: 2023. május 20.).

HOBDEN 2002 = HOBDEN, Stephen: Historical sociology: back to the future of international relations? In: Hobden, Stephen – Hobson, John M.: *Historical Sociology of International Relations*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. pp. 42–63.

HOBSON 2002 = HOBSON, John M.: What’s at stake in ‘bringing historical sociology back into international relations’? Transcending ‘chronofetishism’ and ‘tempocentrism’ in international relations. In: Hobden, Stephen – Hobson, John M.: *Historical Sociology of International Relations*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. pp. 3–42.

HOLSTI 1992 = HOLSTI, Ole R.: „Opinion and Foreign Policy: Challenges to the Almond-Lippmann Consensus. Mershon Series: Research programs and Debates.” *International Studies Quarterly*, 1992/4., 36. sz. pp. 439–466.

HOPKIRK 1990 = HOPKIRK, Peter: *The Great Game. On Secret Service in High Asia*. Oxford University Press. Oxford, 1990.

HOPPEN 2008 = HOPPEN, K. Theodore: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*. Oxford University Press, Oxford, 2008.

HORNYÁK 2005 = HORNYÁK Árpád: Bosznia és Hercegovina a 19. századi szerb politikában az első szerb felkeléstől a berlini kongresszusig. Fisher Ferenc – Vitári Zsolt – Vonyó József (szerk.): *Kutatási füzetek 12. Ünnepi szám Ormos Mária 75. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2005. pp. 152–164.

HORVÁTH 2017 = HORVÁTH Csaba Sándor: Az Osztrák–Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti vasúti összeköttetés létrejötte. *Aetas*, 2017/1. sz., 32. évf., pp. 81–101.

HOUGHTON 1963 = HOUGHTON, W.E.: *The Victorian Frame of Mind, 1830–1870*. New Haven, 1963.

HUDSON 2014 = HUDSON, Valerie M.: *Classic and Contemporary Theory*. Second Edition. Rowman and Littlefield, Plymouth, 2014.

HURD–YOUNG 2013 = HURD, Douglas – YOUNG, Edward. *Disraeli: Or the Two Lives*. Weidenfeld&Nicolson, London, 2013.

ИГНАТЬЕВ 2009 = ИГНАТЬЕВ, НИКОЛАЙ ПАВЛОВИЧ: ГРАФ Н. П. ИГНАТИЕВ, ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ЗАПИСКИ (1864–1874) & донеценния (1865–1876). (szerk. Пија Тогыев), II. köt., форум България русия, Szófia, 2009.

- JARRETT 2013 = JARRETT, Mark: *The Congress of Vienna and its Legacy: War and Great Power Diplomacy after Napoleon*. Tauris & Company, London, 2013.
- JÁSZI 1983 = Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.
- JELAVICH 1969 = JELAVICH, Barbara: *The Habsburg Empire in European Affairs 1814–1918*. Chicago, 1969.
- JENKINS 2012 = JENKINS, Roy: *Gladstone*. Pan, London, [1995] 2012.
- JESZENSZKY 1994 = JESZENSZKY Géza: *Az elveszett presztízs*. Magyar Szemle Alapítvány, Budapest, 1994.
- JOLL 1967 = JOLL, James: *Britain and Europe. Pitt to Churchill, 1793–1940*. Clarendon Press, Oxford University Press, Oxford, 1967.
- JOLL 1982 = JOLL, James: „The Ideal and the Real: Changing Concepts of the International System, 1815–1982.” *International Affairs*, 1982/2., 58. sz., pp. 210–224.
- JONES 1971 = JONES, Ray: *The Nineteenth-Century Foreign Office: an Administrative History*. LSE, Weidenfeld and Nicolson, London, 1971.
- JONES 1983 = JONES, Ray A.: *The British Diplomatic Service, 1815–1914*. Gerrards Cross, 1983.
- KÁLLAY 1898 = KÁLLAY Benjamin: *Emlékek*. n.a. Budapest, 1898.
- KÁRBIN 2017 = Kárbin Ákos: „Az Osztrák–Magyar Bank és az 1892. évi valutareform előzményei.” *Történelmi Szemle*, 2017/1. sz., pp. 19–46.
- KARDOS–LATTMANN 2010 = KARDOS Gábor – LATTMANN Tamás: *Nemzetközi jog*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2010.
- KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2012.
- KAZIMÍR 2018 = KAZIMÍR Edit: „A díszkardtól a corvináig. Dokumentumgyűjtemény az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár corvináinak hazakerülése történetéhez.” *ELTE Egyetemi Könyvtári Évkönyv*, 2018, 17. kötet. pp. 63–107.
- KENNEDY 1981 = KENNEDY, Paul M.: *The Realities Behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy, 1865–1980*. Fontana, London, 1981.
- KENNEDY 1983 = KENNEDY, Paul M.: *Strategy and Diplomacy 1870–1945: eight studies*. Allen & Unwin, London, 1983.
- KENNEDY 1992 = Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- KENYERES 2001 = KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar életrajzi lexikon*. Arcanum Online, URL: <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D> [letöltve: 2022.07.07]
- KISS 2009 = KISS J. László: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Budapest. 2009.
- KISSINGER 1956 = KISSINGER, Henry: „The Congress of Vienna. A Reappraisal.” *World Politics*, 1956/2. szám, 8. évf., pp. 264–280.
- KISSINGER 1996 = KISSINGER, Henry: *Diplomácia*. Panem Kiadó, Budapest, 1996.

- KITZINGER 2007 = KITZINGER, Jenny: *Framing and Frame Analysis*. In: Devereux, Eoin (szerk.): *Media Studies: Key Issues and Debates*. Sage Publishers, London, 2007.
- KLOSE 2016 = Klose, Fabian: The Emergence of humanitarian intervention: three centuries of 'enforcing humanity'. In: Uő. (szerk.): *The Emergence of Humanitarian Intervention. Ideas and Practice from the Nineteenth Century to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge, 2016. pp. 1–27.
- KNAPLUND 1935 = KNAPLUND, Paul: *Gladstone's Foreign Policy*. Harper & Brothers Publishers, New York, London, 1935.
- KOLIOPOULOS 2017 = KOLIOPOULOS, Constantinos: International Relations and the Study of History. *International Relations Theory* [2010] 2017. pp. 1–22. Online, DOI: (10.1093/acrefore/9780190846626.013.242.) (letöltve: 2020. 05. 12).
- KONTLER 2009 = KONTLER László: Királyság, rendiség és alkotmányosság: korona, tanácsok, bíróságok, parlamentek Angliában és Nagy-Britanniában. In: Poór János (szerk.): *A kora újkor története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2009. pp. 211–235.
- KÓNYI 1890a = KÓNYI Manó: „Beust és Andrassy 1870-ben és 1871-ben.” *Budapesti Szemle*, 1890. május.
- KÓNYI 1890b = KÓNYI Manó: „Visszaemlékezés Andrassy Gyula grófra (különlenyomat).” *Nemzet*, 1890.
- KOS 1984 = KOS, Franz-Josef: *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkriege 1874/75–1879. Zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung*. Dissertationen zur neueren Geschichte 16, Wien–Köln, 1984.
- KOVIĆ 2011 = KOVIĆ, Milos: *Disraeli and the Eastern Question*. Oxford, 2011.
- KOZÁRI 1996 = KOZÁRI Monika: „Tisza Kálmán és a Balkán-kérdés 1878-ban.” *Műhely* 1996/4. 19. pp. 51–58.
- KOZÁRI 2003 = KOZÁRI Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.
- KOZÁRI 2018 = KOZÁRI Monika: *Andrassy Gyula*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.
- KOZÁRI 2019 = KOZÁRI Monika: *Tisza Kálmán*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.
- KWAN 2013 = Kwan, Johnathan: *Liberalism and the Habsburg Monarchy, 1861–1865*. Palgrave Macmillan, New York, 2013.
- LANGER 1956 = LANGER, William L.: *European Alliances and Alignments, 1871–1890*. 2. kiadás, Alfred A. Knopf, New York, 1956.
- LECHNER 2017 = LECHNER, Silviya: „Anarchy in International Relations.” *International Studies*, 2017, URL: <https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001>, DOI: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.79>, [letöltve: 2022.09.21]. pp. 1–27.
- LEDERER 1893 = LEDERER Béla: *Gróf Andrassy Gyula beszédei*. II. kötet. Franklin Társulat, Budapest, 1893.
- LEE 1931a = LEE, Dwight: „The Anglo–Austrian Understanding of 1877 I.” *Slavonic and East European Review*, 1931/10, pp.189–200.

LEE 1931b = LEE, Dwight: „The Anglo–Austrian Understanding of 1877 II.” *Slavonic and East European Review*, 1931/10, pp. 449–465.

LEGRO–MORAVCSIK 1999 = LEGRO, Jeffrey W. – MORAVCSIK, Andrew: „Is anybody still a realist?” In: *International Security*, 1999/24, 2, pp. 5– 55.

LEIDNER 1936 = LEIDNER, Fritz: *Die Außenpolitik Österreich-Ungarns vom Deutsch-Französischen kriege bis zum Duetsch-Österreichischen Bündnis, 1870–1879*. Akademischer Verlag Halle, 1936.

LEPSIUS–BARTHOLDY–THIMME 1926 = LEPSIUS, JOHANNES – BARTHOLDY, Albrecht Mendelssohn – THIMME, FRIEDRICH (et al.): *Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Der Berliner Kongreß und seine Vorgeschichte*. II. kötet, 1926.

LIPPMANN 1998 = LIPPMANN, Walter. *Public Opinion*. Transaction Publishers, New Brunswick, London, [1922] 1998.

LIPTÁK 2002 = LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc Józsefkorában*. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2002.

LOFTUS 1984 = LOFTUS, Augustus: *The Diplomatic Reminiscences of Lord Augustus Loftus, 1862–1879. In Two Volumes*. II. kötet, Cassel and Company, London, 1894.

LUSTICK 1996 = LUSTICK, Ian S.: „History, Historiography, and Political Science: Multiple Historical Records and the Problem of Bias.” *American Political Science Review*, 1996/3. sz., 90. Online, URL: (<https://www.jstor.org/stable/2082612>) letöltve: 2019. 03. 18.

LUTTER 1931 = LUTTER János: Az annexió válság a diplomáciai okmányok tükrében. *Külggyi Szemle*, 1931/2. szám, pp. 157–174.

LUTZ 1972 = LUTZ, Heinrich: Zur Wende der Österreichisch-Ungarischen Außenpolitik 1871. Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph vom 18. Mai. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 25. Festschrift für Hanns Leo Mikoletzky. Ferdinand Berger & Söhne, Bécs, 1972. pp. 169–184.

MACARTNEY 1969 = MACARTNEY, Carlile. A.: *The Habsburg Empire 1790–1918*. Weidenfeld and Nicholson, London, 1969.

Magyar etimológiai szótár. Arcanum Kézikönyvtár, URL: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/r-F3964/rend-F3A26/>, [letöltve: 2022.09.22.].

MANASEK 2013 = MANASEK, Jared: *Empire Displaced: Ottoman–Habsburg Forced Migration and the Near Eastern Crisis, 1875–1878*. Columbia University, 2013.

MARTEL 2017 = MARTEL, Gordon: *Origins of the First World War*. 4. kiadás, Routledge Publisher, Taylor and Francis, London, 2017.

MARTON 2013 = MARTON Péter: *A külpolitika elemzése*. AJTK, Budapest, 2013.

MATTHEW 1995 = MATTHEW, Henry Coling Gray: *Gladstone, 1875–1898*. Clarendon Press, Oxford, 1995.

MATTHEW–FOOT 1982 = MATTHEW, H. C. G. – FOOT, M. R. D. (szerk.): *The Gladstone Diaries: with Cabinet minutes and prime-ministerial correspondence*. 8. kötet. Oxford University Press, London, 1982.

MEDLICOTT 1963 = MEDLICOTT, William Norton: *The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement. 1878–1880*. F. Cass., London, 1963.

MENYHÁRT 1966 = MENYHÁRT Lajos: „A három császár szövetsége és a magyar politikai közvélemény a keleti válság idején 1875–1878.” *Acta Univ. Debrecensis. Series Historica* 5. (1966). pp. 43–65.

MIKÓ 2002 = MIKÓ Árpád: A Corvina-könyvtár története. In: KARSAY Orsolya – FÖLDES Ferenc (szerk.): *Uralkodók és corvinák: Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulójára*, (Budapest, n.a., 2002), 157–162.

MILLMAN 1979 = MILLMAN, Richard: *Britain and the Eastern Question. 1875–1878*. Oxford. 1979.

MITCHELL 2020 = MITCHELL, A. Wess: *A Habsburg Birodalom nagystratégiája*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2020.

MOLNOS 2017 = MOLNOS Péter: *Elveszett örökség. Magyar műgyűjtők nyomában*. Kieselbach Galéria Kereskedő Kft., Budapest, 2017.

MONYPENNY–BUCKLE 1917 = MONYPENNY, William Flavelle – BUCKLE, George: *The Life of Benjamin Disraeli. Earl Beaconsfield*. IV. kötet, The Macmillan Company, New York, 1917.

MONYPENNY–BUCKLE 1920A = MONYPENNY, William Flavelle – BUCKLE, George: *The Life of Benjamin Disraeli. Earl Beaconsfield*. V. kötet, The Macmillan Company, New York, 1920.

MONYPENNY–BUCKLE 1920B = MONYPENNY, William Flavelle – BUCKLE, George: *The Life of Benjamin Disraeli. Earl Beaconsfield*. VI. kötet, The Macmillan Company, New York, 1911–1920.

MORLEY 1908A = MORLEY, John: *The Life of William Ewart Gladstone*. I. kötet. Edward Lloyd, London, 1908.

MORLEY 1908B = MORLEY, John: *The Life of William Ewart Gladstone*. II. kötet. Edward Lloyd, London, 1908.

MORTEN 2016 = MORTEN, Skumsrud Andersen: *A Genealogy of the Balance of Power*. Doktori disszertáció, London School of Economics, 2016.

MOY–TEWKSBUURY 2016 = MOY, Patricia – TEWKSBUURY, David – RINKE, Eike Mark: Agenda-Setting, Priming, and Framing In: JENSEN, K. B. – ROTHENBULER, E. W. – POOLEY, J. D. – CRAIG, R. T. (szerk.): *The International Encyclopaedia of Communication Theory and Philosophy*. Wiley & Blackwell, Malden, 2016. pp. 1–13.

MULLIGAN 2010 = MULLIGAN, William: Gladstone and the Primacy of Foreign Policy. In: MULLIGAN, William – SIMMS, Brendan (szerk.): *The Primacy of Foreign Policy in British History, 1660–2000. How Strategic Concerns Shaped Modern Britain*. Palgrave-Macmillan, London, 2010. pp. 185–196.

MULLIGAN–SIMMS 2010 = MULLIGAN, William – SIMMS, Brendan (szerk.): *The Primacy of Foreign Policy in British History, 1660–2000. How Strategic Concerns Shaped Modern Britain*. Palgrave-Macmillan, London, 2010.

MULLIGAN–SIMMS 2010b = MULLIGAN, William – SIMMS, Brendan: Introduction. In: MULLIGAN, William – SIMMS, Brendan (szerk.): *The Primacy of Foreign Policy in British History, 1660–2000. How Strategic Concerns Shaped Modern Britain*. Palgrave-Macmillan, London, 2010. pp. 1–15.

NAGY 2007 = NAGY Péter: Ki kormányozza a külpolitikát? *Külügyi Szemle*, 2007/4. sz., 6. évf.. pp. 204–279.

- NOVOTNY 1958 = NOVOTNY, Alexander: „Der Berliner Kongress und das Problem einer europäischen Politikischer.” *Historische Zeitschrift* 1958, 186. sz., pp. 289–307.
- NOVOTNY 1959 = NOVOTNY, Alexander: *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongress 1878. Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongress*. I. kötet. Böhlau, Graz, Köln. 1959.
- NOVOTNY 1962 = NOVOTNY, Alexander: Ausserministern Graf Gyula Andrassy d. Ac. 1823-1890. In: Hantsch Hugo (szerk.): *Gestalter der Geschiker Österreichs*. Innsbruck. 1962.
- NOVOTNY 1968 = NOVOTNY, Alexander: *Franz Joseph I.: an der Werde vom alten zum neuen Europa*. Muster-Schmidt Verlag, Göttingen, Frankfurt, München, 1968.
- NOVOTNY 2004 = NOVOTNY, Alexander: „A kiegyezés politikai problémái osztrák szemszögből”. In: Cieger András (szerk.): *A kiegyezés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. pp. 430–439.
- O. MORGAN 2001 = O. MORGAN, Kenneth: *The Oxford History of Britain. Revised Edition*. Oxford University Press, Oxford, 2001.
- OKEY 2007 = OKEY, Robin: *Taming Balkan Nationalism The Habsburg ‘Civilizing Mission’ in Bosnia 1878–1914*. Oxford University Press, Oxford, New York, 2007.
- ORMOS–MAJOROS 2003 = ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren: felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Osiris Kiadó, Budapest, [1998] 2003.
- ONOU 1931 = ONOU, Alexander: „The Memoirs of Count Ignatyev.” *Slavonic and East European Review*, 1931, 29. sz., 10. évf., pp. 386–407.
- ONOU 1932A = ONOU, Alexander: „The Memoirs of Count Ignatyev II.” *Slavonic and East European Review*, 1932, 30. sz., 10. évf., pp. 627–640.
- ONOU 1932B = ONOU, Alexander: „The Memoirs of Count Ignatyev III.” *Slavonic and East European Review*, 1932, 31. sz., 11. évf., pp. 108–125.
- OTTE 2010 = OTTE, Thomas G.: ‘Chief of All Offices’: High Politics, Finance and Foreign Policy, 1865–1914. In: MULLIGAN, William – SIMMS, Brendan (szerk.): *The Primacy of Foreign Policy in British History, 1660–2000. How Strategic Concerns Shaped Modern Britain*. Palgrave-Macmillan, London, 2010. pp. 232–248.
- OTTE 2011A = OTTE, Thomas G.: Only wants quiet riding? Disraeli, the Fifteenth Earl of Derby and the ‘War-in-Sight’ Crisis. In: Hicks, Geoffrey (szerk.): *Conservatism and British Foreign Policy, 1820–1920. The Derbys and their World*. Ashgate, Farnham, 2011. pp. 99–127.
- OTTE 2011B = OTTE, Thomas G.: *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*. Cambridge University Press. Cambridge, 2011.
- PALOTÁS 1981 = PALOTÁS Emil: „Heeresleitung und Balkanpläne in Österreich-Ungarn in den Krisenjahre 1875–1878.” *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*. 21. Budapest, 1981, pp. 187–205.
- PALOTÁS 1982 = PALOTÁS Emil: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1982.
- PALOTÁS 1987 = Palotás Emil: „Franz-Josef Kos: Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise, 1874/75-1879 = Ausztria-Magyarország politikája az 1874/75-1879-es keleti válság idején. Zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung. Wien, 1984. (Dissertationen zur neueren Geschichte, 16.)” *Századok*, 1987/5., 121. évf., pp. 977–979.

- PATYOMKIN 1948 = PATYOMKIN, Vlagyimir Petrovics (szerk.): *Az újkori diplomácia története (1872-1919)*. Szikra Kiadó, Budapest, 1948.
- PERLIN 2016 = PERLIN, Kurt: „Johann Markgraf Pallavicini” *Eine diplomatische Karriere im Schatten der Orientalischen Frage*. Doktori disszertáció, Universität Wien, 2016.
- PLAMENATZ 1975 = PLAMENATZ, John: „Public Opinion and Political Consciousness.” *Political Studies* 1975, 29. évf. pp. 342–351.
- POSTGATE–VALLANCE 1937 = POSTGATE, Raymond – VALLANCE, Aylmer: *Those Foreigners: The English People's Opinion on Foreign Affairs as Reflected in Their Newspapers Since Waterloo*. Harrap G. G., n.i., 1937.
- PRIBRAM 1931 = PRIBRAM, Alfred Francis: *England and the International Policy of the European Great Powers*. Clarendon Press, Oxford, 1931.
- PRIBRAM 1951 = PRIBRAM, Alfred Francis: *Austria-Hungary and Great Britain 1908–1914. With an Introductory Chapter on the Diplomatic Relations between Austria and England up to 1908*. Oxford University Press, London, 1951.
- PRIBRAM–COOLIDGE 1921 = PRIBRAM, Alfred Francis – COOLIDGE, Archibald Cary: *The Secret Treaties of Austria–Hungary 1879–1914*. II. kötet. Harvard University Press, Cambridge, 1921.
- PULSZKY 1880 = PULSZKY Ferenc: *Életem és Korom*. II. kötet. n.k., n. h., 1880.
- PUTNAM 1988 = PUTNAM, Robert D.: „Diplomacy and domestic politics: the logic of two-level games.” *International Organization*, 1988 42/3, pp. 427–460.
- RENOUVIN–DUROSELL 1968 = Renouvin, Pierre – Durosell, Jean-Baptiste: *Introduction to the History of International Relations*. Pall Mall Press, Oxford, 1968.
- RESS 2004 = RESS Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2004.
- RESS 2007A = RESS Imre: „Andrássy Gyula a „birodalmi miniszterelnök”?” *Történelmi Szemle*, 2007/04, 49. sz., pp. 531–547.
- RESS 2007B = RESS Imre: „A Monarchia levéltári öröksége és a nemzeti levéltárak”. *Európai utas*, 2007. 49. évfolyam, 4. sz. pp. 519–530.
- RESS 2012 = RESS Imre: *A kormányzati hírszolgálat átalakulása az Osztrák-Magyar Monarchiában a kiegyezés után 1867-1875*. In: Csóka Ferenc (szerk.): *Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából 1785-2011*. Nemzetbiztonsági Szakszolgálat, Budapest, 2012. pp. 93–124.
- RESS 2022 = RESS Imre: *Zichy zu Zich und Vászonykeő (szócikk)*. In: WARCHALOWSKI, Jakob – ZYCHA Marianne, Emilie: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*. XVI. kötet, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bécs, 2022. pp. 508–511.
- ROBERTS 2000 = ROBERTS, Andrew: *Salisbury. A Victorian Titan*. Phoenix, London, 2000.
- ROSE 1998 = ROSE, Gideon: „Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy.” *World Politics*, 1998/1. sz., 51. évf., pp. 144–172.
- ROSENAU 1997 = ROSENAU, James: *Along the domestic-foreign Frontier. Exploring governance in a turbulent world*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- RUMPLER 1989 = RUMPLER, Helmut: *Die Rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgmonarchie 1848–1918*. In:

Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (szerk.): *Die Habsburgmonarchie 1848–1918*. Band VI./1. Die Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bécs, 1989. pp. 30–121.

RUPP 1978 = RUPP, George Hoover: *A Wavering Friendship. Russia and Austria 1876–1878*. Porcupine Press, Philadelphia, [1941] 1978.

SAAB 1988 = Saab, Ann P.: Ann P. Saab: „Disraeli, Judaism, and the Eastern Question.” *International History Review*, 1988/4. sz., 10. évf. pp. 559–578.

SAAB 1992 = SAAB, Ann P.: „Rainer F. Schmidt: Die gescheiterte Allianz: Österreich-Ungarn, England und das Deutsche Reich in der Ära Andrassy (1867 bis 1878/79). Frankfurt am Main: Peter Lang. 1992.” *Central European History*, 25 (04). pp. 466–468.

SAKWA 2019 = SAKWA, Richard: „The International System and Models of Global Order. Liberal Internationalism vs. Conservative Internationalism.” *Russia in Global Affairs*, 2019, DOI: DOI: 10.31278/1810-6374-2019-17-3-8-31, URL: <https://eng.globalaffairs.ru/wp-content/uploads/2020/02/20209.pdf> [letöltve: 2022.09.21]. pp. 9–31.

SÁNDOR 2010 = SÁNDOR Tamás: *Tömegmegmozdulások Budapesten a dualizmus első évtizedeiben 1873–1903*. Doctoral Dissertation, Eötvös Loránd University, 2010.

SCHMIDT 1992 = SCHMIDT, Rainer F.: *Die gescheiterte Allianz: Österreich-Ungarn, England und das Deutsche Reich in der Ära Andrassy (1867 bis 1878/79)*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 1992.

SCHREK 2019 = SCHREK Katalin: Gróf Vay Dániel és a civis polgárok megmozdulása az 1877–1878-as orosz–török háború idején. In: Papp, Klára – Püski Levente – Novák Ádám (szerk.): *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2019. pp. 263–278.

SCHREK 2020A = Schrek Katalin: *A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében. Konceptiók, mechanizmusok és azok színterei (1821–1841)*. MOSZT Könyvek 18. Pécs, 2020.

SCHREK 2020B = Schrek Katalin (szerk.): *A nemzetközi kapcsolatok története*. Printart-Press Kft., Debrecen, 2020.

SCHREK–DEMETER 2023 = SCHREK Katalin – DEMETER Gábor: Adam Czartoyksi Balkán-konceptiói. In: Demeter Gábor – Schrek Katalin (szerk.): *Az eszmetörténettől a nemzetközi kapcsolatokig. Ünnepi kötet Bodnár Erzsébet 70. születésnapjára*. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Debrecen–Budapest, 2023. pp. 85–107.

SCHVÉD 2021 = SCHVÉD Brigitta Kinga: The First Partition of Poland and the Issue of the European Balance of Power in Contemporary English Media (1772–1774). In: Kiss Gergely – Barabás Gábor – Báling Péter (szerk.): *Spécimina Nova Pars Prima Séctio Médiaévalis XI.*, Pécs, 2021. pp. 203–225.

SCHWARCZWÖLDER 2018 = SCHWARCZWÖLDER Ádám: Egy személyre szabott birodalom uralkodója – Ferenc József. In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2017*. Magyar Napló, Budapest, 2018. pp. 25–41.

SCHWARCZWÖLDER 2021A = SCHWARCZWÖLDER Ádám: For the confidential political purposes” – Gyula Andrassy, Levin Rauch and the 121,000 Forints. In: Vlasta Švoger – Dénes Sokcsevits – András Cieger – Branko Ostajmer (szerk.): *The 1868 Croatian–Hungarian Settlement: Origin and Reality*. Croatian Institute of History, Research Centre for the Humanities, Insitute of History, Zagreb, 2021. pp. 57–73.

SCHWARCZWÖLDER 2021B = SCHWARCZWÖLDER Ádám: Közös ügyek – közös felelősség? In: Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarczwöldér Ádám – Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2020*. Magyar Napló, Budapest, 2021. pp. 78–105.

SCHWEGEL 1906 = SCHWEGEL, Josef: „Erinnerungen an Andrassy.“ *Neue Freie Presse*, 1906. december 2..

SETON-WATSON 1935 = SETON-WATSON, R. W.: *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*. Macmillan, London, 1935.

SHANNON 1963 = SHANNON, Richard: *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. Thomas Nelson and Sons, London, 1963.

SHANNON 1992 = SHANNON, Richard: *The Age of Disraeli, 1868–1881: the Rise of Tory Democracy*. Longman Publishing, London, New York, 1992.

SMITH 2007 = SMITH, Michael S.: Parliamentary Reform and the Electorate. In: William, Chris (szerk.): *A Companion to Nineteenth Century Britain*. 2007. pp. 156–173.

SNYDER 2002 = SNYDER, R. – BRUCK, H. – SAPIN, B. – HUDSON, V. (szerk.): *Foreign Policy Decision Making: An Approach to the Study of International Politics*. Palgrave Macmillan, New York, 2002.

SOMOGYI 1996 = SOMOGYI Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában*. História–MTA TTI, Budapest, 1996.

SOMOGYI 2017 = SOMOGYI Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnoki világban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2017.

SOMSICH 1850 = SOMSICH, Paul von: „Das legitime Recht Ungarns und seines Koenigs.“/„The Present Position and Policy of Austria.“(angolul) *The Eclectic Review*, 1850/11, 28, pp. 604–629. Archive.org, Online, [https://archive.org/details/sim_eclectic-review_1850-11_28], elérés: 2021. október 24.

ST. JOHN 2016 = ST. JOHN, Ian: *The Historiography of Gladstone and Disraeli*. Anthem Press, London. 2016.

STEELE 2001 = STEELE, David: *Lord Salisbury. A political biography*. Routledge, Taylor and Francis Group, London, 2001.

STEINER–NEILSON 2003 = STEINER, Zara S. – NEILSON, Keith: *Britain and the Origins of the First World War*. Macmillan Education, London, [1977] 2003.

STONE 2015 = STONE, James: *The War Scare of 1875. Bismarck and Europe in the mid-1870s*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2010.

STRACHEY 1928 = STRACHEY, Lytton: *Queen Victoria*. Chatto and Windus, London, 1928.

SUGAR 1985 = SUGAR, Peter F.: Austria-Hungary and the Balkan Crisis. An Ingenious Improvisation. In: Béla K. Király – Gale Stokes: *Insurrections, Wars and the Eastern Crisis in the 1870s. War and Society in East Central Europe 17*, New York, 1985.

SUMNER 1932 = SUMNER, B.H.: „Ignatyev at Constantinople II.” In: *Slavonic and East European Review*. 1932/11. pp. 556–571.

SWARTZ 1985 = SWARTZ, Marvin: *The Politics of British Foreign Policy in the era of Disraeli and Gladstone*. Palgrave-Macmillan, London, 1985.

- SZALISZNYÓ 2009 = SZALISZNYÓ Lilla: „Palmerston és a krími háború.” *Aetas*, 2009/3. sz., pp. 35–54.
- SZÁSZ 1985 = SZÁSZ Zoltán: The Balkan Policies of the Habsburg Empire in the 1870s. In: Béla K. Király – Gale Stokes: *Insurrections, Wars and the Eastern Crisis in the 1870s. War and Society in East Central Europe 17*, New York, 1985.
- SZEGHŐ 2018 = SZEGHŐ Patrik: *The Champions of Lasting Peace: Pro-Yugoslav British Intellectuals' Crusade for a United Southern Slav State in the Course of the Great War*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd University, 2018.
- SZENTE 2011 = SZENTE Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után*. Budapest, Atlantisz, 2011.
- SZINNYEI 2000 = SZINNYEI József: Miletics Szvetozár (szócikk). *Magyar írók élete és munkái*. Magyar Elektronikus Könyvtár, Budapest 2000. URL: <https://mek.oszk.hu/03600/03630/> [hozzáférve: 2023.07.01]
- TAFFS 1930 = TAFFS, Winifred: „Conversations between Lord Odo Russell and Andrassy, Bismarck and Gorchakov in September 1872”. *Slavonic and East European Review* 1930/8. pp. 701–707.
- TAFLA 1994 = TAFLA, Bairu: *Ethiopia and Austria: A History of Their Relations*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1994.
- TAKÁCS 2018 = TAKÁCS Péter: Deák Ferenc és Ferenc József. In: Fónagy zoltán (szerk.): *A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskáig. I. Ferenc József és a magyarok*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. pp. 115–146.
- TAKÁTS 2007 = TAKÁTS József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- TAYLOR 1990 = TAYLOR, Alan John Percival: *The Habsburg Monarchy, 1809–1908*. Penguin Books, London, 1990.
- TAYLOR 2000 = TAYLOR, Alan John Percival: *The Struggle for Mastery of Europe, 1848–1919*. Oxford Press, Clarendon, [1963] 2000.
- TEFNER 2004 = TEFNER Zoltán: „Beust, Hohenwart, Andrassy és a lengyelkérdés.” *Valóság* 2004/8. sz. 47. évf. pp. 37–73.
- TEMPERLEY–PENSON 1966 = TEMPERLEY, Harold William Vazeille – PENSON, Lilliann Margery (szerk.): *Foundations of British Foreign Policy*. New York, 1966.
- THOMPSON 1886a = THOMPSON, Carslake George: *Public Opinion and Lord Beaconsfield 1875–1880*. I. köt. Macmillan and Co., London, 1886.
- THOMPSON 1886b = THOMPSON, Carslake George: *Public Opinion and Lord Beaconsfield 1875–1880*. II. köt. Macmillan and Co., London, 1886.
- TÖKÉCZKI 2020 = TÖKÉCZKI László: *A bohém zseni. Gróf Andrassy Gyula szellemi politikai arcéle*. Közép Kelet-Európa Alapítvány, Budapest, 2020.
- TÖRÖK 2017 = TÖRÖK Gábor: *A lakott sziget. Utazás a politika világába*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 2017.
- TRACHTENBERG 2006 = TRACHTENBERG, Marc: *The Craft of International History. A Guide to Method*. Princeton University Press, Princeton, Oxford, 2006.

TURPIN–TOMKINS 2007 = TURPIN, Colin – TOMKINS, Adam: *British Government and the Constitution*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

TÜZES 1992 = TÜZES Károly: „Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatai, 1867-1871 (A bécsi angol követ jelenti...)” *Világtörténet* 1992. pp. 62–87.

TÜZES 1996 = TÜZES Károly: Tüzes Károly: „A budapesti brit főkonzulátus megalapítása, 1867-1872.” *Világtörténet* 1996. 1-2. sz. pp. 36–45.

TÜZES 1997 = TÜZES Károly: Az új liberális brit kormány és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatai 1869-ben.” *Világtörténet* 1997. tavasz-nyár, pp. 41-59.

TÜZES 2004 = TÜZES Károly: Nagy-Britannia és az Osztrák-Magyar Monarchia diplomáciai együttműködése a kiegyezés évében. In: Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig: Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 291-309.

UJVÁRY 1997 = UJVÁRY Gábor: „Ha Béccsel megszakad az összeköttetés, akkor megszakad az összeköttetésünk a saját múltunkkal. Adattár a Bécsi Magyar történeti Intézet tagjairól, 1920–1944.” *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 7-8. Budapest, 1997. pp. 381–429.

URBÁN 1981 = URBÁN Aladár: A nyugat-európai államrendszerek és a reformkor nemzedéke. URBÁN Aladár – PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.): *A magyarországi polgári államrendszerek (tanulmánykötet)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.

VADÁSZ 2005 = VADÁSZ Sándor (szerk.): *19. századi egyetemes történelem: 1789-1914*. Korona Kiadó, Budapest, 2005.

VÁRADI 2016 = VÁRADI Katalin, Az 1870–1871-es Pontus-kérdés a korabeli élclapok (Borsszem Jankó, Üstökös, Figaro, Kladderadatsch) tükrében. In: Doma Petra – Takó Ferenc (szerk.): *Közel s Távol. IV*. Komáromi Nyomda és Kiadó, Budapest, 2016. pp. 2343.

VÉSSEY 1944 = VÉSSEY Lajosné Somssich Agath: *Somssich Pál élete és működése*. Dr. Vajna és Bokor Kiadó, Budapest, 1944.

VINCENT 1994 = VINCENT, John (szerk.): *The Diaries of Edward Henry Stanley, 15th Earl of Derby (1826–1893). Between September 1869 and March 1878*. Offices of the Royal Historical Society, University College London, London, 1994.

WALLERSTEIN 1983 = WALLERSTEIN, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.

WANDRUSZKA–URBANITSCH 1989 = WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter (szerk.): *Die Habsburgmonarchie 1848–1918. I-VI., VIII. kötet, Die Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bécs, 1989.*

WATT–ADAMS–BULLEN–BRAUER–IRIYE 1988 = WATT, D.C. – ADAMS, Simon – BULLEN, Roger – BRAUER Kinley – IRIYE, Akira: What is Diplomatic History...? In: Gardiner, Juliet (szerk.): *What is History?* The Macmillan Press, London, 1988. pp. 131–143.

WEAKLIEM 2020 = WEAKLIEM, David L.: *Public Opinion*. Polity Press, Cambridge, 2020.

WEBER 1997 = WEBER, Max: Bureaucracy. In: Shafritz – Hyde (szerk.): *Classics of Public Administration*. Harcourt Brace College Publishers, Orlando, Florida, 1997.

WENDE 2001 = WENDE, Peter: *Angol királyok és királynők*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.

WERTHEIMER 1913a = WERTHEIMER, Eduard: *Graf Julius Andrássy, sein Leben und seine Zeit, nach ungedruckten Quellen. / Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. I. kötet. Hungarian Academy of Sciences, Budapest, [1910–] 1913.

WERTHEIMER 1913b = WERTHEIMER, Eduard: *Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, nach ungedruckten Quellen.* / *Gróf Andrassy Gyula élete és kora.* II. kötet. Hungarian Academy of Sciences, Budapest, [1910–] 1913.

WERTHEIMER 1913c = WERTHEIMER, Eduard: *Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, nach ungedruckten Quellen.* / *Gróf Andrassy Gyula élete és kora.* III. kötet. Hungarian Academy of Sciences, Budapest, [1910–] 1913.

WILLIAMS–RAMSDEN 1990 = WILLIAMS, Glyn – RAMSDEN, John: *Ruling Britannia. A political history of Britain 1688–1988.* Longman Publisher, London, New York, 1990.

WILSON 1987 = WILSON, Keith M.: *British Foreign Secretaries and Foreign Policy: from Crimean War to First World War.* Croom Helm, London, 1987.

WOHL 1996 = WOHL, Anthony S.: 'Ben JuJu': Representations of Disraeli's Jewishness in the Victorian Political Cartoon. *Jewish History*, 1996/2. sz., 10. évf. *JSTOR*, Onilne, URL: <http://www.jstor.org/stable/20101269>. Accessed 30 June 2023. pp. 89–134.

YAVUZ–SLUGLETT 2011 = YAVUZ, M. Hakan – SLUGLETT, Peter: *War and Diplomacy: The Russo–Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin.* University of Utah Press, Salt Lake City, 2011.

ZACHAR 1981 = ZACHAR József: *Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom, 1861–1881.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

ZAMOYSKI 2016 = ZAMOYSKI, Adam: *Napóleon bukása és a bécsi kongresszus (1814–1815).* Park Kiadó, Budapest, 2016

ZÁVODSZKY 1997 = ZÁVODSZKY Géza: *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország.* Korona Kiadó, 1997.

Mellékletek

Anton von Werner: A berlini kongresszus. *Wikimedia Commons*, URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Congress_of_Berlin,_13_July_1878,_by_Anton_von_Werner.jpg, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

Leírás: A képen balról jobbra: Károlyi Alajos, a székben: Gorcsakov kancellár, vele szemben a botjára támaszkodva látható Benjamin Disraeli. közöttük Haymerle. A háttérben francia diplomaták tárgyalnak. Az előtérben: Andrassy Gyula, középen Otto von Bismarck, szemben velük Suvalov. A háttérben a fezt viselő török diplomatákkal tárgyal Odo Russell és Salisbury.

A berlini kongresszusról készült Werner festmény alapján készült dombormű, a rekonstruált budapesti Andrassy-lovasszobor talpazatán, amit Foerk Ernő tervezett. A szobor újraalkotói Zala György műve alapján Engler András, Meszlényi János és Polgár Botond voltak. *Wikimedia Commons*, URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:20190502_Congress_of_Berlin_-_Statue_of_Andrassy_Gyula_in_Budapest_-_0650_1874_DxO.jpg, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

Robert Prager: A berlini kongresszus, 1878, Disraeli, Bismarck, Sadullah bég. Scottish National Portrait Gallery, URL: <https://www.nationalgalleries.org/art-and-artists/117498/berlin-congress-1878-disraeli-bismarck-sadullah-bey>, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

George Percival Baker fotója, a Bulgária története, 6. kötet, Szófia, 1987. című könyvből (История на България, том 6, София, 1987.). *Wikimedia Commons*, URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Constantinople_Conference#/media/File:Constantinople_Conference.jpg, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

Leírás: A kép jobb szélén Zichy gróf található. Mellette, jobbról a harmadik az alsósorban Ignatyev gróf, balra tőle pedig Henry Elliot. A felső sorban középen, Elliot felett áll Salisbury.

Gróf Andrassy Gyula, 1870-71 körül fotó: Ellinger Ede, Pest Gödöllői Királyi Kastély Múzeum gyűjteménye. *Kastélymorzsák Gödöllőről, a Gödöllői Kastélymúzeum blogja*, URL: https://kastelymorzsak.blog.hu/2023/03/22/andrassy_gyula_grof_a_maganember, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

Andrassy Gyula fotója. *Wikimedia Commons*, URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Andr%C3%A1ssy_Gyula_foto.jpg, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

Josef Albert: Ferenc József 1865, harmincöt éves korában. *Wikimedia Commons*, URL: https://hu.wikipedia.org/wiki/I._Ferenc_J%C3%B3zsef_magyar_kir%C3%A1ly#/media/F%C3%A1jl:Franz_Joseph_1865.jpg, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

Josef Kriehuber: Friedrich Ferdinand von Beust, 1867. *Wikimedia Commons*, URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Friedrich_Ferdinand_Beust.jpg, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

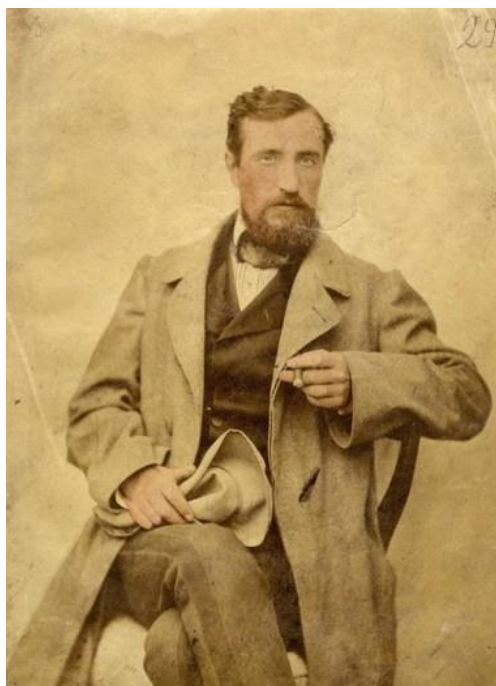
Ferenc József diplomatái körében, Konstantinápolyban, 1869-ben. *Wikimedia Commons*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kaiser_Franz_Joseph_I_mit_Gefolge_1869.jpg, (letöltve. 2024. március 7.).

Leírás: Középen az uralkodó, Ferenc József. tőle balra jól kivehetők Beust, valamint az eggyel balra álló Andrássy alakjai. A kép érdekessége, hogy egyenruháik miatt jól kivehetők más diplomaták is, így az Andrássy jobboldalán (szemből bal) álló oroszok.

Az osztrák–magyar nagykövetség személyzete és a külügyminiszter a berlini kongresszuson. *Süddeutsche Zeitung*, URL: https://www.sz-photo.de/?16607724099100603390&EVENT=POPUP&WINDOW=WGWINE4704873e01b6fac8cb1c19fdf7143a9&AJXUID=0.494439353120671&MEDIANUMBER=00077626&MEDIAITEMS=f94ffb963d800f057634ac270f09ffb89aef276&OMG=7a32fe7de7e5&PAGING_SCOPE_4=8&MEDIAGROUP_SCOPE=1, (letöltve. 2024. augusztus 28.).

Leírás: Középen elől, balról jobbra: Haymerle, Andrassy és Schwegel, illetve Károlyi Alajos. Haymerle és Andrassy között a Montgelas-szal kapcsolatot tartó báró Hübner. A hátsó sorban a követség személyzete, bal szélén Dóczi Lajos.

Tisza Kálmán, magyar miniszterelnök 1875-1890. *Wikimedia Commons*, https://hu.wikipedia.org/wiki/Tisza_K%C3%A1lm%C3%A1n#/media/F%C3%A1jl:Kalman_Tisza_in_1870.jpg, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

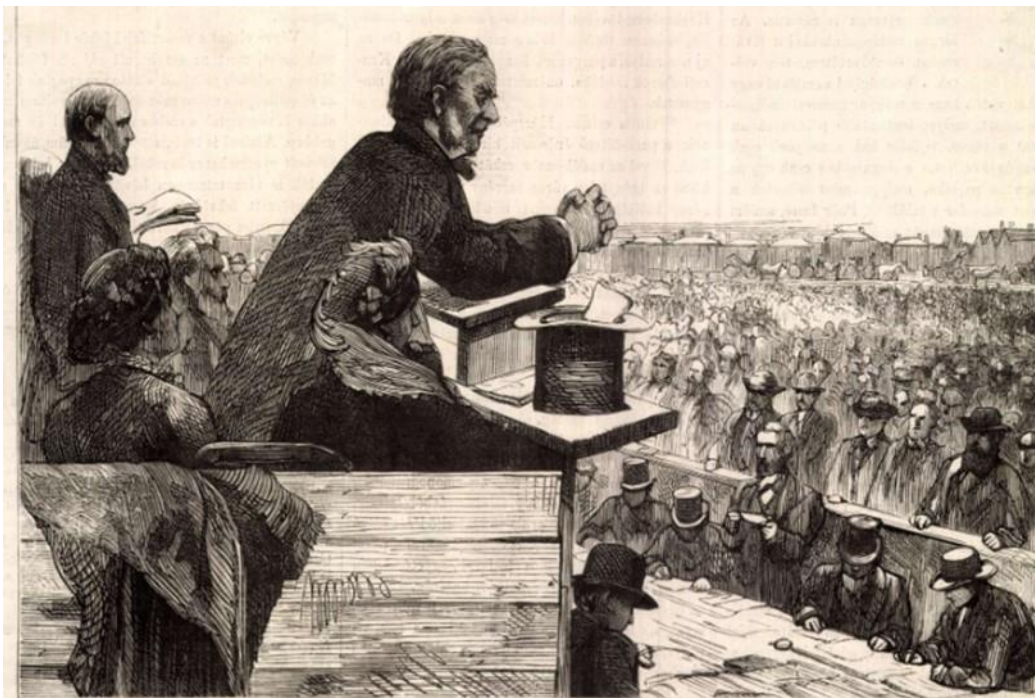
A *Borsszem Jankó* (1878) illusztrációja a pesti diákság 1877-es tüntetéseiről

A pesti hallgatók küldöttsége díszkardot nyújt át Abdul Kerim pasának, a plewnai hősnek. A *Pesti Napló* illusztrációja (Forrás: Kazimír Edit: *A díszkardoktól a Corvináig. Dokumentumgyűjtemény az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár corvináinak hazakerülése történetéhez.* In Dr. Knapp Éva: *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei XVII,* 2018.)

John Mayall: Gladstone 1861-ben. *Wikimedia Commons*, URL: https://en.wikipedia.org/wiki/William_Ewart_Gladstone#/media/File:William_Ewart_Gladstone_CDV_1861_fo_r_infobox.jpg, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

Gladstone és a békepárti tüntetések 1876-ban. A *Hon* illusztrációja egy korabeli névtelen spanyol periodika metszete alapján.

Heinrich von Angeli: Viktória királynő, 1875. *Wikimedia Commons*, URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Queen_Victoria#/media/File:Heinrich_von_Angeli_\(1840-1925\)_-Queen_Victoria_\(1819-1901\)_-RCIN_405021_-_Royal_Collection.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Queen_Victoria#/media/File:Heinrich_von_Angeli_(1840-1925)_-Queen_Victoria_(1819-1901)_-RCIN_405021_-_Royal_Collection.jpg), (letöltve: 2024. augusztus 28.).

Lowes Cato Dickinson: Gladstone és kabinetje 1868-ban. *Wikimedia Commons*, URL: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Gladstone%27s_Cabinet_of_1868_by_Lowes_Cato_Dickinson.jpg, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

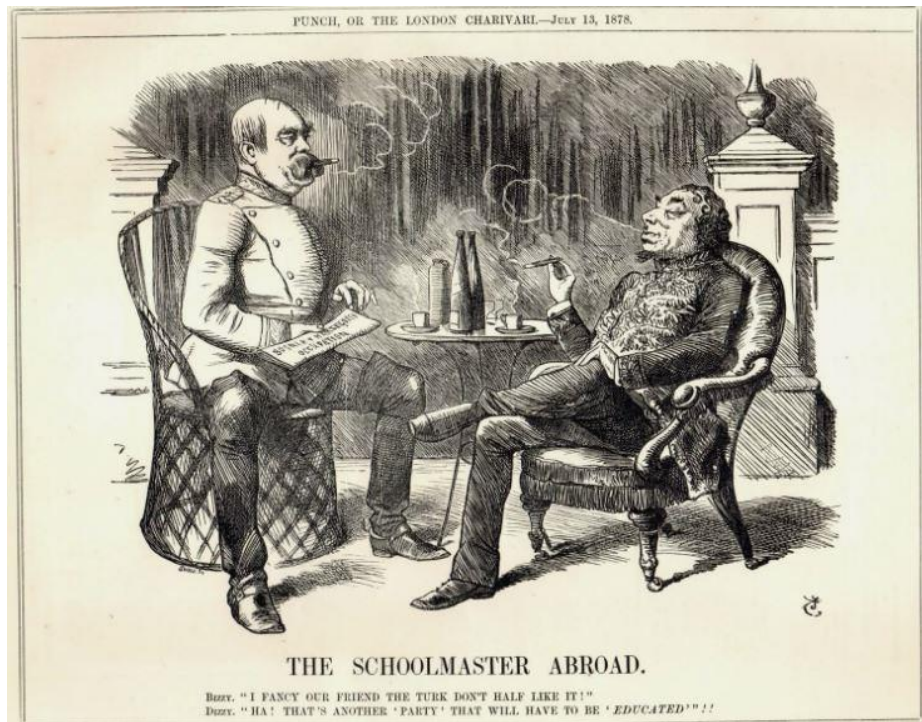
Leírás: Balról haladva az alsó sorban látható Robert Lowe, John Bright, Argyll hercege. Bright felett áll Hartington. Majd folytatva a sort Carlington báró és mellette Lord Clarendon. A festőnek háttal Gladstone, jobbján pedig sorrendben: Goschen, Wodehouse és Granville.

Cornelius Jabez Hughes: Disraeli, 1878. július 22. *Wikimedia Commons*, URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Benjamin_Disraeli#/media/File:Benjamin_Disraeli_by_Cornelius_Jabez_Hughes_1878.jpg, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

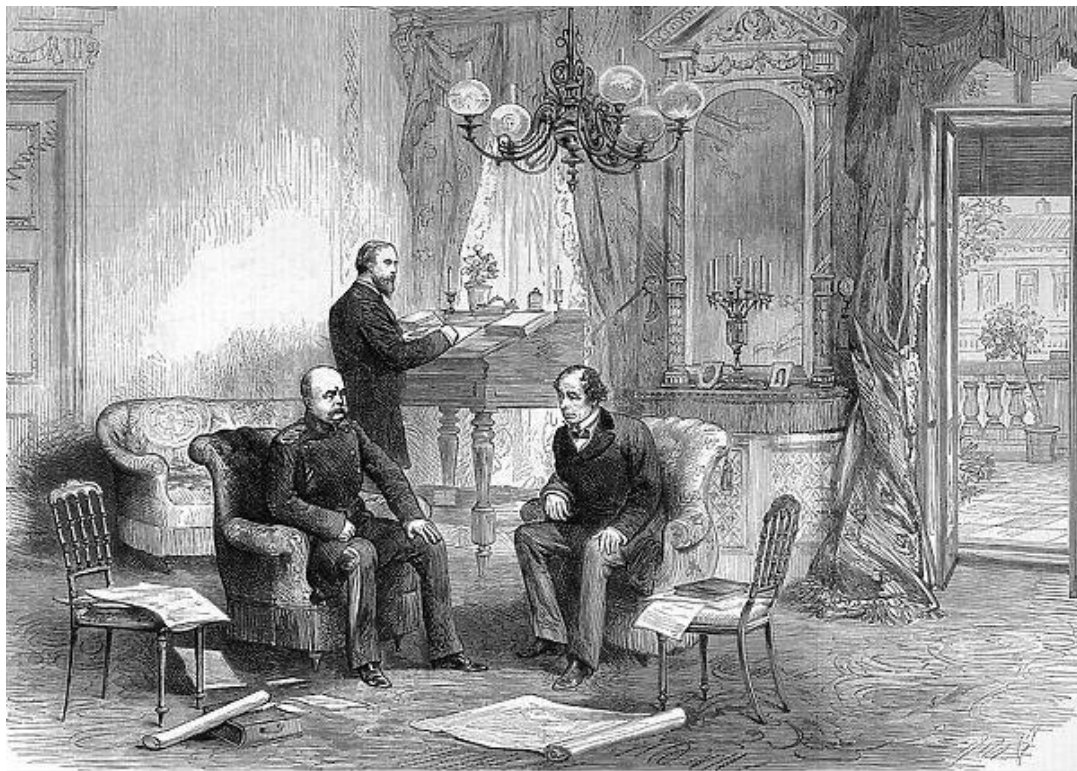

Ismeretlen szerző fotója: Edward Henry Stanley, Derby 15. örgrófja, *Wikimedia Commons*, URL: https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Edward_Stanley,_15th_Earl_of_Derby_2.jpg, letöltve: 2024. augusztus 28.).

Bismarck és Disraeli a *Punch* karikatúráján. Bosznia okkupációja.

Leírás: Bizzy. „Úgy vélem azt a barátunk, a török félig sem fogja kedvelni!”
Dizzy. „Ha! Az csak még egy „párt”, amit meg kell nevelni!”

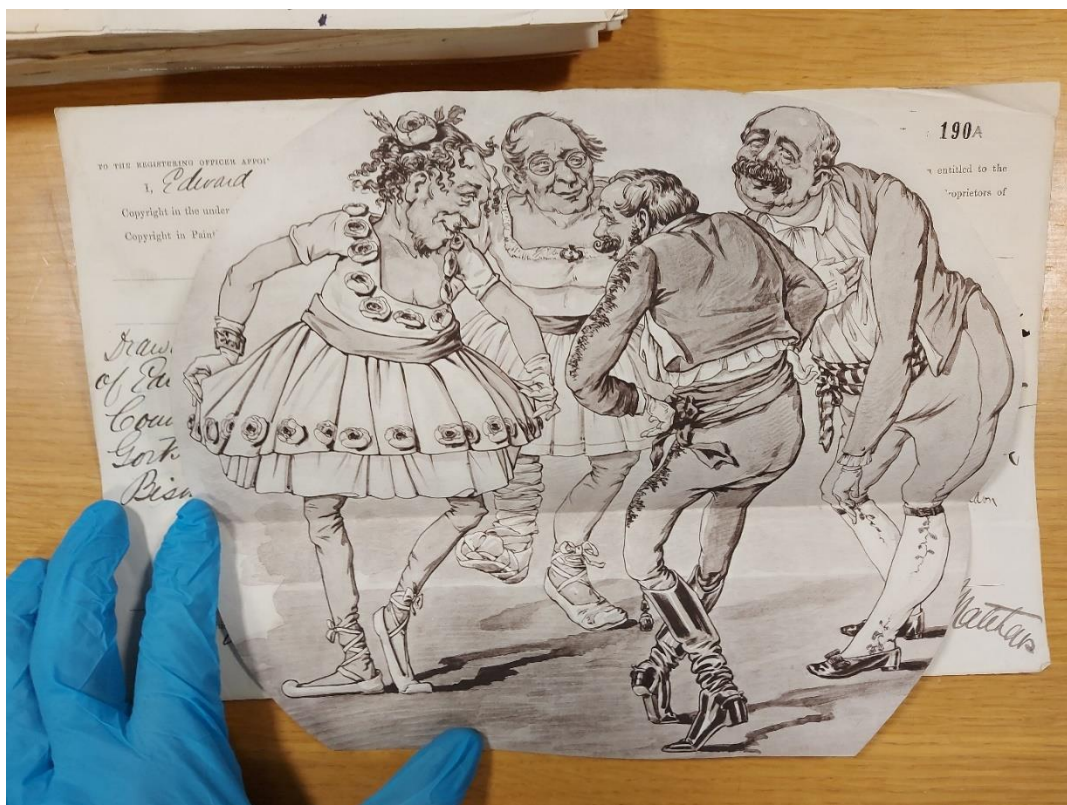
Bismarck és Disraeli a Kaiserhof Hotelben. Mary Evans Picture Library, Illustrated London News Ltd. URL: <https://www.maryevans.com/history/bismarck-and-disraeli-at-the-kaiserhof-hotel-berlin-1878-10218634>, (letöltve: 2024. augusztus 29.)

A berlini kongresszus következményei a Balkán stilizált térképén ábrázolva. J.G. Bartholomew, Decius térképe alapján. Eredeti: [Wikimedia Commons](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Balkans_1878.png), URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Balkans_1878.png, (letöltve: 2024. augusztus 28.).

A Habsburg Birodalmat és az Osztrák–Magyar Monarchiát érintő területi változások a 19. században. Somogyi Éva: Königrázt után. In: Cieger András (szerk.): *A kiegyezés*. Osiris Kiadó, Budapest. 2004. p. 529.

Publikálatlan karikatúra a berlini kongresszusról. Edward Eckstein Matthews, 1878. *The National Archives*, COPY 1/42/190A